

“HISTORIJSKI POGLEDI” 2

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Sead Selimović

Redakcija:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, mr. sc. Omer Zulić, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Filip Škiljan

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Adnan Tinjić, prof.

Dizajn korica:

Adnan Tinjić, prof.

Štampa:

“OFF-SET”

Za štampariju:

Mirela Aljić

**Časopis je indeksiran u
C.E.E.O.L.**

Tiraž:

300 primjeraka

Časopis izlazi jednom godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 2

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Sead Selimović

Editorial board:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, mr. sc. Omer Zulić, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Filip Škiljan

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Adnan Tinjić, prof.

Design cover:

Adnan Tinjić, prof.

Printed by:

“OFF-SET”

For printing office:

Mirela Aljić

**The journal is indexed in
C.E.E.O.L.**

Edition:

300 copies

The journal is published once a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editorial board, they are exclusively the author.

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE
HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI HISTORICAL VIEWS

2

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. 2, BR. 2, 1-485, TUZLA 2019.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 1

FOREWORD 3

I ČLANCI

Prof. dr. Adib ĐOZIĆ

Hadži Husejn eff. Dozić Ruhi kadija iz Srebrenice i nikšički naib 7

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: refleksije „Istočnog pitanja“ u historijskoj perspektivi 33

Dr. sc. Zećir RAMČILOVIĆ

Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini ... 72

Prof. dr. Ivan BALTA

Briga za narod u dijaspori do latentnog sukoba sa domicilnim narodom – aktualizacija prošlosti na sadašnjost u Bosni i Hercegovini 85

Igor MIŠKOVIĆ

Uticaj časopisa "Pregled" na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine kroz pisanje o agrarnoj problematici 1910-1913. 120

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Agrarne prilike u Semberiji u prvom desetljeću 20. stoljeća (na osnovu Memoranduma-molbe veleposjednika Osman-bega Pašića iz 1912. godine, upućenog zajedničkom ministru finansija Belinskom) 133

Dr. sc. Edin VELADŽIĆ

Tragom pisane riječi vjerske inteligencije Bošnjaka u austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga 153

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ

Atentat u Sarajevu i njegove refleksije na području Hercegovine 174

Mr. sc. Omer ZULIĆ

Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prema pisanju Narodnog jedinstva 194

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ <i>U službi ideje „narodnog i državnog jedinstva“: Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine</i>	213
Prof. dr. Omer HAMZIĆ <i>Jedan pogled na život i djelo akademika Mustafe Kamarića - Dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, istaknuti funkcioner Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i osnivač Narodne biblioteke u Gračanici</i>	230
Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ <i>Bosna u osmanističkom fokusu: Paralele jugoslovenskog i postjugoslovenskog perioda</i>	242
Mr. Semir HADŽIMUSIĆ <i>Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945)</i>	250
Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ <i>Ibrahim ef. Fejić - prvi reisul-ulema u Titovoj Jugoslaviji</i>	278
Mr. Jasmin JAJČEVIĆ <i>“Godina raspleta” – Jugoslavija 1968: studentske demonstracije i tuzlanske reakcije</i>	300
Dr. sc. Dženita SARAIĆ-RUJANAC <i>Politički zemljotres u SR Bosni i Hercegovini nakon oktobra 1969. godine. Odnos Republičkog i Saveznog rukovodstva početkom 1970-tih godina</i>	322
Dr. sc. Filip ŠKILJAN <i>Migracije muslimana iz Zapadne Bosne na područje Banije i Korduna u socijalističkom periodu i vjersko organiziranje vjernika islamske vjeroispovjesti u Sisku i na Kordunu</i>	345
Mr. Jasmin MEDIĆ <i>Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine</i>	364
Dr. sc. Senija MILIŠIĆ <i>Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji)</i>	375
Prof. dr. Sead OMERBEGOVIĆ, doc. dr. Izudin ŠARIĆ <i>Granični sporovi Bosne i Hercegovine sa Republikom Hrvatskom</i>	414

II PRIKAZI

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ

Senaid Hadžić, Primjeri suživljenja: bilješke o Tuzlanskom kraju u 19. stoljeću, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2017, 467 str. .. 433

Amir KRPIĆ

Izet Šabotić, Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918), Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2019, 320 str. 437

Mr. sc. Omer ZULIĆ

Damir Bošnjaković, Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga Prva, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, JU Bosanski kulturni centar „Alija Izetbegović“ Kalesija, Tuzla 2018, 189 str. 441

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Na margini povijesti, Edicija Zbornici, knjiga 5, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo 2018, 181 str. 444

Adnan TINJIĆ

Adnan Jahić, Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950), Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2017, 552 str. 448

Mr. Sead BANDŽOVIĆ

Fikret Karčić, Pravno-historijske studije, Centar za napredne studije, Sarajevo 2016, 192 str. 454

III IZVJEŠTAJI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Izveštaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi“, Tuzla, 8. i 9. novembar 2018. godine 465

**IV CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE
TUZLA**

Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2018. godini	473
POPIS PUBLIKACIJA	481
UPUTE SARADNICIMA	483

PREDGOVOR

Pred nama je drugi broj časopisa *Historijski pogledi*. Imena autora članaka te broj i raznolikost radova, potvrđuje opravdanost pokretanja časopisa i njegovu naučnu i stručnu relevantnost. Autori priloga su naučnici iz Bosne i Hercegovine i država okruženja.

Časopis se pojavljuje u vrijeme kada smo svjedoci sve učestalije pristrasnosti u historiji i drugim naukama: kada se ne koriste pravila provjeravanja, metoda i logike; kada selektivnost nije u funkciji procesa spoznaje, tj. odgovaranja na istraživačko pitanje, nego potječe iz određenoga političkog interesa; kada se onemogućuje spoznajni postupak, jer se odustaje od revizije, promjene ili dopune unaprijed prihvaćenih gledišta iako ih izvori opovrgavaju; kada se ne uzimaju u obzir postojeći znanstveni rezultati; kada se sadržaj historijskoga iskaza „prilagođava“ političkim ciljevima koji proturječe pravilima provjeravanja, argumentacije i logike; kada se historijsko znanje upotrebljava za politički pritisak sa svrhom da se onemogući znanstvena historija koja ne odgovara vladajućim ili preovladavajućim ideologijama.

Drugi broj časopisa *Historijski pogledi* donosi 20 radova koji se odnose na modernu i savremenu historiju Bosne i Hercegovine i država okruženja, a nalaze se u rubrici **Članci**. Rubrika **Prikazi** sadrži 6 radova, a rubrika **Izveštaji** jedan rad. Osim toga, u Časopisu su predstavljene aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije u 2018. godini.

Autori radova su Adib Đozić, Safet Bandžović, Zećir Ramčilović, Ivan Balta, Igor Mišković, Izet Šabotić, Edin Veladžić, Adnan Velagić, Omer Zulić, Sead Selimović, Omer Hamzić, Ramiza Smajić, Semir Hadžimusić, Denis Bećirović, Jasmin Jajčević, Dženita Sarač-Rujanac, Filip Škiljan, Jasmin Medić, Senija Milišić, Sead Omerbegović, Amir Krpić, Adnan Tinjić i Sead Bandžović.

S obzirom na činjenicu da su autori članaka profesionalni historičari, sociolozi i politolozi, oni nisu upali u zamku ideologiziranja svoga istraživačkog pitanja. Ideologizirana historija je, nažalost, postala neminovna u svakodnevnoj političkoj diskusiji, u sukobu političkih stranaka, u medijima, u slavljenju godišnjica, a posebno u govorima političara. Argumenti iz historije upotrebljavaju se za diskreditaciju političkih protivnika ili onih koji ne misle u skladu s preovladavajućom ideologijom. Najčešće, to se čini historijskim primjerima, konstrukcijom analogija, tvrdnjama o kontinuitetu nekih pojava od njihovoga postanka do danas.

Zahvaljujemo se svim autorima radova, saradnicima, kolegama, prijateljima i donatorima koji su zaslužni za štampanje drugog broja *Historijskih pogleda*.

Pozivamo kolege historičare, naučnike i stručnjake iz srodnih nauka da svojim člancima daju doprinos izlaženju narednih brojeva ovog časopisa.

Glavni i odgovorni urednik

FOREWORD

We have the pleasure to introduce the second issue of the journal „Historical Views“. The names of authors that contributed, as well as the number and variety of papers, confirm the validity of starting the journal and its scientific and professional relevance. The authors of the contributions are scientists from Bosnia and Herzegovina and the surrounding countries.

The journal appears at a time when we are witnessing a growing bias in history and other sciences: when the rules of verification, methods, and logic are not used; when selectivity is not a function of the cognition process, ie. answering a research question, rather than originating in a particular political interest; when the cognitive process is precluded because it renounces the revision, change or amendment of previously accepted views, even though the sources deny it; when existing scientific results are not taken into account; when the content of a historical statement is “adapted” to political ends that are contrary to the rules of verification, argumentation and logic; when historical knowledge is used for political pressure in order to disable scientific history that does not conform to governing or prevailing ideologies.

The second issue of the magazine Historical Views contains 20 papers related to the modern and contemporary history of Bosnia and Herzegovina and the surrounding countries, which are in the **Articles** section. The **Reviews** section contains 6 papers and the **Reports** section includes one contribution. In addition, the journal presents the activities of the Center for the Research of Modern and Contemporary History in 2018.

The authors of the works are Adib Đozić, Safet Bandžović, Zećir Ramčilović, Ivan Balta, Igor Mišković, Izet Šabotić, Edin Veladžić, Adnan Velagić, Omer Zulić, Sead Selimović, Omer Hamzić, Ramiza Smajić, Semir Hadžimusić, Denis Bećirović, Jasmin Jajčević, Dženita Sarač-Rujanac, Filip Škiljan, Jasmin Medić, Senija Milišić, Sead Omerbegović, Amir Krpić, Adnan Tinjić and Sead Bandžović.

Given that the authors of the articles are professional historians, sociologists, and political scientists, they have not fallen into the trap of ideologizing their research question. Unfortunately, ideologized history has become inevitable in everyday political discussion, in conflicts between political parties, in the media, in celebrating anniversaries, and especially in politicians’ speeches. History arguments are used to discredit political opponents or those who do not think in line with the prevailing ideology. Most often, these appear to be historical examples, constructions of analogies, claims about the continuity of some phenomena from their inception to the present.

We thank all authors, contributors, colleagues, friends and donors who are responsible for printing the second issue of „Historical Views“. We also invite fellow historians, scholars, and scholars in the related sciences to contribute their articles to the forthcoming issues of this journal.

Editor-in-Chief

I
ČLANCI

HADŽI HUSEJN EFF. ĐOZIĆ RUHI KADIJA IZ SREBRENICE I NIKŠIČKI NAIB

Apstrakt: *Mnogo je u bosansko-bošnjačkoj historiji zaboravljenih značajnih ličnosti koji su svojim znanjem i radom dali značajan doprinos razvoju bosanskog društva i bošnjačkog nacionalnog identiteta u vremenu i mjestu u kome su živjeli. Najviše zaboravljenih značajnih Bošnjaka je onih koji su živjeli i radili u vrijeme vladavine Osmanske države Bosnom. Jedna od takvih ličnosti je i Hadži Husejn eff. Dozić Ruhi kadija iz Srebrenice i nikšićki naib. Živio je u Srebrenici u 19. stoljeću. Školovao se u Istanbulu, a kadijsku službu obavljao u tri grada i dvije carevine. U radu govorimo, upravo, o Hadži Husejn eff. Doziću, njegovom životu i radu, te značaju dokumenata koji su sačuvani, za razumijevanje bosanskog društva i položaja Bošnjaka u drugoj polovini 19. stoljeća u Srebrenici i Nikšiću.*

Ključne riječi: *Hadži Husejn Dozić Ruhi, Srebrenica, Nikšić, kadija, naib, sidžili, ustanici.*

HAJI HUSEIN EFF. ĐOZIĆ RUHI JUDGE FROM SREBRENICA AND NIKŠIĆ VICEROY

Abstract: *There are many forgotten significant persons in Bosnian-Bosniak history, who through their knowledge and work made a significant contribution to the development of Bosnian society and the Bosniak national identity in the time and place they lived in. The most forgotten significant Bosniaks are those who lived and worked during the reign of the Ottoman state of Bosnia. One of such persons is Hadji Husein eff. Dozić Ruhi, kadi (judge) from Srebrenica and Nikšić naib (viceroys). He lived in Srebrenica in the 19th century. Educated in Istanbul, he worked for as a judge in three towns and two empires. In this paper, we are talking about Haji Husein eff. Dozić, his life and work, and the significance of the documents preserved, to understand Bosnian society and the position of Bosnians in the second half of the 19th century in Srebrenica and Nikšić.*

Key words: *Haji Husein Dozić Ruhi, Srebrenica, Nikšić, kadi, naib, sijils, rebels.*

Umjesto uvoda

Kao sociolog, u svom dugogodišnjem istraživanju društvenih procesa i društvenih tvorevina, odnosno, društvenog djelovanja, došao sam do spoznaje da „što historijska znanost postane više sociološka, a sociološka historijska, to bolje za obje.“¹ Zbog te, neosporne, istine rado se odazivam na pozive profesionalnih historičara da učestvujem na njihovim naučnim skupovima. Takav slučaj je bio i sa naučnom konferencijom: *Znamenite ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine*, u organizaciji Odsjeka za historiju² Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli 16. i 17. novembra 2017. godine. U razmišljanjima o kojoj znamenitoj ličnosti da pišem, prva odluka je bila da to bude ličnost iz Srebrenice, mog mjesta rođenja i življenja. Srebrenica je planetarno poznata i po zločinu genocida nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine. O znamenitim herojima Armije Republike Bosne i Hercegovine i njihovom herojstvu u odbrani Srebrenice neophodno je napisati posebnu i sveobuhvatniju studiju, mnogo obimniju, nego što je to jedan rad za naučnu konferenciju. O majkama Srebrenice, tim nenadmašnim heroinama borbe za istinu i pravdu, kroz najtežu bol koju u sebi nose, također, je neophodno napisati posebnu studiju, jer su one, uistinu, značajne ličnosti Bosne i Hercegovina na razmeđu 20. i 21. stoljeća. U razmišljanjima o kojoj ličnosti da pišem počnem „prebirati“ po mislima koje su to do sada značajne ličnosti Srebrenice.³ Krenem od srednjovjekovlja. Prvo sam se sjetio Juraja Dragišića (1450-1520), bosanskog franjevca, filozofa i skolastika. Sjetim se, također, da je o njemu pisano i da ja nemam tu šta novo reći.⁴ Pređem cijeli osmanski period više od 400 godina i ne „nađem“ nikoga zapisanog u „zvaničnoj“, oficijelnoj historijskoj literaturi napisanoj na bosanskom jeziku. Ama baš nikoga. Da li je to moguće? Ako jeste, a jeste, zašto je to tako? Iz austrougarskog perioda sjetim se imena Hadži Hasan-age Selmanagića, zemljoposjednika i političara.⁵ Sjetim se zatim Zvonimira Šubića (1902-1956), Srebreničanina, romanopisca i pripovjedača. I on je skoro zaboravljen u bosanskohercegovačkoj književnosti, ali se ipak o njemu bar nešto zna.⁶ Osnovna škola i gimnazija koje sam pohađao prije

1 E. H. Carr, *What is History*, New York 1965, 84.

2 Naučni radovi uvaženih profesora sa studentskog Odsjeka za historiju: Adnana Jahića, Seada Selimovića, Senaida Hadžića i Izeta Šabotića, predstavljaju, ne samo značajna historijska djela, već istovremeno imaju izuzetnu sociološku vrijednost, prije svega u prevladavanju „predrasudne historiografije“ u dosadašnjim interpretacijama bosanskohercegovačkog društva i njegove države.

3 Na prvu pomisao mislio sam da ih ima mnogo iz razloga što je Srebrenica jedano od najstarijih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini.

4 Opširnije pogledati: Bazilije Pandžić, *Život i djela Juraja Dragišića, Dobri pastir*, God. XXVI, svezak I-II, Sarajevo 1976.

5 Nismo uspjeli saznati godinu rođenja i smrti Hadži Hasan-age ali se pouzdano zna da je 1900. godine bio načelnik opštine Srebrenica. Opširnije pogledati: Adib Đozić, Rusmir Djedović, Čaršija u Srebrenici krajem 19. stoljeća, Edicija *Monumenta Srebrenica*, knjiga 4, Srebrenica kroz minula stoljeća, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica 2015, 133-170.

6 Značajnija djela ovog Srebreničanina su: Roman, „Kad se carstva mijenjaju,“ (1955) i zbirke pripovijedaka: „Fazlića potok“ (1934) i „Heroj u papučama“ (1935).

rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992. godine nosile su nazive Mihajlo Bjelaković (1912-1944)⁷ i Midhat Haćam (1917-1942).⁸

Iz ovog kratkog pregleda znamenitih ličnosti iz Srebrenice nameće se nekoliko zaključaka. Kao prvo, historija znamenitih ličnosti ovoga grada nedovoljno je istražena. Grad sa višestoljetnom tradicijom, zasigurno, je imao mnogo više značajnih ličnosti nego što ih je zabilježila „zvanična“ historija. Druga karakteristika „historijskog pamćenja“ historije, ne samo Srebrenice, već i cijele Bosne i Hercegovine, jeste „historijsko neznanje“ historije bosanskog društva u vrijeme egzistencije Bosne u Osmanskom carstvu. To se posebno odrazilo na historiju Bošnjaka i na njihovo kolektivno pamćenje o sebi i formiranje kolektivne samosvijesti na osnovu sekundarnih izvora srpske i hrvatske predrasudne historiografije. Takvo stanje valja prevladati zajedničkim naporima historije i sociologije, izučavajući istovremeno konkretne društvene pojave prošlosti, što je primarni zadatak historije i objašnjavati njihove zajedničke i opće karakteristike, te zakonitosti razvoja u sadašnjosti, što je primarni zadatak sociologije. Stav Emila Durkheima izrečen još 1908. godine uzimam kao teorijsko-metodološko polazište za ovaj rad a on glasi: „Ne postoji ništa u mom sociološkom znanju da je vrijedno tog imena što ne bi imalo historijski karakter. Ne postoje dva metoda ili dva shvaćanja. Ono što je istina za historiju biće i za sociologiju.“ Iz naprijed navedenih razloga odlučio sam se da, na osnovu raspoloživih pisanih dokumenata i vrlo vjerodostojnog usmenog porodičnog sjećanja, napišem tekst o Hadži Husejnu eff. Doziću,⁹ kadiji iz Srebrenice iz druge polovine 19. stoljeća, neopravdano zapostavljenom i skoro nepoznatom u našoj historiografiji, iako, vidjećete, u nastavku teksta, predstavlja jednog od najpismenijih i najučjenijih ljudi svoga vremena, ne samo u Srebrenici, već i u Bosni i Hercegovini.

Znamenite ličnosti Bošnjaka iz historije Bosne i Hercegovine „istjerale“ su dvije predrasudne historiografije. Jedna je srpska i hrvatska nacionalno-predrasudna historiografija po kojoj nema ni Bosne ni Bošnjaka, ni bosanskog jezika, ni bilo čega bosanskog. Po toj historiografiji sve je u Bosni i Hercegovini srpsko, odnosno hrvatsko u zavisnosti koja historiografija piše o Bosni. Druga predrasudna historiografija je ona ideološko-komunistička, čiju osnovu čini ideologija lijevog mesijanizma. I po historiografiji lijevog mesijanizma nema Bošnjaka, posebno onih koji su se obrazovali, pisali i stvarali na orijentalnim jezicima, što je bio slučaj sa cijelim osmanskim periodom. Ličnosti iz tog perioda, dominantno su portretirane kao „ostaci turskog feudalizma“, „bosanske poturice“, „sveta čiji je duhovni život stegnut i izviteren“...“sredini u kojoj je umetnost nepoznata.“¹⁰ I srpska i hrvatska

7 Narodni heroj NOB-e, poginuo u borbi sa ustašama 1944. godine u Srebrenici. Rođen u selu Vidrići, opština Sokolac.

8 Narodni heroj NOB-e, rođen u Bratuncu, geometar po zanimanju, zamjenik komandanta Muslimanskog bataljona Romanijskog partizanskog odreda. Poginuo na Konjuh planini kod Kladnja 1942. godine.

9 Kadija Hadži Husejn eff. Dozić-Ruhi, pradjed je autora ovoga teksta.

10 I. Andrić, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo 2012, 230.

predrasudna historiografija i ideološko-komunistička predrasudna historiografija imaju zajedničku polaznu matricu mišljenja, kada je u pitanju obrazovna, naučna i kulturna djelatnost Bošnjaka u Osmanskom periodu, a nju je najjasnije izrazio Ivo Andrić u stavu: „njihova delatnost-i onda kada nije bila beznačajna i kada je svakako zasluživala pažnju-ne može biti predmet našeg rada jer su oni po jeziku i po duhu pripadali sferi druge kulture.“¹¹ Nadam se, da nam je sada jasnije zašto su mnogi znameniti Bošnjaci „izbačeni“ iz historije, ne samo, Srebrenice, već i iz historije Bosne i Hercegovine, koju valja nanova pisati, ne po matrici i logici predrasudne historiografije već po logici objektivne bosanskohercegovačke stvarnosti onakve kakva je ona uistinu bila.¹² Nadam se da je ovaj rad jedan skroman doprinos tom naporu, ali i putokaz za buduće istraživače historije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.

Kraća biografija kadije hadži Husejna eff. Dozića Ruhi

Kadija¹³ Husejn¹⁴ Đozić rođen je u Srebrenici 1235. hidžretske godine,¹⁵ odnosno, 1820. godine po sadašnjem računanju vremena kao prvo muško dijete Abdullatifa Đozića.¹⁶ Dobio je ime po djedu, jer je Abdullatifovom otacu bilo ime

11 I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Banja Luka 1995, 117.

12 „Bošnjačko-muslimansku misao u osmanskome periodu moguće je proučavati kao autonomnu misao, jer je, u osnovi, ona bez dodira sa bošnjačko-pravoslavnom i bošnjačko-katoličkom mišlju kako zbog jezika (pisalo se na turskom, arapskom i perzijskom), tako i zbog diferencijacija u preokupirajućim temama, te u kvalitetu i prirodni dostupnog znanja i općeg obrazovanja. No, moderne znanstvene discipline u Bosni i Hercegovini, ako bi se to htjelo istražiti, imaju svoj korijen u bošnjačkoj socijalnoj misli upravo u osmanskome periodu.“ Esad Zgodić, *Bosanska politička misao, austrougarsko doba*, DES, Sarajevo 2003, 8.

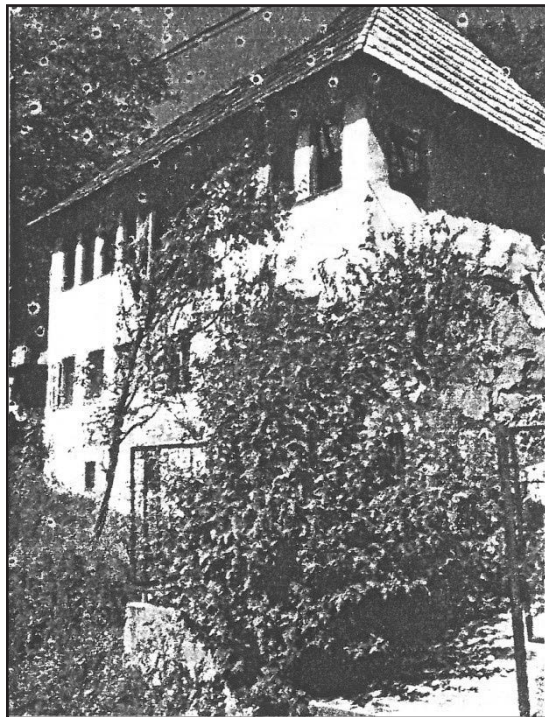
13 Radi razumijevanja složenosti, nivoa stručnosti i društvene važnosti profesije kadije, koji je vršio sudske poslove na području jednog kadiluka u osmanskome periodu, neophodno se u najkraćem upoznati sa stručnim i moralnim osobinama potrebnim za obavljanje posla kadije, te nadležnostima koje kadija ima. „KADIJA (a. qadi), sudac, koji je prema islamskom pravu pozvan odlučivati o svim sporovima kada je u pitanju građansko ili kazneno pravo... Kadija mora, prema zakonu, biti učeni musliman besprjekornog života (*adl*), temeljito upoznat s propisima svetog prava... Dužnost kadije nije bila samo dijeljenje pravde, već upravljanje pobožnim zakladama (*waqf*) i dobrima siročadi, slaboumnih i sličnih osoba. Često im je padalo u dužnost sastavljanje ženidbenih ugovora za žene bez muškaraca u obitelji, itd. Glavni kadija u gradovima bio je jedan od visokih službenika.“ Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 306. (dalje: N. Smailagić, *Leksikon Islama*).

14 Na bosanskom jeziku ime ima značenje: ljepuškast, ljepotančić,

15 Ovaj i svi drugi podaci korišteni u tekstu su iz Popisnog deftera 1850/1851. godine, za mahaluh Kizildere (Crvena rijeka/potok) u Srebrenici. Arhiv Republike Turske, No. 5951, 011-014, Istanbul. Prijevod na bosanski jezik napisao mr. Kemal Nurkić. Iz pomenutog Popisnog deftera spoznajemo da je 1851. godine u mahali Crvena rijeka u Srebrenici živjelo 21 porodica i sve su bile islamske vjere.

16 Od ukupno 21 porodice koliko je tada živjelo u mahali Crvena rijeka samo je porodica Abdullatifova sa prezimenom Đozić. U isto vrijeme u mahali Hadži Iskender živjele su dvije porodice Đozića i to porodica Mula Saliha sina Mustafe, bez muških članova domaćinstva, i porodica Đozić Ismaila, također, sina Mustafe. Salih je imao 40 a Ismail 50 godina. Da li su Mula Salih i Ismail bili braća, jer im se otac zvao Mustafa, što je velika vjerovatnoća, nije u potpunosti dokazano. U

Husejn. Hadži Husejnov otac Abdullatif rođen je u Srebrenici 1206. hidžretske godine odnosno, 1790. godine.¹⁷ Pored kadije hadži Husejna Abdullatif je imao

Prilog 1. Kuća kadije Dožića.
(Slikao: Adib Dozić, 2015).

još tri sina. Hasana, rođenog 1241. hidžretske godine, odnosno 1825. godine, Ali(ju) rođen 1247. hidžretske godine, odnosno 1831. godine, te Mustafu rođenog 1249. hidžretske godine, odnosno 1833. godine, po sadašnjem računanju vremena. Hasan se spominje samo kao dijete i drugih podataka o njemu kasnije nema. Hadži Ali efendija, poznatiji kao Alefendija, bio je imam i muderis u Srebreničkoj medresi. Najviše škole toga vremena završio je u Istanbulu. Najmlađi brat Hadži Husejnov, Mustafa Dozić, također, je bio kadija u Srebrenici 1883, 1884. i 1885. godine.¹⁸ Nije poznato gdje je, i da li je negdje, obavljao kadijsku službu za vrijeme Osmanske uprave Bosnom.

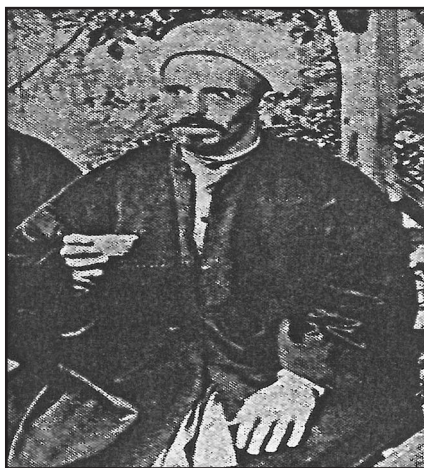
U popisnom defteru iz 1851. godine nisu popisivani ženski članovi domaćinstva, te nismo mogli spoznati ime majke kadije Husejna niti njegovih sestara. Prema porodičnom usmenom predanju kadija Husejn je imao i sestru po imenu Hafa, a da li joj to bilo pravo ili skraćeno ime nije poznato.

kom su srodstvu bili sa Abdullatifom Dozićem iz Crvene rijeke nije precizno utvrđeno iako se po sačuvanom usmenom porodičnom predanju tvrdi da su Mustafa Dozić i Abdullatif bili braća. Opširnije pogledati u: Kemal Nurkić, Popis stanovništva mahale Crvena rijeka u Srebrenici 1850/1851. godine, *Monumenta Srebrenica – istraživanja, dokumenta, svjedočanstva*, knjiga 7, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla –Srebrenica 2018. i Kemal Nurkić, Bošnjačko-muslimansko stanovništvo Hadži Iskender mahale u Srebrenici polovinom XIX stoljeća, *Monumenta Srebrenica*, knjiga 8, Tuzla-Srebrenica 2019.

17 U historijskim izvorima, 1790. godine u gradu Blagaju na Buni spominje se ime Hasan Dozić. Da li su u srodstvu bili Hasan Dozić iz Blagaja i Abdullatif iz Srebrenice za sada nije poznato. O blagajskim porodicama piše Hivzija Hasandedić, između ostalog: „Spisak blagajskih porodica za koje se u registrima izričito navodi da potječu iz Blagaja. Kod svake porodice naveli smo ime najstarijeg poznatog člana i godinu kada se prvi put spominje *Prilozi za istoriju Blagaja u doba Turske vladavine*, Dozić Hasan 1970, Đozo Husejin 1731.....“ H. Hasandedić, *Godišnjak društva istoričara*, br. XX/1970-71, Sarajevo, 242.

18 Pogledati: *Bošnjak* za 1883, 1884. i 1885. godinu, ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

Neophodno je napomenuti da je djed kadije Husejna, po kome je on dobio ime, Husejn bio imam džamije u Crvenoj rijeci koja je još nazivana Šarena ili Đozića džamija. Iz prezentiranih podataka, nedvosmisleno, se vidi da je kadija Hadži Husejn eff. Đozić Ruhi, poticao iz vrlo obrazovane familije, koja je svoje obrazovanje sticala u Istanbulu u školama najvišeg ranga toga vremena.¹⁹ Kadija hadži Husejn Đozić školovao se u Istanbulu. Završio je Mektebi hukuk. U to vrijeme to je bio najviši nivo pravnog obrazovanja, što je za to vrijeme, polovina 19. stoljeća, bila rijetka pojava u Bosni i Hercegovini.²⁰ „Još i danas se spominje, da je Hadži Husejn bio veliki dobrotvor u izgradnji puteva u Srebrenici i okolini. Veli se da je pored turskog, dobro poznao, odnosno govorio njemački i francuski jezik.“²¹ Zaista, rijedak, obrazovni kvalitet i u današnjem vremenu. U usmenoj porodičnoj tradiciji, prenosi se da je kadija hadži Husejn govorio još i arapski i poznao perzijski jezik, što je i razumljivo zbog vrste studija i mjesta školovanja. Nakon završenih studija u Istanbulu Hadži Husejn se vratio u Srebrenicu. Ženio se dva puta. Prva žena mu je, prema predanju, bila Turkinja čije ime nije upamćeno, najvjerovatnije se sa njom upoznao za vrijeme školovanja u Istanbulu. Sa prvom ženom je imao dvije kćerke: Bejdu i Timu. Ne raspoložemo nikakvim podacima o njima. Nakon smrti prve žene, dugo se nije ženio. U svojim pedesetim godinama oženio je drugu ženu Kadiru Mandžić iz sela Gladovići, općina Srebrenica. Druga žena, Kadira, bila je mnogo mlađa od njega, prema usmenom predanju bila je mlađa više od 30 godina. Sa ženom Kadirom imao je osmoro djece, tri kćerke: Abida, zvana Bida, Zahida, zvana Zada i Safija (1885-1949) i pet sinova: blizanci Haki(ja) (1871-1934) i Abdulah,²² Mehmed, zvani Meho, umro 1938. ili 1939. godine, Ahmet, zvani Ahmo, umro 1950. godine

Prilog 2. Sin kadije Dozića
Haki ef. Dozić (1872-1934).

19 Opširnije o obrazovnim karakteristikama familije Đozić iz Srebrenice pogledati u: Adib Đozić, Srebreničke džamije i imamska familija Đozić, Zbornik radova: *Kulturno-istorijsko naslijeđe Srebrenice kroz vijekove*, JU Arheološki muzej „Rimski municipium“ Skelani Srebrenica 2012, 146-163. Napomenimo ovom prilikom samo činjenicu da je u familiji Đozić bilo 8 hafiza Kur'ana, od kojih su četvorica nosila ime Salih, što predstavlja jedinstven slučaj u Bosni i Hercegovini, najvjerovatnije i šire.

20 Opširnije pogledati: Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo 1990; H. Mehmed Handžić, Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti, *El-Hidaje*, God. IV, br. 4-5, Sarajevo 1940, 109-117. (dalje: H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*).

21 Hivzija Suljkić, Spomenici islamske kulture u Srebrenici, *Islamska misao*, God. XI, br. 123, Sarajevo 1989, 45.

22 Haki(ja) i Abdulah, studirali su u Istanbulu. Po završetku školovanja Haki(ja) se vratio u Srebrenicu, a Abdulah efendija je ostao u Istanbulu na službi. Haki(ja) efendija je bio posljednji muderis medrese u Srebrenici. Tu funkciju je obavljao od 1896. do 1925. godine.

i najmlađi sin Vehbija (1888-1941). Neophodno je istaći da je kadija Husejn, pored pravnog znanja i znanja nekoliko svjetskih jezika stekao još jedno visoko znanje i diplomu iz oblasti tesavufa. Hadži Husejn je bio Šejh²³ Nakšibendijskog tarikata²⁴ sa duhovnim zvanjem „Šemsi-ve Ruhi“.²⁵ U najslobodnijem prijevodu na bosanski jezik ova titula znači „sunce duše/duha“. Iz tih razloga on se i zvanično na dokumentima češće potpisivao kao Husejn Ruhi nego kao Husejn Đozić, jer je za njega bila važnija duhovna od svjetovne diplome, značajnija duhovna suština života od materijalne.²⁶ Dva puta je išao na hadž.²⁷

Posao kadije obavljao je u Ljubinju,²⁸ Nikšiću i Srebrenici. Iza Hadži Husejna nije ostalo mnogo pisanih dokumenata, niti knjiga, jer su izgorjeli i razneseni u mnogobrojnim stradanjima Bošnjaka Srebrenice. Od sačuvanih pisanih dokumenata, na osnovu kojih možemo iz izvora prvog reda spoznati mnoge društveno-historijske činjenice bosanskohercegovačkog društva druge polovine 19. stoljeća, prije svega mislimo na sačuvane sudske sidžile Šerijatskog suda iz

23 „U muslimanskom vjerskom bratstvu, *tariqa*, naslov šejha je osobito pun značenja: šejh je starješina derviškog reda.“ N. Smailagić, *Leksikon Islama*, 576.

24 „*TARIKA*..., kod jugoslovenskih muslimana: tarikat. Ova arapska riječ, koja znači, „put“, „staza“, kod islamskih mistika zadobila je dva međusobno povezana značenja. 1) U devetom i desetom stoljeću n.e. bila je to metoda moralne psihologije u svrhu praktičkog upućivanja osoba koje su osjećale mističku vokaciju. 2) Nakon 11. stoljeća, to postaje čitav sustav obreda za duhovno uzdizanje zajednice u raznim vjerskim (mističkim, derviškim) redovima, čije je utemeljenje u to doba započelo.“ N. Smailagić, *Leksikon Islama*, 593. Do danas se u islamskom svijetu razvilo više tarikata, kao npr. Bektašije, Halvetije, Kaderije, Mevlevije, Nakšibendije, Rifaije, Šazlije i drugi. Nakšibendije su dobili ime po šejhu Muhamedu Behauddinu el- Buhariju Nakšibendiju (1389) iz Uzbekistana. Nakšibendije karakteriše jak naglasak na hizmetu-služnju (islam, zajednici, džematu, tekiji). Karakteriše ih i to što lanac prenošenja znanja od Poslanika, alejhi-selam, ne ide samo preko Alije, r.a. već i preko Ebu Bekra, r.a. Osnova ovoga tarikata je čuvanje Šerijata.

25 Značenje pojma „Šems“ u sufizmu vezuje se za Šemsudina Muhameda, sufiiju iz 13. stoljeća i velikog prijatelja Džalaludina Rumija koji mu je posvetio veliku zbirku mističko-lirskih pjesama pod nazivom „Divan-i Šems-i Tabriz“ (Divan Šemsa iz Tabriza). „Ime Šemsa pojavljuje se gotovo u svim gazelima. Sve nas to navodi na zaključak da je Šems morao biti čovjek od izvanredne psihološke moći da vrši uticaj na velike umove svoga vremena kakav je bio Rumi.“ Opširnije u: Džemal Čehajić, Neke karakteristike učenja Galaludina Rumija i nastanak derviškog reda Mevlevija. Mevlevije u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIV/1974, Sarajevo 1976, 87.

26 Poznate su riječi Šejha Nakšibenda: „Vanjsko je za svijet, unutrašnje za Boga.“ Najvjerojatnije je to bio životni moto kadije i šejha hadži Husejna Đozića Ruhija.

27 Iz Osmanskog popisa stanovništva 1850/51. godine za mahalalu Crvena rijeka u Srebrenici pored imena Husejn Đozić, koji ima 31 godinu, stoji da je hadži i efendi. Te činjenice govore da je išao na hadž i da je imao završeno visoko obrazovanje.

28 Hivzija Suljić, kada navodi „kronološkim redom spisak ljubinskih kadija“ od 1592. do 1877. godine navodi za godinu 1876. i 1877. ime Husein Ruhi. Hivzija Suljić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo 1990, 107-108. i H. Hadžibegić, u fus noti broj 6, u pomenutom tekstu piše: „Iz dopisa upućenog bos. Vilajetu od strane ministarstva finansija od 15. safera 1295. god. (20. II 1878. vidi se, da je Husejn Ruhi Efendi, nakon povratka iz Nikšića, postavljen za naiba u Ljubinju početkom zulhidžeta 1294 g. (7. XII 1877) uz mjesečnu platu od hiljadu groša. Vilajetski arhiv br. 58/78.“ Hamid Hadžibegović, Opsada Nikšića 1877. godine prema izvještaju Nikšićkog naiba, *Istorijski zapisi*, Knj. IV, sv. 1-3, 1949, 214. (dalje: H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*).

Srebrenice za 1887. godinu,²⁹ čiji je autor, upravo, kadija Husejn Đozić Ruhi,³⁰ te (službenog) *Izveštaja Nikšićkog naiba* od 11. septembra 1877. godine, koji je napisao „Nikšićki naib“³¹ Husejn Ruhi, a u stvari se radi o hadži Husejnu eff. Doziću, kadiji iz Srebrenice. Ovaj, vrlo važan i rijedak, dokument koga je pisao Bošnjak iz Srebrenice, o opsadi, odbrani i padu Nikšića, do sada nije objavljivan u Bosni i Hercegovini,³² te ga iz tih razloga, ovom prilikom, želimo u cjelosti prezentirati, na osmanskom/turskom jeziku i u prijevodu Hamida Hadžibegića na bosanskom jeziku. No prije toga, napomenimo, da je kadija hadži Husejn Đozić Ruhi, bio i veliki zemljoposjednik,³³ koji je pored kadijskog posla i lično obrađivao

29 Fotokopije sidžila suda iz Srebrenice nalaze se u Arhivu Tuzlanskog kantona. Na bosanski jezik prevela ih je Edina Ustavdić. Pogledati: Tufan Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil (1641-1883)*, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika TK, Tuzla 2008. (dalje: T. Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil*).

30 Hadži Husejn eff. Đozić, bio je kadija, šerijatski sudija, u Srebrenici: 1886, 1887, 1888, i 1889. godine. Pogledati: *Bošnjak* za 1886, 1887, 1888. i 1889. godinu, ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

31 Želimo u najkraćem pojasniti šta znači sudijska titula „naib“. „Zapravo ima tri vrste šerijatskih sudija: mula, obični kadija, i naib. Mula je kadija u većim gradovima, zapravo centrima pokrajina, koji može da ima osim grada u kome sjedi i njegove okolice još nekoliko nahija u koje šalje svoje zamjenike (naibe), koje on lično svojim dekretom postavlja. U cijeloj Bosni i Hercegovini bio je samo jedan mula. To je sarajevski kadija, koji se zvao bosanskim mulom.“ H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 110.

32 Kao historijski dokument: *Izveštaj nikšićkog naiba* do sada je dva puta objavljivan. Oba puta u Podgorici u Crnoj Gori i oba puta u prijevodu Hamida Hadžibegića. Prvi put je objavljen u: *Istorijski zapisi*, God. IV, br. 1-3, 1949. godine i drugi put u: *Almanah*, časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka, br. 11-12, Podgorica 2000. Rad je objavljen pod naslovom: *Opsada Nikšića 1887. godine prema izvještaju nikšićkog naiba*.

33 Hadži Husejn Đozić je posjedovao veliku kuću sa okućnicom u središnjem dijelu mahale Crvena rijeka u Srebrenici na k.č. 1/414. Opširnije pogledati u: Adib Đozić, Rusmir Djedović, Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća, *Monumenta Srebrenica*, knjiga 2, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica 2013, 39-75. (dalje: A. Đozić, R. Djedović, *Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća*). Pored kuće u mahali Crvena rijeka Hadži Husejn Đozić imao je još dvije kuće, čardak i vodenicu u naselju Bjelila, te jednu kuću sa voćnjakom u naselju Biljeg. Naselje Bjelila teritorijalno se nalazi u dvije K.O. i to Srebrenica i Bajramovići. Biljeg pripada K.O. Orahovica. U katastarskim opštinama Bajramovići, Orahovica i Viogor Husejn Đozić imao je po nekoliko hektara zemljišta, oranica, livada, voćnjaka i šuma. U naselju Bjelila jedna Hadži Husejnova kuća nalazila se na k.č. 254/2, a druga na k.č. 254/3 dok se vodenica nalazila u neposrednoj blizini kuća na k.č. 254/4. Opširnije pogledati u: Rusmir Djedović, Naselje Bajramovići na razmeđu 19. i 20. stoljeća, *Monumenta Srebrenica*, knjiga 4, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica 2015, 171-194. Naselja Bjelila, Biljeg, Rosulje, Muzurović, lokalitet Gredine, bila su neposredno teritorijalno naslonjena na Srebrenicu iako su pripadala različitim katastarskim opštinama teritorijalno su činila povezanu zemljišnu cjelinu. Zemljišne posjede Hadži Husejn Đozić imao je i u nešto udaljenijim mjestima kao što su zemljišni posjed na planini Vranić, k.č. 67/1 u K.O. Viogor i zemljišni posjedi oko sela Likari (k.č. 67/1 Površje, k.č. 67/2 Površje, i k.č. 72/4 Površje, te k.č. 20/3 Ravan i k.č. 92 Zanic). Opširnije pogledati u: Rusmir Djedović, Adib Đozić, Naselja Orahovica, Viogor i Buće kod Srebrenice krajem 19. stoljeća, *Monumenta Srebrenica*, knjiga 5, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica 2016, 85-134. i Rusmir Djedović, Adib Đozić, Naselja Fojhar, Gostilj i Likari kod Srebrenice krajem 19. stoljeća, *Monumenta Srebrenica*, knjiga 7, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i

zemlju. Posebno se isticao u uzgoju autohtonih bosanskih sorti jabuka i krušaka. Poznate voćnjake hadži Husejn je imao u naseljima Bjelila i Biljeg, koji su u narodu poznati i još pod nazivima Doze ili Zabojna. Do dana današnje su se održala neka stabala jabuka i krušaka koje je za života uzgajao kadija hadži Husejn Ruhi.

Prilog 3. Nišan na mezaru kadije Dozića.
(Slikao: Adib Dozić, 2017).

Prilog 4. Jabuka u naselju Dozići (Biljeg),
stablo koje je okalemio kadija Dozić.
(Slikao: Adib Dozić, 2017).

Izvjestaj Husejn Ruhi Efendije (Dozića) o opsadi Nikšića 1877. godine³⁴

„Borbe i događaji od početka napada Crnogoraca na mjesto Nikšić do njegovog kraja prema mojim zapažanjima iznosi se prilično vjerno u devet odlomaka kako slijedi.³⁵

prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica 2017, 175-213.

³⁴ Dajući kraće obrazloženje o opsadi grada Nikšića 1877. godine koja je trajala od 9. jula do 27. augusta, H. Hadžibegić navodi da je opsadu u svojim memoarima: „Opsada grada Nikšića 1877. godine“ opisao Vojvoda Gavro Vuković, te ističe da „o toku opsade postoji još jedan neobjavljeni dokument. To je izvještaj nikšićkog naiba Husejn Ruhi Efendije, koji je za vrijeme opsade bio u Nikšiću. On je taj svoj izvještaj napisao na turskom jeziku i poslao ga 11/23. septembra 1877. godine hercegovačkom mutesarifu, koji ga je dalje sproveo bos. Vilajetu, a ovaj predsjedništvu vlade u Carigradu.“ H. Hadžibegić, također, pojašnjava kako je sačuvan ovaj dokument, gdje se nalazi i ko je, u stvari, nikšićki naib Husejn Ruhi. „Tada je u vilajetu bio pisar naš poznati kroničar Kadić Muhamed (Enveri) i on ga je prepisao i to u dva primjerka: jedan za vilajet, a drugi za se. Ovaj drugi prepis on je priključio svojoj kronici, gdje ga je također u cjelosti unio. Na kraju je dao napomenu o Husejn Ruhi Efendiji, da je iz Srebrenice i da se je zvao Dozić“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 214. Usmena porodična tradicija, je sačuvala ovo pamćenje i u potpunosti se podudara sa Hadžibegićevim tvrdnjama. Zapamćeno je još, u usmenom predanju, da je sinove blizance: Haki(ju) i Abdulaha, koji su tada imali 5 ili 6 godina iz Nikšića donio u sepetima na konju.

³⁵ Fusnote u tekstu u potpunosti ćemo preuzeti onako kako je komentarisao H. Hadžibegić. Naš kraći komentar na tekst daćemo u narednom poglavlju rada.

Prvi odlomak – Carska vojska pod zapovjedništvom maršala Sulejman-paše krenula je iz Nikšića petog juna devedeset treće godine.³⁶ U maršalovoj zapovijesti, koja je stigla devetnaestog spomenutog mjeseca, javljeno je, da je s potpunom pobjedom prošla kroz klanac Istorok (Ostrog)³⁷ i da se sastala sa skadarskom vojskom te da će odatle krenuti na Reku (Rijeku) i Cetinje. Upravo kada se očekivao takav pokret carske vojske, Brđani³⁸ su dvadeset sedmog juna ispalili iz klanca Istorok (Ostrog) 21 prazni top. I toga dana dosta je se Crnogoraca spustilo u pustinju Islivje (Slivje), koja se nalazi na desnoj strani Nikšića. Kada je nekoliko ljudi od nikšićkih građana otišlo i pitalo za uzrok ispaljivanja topova, rekli su, da je Rusija prešla Dunav, da je carska vojska otišla prema Balkanu i da pucaju iz topova radi veselja. Slijedećeg dana Crnogorci koji su se tamo spustili počeli su da se razilaze po pustari Islivje (Slivje) i da kose i kupe livade, koje se tu nalaze, te da se polako približavaju Nikšiću i da se razilaze po stranama Ozrenika i Gladine (Klačine).³⁹ Od toga dana do osmog jula proveli su vrijeme u košenju livada Islivja (Slivja), Ozrenika i Studenice (Studenci).

Drugi odlomak – Osmog jula nekoliko Crnogoraca napalo je na bataljonske životinje vodonoše i na životinje građana, koje su pasle na mjestu zvanom Ištedim (Štedim), koje se nalazi na sjeverozapadnoj strani Nikšića, i stupili u borbu s tri vojnika koji nose vodu i s nekoliko građana, koji su se tu nalazili. Jednog su vojnika vodonošu lako ranili u desnu ruku, a od građana su ubili Ahmedagu i oteli i odveli tri životinje vodonoše. Nakon toga se je opazilo, da se Crnogorci skupljaju na jedan brijeg na spomenutoj strani i da prave utvrđenja. Da bi se odatle odbili, ispaljeno je iz carske tvrđave pedeset topova, te su s tog mjesta odbačeni i odbijeni.

Sutradan devetog Crnogorci su se približili sa svojom djecom i porodicama na tri hiljade koraka udaljenosti od Djevojačke kule („Kiz kulesi“), koja se nalazi na mjestu zvanom Čađalica, postavili šatore i tu se nastanili. Kad je primijećeno, da kose livade koje se nalaze na tom mjestu, to se nije moglo podnijeti, te je odmah iz tvrđave odvučen jedan top na spomenuto mjesto i ispaljeno nekoliko zrna na njih. Ali obzirom da je udaljenost bila velika, od tog nije moglo biti dejstva. Zato je na spomenuto mjesto dovučen drugi, naime jedan od krupovih topova, što ih je ostavio maršal Sulejman-paša prilikom svoje posjete Nikšiću. I kada je ispaljeno 20 zrna, Crnogorci koji su tamo bili došli nisu se mogli održati te su pobjegli, pošto su im stradala dva čovjeka i jedan konj.

36 Zapravo 1293. finansijske godine („senei mailiye“), tj. 5/17. juna 1877. godine. U ovom izvještaju dani su označavani po starom kalendaru.

37 Naša mjesta Ostrog, Slivje i Štedim u izvještaju se navode prema turskom izgovoru Istorok, Islivje, Ištedim.

38 Na nekim mjestima izvještaja stoji Brđani („Daglu-lar“), a na drugim Crnogorci (Karadaglu-lar). Knjaz Nikola naziva se većinom „knjaz“, a na nekim mjestima „princ“. U drugim turskim dokumentima susreće se izraz „Reisi Cebel“, što znači „Glavar Brda“.

39 Prevod je vršen prema prepisu izvještaja upućenog vilajetu. U njemu je napisano Gladžina, što se arapskim pismom piše slično kao Klačina.

Deseti dan tekućeg mjeseca došao je opet u selo Ozrenik (Ozrenići, Ozrinići), koje se nalazi sat i po daleko od Nikšića, neki po imenu Jefto,⁴⁰ po položaju načelnik navodno u rangu mutesarifa, i pozvao graničnog konjanika Edhema i njegovog brata Adema iz Nikšića, koji su se zadesili na toj strani kao straža koja obilazi. Prilikom razgovora on im je saopštio, da će crnogorski knjaz Nikola doći na Nikšić, da će dovesti topove i sa svom snagom udariti na Nikšić. „U vezi stim – rekao je on – mi s vama živimo kao susjedi toliko vremena, nemojte uništavati svoju djecu. Da uzalud ne prolijevamo krv, vrijeme je tako došlo. Uistinu na zemlji nema vladara kao što je vaš car. Kad bi skupio cigane koji se nalaze u carskoj zemlji i uputio ih na Crnu Goru, mogao bi Crnogorce natjerati na poslušnost. Ali šta da se radi, kad Rusija napreduje od strane Dunava i Anadolije i pošto je ugrozila uzvišenu državu (Devleti Aliye), to je ona (Turska) sve svoje snage tamo uputila. Šta više Osman-paša je s vojskom otišao prema Dunavu. Kad se ovo znade, onda nema nikakva smisla uzalud krv proljevati. Knjaz vas voli i on će se smilovati, neće se dirati u vaš imetak, u vašu čast i poštenje. Dođite, predajte se na vrijeme. Pozdravite s moje strane nikšićke begove i age i ovako im recite, neka dođu i neka se predaju. Sutra da se ponovo ovdje sastanemo s vama i s begovima i agama koji žele.“ On je time završio govor, pa su se razišli. Iako su ovu vijest imenovani Edhem i Adem razglasili u Nikšiću, niko to nije poslušao niti uvažio. I slijedeći dan niko nije otišao na spomenuto mjesto na razgovor.

Treći odlomak – Jedanaesti dan tekućeg mjeseca. Brđani su uputili jedan odred svojih snaga prema Gornjem Polju, koje se nalazi sat i po udaljenosti od Nikšića, i opkolili kule regularne vojske koje se tu nalaze. Pošto su postavili četiri topa te ih porušili, zarobili su sve carske vojnike, koji su ih čuvali, i zadržali ih u selu Župa. Na to su graničari koji su se nalazili u kuli Glačnici (Klačini),⁴¹ obzirom na njenu udaljenost od Nikšića i uvidjevši da se ovakvom pritisku Brđana neće moći oduprijeti, zapalili spomenutu kulu noću oko tri sata i uzevši sa sobom municiju i državne stvari koje su bili u mogućnosti nositi i došli su bez sukoba u Nikšić.

Te su noći (Crnogorci) zauzeli Trebisli (Trebjesu, Trebješku) glavicu, koja je na istočnoj strani od varoši Nikšić, a nalazi se na hiljadu i po koračaja udaljenosti od Nikšića, te su napravili tvrđave za topove i puške.⁴²

Četvrti odlomak – Trinaeste noći spomenutog mjeseca postavili su četiri topa u dva topovska utvrđenja, koja su napravili na sjeveroistočnoj strani od kule „Na mostu“ („Kopru-basi kulesi“) na 1.200 koraka udaljenosti od te kule, koja se nalazi na sjevernoj strani Nikšića u udaljenosti od deset minuta.

40 Jevto Miletin Nikolić, čuveni junak i načelnik oslobođene Župe Nikšićke i Ozrenića od 1858. godine i dalje. (Uredništvo)

41 Vojvoda Gavro Vuković veli za Klačinu, da je bila najviša i najtvrđa kula u okolini Nikšića. H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 6.

42 Voj. Vuković navodi, da je Trebješku Glavicu 11. jula zauzeo Vojvoda Vrbica poslije malog otpora. On dalje kaže: „Tako je velika karaula prema Slanom, Klačina, bila otcijepljena od grada. Turci je zapale i uteku u Grad.“

Rano ujutro oko deset sati stavili su spomenutu kulu pod razarajuću vatru. Kad su srušili jednu njezinu stranu, sedma četa regularnog bataljona koja se nalazila u kuli nije se mogla održati i s nekoliko ranjenih povukla se u utvrđenje po imenu Zelena Glavica, koje se nalazi pred državnim ambarom. Pošto su tog dana zauzeli, srušili i srušili sa zemljom spomenutu kulu s navedenim topovima i s onim topovima, koje su postavili na Trebisloj (Trebješkoj) glavici, ispalili su deset zrna u unutrašnjost varoši.

Peti odlomak – U julu četrnaeste noći napredovali su od kule „Na mostu“⁴³ i napravivši jedno utvrđenje na Stjenovitom brežuljku („Taslik tepesi“), koji se nalazi iznad rijeke Rastok, postavili su na nje jedan top i naprijed dalje na drugi brežuljak još jedan top i prema našem utvrđenju Gradina (Gredine)⁴⁴ na udaljenost od hiljadu koraka na drugom jednom mostu treći top i napravili su dosta pješadijskih utvrđenja. Slijedećeg dana oko jedan sat sa navedena tri topa i jedanaest drugih, koje su postavili na drugim stranama, ukupno s četrnaest topova stavili su pod topovsku vatru tvrđavu (Grad), varoš i naša utvrđenja. Ali usljed topova koji su ispaljivani iz carske tvrđave i junačke vatre iz naših utvrđenja kombinacije neprijatelja ostale su bez rezultata. Naime toga dana neprijatelj je u prvom redu mislio zapaliti topovima municiju, koja se nalazila u tvrđevi. Iako je nekoliko topovskih zrna palo na mjesto municije – neka je hvala (Alahu) – nije djelovalo unutar. Radi toga je municija od topova i pušaka dignuta iz svog naročitog mjesta i prenijeta na drugo mjesto.⁴⁵

Šesti odlomak – Carski vojnici regularne vojske i graničarskih bataljona, koji su se nalazili u Nikšiću, i građani koji su mogli nositi oružje raspoređeni su oko grada po mahalama Geadinskoj, Hercegovačkoj, Piperskoj, Djevojačka kula („Kiz kulesi“), Zemljana Tabija („Toprak Tabiyesi“) i Gradskoj, kao i na velika utvrđenja oko Crnogorske kule („Karadag kulesi“) ispred Anbara i na druge manje tačke.⁴⁶

43 Voj. Vuković kaže ovo: „kula na Dukle, čuvarica mosta, poslije kratkog bombardovanja pade. Posada uteče u Grad. Kula bude odmah razorena. Vojska sa dvije kule u Gornjem Polju se predala istog dana, jer posade nisu mogle uteći kroz našu vojsku. Knjaz je velikodušno primio zarobljenike, snabdijevao ih hranom i drugim nužnim potrebama. Ako bi se koji vojnik usudio uzeti od zarobljenika ma šta bilo, sve mu je oduzimato i zarobljeniku povraćano, do je vojnik podvrgavan osobitoj kazni.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 6.

44 Prema turskom tekstu može se čitati i Gradina i Gredine.

45 Voj. Vuković govori o tom i veli: „Sve što je se do dosad činilo bilo je kao priprema za ozbiljnu opsadu. Jula 14. naša mršava artiljerija sa Trebješke glavice otpočela je paljbu na Nikšićki grad.“ Malo dalje on ističe, da artiljerija u crnogorskim ratovima nije igrala neku važnu ulogu, ali da je u opsadi Nikšića imala glavnu akciju. Zatim nastavlja: „Na devet ura ujutro zagrme naši topovi sa Trebješke glavice bombardujući grad i varoš. Knjaz sa stranim zastupnicima i pratnjom zauzeo je u desno mjesto, da posmatra dejstvo naše sitne artiljerije. Ta grmljavina topova trajala je do dvije ure i po poslije podne. Turci su odgovarali kavaljerski na svaki metak, metkom, samo iz boljih topova, nego što su naši bili.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 7-8.

46 Mahale su se nazivale po bratstvima. Petar Šobojić navodi, da je begovska kuća Mušovića, koji su bili kapetani, stanovala u Popima s južne strane grada. Njihova se mahala zvala Mušovina. Hercegovačku mahalalu su osnovali hercegovački muslimani a nalazila se ispod samog grada. Uz Hercegovačku mahalalu nalazila se je Podgorička. Dalje je bila Spuška mahala. Oko kolskog puta za Podgoricu pružala se Piperska mahala. Veliki dio nove varoši zauzimala je Kučka mahala. Na sjever

Tako je raspored izvršen na 24 tačke. Pošto se nekim od ovih utvrđenja nisu danju mogle slati najnužnije potrebe, kao što su voda, municija i hljeb, to su uz pomoć nikšićkih žena slate noću.

Cilj neprijateljske vatre bile su u prvom redu utvrđenja Djevojačka kula („Kiz kulesi“), Gradina (Gredine) i Zemljna tabija (Toprak Tabiyesi“) koje čine ključ Nikšića. Junaštvom i hrabrošću kako ovih tako i drugih utvrđenja, njihovom ustrajnošću i nastojanjem, kakvih primjera nije prije bilo, kod svakog napadaja – uz božiju pomoć – neprijatelj je prisiljen da se povuče u bijeg i da za sobom ostavi velike gubitke. Djevojačka kula je izgorjela trećeg dana, otkako je stavljena pod topovsku vatru. Druga četa regularne vojske, koja ju je čuvala istrajala je i držala se je iza kamenja okolo kule do devetog augusta. Ali s dva topa, koja su od 13. jula bila određena protiv spomenute kule, i s drugim jednim topom, koji je tog dana noću donesen do Arslan-begova mlina, koji je bliži od puškometa, spomenuto je mjesto devetog augusta oko devet sati stavljeno pod topovsku vatru. Osim toga i s desnog i s lijevog krila upućena su u napad četiri bataljona pješadije. Iako su se od devet sati u dan do jedan sat u noći junački odupirali protiv zrna koja su na njih bacana iz tri topa i protiv napadaja četiri bataljona, zbog nedostatka municije napustili su pomenuto mjesto i povukli se u utvrđenje Piper, koje se nalazi na ovoj strani. Navedena četa imala je osam do deset ranjenih i poginulih. Pošto se municija nije mogla slati u spomenutu kuću, to oni nisu mogli izdržati do noćnog slanja municije od strane komandanta.

Sedmi odlomak – Dvadesetog augusta došlo je jedno pismo na srpskom jeziku s potpisom Petra Stefana⁴⁷ tasta princa Nikole, u kome je stajalo, da sedam nikšićkih begova i aga dođu na određeno mjesto izvan Nikšića na kraći razgovor, a u slučaju nedolaženja da odgovore. Ali ljudi kojima je došlo pismo niti su otišli na razgovor, niti su odgovorili.⁴⁸

od Hercegovačke mahale nastavlja se mahala Ferizovića. Krajnji sjeverni dio grada zauzimale su kuće Gruda. Taj se kraj i danas zove Grudska mahala. O tome opširnije vidi: P. Šobajić, *Nikšić Onogošt*, Beograd 1938, 74-80. On ne spominje Djevojačke kule niti Zemljane Tabije, koje su u gornjem izvještaju navedene.

47 Vojvoda Petar Stevanov Vukotić (Uredništvo).

48 O ovom Voj. Vuković daje detaljne podatke. On veli: „Sve je bilo priugotovljeno za bombardovanje 21. augusta. Knjaz nije htio otpočeti bombardovanje prije nego se javi Skender-begu o ponudi o predaji. On izabra jednog od zarobljenika turskih i poslao u grad sa sljedećim porukama: „Čuli ste, da su mi došli veliki opsadni topovi iz Rusije, kojima ću sve oko vas porušiti. Meni je žao djecu i nejač što će od mojih topova da postradaju. Ja smatram za humanu dužnost opomenuti vas, da ne činite, da se proljeva krv uzaludno, već predajte se i spasite se. Ja vam dajem moju Knjaževsku i vojničku riječ, da ću dati begu potpunu slobodu, da sa vojskom ode u Tursku kud hoće. Daću mu vojsku i konje, da ponese sve vojničke pokretne stvari osim topova. Jednom riječju učiniću sve moguće olakšice, da serbez može u Tursku. Sve ovo činim iz humanitarnih osjećaja, da se ne proljeva uzalud krv, a ne, da se bojim da neću sa mojim Crnogorcima osvojiti Grad Nikšić, da je tvrdi od Vidina.“ Izaslanike puštiše u grad, koji izjaviše želju, da žele govoriti sa Skender-begom. On im se nije dao vidjeti, već je poslao neke građane sa nekoliko oficira, da čuju Knjaževe poruke. Begovi izaslanici rekli su Knjaževim, da oni neće da čuju poruke poslate, preko turskih predalica, već su izjavili, da žele divaniti sa Knjaževim ljudima. Na tu tursku primjedbu Knjaz poslao svog parlamentara Milovana Boškovića, ličnog tjelohranitelja sa jednim pismom gornje sadržine. Pismo je napisano od strane V.

Osim Djevojačke kule, koja je spomenuta u šestom odlomku, oni su do 24. augusta napadali naša utvrđenja danju s topovima, a noću s puškama i na taj način ugrožavali nikšićki položaj. Ali i pored toga – uz pomoć njegovog veličanstva apsolutnog stvoritelja – bili su prisiljeni na povlačenje u neredu.

Osim nešto municije većeg kalibra i nešto manjeg kalibra te 480 koje je ostavio četvrti bataljon i oko 30 sanduka puščane municije („ingeli“ – za pušku na iglu), koju je s mašinom spomenutog bataljona dao izraditi major Hadži Nuraga, nije bilo druge municije. Od početka do kraja borbe trošila se ova municija samo onoliko koliko je bilo potrebno. Pošto je u ovakvim dugotrajnim borbama vrlo teško pribaviti dovoljno municije za puške na iglu („ingeli tufenk“), spala je njena municija skoro na nulu. I to je stanje unijelo strah i pometnju kod svakog. A u vrijeme kada je poteškoća zbog nestašice vode dostigla najveći stepen, zahvaljujući kiši – koju je podario njegovo veličanstvo darovatelj svih dobročinstava – i bunarevima iskopanim unutar Nikšića, nije više bilo tolike oskudice u vodi.⁴⁹

Osmi odlomak –U utorak 23. augusta primijećeno je, da od mosta dolazi jedan Crnogorac s bijelom zastavom u ruci pravo prema Nikšiću. Obzirom da je u ruci imao zastavu, na njega nije pucano iz utvrđenja koja se nalaze na toj strani. Kad je došao blizu utvrđenja i upitan šta hoće, te kad je rekao: „Komandanta pukovnika Skender-bega traži knjaz Nikola na mostu“, zadržan je tu, i stvar je saopštena navedenom Skender-begu. Pošto su imenovani zapovjednik i major Hadži Nuri-aga razgovarali sa spomenutim Crnogorcem, te od strane navedenog zapovjednika dat odgovor: „Sjutra u četiri sata bićete izviješteni, da li će se pregovarati ili se neće pregovarati, sada je večer“, spomenuti Brđanin se vratio.

Slijedeći dan u srijedu održan je pod predsjedništvom Skender-bega skup u Hadži Muratovoj džamiji sa Hadži Nuri-agom i Emin-agom, te sa komandantom odreda regularne vojske i sa mnom i istaknutim građanima. Od strane imenovanog zapovjednika rečeno je tom skupu: „Princ Nikola poziva me na most radi razgovora. Izgleda mi, da knjaz misli, da se Nikšić preda. Da li je zgodno ići i pregovarati? U rezervi imamo na jednog vojnika 20 tuceta municije za puške na iglu i nešto municije malog kalibra, drugo nema. Ovdje su age majori („binbasi-agalar“), ako sam štogod pogriješio, neka isprave.“ Tako je postavio pitanje.

Od strane skupa donesen je ovaj zaključak: „nećemo se predati, borićemo se do kraja, s kamenicama. Pošto se prethodno ustanovi, da li je knjaz na mostu ili nije, neka odu od svake mahale po jedan i Hadži Nuri-aga i Skender-beg i neka kažu, da ćemo se predati, ali neka traže jednu sedmicu roka. Time ćemo dobiti na vremenu.“ S tim se je zaključkom skup završio.

Petra, a ne od Knjaževe. Turci prime parlamentara na kraju varoši, kod kule zvane „Crnogorska kula“. Tu im je predao pismo sa zahtjevom da odgovore na pismo sutra do podne. Ako ne odgovore, znak je produženja neprijateljstva.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 29.

49 Iz jedne depeše, koju je vilajetu 15/27. augusta uputio predsjedništvu vlade, vidi se, da je Skender-beg izvještavao o oskudici u vodi i municiji. Turski arhiv Yem. Muzeja, *Manuscripta turcica*, br. 2798.

Navedeni Brđanin opet je došao na spomenuto mjesto sa zastavom u ruci. Kada je rekao: „Knjaz vas traži“, imenovani Hadži Nuri-aga otišao je s jednim čovjekom, koji poznaje knjaza, na most i vidio knjaza. I kada je donio vijest, da se tamo nalazi, komandant Skender-beg i Hadži Nuri-aga i od građana Pašo-aga iz Podgoričke mahale, Mula Nuško iz Ferizke mahale, Salko-aga iz Grudske mahale i Hasko-aga iz Kučke mahale otišli su na most i razgovarali sa knjazom.⁵⁰

Nakon čašćenja kafom i čibukom princ Nikola je stvarno tražio predaju Nikšića i rekao: „Da dadem dvije hiljade komore, neka iznesu sve državne stvari što pripadaju vojsci i topove, a od građana koji žele neka ostanu, a koji ne žele neka također idu sa svojim imetkom, čašću i poštenjem. Nema smisla krv proljevati.“

Skender-beg: Vaš je prijedlog jedno važno pitanje. Radi tog važnog pitanja potrebno je prikupiti mišljenja i od strane vojske i od strane građanstva. Međutim svi su vojnici i građani na položajima (u utvrđenjima). Dopustite nam deset dana roka, da možemo sa svim razgovarati. Zatim ćemo vam dati na ovo odgovor.“

Princ: „Imate dva sata roka. Kroz dva sata tražim odgovor.“

Skender-beg: „Za dva sata čovjek se ne može sporazumjeti ni sa svojom porodicom. Ustvari međutim treba se sporazumjeti sa svom vojskom i građanstvom.“

Princ: „Imate roka sutra do četiri sata. Obavijest, da li ćete se predati ili nećete, očekujem sutra u četiri sata.“⁵¹

50 Kod Voj. Vukovića ovo je nešto drugačije izneseno. Tu stoji: „Sjutra dan, poslije prvog bombardovanja ruskim topovima, ponovo se počeo pregovori o sastanku sa Skender-begom. Beg ne smijaše ostaviti Grad bojeći se od nikšićkog izdajstva. On se bojao i od Crnogoraca, da ga ne ubiju bez Knjaževog znanja“.

Knjaz siđe pod Zdomirom, da očekuje članove iz Grada. Očekivalo se do 11 ura hoće li miralaj izaći iz Grada ili ne. Knjaz u nestrpljenju posla parlamentara, da se pitaju Turci kakva im je namjera. Turci odgovoriše, da će miralaj izaći, ali samo do mosta na Dukle i dalje neće prelaziti. Knjaz nije htio silaziti do mosta, već posla V. Petra Vukotića na sastanak. Miralaj ne održa riječ o dolasku na most, jer se bojao prijevare, već posla jednog binbašu, da pita hoće li ga Knjaz odista primiti. Knjaz naredi binbaši, da kaže miralaju, da će ga primiti pod Zdomirom i da može slobodno doći i na njegovu riječ. Binbaša otrča da kaže miralaju, da će ga Knjaz primiti. Knjaz naredi, da se zapovjednika Grada dočeka sa vojnim počastima. Jedno odjeljenje konjanika i Knjaževe svite, da sretne miralaja između naših i turski snaga. Na uru ipo, po podne, izađe Skender-beg sa trideset biranih građana nikšićkih i dođe pod Zdomirom, na sastanak s Knjazom. Knjaz okružen glavarima Crnogorskim i Hercegovačkim primi miralaja sa deputacijom građana svečano. Knjaz sjede begu uz desno koljeno, ostali posjedaše po starješinstvu. Pošto Turci dobiše dozvolu, da posjedaju slobodno, otpočeo je ozbiljni razgovor. H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 30-31. Husejn Ruhi Efendi spominje u svom izvještaju samo četiri građanina. Međutim prema zaključku u Hadži Muratovoj džamiji trebalo je da ide iz svake mahale po jedan predstavnik. Možda je ostale izostavio.

51 Ovo je kod Voj. Vukovića izneseno nešto u drugačijem smislu. On sastanak prikazuje ovako:

„Knjaz otvori zbor ovim riječima: „Poslije tolike muke i junačke borbe predlažem predaju pod uslovima, izloženim u pismu od 11. augusta.“ Skender-beg, mada je ponešto srpski znao, ali je po turskom saltanatu odgovarao preko dragomana, po turski. Ja znam da mi se trebamo predati prije ili poslije. Uvjeren sam, da sam ispunio svoju dužnost vojničku prema caru, da me neće ni u čemu kriva naći. Dosta sam se junački borio, evo već dva mjeseca. Vidim da je svega dosta bilo, ali se ja za sve ne pitam. Ja sa mojim askerima i da bi se predao, ne smijem od nikšićkih građana, koji su se po nekoliko puta zakleli, na ćitabu, u džamiji, da se neće nikad predati, već da će svi izginuti. Evo

Poslije tog njegovog odgovora došli su u Nikšić. Na sastanku, koji je opet ponovo održan u Nikšiću, donesen je zaključak, da se neće predati. U četvrtak sljedećeg dana javljeno je Knjazu, da se neće predati.

Na ovo se Knjaz naljutio te je izdao zapovijest, da se puca na Nikšić sa osamnaest topova. Počevši od šest sati do tri sata noću, ne dajući nikakva oduška, sa četiri strane vršili su pritisak na nikšićki položaj sa osamnaest topova. Do toga dana Brđani nisu imali više od četrnaest topova, a i topovska zrna nisu bila teža od 4,5 oke, što je se saznalo mjerenjem. Pošto su zrna od četiri topa, koja su toga dana dovukli, bila teška oko devet oka, rušili bi ono mjesto na koje bi pali. Noću oko jedan sat s plotovima i kolima, kako metak ne bi mogao proći, navalili su iz polja na Zemljanu Tabiju („Toprak tabiyesi“), koja se nalazi na istočnoj strani. Četa koja ju je čuvala, pošto je uvidela da neće moći odoljeti, bila je prisiljena na uzmicanje i povukla se u tvrđavu. Te noći od topovskih zrna bačenih s našu stranu jedan je top brđana postao neupotrebljiv, što je se saznalo iz izjave Brđana.

Deveti odlomak – Ponovo 26. spomenutog mjeseca u petak od osam sati u dan do tri sata noću Brđani su držali nikšićki položaj pod žestokom topovskom vatrom. Te noći od kula pokrivenih slamom izgorilo je od topovskih zrna približno 30-40 kula. Iste noći oko pola jedan sat neprijatelj je navalio na sva utvrđenja. Iako je od strane carske vojske i građana izvanredno i jako odgovoreno na neprijateljski napadaj, zbog nedostatka municije - kao što je objašnjeno u osmom odlomku - zauzeto je od strane neprijatelja utvrđenje Piper, koje se nalazi na desnoj strani od Nikšića. Pošto se nije bilo moguće održati u utvrđenju Hercegovina i u Gradini i u ostalim utvrđenjima, koja se nalaze u istoj liniji, te pošto kod svakog pojedinog vojnika nije bilo municije nego samo po dva do tri tuceta, to su se carski vojnici i građani nakon gubitaka povukli, jedna grupa po okolnim dolinama, a druga grupa u carsku tvrđavu.

Sljedećeg dana izjutra obrazovan je u tvrđavi kao i prije jedan skup, sastavljen od vojske i od strane građanstva. Zbog nedostatka municije, kao što je spomenuto, i zbog nedolaska pomoćnog odreda bivši prisiljeni, u subotu 27. augusta je zaključeno, da se povuku u Gacko u slučaju, da se od strane Knjaza dopusti da carski vojnici i građani, bivši pod oružjem, mogu uzeti sa sobom svoje stvari, koje su u stanju nositi. Pošto je knjaz Nikola pristao na spomenuti zaključak izuzev topova

vam građana nikšićkih, pitajte ih šta oni misle. Knjaz primi sa zadovoljstvom izjavu Skender-bega, s timj ponovo mu izjavi, da će mu dati izaći iz grada s vojničkim počastima, da straža stražu zamijeni, da sve pokretno, kao i oružje mogu ponijeti sobom, osim topova. Da će vojsku snabdjeti dovoljnom količinom hrane do turske granice. Skender-beg zahvaljujući Knjazu na velikodušnim popustima izjavi, da on prima sve što se askera i grada tiče, a da za Nikšiće ne odgovara. Zatim Knjaz se obrati na građane nikšićke sa dugačkim govorom, kojeg skraćujem, da se ne bi povtorivao. Imam veliku muku, da zadržim Crnogorce, da grad na juriš zauzmu. Kad bi ga na juriš zauzeli, sve bi srušili, sve bi posjekli, da vam se trag po tragu iskopa. Ako se mirno predate izbjeći ćete sva zla, sačuvati ćete živote i imanje itd. Nikšićani su drkrali od straha. Ako ostanete mojim podanicima, bićete slobodni kao moji Crnogorci. Ako bi opet zaratio s Turskom, zadajem vam riječ, da vas ne bih uzimao u vojsku. Sad građani Nikšićki, birajte, koje hoćete. Meni moja vjera zapovijeda, da vam savjetujem predaju.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 31-32.

i namirnica, to je navedenog dana do večeri vojska i dvije trećine građanstva izašlo na mjesto zvano Gornje Polje, koje se nalazi na dva sata udaljenosti od Nikšića. I tu se je te noći prenoćilo.⁵² Slijedećeg dana pod pratnjom jednog bataljona Crnogoraca, za tri dana došlo se u Gacko.⁵³ Jedan dio stanovništva koji je ostao u Nikšiću povlači se postepeno prema Podgorici, a jedan dio prema Gacku.

Kada je prvi bataljon regularne vojske izašao iz Nikšića i došao u knjažev štab, on je lično sa tri bataljona pozdravio naš bataljon, a zatim je rekao: „Prema 16.000 vojnika i 18 topova, koje ste eto vidjeli, vaša je istrajnost kroz 48 dana – učinila je to, da vam svak odaje priznanje i pohvalu. Radi ovog nevidenog vašeg junaštva ja sam vas pozdravio. Neka ste slobodni s vašim stvarima i s vašim oružjem.“⁵⁴

Zaista, prema približnoj procjeni, Brđana nije bilo manje od 15.000. Da nije bilo nedostataka u municiji, Crnogorci dugo vremena ne bi učinili ništa drugo nego beskorisno obilaziti Nikšić. Jer u otporu carske vojske, koja se nalazila u Nikšiću, od najnižeg vojnika do najvećeg oficira, koji je pod cijenu života činjen s njihove strane za čuvanje vjere i otadžbine, kao i u svetoj dužnosti ne samo muškog stanovništva nego i njihovog ženskinja, koje je pjevajući nabožne pjesme nosilo vodu, municiju i hljeb u sva utvrđenja i pored toga, što su s obje strane padala topovska i puščana zrna kao kiša, nije bilo nikakve manjkavosti. Zbog toga oni su zaslužili, da im se imena zapišu na najsajnijim stranicama svjetske istorije.

Što se tiče gubitaka, prema mojim podacima koje sam dobio u knjaževoj vojsci, Brđani su imali tri hiljade mrtvih i ranjenih, a s naše strane – hvala Alahu – sigurno nije bilo više od dvije stotine i dvadeset mrtvih i ranjenih carskih vojnika i građana.⁵⁵

Molim se, da njegovo veličanstvo darovatelj svih dobročinstava, koji pruža pomoć vjeri, učini pobjedonosnim našeg gospodara cara, koji je naš pravi dobročinitelj koji ne traži hvale, i ovaj islamski svijet i osmanlijski narod, koji mu je povjeren i koji se nalazi pod carskim okriljem spasa, te da ih pomogne protiv svih neprijatelja vjere i otadžbine. Želim, da Nikšić – uz duhovnu pomoć velikog poslanika i s obilnom srećom carskom – bude ponovo vraćan, pa da se njegovi građani vrate na svoja ognjišta. Završavajući time usuđujem se da s manjkavošću podnesem ova moja izlaganja. U tom pogledu zapovijest i visoka naredba pripada onom koji ima pravo da zapovijeda.

52 Voj. Vuković ističe, da je stanje u samom gradu očajno, ali da se niko nije usuđivao da govori o predaji, te zaključuje: „Zaista palo je očajno iskušenje na odista junake Nikšićke, pod čijim teretom opravdano je tražiti svako sredstvo za spasavanje. No uporni građani tražili su smrt, jer neće da padne proklestvo na njih i njihovo potomstvo za gaženje zakletve.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 35-36.

53 Voj. Vuković veli ovo: „pošto je sve u redu u gradu i varoši, knjaz se vratio u Gornjem Polju. Tu je našao bega s askerom i nekim građanima. Sjutra dan, knjaz je dao nekoliko stotina konja, da isprate Turke do Krsca.“ H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 39.

54 Ovoga nema kod Vojvode Vukovića. On jedino veli, da je Knjaz odlično primio Skender-bega i da mu je vratio sablju, koju je u znak predaje položio, da je u čašću nosi, kao hrabri borac.

55 Vojvode Vuković ne daje podataka o gubicima.

„11. septembra 1293. godine (1877) Husejn Ruhi sluga koji se za vas moli, bivši naib za srez Nikšić.“

Radi sveobuhvatnijeg i što objektivnijeg razumijevanja društveno-historijskih uslova u vrijeme opsade i okupacije Nikšića od strane Brđana/Crnogoraca 1877. godine, te relevantnosti i objektivnosti činjenica u Izvještaju nikšićkog naiba Husejn eff. Đozića Ruhija neophodno je koristiti i komparirati ih sa već pomenutim memoarima vojvode Gavre Vukovića, „Opsada grada Nikšića 1877. godine“, te pismom (izvještajem) komandanta odbrane Nikšića pukovnika Skender-bega, spomenutog u Izvještaju nikšićkog naiba Husejna Ruhija, koje je poslao komandantu hercegovačke vojske Salih Zeki-paši, kojim ga je obavijestio o predaji grada.⁵⁶ Sva tri dokumenta: Izvještaj nikšićkog naiba, „Memoari“ G.

56 Pismo komandanta Nikšića, pukovnika Skender-bega od 28. augusta (9. IX) 1877. godine donosimo u nastavku teksta u prijevodu H. Hadžibegića. „Potrošivši kako treba svu municiju u žestokim borbama s topovima i puškama, koje su vođene dan noć, i bivši pritiješnjeni sa svih strana, 27. tekućeg mjeseca, a nakon 48 dana od otvaranja topovske vatre, Nikšić je bio prisiljen predati se Crnogorcima. Obzirom na vanredno junaštvo carskih vojnika i građana, koje su pokazali za vrijeme opsjedanja, Crnogorci su pristali, da carski vojnici pod oružjem, a također i građani, sa svoji imetkom, koji su u stanju ponijeti, mogu otići u Hercegovinu. Pošto su ranjenici i bolesnici ostavljeni na povjerenje u Nikšiću do njihovog ozdravljenja, danas se pod pratnjom jednog bataljona Crnogoraca došlo do Nozdara. Pošto dvije trećine građana seli zajedno sa svojom djecom, te je kretanje sporo, to će se u Gacko moći doći istom u utorak (30. augusta, odnosno 11. septembra). Očekujem visoku zapovijest, koja će se izdati u pogledu spomenutih i mene i carske vojske.“

U sprovednoj depeši od 29. augusta upućenoj bos. Vilajetu divizijski general Salih Zeki-paša veli ovo: „Pismo koje sam ovog časa dobio od pukovnika Skender-bega navedeno je nažalost gore. Izvještavam, da će se nastojati, da se vojska i građanstvo, čiji se dolazak očekuje sutra, dobro smjestiti, a o stanju će se izvjestiti nakon njihovog dolaska.“ Kronika M. E. Kadića, sv. 26, 371-381; Turski Arhiv Zem. Muzeja Inv. *Archive za uknjižbe isprava*, br. 3188.

Prije toga na dan 28. augusta turski konzul u Dubrovniku Daniš Efendi depešom je javio her. Mutesarifu, da se je grad Nikšić, prema zvaničnim depešama sa Cetinja, predao. Hercegovački mutesarif Mustafa Husuli odmah je o tome izvjestio bos. Valiju, a on opet Portu, izražavajući sumnju u tačnost tih vijesti.

U drugoj depeši istog datuma tur. konzul saopštava, da sa svih strana dolaze službene vijesti o predaji Nikšića. Ujedno dodaje, da mu je Hafiz Paša, koji se nalazi na rijeci Tari, napomenuo, da bi njegovo kretanje naprijed bilo beskorisno i opasno. Mutaserif to dostavlja bos. Valiji, ali ne misli da je Nikšić pao. *Vilajetski arhiv*, br. 201/77. Još prije predaje Nikšića bos. Vilajet je nastojao, da stanovništvo Hercegovine uzdigne i oduševi za rat, ali u tom nije imao uspjeha. To se jasno vidi iz depeše muderisa Fevzi ef. (Miljevića) iz Mostara, kojeg je vilajet tamo poslao. U toj depeši od 29. augusta 1877 g. (po st. kal) on veli da se je pronijela vijest da je Nikšić zauzet, a zatim dodaje, da i pored svega njegovog nastojanja nije mogao potaknuti mostarske građane na rat „zbog izvjesnih razloga“. Zato on smatra, da treba hitno poslati u Mostar Mustašar-pašu (Kosatan ef) i hatiba Careve džamije. *Vilajetski arhiv*, br. 153/77.

Kada se saznalo za pravo stanje, nastalo je veliko iznenađenje i pometnja. To se najbolje vidi iz vilajetske korespondencije. 2/14. septembra 1877. g. novopazarski komandant Hafiz Ahmed-paša pita depešom Bos. vilajet, kakvo je stanje poslije pada Nikšića u klancu Duga i u utvrđenjima nahija Piva i Zupci. Slijedećeg dana vilajet mu odgovara, da su u rukama vojske, ali ne zna kakvo je stanje. Uz to dodaje, da je jedan odred Brđana pod komandom Petra Stefana (Vojvoda Petar Stevanov Vuković) došao na dva sata udaljenosti od Gacka. Salih Zeki-paša ostavio je u Gacku četiri tabora vojnika i dva topa pod komandom Salih-bega i vratio se u Mostar. To je prouzrokovalo uznemirenost kod stanovništva Gacka i Nevesinja. *Vilajetski arhiv*, br. 119/77.

U jednom dopisu od 3/15. septembra 1877. g. upućenog Salih Zeki-paši Vilajet pita, zašto se je vratilo u Nevesinje, i naređuje mu, da preduzme sve što je potrebno, da se i s Gackom ne bi dogodilo ono što i s Nikšićem. *Vilajetski arhiv*, br. 118/77.

Šifrovanom depešom od 7/19. septembra Porta naređuje Vilajetu, da se iz Bosne pošalje 5 bataljona vojske sa 4 krupova topa. Nadalje izvještava, da je herc. komandant u Mostaru odmah poslije pada Nikšića nepovoljno uticao na stanovništvo i vojsku u tom kraju. Zbog toga su se kule u klancu Duga kao i vojska u bilećkim utvrđenjima na prvu pojavu Brđana predali. Vojnici iz tih utvrđenja upućeni su od strane crnogorske komande jedan na ovu, a neki na drugu stranu. Brđani su također navalili na 4 čete vojnika pod zapovjedništvom majora Ragib Efendije u Pivi te pošto su iz daljine topovskom vatrom porušili kasarnu i kule, vojska sa dva zastarjela topa nije se mogla održati i bila je prisiljena napustiti položaje ostavivši oružje, municiju i ostale stvari. I te su noći došli u Gacko. Na kraju traži pomoć napominjući da u varoši nema topova, s kojim bi se mogao suprotstaviti dalekometnim crnogorskim topovima.

Prepis ovoga upućuje Vilajet Salih Zeki-paši s nalogom, da učini što je potrebno, da bi se Gacko spasilo od napadaja. Također o svemu izvještava i predsjedništvo vlade. *Vilajetski arhiv*, br. 246/77. S druge strane Hafiz-paša depešom od 14/26. istog mjeseca pita Bos. Vilajet, šta je sa S. Zeki-pašom, kakvo je stanje u Bileći i na drugim mjestima, i u kojem pravcu Crnogorci vrše pokrete svojih odreda. Na to Vilajet odgovara, da je Salih Zeki-paša razriješen dužnosti i da je na njegovo mjesto postavljen Ali-paša iz Banjaluke. Brđani su uzeli i Pivu. U Mostaru ima 28 tabora i dosta pomoćne vojske, ali do sada nema nikakvih pokreta. *Vilajetski arhiv*, br. 110/77.

U drugoj depeši iz Mitrovice od 18/30. septembra 1877. g. Hafiz Paša pita Bos. Vilajet, kakvo je stanje poslije pada Nikšića i kako je postupljeno prema muslimanskom stanovništvu. Vilajet mu odgovara, da su kule u Zupcima i tvrđava Klobuk u turskim rukama. Stanovnici Korjenića prebacili su žene i djecu u Trebinje, a muškarci su ostali da čuvaju kuće. Sve kule u klancu Duga pale su bez borbe u ruke Brđana. Zatim su Crnogorci krenuli prema Krstaču, (Krstac, negdašnje tursko utvrđenje i glavno mjesto na planini Goliji), Pivi i Gacku. I kule Piva nakon dvodnevne borbe predale su se. Brđani su pristali, da vojnici iz kula Duge mogu otići u Skadar, a oni što su se nalazili u Nikšiću i Bileći da mogu ići u Hercegovinu. Poslije zauzimanja Nikšića Brđani nisu rušili stara utvrđenja, a nisu podizali ni nova. Muslimanskom stanovništvu dali su rok od jedan mjesec dana, da se odluče, da li da idu ili ostanu. U Hercegovinu otišlo je 2.200 duša, a za prenos stvari dali su im komoru. Porodica Mušovića i neki drugi nisu još bili napustili Nikšić, ali izgleda, da će ovamo doći, pošto svrše neke poslove. *Vilajetski arhiv*, br. 165/77.

Tur. konzul u Dubrovniku Daniš Efendi uputio je 18/30. sept. 1877. g. šifrovano depešu vojnoj komandi u Mostar. U njoj se navodi, da je crnogorski princ poslije zauzimanja Nikšića zauzeo odbrambeni stav i da je vojsku smanjio za nekoliko bataljona, ali da mu je Rusija preporučila, da nastavi s pokretom vojske u Hercegovinu, da bi time potakao Austriju, da pošalje vojsku na osmanlijsku granicu. Vilajet je o tom odmah izvijestio predsjedništvo vlade i dvor. *Vilajetski arhiv*, br. 117/77.

Isto tako i Bos. Vilajet u jednoj depeši od 23. IX 1294. godine (5. novembar 1877), upućenoj Hafiz Paši, ističe, da Crnogorci poslije zauzimanja Nikšića, Bileća i Pive ne poduzimaju napadaje ni na koju drugu stranu. *Vilajetski arhiv*, br. 162/77.

Iz drugih dopisa vidimo, da je Austrija budno pratila kretanje crnogorske vojske i da je krojila planove, kako će upasti u Bosnu. U šifrovanoj depeši od 1/13. septembra 1877. g. upućenoj Bos. Vilajetu hercegovački mutesarif Mustafa Husuli iznosi, da je stanovništvo uzbuđeno zbog predaje Nikšića. Zatim je napomenuo da ne misli, da će crnogorska vojska dalje prodirati. U razgovoru omaklo se vice konzulu iz usta, da će Austrija ući s vojskom, ako bi Crna Gora prešla ovamo. Vilajet je odmah o tom izvijestio predsjedništvo vlade. Turski Arhiv Zem. Muzeja u Sarajevu, *Inventar arhiva za uknjižbe isprava*, br. 2904.

Međutim crnogorska vojska je nakon kraćeg odmora iznenada krenula iz Nikšića i bez otpora zauzela Bileće, zatim Klance u Dugoj i Pivu. Austrija je diplomatskim putem izrazila knjazu Nikoli negodovanje zbog prelaska u Hercegovinu, koju je ona smatrala svojom domenom. Austrijski

Vukovića⁵⁷ i pismo komandanta odbrane Nikšića Skender-bega, skoro istovjetno u najbitnijim elementima, sa neznatnim razlikama u nekim manje bitnim detaljima opisa događaja, interpretiraju proces opsade i zauzimanja Nikšića od knjaza Nikole i njegove vojske. Na koji je način, zašto i sa kojim razlogom, za naiba u Nikšiću postavljen Husejn Ruhi (Đozić) iz raspoloživih podataka, vrlo je teško precizno utvrditi. Iz podataka o kojima piše H. Suljkić, nedvosmisleno se vidi da je Husejn Ruhi bio kadija u Ljubinju 1876. i 1877. godine. Dakle on je u Nikšić otišao iz Ljubinja i po padu Nikšića opet postavljen za kadiju u Ljubinju. Postavlja se pitanje da li je Nikšić u to vrijeme bio nijabet (ispostava) kadiluka Ljubinje, te je iz nekih razloga ostao bez naiba⁵⁸, a zbog ratnih uslova trebalo je imati sudiju, te je za naiba postavljen Husejn Ruhi kadija iz Ljubinja. Husejn Ruhi Đozić u to vrijeme imao je 56 godina i bio je iskusan kadija, te kao takav i bio potreban u gradu kome je prijetila opasnost od napada Brđana. Pored poslova sudije/kadije „pisati sidžile i sakove, vjenčavati malodobne, dijeliti ostavštine podanika, čuvati imetak siročadi i odsutnih, svrgavati i postavljati skrbnike i zastupnike, sklapati brakove, provoditi oporuke i vršiti ostale šerijatske osude“, kadije su učestvovala i kod donošenje svih važnijih odluka u mjestu svoga službovanja. U situaciji neposredne ratne opasnosti Nikšiću je bio potreban stručan i iskusan kadija. To su najvjerojatiji

delegat baron Temel pozvan je u Beč na odgovornost, što o tom na vrijeme nije izvjestio, kako bi se to spriječilo. H. Hadžibegović, *Opsada Nikšića 1877. godine*, 40-41. Iza tih operacija crnogorska je vojska otišla na odmor, a turske su snage ostale uglavnom na liniji, koja je bila utvrđena prilikom primirja.

Muslimansko stanovništvo grada Nikšića iselilo se pored toga, što im je knjaz Nikola zagarantovao punu slobodu i nastojao da ih odvrti od seobe. Po mišljenju poznatog arheologa Evansa, koji je ušao u oslobođeni Nikšić zajedno sa crnogorskom vojskom, uzrok tome je bio fanatizam i njihov ponos, jer su oni do tada bili svemoćni gospodari Nikšića i nisu se mogli pomiriti s time, da budu jednaki sa bivšom rajom i stalnim neprijateljima Crnogorcima. Kao što navodi Petar Šobajić, Evans je gladao kako su se sjajni branioci grada obučeni u svoje praznične haljine, trudili da ne pokažu i ne odaju ni jedan znak žalosti i potištenosti, nego su uspravno, ponosno i gordo koračali pod pratnjom pobjednika. A. Evans, *Illirian letters*, London 1878, 193; P. Šobajić, *Nikšić*, 120.

Jovan Ivović, koji se naročito interesovao pitanjem raseljavanja nikšićkih muslimana usvaja gornje mišljenje Evansa i Šobajića, ali navodi i druge okolnosti, koje su uticale, da se oni odluče na seobu. On napominje, da je tada moralo biti vjerske netrpeljivosti i kod Crnogoraca, koju nije mogla spriječiti ni crnogorska vlada, niti je u tom bila uporna. Ali kao uzrok njihove seobe Ivović je na prvom mjestu istakao: 1) potpuni gubitak feudalnih dohodaka od kmetova i 2) pošto su im prihodi bili pretežno od zemljoradnje i stočarstva, oni se nisu mogli snaći u novim ekonomskim prilikama. Raseljavanje nikšićkih muslimana, *Istorijski zapisi*, knj. I, sv. 5-6, 363-368. Svakako su i ekonomski razlozi bili odlučujući faktor njihove seobe.

Oni su se naselili u raznim mjestima Hercegovine i Bosne. Tu ih susrećemo u pojedinim dopisima Bos. vilajeta, gdje se govori o pružanju pomoći u hrani i odjeći. U otporu protiv okupacije Austrije 1878. g. oni su uzeli vidnog učešća kako u Mostaru tako i u Sarajevu. P. Šobajić, *Nikšić*, 120; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Sarajevo 1937, 107. Zbog toga jedan dio njih je morao napustiti Bosnu i Hercegovinu. Ti su se vratili u Nikšić, ali se tu nisu mogli dugo zadržati, nego su otišli u Sandžak i Kosovo, *Istorijski zapisi*, knj. I, sv. 5-6, 363; P. Šobajić, *Nikšić*, 116-121.

57 Gavro Vuković (1852-1928), pored titule vojvode obavljao je i dužnost ministra inostranih poslova Crne Gore.

58 U manjim mjestima izvan grada, kadiju su zastupali naibi, koji su djelovali u ispostavama nijabetima.

razlozi imenovanja Husejna Efendije Đozića za naiba u Nikšiću.⁵⁹ U to vrijeme na sudijsku dužnost mogao ga je postaviti „Kadiasker Rumelije“⁶⁰, bosanski vezir⁶¹ ili pak sarajevski muftija.⁶² Prema našem mišljenju, najvjerovatnije, je to urađeno na prijedlog bosanskog vezira jer je on najbolje poznao situaciju na terenu. U naprijed spomenutoj Kanun-nami iz 1087. (1676), ističe se, „da je stalan običaj da se mule postavljaju samo na godinu dana, a kadije u kasabama na dvije godine.“⁶³

Nekoliko značajnih društveno-historijskih činjenica iz sidžila Srebrenica iz 1887. godine

Već smo naprijed istakli da je od 1886. do 1889. godine šerijatski sudija u Srebrenici bio Hadži Husejn eff. Đozić Ruhi,⁶⁴ dakle, 10 godina od pada Nikšića, kada je kadija Hadži Husejn imao 66 ili pak 67 godina. Bilo je to u drugom društveno-političkom uređenju jer je, kako je poznato, Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. Nije poznato, gdje je i šta radio kadija, „nikšićki naib“, „šerijatski sudija“, Hadži Husejn eff. Đozić od 1877. godine kada se pominje kao kadija u Ljubinju do 1886. godine kada ga ponovo, u pisanim izvorima nalazimo kao šerijatskog sudiju u rodnoj Srebrenici. Nema zabilježenih pismenih podataka da li je nastavio službovanje u Ljubinju i nakon 1878. godine ili nekom drugom mjestu. Ono što se zna jeste da je kadija u Srebrenici, prije njega, u periodu od 1883. do 1885. godine, bio hadži Mustafa Đozić.⁶⁵ Tačno se

59 Treba napomenuti da su se granice kadiluka mijenjale prema potrebi i praktičnim uslovima na terenu. Jedan od takvih primjera gdje se ne navode uvijek isti kadiluci je „Hercegovački sandžak: Mostar, Nevesinje, Trebinje, Stolac, Bileća, Nikšić, Gacko, Foča, Konjic, Ljubuški, Piva. (U nekim popisima nema Bileće, Nikšića, i Pive, a spominje se Počitelj i Ljubinje).“ H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 117.

60 U kanun-nami iz 1087. (1676) godine ovako je određena kompetencija kadiaskera: „Kadiasker Rumelije podjeljuje kadiluke u Rumeliji i ostrvima (Sredozemnog mora) i diobu vojnih ostavština.“ Dakle kadije u Rumeliji bile su vezani uz rumelijskog kadiaskera, jer su na njegov prijedlog postavljani. H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 109-110.

61 „U nekim iznimnim slučajevima kadije je postavljao vezir, koji služi kao namjesnik u nekoj pokrajini.“ H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 110.

62 U to vrijeme sarajevski muftija bio je Mustafa Hilmi Hadžiomerović, (1816-1895), savremenik hadži Husejna eff. Đozića. U isto vrijeme su bili na školovanju/studijima u Istanbulu, gdje su se najvjerovatnije i upoznali. Mustafa Hilmi Hadžiomerović postavljen je za sarajevskog muftiju 1852. godine. Za prvog Reisu-l-ulemu Bosne i Hercegovine imenovan je 1882. godine.

63 H. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 110. Autor u fus noti 9 obrazlaže ovaj stav slijedećim tekstom: „Kettani u svom djelu „Et-Teratibul-idarije, (svezak I, 269) iznosi da su vladari države Muhevida u sjevernoj Africi imali običaj da kadiju ne drže na jednom mjestu više od dvije godine. Zerkeši u svojoj povijesti Muhevihida i Hafsija spominje da su oni ovo zasnivali na pismenoj oporuci halefe Omera, u kojoj je stajalo da se namjesnici i činovnici ne drže na jednom mjestu više od dvije godine.“

64 Pogledati: *Bošnjak* za 1886, 1887, 1888. i 1889. godinu, ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

65 Pogledati: *Bošnjak* za 1883, 1884. i 1885. godinu, ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

zna da je Hadži Husejn imao brata Mustafu koji je bio od njega mlađi 13 godina, ali nismo mogli sa sigurnošću utvrditi je li kadija Mustafa zaista Husejnov brat. Ono što je sigurno jeste činjenica da su sačuvani, istina ne potpuni, sidžili⁶⁶ suda iz Srebrenice iz 1887. godine.⁶⁷ Analizom sadržaja pomenutih sidžila, mogu se precizno utvrditi značajne, društveno-historijske, demografske, genealoške, običajno-tradicijske, pravne, kupoprodajne, administrativne i druge činjenice. Tako naprimjer, iz sidžila saznajemo da je za udaju djevojaka i udovica davana pismena „iznama“ (dozvola). „Iznama za udaju Fatime, kćeri Rame Alića iz sela Konjević za Šabana sina Ismailovog iz istog sela 13. mart 1887.“⁶⁸ Također, su davane izjave o razvodu braka.⁶⁹ Iz sidžila saznajemo neke činjenice iz nasljednog prava a to je da su sestre i braća naslijedili imovinu iza umrlih roditelja i samostalno s imovinom raspolagali kada je u pitanju korištenje ili pak prodaja imovine. Nalazimo po tom pitanju „Izjavu Behare, kćeri Suljine iz sela Lasković o prodaji svog dijela zemljišta koje dijeli sa braćom te davanju punomoćja u vezi sa predajom katastra, 23. mart 1887.“⁷⁰

Radi eksplicitnijeg uvida u formu, pismo i sadržaj sidžila prezentiramo sidžil koji se odnosi na davanje punomoći o predaji katastra prodanog zemljišta, te prijevod sidžila na bosanski jezik. Kopija sidžila broj 17/22. Za ovo je naplaćena taksa od jedne forinte 15. januara 1887. godine, u Srebrenici. Zineta kćerka Osmanova koja je nastanjena u Crvenoj rijeci, Srebrenica, vlasnik je zemljišta koje je naslijedila od svog oca. Ovim se potvrđuje da ima zemlju u selu Pustumulić, mahala Bare, i da je tapija na njenom imenu. Ovim daje punomoć svom pastorku Salihu sinu Mustafe Šehića, da može prodati i prenijeti vlasništvo njene imovine.

Ovim aktom se potvrđuje da je prodana livada Đozić Abdulahu i da je naplaćena pred svjedocima u iznosu 43 forinte. S tim u vezi prodana livada prelazi u vlasništvo Abdulaha. 14. januara 1887. godine.

Isplate i uplate novca su, također evidentirane u sidžilima. Saznajemo iz sidžila da je 4. februara 1887. godine izdata „pusula“, (račun) za „novac koji je isplaćen u Ministarstvu finansija Srebrenice od nasljedstva Derviš-age⁷¹ iz

66 „Arapska riječ: „sidžill“ znači arak papira na koji se piše, zatim znači napisan ugovor ili osudu ili odluku. Riječ je latinskog porijekla i dolazi od „sigillum“ što znači pečat. Dakle to je neka isprava pod pečatom. Sidžil u mehkemi znači protokol u koji se prepisuju sve osude, sve rasprave, sve podjele ostavština, brakovi, razvodi brakova, akti koji prođu kroz mehkemu kao fermani, berati, bujuruldije i tome slično. Svaki kadija napravi sebi jedan sidžil.“ M. H. Handžić, *Pogled na sudstvo u BiH*, 115.

67 Fotokopije sidžila Šerijatskog suda iz Srebrenice za 1887. godinu nalaze se u Arhivu Tuzlanskog kantona. Ovom prilikom služićemo se prijevodom koji je uradila Edina Ustavdić. Pogledati: T. Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil*.

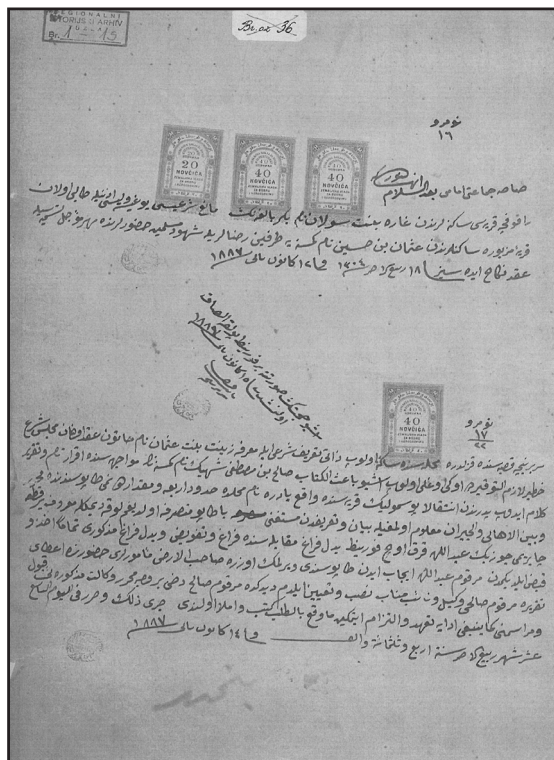
68 T. Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil*, 19.

69 „Izjava Raše sina Mustafe iz Srebrenice o razvodu od supruge Habibe, 11. mart 1887.“ T. Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil*, 19.

70 *Isto*, 19.

71 Radi se o Derviš-agi Travničaninu, bogatom trgovcu, koji je krajem 19. stoljeća imao kuću u mahali Crvena rijeka, na k.č. 1/428. Derviš agin sin Rasim je 1924. godine kupio kuću kadije Husejna Đozića, koja se nalazila na k.č. 1/414, od njegovog sina Haki-efendije koju je on naslijedio nakon očeve smrti na samom kraju 19. stoljeća i odselio se u Bratunac. Kako su cijelu porodicu Travničanin,

Travnika.⁷² Iz sidžila možemo saznati i neke karakteristike međuetničkih odnosa, odnosno, možemo spoznati istine koje će osporiti dosadašnje tvrdnje o velikim socijalnim i međuetničkim distancama između muslimanskog i pravoslavnog stanovništva u Austro-Ugarskoj državi. Pored mnogobrojnih primjera o poklanjanju zemljišta i finansijskoj pomoći bogatijih Bošnjaka, muslimana, za izgradnju

Prilog 5. Sidžil, 14. januar 1877. godine.
(Izvor: Arhiv Tuzlanskog kantona).

pravoslavnih crkava dešavalo se da su Bošnjaci muslimani poklanjali i zemljište Bošnjacima pravoslavne vjere. O jednom takvom primjeru svjedoči i Punomoć izdata 13. marta 1887. godine. Radi se o Izjavi „Ajke kćeri Salihove iz sela Blječeva o poklanjanju zemljišta koje je naslijedila od oca Arsenu Raliću i Aleksi Galigiću iz sela Obadi, te davanju ovlaštenja svom mužu u vezi sa predajom katastra.“⁷³

Da su zemljišno-vlasnički odnosi bili precizno zakonom regulirani i da nije mogao niko nezakonito dolaziti do tuđe imovine pokazuje primjer podjele nasljedstva iza preminule djece. Tako nalazimo primjer da je 25. marta 1887. godine izvršena „podjela nasljedstva Fatime preminule sa 2,5 godine u selu Glogova.“⁷⁴ Da je Austro-Ugarska država vodila računa o zaštiti imovine

svih građana, te sprječavanju pravne anarhije i protivpravnog nasljeđivanja govore podaci o određivanju opunomoćenika za zaštitu imovine osoba s mentalnom retardacijom.⁷⁵

nakon smrti Derviš-age nazivali Dervišagići tako je kupljena kuća kadije Hadži Husejna eff. Đozića vremenom nazvana „Dervišagića kuća“. Opširnije pogledati u: A. Đozić, R. Djedović, *Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća*, 39-75

72 A. Đozić, R. Djedović, *Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća*, 21.

73 *Isto*, 20.

74 *Isto*, 20.

75 U selu „Iskenderovići“, danas Skenderovići 7. septembra 1887. godine izvršeno je „Određivanje opunomoćenika pod imenom Husejin Salkić Sulejmanu sinu Jašiza iz sela Iskenderovići u Srebrenici u svrhu zaštite imovine iz razloga što pokazuje znakove mentalnog poremećaja i što je liječenje istog nemoguće.“ A. Đozić, R. Djedović, *Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća*, 23.

Iz sidžila, također, saznajemo da su organi države i Islamske zajednice, a u to vrijeme su to bili: imami, muhtari i vijeće staraca, najvjerojatnije grupa uglednih i starijih ljudi u lokalnoj zajednici, donosili odluke o pružanju pomoći socijalno ugroženim građanima kroz dodjelu zemlje na obradu. Tako je 3. septembra 1887. godine izvršena „podjela imovine Ajše Dervišević preminule u selu Sase u Srebrenici (pošto na zemljištu od 3 dunuma ne postoji nijedna kuća ili drvo koje bi pripalo njenim nasljednicima, imam, muhtari i vijeće staraca su odlučili i to u skladu sa Kanunnamom (zakonom) da se zemljište dodijeli nekome kome je potrebno.“⁷⁶

U sidžilima pronalazimo podatke o mnogobrojnim toponimima, odnosno, imenima sela i naselja u današnjim opštinama Bratunac i Srebrenica. Većina sela i danas je zadržala ista imena ili pak u nešto izmijenjenom izgovoru kao npr. tadašnje naselje Iskenderović, danas se zove Skenderovići ili pak Iskender mahala danas se zove Skender mahala. Današnje selo Brakovci na pojedinim mjestima zapisano je kao „Brakofče“, što je najvjerojatnije turcizirani izraz za bosanski izgovor Brakovci. Isti je slučaj sa selom Bostahovine koje se na pojedinim mjestima u sidžilu piše kao „Postahovine“.⁷⁷ Također, Yagona,⁷⁸ je današnja Jagonja, opština Bratunac. Selo koje se u to vrijeme naziva Karasanovići, najvjerojatnije je današnje selo Krasanovići ili Krasanpolje. Od sela koja su do danas zadržala svoja neizmijenjena imena navedimo sljedeća: Abdulići, Bljećevo, Brežani, Budak, Bućinovići, Daljegošta, Dimnići, Dobrak, Fojhar, Konjević, (Konjević Polje), Milačevići, Osmaće, Sase, Sjedače, Suha, Srebrenica, Staroglavice, Šušnjari, Voljevica, Pale, Pustumlić, Pribidol, Urisić(i), Trubari i druga. Kada su u pitanju lična imena kod bošnjačkog muslimanskog stanovništva uočavamo da su to pretežno originalna muslimanska imena kao što su: Abdulah, Abid, Bekir, Mehmed, Mustafa, Ibrahim, Hasan, Husejn ili pak Husejin, Omer, Osman, Selim, Sulejman i druga. Od ženskih imena najčešće se spominju: Abida, Ajkuna, Ajša ili Aiša, Atifa, Arifa, Habiba, Hatidža, Fatima, Merjema, Rukija. Nisu rijetka ni bosanskom jeziku prilagođena arapsko-orijentalna imena pa tako susrećemo sljedeća muška imena: Alija, od Ali, Ibro, Maho, Mujo, Salko, Suljo, Ramo i druga. Najčešća bosanskom jeziku prilagođena ženska imena su: Ajkuna, Behara, Kada umjesto Kadira, Salkuna i slično.

Zaključak

Bosansko-bošnjačka historiografska misao, nažalost, do sada, u svom razvoju, nije zabilježila mnoge značajne ličnosti, prije svega, Bošnjake. Jedna od zaboravljenih ličnosti je i Hadži Husejn eff. Đozić Ruhi, kadija iz Srebrenice i nikšićki naib. Hadži Husejn eff. Đozić, sin Abdullatifa rođen je u Srebrenici 1820.

⁷⁶ A. Đozić, R. Djedović, *Mahala Crvena rijeka u Srebrenici krajem 19. stoljeća*, 23-24.

⁷⁷ *Isto*, 22.

⁷⁸ *Isto*, 26.

godine u poznatoj imamskoj porodici koja je dala mnoštvo imama, kadija, muderisa, hafiza i drugih najobrazovanijih ljudi u tom vremenu. Na ahiret je preselio krajem 19. stoljeća, najvjerovatnije 1893. ili 1894. godine, u Srebrenici gdje mu se i mezar nalazi. Hadži Husejn školovao se u Istanbulu gdje je završio Mektebi hukuk u to vrijeme najviše obrazovno zvanje iz pravnih nauka. Uz najveću diplomu pravnih nauka koja se sticala u to vrijeme, kadija Husejn Dozić, naučio je pored maternjeg, bosanskog, jezika da govori i piše osmanski, arapski i persijski jezik. Pored ova tri jezika govorio je još i njemački i francuski. Uz najviša „svjetovna“ pravna zvanja hadži Husejn je stekao i najviše sufijsko zvanje Šejha Nakšibendijskog tarikata. Po završetku studija u Istanbulu vratio se u Bosnu i kao kadija službovao u Ljubinju, Nikšiću i Srebrenici. I pored velikog uništavanja, prije svega u paljevinama, pisanih dokumenata kadije hadži Husejna, do danas se sačuvalo nekoliko vrlo značajnih dokumenata, kao prvorazrednih historijskih izvora, iz kojih možemo da „crpimo“ značajna saznanja o bosanskom društvu druge polovine 19. stoljeća, prije svega o progonu, etničkom čišćenju, Bošnjaka iz Nikšića. Iz tih dokumenata vidimo i stepen pismenosti autora koji ih piše i saznajemo funkciju koju obavlja u društvu. Potrebno je istaći da je funkcija kadije, pored obrazovanosti, pravnog znanja, podrazumijevala i visok moralni autoritet nosioca te funkcije. Kadija je morao biti „učeni musliman besprijekornog života“. Istovremeno, kadije su učestvovala i kod donošenja svih važnijih odluka u mjestu svoga službovanja što upućuje na zaključak da je kadija hadži Husejn eff. Dozić Ruhi učestvovao u najznačajnijim pitanjima rada i razvoja Ljubinja, Nikšića i Srebrenice, gradova za koje se zna da je u njima službovao. Najznačajniji sačuvani pisani dokumenti kadije hadži Husejna eff. Dozića jesu: *Dio sidžila Šerijatskog suda u Srebrenici za 1887. godinu* kada je u Srebrenici kadijsku službu vršio hadži Husejn, te *Izveštaj Husejn Ruhi Efendije (Dozića) o opsadi Nikšića 1877. godine*, od 23. septembra 1877. godine, gdje je hadži Husejn obavljao funkciju nikšićkog naiba. Pored kadijskog rada hadži Husejn je bio i istinski poliglota te vrstan odgajatelj i učitelj. Izveo je nekoliko generacija softi (učenika) u oblasti tesavvufa, Nakšibendijskog tarikata. Također se isticao u izgradnji putnih komunikacija te podizanju voćnjaka autohtonih bosanskih jabuka i krušaka na svom imanju u Dozićima nedaleko od Srebrenice.

Summary

Bosnian-Bosniak historiographic thought, unfortunately, so far, in its development, has not recorded many significant figures, primarily Bosniaks. One of the “forgotten” figures is Hadji Husein eff. Dozić-Ruhi, judge (kadi) from Srebrenica and Niksic viceroy (naib). Hadji Husein eff. Dozić, the son of Abdullatif, was born in Srebrenica in 1820 in a well-known Imam family that gave a lot of imams, kadi, muderis, hafiz and other most educated people in that time. He died at the end of the 19th century, most probably in 1893 or 1894, in Srebrenica, where

his grave is located. Hadji Husein was educated in Istanbul where he graduated at that time from the highest educational level in legal science. In addition to the largest law degree in law at that time, kadi Husein learned, along with his mother's, Bosnian language, to speak and write Ottoman, Arabic and Persian language. In addition to these three languages he spoke German and French. In addition to the highest "secular" legal titles, Hajji Husein has also received the highest Sufi title of Sheikh in Nakashibendi Tarikat. After finishing his studies in Istanbul, he returned to Bosnia and served as a kadi in Ljubinje, Niksic and Srebrenica. In spite of the great destruction, especially in the burnings, written documents of Kadija Haji Husayn, to date, several very important documents have been preserved, as first-class historical sources, from which we can "draw" significant knowledge about Bosnian society of the second half of the 19th century, persecution, ethnic cleansing, Bosniaks from Niksic. From these documents we see the degree of literacy of the author who writes them and find out the function that he performs in society. It should be noted that the function of kadi, in addition to education, legal knowledge, also implied the high moral authority of the bearer of this function. Kadi had to be a "learned Muslim of an impeccable life". At the same time, kadi participated in making all the important decisions in the place of their service, which leads to the conclusion that kadi haji Husein eff. Đozić - Ruhi participated in the most important issues of work and development: Ljubinje, Nikšić and Srebrenica cities that are known to have served in them. The most important preserved written documents of kadi Haji Husejna eff. Đozić are: Part of the anchor of the Sharia Court in Srebrenica for 1887, when the Hajj Hussein was executed in Srebrenica, and the Husein Ruhi Efendija (Đozić) report on the siege of Nikšić in 1877, dated September 23, 1877, where Haji Husein performed the function of Nikšić naib. In addition to the judicial work, Haji Husein was a true polyglot, and he was a great educator and teacher. He carried out several generations of softi (pupils) in the Tesavvuf field, the Nashbibendi Tarikat. He also emphasized the construction of road communications and the raising of indigenous Bosnian apples and pears on his estate in Đozići near Srebrenica.

NEDOVRŠENA PROŠLOST U VRTLOZIMA BALKANIZACIJE: REFLEKSIJE „ISTOČNOG PITANJA“ U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Apstrakt: *Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, “drže se za ruke”. Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg europskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Procesi dugog trajanja nadmašuju različite vremenske periode i prostorne granice. U njima se pojave, mentalni sklopovi i ideologije, sporo mijenjaju. To se odnosi i na sadržaj reljefnih dionica “Istočnog pitanja” i njegovih rukavaca, čije kontroverzne paradigme, uz spregu politike i instrumentalizirane nauke, nadilaze granice stoljeća i kontinenata. Stav da su muslimani “tuđinci” u Europi dio je mentaliteta poznatog i pod njegovom maskom. Ono što je u stranoj javnosti, posebno u “zapadnom svijetu”, poznato o “osmanskom Balkanu” i muslimanima, Bosni i Hercegovini, o Bošnjacima, što prezentira ozbiljna nauka, ali i ono što proizvode kvazinauka i tendenciozna publicistika, nikada nije bilo beznačajno. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju ne samo pitanja koja, posebno uticajni naučnici, postavljaju složenoj prošlosti, nego i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Predrasude i negativni stereotipi, čiji su moćni generatori društvene krize i ratovi, imuni na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja, tradicionalno se artikuliraju i nekritički unose u historiografske interpretacije. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.*

Ključne riječi: *Ideologija, politika, historiografija, Balkan, Bosna i Hercegovina, muslimani, Bošnjaci, stereotipi, kultura sjećanja, destereotipizacija.*

INCOMPLETE PAST IN THE WHIRLWIND OF BALKANIZATION: REFLECTIONS OF „EASTERN ISSUE“ IN THE HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract: *The past and present are inseparable, “holding hands”. Breakthrough epochs always influence re-thinking of the perpetrator. Everything*

that happened has more perspective. The dramatic flows of the 19th and 20th centuries in the Balkans, even in Bosnia and Herzegovina, can not be universally perceived as separate from the wider European / global context, geopolitical order, influence and consequences of extreme interest logic, deosmanization and balkanization models. Long-term processes outperform different time periods and spatial boundaries. In them appearances, mental circles and ideologies are slowly changing. This also applies to the content of the relief sections of the “Eastern Question” and its sleeves, whose controversial paradigms, along with policy and instrumentalized science, transcend the boundaries of the centuries and continents. The view that Muslims are “aliens” in Europe is part of a mentality known and under his mask. What is known to the foreign public, especially in the “Western world”, is known about the “Ottoman Balkans” and Muslims, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, which presents serious doctrine, but also what produces quasi-narratives and tendentious publications has never been insignificant. Each historiography is a product of one’s own time, whose interests often determine not only questions that, especially influential scientists, set a complex past, but also answers, resisting its different perceptions. Prejudices and negative stereotypes, whose powerful social crisis generators and wars, immune to counter-arguments arising from opposing experiences and knowledge, articulate and uncritically articulate into historiographical interpretations. The truth to which it strives is a “whole” is not in one place and in the historiography of one nation, it requires a multiperspectival narrative.

Key words: *ideology, politics, historiography, Balkans, Bosnia and Herzegovina, Muslims, Bosniaks, stereotypes, memory culture, deconstructing stereotypes.*

Uvod

U vremenskom odnosu prošlost-sadašnjost-budućnost, prošlost je nedovršena, izložena političkom oblikovanju, otvorena prema maglovitoj budućnosti. Historiografija je zato uvijek privremena.¹ Cjelokupna historija je “savremena historija”, nužno pisana “sa stanovišta sadašnjosti”, svaka generacija gradi vlastitu sliku u skladu sa potrebama vremena. Recepcija prohujalog i sama podliježe temporalizaciji. Njen se smisao, zajedno s perspektivom, mijenja. Analizom tumačenja historijskih događaja može se mnogo saznati o savremenosti, koja se u slici prošlosti ogleda kao u ogledalu.² Čovjek uči kroz iskustvo, a ono je

1 M. Vernazza, Objašnjenje u povijesti, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2008, 928.

2 Svi su historičari na neki način i »revizionisti«, bilo da ih na reviziju pokreću otkrića novih dokaza, značenja, ili vrednovanja. Treba pritom razlikovati »revidiranu« od »revizionističke« historiografije – vidi: A. Tafra, *Revolucija, rat i mir: smisao 20. stoljeća s one strane eurocentrizma*, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2016, 740; D. Stojanović, *Sto godina fantazije*, Peščanik.net, 13. oktobar 2012. (<https://pescanik.net/sto-godina-fantazije>).

u prošlosti. Savremenost pogrešno tumače oni koji umisle da historija počinje od njih. Po količini znanja svako djelo iz historije mora zastarjeti – “jer će naredni pisci otkriti papire za koje niko ranije nije znao da postoje” (Milorad Ekmečić). Heterogeni pogledi na svijet različito periodiziraju historiju. Periodizacija je jedan od osnovnih principa u historiografiji, rezultat razumijevanja procesa, vrijednosti na osnovu kojih se određuje šta je važno, a šta nije; gdje je početak, a gdje kraj. Svaka, kaže Mišel Fuko (Michel Foucault), “iseca iz istorije izvesni nivo događaja i, obrnuto, svaki sloj događaja bira sopstvenu periodizaciju”. Ona je izraz uvjerenja historičara i načina na koji shvataju vrijeme koje proučavaju.³

Uz pomoć ideologija – organiziranih vjerovanja, ljudi mapiraju politički i društveni svijet. Majkl Friden (Michael Freeden), navodi da su ideologije oruđe pomoću kojeg se organizira društveno vrijeme, vitalan sastojak oblikovanja grupnih identiteta i politika. Važne su i “kao sredstva kojima se izražavaju uvjerenja i oblikuju politička djelovanja”.⁴ U politici, kao i u ratu, primjećuje Ivo Banac, česta je pojava da se koristi strategija iz prethodnog razdoblja. Politika i ideologija obično i stvarnost predstavljaju “onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude”. Historijsko pamćenje konstruiraju društvene grupe, određujući šta je “dostojno pomena”. Kolektivni nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) i Terens Rejndžer (Terence Ranger) skovali su 1983. pojam - “izmišljena tradicija” (invented tradition), koji naglašava konstruiranost historijskih “kontinuiteta” i korijena iz kojih se “crpi snaga identiteta”. Identitet je relacioni pojam i traži razliku da bi postojao. Pol Valeri (Paul Valéry) ukazuje da je historijski identitet razapet između sumanutih ideja veličine i delirijuma proganjanja. U svakom vremenu i epohi ima izmišljenih tradicija.⁵ Mentalitet ili mentalni sklop, kolokvijalni je termin. Označava specifičan sklop mišljenja, vjerovanja i emocionalnog reagiranja pojedinca, kolektiva, naroda ili društva.⁶ Etnički složena društva zahtijevaju odvojenu argumentaciju u vezi s pamćenjem kao sredstvom identiteta. Običaji i ponašanja obično preživljavaju periode i izmjene historijskih uslova.⁷ “Realna historija” nije nikada tako »bezgrešna« kako to traži nacionalni ideal. Davanjem naučnog legitimiteta “grandioznoj predstavi” o vlastitoj grupi i negativnoj o drugima, razvija se tzv. etos konflikta.⁸ Rasizam kao „sistem predrasuda i diskriminacije” star je koliko i

3 A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984, 213; *Mišel Fuko: 1926-1984-2004: hrestomatija*, Novi Sad 2005, 68; D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd 2015, 17.

4 Upor. M. Mazower, *Mračni kontinent: evropsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004, 12; opšir. *Političke ideologije: novi prikaz*, ured. M. Freeden, Zagreb 2006; M. Škorić-A. Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad 2014.

5 E. Hobsbaum, Uvod: kako se tradicije izmišljaju, u: *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 6-7.

6 M. Subotić, O psihičkim svojstvima, mentalitetu i identitetu Srba Dinaraca, *Politička revija*, br. 3, Beograd 2017, 27; Đ. Bodrožić, Identitet i istorija – prilog kulturi sećanja, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2018, 20-21; Z. Daković, Evropski mentaliteti, *Politika*, Beograd, 15. maj 2010.

7 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007, 20.

8 Drugo lice predstave o vlastitoj grupi kao superiornoj je delegitimiziranje drugih grupa:

čovječanstvo.⁹ Osnovni mehanizam kojim se stvaraju argumenti za stereotipe o “drugima” je historija. Stereotipi analizirani u njenoj perspektivi pojavljuju se kao uprošćeni argumenti i dogmatske potštapalice. Svojestvo je mnogih intelektualaca da ih artikuliraju. I pored znanja o nužnosti kritičnosti nauke, oni, po potrebi, njoj daju snažan “patriotski” sadržaj, vidjeći svoju “misiju” u pružanju “naučnih argumenata” političkim i nacionalnim interesima. Potreba za stereotipnim mišljenjem jača je od znanja. “Istine dugog trajanja” i “slike u glavama”, kako su imenovani stereotipi, nikada ne nestaju. U njihovoj trajnosti sadržani su i agensi moguće manipulacije i eskalacije u kriznim vremenima.¹⁰

Kada se posmatraju široki historijski tokovi, upućuje Frensis Fukujama (Francis Fukuyama), ne treba se zanositi kratkoročnim kretanjima. Historijske procese na Balkanu, proizvodu “kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa” (M. Todorova), treba sagledavati slojevito, u sklopu evropskih i svjetskih tokova, kroz prizmu interesa i politika velikih sila, koji tradicionalno ostavljaju snažan pečat na historiju naroda koji tu žive. Mnoge događaje je gotovo nemoguće promatrati ako se o njima ne govori u širem kontekstu, iz dublje perspektive - ugla procesa dugog trajanja i njihovih stvorenih, dramatičnih čvorišta. To se svakako odnosi i na sadržaje sastavnih dionica višestoljetnog “Istočnog pitanja”, iako je doista teško ispravno ograničiti dokle seže njegova historija, “jednako teritorijalno, kao i vremenski”. Džon Morli (John Morley) upućuje da se pod tim imenom krije “jedan nerazmrsivi, promjenljivi, nemogući splet suprotnih interesa suparničkih naroda i vjeroispovijesti”.¹¹ Višedimenzionalno “Istočno pitanje”, u čije je tkivo ugrađeno niz problema, obuhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac raznih naroda i nacionalnih kultura. Nastup Osmanskog carstva prema Balkanu i drugim dijelovima Evrope, doživljavan je pretežno kao sukob islama i hrišćanstva.¹² Brojni su navodi da u osnovi “Istočnog pitanja” leži sukob

njihovo predstavljanje u isključivo negativnom svjetlu – prema: M. Branković, *Etos konflikta vs. autošovinizam–lažna dilema?*, Peščanik.net, 18. oktobar 2017. (<http://pescanik.net/etos-konflikta-vs-autosovinizam-lazna-dilema>).

9 M. Škorić-A. Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije*, II, Novi Sad 2015, 24.

10 Stereotipi se mogu klasificirati kao fiziološki (rasni), psihološki, kulturološki. Stereotipi više govore o stanju društva u vremenu ispitivanja nego o predmetu ispitivanja, odnosno “suštini” koja se predmetu ispitivanja stereotipom pripisuje; opšir. O. Milosavljević, Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd 1999, 7-25; G. Đerić, Stereotip i studije o Balkanu, *Antropologija*, br. 9, Beograd 2009, 21-24.

11 L. Mičeta, *Povratak kralja*, Beograd 2013, 16. Džon Mariot (John A. R. Marriott) počinje svoju historiju Istočnog pitanja (*The Eastern question: An Historical Study in European Diplomacy*) tvrdnjom da “primarni i najsušinski faktor u ovom problemu jeste prisustvo jedne tuđinske supstance zarivene u živo tkivo Evrope. Ta supstanca je osmanski Turčin”. Osmanska vladavina nije komadala Evropu: otrgla je Balkan od ostatka tog “starog kontinenta” i nametnula mu “novo doba tame”. Džordž Kenan (George F. Kennan), jedan od gurua američke spoljnje politike u drugoj polovini XX stoljeća, ustvrđuje da je osmanska prisutnost na Balkanu imala za posljedicu “ubacivanje komadića neevropske civilizacije u jugoistočni ogranak evropskog kontinenta, komadića koji je do danas sačuvao mnoge od svojih neevropskih značajki” – vidi. I. Banac, *Cijena Bosne: članci, izjave i javni nastupi 1992-1993*, Zagreb 1994.

12 Pojam “kršćanstvo” u IX stoljeću označava područje nastanjeno kršćanima, s naglaskom na univerzalizam. Znanje o islamu do XI stoljeća i krstaških pohoda temeljilo se u Evropi na

ove dvije velike religije, dvije civilizacije.¹³ Gabriel Monod (1844-1912), piše krajem XIX stoljeća da treba dati jasnu skicu “Istočnog pitanja” u širem smislu, “kao povijest odnosa između islama i kršćanskog svijeta”.¹⁴ To je, navodi Dragutin Pavličević, “višestoljetni proces sukobljavanja Istoka i Zapada, Prednje Azije i Europe, kršćanstva i islama, dviju kultura i civilizacija”. U biti, radi se o težnji da se “Osmanlije i islam izbace iz Europe”.

Prvi “kamen” u temeljima masovnih fobija je razlika u religijama, moćnih vododjelnica. One su djelotvorna i obuhvatna okosnica za život ljudi, za odnos prema svijetu. Utiču na historijski tok zajednica, postajući integralni dio tradicije. “Odsustvo istočnosti” određujuće je obilježje “evropskog” identiteta. Islam zauzima posebno mjesto u formiranju tog identiteta zbog dugog kontakta i konfrontacije. Neki teoretičari smatraju da je on kulturološki konstrukt čije je umjetno stvaranje mogao omogućiti samo islam.¹⁵ Dugovječna je slika o islamu kao o religiji čije su vrijednosti suprotstavljene zapadnim. Kako on kritikuje Trojstvo i pripisivanje božanskih osobina Isusu, kršćanstvo je generalno zauzelo stav da su muslimani “opasni, nevjernički protivnici”.¹⁶ Religijska pitanja su u biti i politička. Sukobe i ratove teško je voditi bez religije i njene legitimacije, niti

dezinformacijama. Predodžba većine kršćana o islamu svodila se na metaforičnu sliku kuge koju je Bog poslao na zemlju. Evropa se prvi put 1143. susrela sa Kur'anom preko latinskog prijevoda – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad: suprotstavljene pogledi i društvena stvarnost, Migracijske i etničke teme*, br. 3, Zagreb 2015, 410. (dalje: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*).

13 M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 21. Teritorijalno, “Istočno pitanje” odnosilo se na događaje od Bosne do Crnog mora i Kavkaza i od Arapskog zaljeva do Alžira. Fikret Karčić upućuje na stav Dž. Mariota da je širi kontekst “Istočnog pitanja” sličan paradigmi “sukob civilizacija” (clash of civilization) – prema: F. Karčić, *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti*, Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 170. Prema Ekmečiću, osnova ovog problema sadržana je u ideji da je vječna potka “Istočnog pitanja” sukob religija, pri čemu su “islam i hrišćanstvo raspoređeni ne samo na dva kontinenta, nego i uopšte predstavljaju dva odvojena svijeta i dvije civilizacije koje ništa ne spaja”. Vasilj Popović je, pak, napustio tezu o “Istočnom pitanju” kao pretežno religijskom, i sveo ga na problem krize osmanske vlasti nad njenim evropskim i azijskim posjedima od opsade Beča (1683) do ugovora u Lozani (1923) – vidi: M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1966, 1, 24.

14 Upor. *Nastava suvremene povijesti jugoistočne Europe*, III. čitanka, *Balkanski ratovi*, Zagreb 2007, 52. O političkom mentalitetu može se, pak, govoriti i kao o kulturnom modelu dugog trajanja. Pod njim se podrazumijevaju najšire shvaćeni obrasci koji “određuju ukupne odnose u društvu”, od sistema vrijednosti do političkih odnosa – prema: Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni programi: ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007, 15.

15 Preteča islama traži se i u vremenu kad je grčka civilizacija autonomnih polisa bila suprotstavljena despotskom Istoku utjelovljenom u Perziji. Osmansko osvajanje Carigrada 1453. rezultirao je jasnim odvajanjem kršćanske Evrope od muslimanske Azije. Osmanska prijetnja u XV i XVI stoljeću učvrstila je vezu Evrope i kršćanstva kroz fenomene straha od Osmanlija i pratećeg zatvaranja pred stranom religijom – vidi: V. Lachner-J. Roškar, *Pravno-povijesni kontekst razvoja ideje o evropskom identitetu*, u: *Zbornik radova II Međunarodne naučne konferencije "Bosna i euroatlantske integracije – trenutni izazovi i perspektive"*, Bihać 2014, 209-212.

16 S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: (pojam, osnove i karakteristične manifestacije)*, Sarajevo 2013, 163.

izazivati mržnju prema “drugome”.¹⁷ Aksiom “urođene više civilizacije”, iz kojeg su proizašle “civilizatorske misije”, najprije je ideološki uzdizao kolonijalizam, a potom imperijalizam. Mada je veliki dio svog razdoblja Osmansko carstvo držalo oblikovalo geopolitičku i kulturnu stvarnost jugoistočne Evrope, nije smatrano članom evropskog međunarodnog sistema.¹⁸

Refleksije Istočnog pitanja u historijskoj perspektivi

Od “Bečkog rata” (1683-1699) nastalo je vrijeme progona muslimana sa teritorija izuzetih od osmanske uprave.¹⁹ Princip evropskog identiteta zasnivan je na doktrini da osmanska država i islam nisu dio evropske civilizacije. Stav da su muslimani “tuđinci” u Evropi dio je mentaliteta poznatog pod imenom “Istočno pitanje” (engl. Eastern Question; rus. Восточный вопрос), koje je u Evropi živjelo od Kučuk-Kajnardžijskog mira (1774) do Lozanskog ugovora (1923). Izraz “Istočno pitanje” se pojavio u diplomatskoj terminologiji 1822, u vrijeme grčkog ustanka.²⁰ U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća, primjećuje Mark Mazover (Mark Mazower), “Turci su bili “Azijati” “nomadi i “Varvari” koji vladaju nad zemljama koje su bile “kolevka evropske civilizacije”. U sljepilu za događaje u kojima su muslimani bili žrtve, Evropa je previdjela ogromne migracije muslimana izazvane razaranjem Osmanskog carstva. “Ljudi na Zapadu često pričaju o ideji da svi Turci, drugim riječima svi muslimani, budu transportirani u Aziju, da bi Evropska Turska postala čisto hrišćansko carstvo”, pisao je 1854. Ami Boué (Ami Boué).²¹ Čezare Balbo (Cesare Balbo), političar i publicist, tih godina predlaže da se višak evropskog stanovništva naseljava u muslimansku Sjevernu Afriku i na Bliski istok.²² Društveni fluid je antislamska ubjeđenja prenosio iz stvarnosti u

17 Upor. E. Kale, Ideologije u povijesti, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1971, 194; R. Radić, Pripadanje bez verovanja i poznavanja, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 111.

18 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1997, 73; D. Noris, *Balkanski mit*, Beograd 2002, 39. “Turci” (“Azijati”, “barbari”) su, zbog islama, bili “neprikladni pripadnici europskog sustava”.

19 D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6; D. Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje*, Zagreb 2007, 15-16.

20 Opšir. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, I, Novi Sad 1989; *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002. Proliferacija milet sistema je, zapaža Hakan Viberger (Håkan Wiberg), odgajanjem saveznika unutar Osmanskog carstva, velikim evropskim silama olakšala to da “zavade i vladaju” tom državom.

21 S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: (pojam, osnove i karakteristične manifestacije)*, 191-192.

22 Predviđao je da do 1950. Evropa narasti na oko 700 miliona ljudi, a islamske države na Sredozemlju od 20 miliona, koliko su sve zajedno imale stanovnika, opasti na mnogo manji broj: “Jedini spas je da se lenji i porocima odani muslimani pretvaraju u kolonije jakih europskih nacija, gde će se masovno doseljavati europsko stanovništvo, pa na taj način Islam oterati u zaborav istorije”. Balbo je dao i ideju o potrebi njemačke politike da se Bosna i Hercegovina kolonizira njemačkim doseljenicima – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 141, 231.

nauku, “ostavljajući je uvijek da bude vjerno čedo svog vremena”.²³ Oni koji se osjećaju kao pobjednici, generirajući naracije koje se nameću kao “mega-istine”, kažu književnici, uglavnom ne čitaju povijest koju ispisuju poraženi. Šutnja nastaje ušutkivanjem glasova žrtava i mistifikacijom njihovog pamćenja.²⁴ Entitet “Evropa” doista nije uvijek bio primjer visoke civilizacije. Licemjerje je jedno od obilježja njene historije, a njena etička odjeća je puna zakrpa. Kad god je Zapad u svojoj historiji iskazao tendenciju za religijskom, etničkom ili rasnom homogenizacijom, dolazilo je do tragedija ogromnih razmjera, ratova i ljudskih patnji.²⁵

Opadanjem osmanske moći, “Istočno pitanje” je preraslo u borbu za osmansko nasljeđe. Ono što je u Evropi i zapadnom svijetu poznato o Osmanskom carstvu, naročito o “osmanskom Balkanu”, Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, što je govorila nauka, ali i kvazinauka i publicistika nikada nije bilo nebitno.²⁶ “Imaginarni Turčin” je ključni “evropski Drugi”, izaziva različite asocijacije. Historija i nacionalni simboli su ono što jesu upravo zbog procesa konstruiranja “Drugog”.²⁷ Antropologija se, kao nauka zasnovana na proučavanju “Drugih”, razvijala uporedo s rastom imperijalnih i kolonijalnih moći. Univerzalna sklonost ljudi je da precjenjuju “svoje” i nipodaštavaju “tuđe”. Osjećanje superiornosti, ali i mržnje prema “Drugom” je neka vrsta arhetipa.²⁸ Zaštita od njega je historijska dimenzija. Leopold fon Ranke je pod “Evropom” podrazumijevao samo romanske i germanske narode Zapadne Evrope. Historijat odnosa Zapada i Istoka može se predstaviti kao proces u kojem je “Orijent” stalno bivao “orijentaliziran” od zapadnjaka. U doba evropskog kolonijalizma, kao “opasni Drugi” on je za njih bio egzotičan ali i inferioran u odnosu na njihovu civilizaciju.²⁹ Historijsko vrijeme je “proces koji stalno teče, ali na svim stranama nije istodoban”, nije kalendarski.

23 M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske historiografije o Istočnom pitanju 1875-1878, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55-56. “Svijet islamske Istočne Evrope” je, pak, upućuje Jacob Mikanowski, “neotkriveni kontinent”. Istraživanje njegove islamske i osmanske historije znači “kopanje i traganje za zaboravljenim otiscima”.

24 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, 30.

25 M. Vukomanović, Zapad i islam, u: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, Beograd 2003, 24.

26 O toj nastaloj, obimnoj biblioteci čiji se fond stalno “obogaćuje”, ovdje se nedovoljno zna, što ne znači da ona ne postoji, da savremeni, moćni politički i intelektualni krugovi mnoge knjige i radove iz nje ne koriste kao izvor za svoje “predstave”, putokaze i razradu “(zapadno)balkanske strategije; opšir. vidi: Dž. Kaljanac, Evropocentrizam i vladajući stereotipi i predrasude o bošnjačkoj naciji, *Novi muallim*, br. 56, Sarajevo 2013, 69-71.

27 Upor. S. Bakr-F. Karčić, Zapad i muslimanski svijet, *Muallim*, br. 36, Sarajevo, 29. decembar 2008, 39; R. Mutavdžić, Identitet - od pojedinačnog do nadnacionalnog, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2017, 148; opšir. *Imaginarni Turčin*, ured. B. Jezernik, Beograd 2010; M. Todorova, *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd 2010; M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003; S. Bandžović, Između deosmanizacije i balkanizacije: muhadžirske dionice bošnjačke historije, *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018, 36-74.

28 Upor. B. Prpa, Izabrani narodi - strah i samoća, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd 1998, 109-115; opšir. M. Mazover, *Solun – grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950*, Beograd 2017.

29 A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 410-411. Historijski preokret u smjeru migracija nakon 1945. godine – od kolonija ka njihovim prijestonicama – pobudio je novi “rasizam bez rase”.

Stoljeće “evropske istorije” nije isto što i stoljeće “turske istorije”, smatra M. Ekmečić, historičar poznat po upečatljivom “stilul hodanja po historiji”. Iskarikiran muslimanski svijet je optuživan za dekadenciju, dok je osmanska država tretirana, na kraju, kao “bespomoćna olupina”.³⁰

Sukobi latinskog i vizantijskog svijeta, Zapadne i Istočne crkve, zaustavili su razvoj Balkana i prije osmanskog osvajanja. Političku bit “Istočnog pitanja” činila je konfrontiranost niza aktera. Sukobljavali su se posebno interesi Rusije i V. Britanije u vezi s istočnim Mediteranom, Bliskim istokom i područjem između južnih granica Rusije i zapadnih granica britanskog Indijskog carstva. “Istočno pitanje” je bilo maska za strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ratovi njegovo “hipokritsko rješenje”.³¹ Muslimanski većinski države kroz historiju bile su multikonfesionalne, multietničke. Bez toga, ukazuje Senad Hasanagić, nema ni tolerancije, “jer se nema prema kome biti tolerantan”. Etnički nacionalizam, povezan sa nasiljem, nije zagovornik višenacionalne države. Evropski narodi, piše Orhan Pamuk, “imaju mnogo manje iskustva od Amerikanaca po pitanju suživota sa ljudima drugačije veroispovesti, druge boje kože, drugog kulturnog identiteta”.³² Ideja etničke države je, u suštini nastala, “iz duha romantizma u germanskim šumama”. Moderno vrijeme je stvorilo naciju i nacionalizam, politički princip koji, prije svega, tvrdi da politička i nacionalna jedinica treba da se poklapaju (E. Gellner). Iz te vizure rat predstavlja “sveto vreme”. Snažna osporavanja Osmanskog carstva iskazivali su početkom XIX stoljeća balkanski hrišćanski intelektualci školovani na Zapadu. Razvijali su megalomanske nacionalne vizije i aspiracije. Grci su zarazili Balkan virusom nacionalizma.³³ Prva žrtva stvaranja nacionalnih država bili su muslimani.³⁴ Balkan je iz XIX stoljeće izašao rascijepljen, kao

30 Mnogi balkanski političari i intelektualci i dalje koriste Osmansko carstvo kao krivca za svoje nesreće i pogreške, pokušavajući da sebe odrede u odnosu na tog demoniziranog “Drugog” – prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 321-322; J. Mikanowski, *A Silver Thread: Islam in Eastern Europe*, *Los Angeles Review of Books*, (<https://lareviewofbooks.org/article/a-silver-thread-islam-in-eastern-europe>).

31 Upor. E. Hobsbawm, *Doba kapitala 1848-1875*, Zagreb 1989, 65; Dž. Sokolović, *Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze*, *Godišnjak, BZK “Preporod”*, Sarajevo 2014, 36; K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 37-38; С. И. Анчев, Балканъ в политических интересах России и Запада в XIX веке, u: *Srpsko-ruski odnosi u prošlosti i sadašnjosti*, knj. 1, Leposavić 2018, 43-52.

32 O. Pamuk, *Bledi san o Evropi*, Pešćanik.net, 10. januar 2011. (<https://pecanik.net/bledi-san-o-evropi>).

33 H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121; U. Altermatt, *Etonacionalizam u Evropi: Svyetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83; R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Evropa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18; И. Ортајли, Идеолошкото историско наследство на Балканот, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 206; F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28.

34 R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, *Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397-398. Dimitri Kicikis (*Dimitri Kitsikis*) piše o aspuđnosti “veliĉanstvene mitologije” koja je u XIX stoljeću zahvatila balkanske historiografije, koje su, da bi opravdale iskljuĉivi nacionalizam, potpuno deformirale historiju Osmanskog carstva.

područje između Istoka i Zapada.³⁵ Promjene balansa moći u međunarodnim odnosima uvijek otvaraju prostor za nove konflikte.

Svjetska historija ratovanja ostavlja zastrašujući utisak agresivne ljudske prirode, “koja samom borbom potvrđuje sebe i održava stečen prostor svog boravišta”, kao i stepen dostignutog identiteta ličnosti.³⁶ Adam Krzemiński (Adam Krzemiński) ističe da se svijet “naglavačke okrenuo” u XIX stoljeću sa svojim imperijalnim i nacionalnim protivrječnostima u Africi, Aziji i u Evropi, koja nije nikada bila jedinstven geoprostor. Bečki kongres je 1815. godine stvorio Evropu u kojoj se sva pitanja rješavaju ratom, od italijanskog, njemačkog i poljskog, do balkanskog. Osnove novoj strukturi odnosa sila postavljene su 60-tih godina. Javio se i strah od opšteg evropskog rata. Militarizam je u Evropi od 1870. godine postao nova politička paradigma. Njegova prusko-njemačka verzija bila je prototip ratničke kulture. Širom Evrope je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda. Rat je u tom svijetu bio uobičajeni i legitimni politički instrument.³⁷ On tako “pročišćava“, opstaju samo najjači.

Suštinski ciljevi su zasnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikad se u historiji ne mijenjaju. Svi “krojači” evropskog svijeta, oduvijek znaju da se “bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može” (Čedomir Popov). Geopolitičko rusko-srpsko savezništvo je konstanta od XVIII stoljeća: ono je jedan od nosećih stubova ruske pozicije ka “Istočnom pitanju”.³⁸ Britanci su se plašili da balkanska pomjeranja mogu biti u interesu Rusije, da je mogu ojačati do te mjere “da ona tamo neće imati pravog takmaca” (Franz Eckhart). “Samo jedan palac pod ruskom kontrolom na desnoj obali Dunava na Balkanu (Beograd) znači, zaključuje M. Ekmečić, “isto što i rusko zauzimanje moreuza Bosfora i

35 E. Skopeteta, Orijentalizam i Balkan, *Istorijski časopis*, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134.

36 Vidi: M. Antolović, Magnum opus Čedomira Popova - istorija Evrope u ‘dugom 19. veku’, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, Novi Sad 2011, 180.

37 M. Antolović, „Svetska moć ili propast“ – Fridrih fon Bernhardi i nemački militarizam pred Prvi svetski rat, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2014, 1092-1093; H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914.*, Pešcanik.net, 25. novembar 2014. (<http://pecanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914>). Friedrich Engels još 1888. procjenjuje da će se u nekom budućem ratu „poubijati 10 miliona vojnika“. E. Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva “dobom imperija”. Proces evropskih osvajanja i kolonizacije udaljenih kontinenata je ubrzan. Rasističke teorije vezane za porobljivanje Afrike i dijelom Azije, pozivale su na nužnost da “više”, “čiste” rase vladaju onim “nižim”, “miješanim”. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu “primitivnim” narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je “civilizatorskom misijom” (*la mission civilisatrice*). Izvori potvrđuju da se i na balkansku politiku Habsburške monarhije gledalo kao na takvu misiju – upor. M. Pišev-M. Milenković, “Islam” u anti-multikulturalnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koicidencija?, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972; M. Ković, ‘Civilizatorska misija’ Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

38 A Gajić, Između euroatlantizma i euroazijstva - položaj savremene Srbije, *Kultura polisa*, god. XII, Novi Sad 2015, 65. U Rusiji je postojala duga tradicija duhovne nepomirljivosti sa dominacijom islama u Istanbulu (Carigradu), od ideja “Trećeg Rima” koja se u Moskvi stoljećima razvijala. Svi snovi o ruskoj univerzalnoj imperiji uključivali su Carigrad kao njenu osnovu. Napolen 1807. godine govori da onaj ko ga posjeduje drži ključeve univerzalne monarhije.

Dardanela”.³⁹ Refleksije ovog pitanja osjećaju se u geopolitičkim prilikama u savremenosti više zemalja u Istočnoj Evropi i na Balkanu.⁴⁰ Interesi velesila, uz interventne akcije, arbitriranja i podjele, pojačani predrasudama (nedokazano prejudiciranje) i neznanjem, mnogo puta su u historiji Balkana, “mekom trbuhu Evrope”, bili važniji od sudbe njegovih žitelja.⁴¹ Nedostatak “znanja ili posvećenosti” zapadnjaka nije značilo da oni nisu imali važnu ulogu u oblikovanju njegove historije. Sukobi i krize na jugoistočnoj periferiji Osmanskog carstva tokom XIX stoljeća, na granici sa kršćanskom Evropom, nisu bili novina. Unutar evropskog sistema rješavani su bez ugrožavanja mira na Kontinentu.⁴² “Velika istočna kriza” 1875-1878. i prateća teritorijalna razgraničenja, znatno su izmijenili vjersku i etničku sliku Balkana. Rusko-osmanski rat 1877. uz učešće balkanskih saveznika doveo je do masovnog progona muslimana, što je i legalizirano 1878. na Berlinskom kongresu. Osmanski porazi imali su teške posljedice za projekat modernizacije Carstva započet polovinom XIX stoljeća.⁴³

Na Balkanu krupne političke izmjene najčešće donose etničke promjene i izmještanja. Periodizacija u historiji do i poslije Berlinskog kongresa, učinila je ovaj skup višestrukim međašem. Tu su prvi i posljednji put u historiji velesile svaka za sebe, bez blokovskih grupa, dogovorom “krojile Balkan”. Duh ovog događaja živi i danas. Ovaj skup, primjer nasilne „balkanizacije” koja se provodi „odozgo”, bio je apotekarski izlog diplomatije kao zanata. Prethodni sporazumi više su se isplatili nego nagađanja za zelenim stolom. Austro-Ugarska je, bez ratovanja, dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju iza 1882, Francuska Tunis.⁴⁴ Poznavanje interesne logike velikih sila bitan je uslov

39 *Pečat Milorada Ekmečića*, 176. Na Balkanu je Rusija uvijek u prošlosti ili dobivala status velike svjetske sile ili ga je privremeno gubila. Jasno je, piše Ekmečić da “Srbija nikada ne može biti bez Rusije, jer bi time odsecala – ne samo desnu – nego obe svoje ruke” (*Pečat Milorada Ekmečića*, 221). Bez obzira na odnose SAD i NATO pakta sa Rusijom, smatra on, “mi ćemo biti lutka koja će izbijati na pozornicu, a da nikad na njoj nećemo igrati neku jaču ulogu. Bićemo povodi i uvodi raznim krizama, malim i velikim” (*Pečat Milorada Ekmečića*, 234).

40 B. Stojković, Istočno pitanje i ukrajinska kriza, *Vojno delo*, br. 1, Beograd 2015, 25-26. Srbiji je imponirala “ruska realna imperija, jer je i sama imala san o imperiji i njenoj obnovi” (L. Perović).

41 “Učena Evropa” dugo nije imala jasne predstave, predočava Čedomir Popov, ni o geografiji Balkana, a pogotovo o njegovoj historiji, etničkoj i demografskoj situaciji, niti je za ovo poluostrvo imala opšteprihvaćeno ime. Nazivala ga je “Jelinsko, Grčko, Vizantijsko, Ilirsko polustrvo, ili Evropsko Osmansko carstvo, i Carstvo Velikog Turčina”. Tek kad 1808. njemački geograf August Cojne (Johann August Zeune), pogrešno razumije riječ svojih osmanskih vodiča “balkan” (visoka planina), pripisujući je cijelom poluostrvu, ovo ime počelo je da se širi Evropom. Neinformiranost o Balkanu početkom XIX stoljeća bila je skoro poslovična. M. Ekmečić govori o “talasima opšte neobaveštenosti” kada definira kontekst u kojem se tada opisuju narodi na Balkanu i jezici kojima oni govore – prema: G. Krivokapić Jović, Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2016, 213.

42 K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 210.

43 Dužničko ropstvo Porte, zajmovima čiji su prikriveni tragovi vodili sve do “tamnih aula Vatikana”, imali su također, ističe Vasilj Popović, veliku ulogu u finansijskom krah osmanske države.

44 Sam kongres bio je nešto nalik vrhu ledenog brijega koji je ispod površine od očiju javnosti skrivao bilateralne i multilateralne nagodbe, usaglašavanja i međusobne ustupke, izbjegavanje diskusija na otvorenim sjednicama. Skoro sva fundamentalna pitanja regulirana su prije početka

opstanka “malih nacija” čija je egzistencija uvijek pitanje, izazov i rizik. Evropska diplomatija prije i u toku 1878. bila je konfuzna u pogledu etničkog rasporeda stanovništva na Balkanu. Skup u Berlinu ostavio je “dosta starih neraspeljanih suprotnosti”. Pokušaji razgraničenja ostali su izvor kriza, instrumentalizacije i sporova. Balkanski ratovi (1912-1913) samo su ilustrirali te protivrječnosti odluka u Berlinu.⁴⁵ U svim mirovnim ugovorima, kao i u shvatanju “velikih i malih ljudi” do ovog kongresa 1878. islam nije smatran evropskom religijom, niti je bilo dozvoljeno postojanje muslimanskih vjerskih ili nacionalnih manjina u nekoj evropskoj državi. “Gvozdeni zakon” prisiljavanja muslimana na seljenje iz zauzetog prostora bio je važeći sve dok interesi Habsburškog carstva iz 1878. nisu dobili novi smisao.⁴⁶ Muslimanski zahtjevi za zaštitom i samoodređenjem dočekivani su u Berlinu sa rezervom.⁴⁷ Nastala “turska ostrva” na Balkanu nakon 1878. su dalje sužavana, ili su nestajala.⁴⁸

Bosna i Hercegovina je, naročito sa svojim hrišćanskim dijelom stanovništva, na Zapadu tretirana kao “misijska zemlja”. Za Beč je njeno osvajanje bio dokaz da još ima “kulturno-političku misiju” u jugoistočnoj Evropi.⁴⁹ Habsburška monarhija smatrala je sebe tvorcem “nove Austrije” u Bosni i Hercegovini i legitimnim nasljednikom Rimskog carstva.⁵⁰ Projekat

skupa, tokom preliminarnih pregovora. Na kongresu je preostalo samo registrirati rješenja koja je njemački „željezni kancelar” Bizmark (Otto Von Bismarck), koji je predsjedavao kongresom, prethodno isposlovaio. Stvoreno je nekoliko nacionalnih država na Balkanu. Ključni princip za većinu sudionika ovog skupa bilo je onemogućavanje stvaranje regionalne “supersile” na tom prostoru. Ovaj sporazum je u historiji svjetske diplomacije postao prvi dokument koji je predviđao međunarodno-pravno osiguravanje prava za nacionalne i vjerske manjine; opšir. M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 158, 403; P. Iskenderov, *Berlinski kongres, prva „balkanizacija”*, (https://hr.rbth.com/politics/2013/07/29/berlinski_kongres_prva_balkanizacija_21063).

45 M. Ekmečić, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 94.

46 M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 19. (dalje: M. Ekmečić, Dugo kretanje). Isti, Predgovor, u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, Banja Luka 2007, 10.

47 B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 316. Velike sile su težile uspostavi “harmonije dominacije” nad ostatkom Osmanskog carstva. Stav Albanaca koji su tražili autonomiju unutar Carstva, Berlinski kongres je odbio. Činjenice da su oni bili mahom muslimani, u ratovima lojalni osmanskim vlastima, uklapale su se u evropsko političko shvatanje da su Albanci zapravo “Turci” – vidi: P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

48 Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputava, zapaža F. Karčić, identifikiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Balkanski muslimanski autori skoro redovno pišu o “vlastitim vjersko-etničkim grupama”, dok autori koji žive i rade van Balkana “pišu o regionu kao cjelini”.

49 Robert Okey, britanski historičar, tu kulturnu misiju nazvao je konceptom karakterističnim za razdoblje evropske historije koje je isticalo osjećaj zapadne premoći nad drugim kulturama nakon stoljeća napretka Zapadne Evrope, te razvilo osjećaj moći i historijskog poslanja, koje je trebala provoditi obrazovana administracija - prema: Z. Kudelić, Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi “Kroćenje balkanskog nacionalizma i habsburška civilizacija misija u Bosni”, *Croatia christiana periodica*, br. 66, Zagreb 2010, 116.

50 D. Reynolds, Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878-1900, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, 143; također vidi: M. Ekmečić, Slike o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine, *Balkanica*, god. VIII, Beograd 1977, 301-305.

“modernizacije” Bosne i Hercegovine zasnivao se na evropskoj kulturi i iskustvu, kao dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti sa iskustvima drugih muslimanskih naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je prikazivala svoj cilj kao “kulturnu misiju”. Opravdanje projekta izvedeno je pozivanjem na teoriju “dvostrukog identiteta”, po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje “kulturne misije” naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.⁵¹ Dolazak Austro-Ugarske je za većinu Bošnjaka predstavljao složen čin koji ih je držao u nedoumici između “tradicionalnih inercija” i maglovitih perspektiva.⁵² U Sarajevu je bilo Bošnjaka koji nakon 1878. više nisu izašli iz svojih domova da ne bi vidjeli “prokletog Švabu” koji je srušio “ponositi prag osmanski”. Govorili su da neće izlaziti sve dok “Švaba” ne napusti Bosnu.⁵³ Okupacija je bila šok, pod čijim su se dojmom mnogi, nepovjerljivi, odlučili na seobu, da se “sklanja onamo gdje još sultan vlada”.⁵⁴ Bošnjake je plašio buduć, neizvjesni život u “hrišćanskom moru”. Na hiljade njih je “emigriralo iz Bosne, idući na istok, prema Istanbulu”, i drugim osmanskim oblastima.⁵⁵ Iseljavanje je, kao radikalna odgovor novoj vlasti, bilo kontinuiran proces. Obuhvatio je sve bošnjačke slojeve, bez obzira što su vlasti siromaštvo navodile kao najčešći uzrok emigracije.⁵⁶

51 F. Karčić, Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2003, 119; N. Merker, Nacionalne ideologije i kolonijalistički mitovi u suvremenoj Europi, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2010, 680-681.

52 Upor. John V. A. Fine - JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 85; M. Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama, *Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ*, br. 6, Sarajevo 1991, 683. General Josip Filipović nije krio svoje uvjerenje da je islam u Bosni i Hercegovini “neminovno osuđen da iščezne, u dodiru s katoličkom vjerom, koju sada bolje zastupaju i propovijedaju obrazovaniji i vještiji misionari nego što su bili jadni franjevci, koji su dosad bili jedini njeni stubovi”. Zdekauer, austrougarski diplomata, tvrdio je da se s Bošnjacima “može izaći nakraj jedino pomoću tjelesnih kazni, batina ili vješanja” – nav. prema: M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981, 293.

53 Neke žene su odredile da im se, nakon smrti, tijelo ne nosi pred džamiju, već da ih od kuće nose ravno na groblje - vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, Sarajevo 1991, 114; J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912)*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2015, 184.

54 *Islamski svijet*, br. 105, Sarajevo 8. septembar 1934; I. Kemura, *Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 155-156. Nije nikakvo čudo, smatra Ivan Pederin “da je u dušama muslimana ostala čežnja za moćnom Osmanskom carevinom i islamskim fundamentalizmom, koji ne poznaje i ne priznaje nacija. No, s druge strane, muslimani su postali ljudi s krizom identiteta, ljudi koji ne umiju izmiriti suvremenost s islamskom tradicijom, ne snalaze se i ne nalaze svoje mjesto među suvremenim južnoslavenskim narodima” – prema: I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada Prema spisima Zadarske pismohrane, Radovi Leksikografskoga zavoda »Miroslav Krleža«*, knj. 4, Zagreb 1995, 220.

55 Upor. M. Hadžijahić, Uz prilog prof. Vojislava Bogičevića, *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1950, 189-190; John V. A. Fine, JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, 85; K. Kujawa, The emigration of the Bosnian Muslims to Turkey, *Almanah*, br. 51-52, Podgorica 2011, 146.

56 R. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44.

Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država na Balkanu, postignuta je putem progona raznorodnog muslimanskog stanovništva. Proročanstvo Berte fon Sutner (Bertha von Suttner), dobitnice Nobelove nagrade za mir 1905. i jedne od tada najpoznatijih mirovnih aktivistica, da se XX stoljeće neće okončati, a da ne posvjedoči protjerivanju “biča rata iz ljudskog društva” neće se ostvariti.⁵⁷ To stoljeće je, osim dostignuća koja se mogu označiti kao napredak, obilježeno i teškim vraćanjima u surovost. Tokom balkanskih ratova (1912-1913) došlo je do prvih etničkih čišćenja “velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća”. Oko 1,5 miliona registriranih muhadžira 1878-1918. napustilo je Balkan, uz znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske granice. Balkanski ratovi su otkrili zapadnim kreatorima politike opasnosti koje su “nacionalne države predstavljale za manjinske skupine” (M. Mazover).⁵⁸ Problem za države – ratne pobjednice je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Promjena etničke kompozicije nije se mogla izvršiti drugačije no nasiljem. Sa balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao je i u vojnu terminologiju, korišćen višeznačno.⁵⁹ Kolokvijalno je upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje.⁶⁰ U svakoj nacionalističkoj historijskoj priči je, zapaža Todor Kuljić, neuravnotežen odnos dobra i zla. Balkanski ratovi bili su tako i sukobi između velesila sa središtima van južnoslavenskog prostora,

57 N. Milenović, Srbija i Druga konferencija mira u Hagu 1907. godine, *Istorijski časopis*, br. 57, Beograd 2008, 375-377.

58 Pjer Loti (*Pierre Loti*), francuski intelektualac, braneći Osmanlije “napuštene, prevarene od svih, pokradene”, napadao je balkansku gramzivost, optužujući Evropu za saučesništvo u komadanju osmanske države: “Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo”. Ta država je bila u teškom položaju “jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu bila je napuštena a Evropa prvenstveno “zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo” – prema: A. Vileže, Pjer Loti i balkanska Evropa, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica 1995, 938-939.

59 Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo represiji – prema: V. Petrović, Etnizacija čišćenja u reči i nedelu, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 20.

60 Muslimani su nakon 1912-1913. bili gubitnici u formiranju novih državnih granica. Za njih nije važio princip samoodređenja. Da je on primijenjen na Balkanu, iznosi *Džastin Makarti* (Justin McCarthy), “jedna muslimanska država (ili države) mogla je biti stvorena od Albanije do Crnog mora”. Mogla je imati “više od 55% muslimana čak i prije razmjene stanovništva”. Nakon balkanskih ratova, zatim Prvog svjetskog rata, ukupni gubitak muslimanskog stanovništva “osmanske Evrope” bio je 27 posto. Ovo stanovništvo je nestalo putem stradanja, preseljenja, izgnanstava; opšir. J. McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821-1922*, Princeton 2004. Izgubljen je tada, zapaža F. Karčić, znatan dio muslimanske elite, jer je među muhadžirima bio veliki broj svjetovno i vjerski obrazovanih ljudi. Balkan je, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Akcije deosmanizacije bile su posebno uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi.

“pobune”, “oslobodilački ratovi”, “ustanci terorista”.⁶¹ Označili su krah Osmanskog carstva u Evropi. U borbu za ostatke njegovih posjeda na jugoistoku Evrope, koja je ponekad sličila na “uzmi što se uzeti da”, bacile su se pobjedničke države. Srbi i drugi hrišćanski narodi nisu postupali ništa drugačije od Nijemaca ili Italijana: “Sve su to Evropljani i ponašali su se evropski za ono vreme”.⁶² Ratovi 1912-1913. su, navodi Igor Despot, izmijenili sliku Balkana. Učestvovali su u oblikovanju država kao nacionalnih tvorevina sa prisilnim migracijama dijela stanovništva i pokušajima asimilacije kako bi se od “novog” stanovništva stvorili “dobri” Grci, Srbi, Bugari. “Balkanizacija” je u predstavama Evropljana postala metafora etničkih i religioznih sukoba, izolacionističkog državnog i kulturnog nacionalizma.⁶³ Prisilna etnička pomjeranja su također karakteristični oblik “balkanizacije”.

Balkan je 1914. ponovo dospio u fokus evropske politike. Francuski, njemački, austrougarski i ruski interesi su se sukobljavali na tom neuralgičnom prostoru, mostu između Evrope, Azije i Afrike. Za razliku od imperijalizma velesila, o imperijalnim stremljenjima malih naroda na Balkanu, nimalo bezazlenim, nije se previše govorilo.⁶⁴ Atentat u Sarajevu 1914. može se tretirati kao izolirani događaj, ali i dio “globalnog strateškog ambijenta”. Balkan, u XVII stoljeću smatran „orijentalnim“, preoblikovao se u „evropsku Tursku“, a onda u ne baš najbolje definiran dio “Evrope”. Suštinska zabluda o balkanskim narodima, često opisivanih kao “predmodernih”, u krajnjoj liniji neciviliziranih, jeste ideja da su donekle nesposobni da se poprave. Prema tom narativu, rat je tu pravilo a mir izuzetak.⁶⁵ Analitičare je izazivala činjenica da je naizgled „bijedan“ i nevažan dio svijeta mogao biti uzrok prvog globalnog sukoba – “Velikog rata”.⁶⁶ Mada se kaže da su

61 Upor. M. Klemenčić, Tipologija oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća, *Polemos*, br. 9-10, Zagreb 2002, 68; N. Akhund, An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913, u: *Balkanski ratovi 1912-1913: nova viđenja i tumačenja*, Beograd 2013, 300; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31.

62 *Srbi su 1914. bili samo - Evropljani*, (<http://www.dw.de/srbi-su-1914-bili-samo-evropljani/a-17215852>).

63 Model “balkanizacije” ima negativno značenje u smislu “političko-teritorijalne usitnjenosti, etničke i međudržavne netrpeljivosti, zavađenosti, stranog miješanja i dominacije”. Nakon Drugog svjetskog rata ovaj pojam se koristio u kontekstu “osnaživanja osjećaja poniženja i obećaćenosti nesretnih ljudi”. Nicole Lindstrom, predavačica na Univerzitetu York, navodi: “Ako pojam Balkan promatrate kao pitanje klase, onda su Balkanci vrlo slični pojmovima onome što u SAD-u zovemo „smeće iz prikolice” ili „bijelo smeće” – prema: M. Grčić, Geopolitičke determinante međuetničkih odnosa na Balkanu, *Zbornik radova Geografskog fakulteta*, sv. L, Beograd 2003, 1-4, N. Tanasić, Denotacija i konotacija imena “Balkan” i njegovih izvedenica, *Hrvatistika*, br. 4, Osijek 2010, 112-113.

64 M. Đorđević, Pod senkom Velikog rata, *Republika*, br. 568-569, Beograd, 1-31. mart 2014.

65 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, 23. “Nasilje je zaista bilo sve što sam znala o Balkanu: sve što sam znala o Južnim Slavenima” - piše Rebecca West u svom putopisu *Black Lamb and Grey Falcon (Crno janje i sivi soko)*. To njeno znanje potjecalo je iz sjećanja “na lišće otpalo iz džungle pamfleta, povezano vrpcom u najprašnjavijim zakucima staretnarnica, a kasnije iz predrasuda Francuza, koji riječ “Balkan” koriste kao riječ sile, koja označuje *rastaquouère* - oblik barbarstva.

66 K. E. Fleming, Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, *Filozofija i društvo*, XVIII,

se u Evropi u avgustu 1914. pogasila svjetla, u mnogim njenim dijelovima je i prije 1914. “bilo veoma mračno”. U požaru prvog industrijskog i totalnog rata okončalo se i jedno razdoblje evropske i svjetske historije.⁶⁷ Evropa se od njega nikada nije oporavila, niti je povratila predratnu moć.

Početak novembra 1914. Osmansko carstvo je stupilo u rat protiv sila Antante, uvukavši u njega svoju još uvijek golemu teritoriju od Atlantika do Persijskog zaljeva. Rusija, Velika Britanija i Francuska su ocijenile da je to prilika da se završi priča o “bolesniku na Bosforu”, dogovarajući podjelu ovog carstva. Planove o njegovoj diobi pravili su i njegovi “saveznici” (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ishodi išli su na štetu osmanske države.⁶⁸ Republika Turska nastala je, na njenim ruševinama, nakon “Velikog rata”. Turci su, u poređenju sa Balkanom, posljednja zajednica koja je razvila sopstveni nacionalizam. Nakon grčko-turskog rata i ugovora u Lozani 1923. o razmjeni stanovništva, konvencije i sporazumi između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su dalju emigraciju muslimana. Smatralo se da je “Istočno pitanje” okončano Prvim svjetskim ratom, odnosno, ugovorom u Lozani. Mentalitet “Istočnog pitanja” je ipak opstao. Na Balkanu je tokom XX stoljeća netolerancija bila usmjerena na muslimansku populaciju. Doživljavana je kao “drugi” koga treba marginalizirati, asimilirati ili eliminirati.⁶⁹

Sama legitimacija države nije njena moć, kaže E. Hobsbaum, već ljudi kojima služi. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Muslimani su bili u novostvorenoj jugoslavenskoj državi 1918. drugorazredni faktor u njenom političkom realizmu. Oni su i u socijalističkoj Jugoslaviji dugo bili marginalizirani. Političke vrijednosti su se, prema Miroslavu Jevtiću, “delile po nacionalnom ključu. Pošto muslimani

Beograd 2001, 27. Najtrajnija definicija riječi Balkan potiče iz 1914, navodi neki autori. Džon Ganter (John Gunther), američki novinar, piše 1937. u knjizi *U Evropi* da je uvreda za ljudsku prirodu i za politiku što te bijedne i nesrećne zemlje na Balkanu “mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svjetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog jednog događaja 1914. godine u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko rezanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na zapadu, još je presudno za mir u Evropi, a možda i u svijetu” - prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207-208. U Sarajevu su 1983. na oštru osudu naišli stavovi britanskog novinara Gordona B. Šeferda o Gavrilu Principu kao “nesvjesnom mladom fanatiku”, te da je Sarajevo izazivalo “najmračnije istorijske asocijacije” u Evropi, sve dok “atomska bomba nije pala na Hirošimu” – vidi: *Oslobođenje*, Sarajevo 30. august 1983.

67 *Žudnja za svetskom moći*, Pešćanik.net, 10. novembar 2013, (<http://pescanik.net/2013/11/zudnja-za-svetskom-moci>); A. Einstein, *O ratu*, Pešćanik.net, 22. mart 2014, (<http://pescanik.net/2014/03/o-ratu>).

68 Njemačka je 1914. u okviru “Istočnog pitanja” težila da porazi Rusiju i svede je na “pretpetrovske granice” i stvori veliki kompleks pod svojom hegemonijom. Osmansko carstvo bi, u tom slučaju, bilo ekonomski potpuno osvojeno i stavljeno pod njemačku kontrolu koja bi se i dalje širila; upor. A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138; B. Stojković, *Istočno pitanje i ukrajinska kriza*, 32.

69 S. Biserko, Balkan: ograničenja nacionalnih ideologija, *Helsinška povelja*, br. 177-178, Beograd, juli-august 2013, 4-5.

nisu bili nacija, nisu mogli da učestvuju u podeli političkih vrednosti”.⁷⁰ Jugoslavensko vodstvo u pokretu nesvrstanih je olakšalo državno-partijskom vrhu da prizna Muslimane kao zasebnu nacionalnost u panteonu jugoslavenskih nacija.⁷¹ “Muslimani u Bosni i Hercegovini”, konstatira akademik Muhamed Filipović, “nisu nikada diktirali ni ideološki ni politički život u svojoj zemlji, nego su njime upravljali Srbi i pod kraj komunizma Hrvati”.⁷² Historičar Vasa Čubrilović je govorio da kod muslimanske inteligencije religija “igra značajnu ulogu: Ja ih stalno opominjem, nemojte da se igrate, jer Srbi i Hrvati mogu ponovo podeliti Bosnu”.⁷³ Nepriznavanje Muslimana i njihovo tretiranje kao “vještačke nacije”, nije od 70-tih godina, u nekim naučnim i književnim krugovima, stalo samo na konstatacijama da su “radikalno krenuli u etniju”.⁷⁴ Dobrica Ćosić 1972. piše da je “nastajanje muslimanske nacije” u Bosni i Hercegovini legaliziranje najnižeg nagona tog tla: “Nagona vere i verske mržnje, najrazornije sile u primitivnom društvu”.⁷⁵ M.

70 On dalje navodi: “Njihova inteligencija je shvatila da im je jedini put do vlasti stvaranje posebne nacije. Kako su bosanski Srbi i Hrvati imali Srbiju i Hrvatsku, tako su muslimani mislili da njima Bosna najviše pripada jer oni druge države nemaju. Već tada je postalo jasno da bi najbolje bilo da postoji bosanska nacija, ali ona nije bila moguća. Nije bila, jer Srbi i Hrvati nisu hteli da budu Bosanci u nacionalnom smislu. Ostalo je da samo muslimani to hoće. Ali, ta odluka je morala da bude doneta konsenzusom sva tri naroda, odnosno verskih grupa, a Srbi i Hrvati su stalno bili većina u Bosni. Dakle, muslimani nisu mogli bez Srba i Hrvata da izglasaju tu odluku, a Srbi i Hrvati to nisu hteli. Jer, kada bi se priznala bosanska nacija, oni bi se u Bosni pretvorili u nacionalne manjine. Zato je nađeno rešenje - muslimani su se konstituisali u naciju kao verska grupa i dali su sebi naziv Muslimani, sa velikim slovom M” – nav. prema: M. Jevtić, Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2008, 180; opšir. S. Jarčević, *Bivši Srbi Bošnjaci – bogumila nije bilo*, Beograd 2012; A. Atanasiadis, *Islamska dimenzija etnogeneze Bošnjaka: istorijski tokovi i savremeno stanje*, Kragujevac 2015.

71 J. Fine-R. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, 144.

72 *Dnevni avaz*, Sarajevo, 2. august 2014, 14. Odnos prema Muslimanima u Jugoslaviji, kazivao je Atif Purivatra, dugo se nije utvrđivao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini: “Odluke nisu zavisile od Muslimana. Snage odluka iz vrha provodila se bez pogovora. Uz snažan aparat, postojala je i snažna propaganda. I strah” - prema: E. Durmišević, Muslimani su svoji na svome (intervju: Atif Purivatra), *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo 1991, 8.

73 Kad je popisom stanovništva 1971. ustanovljeno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini postali većina, u početku se to krilo, jer su se komunistički funkcioneri bojali da će Muslimani tražiti da Bosna i Hercegovina bude njihova država - prema: V. Glišić, Vasa Čubrilović – jedan pogled s druge strane, *Hereticus*, br. 3-4, Beograd 2011, 298. Problem” popisnog porasta Muslimana pritiskao je zvaničnike u Jugoslaviji i BiH. Rodoljub Čolaković iznosi da je od Branka Mikulića u martu 1972. saznao da su Muslimani na posljednjem popisu po brojnosti pretekli Srbe i da ih u Bosni i Hercegovini ima 39%, a Srba 37%: “Svi smo živeli u uverenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić mi kaže: Još ne smemo da objavimo rezultate popisa jer će skočiti muslimanski reacionari da traže svoju matičnu republiku koju imaju sve nacije sem Muslimana”. Taj podatak ne mijenja karakter naše republike odgovorio je Čolaković, jer ona i dalje ostaje republika Muslimana, Srba i Hrvata kako je zamišljena u Jajcu. On se slaže, ali smatra da će oko toga biti žučne rasprave” – vidi opšir. R. Čolaković, *Dnevnik (1971-1972)*, Banja Luka-Bijeljina 2008, 287.

74 D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1951-1968)*, Beograd 2000, 280.

75 “Proglašavanje vere za naciju smatra se naprednošću, demokratijom, ideologijom samoupravnog socijalizma; dakle, taj ideološki eksces dobija socijalističku legitimnost! To je Titova karta za nesvrstani svet; dokaz njegovog internacionalizma” – prema: D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*,

Ekmečić tih godina uočava da se muslimanski nacionalni preporod “završava pred našim očima”.⁷⁶

Pisanje velikim ili malim slovom imena Musliman u sebi je otkrivalo priznavanje ili nepriznavanje njihovog individualiteta.⁷⁷ Od partijsko-političkog

Beograd 2001, 82. Ćosić, prema navodima beogradske *Politike* u aprilu 2010. kazuje: “Posle svega što se od Titovog vremena dogodilo, sklon sam danas da muslimane smatram za naciju”.

76 On dalje piše: “Ja sam jednostavno zastupao tezu da je neuspjeh srpskog i hrvatskog nacionalnog preporoda da stvore zajedničku naciju na osnovi jednog jezika, da se vremenom prevaziđe religija kao faktor uzajamne podjele, ostavio prostor da se kasnije muslimanski dio naroda afirmiše na istim temeljima kao i ona dva prva” – vidi: M. Ekmečić, Odgovor na neke kritike “Istorije Jugoslavije” (XIX vek), *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1974, 223-225. Nakon dolaska iz Sarajeva u Beograd, u proljeće 1992. ustvrđuje kako je Muslimane “iskorišćavao i onaj krug u Beogradu oko Tita i Kardelja, koji je od njih napravio naciju. Pouzdano znam da je inicijativa za stvaranje muslimanske nacije došla od Kardelja, jer sam kao istoričar i kao čovek koji nešto znam iz istorije Bosne, konsultovan” – vidi: Put do slobode dr Milorada Ekmečića (5), *Večernje novosti*, Beograd 31. maj 1992. Edvard Kardelj je, za njega, bio “prvi rodonačelnik stvaranja nove muslimanske nacije u Bosni. Taj je proces stvaranja nove nacije iz epruvete počeo 1962, a završen ustavnim promenama 1974” – vidi: *Radovi*, br. 4, Banja Luka 2001, 234-238. Ekmečić je ukazivao da je od Muslimana jugoslavenski komunizam najprije “učinio jednu imaginarnu ‘naciju neopredeljenih’ a posle ustavnih promena 1974. zvanično priznao naciju muslimana u Bosni i Hercegovini, kao i u dve druge srpske republike”. Kada je “proglášena muslimanska nacija i zahtevano da se ta reč mora pisati velikim slovom”, objašnjavao je on 1999, “onda je postepeno počela jedna temeljita revizija i cele naše prošlosti iz iskonske dubine. Onda se uvrežio termin ‘marksistički i klasni pristup našoj istoriji’... Osnova tog marksizma i klasnog pristupa je bila briga da se u Bosni dokazuje egzistencija tri nacije od početka istorije Bosne, od pre bogumilstva i dolaska Turaka”. Ovaj historičar je više puta navodio u svojim radovima kako su bosanski muslimani od 1868. do 1993. devet puta mijenjali *službeni* naziv svog identiteta, da su sebe “sami do Berlinskog kongresa 1878. smatrali turskom nacionalnom varijantom, a to stanje po skrivenom osećanju i danas još traje”. Objasnio je, na svoj način, tih “devet imena” Bošnjaka: “Prvo su se nazivali Turcima, onda im je Ustavom iz 1876. ponuđeno da se zovu Osmanlijama, a 1882. - mogli su da se izjašnjavaju kao Bosanci. Od 1903. stekli su pravo da se identifikuju kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci, ali i Turci. Sa stvaranjem nove države 1918. mogli su da se zovu Jugoslaveni, da budu neopredeljeni, a zatim su od 1974. do 1993. postojali kao Muslimani. Te nacije se odriču 1993. na Kongresu u Sarajevu, kad su postali Bošnjaci”. On pritom nije ulazio u analize da li su to svojevoljno radili oni sami ili neko drugi u njihovo ime i koliko su oni mogli uticati na brojne “kumove”. Osim nabrojanih, kako ih on imenuje, *službenih* naziva, bilo ih je još, ali onda bi se moralo nešto više reći i o brojnim pratećim manipulacijama, popisima stanovništva i izjašnjavanjima u kojima su Bošnjaci dugo imali ulogu objekta. Pitanje identiteta teško se može odrediti “sa strane”, “objektivno”, bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu riječ; opšir. Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Milorodom Ekmečićem, *Književne novine*, br. 987/988, Beograd, 1-15. januar 1999, 6; M. Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, Gornji Milanovac 1991, 82; M. Ekmečić, O identitetu bosanskih muslimana, *Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad 1997, 73-74; Isti, *Stabilnost Balkana i Srbi*, *Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 1999, 793; Lj. Despotović, *Sintetičke nacije kao model zakasnele identitetske konsolidacije nacija na prostoru bivše Jugoslavije*, *Srpska politička misao*, br. 4, Beograd 2013, 169-170. Darko Tanasković takođe navodi da su Bošnjaci “devet puta “menjali nacionalno ime. Pa ipak, bila to i jedna od “sintetičkih nacija”, kako bi rekao akademik Ekmečić, to je danas objektivno nacija. I oko toga, ne bi trebalo da bude problema za ljude spremne da prihvate rezultate određenih istorijskih procesa” - prema: *Večernje novosti*, Beograd, 17. novembar 2000.

77 H. Ćemerlić, Pitanje nacionalnog osjećaja Muslimana, *Prilozi*, br. 1, Sarajevo 1965, 378. Alija Isaković konstatira 1988, pak, da se poratna muslimanska inteligencija, osobito ona “na položaju”, odveć indolentno – “da ne kažem anacionalno i/ili opredjeljenski – odnosila (do 1966) prema činjenicama koje proistječu iz vlastite, predstavničke političke uloge, i prema prirodnom historijskom

dekretiranja “muslimanske nacije” umnožavala se i naučna literatura koja se prihvatila zadatka da to nacionalno pitanje skinе sa javne pozornice, da se razvija naučno elaborirana i potvrđena “muslimanska nacija”. Pojedini njeni zagovornici su docnije postali zastupnici nacionalne ideje bošnjaštva koja su, prije toga, godinama odbacivali.⁷⁸ Akademik Branislav Đurđev ukazuje sredinom 80-tih godina, da je nailazio na odbojnost kojom se dočekivala afirmacija Muslimana: “Uzgred da kažem, ne smatram najsretniji taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrebljavati izraz Bošnjaci”.⁷⁹ U kriznim vremenima se revitaliziraju i stereotipi o „drugom”. Književnik Vuk Drašković je, pak, kazivao da je najveći broj muslimana “opterećen srpskim poreklom. Beže od samih sebe zato što znaju da jesu pravoslavci i Srbi.”⁸⁰ Stari pojmovi “renegati”, “otpadnici od vere” vremenom su potisnuti pojmovima “konvertiti”, “izmišljene nacije”, primarno se vezujući za stav prema Muslimanima.⁸¹

dugu da svome narodu, i svojoj sabraći – susjedima, kaže onaj minimum socioloških i kulturoloških činjenica koje moderno vrijeme i zajednički život podrazumijevaju”. Političko priznavanje, “relativno kasno i kolebljivo, nije praćeno kasnijim, 20-godišnjim, etnološkim, sociološkim i kulturološkim istraživanjima” – prema: *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, prired. A. Isaković, Zagreb 1990, 12, 17-19.

78 E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 6; opšir. N. Duraković, Mogu li Muslimani postati “Bošnjaci”, *Borba*, Beograd, 2. septembar 1989; M. Imamović, Muslimani spram bošnjaka, *Književna revija*, br. 35-36, Sarajevo 1990; Isti, O historiji bošnjačkog pokušaja, u: A. Purivatra-M. Imamović-R. Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 65-69; D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 170-171; Isti, Istoriografske stranputice zvaničnog bošnjaštva, *Bratstvo*, VI, Beograd 2002, 39.

79 “Istina, i tu bi morali svijetu objašnjavati šta to znači. Ali, zar mu ne moramo objašnjavati, s manjim izgledima za razumijevanje, šta znači izraz Musliman” – vidi: *Danas*, br. 181, Zagreb 6. august 1985. Darko Tanasković navodi da su Osmanlije Bošnjacima “zvale muslimane slovenskog jezičkog izraza, odnosno bošnjačkog jezika, kako su govorili, koji su živeli u Bosni i Hercegovini, kako bi ih razlikovali od sebe, budući da su jedni i drugi muslimani”. Osmanski pisci Bošnjacima nazivaju i “druge muslimane slovenskog porekla i jezika, van Bosne i Hercegovine, u Srbiji i nekim drugim krajevima, opet kako bi ih razlikovali od Turaka Osmanlija” – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, 150-152.

80 *Vreme*, br. 411, Beograd, 5. septembar 1998. Nakon osnivanja Stranke demokratske akcije Sandžaka u julu 1990, beogradski nedjeljnik *NIN* (br. 2067) 10. augusta objavljuje na naslovnici sliku WC šolje u koju je “smješten” dio muslimana snimljen svojedobno na otvaranju zagrebačke džamije. Ova fotomontaža, dokument jednog vremena i psihologije, popraćena je tekстом *Sandžak i proizvodnja Muslimana*. Miroљub Jevtić u “Srpskoj reči” (Beograd 20. novembar 1990) ocjenjuje da mahom Sandžaklije nisu “ni Muslimani, ni Bošnjaci, niti Turci Kemala Ataturka. Oni su Osmanlije! Jednostavno, ti ljudi žive i dišu za osmansko carstvo. To je njihova država i njihova uzdanica”.

81 Opšir. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd 2002. Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr, tako, između ostalog, navode: “Humor među Bosancima, kao i među svim Jugoslavenima, ima tendenciju da bude mračan i nemilosrdan, gotovo okrutan. Uobičajeni likovi iz viceva, Mujo i Suljo, dvojica su tipičnih bosanskih glupaka. Ti vicevi su obično ismijavali Bosance zbog njihovog provincijalizma, gluposti i lijenosti, stavljajući ih nasuprot sofisticiranijim narodima Hrvatske i Slovenije” – cit. prema: R. J. Donia- J. V. A. Fine, Jr, *Bosna i Hercegovina: iznjevarena tradicija*, Sarajevo 2011, 159. Bosna je, pak, piše Miša Gleni (Misha Glenny), “zemlja čiji su stanovnici na glasu zbog svoje lijenosti” – prema: A. Hoare, Najbolji primjer balkanskog mentaliteta, *Dani*, br. 76, Sarajevo, 25. maj 1998.

Sudbina Jugoslavije se okretala mahom oko “osovine Beograd–Zagreb–Ljubljana; druge republike su imale sekundarne uloge”. Milorad Ekmečić, “čovjek sasvim posebnoga formata i dara” (Ivan Lovrenović), čiji uticaj nije bio ograničen na uske profesionalne krugove, ustvrđuje 1990. da destabilizirana Jugoslavija “neće propasti”, da nije propala ideja “jugoslovenskog državnog jedinstva”, upozoravajući: “Mi u svet i buduću Evropu ne možemo ući kao pristojno čeljade koje gospodari svojim postupcima. Mi smo verskim i nacionalnim rascepom osuđeni da u svet idemo tuđim posredstvom. Dvesto godina naše istorije ostavilo nam je u mandat da stvorimo demokratsku i ujedinjenu državu. Ona mora biti naših ruku delo, ili će ostati onoliko nesrećna koliko su bili naši preci u onom zlu i jadu koji se naziva našom istorijom”.⁸² Posebnost položaja Srbije između Istoka i Zapada, kazuje Ekmečić, utiče na mentalitet srpskog naroda. Balkanska historija, kao “večni dijalog prošlosti sa sadašnjošću, odveć je natočena izgubljenim obećanjima i neostvarenim nacionalnim veličinama”.⁸³ S uvođenjem višestranačja u Bosni i Hercegovini njegovo ime se sve više povezuje s vrhom i politikom Srpske demokratske stranke (SDS) Bosne i Hercegovine. Prvo jezgro ove stranke bila je grupa koja se sastajala u kabinetu dr. Nikole Koljevića na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.⁸⁴ Ekmečić je odbio da bude na čelu SDS-a i predložio da se nađe neko “ko voli da bude vlast, jer će, braneći sebe, braniti i narod od kog mu zavisi izbor” (R. Karadžić). Krajem 1990. ističe neminovnost rata u BiH zbog mogućeg raspada Jugoslavije, kao i opasnost od narastanja “ekstremnog islamizma”.⁸⁵ U doba kriza

82 *NIN*, br. 2037, Beograd, 14. januar 1990. Tada govori da proglašavanje “novih nacija može imati i jednu korisnu posledicu. Ona se ogleda u tome da se među tim novim nacijama, u nekoj daljoj budućnosti, nađu i Jugoslavija i jugoslovenski narod, dakle jedna unitaristička koncepcija” – prema: M. Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 82. On docnije piše da je Jugoslavija 1918-1992. “pokušaj državnosti u kome je srpski narod, po cenu odricanja od svog dva milenijuma starog etničkog imena, pokušao da ostvari svoje istorijske ciljeve i postane demokratska, od tri vere sastavljena nacija, sekularnog i zapadnoevropskog tipa. Prvo ostvarenje iz 1918. je došlo u krizu 1939. otpadanjem iluzije da se katolička crkva može integrisati u takvu demokratsku zajednicu, pa je proces završen 1963. sa tragičnim saznanjem da Evropa ne želi takvu “naciju”... Ako bi u istoriju srpske državnosti uzimali i menjanje oblika civilnog društva u stranim državama koje se ustavno deklariraju ne kao srpske, ili dirigovane njegove oblike u diktaturama, onda je pitanje koliko bi smeli da Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i delimično Hrvatsku do ustavnih promena 1963. smatramo područjem izvan istorije srpske državnosti. Celi niži, srednji i delom viši aparat Bosne i Hercegovine je bio srpski, a u drugim republikama provereni prvoborci iz 1941, a ne oni u Zagrebu iz 1945, drže niže vlasti, delom privredu i kulturu, unutrašnje poslove, gomilu kulturnih udruženja. Tek iza Kardeljevog uvođenja muslimanske nacije u Bosni 1963. se sistematski, najpre državna bezbednost, zatim cela policija i na kraju viša vlast daje u ruke muslimana” – prema: *Radovi*, br. 4, Banja Luka 2001, 235-238.

83 M. Ekmečić, Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli, *Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 172.

84 “Počelo se od ubeđenja, koje je bilo zapisano samo u srcima srpskog naroda, da je Beograd jedina njegova prestonica i da vlada u Beogradu, bez obzira na to da li je nasledila staru stranku, ili je plod slobodnih demokratskih izbora predstavlja prvog i glavnog saveznika” – vidi: M. Ekmečić, *Netko beše Nikola Koljević, Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 2009, 1312; Isti, *Slobodan Milošević i ja*, (<http://www.pecat.co.rs/2011/03/slobodan-milosevic-i-ja>).

85 Upor. N. Mišljenović, Dalekovidost akademika Ekmečića, *Politika*, Beograd, 5. juni 1992; I. Komšić, *Preživljena zemlja: tko je, kada i gdje dijelio Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 2006, 69-70.

teorija zavjere postaje dominantan način interpretiranja političkih fenomena. Ratna psihoza i ratovi čine je legitimnim i prihvaćenim okvirom objašnjavanja zbilje, funkcionira kao dio propagande i ideologije.⁸⁶ Laž je, kako kaže Hana Arent (Hannah Arendt), sastavni dio politike.

Jedan od glavnih motiva u politici velesila je oduvijek sopstveni interes. Još je Makijaveli (Niccolò Machiavelli), rodonadžnik političkog “realizma”, isticao da u svijetu politike nema ničega trajnog, da tu vlada neizvjesnost. U novom punjenju i detoniranju balkanskog “bureta baruta” i Evropa je imala znatnog udjela. Reakcija međunarodne zajednice na raspad Jugoslavije i na ratove koji su uslijedili, bila je spora, često nekonzistentna. Šta bi bilo još da je Rusija 1991-1992. “bila u igri”, nikada se neće moći saznati (Č. Popov). Osnovni ciljevi “postjugoslavenskih ratova” bili su revizija republičkih granica, osvajanje teritorija, razmjena stanovništva i prekompozicija prostora bivše jugoslavenske države. Oni su bili marketinški obrađeni, ideološki pravdani i psihološki mogući zbog parahistorijskih tumačenja koja su raspad Jugoslavije stavili u odabrani historijski i geopolitički kontekst.⁸⁷ Smisao prohujalim događajima, stara je teza, ne daju historičari, već “budući događaji”. Za “dobro razumevanje” jugoslovenske krize, nužno je, piše Ekmečić početkom 90-ih, dublje poznavanje ‘Velike istočne krize’ (1875-1878). Ona je bila “istorijski model ovome što se dešava danas”.⁸⁸ Ratovi su instrumenti kroz koje se “cedi proces istorijskog razvoja”. Srbi u Bosni i Hercegovini su postali, raspadom Jugoslavije, konstatira Ekmečić, “religiozna manjina u tuđoj državi”, pa je Srbija “za nas jedini garant naše slobode”, te da se ne smije “dozvoliti novi Jasenovac”. Za rat u Bosni i Hercegovini 1992. govori da je to “nova srpska borba”, produžetak “posla koji su Srbi započeli 1804. proterivanjem Turaka iz Srbije”. Na “problem” Bosne i Hercegovine gledalo se i u zapadnim krugovima kroz prizmu

Početkom 90-tih Ekmečić govori o “njemačkoj Evropi”, u kojoj dominira “najezda klerikalizma”. Osnov “postjugoslavenskih ratova” nalazi u religioznom tipu nacionalizma, “koji je dugoročno ponavljao događaje, odnose zapadnih država i Rusije, pa se utopio u raspad Jugoslavije”.

86 N. Blanuša, *Uloga teorija zavjera u konstrukciji političke zbilje u Hrvatskoj: analiza političkog diskursa 1980 - 2007. godine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2009, 317; također vidi: R. Samardžić, Islamski činilac u jugoslovenskim sukobima, *Vojno delo*, br. 6, Beograd 1992, 174-195.

87 Te “igre s istorijom” bile su nužne da bi inače ratne ciljeve predstavile kao »uzvišena stremljenja«, proistekla iz »istorijskih nacionalnih ispaštanja« i, prije svega, kao ispravljanje »istorijskih nepravdi«. Sa svoje strane, rat u Bosni i Hercegovini stavljen je u ideološki kontekst »većnog sukoba« hrišćanstva i islama, a historijski okvir smješten je u pozni srednji vijek i XIX stoljeće preko korišćenja termina »Turci« za bošnjačko stanovništvo – prema: D. Stojanović, Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

88 Opšir. A. Radenić, *Spoljna politika u kontroverznoj istoriografiji: od Načertanija 1844. do stvaranja Jugoslavije 1914-1918*, Beograd 2006. Do početka “govora oružja” 1992, Ekmečić, kroz svoje napise i intervju, ponavlja tezu Jovana Cvijića da aneksija Bosne i Hercegovine u krizi 1908.-1909. nije našla pravo rješenje i da će pitanje Bosne i Hercegovine u budućnosti „rešavati sila“, da tadašnji događaji “idu istim putem kao oni bivši u istoriji”. Procesi dugog trajanja su se, prema Ekmečiću, odomacili u nauci kao “potka izgradnje nacionalnih identiteta i posebnih država. “Seljak koji je izvojevao svoju samostalnu državu – Republiku Srpsku, znao je za ideologiju sadržanu u jednoj cigloj reči, koja je glasila – “Draža”.

“Istočnog pitanja”.⁸⁹ Načini interpretacije prošlosti mogu da oblikuju viđenje aktuelnih društvenih dešavanja. Izmišljanja imaju svoju logiku, dijalektiku rasta i opadanja.⁹⁰

Gola sila u krajnjoj liniji, upućuje Č. Popov, upakovana u razne ambalaže, regulira odnose među državama i narodima.⁹¹ Insajdersko ocrnjivanje i odbacivanje Balkana bilo je naglašeno prisutno naročito tokom “postjugoslavenskih ratova”. Jedni, na primjer, srpska politička elita, tražili su da se s balkanskim nasljeđem raskine zato što je to navodno srpskom narodu nametnulo istočnjačko, osmansko i muslimansko nasljeđe, i da se nasuprot tom okupatorskom nasljeđu reafirmiše tobože jedino autentičan stari evropski i hrišćanski identitet Srba.⁹² Bosna i Hercegovina je, raspadom Jugoslavije, postala glavna žrtva dva sukobljena velikodržavna programa, pri čemu su njene granice predstavljane kao “nepravedne” i “proizvod osvajanja jedne azijske sile”. Za Dobricu Ćosića, Bosna i Hercegovina je bila “istorijska nakaza” među državama. On piše da su Srbi raspadom Jugoslavije bili primorani da pronađu državno-političku formu rješenja svog nacionalnog pitanja, u federaciji srpskih zemalja, u koju su trebale ući sve “srpske etničke oblasti”.⁹³ Još od ustanka pod Karađorđem 1804. svi politički projekti polazili su od toga da su Bosnu i Hercegovinu, Dalmacija i Dubrovnik jedna cjelina, zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom.⁹⁴ Ćosićeva teza da je Srbija dobijala ratove, ali gubila

89 Opšir. B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo 2003. Bizmarkove riječi na Berlinskom kongresu 1878, da cijelo “Istočno pitanje” ne vrijedi “jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije”, uz tretiranje balkanskih naroda kao “kradljivaca ovaca”, kojima je trebalo biti jasno da evropske vlade nemaju potrebu da se uključuju u njihove pohlepe i suparništva, imaće i u posljednjoj deceniji XX stoljeća svoje zagovornike. *Malkolm Rifkind* (Malcolm Rifkind), britanski ministar odbrane, upozoravao je u jesen 1992. da bi vanjsko vojno rješenje u BiH iziskivalo “stotine tisuća vojnika... uz vjerovatnost, ako ne i izvjesnost velikih ljudskih gubitaka”.

90 E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 83. Balkanska situacija, zapaža 2010. Č. Popov, u poredbi s “Istočnim pitanjem”, sa nešto improvizacije, mogla bi se zvati “obrnutim Istočnim pitanjem”, zbog rušenja njegovih ishoda iz XIX stoljeća.

91 A. Vulin, *Čedomir Popov: u svetu bez vizije i perspektive*, (<http://www.pecat.co.rs/2010/01/u-svetu-bez-vizije-i-perspektive>).

92 Drugi, na primjer hrvatska politička elita, također su tražili raskid sa balkanskom i orijentalnom tradicijom, ali su je određivali ne samo kao osmansko i muslimansko, već i kao pravoslavno i vizantijsko nasljeđe – pa tako i u tom smislu tuđe navodno autentičnom katoličko-evropskom identitetu hrvatske nacije – prema: I. Čolović, *Balkanistički diskurs i njegovi kritičari*, *Republika*, br. 490-491, Beograd, 1-31. decembar 2010.

93 D. Ćosić, *Promene*, Novi Sad 1992; *Večernje novosti*, Beograd, 19. august 1992.

94 Opšir. M. Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*, *Nova zora*, br. 14, Bileća 2007, 13-19. M. Ekmečić ustvrđuje kako, još od ranog srednjeg vijeka, Bosna i Hercegovina nisu bile samo sastavni dio srpskog narodnog bića i jedne od pokrajina u kojima je srpski narod živio, nego i “ona ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj” da bi, na kraju, zaključio: “Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom ispunili su ne samo stranice srpske, jugoslovenske i balkanske istorije, nego su jasan prilog opštoj istoriji čovečanstva” – prema: M. Ekmečić, *Predgovor*, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 1, Beograd 1995, 1-2; Isti, *Bosna i Hercegovina 1802-1878*, u: *Srpski narod van granica današnje SR Jugoslavije od kraja XV veka do 1914. godine*, Beograd 1996, 97-109. Uspostavljanje Republike Srpske, ocjenjuje 2007. Ekmečić, “jeste prvi i osnovni rezultat, na šta možemo da budemo ponosni, jer je dio srpskog naroda zapadno od rijeke

u miru, dobila je svoje naličje, jer je sa četnicima bio obrnut slučaj.⁹⁵ Svetlana Slapšak piše da se iz „paradoksalne misli” da Srbi gube u miru ono što dobiju ratom, misli bez teorijske podloge, „može zaključiti da rat za Srbiju više vredi, što jeste simptom agresivnog nacionalizma”. Zaživjela je ideja o nužnosti kulturne, odnosno “duhovne” pripreme i podrške ratu za ujedinjenje “srpskih teritorija”.⁹⁶

Politika je oduvijek povlašćeno područje laži. “Istinoljubivost” se nikada nije “ubrajala u političke vrline”. Moral se bavi pitanjima dobra i zla, nije konstitutivni element politike koja se, u modernom društvu, zasniva na drugim principima. Plaćena je posebno u Bosni i Hercegovini visoka cijena za godine neodlučnosti, indiferentnosti glavnih međunarodnih faktora, nedostatka sveevropske koncepcije, kalkuliranja i eksperimentiranja. Ova zemlja je doista dugo bila “svačija Španija”. Evropljani su u martu 1992. nametnuli plan za etničku podjelu Bosne i Hercegovine, podjelu na kantone sa etničkom teritorijalizacijom. Požar rata se ubrzo razbuktao.⁹⁷ Visoka politika u koju spadaju međunarodni odnosi

Drine dobio određenu političku autonomiju i određeni okvir državnosti. Međutim, to nije ono što je srpski narod želio da se ostvari u istoriji”. Granice srpskog naroda, prema njegovom mišljenju “nisu granice Republike Srpske, te su granice zapadno od rijeke Drine znatno šire. One su se u modernoj istoriji rješavale u okviru sudbine Jugoslavije i Balkana i svjetske istorije, a sve u zavisnosti od toga kako će se naći neko rješenje za sudbinu Srba zapadno od Drine. U tom pogledu RS je jedna činjenica koja postoji, iako nije ostvaren ideal srpskog naroda, ali, kao simbol, taj ideal treba da pošujemo”-prema: *Milorad Ekmečić: Granice određuju generali*, (<http://www.novosti.rs/sr/lat/index.php?option=novosti&idnovost=1150#.W3wRcM4zbcc>). Neki srpski političari (D. Mićunović) navode da je Republika Srpska tvorevina koja je stvorena da bi se završio rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i da je strateška koncepcija bila da se ona odvoji od Bosne i Hercegovine i sjedini sa Srbijom – prema: Đ. Vuković, Koliko budućnost Republike Srpske zavisi od “patriotskog čula Srbije?”, *Nacionalni interes*, br. 3, Beograd 2015, 145.

95 Dobrica Ćosić piše 2008. da je u oba svjetska rata, s druge strane, muslimansko i hrvatsko stanovništvo i pod pritiskom stranih sila bilo antisrpski opredijeljeno i korišćeno: “U Drugom svetskom ratu Pavelićeva Hrvatska ratovala je na strani nacističke Nemačke, a na toj istoj strani ratovalo je oko stot hiljada bosanskih Muslimana u raznim formacijama, a hiljade i hiljade Muslimana bilo je u domobranskoj i ustaškoj vojsci Hrvatske (istakao S. B), koja je izvršila stravične genocide osobito u Hercegovini, Krajini, na Kozari, u Lici, Baniji, Kordunu, Semberiji, Istočnoj Bosni” – prema: D. Ćosić, Bosanskim ratom komandovao je biološki strah, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2008, 25.

96 Na Drugom kongresu srpskih intelektualaca, održanom 22-23. aprila 1994. u Beogradu, književnik Radomir Smiljanić govori da nauka i inteligencija “treba da krče put i da olakšavaju posao politici, i topovima ako hoćete”. M. Ekmečić je na tom skupu ukazao da je “kulturno ujedinjavanje pretpostavka političkom ujedinjavanju”, što je u svom izlaganju skoro doslovno ponovio historičar Vasilije Krestić, rekavši da “bez istinskog duhovnog jedinstva našeg naroda neće se moći s uspehom izvesti ni političko ni teritorijalno ujedinjenje”. Ali, prema Krestićevom sudu, ta dva ujedinjenja ne idu jedno za drugim, ne treba čekati da se jedno ostvari da bi se započelo drugo, jer “to su procesi koji moraju ići uporedo” – vidi: I. Čolović, Kultura, nacija, teritorija, *Republika*, br. 288-289, Beograd, 1-31. juli 2002; opšir. V. Krestić, *Istoričar u vremenu prelomnih i sudbinskih odluka*, Novi Sad 2011.

97 Brojne su izjave Radovana Karadžića da su muslimani opasnost za Evropu, „mada to niko otvoreno u Evropi neće reći, da je ovo sukob podjaren da bi nestali Muslimani”. Franjo Tuđman se pozivao na islamski fundamentalizam tvrdeći da je sukob u BiH sastavni dio „sukoba između islamskog i katoličkog svijeta“ i „konfrontacije između islamskog svijeta i zapada”. Francuski predsjednik Mitteran (Francois Mitterrand) govorio je da „bosanska država ne spada u kršćansku Evropu, dok su neki britanski funkcioneri govorili o bolnoj, ali neizbježnoj potrebi restauracije

i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, bez arhivskog rada mogu, u najboljem slučaju, govore iskustva, da budu “lijepo ocrtani”. Jedan od glavnih neuspjeha međunarodne politike u Bosni i Hercegovini bio je trud mnogih da smatraju sve zaraćene strane podjednako odgovornima. Nemoguće je promatrati razvoj političkih događanja bez razumijevanja njihovog ideološkog konteksta. Roj Gatman (Roy Gutman), američki novinar, dobitnik Pulicerove nagrade (The Pulitzer Prize for International Reporting) za izvještavanje tokom rata u Bosni i Hercegovini, je 2005. rekao: “Da je bilo do Evropljana, Bosna i Hercegovina bi bila zbrisana sa lica zemlje. Oni su bili spremni zatvoriti oči pred nestankom te zemlje, ali su se Amerikanci umiješali”.⁹⁸ U Dejtonskom sporazumu nađena je ona srednja linija između dviju stalno prisutnih determinanti američke spoljne politike: moralizma i realpolitike.⁹⁹ Međunarodna zajednica umnogome je usložnjavala potrebu Bosne i Hercegovine za pravdom kako bi ponovo izgradila stabilno društvo.¹⁰⁰ Razvoj međunarodnog prava ne odvija se neovisno od životnih tokova. Razna rješenja kao plod potreba država i svjetske zajednice imaju u njegovoj evoluciji izuzetnu ulogu. I pored najboljih pravnih normi i rješenja, do njihove dosljedne primjene može doći samo ako to politika dopusti.¹⁰¹ Zločin protiv čovječnosti, zasnovan na iskustvima velikih ratova, dugo je prikrivan pod uobičajenom inkriminacijom ratnih zločina.¹⁰²

kršćanske Evrope“ – prema: E. Durmišević, *Evropa i Bosna na kraju XX stoljeća: genocid na tenderu*, u: *Zbornik radova II Međunarodne naučne konferencije "Bosna i euroatlantske integracije-trenutni izazovi i perspektive"*, 135.

98 Piter Galbrajt (Peter W. Galbraith), nekadašnji američki ambasador u Hrvatskoj, ukazuje 2008. da je osjećaj u svijetu krajem 90-ih godina XX stoljeća bio takav “da je Zapad dopustio da muslimani u Bosni i Hercegovini budu pobijeni. Mi smo intervenirali i dokazali suprotno. To nam je, između ostalog, donijelo i izuzetnu popularnost u islamskom svijetu” – prema: S. Numanović, *Ratno vodstvo RS je fašističko i genocidno*, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 17. oktobar 2008, 5.

99 Danijel Server (*Daniel Serwer*), direktor Američkog instituta za mir, iznosi da su SAD tokom posljednje decenije XX stoljeća htjele izbjeći stvaranje “islamske države kao rezultata bošnjačko-srpskog i bošnjačko-hrvatskog sukoba. Za SAD bi takva tvorevina bila platforma za iransko teroriziranje Evrope. U to vrijeme ovako nešto izgledalo je kao ozbiljan rizik... Federacija Bosne i Hercegovine, čije sam stvaranje tokom ratnog perioda i lično podržao, imala je ključnu ulogu u onemogućavanju stvaranja islamske države” - prema: *Dnevni avaz*, Sarajevo 27. august 2004. Radoslav Stojanović, profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu, još 1993. kazuje da srpske vlasti ni u Bosni i Hercegovini ni u Srbiji nisu u stanju da shvate “da je Zapad mnogo zainteresovaniji za onemogućavanje stvaranja muslimanske države u Bosni nego li za osujećivanje planova stvaranja čak i Velike Srbije” - prema: N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000, 53.

100 Frensis Bojl (*Francis Boyle*), američki profesor prava, navodi 2007. da posjeduje zvanični akt Pentagona iz 1994. u kojem stoji da je podjela Bosne i Hercegovine proces koji će trajati narednih 15 godina: “Mislim da Amerikanci i Evropljani smatraju da je konačno rješenje za Balkan stvaranje tri velike države – Srbije, Albanije i Hrvatske. U takvom kolopletu Bosna i Hercegovina nestaje” – prema: *Dnevni avaz*, Sarajevo, 8. decembar 2007, 5.

101 M. Šahović, *Hronika međunarodne izolacije (1990-1999)*, Beograd 2000, 62, 123, 140.

102 N. Pobrić, *Zločini protiv čovječnosti – međunarodnopravni aspekti*, *Most*, br. 92, Mostar 1996, 22. R. Holbruk (R. Holbrooke) 1998. kazuje o ratu u Bosni i Hercegovini: “Jedan od razloga te evropske indiferentnosti bila je i činjenica da su žrtve bili Muslimani. Ja sam tada govorio kako ne verujem da bi Evropa, kada bi uloge bile zamenjene, da su Muslimani bili ti koji su okupirali brda oko Sarajeva i nemilosrdno ubijali kršćane i jevreje u gradu, to mirno posmatrala kao što je činila

“Postjugoslavenski ratovi” imali su značajnu antiislamsku dimenziju. Tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995, neki od učesnika, koji su bili antimuslimanski, odnosno u ovom slučaju antibošnjački orijentirani, ponašali su se po konceptima i koristeći terminologiju “Istočnog pitanja”.¹⁰³ U postjugoslavenskoj Srbiji, prema staroj matrici, od 1992. Bošnjaci su opet postali “balije”, a gnjev zbog prethodnog priznavanja Muslimana kao nacije izražavan je, gotovo isključivo, u pisanju malim slovima “muslimani”.¹⁰⁴ Bošnjaci su, za razliku od predratne “vještačke nacije” Muslimana, proglašavani za “sintetičku naciju”, nasuprot pretpostavljenoj, navodno “prirodnoj”.¹⁰⁵ Novi termini ukazuju, prema nekim analitičarima (O. Milosavljević, I. Čolović), na raširenost uvjerenja o okamenjenom i u neodređenoj prošlosti okončanom procesu stvaranja nacionalnih subjektiviteta. Ekmečić 1992. procjenjuje da muslimanska inteligencija nije izvršila svoj zadatak “da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne pokreće

1992-1993. godine”. Nespremnost za vojnim djelovanjem proizvela je u Evropi brojne intepretacije rata (“građanski rat”; “plemenski obračun”, “vjekovna mržnja”). Evropa je, pritom, u svojim temeljima imala ugrađen animozitet prema muslimanima. Precutna definicija historijske evropske zajednice nije ekonomska već religiozna.

103 Dr. Karčić: *Muslimani Balkana nisu imali svijest o povezanosti svojih sudbina*, (<https://akos.ba/dr-karcic-muslimani-balkana-nisu-imali-svijest-o-povezanosti-svojih-sudbina>). Paradigma odnosa velesila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana “Istočno pitanje” je nadživjela, iznosi F. Karčić, postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja u Lozani, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana do kraja XX stoljeća. Mentalitet klasičnog “Istočnog pitanja” preživio je u svijesti i ideologijama hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovom tretmanu muslimana po obrascima XVIII i XIX stoljeća – prema: F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, Sarajevo 2014, 13.

104 V. Dimitrijević, Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate, u: *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, Beograd 1995, 101-101. Beogradska *Politika* je 1994. objavila da je uvođenje termina “Bošnjak” za sve Muslimane na prostoru bivše Jugoslavije još jedan “fundamentalistički izum Alije Izetbegovića i njegovih islamističkih saradnika na homogenizaciji celokupnog stanovništva koje ispoveda muslimansku veru na teritoriji bivše Jugoslavije” – vidi: *Politika*, Beograd, 30. juni 1994.

105 “Bitna razlika između suverene i sintetičke nacije je u tome što se ova poslednja može izmisliti i u kratkom političkom postupku uvesti u život, a suverena nacija je stvarana nesvesnim socijalnim procesima koji su trajali više vekova” – prema: M. Ekmečić, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*, Beograd 2002, 52. Milan Vukomanović, pak, piše: “Muslimanima se, na primer, često osporava nacionalna samobitnost pa se oni, prema tom konceptu, svode samo na religijsku zajednicu, na “Srbe (ili Hrvate) islamske veroispovesti”. Ukoliko, međutim, oni nešto otvorenije, eksplicitnije ispolje taj svoj religijski, konfesionalni identitet, to se onda, po pravilu, u tim istim krugovima, karakteriše ili osuđuje kao verski fundamentalizam. Ono što se tu redovno ne shvata ili, pak, svesno previđa je da su sa islamom i Kur’anom Muslimani prihvatili celu jednu drugu kulturu, civilizaciju, koja je duboko zahvatila i prožela ceo njihov život. Oni su sa tom novom religijom dobili i bezbroj svojih etničkih i svakodnevnih životnih specifičnosti... Sam izraz „Srbi islamske veroispovesti” ima pre svega konfesionalni značaj. Međutim, pošto su se Srbi i do sada mogli etnički izjasniti kao „Srbi”, a svim građanima je, u čisto konfesionalnom smislu, ostavljena mogućnost da se deklariraju i kao “muslimani”, onda je i odrednica “Srbi islamske veroispovesti” u najmanju ruku, sasvim suvišna” – nav. prema: M. Vukomanović, *Religija, konflikt, identitet, Filozofija i društvo*, XVI, Beograd 2000, 42-43, nap. 7.

religija”. Većina je ostala “muslimanska religiozna manjina”.¹⁰⁶ Titova ideologija nacionalnog pitanja, prema njegovom sudu, “osnovana je na davnim Staljinovim premisama, završila se u stvaranju “veštačkih, sintetičkih nacija koje ranije nikad nisu postojale”.¹⁰⁷ Rasprave o “izmišljenim” nacijama su produkt dugovječnih stereotipnih matrica i klišeiziranih predstava. Različiti su samo oni koji se markiraju kao tvorci uvijek istih “izmišljenih nacija”, ovisno od aktuelne političke situacije i njenih potreba u pogledu “zelene opasnosti”.¹⁰⁸ Aleksandar Raković piše da je rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i “traganje za opreciznijim etničkim definisanjem, koje bi jasno razdvojilo nacionalnu pripadnost od veroispovesti”, iznjedrio “bošnjačku nacionalnost za koju se opredelila većina muslimana na postjugoslovenskom prostoru”.¹⁰⁹ Vlade Simović piše da su izborom termina Bošnjaci “u značenju imena naroda i bosanski u značenju imena jezika muslimani su direktno iskazali težnju ka unitarnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj bi vladali samo oni i njihov jezik”.¹¹⁰ Franjo Tuđman označava krajem 1995. Bošnjake kao proizvod “komunističkog domišljanja da doskoče zaoštavanju srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti”, ocjenjujući da su nastali “proglašavanjem vjerski posebnog

106 M. Ekmečić, Islam na latinskom, *Večernje novosti*, Beograd, 31. maj 1992; D. Tanasković, Srbi i islam na izmaku XX veka, *Letopis Matice Srpske*, knj. 453, sv. 1, Novi Sad 1994, 109.

107 M. Ekmečić, Stabilnost Balkana i Srbi, *Književnost*, br. 5, Beograd 1999, 767.

108 Miroslav Jevtić 1992. “objelodanjuje” da se Njemačka pripremala da se “oslobodi” oko milion turskih radnika. Oni su trebali biti upućeni u Bosnu i Hercegovinu. Nijemci bi se riješili “prljavih Azijata”, a u Bosni i Hercegovini bi bilo “milion muslimana više”, pa bi Turska dobila “priliku za mešanje u naše unutrašnje stvari”. Jevtić zaključuje: “Za Jugoslaviju bi to bilo stvaranje nove Turske, jer bi ti ljudi doneli turski jezik i tursku nacionalnu svest i ideologiju” - prema: M. Halilović, Uvoz Turaka u Bosnu, *Nedjelja*, br. 104, Sarajevo, 16. februar 1992. Franjo Tuđman je svojedobno izjavljivao da se u Sarajevu “prave planove za dovođenje pola miliona muslimana iz Turske” - prema: *Dani*, br. 114, Sarajevo, 6. august 1999. Stjepan Mesić je u Hagu, kao svjedok na suđenju Slobodanu Miloševiću, govorio o svom i Tuđmanovom razgovoru sa Miloševićem u proljeće 1991. godine. Tada se Tuđman posebno uplašio mogućnosti, u kojoj je kazivao Milošević, da se na područje raspadnute Jugoslavije vrati 500.000 muslimana koji su davno otišli iz Bosne i Hercegovine, sa Kosova i iz Makedonije u Tursku. Tuđman je pažljivo gledao kartu za koju mu je Milošević rekao da su je izradili najpoznatiji svjetski eksperti. Strpao ju je u džep i ponio u Zagreb. Tamo je ponovio Miloševićeve riječi, a nešto kasnije obojica su se dogovorila u Karađordevu - prema: *NIN*, br. 270, Beograd, 3. oktobar 2002. Josip Manolić piše da je, nakon njihovog sastanka u Karađordevu 25. marta 1991, formirana srpsko-hrvatska komisija o preciziranju plana o podjeli Bosne i Hercegovine na dva dijela, kao i o razmatranjima “humanog” preseljenja” Muslimana u Tursku, “a u cilju ostvarenja Tuđmanove i Miloševićeve ideje o Bosni bez Muslimana” – prema: J. Manolić, *Politika i domovina: moja borba za suverenost i socijalnu Hrvatsku*, Zagreb 2015, 289-290. Srpska delegacija je uvjeravala hrvatsku da “NATO priželjkuje da Srbija i Hrvatska istjeraju Muslimane u Tursku”, da je Milošević Tuđmanu “podastro taj stav NATO-a o poželjnom iseljavanju Muslimana iz Bosne” – prema: *D. Đurić, Tuđman mi je rekao - 'Kad podijelimo Bosnu, ja i Sloba bit ćemo saveznici'* (intervjuu: D. Bilandžić), *Nacional*, br. 864, Zagreb, 6. maj 2012.

109 A. Raković, Srpski identitet muslimana slovenskog porekla na postjugoslovenskom prostoru u 21. veku (sa osvrtom na povesni identitet Srba muslimana), *Kultura polisa*, br. 31, Novi Sad 2016, 176; opšir. Isti, *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015: Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*, Beograd 2015.

110 V. Simović, Religijsko oblikovanje bošnjačke nacije, *Politeia*, br. 8, Banja Luka 2014, 367.

muslimanskog stanovništva posebnom nacionalnošću”.¹¹¹ M. Ekmečić govori 1997. “niko razuman ne može poricati posebnost bosanskih muslimana u jugoslavenskoj etničkoj zajednici”, dodajući da su oni posebnost “izvojevali oružanim otporom jugoslovenskoj državi 1914, 1941. i 1992. godine”.¹¹² Ukazivao je da su prave “ideje o bosansko muslimanskoj naciji” nastale u okviru habsburškog autoritarnog nacionalizma, prije 1914. godine.¹¹³ Osuđivao je “proglašavanje” “bošnjačke nacije”.¹¹⁴ Za njega su Bošnjaci sintetička nacija koju su stvorili Amerikanci.¹¹⁵

111 *NIN*, br. 2347, Beograd, 22. decembar 1995. Slaven Letica, prvi savjetnik hrvatskog predsjednika, rekao je 1991. da “Hrvatska i Slovenija predstavljaju bedem za Evropu - antemurales christianitatis - neophodan protiv islama i pravoslavlja” – prema: Lj. Despotović, *Koncept sintetičke nacije kao proizvod ideologije konfesionalne dominacije u II svjetskom ratu na prostoru Kraljevine Jugoslavije*. (http://chdr-ns.com/pdf/documents/koncept_sinteticke_nacije.pdf).

112 M. Ekmečić, *O identitetu bosanskih muslimana*, 73-74. U svojim “postjugoslavenskim radovima” on “satanizira” ratno Sarajevo iz 1941. godine: “Srpski regruti u Sarajevu, u vreme dok su jugoslovenska vojska i državne vlasti tamo postojale, videli su da se deset hiljada tamošnjih Jevreja boji više svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se očekuje”, da “pre ulaska trupa Vermahta, po Sarajevu se za dva dinara prodaju Hitlerove slike (Dva ‘nara fihrer), te da je ovaj grad potom bio “primer ustaškog uspeha u nastojanju da muslimane pridobiju kao “cveće hrvatske nacije”, da je Sarajevo privremeno, “do poraza nemačke vojske pod Staljingradom, u zimu 1943, bilo najfanatizovanije nacističko uporište”, da su Muslimani u njemu “bili glavni nosioci saradnje sa nacističkom okupacijom” – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 445, 460, 463, 492. Ekmečić smatra da je genocid u NDH nad “pravoslavlim i jevrejskim vernicima (je) nemoguće shvatiti ako se misli da je on izvršen od strane policijskih i vojnih formacija i da religiozni fanatizam nije zahvatio celo društvo... U Sarajevu je od oko deset hiljada Jevreja preživelo 1.400. Likvidirani su pre početka masovnog holokausta kako je naređen nakon konferencije na Vanze jezeru. Ocena u njujorškoj “Enciklopediji holokausta” (pod “Sarajevo”) da je ubijanje najviše izvela hrvatska ulična rulja može biti tačna samo utoliko što su muslimani u gradu tada većinom prihvatili svoj hrvatski identitet” – prema: M. Ekmečić, Predgovor, u: *Jasenovac*, 20. M. Deletić “analizirajući” ratove 1941-1945. i 1992-1995. navodi: “Srpsku lojalnost NDH platilo je životom preko 700.000 pripadnika srpskog naroda, bez šanse da se suprotstave politici prevare državnog vrha, dok je u ovom ratu stradalo oko 30.000 Srba ali i oko 66.000 Bošnjaka, što je daleko bolji rezultat, na primjer, od poraznog rezultata od 500.000 : 0 samo u Jasenovcu u korist NDH!... vojna premoć Vojske Republike Srpske u BiH tokom ratnih godina bila (je) apsolutna i da je bio moguć u svakom trenutku scenario Srebrenice u svakom gradu u BiH ali se to nije desilo zbog samilosti državnog i vojnog vrha Republike Srpske prema muslimanskom stanovništvu u tim gradovima” – prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije, Argumenti*, br. 15, Banja Luka 2012, 15, 25-26.

113 Lj. Ećimović-Z. Kalinić, *Aktuelnost istorije Bosne i Hercegovine u dvotomnoj knjizi Milorada Ekmečića, Stvaranje Jugoslavije, Svarog*, br. 14, Banja Luka 2017, 18.

114 Opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji, Prilozi*, br. 29, Sarajevo 2000, 345-366; Isti, *Etnonacionalizam i ideologija destrukcije, Mak*, br. 28, Novi Pazar 2000, 60-76; Isti, “Sintetičke nacije” u “krugu turske magije”: deterministički splet antibošnjačkih stereotipa, *Godišnjak, BZK “Preporod”*, Sarajevo 2003, 106-131; Isti, *Etničko-historiografski stereotipi i “sintetičke nacije”, u: Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Sarajevo 2003, 67-96; D. Bećirović, *Prilog istraživanju velikosrpske politike prema Bosni i Hercegovini u postdejtonskom periodu (1995–2015), Historijska misao*, br. 3, Tuzla 2017, 393-394.

115 *Telegraf*, br. 74, Beograd, 18. oktobar 1995. Prema njegovom tumačenju, američka diplomatija je *Vašingtonskim sporazumom* u martu 1994. muslimanskom političkom vođstvu nametnula da svoju naciju ne smatraju “muslimanskom, veru islamom i jezik bosanski” (kako su tvrdili u popisu 1991): “Američke su diplomate tako jednim potezom pera sekularizovale priznatu zajednicu njenog muslimanskog naziva i proglasili bošnjačkom”- vidi: M. Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 22.

Njima je ipak zahvalan jer su u Bosnu i Hercegovinu “vratili” Srbima ono što su im uzeli u Hrvatskoj, te što su razbili “osinjak koji je na Balkanu uvek bio gnezdo iz koga su se rađali veliki svetski brodolomi”.¹¹⁶

Historiografija je interpretacija činjenica, a ne njihovo prosto hronološko navođenje. Historija je ključni sastojak nacionalne svijesti. Njena slika se pravi na osnovu stvarnih, a još više i češće pogrešnih tumačenja prošlosti. “Viđena historija” ili historijski mitovi, kao determinante onoga što se dešava, često su značajniji od “objektivne historije”.¹¹⁷ Da bi neki sukob bio shvaćen, nužno je poznavati dug period njegove stvarne, kao i zamišljenih historija. “Turci” su dugotrajni kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koji je uticao i na niz nacionalnih historiografija, kao i na druge društvene nauke.¹¹⁸ Oni su idealni „drugi“, piše Dubravka Stojanović, ključni sastojak srpske historijske svijesti: “Kad bismo ostali bez „Turaka“, ostali bismo sami sa sobom. Morali bismo da se preispitamo, zamislimo, odrastemo, sazrimo, promenimo se. Jer, „Turci“ su opravdanje, alibi, objašnjenje za sve propuste i promašaje”. Oni su “poštapalica”, piše dalje ova historičarka, “oni su opravdanje, oni su objašnjenje za sve. Oni su iracionalno rešenje za svaki realni problem”.¹¹⁹ Srpski antiislamizam je “manje rezultat pravoslavne pobožnosti, a više predstave o neprijatelju i ugroženosti od

116 Kad akademici SANU “hvale Dejton, dok ga žrtve proklinju, sve je jasno” - prema: *Vjekoslav Perica – intervju*, Peščanik.net, 24. august 2015, (<https://pescanik.net/vjekoslav-perica-intervju>). Ekmečić konstatira da su Amerikanci ipak poništili “sve bitne odluke Versajskog mira iz 1919”, da najveći gubitak koji je Srbiji nametnut, “poništanjem duha Versaja, jeste gubljenje prava Srbije na izlazak na more” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 248-249.

117 H. Wiberg, Bivša Jugoslavija 1990. godine: zašto je imala lošu prognozu, u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, Beograd 2004, 41.

118 Upor. V. Bugarin-Bugi, Balkan u očima Europe, *Rostra*, br. 4, Zadar 2011, 193. Neki autori iz XIX stoljeća smatraju da netrpeljivost između Srba i Bošnjaka (Srba koji su prešli u Islam) potiče još iz vremena Kosovskog boja. Tada je, navodno, bosanski ban Vlatko Vuković bio posredni krivac za „poraz” i “vekovno ropstvo”, povukavši se prije vremena iz bitke. Na to se samo “nadovezala promena vere, pojačavajući tako distancu između ove dve grupe Srba” – prema: S. Nedeljković, *Čast, krv i suze*, Beograd 2007, 104. Boško Telebaković piše, pak, da je samo na Balkanu “prelazak u drugu religiju značio i drugačije narodno, a kasnije i nacionalno opredeljenje. Mnogi su promenili i religijsko i nacionalno opredeljenje da bi očuvali ili popravili svoj društveni položaj” – cit. prema: B. Telebaković, *Balkanizovanje, Godišnjak*, br. 6, Fakultet političkih nauka, Beograd 2011, 151-152.

119 “Turci su naša mentalna vremenska granica. Godina 1389. je početak naše Nove ere. Tu stvari počinju, ili se završavaju... Oni su ključ našeg identiteta i ključno opravdanje” - vidi: D. Stojanović, U ogledalu “drugih”, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 27-28; Ista, *Zašto istorija i otkud Turci*, Peščanik.net, 11. mart 2016, (<https://pescanik.net/zasto-istorija-i-otkud-turci>). “Doista je netačno”, piše Aleksa Đilas, “svoditi otomansku vladavinu na varvarstvo, muslimanski fanatizam, ropstvo, mučenje i ugušivanje hrišćanske vere i nacionalnog identiteta” – cit. prema: A. Đilas, *Najteže pitanje: eseji*, Beograd 2005, 170. Osmanlije su, piše Tomislav Mirković, poštovale hrišćanstvo “i nisu skrnavili hrišćanske svetinje... ne samo da nisu rušeni postojeći, nego su građeni i novi verski spomenici” – prema: T. Mirković, *Etnokonfesionalna struktura i bezbednost Balkana – perspektive i novi izazovi, Vojno delo*, Beograd, proleće 2010, 32. Srbija nema, smatra Sonja Biserko, “pravoga pristupa dijelu historije koji se odnosi na otomansku imperiju, nema ni jedne validne knjige koja bi se time bavila, osim male knjižice Olge Zirojević” – prema: A. Tunjić, *Bez istine nema pomirenja, Vijenac*, br. 558-560, Zagreb, 23. juli 2015.

njega, koja je imala dugu predistoriju kroz *nacionalni* scenario ugroženosti od kraja 19. veka” (H. Zundhausen). Zatvoreni koncept vremena temelj je svakog zatvorenog društva.¹²⁰ Moderna historija vrvi od svjedočanstava o “istrajnoj moći iracionalnog”. Osjećanja i raspoloženja mijenjaju svijet “kada se pretoče u moćne političke sile”.¹²¹ Svaka historiografija je produkt vlastite epohe, naročito u društvima gde se percipira prvenstveno kao “nacionalna disciplina”. Njena politička funkcija najviše dolazi do izražaja u udžbenicima historije, koji imaju svrhu odgajanja učenika u duhu poželjnih političkih i nacionalnih vrijednosti.¹²² Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Samo u odnosu na “Druge”, kazuje elementarna antropološka činjenica, možemo da odredimo nas sâme, naš status, položaj i simboličku poziciju. Da nije tih “Drugih”, ne bismo imali nikakvu predstavu o tome ko smo i šta smo, jer su oni simbolička garancija i stvarna potvrda „našeg“ identiteta.¹²³ Pitanju dvosmjernog odnosa između prošlosti i sadašnjosti može se prići na više načina. Dugovječne su tendencije u nacionalnim balkanskim državama zapostavljanja njihove “osmanske prošlosti”, da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima.¹²⁴ Viđenja “muslimanske strane” balkanske prošlosti još dugo će nailaziti na zidove šutnje, minimiziranje ili konstatacije da je “bolest muslimanskog intelektualca da izmitologizuje celu prošlost postala” i “inostrana zaraza”.¹²⁵ Nije dovoljno samo ono šta historičari kazuju i pišu o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je bitno, govore iskustva, i kako ga drugi vide, pogotovo oni „moćni“, šta misle, pišu i čitaju o njemu, kakvi modeli percepcije dominiraju i

120 D. Stojanović, *Zamrznuti Vidovdan*, Peščanik.net, 28. juni 2018, (<https://pescanik.net/zamrznuti-vidovdan>).

121 P. Mishra, *Doba gneva*, Peščanik.net, 19. decembar 2016, (<https://pescanik.net/doba-gneva>).

122 Radoš Ljušić u udžbeniku historije za VII razred osnovne škole, iznosi da su islamiziranje i pokatoličavanje dvije pojave “koje su najviše pogodile Srbe kao narod i, kasnije, onemogućile njegovo nacionalno ujedinjenje. Srpski nacionalni identitet nije ostvaren, jer i danas ima Srba sve tri vere: pravoslavne, rimokatoličke i muslimanske. Objedinjavanje Srba sve tri vere u XIX i XX veku nije uspjelo. Srpsko nacionalno biće ostalo je trodelno, ali, dok se pravoslavni Srbi izjašnjavaju kao pripadnici srpske nacije, rimokatolici i muslimani sve više se smatraju Hrvatima i Bošnjacima” – prema: D. Petrović, Manipulativno i površno, *Helsinška povelja*, br. 105-106, Beograd, mart-april 2007, 39. Goran Tepšić zapaža da je u udžbenicima historije u Srbiji i dalje “glavni (apsolutni) neprijatelj “Osmansko carstvo”, odnosno “Turska i Turci, a posredno i pripadnici nacija koje se predstavljaju kao zaostavština Osmanlija – Bošnjaci (Muslimani) i Albanci”. Osmanlije (Turci) imaju ulogu primarne „drugosti“ i „istorijskog neprijatelja“ u procesu konstrukcije srpskog nacionalnog identiteta. Islamizacija, dervišima i „robovanje“ (kolokvijalni termin preuzet iz narodne poezije) se ističu kao posebno pogubni elementi osmanske vladavine – prema: G. Tepšić, Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2012, 81-83; E. T. Gimnazijalci u Srbiji uče da su “Bošnjaci poturčenjaci gori od Osmanlija”, *Dnevni avaz*, Sarajevo 23. septembar 2017.

123 A. Bošković, *Etnologija svakodnevnog života*, Beograd 2005, 96; N. Božilović, Socijalna konstrukcija „drugog“ kao „primitivnog“, *Filozofija i društvo*, XXIV, Beograd 2013, 203-204.

124 K. Cuculić, Susret bez razumijevanja, *Novi list*, Rijeka, 13. oktobar 2002; opšir. K. Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd 2001.

125 M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 553. D. Ćosić piše, pak, u februaru 1994. da Muslimani u Bosni i Hercegovini vode “sveti rat” za “islamsku republiku Bosnu, prvu islamsku državu u Evropi” – prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*, Beograd 2012, 161.

kako se na to reagira.¹²⁶ Jedan narod postaje “svjestan sebe” tek onda kada upozna svoju historiju. Samorefleksija i racionalna svijest su nužni za kritičko oblikovanje saznanja o sebi ali i drugima.

Ukoliko se historija posmatra kao proces, ustvrđuje Dubravka Stojanović, “onda su prošlost i sadašnjost samo njegove etape. Tačnije, one se

126 U tom kontekstu pokazuje se i “značaj” knjige *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada* (Beograd 2009.) čiji je autor Džon Šindler (John R. Schindler), profesor historije i strategije na Vojnopomorskom koledžu u Njuportu (Roud Ajlend, SAD) i bivši analitičar u Nacionalnoj bezbjedonosnoj agenciji SAD. Znanje je nerijetko, primjetno je i u ovoj knjizi – produktu uticaja i konteksta vremena nakon 11. septembra 2001, nadjačano stereotipima. Šindler smatra da je “univerzalistički islamski pogled na svet” muslimana u Bosni i Hercegovini, uzdrman 1878. slomom “otomanskih Turaka ostavljajući za sobom prazninu. Za veliki deo nove obrazovane klase ideologija panislamizma bila je privlačna i u njoj su videli alternativu zapadnjačkim ideologijama. To je Bosnu smestalo u širi kontekst globalnog islama i muslimanima pružalo osećaj pripadnosti umi, čak i ako više nisu bili pravno ili administrativno njen deo” – cit. prema: *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, 26. Bošnjaci su prikazani mahom u negativnom svetlu, sintetički postajući, uz sumnjive paralele i prišivenne etikete ekstremizma, “historijski problem” i stalna opasnost po okruženje. Knjiga je trebala biti temeljno ispitivanje uloge Bosne i Hercegovine u “globalnom džihadu”. Da bi osnažio svoje navode o karakteru i pozadini “Bosanskog rata”, Šindleru je bila, povodeći se za “odabranim” autorima, nužna i “odgovarajuća” prošlost radi “povezivanja” sa sadašnjošću. Redukcionizam i generalizacije vode u zablude. Šindler piše da je prihvatanje islama u Bosni bio “dugotrajan i složen fenomen, a najveća motivacija za to nesumnjivo je osmansko ugnjetavanje nemuslimanskih podanika”. “Bosanski islam” je smatran od “samog početka izuzetno surovim”. Bosanski muslimani bili su u Osmanskom carstvu “poznati kao oni čiji je islam žestok i nasilnički”. U godinama prije 1914. “panislamizam je duboko prodro među obrazovane muslimane, udružen sa lojalnošću Habzburgovcima koji su štitili interese muslimana u Bosni”. Ta orijentacija je “tiho jačala” između dva svjetska rata. Pred rat 1941. pojavljuju se “radikalni islamisti” - “Mladi Muslimani” koji će od “početka okupacije Bosne 1941. biti saradnici nacista”. Ovakve ocjene su autoru bile nužne radi interpretacije djelovanja Stranke demokratske akcije (SDA), ustvrđujući da su njome od osnivanja rukovodili upravo veterani “Mladih Muslimana”; opšir. S. Bandžović, Političke poente orijentalne retorike i “Bosanski rat”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo 2010, 259-270. *Ksavijer Bugarel* (Xavier Bougarel), francuski naučnik, piše da su tokom Drugog svjetskog rata “Mladi Muslimani” podržavali ideju autonomne Bosne i Hercegovine pod njemačkim patronatom, a neki od njih su se priključili “Handžar” SS-diviziji stvorenoj na inicijativu jerusalemskog muftije Amina el-Husejnija. Pripadnici “panislamističke struje” su, navodi Bugarel, odigrali “centralnu ulogu u stvaranju SDA: među njenih 40 osnivača njih osam bili su bivši “Mladi Muslimani” – vidi: X. Bougarel, Bošnjaci pod kontrolom panislamista, *Dani*, br. 107, Sarajevo, 18. juni 1999. Teze o formiranju SDA 1990. pod vođstvom “antisemitskog i pronacističkog pokreta “Mladih Muslimana” iz doba rata”, iznose i neki srpski historičari – vidi: M. Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*, referat na naučnom skupu “Republika Srpska - 15 godina opstanka i razvoja”, održanom 26-27. juna 2007. u Banjaluci, *Nova srpska politička misao*, br. 5-6, Beograd 2007, 19-37. Đorđe Mikić ističe da su svi bitni elementi “Islamske deklaracije” Alije Izetbegovića iz 1971. formirani u “vreme njegovog šegrtovanja u pronacističkim i antisemitskim Mladim muslimanima” – vidi: *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 2, Banjaluka 2010, 517-522. Darko Tanasković piše da su SDA osnovali “(pan)islamisti, na čelu s čovekom (A. Izetbegović – prim. S. B) koji je sanjao o islamizovanju celog sveta” – prema: D. Tanasković, Kako biti panislamista u Bosni? - Islamska deklaracija u dijalektici univerzalnog i lokalnog, *Politeia*, br. 5, Banja Luka 2013, 171; o problemu “bošnjačkog panislamizma” opšir. A. Karić, Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme, u: *Međunarodni simpozij Srednji put u religiji, kulturi i politici: misao ravnoteže i umjerenosti u djelu Alije Izetbegovića*, Sarajevo 2018.

i ne mogu odvojiti. Sadašnjost bez svoje prošlosti ne bi bila ovakva kakva je”.¹²⁷ “Nacionalizam i oslobodilačka ideja bilo kog naroda”, piše R. Ljušić, “su ista pojava, samo drugačije shvatana i interpretirana od istorika istočnih i zapadnih istoriografija. I, mi, nismo nikakav izuzetak na Balkanu”.¹²⁸ “Turski jaram” je tu poput neke vrste historijske indulgencije, što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija.¹²⁹ U periodu osmanske vladavine na Balkanu, smatra Vladan P. Stanković, dolazi do značajne islamizacije masa, a pojedinim balkanskim narodima pretio je i fizički nestanak”. On navodi da je “asimilacija hrišćana u tursko doba” bila posljedica “delovanja rigidnih običaja koji su favorizovali muslimane spram hrišćana sa jedne strane, ali i državnog pritiska vršenog putem nesnosnih poreza i imovinske obespravljenosti sa druge strane”.¹³⁰ Za razliku od “protivrečnih istorijskih određenosti karaktera” osmanske uprave u Srbiji, u narodu su prisutna pomiješana osjećanja na ta vremena koja su manifestna i u izreci „pusto tursko“ u značenju prema smislu – “dobro tursko doba”.¹³¹

127 D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 10.

128 R. Ljušić, *Basarine istoriografske bahanalije*. (<http://www.nspm.rs/prikazi/basarine-istoriografske-bahanalije.html?alphabet=1>).

129 Upor. G. Tepšić, *Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“*, 83-84. “Za pravoslavne Srbe”, osmanska misija širenja islama, bila je, piše Miroljub Jevtić, “neprihvatljiva iz vrlo jednostavnog razloga. Mentalni sklop Srba je podrazumevao da se spas od paklenih muka posle smrti može postići samo ako se živi po pravoslavnim načelima. Tako da nije dolazilo u obzir da se prihvati poziv na islam koji su Osmanlije uputile. Prihvatiti tako nešto u svesti Srba značilo bi učiniti smrtni greh. Značilo bi to učiniti lom u vredonosnom sistemu, najstrašnije uvrediti i pretke i savremenike ali najviše uvrediti Boga. Da bi neko to učinio morao bi da potpuno odbaci celokupan kulturni obrazac i da prihvati onaj koji su donosili Osmanlije. A to je značilo napuštanje dotadašnje zajednice... Oni Srbi koji su promenili veru, su otpali od srpskog nacionalnog bića. Njihov mentalni sklop se potpuno promenio sa promenom vere” – prema: M. Jevtić, Srpsko pravoslavlje i mentalni sklop Srba, *Politička revija*, br. 4, Beograd 2011, 45-48.

130 U potvrdu te teze on citira M. Ekmečića: “U islamskom se društvu ropstvo i vlast održavaju u pravnoj harmoniji. Jedna strana opravdava postojanje druge” – nav. prema: V. P. Stanković, Sukobi civilizacija na Balkanu i mogućnosti njihovog prevazilaženja, *Teme*, br. 3, Niš 2012, 1023.

131 N. Jeftić-Šarčević, Zapadni Balkan u projekciji “turske strateške vizije”, *Međunarodni problemi*, br. 4, Beograd 2010, 695. Ratko Ljubojević, pak, smatra da se od Osmanlija narod na osvojenim teritorijama stoljećima branio i “begom iz pograničnih oblasti u unutrašnjost zemlje, iz varoši na ključnim saobraćajnicama u brda, sakaćenjem i prevremenom ženidbom muške djece da ne bi postala janjičari, promenom vere. Bio je to rezultat terorom izazvanog straha za materijalnu egzistenciju, za život i budućnost dece, za sopstveni život” – cit. prema: R. Ljubojević, Nekontrolisana sila kao instrument osvajačke politike osmanske vlasti na Balkanu, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2011, 63. Ovaj autor u drugom tekstu opisuje prilike u Smederevskom sandžaku pred izbijanje srpskog ustanka 1804. godine: “Nasilje je dostiglo vrhunac u vreme seče knezova. To je bio početak sprovođenja namere da se pobije odraslo muslimansko stanovništvo. Turci su palili crkve i manastire, dečake i devojčice su silovali, a žene otimali, brakove rasturali a nepokorne nakolac nabijali” – cit. prema: R. Ljubojević, O političkom nasilju u Srbiji u vreme raspada Osmanskog carstva, *Politička revija*, br. 4, Beograd 2009, 321. Miroljub Jevtić piše da su se “islamizovani Srbi” pridružili “tlačiteljima svojih sunarodnika pravoslavne vere”, te da su Srbi pravoslavni sve činili da se “oslobode islamske vlasti, a muslimani su nastojali da ih drže u pokornosti. Zato se među njima stvorio nepromostivi jaz. Svaki ustanak koji je težio da srpske zemlje oslobodi za muslimane srpske narodnosti je predstavljao težnju da ih odvoji od islamskog sultana u kome su oni gledali svog legitimnog gospodara” – cit. prema: M. Jevtić, Religija kao uzrok podela srpskog naroda, *Kultura polisa*, br. 19, Beograd 2012, 157.

Advokati nasilja, kao i izvršitelji progona i masovnih zločina nad muslimanima, uobičajeno teže da nedjela, uz pomoć “odbranaške” historiografije, svedu u “podnošljive” numeričke granice. “Numeričkom redukcijom” osigurava se “konfor za savjest egzekutora”, svojevrsne dijalektike cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih.¹³² Za Ekmečića, “istraga poturica” se historijski zapravo nije ni desila. To je “filozofska imaginacija oslobođenja”.¹³³ Predočio je i svoje viđenje “nestanka” velikog broja muslimana sa Balkana. “Svetska nauka” je, prema njegovom sudu, “odavno zauzela stanovište” da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.¹³⁴ Balkanski muslimani su, smatra Miroljub Jevtić, svoju sudbinu vezali za osmansku državu: “Predstavljali su njene verne sinove, činili njenu vojsku, davali svoje najumnije i najsposobnije sinove za najistaknutije dužnosti i sve vreme opadanja moći carstva najiskrenije se borili da se granice države što duže očuvaju i da ne napuštaju provincije od kojih je nastala Jugoslavija”.¹³⁵ U brojnim radovima tretirani su kao “sastavni dio” historijski prijetjećeg “panislamističkog pokreta”. Dio takve “istine” postoji u teorijama da je “panislamizam bio večan, od samog početka ustanovljenja religiozne zajednice u VII veku”. Sve “islamske pobune protiv sultanove vlasti”, ocjenjuje Ekmečić, “uvek su bile konzervativne i suprotne pokušajima reformisanja države”.¹³⁶ Od 1856. “muslimanski otpor

132 D. Marinković, Kratka istorija etničkog čišćenja, *Književna reč*, br. 500, Beograd, januar 1998, 54-55. Za masakr civila na sarajevskoj pijaci Markale, od minobacačke granate, u februaru 1994. Ekmečić govori Ćosiću da to “varvarstvo nikako ne može biti srpsko. To je džihadsko. Samo se u islamskom “svetom ratu” tako svirepo za Alaha ubijaju i Alahovi vernici” – prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*, 160. Ćosić Ekmečića ubraja u svoje uzore.

133 M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 258. Akademik Matija Bećković piše: “Srbi su jedini narod koji se latinio, turčio, crnogorčio. Turčenje se završilo istragom poturica opevanom u “Gorskom vijencu” mada istorija za takav događaj ne zna. Ni u jednoj poeziji nema više mrtvih Turaka i ni u jednoj zemlji više živih” - prema: *Glas javnosti*, Beograd, 19. januar 2000. M. Deletić, pak, navodi: “Mada, istini za volju, Crna Gora je jedina evropska država koja je vršila istragu poturica, što je bio jedan od ključnih razloga njene viševjekovne slobodarske tradicije na porobljenom Balkanu” – prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije*, 12; također vidi: M. Jevtić, *Njegoš i islam*, Beograd 2015.

134 M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. On smatra, s druge strane, da je među bosanskim muslimanima “blizina evropske granice” doživljavana kao “prokletstvo što narušava mir koji su propisale svete knjige” – vidi: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989, 282.

135 M. Jevtić, Kako nacije bivše Jugoslavije gledaju modernu Tursku, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 141, Novi Sad 2012, 553. Dragoljub B. Đorđević, pak, piše: “Mi u Srbiji ne poznajemo islam. U nas se dovoljno ne poznaju islam i islamska kultura, iako smo već šest vekova u direktnom dodiru” - prema: D. B. Đorđević, *Interkulturalizam – poželjni ishod religijskog dijaloga*, *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić 2008, 27-28.

136 “Odatle i terorijska srpskog istoričara i diplomate Čedomilja Mijatovića 1917. da su nakon 1815, Srbi uvek bili u ratu protiv Turske, ima određenu vrednost: “Uviđajući da su Srbi iz Srbije bili samo manji deo srpskog naroda, da smo, takođe uvideli da je naša dužnost da radimo na oslobođenju svih drugih Srba koji žive pod neposrednom vlašću Turske i Austro-Ugarske, svesni te dužnosti, mi nikada nismo prekinuli, bilo otvoreno ili tajno, da budemo u ratu sa Turcima” – nav. prema: M. Ekmečić, *Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji*, *Anali*, br. 5, Novi Sad 2009, 66.

protiv zapadnog imperijalizma, pod uticajem iz Indije, nazivao se “Ligama”. Do 1884. bilo ih je četiri – “Albanska liga” na Kosovu 1878, Bosanska liga 1878-1882, Kurdska liga u istočnoj Anadoliji 1879. i Egipatska liga” do 1884. godine.¹³⁷ “Tužno izgledaju”, prema Ekmečiću, “zbornici naučnih zborovanja i rasprava u Bosni i Hercegovini, Albaniji sa golemima naporima da se dokaže kako je otpor Austro-Ugarskoj u Bosni, i Albanaca na Kosovu Srbiji i Rusiji, bio samonikli prvi istorijski pokušaj muslimana da se odmetnu od turske države i uspostave svoje nezavisne nacije. Središte panislamske organizacije bilo je u Meki, a vodstvo nemira na Kosovu i Bosni u osmanlijskom ministarstvu rata u Konstantinopolju”.¹³⁸ Đorđe Mikić, uz isticanje da od Berlinskog kongresa, religija na južnoslavenskom prostoru, prerasta u velike političke ideologije, ustvrđuje da od tog vremena postoji “moderni panislamizam, moderni fundamentalizam, na korenima vehabizma iz 1804-1815, kada su beogradske dahije, mahom Albanci i Bosanci, nastupali kao emisari obnove islamskog društva i države. U vreme kad je proglašeno ujedinjenje Bosne sa Srbijom, na Vidovdan 1876, kršten je moderni panislamizam (islamizam), islamski fundamentalizam. Ime mu je skovao hrvatski novinar”, ponavljajući Ekmečićeve stavove o “ligama” koji nisu bili izraženi u ranijoj, jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji, pa ni u njihovim radovima.¹³⁹

137 Izvještaji ruskih diplomata iz Istanbula, poslije Berlinskog kongresa 1878, pokazuju, tvrdi M. Ekmečić, kako je organiziran “Panislamizam” na osnovu novčanih priloga muslimana iz Rusije, iza aprila 1877., da pomognu osmansku vojsku. Nakon primirja sultan nije smio da taj “golemi novac upotrebi za dalja ratovanja, u strahu da će se velike sile lako složiti o podeli Turske imperije – Tunis Francuskoj, Egipat Britaniji, Bugarska i deo Jermenije Rusiji i BiH Habsburškoj monarhiji. Umesto toga, u razne delove carstva se šalje novac i oružje za oružani otpor na lokalnoj osnovi. Pomagane su četiri lige, među kojima i ona “Bosanska” (“Četvrta liga”) - prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 121-122.

138 M. Ekmečić, *Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji*, 68. Ekmečić u svojoj knjizi o stvaranju Jugoslavije navodi da je u julu 1876. svečano u Sarajevo donešen “pokrov sa groba proroka Muhameda koji je trebao da podigne borbeno raspoloženje vernika”. Njegovo pronosanje je “istorijski trenutak poslednjeg uspona muslimanskog masovnog fanatizma”, te da taj fanatizam “ima dve strane – satire ispred sebe nezaštićena hrišćanska naselja, pokoljem svega živog što se uhvati, a zatim sve vernike pretvara u vojsku. Duh postaje sila”. Kad “pravoverni jedne vere krenu na pravoverne druge vere, to je ono što se naziva jugoslavenskom istorijom” – prema: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 311-313. “Verovatno nijedan narod u svetu”, iznosi 2011. ovaj historičar, “svetu nije doživeo da se protiv njega više puta proglasi islamski Sveti rat kao srpski. Prvi je bio 1805, a poslednji krajem 1914. iako Srbi nisu ratovali sa Turskom. Dahije su bile jedan oblik ranog islamskog fundamentalizma – iako protivnici vehabita, borile su se protiv sultanove politike uvođenja evropskih ustanova u islamsko društvo. Prvi „Panislamizam“ je progledao u Bosni oko Vidovdana 1876, kada je sultan u Bosnu poslao „pokrov sa Prorokovog groba“ – u stvari nedodirljiva Prorokova zastava. Pola Srba je bilo etnički očišćeno iz Bosne” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 155. Željko Vujadinović također piše: “Početkom Prvog srpskog ustanka, 1805, objavljen je prvi sveti rat pravoslavnim Srbima (o nekoj vrsti svetog rata, istina, neobjavljenog, protiv istih pravoslavniha Srba, može se govoriti i za rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995). Panislamizam ima svoje početke u Bosni, tokom Velike istočne krize (1875-1878)” – prema: Ž. Vujadinović, *Neoosmanizam, reislamizacija i Balkan: dijalektičke napetosti*, *Politeia*, br. 2, Banja Luka 2011, 146.

139 Đ. Mikić, prikaz knjige M. Ekmečića, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 2, Banja Luka 2010, 517-522; također vidi: Đ. Mikić, *Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine kao srpska*

Opadanje moći halifata u XIX stoljeću i raspad Osmanskog carstva (1923), smatra Nikola Lakić, tumačeno je i prihvaćeno među velikim brojem muslimanskih teologa kao negativna teofanija, ili “gnev Božiji” prema muslimanima zbog napuštanja “pravovernog puta”. U vladavini “takvog uverenja, reklo bi se i straha od neizvesnog, diskursi pojedinih teologa su dodatno pojačavali antagonizam prema nepoznatim sekularnim konceptima i idejama iz Evrope”. Savremeni orijentalizam/esencijalizam kao diskurzivno tumačenje Bliskog istoka “posmatra muslimanska društva kao inherentno tradicionalna i nesposobna za modernizaciju, dok islam opisuje kao hermetički zatvoren skup tekstova, doktrina i praksi koji određuje nepromenjivi osećaj sopstva kod muslimana”. Problem orijentalističkog diskursa o kulturi je što sugerira homogenost, oivičenost, zatvorenost, nepromjenljivost i strukturalnost.¹⁴⁰ Kulture nisu unitarne i monolitne. Ono što se danas vidi na Balkanu u geografskom smislu tog pojma, konstatira Marija Todorova, (nestanak posljednjih tragova carskog nasljeđa, etničke šarolikosti i suživota, bez namjere da se idealizira Osmansko carstvo, na čije mjesto su došle etnički homogene institucionalizirane cjeline), možda predstavlja podmakao stepen konačne evropeizacije tog regiona i kraj Balkana u historijskom smislu te riječi, Balkana “u meri u kojoj se on može povezati s otomanskim periodom i otomanskim nasleđem”.¹⁴¹

Historija je, kao nauka, od svojih modernih početaka u XIX stoljeću, imala problema sa naučnošću. Nauka zna biti bespomoćna pred “ideološkom okrutnošću”. Mnogo je savremenih “naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije.¹⁴² Njihova

samoobrana, *Politeia*, br. 4, Banja Luka 2012, 90-99. M. Deletić piše da je “u Bosni i Hercegovini je ostala sjenka islamske otomanske imperije u liku islamizovanih pripadnika uglavnom srpskog naroda, čija je jedina želja bila i ostala restauracija toga carstva po svaku cijenu... oni su ostali vjerni saradnici svim okupatorskim silama i neprijateljima oslobodilačkih pokreta na prostorima Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore tokom dvadesetog vijeka, vjerujući da će na taj način odbraniti svoje muslimansko pravo da budu gospodari hrišćanima i sprati sramotu sa svojih islamskih gospodara koji su izgubili vlast na tim prostorima. Posebno su bili okrutni prema svojim bliskim rođacima, hrišćanima, koji nisu prihvatili islam i skliznuli u izdaju neislamskih pripadnika, kao što su to učinili oni (samo zloglasna Handžar divizija u Drugom svjetskom ratu na prostorima Jugoslavije brojala je oko milion i trista hiljada pripadnika! Primjedba M. D) – nav. prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije*, 11.

140 N. Lakić, Tumačenja o odnosu islama i demokratije: dometi arapskog proleća, *Godišnjak*, br. 9, Fakultet političkih nauka, Beograd 2013, 136-138. Hobsbum piše da je proces kojim se nepovezani događaji iz prošlosti organiziraju u smisaone cjeline, kojima se konstruišu historijski počeci, obično inspirisan različitim interesima.

141 M. Todorova, Šta je istorijski region?: premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73, Beograd 2005, 90.

142 Prema Đuri Kovačeviću najkraće je putovanje Muslimana u prošlost: “Ono ima za potrebu za zaboravom starijih predaka, isticanjem sjaja turskog carstva, vrednosti islamske zajednice i kulture... Srbe sagledavaju kao rušioce njihovog sjajnog sveta, pa otuda i neprijateljstva i to da u ekstremnom pravoslavnom srpstvu muslimanstvo znači izdaju i srpsku neslobodu” - nav. prema: Đ. Kovačević, Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije, u: *Raspad Jugoslavije. Produžetak ili kraj agonije*, Beograd 1992, 19. Srpski akademik Antonije Isaković 1993. govori: “Srbi su Muslimanima ogledalo. Oni kad vide Srbe, kažu: ‘Ja sam preverio’. Naime, Musliman zna da je njegov predak, koji je bio pravoslavan i bio Srbin, prešao u islam – znači, preverio je. Ali, Musliman neće to da zna i da se ne bi na to podsećao, on čini masakre i zverstva, ne bi li uništio Srbina u sebi. Odatle ide to klanje. Muslimani,

“originalnost” i “inventivnost” su umnogome samo dopunjena verzija njihovih prethodnika sličnog mentalnog sklopa i arhaičnih razmišljanja. “Orientalistički” prtljag čitavog niza naučnika još i “dan-danas putuje zajedno s njima”.¹⁴³ Iz evrocentrične perspektive svijet se dijeli na “liberalni Zapad” i ostatak. Krstaštvo, napisala je Karen Armstrong, nije bilo izgubljena srednjovjekovna tradicija: opstalo je u različitim oblicima u Evropi i u Americi.¹⁴⁴ Antimuslimanske tendencije su dio “svih modernih ideologija”. Fobija - grčka riječ za strah, u moderno vrijeme, “nema karakter pasivne radnje straha”, već aktivnih napora protiv nekih naroda ili religija. Izraz islamofobija je prvi put upotrijebljen 1922. (Étienne Dinet), ali je termin od 90-tih godina šire korišćen za definiranje diskriminacije prema muslimanima u zapadnoj Evropi.¹⁴⁵ Islamofobija “trajna pojava koja brzo napreduje”, predstavlja društveni problem koji se, nakon terorističkih napada 11. septembra u Americi 2001, slijedom događaja i posredovanjem medijâ iz lokalnog pretvorio u globalni fenomen.¹⁴⁶ Riječ sama po sebi izaziva nelagodu medicinskim sufiksom “fobija”.

ustvari, neće da se sećaju svog porekla. A ja mislim da je cela stvar u muslimanstvu u tome da se oni sete svog porekla” – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Beograd 2006, 316-317. U septembru 2005. održan je *Sabor omladine Justinijanove*, u organizaciji pravoslavne omladine Eparhije vranjske sa udruženjem *Srpski sabor Dveri*. Profesor Petar Milosavljević tada kazuje da jedan narod ne mora imati istu vjeru, ali da pripadnika jednog naroda ima onoliko koliko njih govori tim jezikom “a pošto hrvatski i bosanski jezik ne postoje, sve je to, normalno, srpski ... Ne moraju svi da se krste u crkvi kao Kusturica ali neka kažu da su Srbi” – prema: M. Tepavac, Na začelju evropske kolone, *Republika*, br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005. Miroslub Jevtić smatra da je jezičko jedinstvo muslimana sa pravoslavcima i rimokatolicima “bilo nevažno u odnosu na emotivnu vezu sa Arapinom Muhamedom koji im je ponudio spasenje na sudnjem danu. Svi pokušaji pravoslavnih Srba i dela muslimana, koji su bili za jedinstvo na osnovu porekla i jezika, nisu dali rezultata. Broj kulturnih delatnika Srba muslimanske tradicije, koji su se za to zalagali nije bio mali... Posebno je važan slučaj svetski priznatog reditelja Emira Kusturice. On se čak i krstio i prešao u pravoslavlje, mada on musliman nikada nije ni bio. On je bio ateista iz porodice koja je bila tradicionalno muslimanska. To uglavnom nije dalo rezultate, privrženost islamu je preovladala, tako da se broj Srba muslimanske veroispovesti može izbrojati na prste” – prema: M. Jevtić, *Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija*, 183. Jevtić smatra da je “islam došao kao posledica okupacije, da je prihvatanje islama bila izdaja”, ali da današnji muslimani nisu odgovorni za to, već su odgovorni oni koji “pokušavaju ne samo da revalorizuju, nego da tu izdaju u potpunosti i opravdaju” – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, 41.

143 Ideja “Evrope”, dio iste tradicije koja je stvorila i “orijentalizam” – sliku “Orijenta” kao evropskog “drugog”, odrazila se i na antropološka istraživanja – vidi: T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, Sarajevo 1997, 18.

144 Prema: Putevi (ne)razumevanja, *Republika*, br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005, 29.

145 Prvi izvještaj o islamofobiji, diskriminaciji i netoleranciji na području Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Preporod*, br. 17/955, Sarajevo, 1. septembar 2011; *Drugi izvještaj o islamofobiji (januar-december 2011)*, (http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Za-download/Izvjestaj_o_islamofobiji_2011.pdf).

146 Odgovor Zapada na terorističke napade bio je rječit – “rat protiv terora” nadrastao je nacionalne granice. Od sredine XX stoljeća odvalo se mnoštvo događaja koji su pripomogli oživljavanju slike o opasnom islamu kao prijetnji zapadnom društvu i njegovim vrijednostima. Treba spomenuti, u tom kontekstu, Iransku islamsku revoluciju 1979., ubistvo egipatskog predsjednika *Sadata* 1981., libansku desetogodišnju talačku krizu, aferu oko Salmana Rushdieja, islamističku pobunu u Alžiru te dugogodišnje sukobe šijita i sunita širom Bliskog istoka. Strah, mržnja ili neprijateljski stav prema islamu, odnosno prema mnogim ili svim muslimanima, zasnovan na predrasudama, znatno je stariji od samoga pojma islamofobije – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 408-412.

Islamofobija, za razliku od drugih riječi istog kova, odnosi se na stanovište, a ne na psihičko stanje.¹⁴⁷ Turski političari su upozorili da je islamofobija zločin protiv čovječnosti, kao što je i antisemitizam.¹⁴⁸ Veliki dio retoričke snage nekih stavova u savremenim političkim diskursima potiče iz “orijentalnog okvira” u kome “definitivno ne-evropska esencija jeste islam”, a muslimani “ne-evropljani” – “najjasnija metafora za subverzivnost i Drugost”.¹⁴⁹ Islamofobija je tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. promovirana, i u mnogim oblicima ostala, u značenju mržnje prema islamu, muslimanima i Bošnjacima. Stavovi Semjuela Hantingtona (Samuel P. Huntington), kako su granice islama “doista krvave” nemaju malo zagovornika, onih koji “prilagođavaju” stvarnost svojim teorijama o svijetu kao pozornici sukoba kultura ili sudara civilizacija.¹⁵⁰ Antagonizmi, konflikti i ratovi tretiraju se kao posljedica dubokih, nesvodljivih, nesavladivih razlika među kulturama. Osnovna Hantingtonova teza, koja ga je “proslavila”, jeste ona da će nekadašnje nadmetanje velikih sila zamijeniti odmjeravanje i sukob civilizacija. Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov), pak, smatra da za sukobe nisu odgovorne različite kulture, nego da oni uvijek imaju ekonomsku, demografsku i političku pozadinu.¹⁵¹ Islam i muslimani mogu biti tolerirani, ignorirani, omrznuti, ali je, bez obzira na karakter konkretnog odnosa prema islamu, riječ o izabranom, a ne nužnom stavu. Islamofobija proizilazi iz motiva onih pojedinaca i grupa koji je propagiraju. Evropa nije ekskluzivno ni jevrejski, ni kršćanski, ni islamski kontinent. Judaizam, kršćanstvo i islam, ne potiču iz nje. Uz mnoge političare i vjerske velikodostojnike, i veliki broj ljudi iz društvenih nauka, pomaže “reafirmiranje” starih i širenje novih negativnih stereotipa o islamu i jačanje islamofobične psihoze. Njihove motive je teže rekonstruirati, ali njihovo djelovanje nije zbog toga ni malo bezazlenije.¹⁵²

147 J. M. Eriksen-F. Stjernfelt, *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*, Beograd 2013, 278-279.

148 Društvo ksenofobično, a vlada diskriminatorna, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 1. mart 2011, 22. Neki zapadni autori navode da antimuslimanski stavovi potiču iz daleke prošlosti, a kako je meta religijska, a ne »rasna« ili etnička skupina, može se govoriti o novom obliku rasizma – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 420.

149 Upor. R. Hejden, Muslimani kao “drugi” u srpskoj i hrvatskoj politici, *Korak*, br. 11, Sarajevo 2008, 33; I. Markešić, Islamofobija - ideologija ili posljedica prijeteeće opasnosti od islama i muslimana, u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, Zenica 2013, 62; M. Atilla Hoare, Je li islamofobija ekvivalent rasizmu ili antisemitizmu, u: *Islamofobija – pojam, pojava, odgovor*, Sarajevo 2014, 135-141; D. Murray, *The strange death of Europe: Immigration, Identity, Islam*, London 2017.

150 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 317. Rat u Bosni i Hercegovini je, za Hantingtona, bio tipični sukob suprostavljenih civilizacija: “tri primarna sudionika potjecala su iz različitih civilizacija i ispovijedala različite vjere”. Evropa se, prema njemu, završava tamo gdje se završava zapadno hrišćanstvo, a počinju islam i pravoslavlje.

151 Opšir. Tz. Todorov, *Strah od barbara: s onu stranu sukoba civilizacija*, Zagreb 2009.

152 F. Muhić, Islamofobija – ideološki konstrukt u službi genocida kao ključnog motiva agresije na Bosnu i Hercegovini i politiku eksterminacije Bošnjaka od 1992. do danas, u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, 27-39. Darko Tanasković, pak, smatra da “s obzirom na to da ga ispoveda dvadesetak i više miliona muslimana koji trajno žive u Evropi, islam objektivno jeste jedna od evropskih religija”, ali da “psihološki i vredonosno, većina autohtonih Evropljana, koji su u religijskom i kulturnom smislu pretežno hrišćani, ne doživljava islam kao religiju koja istorijski i civilizacijski pripada onome što se tradicionalno smatra evropskim” – prema: T. Stanić, Neosmanizam: povratak Turske na Balkan,

“Zelena transferzala” je, prema M. Ekmečiću, zamišljena kao željeznica kosmičkih dimenzija.¹⁵³ Jedna od najvećih slabosti zapadne civilizacije je, prema njegovom pomanju, njena degeneracija “izazvana jačanjem zajednica tuđe civilizacije”. Kulturnom i moralnom stanju Evrope, piše Đorđe Mikić, “najviše se raduju islamisti. Prepun želje da se osveti Evropljanima, jedan islamski poglavar rekao je hrišćanima na Zapadu: “Zahvaljujući vašim demokratskim zakonima – mi ćemo preovladati”.”¹⁵⁴ Etnocentrična društva su pogodna sredina za gajenje predrasuda. Prisvajanje humanog identiteta samo za svoju grupu ishodi dehumanizacijom onih “drugih”.¹⁵⁵

Na kraju XX stoljeća, vremenu dubokih političkih i socijalnih potresa, umnogome se izmijenilo gledanje više država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Dramatične geopolitičke promjene, sa procesom prerade historije i promjene kolektivnog pamćenja, praćene su retradicionalizacijom i izmjenom

Politikolog, Beograd, maj 2013, 9. Niz autora, ne samo sa Balkana, izvodi svoje hipoteze iz teorije *neosmanizma* i planiranja dugoročnog turskog uticaja na nekadašnjim teritorijama Osmanskog carstva.

153 M. Ekmečić, Istorijska opomena, *Književnost*, br. 10, Beograd 2000, 1232. Ekmečić u predgovoru knjige Aleksandra del Vala *Islamizam i Sjedinjene Države: Alijansa protiv Evrope* (Beograd 1998), uz ukazivanje na “narastajuću” islamsku opasnost kojoj ni nenaklonjena historija, bolesti i kuge nisu mogle nauditi, ustvrđuje: “Zatvorena porodica je bila zla kob njihovog nazadovanja ranije, kao što je bila anđeo spasilac posle. Pronalazak antibiotika koji je zaustavio velike epidemije i zamena drvene ralice traktorom su stvorile neophodne civilizacijske preduslove za ovaj preokret”. Neminovnost povratka Turske, po njegovom mišljenju, “na islamske osnove i napuštanje kemalističke tradicije, nužno će obnoviti instituciju kalifata kao vođstva sunitskog islama” – prema: M. Ekmečić, Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 57. Opasnost od širenja islama je, prema Ekmečiću, alarmantna: “Tojnbijevo predviđanje da će od Istanbula do Soluna biti protegnuta jedna golema urbanistička celina počće da se ostvaruje kad Turska uđe u Evropsku uniju. Pod istim uslovima bi i grad Beograd za dva naredna stoleća mogao da povrti svoja ranija islamska obeležja. Neka razmisle oni koji se na ovom mestu smeškaju skeptično. Budućnost je data narodima koji prave decu, jer bez njih ona ne postoji” - vidi: M. Jevtić, *Na istoku zapada: Razgovori sa Darkom Tanaskovićem*, Beograd 2000, 7. Miroљub Jevtić je također upozorio: “Svaka zemlja koja je jednom bila pod vlašću Alaha, mora to ostati... jednom silom oteta u korist islama, zemlja mora zauvek da ostane njihova” – prema: M. Jevtić, Alahova vazda, *Glas javnosti*, Beograd, 7. septembar 2001. Sa muslimanima ništa nije riješeno, smatra Jevtić, “čak ni u Beogradu, ni u Bosni i Hercegovini, ni u Raškoj oblasti, niti u Crnoj Gori, a još manje u Makedoniji tako da Njegoševi stihovi (iz “Gorskog vijenca – prim. S. B) ostaju trajno upozorenje šta se može desiti” – prema: M. Jevtić, Sublimacija slobodarskih težnji, *Dan*, Podgorica, 9. april 2016.

154 Mikić piše: “Kao što je pred Osmanlijama, osvajačima, tražio bezbjednost, uzmicao u planinska područja, u “oblasti” i “krajine”, tako je i u jugoslovenskoj krizi početkom 90-tih godina 20. vijeka srpski narod u Bosni i Hercegovini formirao “autonomne regije” i odatle tražio pravo na opstanak, u srazmjeri sa svojom umanjenom etničkom strukturom i u odnosu na nekadašnju dominantnu, kad se borio za cjelokupnu Bosnu i Hercegovinu i jugoslovensko oslobođenje i ujedinjenje... I pokretači i stvaraoci Republike Srpske su pred zagovornicima islamskog fundamentalizma shvatili da im je za očuvanje sopstvenog identiteta potrebna zajednica u kojoj nisu manjina. I takva srpska koncepcija vodila je u sukob sa koncepcijom islamskog fundamentalizma u Bosni i Hercegovini” – nav. prema: Đ. Mikić, Sloboda stodesetogodišnjice Kočićeve “Otađzbine” u dvadesetpetogodišnjici Republike Srpske, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 9, Banja Luka 2017, 337-339.

155 D. Kecmanović, Umrijeti i ubijati za svoj narod, *Republika*, br. 306-307, Beograd, 1-30. april 2003.

ideoloških znamenja. “Kratko” XX stoljeće”, doba ekstremizma” i “epohe politike”, proizvelo je doista i najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, prema E. Hobsbaumu, najubilačkije stoljeće po razmjerama, učestalosti i dužini ratova, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.¹⁵⁶ Sama kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces, u kojem prošlost utiče na sadašnjost, kao i sadašnjost na prošlost.¹⁵⁷ Historija muslimana Balkana tokom XIX i XX stoljeća protekla je umnogome u znaku ratova, egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za mnoge muslimane bila je, po destrukciji, slična zbivanjima krajem XIX stoljeća. Historija se nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći.¹⁵⁸

Istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao “čeda svoje epohe”. Anahronizam i provincijalizam su dva “smrtna grijeha” malih, “ušančenih” historiografija, nastala zbog “velikog neznanja kako stvari izgledaju drugdje”. Pune su primjera da je prošlost tek opravdanje ili oružje za tumačenje savremenosti.¹⁵⁹ Ideja o “jednoj istini”, “jednom odgovoru”, pripada ideološkoj svijesti. Sva su tumačenja podložna preispitivanjima. Do nas je, upućuje Jacob Mikanowski, na koju ćemo “historiju” obratiti pažnju i kakvo ćemo joj značenje dati u sadašnjosti. Bez ekonomskih, socioloških, demografskih, antropoloških, sociopsiholoških znanja ne mogu se shvatiti složeni procesi u društvu (*histoire totale*). Smještanje zbivanja u okvire opšte historije omogućava da se u nacionalnoj historiji vidi “kako se i zašto nešto događa i kuda taj razvoj može da ide”. Težnja nepristrasnom propitivanju nužna je da bi se predočile sve strane društvenih procesa.¹⁶⁰ Velika je važnost primjene multidisciplinarnog metoda radi što sveobuhvatnijeg i cjelovitijeg istraživanja prošlosti, kao i policentričnog pristupa historijskom iskustvu.

156 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, 17; Đ. Bodrožić, *Identitet i istorija – prilog kulturi sećanja*, 21.

157 Javne kontroverze o političkim i kulturnim dimenzijama rata i ratnih komemoracija oduvijek su bile među najvažnijim temama u studijima kolektivnih sjećanja – vidi: A. Benčić, Teorijska konceptualizacija kolektivnih sjećanja u sociologiji i srodnim društvenim znanostima, *Društvena istraživanja*, br. 1, Zagreb 2016, 4-6.

158 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 188-189.

159 T. Cipek, Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao*, br. 3, Zagreb 1995, 181; opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

160 Britanski historičar Ričard Evans (Richard Evans) je primjetio da historičari nikada ne mogu “doseći savršeno ili potpuno znanje cijele istine. Mogu samo utvrditi vjerojatnosti – ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona, u ovom ili onom obliku, prenijela budućim generacijama”; upor. B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 7; J. Koka, *O historijskoj nauci*, Beograd 1994, 184-185; D. Stojanović, Istoričari nisu sudije, *Helsinška povelja*, br. 89-90, Beograd, novembar-decembar 2005, 28-29.

Zaključak

Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Dramatični tokovi historije na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i interesne logike velesila. Prosesi dugog trajanja nadmašuju lokalne i regionalne granice. U njima se pojave, mentaliteti i ideologije, sporo mijenjaju. To se odnosi i na sadržaj reljefnih dionica “Istočnog pitanja”, čije kontroverzne paradigme, uz spregu politike i instrumentalizirane nauke, nadilaze granice stoljeća i kontinenata. Ono usmjerava “topografsku perspektivu tumačenja povijesti”. Princip evropskog identiteta zasnivan je na doktrini da osmanska država i islam nisu dio evropske civilizacije. Dominantni su dugo bili pogledi, ne samo na Balkanu, na Osmansko carstvo kao “čisto destruktivnu silu”. Postepenim raspadom ovog carstva rastao je strateški značaj Balkana. Stav da su muslimani “tuđinci” u Evropi dio je mentaliteta poznatog i pod maskom “Istočnog pitanja”. Ono što je u stranoj javnosti, posebno u “zapadnom svijetu”, poznato o “osmanskom Balkanu”, Bosni i Hercegovini, o Bošnjacima, što govori nauka, ali i ono što “nudi” kvazinauka i publicistika, nikada nije bilo beznačajno. Duboke predrasude su imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju ne samo pitanja koja, posebno uticajni naučnici, postavljaju složenoj prošlosti, nego i odgovore. Tomovi naučno utemeljenih djela ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Predrasude i negativni stereotipi, imuni na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja, tradicionalno se artikuliraju i unose u historiografiju i njeno interpretiranje činjenica. Zadatak njihovog uklanjanja je težak i neizvjestan posao. Istina je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda. Velika je važnost primjene multidisciplinarnog metoda u istraživanju prošlosti, kao i policentričnog pristupa historijskom iskustvu.

Summary

The past and the present are inseparable, one interprets the other. Breakthrough epochs always influence re-thinking of the perpetrator. Everything that happened has more perspective. The dramatic flows of history in the Balkans, even in Bosnia and Herzegovina, can not be universally perceived as separate from the broader European/global context, geopolitical order, influence, and the interest of the superpower. Long-term processes outperform local and regional borders. In them, phenomena, mentalities and ideologies are slowly changing. This also applies to the content of the relief sections of the “Eastern Issue”, whose controversial

paradigms, along with policy and instrumentalized science, transcend the boundaries of the centuries and continents. It directs the “topographical perspective of interpretation of history”. The principle of European identity is based on the doctrine that the Ottoman state and Islam are not part of European civilization. Dominant for a long time, not only in the Balkans, the Ottoman Empire was a “purely destructive force.” The gradual disintegration of this empire has increased the strategic importance of the Balkans. The view that Muslims are “aliens” in Europe is part of the mentality known and under the mask of the “Eastern question”. What is known to the foreign public, especially in the “Western world”, is known about the “Ottoman Balkans”, Bosnia and Herzegovina, the Bosniaks, which speaks of science, but also what “offers” quasi-journalism and journalism has never been insignificant. Deep prejudices are immune to counterarguments that arise from opposing experiences and insights. Each historiography is the product of one’s own time, whose interests often determine not only questions that, especially influential scientists, pose a complex past, but also answers. Tomatoes of scientifically based works do not change anything in relation to history if social and political circumstances are such that a different “consciousness” and “culture of memory” are desirable. Prejudices and negative stereotypes, immune to counterarguments that arise from opposing experiences and knowledge, are traditionally articulated and entered into historiography and its interpretation of facts. The task of their removal is a difficult and uncertain business. The truth is the “whole”, it is not in one place and in the historiography of one nation. It is of great importance to apply a multidisciplinary method in researching the past, as well as a polycentric approach to historical experience.

DEMOGRAFSKE PROMJENE NAKON BERLINSKOG KONGRESA (1878) U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: *Berlinskim kongresom 1878. godine okončan je rat Rusije i Osmanlijske imperije, ali prije svega i revizija mirovnog ugovora iz San Stefana kako bi se spriječilo širenje ruskog uticaja na Balkanu. Austro-Ugarska je dobila mandat da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom. Planiranoj mirnoj okupaciji suprotstavio se narod, a austrougarskoj vojsci pružen žestok otpor. Ipak, Bosna je okupirana uz veliki broj vojnih, ali i civilnih žrtava. Oficijelni izveštaji govore da je Austro-Ugarska ispunila uslove na koje se obavezala u Berlinu, ali realnost nakon okupacije je bila drugačija od onog što je bilo na hartiji zapisano. Nova administracija u Bosni i Hercegovini napravila je duboke i korjenite promjene u društveno – političkom sistemu, ali prije svega i u životu običnih ljudi. Tranzicija društva koja se odvijala veoma sporo i komplikovano imala je dalekosežne posljedice, posebno na demografske tokove u Bosni i Hercegovini. Demografske promjene nakon 1878. bile su rezultat više faktora, prvenstveno uspostavljanje nove vlasti, novog pravnog poretka, kulturno-civilizacijskog preokreta i reorganizacije vjerskog života. Viševjekovni i u najvećem djelu privilegirani položaj Bosne u Osmanlijskoj imperiji bio je promjenjen u provinciju dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim upravnikom. Narod nije dobio pravo da učestvuje u upravljanju svoje zemlje. Svaka promjena je bila izrazita i najčešće na štetu domicilnog većinskog bošnjačkog stanovništva. Činjenica da ovo razdoblje, kako u prošlosti, tako i danas izaziva veliki interes za proučavanje sa različitih gledišta, ovim radom želim da dam i kratak osvrt na dio demografskih promjena koje su se desile u Bosni i Hercegovini nakon njene okupacije.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, demografske promjene, Berlinski kongres, popisi stanovništva, posljedice.*

DEMOGRAPHIC CHANGES AFTER BERLIN CONGRESS (1878) IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The Berlin Congress in 1878 ended the war between Russia and the Ottoman Empire, but above all the revision of the San Stefano peace treaty in order to prevent the spread of Russian influence in the Balkans. Austria - Hungary*

has been given the mandate to occupy and manage Bosnia and Herzegovina. The planned peaceful occupation was opposed by the people, and the Austro-Hungarian army was given fierce resistance. Nevertheless, Bosnia is occupied with a large number of forces, but also civilian casualties. Official reports state that Austro-Hungary fulfilled the conditions that it bargained in Berlin, but the reality after the occupation was different from that which was found on the paper. The new administration in Bosnia and Herzegovina has made deep and radical changes in the socio - political system, but above all in the lives of ordinary people. The transition of a society that was going on very slowly and complicated had far-reaching consequences, especially on demographic trends in Bosnia and Herzegovina. Demographic changes after 1878 were the result of several factors, primarily the establishment of a new government, a new legal order, a cultural and social transition, and the reorganization of religious life. The centuries-old and, to the greatest extent, the privileged position of Bosnia in the Ottoman Empire was changed to the province of the dual monarchy with the supreme military administrator. The nation was not given the right to participate in the governance of its own country. Every change was pronounced and most often at the expense of the domicile majority Bosniak population. The fact that this period, as in the past, today has a great interest in studying from different points of view, I would like to give a brief review of the demographic changes that took place in Bosnia and Herzegovina after its occupation.

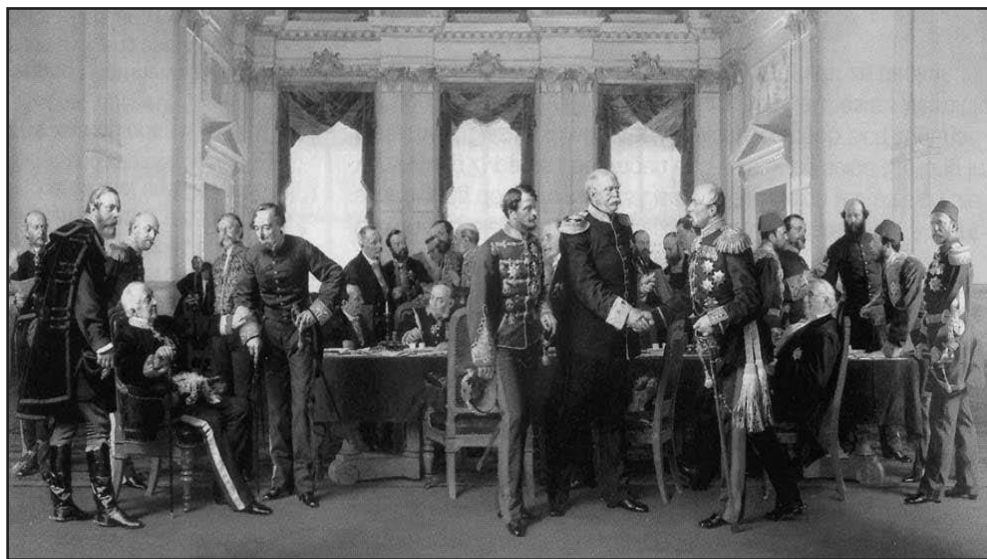
Key words: *Bosnia and Herzegovina, demographic changes, Berlin Congress, population censuses, consequences.*

Berlinski kongres i okupacija Bosne i Hercegovine

Rezultat Berlinskog kongresa je Ugovor između Velike Britanije, Austro-Ugarske, Francuske, Njemačke, Italije, Rusije i Osmanlijske imperije, potpisan 13. juna 1878. godine. Cijeli Ugovor ima 64 člana, koji su se u najvećem djelu odnosili na prostor Jugoistočne Evrope. Njime je temeljito izmijenjeno ili poništeno 18 od 29 članova San-Stefanskog sporazuma. Time su bile priznate Rumunija, Srbija i Crna Gora kao suverene države, a njihove teritorije znatno proširene. Na sjevernom dijelu Bugarske osnovana je Kneževina Bugarska, a na jugu od nje formirana je autonomna pokrajina Istočna Rumelija. Niz drugih osmanlijskih provincija odvojen je od Osmanlijske imperije, poput Bosne koja je dodijeljena Austro-Ugarskoj, te Kipra koji je dodijeljen Velikoj Britaniji. Rusiji su priključene osmanlijske provincije Ardahan, Kars i Batumi.

U cijelom ugovoru jedini član koji se odnosi na Bosnu, je član 25 sa kojim se predviđa okupacija i upravljanje Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. *Provincija Bosna i Hercegovina će biti okupirana i upravljana od strane Austro-Ugarske. Vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravljanje Novopazarskog*

Sandžaka, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u jugoistočnom pravcu do iza Mitrovice, te će u njemu i dalje ostati Osmanlijska uprava. Pa ipak, da bi se osiguralo novo političko stanje, kao i sloboda i bezbjednost saobraćajnica, Austro-Ugarska zadržava pravo da na cijelom ovom prostoru od starog Vilajeta Bosne drži garnizone i da u svojoj vlasti ima njegove vojničke i saobraćajne puteve. U tom cilju Vlade Austro-Ugarske i Osmanlijske Imperije zadržavaju pravo da dođu do sporazumjevanja o detaljima.

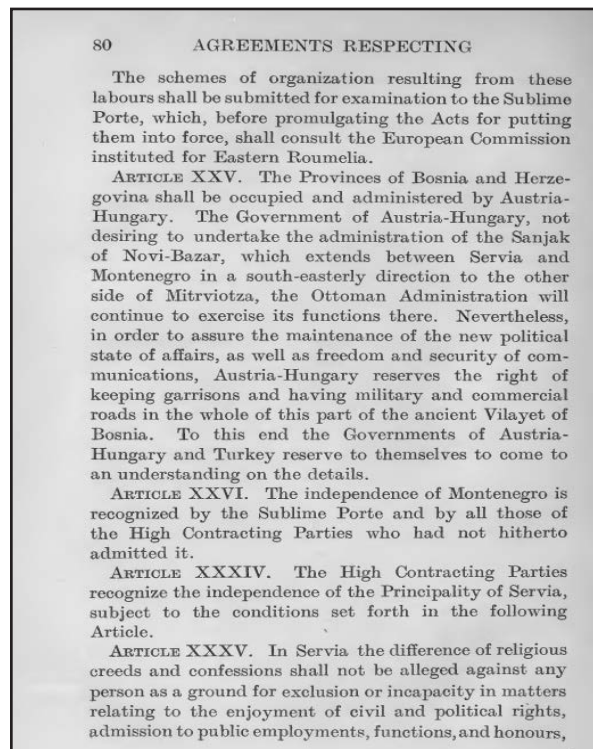
Prilog 1. *Berlinski Kongres, 13. juli 1878. godine.*

Iz ovog Međunarodnog ugovora i člana 25, mogu se uočiti dva značajna podatka za Bosnu i Bošnjake. Prvo: *Novopazarski Sandžak se prostire u jugoistočnom pravcu do iza Mitrovice* i Drugo: *Novopazarski Sandžak je dio Vilajeta Bosne*. Prvo: Ugovor potvrđuje da je region današnjeg Sandžaka bio dio Bosne. Drugo: Ugovorom ime Bosne promijenjeno je u Bosnu i Hercegovinu. Važno je potencirati da je Sandžak bio daleko veći period dio Bosne u kom su Bošnjaci bili većinsko stanovništvo. Ovo je značajno, jer se radi o međunarodnom dokumentu. Promjenom imena je počeo proces denacionalizacije i podjele Bošnjačkog naroda što je otežalo razvoj bošnjačkog identiteta, naroda i nacije u narednom periodu do danas. Mislim da ova promjena nije slučajna.

Diplomatija koja je prethodila Kongresu je obezbjedila mandat Austro-Ugarskoj, koji je za taj dio Evrope predstavljao miroljubiv čin koji neće izazvati otpor od strane stanovništva Vilajeta Bosne. Ipak, Austro-Ugarska se prethodno pripremala za ovaj korak i vojnički i politički.¹ Okupacijom Bosne osiguralo bi

¹ Grgur Jakšić, Vojislav Vučković, Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882 – 1883), *Glas SAN*, CCXIV, SANU, Beograd 1954, 49.

se zaleđe za Dalmaciju, te dobila i značajna prirodna bogatstva.² Planirana “mirna okupacija” se pretvorila u rat. Rat je trajao od početka avgusta do kraja oktobra

kada je završena okupacija sa velikim brojem žrtava.³ Austro-Ugarska vojska sa oko 300.000 vojnika uspjela je kroz 76 bitaka osvojiti cijelu Bosnu i Hercegovinu.⁴ Austro-Ugarska izgubila je oko 6.000 vojnika, a bosanska vojska prema austrijskim procjenama imala je oko 93.000 boraca, dok se ukupni gubitci računajući i civile, kreću oko 150.000 ljudi.⁵

Prve četiri godine zemljom je upravljala vojna uprava, da bi 1882. bila zamijenjena civilnom vlašću. U narednom periodu Austro-Ugarska je iskoristila političke probleme unutar Osmanlijske imperije i 1908. aneksirala Bosnu i Hercegovinu i u potpunosti imala apsolutnu vlast. Uspostava nove vlasti i

Prilog 2. Član 25. Berlinskog ugovora.

sistema prouzrokovala je veliki psihološki udarac Bošnjacima, prije svega onim sa islamskom religijom. Nova administracija u Kondominijumu Bosni i Hercegovini napravila je duboke i korjenite promjene u društveno – političkom sistemu. Veliki broj Bošnjaka i drugih muslimana odlučio je napustiti domovinu i preseliti u područja koja su bila pod kontrolom Osmanlijskog carstva. Skoro cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo je zahvaćeno velikim migracijskim valom. Okupacija je imala velike posljedice, a 1878. godina za Bosnu i Hercegovinu bila je prekretnica i obilježila je cijeli moderni period sa posljedicama sve do današnjeg vremena.

2 Martin Gabriel, *Bosnien und die Herzegovina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgmonarchie (1700-1870)*, Kakanien, Klagenfurt 2011, 4-5.

3 Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Matica Hrvatske, Zagreb 1910, 97-100; Enver Imamović, *Historija Bosanske vojske. Bosanski korijeni*, Saraybosna 1999, 277.

4 Grupa autora, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 218.

5 Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, R. Petrović (ur), *Posebna izdanja*, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4. *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, tom I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 88.

Formiranjem nacionalnih država, raste i nacionalna svijest Bošnjaka. Tokom XIX stoljeća Bošnjaci i muslimanski stanovnici Bosne za svoju nacionalnu državu smatraju Osmanlijsku Imperiju u širem i Bosnu u užem smislu riječi. Iako je Austro-Ugarska bila jaka, sigurna i perspektivna država u kojoj su razni narodi živjeli u međusobno dobrim odnosima. Čak bi se moglo reći da je u ovom vremenu predstavljala multietničku i multinacionalnu državu, ali sa hrišćanskim predznakom i različitim društveno-političkim odnosima, tradicijom i kulturom stanovništva. Za Bošnjake sasvim različita od Osmanlijske imperije čiji su dio bili stoljećima.

Demografske prilike i promjene u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća

Na demografske prilike nakon 1878. godine utjecali su mnogi faktori. Iako su zvanični izvještaji tvrdili da je Austro-Ugarska ispunila zahtjeve na koje se obavezala tokom Berlinskog kongresa, ipak realnost je nakon okupacije u mnogo čemu odstupala od onog što je bilo dogovoreno i zapisano na hartiji. Tranzicija je tekla vrlo sporo, komplicirano i s dalekosežnim posljedicama, pogotovo na opštu demografsku sliku Bosne. Najznačajniji faktori koji su utjecali na demografsku sliku Bosne i Hercegovine su: nova nametnuta vlast; novi pravni i društveni poredak; kulturno-civilizacijski preokret; reorganizacija vjerskog života i islama u novim uslovima; privredne prilike; uprava i administracija je bila sastavljena od ljudi doseljenih u Bosnu i Hercegovinu iz drugih djelova monarhije; narod nije dobio pravo da učestvuje u upravljanju svoje zemlje i veoma spora, komplikovana i neadekvatna tranzicija društva.

Sve ovo je izazvalo naglu i radikalnu izmjenu kod muslimana i osjećanje da više nikad u Bosni neće biti gospodari, što intenzivira proces masovnog iseljavanja Bošnjaka u Osmansko carstvo. Iseljavanjem muslimanskog stanovništva mijenjala se demografska struktura u Bosni i postojala je realna mogućnost da muslimani od većinskog stanovništva postanu manjina.

Prvi Popis stanovništva nakon okupacije održao se 1879. godine⁶ u još nestabilnim uslovima i u nepovjerenju od strane većinskog muslimanskog stanovništva. Prema podacima u Bosni ima 1.157.815 žitelja, i to: Muslimani (38,74%), Pravoslavci (42,88%), Katolici (18,09%) i dr. Dio visokih srpskih društvenih krugova su koristili ovaj podatak kao opravdanje za prirodno pravo i teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu. Također u kontinuitetu predstavljajući Osmanlijsko carstvo kao neku sivu zonu u kojoj nisu vladali zakoni i propisi, a time i da osmanlijski popisi i registri nisu relevantan izvor. Ipak, danas već je i svima više nego jasno da to nije tačno, već da je Osmansko carstvo bila veoma dobro uređena i organizirana država. Na neosnovanost njihove

⁶ *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina 1879*, Aemtliche ausgabe, K. u. K. Regierungsd, Sarajevo 1880. (Štatistika miesta i pučanstva BiH iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo 1880).

teze ukazuju sljedeće činjenice: Bošnjaci (čisti ili pravi monoteisti)⁷ su većinsko stanovništvo Bosne prije da ona postane dio Osmanlijske imperije; nakon diferenciranja nacionalnih identiteta na religijskoj osnovi Bošnjaci muslimani su većinsko stanovništvo Bosne; nestabilne prilike u zemlji kao posljedice ustanaka i okupacije (veliki broj ubijenih i veliki broj iseljenih); nepovjerenje u novu vlast i institucije; kontinuirani odliv bošnjačkog stanovništva prema Osmanlijskoj imperiji i kontinuirani priliv stanovništva iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije i susjednih država.

Prije dolaska Osmanlija Bošnjaci su bili većinski narod u Bosni, a tako je bilo i u periodu Osmanlijske imperije bez obzira na religijsku pripadnost. O ovome govore brojni domaći i inostrani izvori. Nakon diferenciranja nacionalnih identiteta na religijskoj osnovi Bošnjaci muslimani su većinsko stanovništvo Bosne još od XVI stoljeća. Ipak, najobjektivnije je da pogledamo podatke neposredno prije Berlinskog kongresa, odnosno popisa stanovništva. Takve podatke daje Salname Vilajeta Bosne iz 1287. godine po hidžri ili 1870. godine. Podaci potvrđuju sve prethodne osmanlijske i inostrane statistike i istraživanja o Bosni i njenom stanovništvu.

Provincija	Muslimani	%	Pravoslavni	%	Katolici	%	Jevreji	%	Romi	%	Ukupno:
Sarajevo	98.921	55,06	51.566	28,70	24.590	13,69	2.696	1,50	1.903	1,06	179.676
Zvornik	178.964	51,26	131.471	37,66	32.787	9,39	354	0,10	5.521	1,58	349.097
Banja Luka	84.061	33,28	126.288	49,99	40.554	16,05	65	0,03	1.656	0,66	252.624
Travnik	122.251	46,98	70.547	27,11	65.110	25,02	441	0,17	1.850	0,71	260.199
Bihać	127.027	53,28	104.343	43,77	5.898	2,47	0	0,00	1.124	0,47	238.392
Hercegovina	110.964	48,18	66.041	28,67	51.414	22,32	0	0,00	1.900	0,82	230.319
Novi Pazar	147.942	62,66	85.952	36,41	0	0,00	112	0,05	2.086	0,88	236.092
Ukupno:	870.130	49,82	636.208	36,43	220.353	12,62	3.668	0,21	16.040	0,92	174.6399

Prilog 3. Stanovništvo Vilajeta Bosne (1870).⁸

U Vilajetu Bosna 1870. godine živi 1.746.399 lica. Na bazi podataka jasno se vidi na *Prilogu 3.* da većinsko stanovništvo Bosne je muslimansko, odnosno 49,82% od ukupnog stanovništva, zatim pravoslavni su 36,43%, katolici 12,62% i dr. Da bi napravili komparaciju potrebno je oduzeti podatke za Sandžak, odnosno Bosna bez Sandžaka ima 1.510.307 lica. Iako je Sandžak sa najvećim procentom muslimanskog stanovništva (62,66%), njegovo oduzimanje minimalno umanjuje procenat muslimana u ukupnom stanovništvu. Bošnjaci muslimani su većinsko

⁷ Зеќир Рамчиловиќ, Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата, БКЗ, Скопје 2014, 31-63. (dalje: 3. Рамчиловиќ, Бошњаците во Македонија во текот на XX век).

⁸ Bosna Vilayeti Salnamesi, 1287 Senesi, Vilayet Matbaası 1287 Yılına Aittir, Yer Numarası: 1967 SA 401, DVD Numarası 362, Eski Harfli Türkçe, sayfa: 175, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara.

stanovništvo Bosne i bez Sandžaka sa 722.188 lica ili 47,82%, dok su 36,43% pravoslavni, 14,59% katolici i dr.

Ukoliko napravimo poređenje sa podacima popisa iz 1879. godine broj Bošnjaka muslimana je manji za 273.675 lica. Iako, na prvi pogled ovaj broj možda izgleda predimenzioniran, smatram da nas ovaj broj samo navodi da tražimo razloge o istom. Burni period praćen ustancima sedamdesetih godina XIX vijeka izazvao je velika raseljavanja stanovništva, a period okupacije i otpor prema Austro-Ugarskoj je rezultirao velikim brojem žrtava i migracija prema ostatku Osmanskog carstva. Da ratovi mogu izazvati masovna iseljavanja stanovništva i u kratkom periodu, svjedoci smo takvih dešavanja, nažalost ponovo u Bosni i Hercegovini kada je krajem XX vijeka Bosnu napustilo više stotina hiljada ljudi. Na sve gore navedeno ako dodamo i opšte poznatu činjenicu da je period iseljavanja iz Bosne bio intenzivan u prve dvije godine nakon okupacije, a poseban problem je što su iseljena lica bila uglavnom intelektualna, činovnička i politička elita. Ne treba zanemariti i opstrukcije i skriveni bojkot zbog nepovjerenja prema novim hrišćanskim vlastima. Logično je što u 1879. godini imamo i znatno manji procenat muslimanskog stanovništva.

U vrijeme Austro-Ugarske uprave održana su četiri popisa: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. U cijelom periodu ukupni broj stanovništva je u porastu, kako je prikazano na *Prilogu 4*. Rezultati popisa po religioznoj strukturi ukazuju na velike disproporcije. Broj svih naroda se povećava, ali sa veoma različitim intenzitetom, što se ogleda u procentu u ukupnog stanovništva. Podaci ukazuju da je iseljavanje bilo jako izraženo kod muslimana, a doseljavanje kod drugih naroda posebno katolika, odnosno kolonizacije lica iz Austro-Ugarske i susjednih novih država. U 1879. godini u Bosni i Hercegovini ima 1.157.815 stanovnika,⁹ u 1885. godini 1.335.163 stanovnika,¹⁰ u 1895. godini izbrojano je 1.564.172 stanovnika,¹¹ a prema popisu 1910. godine 1.883.484 stanovnika.¹² Od prvog do posljednjeg popisa broj stanovnika je porastao od 1.157.815 na 1.883.484, što čini priraštaj od 725.669 lica ili 62,68% (2,02% godišnje). U isto vrijeme, gustina naseljenosti porasla je sa 22 na 37,1 žitelja na 1 km², što je svrstavalo u red slabije naseljenih zemalja. Prema rezultatima popisa zbog dužine perioda najveći porast zabilježen je u periodu između popisa 1895-1910. kada se broj stanovništva uvećava za 319.312

9 *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina 1879*, Aemtliche ausgabe, K. u. K. Regierungsd, Sarajevo 1880. (Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo 1880).

10 *Ortschafts-und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Aemtliche ausgabe, Sarajevo 1886 (Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886).

11 *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, Statistički odsjek Zemaljske vlade, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896).

12 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija, Zamaljska vlada za Bosniu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1912.

lica ili godišnje 21.287 lica. U prosjeku po godini najveće povećanje stanovništva je između dva prva popisa (1879-1885), tačnije 29.633 lica godišnje zbog velikog broja doseljenika za potrebe novog vojnog i državnog činovničkog aparata.

Ukoliko pratimo promjene od 1879. do 1910. godine broj pravoslavniha se od 496.485 lica povećao na 825.418 lica, odnosno za 328.933, dok se broj katolika duplirao od 209.391 lica, na 434.061 lice, odnosno za 224.670. Za razliku od njih broj muslimana se blago povećao od 448.513 lica, na 612.137 lica u 1910. godini, ili za samo 163.624. Prema popisu 1910. godine, kako je prikazano na *Prilogu 4*, najveći dio stanovništva su pravoslavci, uglavnom Srbi sa 43,82%, zatim Bošnjaci sa 32,50%, katolici, uglavnom Hrvati sa 23,05% i ostali sa 0,63% od ukupnog stanovništva. U navedenom razdoblju (1879-1910), udio pravoslavniha u ukupnom stanovništvu zemlje povećao se za 0,94%, katolika za 4,96%, dok se udio muslimana smanjio za 6,24%.

Godina	1879.		1885.		1895.		1910.	
Religija	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Muslimani	448.513	38,74	492.770	36,89	548.632	35,07	612.137	32,50
Pravoslavni	496.485	42,88	571.250	42,77	673.246	43,04	825.418	43,82
Katolici	209.391	18,09	265.788	19,90	334.142	21,36	434.061	23,05
Jevreji	3.426	0,30	5.805	0,43	8.152	0,52	11.868	0,63
Ukupno:	1.157.815	100	1.335.613	100	1.564.172	100	1.883.484	100

Prilog 4. Stanovništvo u Bosni i Hercegovini – religiozna struktura.¹³

Privilegirani i autonomni položaj Bosne u Osmanskom carstvu bio je promijenjen u provinciju dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim zapovjednikom, a narod nije dobio nikakvo pravo da se uključi u upravljanju svoje zemlje.¹⁴ Administracija je bila sastavljena od ljudi iz monarhije i to u ogromnoj većini, koja je planski doseljena, jer je logično da se rijetko ko seli iz zemlje sa boljim privrednim uslovima u zemlju sa lošijim ekonomskim mogućnostima.¹⁵ Sa novom upravom dolaze poslovni ljudi i izvjestan broj činovnika, zanatlija, trgovaca i dr. Osim njih u Bosnu i Hercegovinu kontinuirano se doseljava stanovništvo iz drugih dijelova monarhije i iz susjednih zemalja. U Bosnu i Hercegovinu prema oficijalnim podacima je doseljeno i oko 30.000 doseljenika kolonista,¹⁶ iako je realno njihov broj bio veći. Okupacijom i aneksijom, u Bosni i Hercegovini naglo

13 Tabela je napravljena na bazi podataka austro-ugarskih popisa stanovništva po godinama njihovog održavanja.

14 Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, Институт за национална историја, Книгоиздателство Мисла, Скопје 1993, 103.

15 Јован Цвијић, *Сабрана дела*, Књига 3, *Говори и чланци*, САНУ, Београд 1987, 130.

16 Архив Bosne i Hercegovine, *Gemeinsames Finanzministerium, Abteilung Bosnien-Herzegowina - (Zajedničko ministarstvo finansija, odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, Präsidial Br. 988-1909, Sarajevo 1909.*

raste broj doseljenika, koji su 1910. činili 114.591 lica ili 6,04% od ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Iz područja južnoslovenskih zemalja bilo je najviše doseljenika. Najveći broj iz Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, te Slovenije, Srbije i Crne Gore ili 61.191 lica. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je ukupno 53.400, a među njima su bili najbrojniji Nijemci, Poljaci, Rusini, Česi, Mađari, zatim Talijani, Rumuni, Slovaci i drugi.¹⁷

Za razliku od doseljavanja izbjeglice su uglavnom Bošnjaci. Razlozi su mnogobrojni, a najznačajnije sam već pomenuo. Ono što nisam jesu propaganda i psihološki pritisak, kao i prećutno odobravanje i ne poduzimanje većih mjera zaštite muslimanskog stanovništva. Vlasti su ovu situaciju objašnjavali kao izbor "muhamedanaca" jer se muhamedanske obitelji nisu mogle snaći u promijenjenim prilikama te se sele iz zemlje.¹⁸ Svaka promjena bila je korištena za propagandu i nametanje mišljenja da je ista uperena protiv Bošnjaka. Posebno negativno se odrazio *Zakon o vojnoj obavezi* iz 1881. godine,¹⁹ koji je bio razlog nove masovne iseljeničke euforije.²⁰ Ranija iskustva muslimana iz susjednih zemalja samo su podsticala proces iseljavanja. Novi uslovi i averzija prema novoj državi pasivizirala je Bošnjake koji su čeznuli za osmanlijskim vaktom, a porodične veze su dopunski uticale na iseljavanje. Činjenica da je vlast skoro uvijek pozitivno rješavala sve molbe, čak i one gdje nije bio naveden niti jedan razlog za iseljavanje. Samo u 1882. godini, u 3.003 molbe nije naveden nikakav razlog za iseljavanje, a vlada je i te molbe rješila pozitivno.²¹ Svaka pozitivna dozvola o iseljenju bila je uslovljena gubitkom prava žiteljstva po rađanju. Aneksija Bosne i Hercegovine u 1908. godini zadala je finalni udarac i izazvala novi migracijski talas. Nakon aneksije, do austougarske uprave je stiglo 50.000 molbi za izdavanje dozvola za putovanje.²² Za godinu dana samo iz sjeverozapadne Bosne se iselilo oko 10.000 ljudi, od kojih dvije trećine iz Bosanske krajine.²³ Vladina odredba da zemlja može preći u neograničeno vlasništvo kolonista ukoliko oni imaju politički i moralno ispravno ponašanje,²⁴ na najbolji način pokazuje kako je Austro-Ugarska rješavala probleme sa iseljavanjem.

17 Ivan Balta, Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja Ustava 1910. godine, *Zbornik radova - Naučni skup: Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010)*, Univerzitet u Tuzli, Tuzla 2010, 32.

18 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 1997, 367. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

19 *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Izd.c. i kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906, 9. (dalje: *Izveštaj o upravi BiH*).

20 Fuad Slipčević, *Bosna i Hercegovina: od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svjetskog rata: (1878 - 1918)*, Školska knjiga, Zagreb 1954, 15.

21 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 368.

22 Gaston Gravier, Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 15. januar 1911, 1; Сафет Бандовић, Токови исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску, *Новопазарски зб*, бр. 17, Музеј Рас, Нови Пазар 1993, 104; Александар Апостолов, Колонизација на мухаџирите во Македонија и растројство на чифџиските односи од крајот на XIX век до 1912, *ГИИИ*, IV/1-2, ИНИ, Скопје 1960, 117.

23 *Musavat*, godina IV, br. 65, Sarajevo 1910, 2.

24 *Musavat*, godina IV, br. 7, Sarajevo 1910, 3

Iseljavanje nije opravdavala jedino bosanska ulema koja se oglasila stavom da ne treba napustati domovinu. Reisul-ulema Mehmed Teufik Azapagić je objavio da ne postoje šerijatski razlozi za iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine.²⁵

Austro-Ugarska u početku nije vodila preciznu statistiku o iseljavanju, a izvještaji su bili nepotpuni i nisu podobni za analizu migracijskih procesa i tendencija stanovništva. Prvi izvještaji su proizvoljni, prema kojima od 1878. do 1883. godine je iseljeno samo 8.000 lica ili 1.600 lica godišnje. Od 1883. do 1905. iseljeno je 32.625 lica ili 1.483 lica godišnje. Od 1905. do 1914. godine iseljeno je 20.489 lica ili 2.275 lica godišnje. U cijelom periodu od 1878. do 1914. godine iseljeno je 61.114 muslimana ili 1.698 lica godišnje.²⁶ Ova nerealna statistika u oficijelnim izvještajima vlasti se odnosi samo ona lica koja su dobila službeno odobrenje i dozvolu da napuste zemlju. Zahtjevi za iseljenje mogli su se podnositi tek nakon 1883. godine, ali bez obzira, ponuđeno rješenje o legalnom iseljavanju nije spriječilo već uspostavljeno ilegalno iseljavanje iz zemlje. Sasvim logično najveći dio historičara smatra da je upravo u tim prvim godinama iseljen najveći broj Bošnjaka. Krajem 1878. godine prema britanskim izvorima iz Bosne za Istanbul je krenulo više od 50.000 lica.²⁷ U periodu od 1900. do 1905. godine prema austro-ugarskim izvještajima iz Bosne i Hercegovine se iselilo 13.750 lica, za isti period carigradsko povjereništvo za prihvatanje muhadžira izvještava o dolasku 72.000 muhadžira iz Bosne.²⁸ Nakon uvođenja vojne obaveze, prema državnim turskim arhivima oko 100.000 Bošnjaka se doselilo na osmanlijske teritorije u periodu od 1882. do 1900. godine.²⁹ O velikom broju muhadžira iz Bosne i Hercegovine govori i podatak da je na bojnim poljima u vrijeme Balkanskih ratova u sastavu osmanlijske vojske bilo regrutirano oko 20.000 Bošnjaka koji su tih godina emigrirali u Osamansko carstvo.³⁰

Iseljavanje Bošnjaka i doseljavanje drugih može se pratiti i analizom promjene religiozne strukture gradskog stanovništva. Iseljavanje muslimana i useljavanje drugih umanjilo je muslimansku apsolutnu većinu od 70,70% u 1879. godine na samo 50,56% u 1910. godini. Dobar primjer je Sarajevo, u kome po popisnim godinama od 1879. do 1910. bošnjačko muslimansko stanovništvo stagnira sa minimalnim povećanjem od samo 3.755 lica, dok se ukupno gradsko stanovništvo povećalo za čak 30.542 lica. Odnosno u 1879. godini muslimani

25 З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*, 97-98.

26 *Izveštaj o upravi ViH*, 9-10; Мита Костић, *Из историје колонизације Јужнр Србије крајем прошлог века*, *Гласник Скопског научног друштва*, Књига XII, Одељење друштвених наука, Скопље 1933, 236.

27 Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans, Belgeler - Documents*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, 715.

28 Скендер Ризај, *Структура становништва Косовског вилајета у другој половини XIX века*, *Врањски Гласник*, Књ. VIII, Народни Музеј у Врању, Врање 1972, 195.

29 *Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, 309.

30 Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART 7, Sarajevo 1998, 57.

čine 69,46% od stanovništva Sarajeva, pravoslavni su 17,53%, katolici su samo 3,27%, a Jevreji su 9,72%. Za samo trideset godina muslimani od apsolutne većine u 1910. godini čine samo 35,83% od ukupnog stanovništva Sarajeva, a katolici od 3,27% dostižu izvanrednih 34,52% stanovništva grada. Pravoslavni ostaju na skoro identičnih 16,27%, dok Jevreji imaju blag porast u procentu stanovništva od 12,32%.

Pripadnost	1879.	1885.	1895.	1910.	Povećanje u broju lica
Jevreji	2.077	2.618	4.058	6.397	4.320
katolici	698	3.326	10.672	17.922	17.224
muslimani	14.848	15.787	17.158	18.603	3.755
pravoslavni	3.747	4.431	5.858	8.450	4.703
ostali	7	106	337	547	540
Ukupno:	21.377	26.268	38.083	51.919	30.542

Prilog 5. *Struktura stanovništva po religijskoj pripadnosti grada Sarajeva (1879-1910).*³¹

Mnogo je različitih izvora i podataka o iseljenim Bošnjacima i drugim muslimanima iz Bosne. Od onih nerealnih minornih 61.114 iseljenih prema austro-ugarskim oficijelnim izvještajima, do brojki na bazi turskih arhiva i drugih stranih statistika koje se kreću od oko 140.000 lica³² ili 180.000 lica³³ do 300.000 lica. Posljedni iznos veliki dio historičara smatra predimenzioniranim i pretjeranim.³⁴ Komparativnom analizom podataka o doseljenu muhadžira iz Bosne u Osmansko carstvo, kao i analizom demografskih podataka održanih popisa u Bosni i Hercegovini, prosječnim prirodnim prirastom toga vremena, kao i neprijavlivanje ženske djece od strane Bošnjaka, broj muhadžira nije predimenzioniran i kreće se oko 250.000 lica. Razlike u demografskim podacima i tada, pa i danas su zbog velikog broja različitih izvora o proučavanju migracija. Izvori koji su često neusaglašeni, nedosljedni i nepotpuni, obremenjeni ideološkom pozadinom, kako u matičnoj državi, tako i u zemlji prijema.

31 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija, Zemaljska vlada za Bosniu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1912.

32 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Historijske monografije, Knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 20; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Посебна издања, Књ.12, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 1955, 41.

33 Mustafa, Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija bosanskih pogleda*, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Sarajevo 1996, 62.

34 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 371.

Umjesto zaključka - Posljedice demografskih promjena

Bosna i Hercegovina nikada nije bila dio rješenja u procesu propadanja Osmanskog carstva i rješavanja posljedica tog procesa, već samo sredstvo za potkusurivanje između do tada neprikosnovenog Osmanskog carstva i drugih velikih sila.

Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske nikada nije prestalo, samo je mijenjalo intenzitet u određenim periodima. Najintenzivnije iseljavanje bilo je za vrijeme i neposredno nakon okupacije (1878), zatim uvođenjem vojne obaveze (1881) i nakon Aneksije Bosne i Hercegovine (1908).

Oslabljeno Osmansko carstvo nije bila u stanju da na diplomatski način napravi pritisak i obezbijedi veću zaštitu muslimana u njihovoj domovini, već je iz više razloga započela proces prihvatanja i zbrinjavanja doseljenih muhadžira iz Bosne.

Nažalost veliki broj Bošnjaka je prihvatio nametnuto razmišljanje da oni nisu, niti mogu biti nosioci državnosti Bosne i Hercegovine i svoju domovinu tražili su tamo gdje je nema i gdje je ne mogu naći.

Rezultat gore navedenih pojava i procesa je doveo do posljedica sa kojima se i danas suočavaju Bošnjaci i Bosna i Hercegovina. To je dovelo do ozbiljne prijetnje da u Bosni i Hercegovini jedna autohtona i dominantna populacija bošnjačkog naroda postane pasivizirana manjina u svojoj domovini i time izgubi i pravo da bude nosioc suvereniteta državnosti Bosne i Hercegovine. Ova praksa započeta nakon propadanja Osmanlijske imperije je mijenjala intenzitet i metode, ali nažalost još je aktuelna i nakon 140 godina od Berlinskog kongresa.

Summary

Bosnia and Herzegovina has never been part of the solution to the process of decaying the Ottoman Empire and resolving the consequences of that process, but merely a means of exploiting between the inviolable Ottoman Empire and other great powers until then.

The emigration of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina during Austria-Hungary never ceased, it only changed the intensity in certain periods. The most intensive emigration was during and immediately after the occupation (1878), then the introduction of a military obligation (1881) and after the Bosnia and Herzegovina (1908).

The impoverished Ottoman Empire was unable to put pressure on the diplomatic way and provide greater protection for Muslims in their homeland, but for several reasons, the process of accepting and taking care of settlers from Bosnia started.

Unfortunately, a large number of Bosniaks have accepted the imposed refusal that they are not, nor can they be bearers of the statehood of Bosnia and Herzegovina, and sought their homeland where they are not and where they can not be found.

The result of the above mentioned phenomena and processes has resulted in the consequences that Bosnians and Bosnia and Herzegovina are facing today. This has led to a serious threat that in Bosnia and Herzegovina an autochthonous and dominant population of the Bosniak people becomes a passive minority in their homeland and thus loses the right to be the bearer of the sovereignty of the statehood of Bosnia and Herzegovina. This practice, initiated after the fall of the Ottoman Empire, has changed the intensity and methods, but unfortunately it is still current even after 140 years since the Berlin Congress.

BRIGA ZA NAROD U DIJASPORI DO LATENTNOG SUKOBA SA DOMICILNIM NARODOM – AKTUALIZACIJA PROŠLOSTI NA SADAŠNJOST U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Uglavnom je 19. i početak 20. vijeka bilo doba konstitucije nacija u jugoistočnoj Europi, povećana briga za oaze narode koji su živili izvan matičnog naroda, ali koja je poneki puta prelazila u namjernu ili nenamjernu hegemoniju nad drugim narodima. Ovaj fenomen je aktualan i danas kod raznih naroda, posebno na prostoru Balkana, stoga je interesantno kako se “briga za narodom izvan matične zemlje” (danas bi rekli naroda u “dijaspori”), provodila raznim “akcijama” koje su ponekad politički dirigitirane iz centara moći Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine te Hrvatske i Slavonije, posebno u slučaju projekta mađarske (ugarske) vlade prozaičnim nazivom “Julijanska akcija”. Tzv. Julijanska akcija nije bila u to vrijeme jedinstvena, niti jedina, niti prva, niti posebna, nego se može na istim prostorima donekle komparirati sa istom metodologijom rada, npr. sa sličnim njemačkim projektom Schulvereine, talijanskom akcijom Dante Alighieri pa čak i ne tako značajnom slavenskom akcijom Ćirilometodskih društava, i drugim manje poznatim „akcijama“, koje su djelovale u inozemstvu, tj. uglavnom izvan prostora matičnih nacionalnih država, na prostoru Austro-Ugarske. Suprotni stavovi uglavnom su se manifestirali u tumačenju opravdanosti djelovanja, npr. Julijanske akcije (koja je dobila prozaično ime). Na primjer mađarska strana (slično i njemačka, talijanska, ... kroz svoje udruge) je djelovanje udruge “Julijan” opravdavala brigom za vlastiti narod izvan granica matične države (radi očuvanja identiteta, kulture i jezika). Nasuprot tome je hrvatska (pa i bosansko-hercegovačka, ...) strana u djelovanju udruge “Julijan” je vidjela oblik političkog odnarođivanja i pomađarivanja (ili ponjemčivanja, talijaniziranja, ...) većinskog domicilnog stanovništva. Mađarska Julijanska akcija provodila se na temelju: A) Statuta Julijanskog društva, (izglasano 1903), te B) ugarskih, bosansko-hercegovačkih i hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih zakona.

Npr. mađarske Julijanske škole mogle su se u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj i Slavoniji osnivati, organizirati i djelovati ne samo na temelju važećih ugarskih zakona, već i na temelju školskih zakona Bosne i Hercegovine te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji su dopuštali, pa čak i poticali organiziranje javnih i privatnih škola, seoskih, pustaraških škola (npr. kroz mađarske julijanske škole), tvorničkih škola (npr. škole mađarske državne željeznice), konfesionalnih škola (npr. mađarske reformatorske škole), što je otvorilo širok prostor djelovanja

mađarske Julijanske akcije od 1904. u Hrvatskoj i Slavoniji te od 1908. okupacije i u Bosni i Hercegovini. Velika većina učenika bila je nemađarske nacionalnosti, a upisivani su ovdje zbog boljih uvjeta, mogućnosti zapošljavanja u poduzećima i državnim i javnim službama te nastavku školovanja. Mađarske škole i mađarske željeznice, kao i mađarske crkve i društva u Hrvatskoj i Slavoniji, postojale su već u drugoj polovici 19. vijeka, te su imale smisao provođenja tzv. mađarske državne misli (*Magyar Állami eszme*), koji su politički instrumentalizirani te su od 1904. program tzv. Julijanske akcije do kraja Prvog svjetskog rata stavili u svoj sustav i program. Gotovo istovjetni je takav odnos od 1908. bio i u Bosni i Hercegovini. Bili su stalni sukobi državne mađarske vlasti i programa Julijanske akcije sa većinskim slavenskim stanovništvom izvan Ugarske, npr. u Bosni i Hercegovini. Kada je Julijanska akcija zbog "brige za svoj narod u dijaspori" politički bila instrumentalizirana i u jednom dijelu prešla granice „očuvanja“ svoga naroda, započela je sa "nenamjernom" asimilacijom putem škola, željeznica i kulturnih društava, tada je nužno morala doći u sukobe sa drugim narodima. Sa mađarskih gledišta tzv. „Bosanska akcija" i „Slavonska akcija" mađarske Vlade, bile su usmjerene na zbrinjavanje Mađara u tzv. „pridruženoj" i anektiranoj pokrajini te na jačanje i proširenje mađarskog utjecaja, a u zemljama gdje su većinsko stanovništvo bili muslimani - Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Ista akcija kretala se od optužbe „mađarizacije" do teorije o Mađarima koji su ugroženi asimilacijom, ipak, akcija nije postigla dugoročni cilj i nije se pokazala trajnom jer nakon završetka Prvoga svjetskog rata, mala skupina Mađara u novonastalim državama nije imala nikakve pravne garancije te joj promjenjene vlasti nisu osiguravale opstanak.

Ključne riječi: *Reforme, asimilacija, Julijanska akcija, Bosna i Hercegovina.*

CARE FOR PEOPLE IN DIASPORA UP TO A LATENT CONFLICT WITH THE DOMICILE NATION – UPDATING THE PAST TO THE PRESENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The beginning of the 19th and the 20th century marked the period of nations' constitution in southeastern Europe and greater care for nations' oases living out of their parent nations. Sometimes that care turned into intended or unintended hegemony over other nations. This phenomenon is actual even today in various nations, especially in the Balkans, so it is interesting how "the care of the people out of their home country" (nowadays people would say "diaspora"), implemented various "actions" that were sometimes politically conducted from the Austro-Hungarian centres of power to the territory of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia, especially in the case of the Hungarian government's pro-government project "Julian Action". So-called Julian Action was not unique at*

that time, neither it was the only, nor the first or special, but it can be somewhat comparable to the same work methodology in the same regions, for example, with the similar German project Schulvereine, the Italian action by Dante Alighieri, and even to not so significant Slavic action of the Cyril and Methodius societies, as well as to some other less-known “actions” that operated abroad, i.e. mainly outside the home countries, on the territory of Austria-Hungary. The opposite views were mostly manifested in the interpretation of justification, e. g. of Julian Action (which got the prosaic name). For instance, the Hungarian side (similar to German, Italian ... through their associations), justified the action of the association “Julian” by the care of its own people outside the borders of the home state (in order to preserve identity, culture and language). On the contrary, the Croatian (and also Bosnian-Herzegovinian,...) side in the activity of the “Julian” organization recognized a sort of political alienation and Hungarization (or Germanization, Italianization, ...) of the majority of domicile population. The Hungarian Julian campaign was conducted on the basis of: A) Statute of the Julian Society, (voted in 1903), and B) Hungarian, Bosnian-Herzegovinian and Croatian-Slavonic-Dalmatian laws.

For example, the Hungarian Julian Schools in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia could be founded, organized and act not only on the basis of the applicable Hungarian laws, but also on the basis of the school laws of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slavonia and Dalmatia, which allowed and even encouraged the organization of public and private schools, rural and wilderness schools (e. g. through Hungarian Julian schools), factory schools (e. g. Hungarian state railway schools), confessional schools (e. g. Hungarian reformatory schools), which opened a wide area of the Hungarian Julian Action operation from 1904 in Croatia and Slavonia, and from the 1908 occupation in Bosnia and Herzegovina. A vast majority of pupils were of non-German nationality, and they were enrolled there because of better conditions, employment opportunities in enterprises, state and public services, as well as because of future education. Hungarian schools and Hungarian railways, as well as Hungarian churches and societies in Croatia and Slavonia, existed in the second half of the 19th century. They had the purpose of implementing the so-called Hungarian State Thought (Magyar Állami eszme), which had been politically instrumentalized. Since 1904 until the end of the First World War they put the so-called Julian action into their systems and programmes. Almost identical relationship had existed in Bosnia and Herzegovina since 1908. There were constant conflicts between the state of Hungary and Julian campaign with the majority of Slavic population outside of Hungary, for example, in Bosnia and Herzegovina. When the Julian campaign was politically instrumentalized because of “taking care of its people in diaspora”, and in some parts crossed the boundaries of “preserving” them, it began with “unintentional” assimilation through schools, railways and cultural societies. So it necessarily had to come into conflict with other nations. From the Hungarian point of view, the so-called “Bosnian Action” and “Slavonic Action” of the Hungarian Government were

directed towards the care of Hungarians in the so-called “affiliated” and annexed province, as well as to strengthening and expansion of Hungarian influence in the countries where the majority of population were Muslims-Bosnians, Serbs and Croats. The same action ranged from the accusation of “Hungarianization” to the theory of the Hungarians threatened by assimilation; however, the action did not achieve a long-term goal and did not prove permanent because, after the end of the First World War, a small group of Hungarians in the newly established countries did not have any legal guarantees, and new authorities did not ensure its survival.

Key words: *Reforms, Assimilation, Julian Action, Bosnia and Herzegovina.*

Projekt tzv. mađarske Julijanske akcije od Slavonije do Bosne i Hercegovine

Uglavnom je 19. i početak 20. vijeka bilo doba konstitucije nacija u jugoistočnoj Europi, povećana briga za oaze narode koji su živili izvan matičnog naroda, ali koja je poneki puta prelazila u namjernu ili nenamjernu hegemoniju te bila uvod u sukobe sa drugim narodima. Ovaj fenomen je aktualan i danas kod raznih naroda, posebno na prostoru Balkana, stoga je interesantno kako se *briga za narodom izvan matične zemlje* (danas bi rekli naroda u “dijaspori”), provodila raznim “akcijama” koje su ponekad politički dirigitane iz centara moći Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine te Hrvatske i Slavonije, posebno u slučaju projekta mađarske (ugarske) vlade, prozaičnim nazivom “Julijanska akcija”. Tzv. Julijanska akcija nije bila u to vrijeme jedinstvena, niti jedina, niti prva, niti posebna, nego se može na istim prostorima donekle komparirati sa istom metodologijom rada, npr. sa sličnim njemačkim projektom *Schulvereine*, talijanskom akcijom *Dante Alighieri* pa čak i ne tako značajnom slavenskom akcijom *Ćirilometodskih društava*, i drugim manje poznatim „akcijama“, koje su djelovale u inozemstvu, tj. uglavnom izvan prostora matičnih nacionalnih država, na prostoru Austro-Ugarske. Najlakše je bilo npr. mađarskim, njemačkim ili talijanskim organizacijama, projektima i „akcijama“ djelovati putem škola i kulturnih društava, jer je npr. početkom 20. vijeka u Bosni i Hercegovini bilo oko 90%, te oko 60% žitelja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nepismeno, stoga je društvo ubrzano trebalo opismenjavati. Kako su vlastite mogućnosti bile slabe i nedostatne, to su dobro došli uticaji i „pomoć“ izvana, ali ne samo u školstvu, već i privredi i drugim oblicima i poljima.

U Bosni i Hercegovini julijanske škole su se mogle osnivati, organizirati i djelovati ne samo na temelju važećih ugarskih zakona i na temelju Školskog zakona Bosne i Hercegovine koji je dopuštao, pa čak i poticao organiziranje javnih i privatnih škola, pustaraških škola (*mađarske julijanske škole*), tvorničkih škola (*škole korporacija za eksploataciju šuma i ruda, škole mađarske državne željeznice*), konfesionalnih škola (*mađarske reformatorske škole*), što je otvorilo

širok prostor djelovanju mađarske Julijanske akcije u Bosni i Hercegovini. Dakako ne samo mađarski uticaji nego i drugi uticaji kao njemački i slični bili su na djelu tada u Bosni i Hercegovini.

Prirodno je da su poslaničke prepirke u Bosanskohercegovačkom saboru (Stanku), te u Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom saboru, na istu temu bile žestoke, pa je tako Ugarski ministar predsjednik naglasio u pismu Hrvatskom banu: *Nem igaz, hogy a horvátországi magyar iskolák célja a magyarosítás! (Nije istina da je cilj mađarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji pomadžarivanje)*. Znakovito je da su na osnivačkoj skupštini stvaranja Julijanskog saveza u Budimpešti 1904. godine bili mađarski plemići i industrijalci, crkveni dostojanstvenici, ministri i drugi političari, kada je ministar unutrašnjih poslova objašnjavao smisao organiziranja Mađara izvan Ugarske, u cilju potpore Mađarima na kulturnom, privrednom i društvenom planu, a u kojem prvi članak usvojenog Pravilnika bijaše da se: *Mađarima da potpora, naročito Mađarima koji žive na rubovima Ugarske te da im se pomogne*, a za ostvarenje tih ciljeva sagradit će se škole, osnivati kulturna društva koja će im pomagati sa potporom u privredi i mađarskoj državnoj željeznici koja je bila na tim prostorima i krajem 19. i početkom 20. vijeka najveće poduzeće u državi i imala centralnu ulogu u Monarhiji, posebno u razvoju ugarske privrede, a koja je postupno postala državna sa namjerom uvođenja jedinstvenog jezičnog sustava, mađarskog jezika u Ugarskoj i okolnim zemljama (u Hrvatskoj i Slavoniji od 1904. i nastavkom u Bosni i Hercegovini od 1908).

Suprotni stavovi uglavnom su se manifestirali u tumačenju opravdanosti djelovanja, npr. Julijanske akcije (koja je dobila prozaično ime).¹ Na primjer mađarska strana (slično i njemačka, talijanska, ... kroz svoje udruge) je djelovanje udruge “Julijan”² opravdavala brigom za vlastiti narod izvan granica matične države (radi očuvanja identiteta, kulture i jezika). Nasuprot tome je hrvatska (pa i bosansko-hercegovačka, ...) strana u djelovanju udruge “Julijan”³ vidjela oblik političkog odnarođivanja i pomadžarivanja (ili ponjemčivanja, talijaniziranja, ...) većinskog domicilnog stanovništva. Istina, ti fenomeni nisu bili tako izraženi u Bosni i Hercegovini, koliko su bili izraženi u Hrvatskoj i Slavoniji.

1 Naziv „Julijanska akcija“ dobiven je prilikom osnivanja istoimenog Saveza korištenjem imena sv. Julijana, a temeljni je vladin „proklamirani“ cilj Julijanske akcije bila obnova kulturne djelatnosti naroda tj. očuvanje i revitalizacija kulture i naroda. Julián ácia (“Julian” je izabrano ime po kršćanskoj ikonografiji od sv. Julijana, kao zaštitnika putnika, skelara i putujućih pjevača, a time “po autoru članka” i naroda u dijaspori). Ivan Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini sa osvrtom i na Hrvatsku i slaviniju*, HKD Napredak, Zagreb 2009, 1-444. (dalje: I. Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini*).

2 Po legendi fratar Julianus se za vrijeme kralja Bele IV (1235-1270) sa drugim fratrima je otišao potražiti pradomovinu Mađara te tako posjetio one Mađare koji su živjeli u Aziji (vjerojatno oko rijeke Volge) želeći ih preobratiti u kršćansku vjeru, što je podupirao i kralj Bela IV. U Aziji je Julijan saznao za mongolski (tatarski) napad na Europu te se vratio u Ugarsku i o tome obavijestio vladara. (u prenesenom značenju bila je to briga za onaj dio naroda koji nije živio u matičnoj zemlji ili domovini).

3 Radovan Ivančević, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju*, Zagreb 1990, 307-308.

Sa nekih mađarskih gledišta, npr. Julijanska tzv. Slavonska akcija (u Hrvatskoj i Slavoniji) i tzv. Bosanska akcija (u Bosni i Hercegovini) Mađarske (Ugarske) vlade, bile su usmjerene na zbrinjavanje Mađara u tzv. "pridruženoj" (kako je mađarska vlast nazivala Hrvatsku i Slavoniju) i anektiranoj pokrajini (kako je mađarska vlast nazivala Bosnu i Hercegovinu) te na jačanju i proširenju mađarskog uticaja, gdje su korištena ne samo kulturološka sredstva za postizanje ciljeva. Dakle, Julijanska akcija se kretala od optužbe "mađarizacije" do teorije o Mađarima koji su ugroženi asimilacijom. Mađarske (ugarske) vlasti provodile su Julijansku akciju u svrhu zaštite mađarske nacionalne manjine izvan užeg područja Ugarske, tj. u krajevima gdje su živile manje skupine Mađara izvan tzv. uže Ugarske, posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini, dijelu Erdelja te riječnim lukama u kojima je bilo Mađara.

Mađarska Julijanska akcija provodila se na temelju: A) Statuta Julijanskog društva, (izglasano 1903), te B) ugarskih, bosansko-hercegovačkih i hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih zakona. Npr. mađarske Julijanske škole mogle su se u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj i Slavoniji osnivati, organizirati i djelovati ne samo na temelju važećih ugarskih zakona, već i na temelju školskih zakona Bosne i Hercegovine te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji su dopuštali, pa čak i poticali organiziranje javnih i privatnih škola, što je otvorilo širok prostor djelovanja mađarske Julijanske akcije od 1904. u Hrvatskoj i Slavoniji te od 1908. okupacije i u Bosni i Hercegovini. Dakle, Julijanska akcija se na temelju Statuta Julijanskog društva planski i sustavno provodila i u dijelovima Bosne i Hercegovine od 1908. odnosno od 1908. do 1918. godine.

Međutim, mađarske škole i mađarske željeznice, kao i mađarske crkve i društva u Hrvatskoj i Slavoniji, postojale su već u drugoj polovici 19. vijeka, te su imale smisao provođenja tzv. mađarske državne misli (*Magyar Állami eszme*), koji su politički instrumentalizirani te su od 1904. program tzv. Julijanske akcije do kraja Prvog svjetskog rata stavili u svoj sistem i program. Gotovo istovjetni je takav odnos od 1908. bio i u Bosni i Hercegovini.

Kada je Julijanska akcija politički bila instrumentalizirana i u jednom dijelu prešla granice „očuvanja“ svoga naroda, započela je sa "nenamjernom" asimilacijom putem škola, željeznica i kulturnih društava, nužno je morala doći u sukobe sa drugim narodima. Zbog raširenosti i specifičnosti provođenja u tzv. "nacionalnoj odbrani Mađara", zbog "navodne" ugroženosti i "asimilacije", Julijanska akcija se na prostoru Slavonije nazivala i "Slavonskom akcijom", a ona u Bosni i Hercegovini "Bosanskom akcijom" sa istim ciljem i metodologijom djelovanja, o čemu je svoju respektabilnu naučnu procjenu dao mađarski naučnik B. Makkai,⁴ vrlo često citiran i uvažavan u ovom radu, kao i drugi, posebno Ernest Bernics i Pál Petri. Sistemski je i organizirano djelovala od 1904. godine pa do kraja Prvog svjetskog rata, kako na prostoru Bosne i Hercegovine, tako i Slavonije, tj.

4 Ivan Balta, Problematika mađarske Julijanske akcije u zemljama jugoistočne Europe krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik radova*, br. 2, (naučni skup „Srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju“, 1. juni 2007), Filozofski fakultet Novi Sad 2007, 283-309.

Hrvatske te djelomično na Erdelj i tzv. Mađarske lađarske škole. Dok je u Hrvatskoj i Slavoniji nastojala dobiti simpatije hrvatske i srpske većine, „Bosanska akcija” je nastojala dobiti simpatije čelnih ljudi muslimanske vjeroispovijesti uz srpski i hrvatski dio stanovništva.

Sa mađarskih gledišta i „Bosanska akcija” i „Slavonska akcija” mađarske Vlade, bile su usmjerene na zbrinjavanje Mađara u tzv. „pridruženoj” i anektiranoj pokrajini te na jačanje i proširenje mađarskog utjecaja, a u zemljama gdje su većinsko stanovništvo bili muslimani - Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Ista akcija kretala se od optužbe „mađarizacije” do teorije o Mađarima koji su ugroženi asimilacijom, ipak, akcija nije postigla dugoročni cilj i nije se pokazala trajnom jer nakon završetka Prvoga svjetskog rata, mala skupina Mađara u novonastalim državama nije imala nikakve pravne garancije te joj promjenjene vlasti nisu osiguravale opstanak.

Budući da su mađarska sela pojedinih županija na području Felvidéka⁵ poslije istjerivanja Osmanlija⁶ potpuno opustjela, nastanili su ih seljaci koji su ponajviše došli sa sjeverozapada i nastanili prostor Alfölda i Temesköza (jugozapada), što je organizirala austrijska Vlada i veleposjednici.⁷

Naseljeni Nijemci selili su se u unaprijed i na temelju propisanog tlocrta u sagrađena sela, dobivši pri tome šestogodišnji oprost od plaćanja poreza, stoga je broj njemačkih stanovnika u Ugarskoj brzo rastao.⁸ U to je vrijeme za Ugarsku bilo rješenje useljavanje i drugih naroda, a najveću masu useljenika činili su rumunjski seljaci, koji su bježali pred feudalnim izrabljivanjem i stvorili tako u Erdelju rumunjsku većinu, dok su Srbi doselili u Bačku i dijelom u Slavoniju i Srijem krajem 17. vijeka pod vodstvom patrijarha, koje je austrijski dvor naselio kao graničare i podijelio im povlastice.

Položaj seljaka se naglo pogoršao u prvoj polovini 19. vijeka, zbog toga što su napuštene zemlje posjednici priključivali svojim salašima te time povećavali broj seljaka koji su imali malo zemlje i želire bez zemlje. Poslije Napoleonovih ratova austrijska vlada je 1816. godine nametnula novu 60% devalvaciju, što je otežalo život kako u Ugarskoj tako i u tzv. pridruženim zemljama.⁹ U godinama, koje su

5 Géza Závodsky, *Történelem a gimnázium III. osztály számára*, Budapest 1981. (1983), 82.

6 Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, JAZU, Zagreb 1891; Igor Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, 307-342. (dalje: I. Karaman, *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja*). Grupa autora, (urednica Mirjana Gross), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Zagreb 1981. (dalje: G. autora, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*).

7 P. Bihari, *A 19. század története fiataloknak (1775-1918)*, Holnap Kiadó, Budapest 2000.

8 Posvjedočio je kaločki nadbiskup Lipót Kolonich u svom germanizatorskom projektu 1689. godine: *Neka se (Ugarska) ili barem njezin veći dio germanizira i mađarska krv sklona revoluciji i nemiru ukroti njemačkom (krvlju) na vjernost i ljubav prirodnog gospodara i nasljednog kralja*.

9 Zoltán Ács, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest 1996; G. Závodsky, *Történelem a gimnázium III. osztály számára*, Budapest 1981. (II. izdanje, 1983), 99; M. Čop, Odnarođivanje naše djece u riječkim školama nametanjem talijanskog i mađarskog nastavnog jezika u razdoblju mađarske uprave od 1868. do 1918. godine, *Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci*, br. 5, Rijeka 1983, 41-49; I. Balta, Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sustavu julijanske akcije krajem XIX i početkom XX stoljeća, *Život i škola*, br. 6, Osijek 2001, 30-45.

slijedile poslije ratova, potražnja za poljoprivrednim proizvodima se smanjila, a konkurencija je bila sve veća. Ugarsko je žito bilo opterećeno velikim transportnim troškovima, uskladišteno u jamama sa mirisom zemlje, teško nalazeći kupce, dok je ruska pšenica čak i u Trstu bila jeftinija od ugarske, a transportirana je po lošim putovima. Kriza koja se javljala u privredi zahtijevala je likvidaciju feudalnog poretka koji je kočio daljnji razvoj,¹⁰ nerijetko od strane Ugarskoga državnog sabora. Jedno od malobrojnih pozitivnih nastojanja Ugarskog državnog sabora bilo je prihvaćanje mađarskog jezika kao službenog, dok je prekretnicu u razvoju Ugarske učinio Széchenyi svojim brojnim prijedlozima i reformama u programima: *Za podizanje Mađarske postoje samo tri sredstva: nacionalni, promet i trgovačka povezanost sa drugim nacijama...*, i postupnim promjenama u projektu *Stádium*.

Bilo je to vrijeme kada su liberalni zastupnici (npr. Pulszky) u državnom Ugarskom saboru htjeli riješiti kmetско pitanje odobravanjem vječnog otkupa, tj. da kmet može postati slobodan otkupom zemlje. Tako je 1848. godine došlo do sukoba i revolucije predvođene idejama Kossutha iz koje se ugarska istina u početku pobijedena nametnutim apsolutizmom, više nije mogla zaustaviti u industrijskom razvoju i političkom nacionalnom osamostaljenju.¹¹

Mađarski liberalni mislioci iznosili su ideje, koje će kasnije biti ugrađene u program o mnogojezičnoj, ali politički jedinstvenoj mađarskoj naciji.¹² Međutim, u samoj Ugarskoj (bez Hrvatske i Slavonije), Mađari u drugoj polovini 19. stoljeća bijahu manjina u Ugarskoj čineći samo 46% stanovništva.¹³

Tokom građanskog preobražaja pojam nacije dobilo je novo značenje, u jačanju svijesti o uzajamnoj pripadnosti ljudi koji govore istim jezikom pa se u Ugarskoj razvio građanski ideološki sistem, nacionalizam, koji je sebi postavio za cilj jačanje jedinstvene privrede i tržišta, proširenje i unapređenje zajedničkog jezika i kulture, makar i na štetu drugih. Ugarskohrvatskom Nagodbom otvorena su mnoga pitanja, prije svega pitanje o narodnostima, a za što je 1868. godine i izglasan poseban *Zakon o narodnostima*,¹⁴ koji je trebao osigurati i upotrebu narodnosnih jezika u svakodnevnom životu. Međutim već je u uvodnim napomenama *Zakona o narodnostima* postavljena supremacija mađarske nacije i diskriminacijski odnos prema drugim nacijama: *...Prema načelima ustava svi državljani Ugarske čine u političkom pogledu jednu naciju, nedjeljivu, jedinstvenu mađarsku naciju,*

10 Dragutin Pavličević, Pregled agrarnih odnosa u banskoj Hrvatskoj 1848-1903, *Naše teme*, br. 11, Zagreb 1984, 2409-2424; J. Honvári, *Magyarország gazdaságtörténete*, Budapest 1996. (dalje: D. Pavličević, *Pregled agrarnih odnosa u banskoj Hrvatskoj 1848-1903*).

11 Igor Karaman, *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja*, 307-342; András Gergely, *Magyarország története 1790-1918*, Budapest 1991; G. autora, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*.

12 Miklós Wesselényi je rekao: *Sretne li zemlje u kojoj jedan jezik - jedna vjera - jedan narod i gdje porijeklo i isti običaji čine sve ljude srodnicima*.

13 G. Závodsky, *Történelem a gimnázium III. osztály számára*, Budapest 1981. (1983), 118. Narodnosna struktura stanovništva u drugoj polovini 19. vijeka u Ugarskoj (bez Hrvatske i Slavonije, naravno i Bosne i Hercegovine): Mađari 46,1%, Rumunji 18,8%, Slovaci 13,9%, Nijemci 10,7%, Srbi i Hrvati 5,5%, karpatski Ukrajinci (i Rusini) 3,7% i ostali 1,0%.

14 Jedan od autora *Zakona o narodnostima* bijaše József Eötvös

koje je ravnopravni član svaki građanin domovine, pripadao on kojoj mu drago narodnosti....

Za vrijeme mandata ministra predsjednika Ugarske Kálmána Tisze (1875-1890), nastavljeno je sa izgradnjom centralizacije javne uprave, a koji je često istupao protiv težnji narodnosti za kulturnim preobražajem, zaustavljajući sve reforme.¹⁵ Kada je u Ugarskoj koalicija oporbenih stranaka 1905. godine došla na vlast, umjesto Istvána Tisze (ministar predsjednik 1903-1905. i 1910-1917), novi ministar predsjednik postao je Géza Fehérváry, kada su narodnosti bili u defanzivi, no veći otpor izazvao je Ápponyijev *Zakon o školama*, koji je propisao učenje mađarskog jezika kao nastavnog predmeta i u školama narodnosti.¹⁶

Razvojem privrede pojavila se potreba za većim brojem obrazovanih ljudi koji bi mogli pratiti tehničke inovacije jer je u Ugarskoj bio niski stupanj djelotvornosti osnovnog obrazovanja i narodnog prosvjeđivanja, iako je u Ugarskoj omjer analfabeta za 20-tak godina opao na 33%, od toga kod Mađara na 20%.

U Bosni i Hercegovini te u Hrvatskoj i Slavoniji, stupanj prosvijećenosti bio je niži nego u Ugarskoj te je bilo prostora za otvaranjem škola, sve pod velikim nabojem romantičnog nacionalizma u politici i kulturi Mađara u Ugarskoj.

U to vrijeme u ugarskoj Vladi, odnosno njeni ministri predsjednici Ugarske, od hrvatsko-ugarske Nagodbe te aneksije Bosne i Hercegovine, zalagali su se za očuvanje mađarskog identiteta manje skupine Mađara, a koje je naročito pojačano¹⁷ od ministra predsjednika Kálmána Tisze (ministerelnökök ili predsjednik vlade 1875-1890),¹⁸ a nastavljeno od 1890. godine ministrima predsjednicima do 1918. godine, tj. do propasti Austro-Ugarske Monarhije.

Proučavajući fenomen Julijanske akcije i njezine opravdanosti ili neopravdanosti na prostoru Hrvatsku i Slavoniju, samo se djelomično odnosilo na Bosnu i Hercegovinu.¹⁹ Svojevremeno krajem 19. vijeka, na vijest o jeftinoj zemlji veliki broj Mađara krenuo je u potragu za boljim životom u „prijateljske zemlje“, a taj masovni dolazak Mađara u hrvatskom tisku prozvan je u dijelu novina „navalom Tatara“ i gotovo šokirao tadašnje hrvatsko-slavonsko javno mnijenje.²⁰

15 Ugarski ministri predsjednici - Ministerelnökök: *Andrássy-kormány* (Gyula Andrássy, 1867-1871), *Lónyay-kormány* (Ményhért Lónyay 1871-1872), *Szlávy-kormány* (József Szlávy 1872-1874), *Bittó-kormány* (István Bittó 1874-1875), *Wenckheim-kormány* (Béla Wenckheim 1875-1875), *Tisza-kormány* (Kálmán Tisza, 1875-1890), *Szapárykormány* (Gyula Szapáry, 1890-1892), *Wekerle-kormány* (Sándor Wekerle, 1892-1895), *Bánffy-kormány* (Dezső Bánffy, 1895-1899), *Széll-kormány* (Kálmán Széll, 1899-1903), *Tisza-kormány* (István Tisza, 1903-1905), *Fejérváry-kormány* (Géza Fejérváry 1905-1906), *Wekerle-kormány* (Sándor Wekerle, 1906-1910), *Khuen Héderváy-kormány* (Károly Khuen-Héderváy, 1910-1912), *Lukács-kormány* (László Lukács, 1912-1913), *Tisza-kormány* (István Tisza, 1913-1917), *Wekerle-kormány* (Sándor Wekerle, 1917-1918).

16 Sándor Hangay, *19 történelmi arckép*, Budapest 1991.

17 Elek Fényes, *Magyarország statistikája*, I-III, Pest, 1842-1843.

18 A. Gergely, *Magyarország története a 19. században*, Oziris kiado, Budapest 2005.

19 I. Karaman, *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja*, 307-342; G. autora, *Društveni razvoj u Hrvatskoj*; D. Pavličević, *Pregled agrarnih odnosa u banskoj Hrvatskoj 1848-1903*, 2409-2424.

20 „Második tatárjárás Horvátországban“, *Hrvatska*, Zagreb, 9. april 1909.

Zagrebački je dnevnik *Obzor* 1904. godine upozorio kako 29.620 (?) Mađara korak po korak potiskuje Slavene u Ameriku ili ih baca u ruke lihvara.²¹ Mnoge se zakonske odredbe nisu provodile, kao npr. organizacija hrvatsko-slavonskih odjela u zajedničkim ministarstvima, a korištenje mađarskih natpisa na željezničkim linijama smatralo se samo grubim kršenjem Nagodbe.

Duga vladavina bana Károlyja Khuen-Héderváryja u Hrvatskoj i Slavoniji suprotstavila se zahtjevu djela političkih snaga za novom revizijom Nagodbe, što je dovelo do demonstracija za vrijeme posjete kralja Franje Josipa I. Zagrebu 1895. godine, kao i do protumađarskih nemira 1903. godine širom Hrvatske, a kasnije i Bosne i Hercegovine. Sve to vrijeme stvarala se klima neprijateljstva prema Mađarima, koji su smatrani „otimačima“ etnički nemađarskog prostora i provoditeljima diskriminativne tarifne i financijske politike. Smatralo se da će mađarski „imperijalisti“²² ne samo izrabiti, nego i asimilirati,²³ odnosno odcijepiti nemađarske teritorije.²⁴ Najosjetljivije područje bila je Slavonija, jer je vjekovima bila politički i organski dio Ugarske, bez obzira što je pravno pripadala Hrvatskoj.²⁵ Ovaj pravni okvir je prema mađarskim argumentima „potvrđen“ i nekim etničkim argumentima, jer su 1910. godine u Slavoniji Nijemci i Mađari činili gotovo pola stanovnika u Osijeku, a prema Józsefu Szűcsiju²⁶ Hrvati su činili samo 40,5% ukupnog stanovništva,²⁷ Srbi jednu četvrtinu.

U svojoj ekspanziji pojačana je i propagandna „nacionalna brigada“ ugarske Vlade ne samo za program o iseljenicima u Americi i Rumunjskoj, već i za Mađare rasute po susjednim zemljama unutar Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj i Slavoniji.²⁸ Stoga je 1904. godine pokrenuta Julijanska akcija, koju je Makkai nazvao „Slavonskom akcijom“, a u Bosni i Hercegovini „Bosanskom akcijom“.²⁹ Po drugim autorima, Mađari su u savezu sa useljenim „Švabama“, trebali „čuvati“ južne krajeve Austro-Ugarske Monarhije.³⁰

21 *Obzor*; Zagreb, 14. septembar 1904.

22 Josip Gulyás, hrvatskog podrijetla, nazvao je MÁV (Mađarsku državnu željeznicu) najmoćnijim sredstvom mađarskog imperijalizma u Hrvatskoj i Slavoniji. J. Gulyás, *Az erszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon... (Politika agresivne asimilacije u Europi i Mađarskoj...)*, Budapest 1964.

23 *Hrvatski pokret*, Zagreb, 22. februar 1914.

24 *Narodna obrana*, Osijek, 15. august 1907.

25 Županije Virovitička-Verőcza, Požeška-Pozsega i Srijemska-Szerem (te Vukovska-Wlkov i Valpovačka-Válpo do njihova ukidanja) su ugarske županije od 1083. do 1526. godine. Marija Terezija je 1764. godine te prostore stavila pod hrv.-slav. bansku upravu, no županije su do 1848. slale i u Ugarski parlament svoje zastupnike.

26 J. Szűcsi (Bajza), *Horvátország népesége*, Budapest 1910, 29.

27 Ruth György, *Magyarok Horvátorszában*, Mađarski sociografski institut, *Zbornik socioloških radova*, br. 4, Budapest 1941, 10.

28 *Magyar Országos Levéltár* (dalje: MOL), k-26, ME 575. cs. 260, 1902. XXII. t.

29 B. Makkai, Mađarsko-hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća na slavonskom području, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36, br. 2, Zagreb 2004, 570. (dalje: B. Makkai, *Mađarsko-hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća*).

30 *Magyar Országos Levéltár* (MOL) (*Mađarski državni arhiv*), k-26, ME 855 (Miniszterelnök – spisi ministra predsjednika). cs. 3.583, Budapest 1907. XVI. t. 2.280 asz. i isto 1.185. cs. 779. = 1.482. broj 1918. XVI. t.

Među brojnim političarima koji su sa neskrivenom simpatijom gledali na mađarsko „zauzimanje“ teritorija koji su bili većinski naseljeni južnim Slavenima, bio je i grof Béla Széchenyi (predsjednik Julián društva), čiji je stav proklamiran 1910. godine o nacionalnom zbrinjavanju Mađara koji su živjeli u Slavoniji te Bosni i Hercegovini. „Arhitekt“ Julijanske akcije Kunó Klebersberg, izložio je koncepciju akcije te konstatirao kako prvo treba povezivati mađarske enklave rasute predjele skupiti u otoke, a zatim u blokove te ih priključivati tzv. „jezičnoj granici“ (tj. Ugarskoj).

Budimpeštanski novinar u *Budapesti Hirlap*-u 1904. godine zamislio je kako bi djelotvorno sredstvo za ekspanziju bilo u bezazlenoj pučkoj školi: *!...! osnivanjem škola bi mogli pomađariti liniju uzduž desne obale Drave !...!*³¹ U Hrvatskoj i Slavoniji, a djelomično i u Bosni i Hercegovini, iste su namjere dočekane kao pretnja, a samo postojanje mađarskih škola prozване su *nezakonitim, štetnim i sramotnim*.³²

Mađarski politički krugovi su i dalje tražili otvaranje svojih škola u Slavoniji, kasnije i u BiH u *zaštiti mađarske nacionalne manjine*, te je István Tisza na početku Julijanske akcije 1904. godine dao instrukcije da se izbjegavaju sukobi sa slavenskom okolicom.³³ Promađarske reakcije su pojačane kada je budimpeštanski list „Vasárnapi Újság“ objavio 1906. godine izjavu jednoga zagrebačkog željezničarskog službenika, kako *!...! je dobro znati, da je tu dolje u hrvatskoslavonskoj zemlji u školama mađarske željeznice mađarizacija dana u dobre ruke*.³⁴ Odmah su neki saborski zastupnici Hrvatske i Slavonije zatražili³⁵ ne samo zatvaranje mađarskih škola,³⁶ nego i protjerivanje useljenih Mađara na drugu obalu Drave,³⁷ a novine „Hrvatska“ prokleo je one koji su surađivali sa mađarskim školama.³⁸ Drugi su zastupnici stali u odbranu rada mađarskih škola pod uvjetom da se one ubuduće suzdržavaju od napisa: *zaposjedanje Hrvatske i mađarsko more* te da se umjesto mađarskih udžbenika koriste hrvatske domoljubne knjige.³⁹

Porast broja mađarske emigracije sa mađarskim materinskim jezikom, rezultiralo je odlukom mađarske Vlade da se stvaraju uvjeti za povratak, ali bez

31 *Budapesti Hirlap*, Budapest, 22. septembar 1904.

32 Juraj Dobrenić, *Mađarske škole u Hrvatskoj uopće, a u Daruvarskom kotaru napose*, Zagreb 1909, 49-50.

33 MOL, k-26, ME 794, cs. 1950. i 2508, Budapest 1905. XVI. t. 330. asz.

34 Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I-XII, Zagreb 1910-1913, VIII, 714. i 790-791.

35 MOL, k-26, ME. 741. cs. 1002, 1907. XVI. t; *Hrvatska*, 26. maja 1909.

36 MOL, k-26, ME 967. cs. 5.926, 1910. XVI. t. 1482. asz. Pravaš August Harambašić, predstavnik u Budimpeštanskom parlamentu, preko štampe (novina) je tražio isto. *Hrvatska*, 18. januara 1908; *Narodna obrana*, Osijek, 20. jula 1908.

37 Kao poslanik Juraj Tomac, *Hrvatsko pravo*, juli 1907.

38 *Hrvatska*, Zagreb, 11. marta 1908; J. Margitai, *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzetiség védelme és a magyar-horvát testvériség*, Budapest 1918, 158.

39 *Vasárnapi Újság*, 9. september 1906; B. Makkai, *Mađarsko-hrvatski odnosi početkom 20. stoljeća*, 579.

željenih rezultata.⁴⁰ Na nekoliko je primjera József Margitai u knjizi o Julijanskom savezu, prikazao kako su doseljavali Mađari u Slavoniju, a kasnije i u Bosnu i Hercegovinu.⁴¹

U razvoju škola, posebno su bili važni školski zakoni Hrvatske i Slavonije iz 1874. i 1888. godine te njihove dopune i izmjene, na temelju kojih su osnovane, organizirane i djelovale škole, posebno mađarske julijanske škole, u kojima su važni bili nacionalna skupina predmeta, npr. historija i jezik. Slično bijaše i u Bosni i Hercegovini. Milan Prelog je u svojem udžbeniku Povijesti,⁴² namijenjenu za škole u Bosni i Hercegovini, vrlo oprezno „obrazložio“ okupaciju Bosne i Hercegovine ne spominjući ništa o aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, već je napisao samo napomenu: *Kada je mirom u S. Stefanu (rusko-turski rat 1877-1878) pao najveći dio europske Turske u ruke Rusije, priključi se Austrija Njemačkoj i zapadnim vlastima protiv Rusije. Na Berlinskom kongresu /1878/ dobila je Austrija mandat, da okupira Bosnu i Hercegovinu i djelomično Novopazarski sandžak... U Ugarskoj stvoren je 1868. godine narodnosni zakon. Mađarski jezik postade državnim jezikom i jezikom službenim. Stranka Deákova nastojala je u svakom pogledu gospodarsku snagu zemlje da digne, pa je često i odviše prenategnula sile zemlje....* Slijedile su reakcije u obliku komentara na izdani sarajevski udžbenik Historije ili Povijesti Milana Preloga pod nazivom *Ocjene i honorari za ocjene školskih knjiga*. Uz spis Milana dr. Preloga *Repetitorij povijesti Austro-Ugarske Monarhije*, preporučena je i druga knjiga u nakladi J. Studničke u Sarajevu od Ante Figurića u Tuzli, 27. juna 1912. godine, ali sa opaskom i recenzijom: *Nu trebalo je (Monarhiju) makar u kratko istaći prikladnost horizontalnog i vertikalnog razvitka površine Monarhije, te riječne mreže. Sve ovo pokazuje na stvaranje jedne jake podunavske države, u koju su se manje nacionalne države vremenom ujedinjavale, dok ne postade Austro-Ugarska Monarhija. Tu se je moglo nadovezati, kako je Monarhija danas uslov miru i ravnoteži europskih sila. Mogla se je spomenuti politika prvih njemačkih kraljeva i rimsko-njemačkih careva prema Moravskoj i Ugarskoj (slika današnjeg Drang nach Osten). Ali sredovječna balkanska politika Ugarske pokazuje opet na današnju politiku Monarhijinu... Obišavši koješta suviše dakle daje nam dakle*

40 J. Margitai, *A horvát - és szlavonországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a Magyar-horvát testvérség (Sudbina hrvatskih i slavonskih Mađara, narodnosna zaštita i mađarsko-hrvatsko zajedništvo)*, Budapest, Eggenberger Kiadó (izdavačka kuća Eggenberger), Atheneum Rt. Megyei Könyvtár, Belső raktár (županijska knjižnica, donje skladište), C. 8.163, 219-224, 229, iz knjige: *Magyarország története 1890-1918*, Akademia Kiadó, Budapest 1989, I. kötet, 416.

41 Ljudi sa područja "Álföld" emigrirali su, uglavnom u Srijemsku županiju (Szsérem vármegye), a iz županije Zaladske (Zálai v) u Virovitičku (Verőczai v), Požešku (Pozsegai v) i Bjelovarsko-križevačku (Belovár-Kőrösi v) županiju, a na primjer na područje Babine gore doselili su se mađarski emigranti iz županija Somogyi v. i Baranyai v. Naime, kada su Mađari iz ugarskih županija Zalai v, Somogyi v, Baranyai v. i Bácskai v. saznali kako se po povoljnoj cijeni prodaju zemljišta uz granicu, tako da se 1 kh zemlje može kupiti za 10, 20, 30 forinti pa su Mađari bili u mogućnosti za 1.000 i 2.000 forinti kupiti 20-25 kh. Mađari su prodavali svoje posjede 2-3 kh (oranice) u Ugarskoj i u Slavoniji postali gazde na 20-30 kh oranica.

42 Milan Prelog, *Repetitorij povijesti Austro-Ugarske Monarhije*, Naklada J. Studičke i druga, Sarajevo 1911, 89-91.

pisac lijepu i preglednu sliku o razvitku Monarhije od najstarijih vremena pa do danas....

Za niže razrede srednje škole Bosne i Hercegovine dr. Ivan Hoić je u Zagrebu 1912. godine objavio *Opća povjesnica za niže razrede srednjih škola*.⁴³ Ujedno sa udžbenicima historije, dana su odobrenja i za školske udžbenike Mađarskog jezika: *Odobrenje upotrebe gramatike i čitanke mađarskog jezika za srednje škole*, u kojem je ujedno Velika realka Franje Josipa I. u Sarajevu tražila od Zemaljske vlade 8. decembra 1912. godine da joj se pokriju troškovi godišnjeg izvještaja 1911/12. godinu.⁴⁴

Iako je, bez obzira što je u Nagodbi postojala i odredba o „ravnopravnosti nacija“ (stavak 3), mađarski političari su sve više ulazili u konflikte sa hrvatskim, kasnije i sa bošnjačkim i srpskim, posebno na području jezika i kulture, kako je bilo zabilježeno na Kongresu u Budimpešti 1895. godine: *nije popravilo mađarsko-hrvatsku vezu napredovanje mađarskog jezika u narodnim školama, gdje su nastavu pohađala djeca više naroda (Nem javitotta a magyar-horvát viszont a magyar nyelv oktatását a nemzetiségi iskolákban kötelezővé tevő)*, iako je bio uveden Zakon o školama 1907. godine *Lex Ápponyi*, po kojem su sve škole trebale postati narodne škole, a u kojima bi se njegovalo više jezika. Naime ugarski ministar predsjednik saopćio je ministru trgovine,⁴⁵ kako *u interesu spašavanja* Mađara, želi pokrenuti *veću akciju* u kojoj bi bilo potrebno da se u škole mađarskih državnih željeznica (MÁV) u Hrvatskoj i Slavoniji primaju i djeca kojih roditelji nisu željezničari, dakako iz Slavonije ali i Bosne i Hercegovine. Ministar predsjednik zamolio je ministra trgovine da ga obavijesti je li ban prilikom davanja dozvole za otvaranje tih škola strogo odredio da se u njih mogu upisati samo djeca željezničara, kao i to *kakve su pedagoške snage zaposlene u tim Propis, kojim se određuje obuka školskih sposobnjaka na pustarama*. Članak 10. je regulirao provođenje Julijanske akcije: *Sve škole na temelju ovoga propisa podignute pripadaju pod nadzor školskih oblasti ovih kraljevina ter će stoga i o njima kralj. nadzorništva za pučke škole imati voditi evidenciju i podnašati godišnje izvješće*.

Na temelju prikupljenog materijala, Klebelsberg je izradio *Memorandum o kulturnim potrebama Mađara u Slavoniji*, koji je pročitao na konferenciji za proširenje akcije,⁴⁶ održanoj 25. i 27. januara 1904. godine u Budimpešti, gdje je Memorandum predstavljao osnovu cijele rasprave na konferenciji.⁴⁷ U zaključku

43 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: *Landesregiurung für Bosnien und die Hercegovina*, ili fond: *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu* (dalje: ZVS) ZVS – 222, 1912, 86, chiffre 71-111.

44 ABiH, ZVS – 267, 1912, 88, chiffre 72-117.

45 MOL, ME - 4419/1903 -XVII.

46 Zapisnik konferencije nalazi se u biblioteci Historijskog instituta Mađarske akademije nauka (Magyar Tudományos Akadémia). J. Gujaš, „Nacionalna obrana“ Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća u okviru „Slavonske akcije“, *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970-1971, 46-95.

47 Konferenciji je predsjedavao József Tarkovich, državni tajnik ministra predsjednika, a među učesnicima nalazili su se: Gábor Antal, reformirani biskup Dunántula, Oszkár Gömöri, ministarski

je konferencija smatrala korisnim da se stare željezničarske škole prošire, a nove izgrade u takvom opsegu da se u njih mogu primiti i djeca roditelja koji nisu željezničari te istakla potrebu da škole tzv. „slavonske akcije“ i „bosanske akcije“ dobiju pravo javnosti, a za izradu nastavnog plana za mađarske škole u Slavoniji i Bosni i Hercegovini konferencija je povjerila Józsefu Margitaju.

Misao o akciji tzv. „spašavanja“ Mađara u Slavoniji pojavila se 1901. i 1902. godine, a posebno je pojačana za vrijeme mandata ministra predsjednika Bánffyja u tzv. mađarskom domovinskom narodnom pokretu. Kao razlozi „akcije spašavanja Mađara u Slavoniji“, a od 1909. godine i u Bosni i Hercegovini, navodili su se: povećanje broja slavonskih te bosanskohercegovačkih Mađara prema popisu stanovništva 1900. i 1910. godine te kako su doseljeni Mađari imali problema jer im djeca nisu mogla ići u mađarske škole, zbog čega su doseljeni Mađari iznosili „teške“ primjedbe upućene ugarskoj Vladi.

Među žalbama bilo je pismo sa primjedbama nastalo 8. oktobra 1901. godine,⁴⁸ a u kojem je 75 mađarskih obitelji izjavilo: *Mi, jadni Mađari, koji smo morali otići iz domovine zbog siromaštva i nastaniti se u Slavoniji da bi našoj djeci pružili bolju budućnost, zbog toga smo se toliko razmnožili da nas ima više nego naroda koji su rođeni u ovim mjestima.* U vezi iste „popagande“ bilo je i pismo bana Khuena Hedérváryja napisano ministru Vlade 17. jula 1901. godine, u kojem se spominje pokretanje kampanje protiv njega i naglašava da je u novinama „Házánk“, krenula kampanja „kako u Slavoniji proteruju Mađare“ i zato bi, zbog odbrane svojih interesa, „trebalo osnovati jednu komisiju“ koja bi povjerila te navode. Između ostalog i zbog takvih stvari stvoren je Julijanski savez 16. aprila 1904. godine,⁴⁹ kako je obrazložio grof Kúnó Klebelsberg, sa ciljem kako je navedeno u tački 4: *potpora Mađarima na kulturnom, poljoprivrednom i društvenom planu, naravno gdje za to ima potrebe.*

Kako bi Julijanski savez dorastao očekivanjima, bilo je potrebno da bude državno subvencioniran, a to se nikako nije moglo otvoreno obrazlagati i raspravljati na sjednicama ugarske Vlade, stoga je Tarkovich poslao 11. aprila 1913. godine pismo „povjerljivog“ naslova ministru unutrašnjih poslova u kojemu ga moli da se ne mijenjaju osnovna pravila slijedećim objašnjenjem: *imenom Julijanski savez on u stvari nije savez, nego je stvoren od Vlade, pretvoren u prenosivi organ kojemu je uloga dati potporu Mađarima, koji imaju poteškoća u radnjama na kulturnom i privrednom dijelu u hrvatsko-slavonskim županijama. Javnim otkrivanjem toga cilja, u Ugarskoj državi, došlo bi do poteškoća u politici.*⁵⁰ Bernics je „opravdao“

savjetnik u Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu, dr. Vilmos Lers, savjetnik odjeljenja u Ministarstvu trgovine, József Margitai, direktor učiteljske škole u Čakovcu, Gyula Pekár, saborski zastupnik, dr. Elek Szerbák, glavni tajnik MÁV (*Magyar Állam Vasutak* - Mađarske državne željeznice) direkcije, dr. Gyula Vargha, upravitelj Statističkog zavoda.

48 MOL, k-26, 1904. XVII. 5763. E gerbováci szülök panasza a VKM-hez 74.034/902. sz. alatt, 1901. X 8. keltezéssel.

49 Pál Petri, *A Julián Egyesület története*, Stephaneum Ny. Rt, Budapest 1937, 13.

50 MOL, k-26, 1913. XVI. 2285. A Julián Egyesület 1913. évi alapszabálya és ennek engedélyezésével kapcsolatos levelezés.

akciju Julijanskog saveza time kako hrvatski element, koji u Slavoniji jedva doseže 40%, *neće moći igrati ulogu i vrstu na vlasti* pa ni rodbinsko miješanje sa Srbima neće Hrvatima dati većinu, stoga što je riječ o tome da je Slavonija sa ugarskom povezana historijskim pravom.⁵¹ Kada Savez brani Mađare Slavonije te Bosne i Hercegovine, naglašava se, on ne radi samo na spašavanju nacije i njezine kulture, nego pomaže sačuvati veliku ostavštinu, koju su graditelji kraljevine, kraljevi Arpadovići, ostavili i koje bi bio nacionalni grijeh žrtvovati zbog političkih lagodnosti ili zbog nevjerodostojnosti.

Julijanski savez se oslanjao i na MÁV⁵² (*Magyar állam vasut* = Mađarsku državnu željeznicu), koja je bila krajem 19. i početkom 20. vijeka najveće poduzeće u državi i imalo centralnu ulogu u Monarhiji, posebno u razvoju ugarske privrede. Željeznica je postupno postala državna (85% glavnih željezničkih pruga postale su državnim dobrom) sa namjerom uvođenja jedinstvenog jezičnog sustava, tj. mađarskog jezika u Ugarskoj u Hrvatskoj i Slavoniji te Bosni i Hercegovini. Kako bi se to postiglo, uvedena je 1907. godine „Željeznička pragmatika“, koje je uz pitanje jezika rješavala sustav plaća te zabranila MÁV-u štrajkanje i djelovanje političkih organizacija.

Širenje i povećanje broja MÁV škola izazivalo je revolt slavenskog stanovništva, zbog toga što su:

1. mađarske željezničarske škole primile i učenike koji nisu bili porijeklom Mađari i čiji roditelji nisu radili na željeznici,
2. u mađarskim željezničarskim školama su se zapošljavali i nastavnici koji nisu imali položen hrvatski ili srpski jezik, iako je to bilo propisano postojećim zakonom, i
3. najveći problem i otpor između škola rasplamsavao se u školskoj godini 1906/07. godine, kada je izglasan *Zakon o školstvu*, po kojem školu mogu pohađati i učenici koji stanuju najviše na udaljenosti do 4 km od škole.

Julijanski savez je vodio brigu i za „lađare“⁵³ i njihovu djecu sa Dunava, Tise, Save i okolnih rijeka, posebno ako su bili Mađari. U obliku jezičnih zimskih tečajeva njegovao se mađarski jezik i kultura, dakako uz svesrdnu pomoć Državnog broderskog saveza i Julijanskog saveza. Pretpostavlja se da je na tzv. broderskim tečajevima između 1910. i 1937. godine, a uz pomoć Julijanskog saveza, mađarski jezik naučilo čitati i pisati 1.165 lica!⁵⁴

Imperijalistički dio mađarske vladajuće klase, smatralo je zemlje južno od Drave i Save, tj. Bosnu i Hercegovinu, područjem koje se mora neposredno uključiti u ugarski teritorij kao njegov organski dio, a koji se ni po čemu ne razlikuje od ostalih ugarskih pokrajina.⁵⁵ Stoga je ekspanzija na jug postao opet

51 Ferenc Bernics, *Julián akció*, Pécs 1994, 25.

52 Magyar Állam Vasutiak = MÁV (Mađarske državne željeznice)

53 Zaposlenici na lađama, posebno u riječnim lukama na Dunavu, Tisi, Savi...

54 *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Új folyam XVIII. B. A, 10409, Budapest 1910.

55 Antun Barac je o Khuenovoj vladavini zaključio kako je ona imala za cilj *da Hrvatska postane*

stari san mađarskih politički vladajućih klasa, potaknutom raspravom o Slavoniji (kasnije dodatkom i Bosni i Hercegovini).⁵⁶

Julijanske škole su na temelju hrvatsko-slavonskog te bosansko-hercegovačkog školskog zakona bile otvorene kao privatne ustanove, sa zadatkom odgajanja djece u mađarskom „nacionalnom duhu“,⁵⁷ u čemu su *usađivanje mađarske državne ideje u to mađarsko stanovništvo* obavljali fanatični učitelji, koji su se *za posebnu hrvatsko-slavonsku te bosansko-hercegovačku misiju napose odgajali i to u čakovečkoj učiteljskoj školi, a kasnije i u Baji i Subotici*.⁵⁸

Pomoć Julijanskog društva nije se svodila samo na škole, već se nastojalo Mađare u Slavoniji te Bosni i Hercegovini privredno ojačati slanjem oplemenjene stoke, posudbom sjemena, održavanjem predavanja sa privrednom tematikom te pomaganjem u kupnji zemlje zaduženih *hrvatskih i srpskih sitnih posjednika*,⁵⁹ kasnije i bosanskih sitnih posjednika, dok se obrtnike pomagalo potrebnim strojevima i alatima, a trgovce jeftinom domaćom robom, stipendiranjem šegrta, učenika i studenata u Pečuhu, Csürgöu i Kaposváru te učiteljskim školama u Baji i Temisváru.⁶⁰ Rezultati postignuti „Bosanskom akcijom“ i „Slavonskom akcijom“, bili su najčešće samo odraz materijalne pomoći i povlastica, koje nisu Mađare uspjeli održati te je Sándor Ágoston u svojem članku nastojao neutemeljeno „dokazati“ kako je želja Mađara u četrdesetim godinama 20. vijeka bila da se presele natrag u staru domovinu.

Organi Mađarske Sovjetske Republike zastupali su mišljenje po pitanju „Bosanske akcije“ i „Slavonske akcije“ 1919. godine, kako se ta djelatnost ne može uskladiti sa prirodom i karakterom nove države. Stoga je predsjednik Revolucionarnog upravljavajućeg savjeta odlučio 17. aprila 1919. godine „u svom naređenju“ (br. 7391) da „Bosansku akciju“ i „Slavonsku akciju“, *u duhu novonastale velike promjene treba likvidirati*. Društvo se pokušalo očuvati smatrajući kako *nikada nije bilo potrebnije da se mađarstvo do posljednjeg Mađara očuva kao sada poslije pretrpljene velike katastrofe*.⁶¹

obična mađarska pokrajina, u kojoj će se s vremenom i narod pomađariti. A. Barac, *Jugoslavenska književnost*, 2. izdanje, Zagreb 1959, 207-208.

56 István Hajnal, *A Batháymy-kormány külpolitikája (Vanjska politika Bathyányeve vlade)*, I, Budapest 1957, 83.

57 P. Petri, *A Juliaán-egyesület története*, Budapest 1937, 188. *Hrvatski tisak je osnutak svake mađarske škole u Slavoniji nazivao pokušajem mađarizacije*.

58 P. Petri, *A Juliaán-egyesület története*, Budapest 1937, 19.

59 Takva parcelacija bila je u Babinoj Gori koju je obavila Altruistička banka (Budimpešta) po veoma niskoj cijeni i pod uvjetom da se cijena parcela isplati u roku od 50 godina. (P. Petri)

60 Julijanski internat u Pečuhu nalazio se u zgradi u kojoj su (donedavno) smješteni Medicinski i Pravni fakultet. Troškovi internata, ne računajući cijenu samog zemljišta, iznosili su svojedobno, prema P. Petriju, 320.000 kruna. Stipendijskoj akciji imao je služiti i pučkoškolski internat u Gyekenesu, Pečuška gradska Matessa -ustanova, koja je primila 50 takvih učenika te pečuški Julijanski internat, stvoren na inicijativu Klebelsberga, bilo je osim 130 pučkoškolaca smješteno i 100 učenika u privredi.

61 Pál Petri, *A Juliaán-egyesület története (Historija Julijanskog društva)*, Budapest 1937, 42-44.

U isto je vrijeme Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zauzela stanovište da *strani građani na području nove Kraljevine SHS ne mogu imati privatnih škola*, ali je ipak dozvolila da Mađari u Slavoniji te Bosni i Hercegovini mogu vlastitim snagama održavati svoje škole, što je potrajalo do 1937. godine, odnosno do kraja Drugoga svjetskog rata.⁶²

Vladinim sredstvima je potpomognuta mađarska nacionalna manjina preko Save, koja se vremenom u cjelosti asimilirala sa domaćim slavenskim stanovništvom, ali je bila primjer borbe za opstanak malih skupina doseljenih Mađara u Bosnu i Hercegovinu. Ugarski prodor prema Bosni i Hercegovini treba promatrati i u kontekstu ugarsko-austrijskih odnosa, posebno preko željeznice kojom je Ugarska prodirala u Bosnu i Hercegovinu.⁶³ Naime kada se Austrija interesirala za izgradnju željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini,⁶⁴ ugarska Vlada je na čelu sa ministrom predsjednikom Bánffyjem formulirala u oktobru 1896. godine ambiciozan željeznički program, posebno u uspostavljanju normalne željezničke uskotračne veze od Budimpešte do Sarajeva,⁶⁵ koja bi se u cijeloj svojoj dužini nalazila pod tarifnim suverenitetom ugarskih državnih željeznica. Tzv. „Bosanska akcija“ je prema Zapisniku ugarskog ministarskog vijeća, započela krajem 1909. godine,⁶⁶ u vremenu kada se u Bosnu i Hercegovinu nakon 30 godina okupacije doselilo vrlo malo Mađara. Na temelju popisa stanovništva 1910. godine, bilo je u Bosni i Hercegovini registrirano 62.541 mađarskih državljanina, većinom doseljenih iz Slavonije i Vojvodine u kojim je živjelo nacionalno izmješano stanovništvo.⁶⁷

Mnogobrojni zaposlenici bosanskohercegovačke uprave, raznih financijskih i trgovačkih poduzeća, potjecali su iz krugova koji su govorili uglavnom bosanskim (bošnjačkim), hrvatsko-srpskim te njemačkim jezikom, a uglavnom su bili Bošnjaci, Hrvati, Srbi i Nijemci iz Vojvodine i Slavonije.⁶⁸ Dio agrarnog stanovništva iz južne Ugarske koji se doseljavao u Slavoniju te Bosnu i Hercegovinu, na vijest kako se zemlja u Bosni i Hercegovini za doseljenike dijeli na parcele, podupirana tzv. Bosanskom akcijom i bosansko-hercegovačkom Vladom,⁶⁹ prihvatila je izazov uz sve rizike te se naselila na područje Bosanske Posavine te u gradove u unutrašnjosti, posebno u Sarajevo i Mostar. Mađari su se naselili i živjeli uglavnom u Bosni i

62 J. Guljaš, „Nacionalna obrana“ Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX stoljeća u okviru „Slavonske akcije“, *Historijski zbornik*, br. XXIII-XXIV, Zagreb 1970-1971, 46-95.

63 Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Djela, knjiga XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, ANU BiH, Sarajevo 1974, 148-159. (dalje: Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH*).

64 Ferdo Hauptmann, Finansiranje bosansko-hercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913, *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1963, 121.

65 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH*, 153.

66 MOL, k-27, MT jkv, 1910. szept. 29, I, 28.

67 *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 64. kötet, Budapest 1920, 74-75.

68 István Burián közös pénzügyminiszter egy 1906 decemberében készített emlékiratában említette, hogy a közigazgatásban alkalmazott osztrák-magyar állampolgárok 82 százaléka szláv nemzetiségű. MOL, k-26 ME 713. csomó 1.553, 1907. XXXVI. tétel.

69 Ferenc Günther, *Bosznia Szávamellékén*, Bittermann és Fia, Zombor 1910, 24.

Hercegovini u naseljima: Brčko, Bjeljina, Zavidovići, odnosno u Vučjaku kraj Prnjavora.⁷⁰ Nametnulo se pitanje, zašto je ugarska Vlada pokrenula skupocjenu tzv. *Bosansku akciju* u korist neznatnog broja Mađara u dijaspori? Odgovori na isto pitanje vjerojatno su u tadašnjoj politici Ugarske, naime, „prazninu“ na Balkanu prouzročenoj padom Osmanskog Carstva popunila je Austro-Ugarska Monarhija, koja je postala zemlja za migracije.

Austro-ugarska okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine motivirana je prije svega konfliktom sa Srbijom, ali je motivirana i djelom Gy. Andrásya u pokušaju uskrsnuća Mađarskog Kraljevstva. Ministarstvo odbrane, Ministarstvo financija te ugarsko političko rukovodstvo, proklamiralo je 5. oktobra 1908. godine aneksiju kao *ponovno zaposjedanje bosansko-hercegovačkih područja pozivajući se na temeljno historijsko pravo*.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine nije dogodilo dugo iščekivano upravno-pravno spajanje Bosne i Hercegovine sa Ugarskom, već je nastavljeno rivalstvo između dva sastavna dijela dualističke države. Ugarski interesi su donekle zadovoljeni u vrijeme „vladavine“ Benjamina Kállaya, kada je u Bosni i Hercegovini postignut mađarski interesni gospodarski i kulturalni napredak, kada je stvaran Bosanski jezik i nacija Bosnyák, a koji je potom izgubljen za Kállayevog nasljednika Istvána Buriana, koji je podlegao političkom uticaju Austrije prema Bosni i Hercegovini.

Pitanje Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj i Slavoniji različito se tumačilo pa je mađarska štampa prodor Mađara u Bosni uglavnom smatrala neopravdanim, a list „Hrvatsko pravo“ nazvao „kolonizacijom“.⁷¹ Kako je u početku naseljavanje Mađara preko Save bilo usmjereno samo na jedno naselje zvano Vučjak, službeno stajalište Budimpešte bilo je da se naseljavanje treba poticati te da se ovo područje koje je nekad pripadalo mađarskoj svetoj kruni nikako ne može smatrati tuđom zemljom.⁷² Nije bilo potrebno izrađivati nove organizacijske okvire i programe, niti nove strategije koje će bitnije odstupati od dosadašnjih i prokušanih u Hrvatskoj i Slavoniji. Bilo je dovoljno samo pronaći nekoliko provjerenih i iskusnih upravitelja te uspostaviti kontakt sa čelnicima „Sarajevske mađarske udruge“, osnovanoj 1905. godine, kako bi akcija u Bosni i Hercegovini kao sastavni dio vladine akcije u Hrvatskoj i Slavoniji mogla započeti.

Udruga *Julián* u Bosni i Hercegovini, uspjela se izboriti da podjednako budu priznate bosansko-hercegovačke i mađarske osnovne i srednje škole te predložila kako: ... *ne bi bilo loše kada bismo za naše nacionalne interese mogli pronaći nekoliko dobrih prijatelja u muslimanskim i srpskim krugovima*⁷³ U

70 *Tájékoztató a Julián Egyesületről*, Hatodik jelentés a Julián Egyesület 1913. évi működéséről, Budapest 1913, 7. és J. Margitai, *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*, Budapest 1918, 353.

71 Magjarska kolonizatorska politika u Bosni, *Hrvatsko Pravo*, 7. maj (május 7) 1909.

72 Miniszterelnökségi levéltervezet a Julián Egyesülethez. MOL, kK-26, ME 1.184. cs. 907, 1912. XVI. t.

73 MOL, k-26, ME 854. cs. 6.029, 1910. XVI. t. 94. asz.

istom se interesu nastava u školama odvijala na tri jezika, zbog toga što je od 180 upisanih učenika samo 68 bilo Mađara, dok su ostali bili Nijemci, Hrvati, Srbi i „španjolski” Židovi, dakle većina nije govorila mađarskim jezikom. Unatoč tome osnovane su nove mađarske škole i vrtići, pod opravdanjem da mađarska djeca nauče i ne zaborave svoj materinski jezik. U mađarskim školama je vjeronauk bio prakticiran za sve četiri vjeroispovjedne skupine (katoličku, muslimansku, pravoslavnu i židovsku), a za djecu koja su živjela udaljenije od škole bio je organiziran prijevoz do škole.⁷⁴

Usprkos brojnim neprilikama u Bosni i Hercegovini situacija je bila takva da se julijanske udruge nisu mogle požaliti na suradnju sa bosansko-hercegovačkom vlašću, istovremeno uživajući naklonjenost zajedničkog ministra financija, čime su stečeni dobri izgledi za osnivanje novih mađarskih škola. Za vrijeme Balkanskih ratova često su se manifestirale u Bosni i Hercegovini protumađarske političke težnje, no proračun akcije za 1911. godine bio je značajno uvećan pa su obdaništa, zatim i planovi osnivanja druge osnovne škole u Sarajevu dobili zeleno svjetlo za svoj početak rada.⁷⁵ Štoviše, počeo se štampati tzv. „Bosanski kalendar”, koji je detaljno opisivao lokalne prilike, a organizatori akcije dobili novi poticaj saznajući da su Mađari iz Brčkog i Mostara osnovali udruge te kako iste inicijative postoje u Bjeljini i Vučjaku.⁷⁶

U Bosni i Hercegovini su od aneksije Mađari razvili vrlo napredni školski sustav. Osnovani su značajne kulturne društvene ustanove, udruge i čitateljske krugove, od kojih je poznatija bila *Sarajevska udruga Mađara*,⁷⁷ nastala 1905. godine, koja je 1912. godine promijenila ime u *Udrugu Mađara Bosne i Hercegovine*, kako bi mogla osnivati škole po čitavoj zemlji.⁷⁸ Sarajevska udruga Mađara djelovala je zajedno sa *Udrugom hercegovačkih Mađara*, koja je nastala u studenom 1910. godine pod imenom *Kulturna udruga mostarskih Mađara*,⁷⁹ a kasnije je nastala i *Udruga Mađara iz Brčkog*.⁸⁰ Iste udruge kretale su se od optužbe „mađarizacije” do teorije o Mađarima koji su ugroženi asimilacijom. Ipak, akcije nisu postigle dugoročni cilj i nisu se pokazale trajnim, jer nakon zatvaranja škola poslije Prvoga svjetskog rata mala skupina Mađara nije imala nikakve pravne garancije za opstanak.⁸¹

74 A gyermekek iskolába fuvarozása a horvátorsági akcióban bevett szolgáltatásnak számított, de Szarajevóban is megszervezték, hiszen a Boszniai akció 1911. évi költségvetési tervében is szerepelt ez a kiadási tétel. MOL, k-26 ME 854. cs. 6.135, 1910. XVI. t. 94. asz.

75 Az 1911. évi költségvetési keret ily módon 27.414, K-ra növekedett. MOL, k-26, ME 854. cs. 6503, 1910. XVI. t. 94. asz. és uo. 968. cs. 919, 1911. XVI. 560. asz.

76 MOL, k-26, ME 968. cs. 660, 1911. XVI. t. 560. asz.

77 MOL, k-26, ME 854. cs. 1.010, 1909. XVI. t. Az egyesület társas összejöveteleket szervezett, közművelődési, jótékonyági, idegenforgalmi és humanitárius tevékenységet folytatott, és egy könyvtárat is működtetett.

78 MOL, k-26, ME 968. cs. 1.977, 1912. XVI. t. 84. asz.

79 MOL, k-26, ME 968. cs. 660, 1911. XVI. t. 560. asz. Az egyesület keretei között magyar nyelvtanfolyam, dalárda, tánc- és vívótanfolyam és könyvtár is működött.

80 MOL, k-26 ME 968. cs. 2.772, 1913. XVI/a. t.

81 I. Balta, *Julijanska akcija u Slavoniji s osvrtom na ostale hrvatske zemlje te Bosnu i Hercegovinu početkom 20. stoljeća*, DMZUH, O-tisak, Zagreb 2006.

Ponešto još o mađarskom projektu „Julijanske akcije“ u Bosni i Hercegovini

Po zapisniku jednoga ministarskog vijeća Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini je započela krajem 1909. godine.⁸² U odnosu na druge države u Bosni i Hercegovini se 30 godina od početka okupacije doselilo vrlo malo Mađara. U ove dvije spomenute pokrajine, tj. Bosnu i Hercegovinu, popis stanovništva iz 1910. godine registrirao je 62.541 mađarskih državljanina, većinom doseljenih iz Slavonije, odnosno iz južnih djelova Ugarske u kojima je živilo “izmiješano” stanovništvo.⁸³ Mnogobrojni zaposlenici bosansko-hercegovačke uprave, raznih financijskih i trgovačkih poduzeća, poticali su iz krugova koji su govorili službenim jezikom srpsko-hrvatskim i njemačkim te uglavnom bili Srbi, Hrvati i Nijemci iz južne Ugarske,⁸⁴ ali i Bošnjaci koji su učili Bosanski jezik za Kállayeve uprave u Bosni i Hercegovini (1883-1903) pa do 1907. godine kada je Bosanski jezik za uprave Buriána u Bosni i Hercegovini ukinut.

Agrarno stanovništvo iz južne Ugarske, doseljavao se sporadično u Slavoniju i tu opstajalo, ali na vijest da se zemlja u Bosni i Hercegovini dijeli jeftino na parcele, uz podršku bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade, počelo je masovnije useljavanje.⁸⁵ Iseljenici su prihvativši veliki rizik te se naselili na područja Posavine te u sjedišta dviju pokrajina (Sarajevo i Mostar) u kojima je već živjela zajednica Mađara od nekoliko stotina članova. Mađari su već prije velikih seoba živili uglavnom u četiri naselja: u Brčkom, Bjeljini, Zavidoviću te u Vučjaku kraj Prnjavora.⁸⁶ Sa osnovom se postavljalo pitanje zašto su mađarske vlade pokretale ovako skupocjene akcije u korist neznatnog broja Mađara, za oko 23.000 onih u dijaspori, tj. za iseljenike u Bosni i Hercegovini i Slavoniji te brigu za iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama? Objašnjenje na to pitanje zasigurno treba potražiti u tadašnjoj višoj austro-ugarskoj politici. Naime, “prazninu” stanovništva na Balkanu, tj. u Bosni i Hercegovini, prouzročenom “padom” Osmanskog Carstva, popunila je Austro-Ugarska Monarhija, koju je ovlastio Berlinski kongres hegemonističkom ulogom monarhije, opravdavajući njezin geopolitički položaj te usku povezanost sa regijom, vrlo važnom interesima velesila. Preventivna okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine, bila je prije svega motivirana konfliktom sa Srbijom. Djelo Gyule Andrásya te mađarska politička javnost, tretirali su novu politiku kao pokušaj uskrsnuća nekadašnjeg Mađarskog Kraljevstva.

82 MOL, k-27, MT jkv, 1910. szept. 29, I, 28.

83 Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. kötet. Budapest 1920, 74-75.

84 *István Burián közös pénzügyminiszter egy 1906 decemberében készített emlékiratában említette, hogy a közigazgatásban alkalmazott osztrák-magyar állampolgárok 82 százaléka szláv nemzetiségű.*, MOL, k-26 ME 713. csomó 1.553, 1907. XXXVI. tétel.

85 F. Günther, *Bosznia Szávamellékén*, Bittermann és Fia, Zombor 1910, 24.

86 *Tájékoztató a Julián Egyesületről, Hatodik jelentés a Julián Egyesület 1913. évi működéséről*, Budapest 1913.

7. J. Margitai, *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*. Budapest 1918, 353.

Bosna i Hercegovina bila je u početku nadležnosti Austro-Ugarskog Ministarstva odbrane, a zatim i Ministarstva financija, no mađarsko političko rukovodstvo je pokazivalo svoju posjedovnu potrebu prema Bosni i Hercegovini, jer je vladar (austro-ugarski car/kralj) u svojoj izjavi 5. oktobra 1908. godine, aneksiju proklamirao zbog nekadašnjeg posjedovanja tih područja od strane prijašnjih mađarskih kraljeva, pozivajući se na temeljno historijsko pravo. U tom „ratnom“ ozračju, nakon okupacije Bosne i Hercegovine, nije se dogodilo dugo iščekivano upravno-pravno spajanje sa Mađarskom (ili Ugarskom). Istina, i austrijske potrebe za istim pokrajinama ostale su također neispunjene pa je u anektiranoj pokrajini nastavljeno rivalstvo između dvaju sastavnih dijelova dualističke države. Odnosi su se promijenili za vrijeme mandatne “vladavine” Kálláya, kada je u Bosni i Hercegovini postignut gospodarski i kulturni napredak, kada su ugarski interesi dosegli prihvatljivu razinu uspjeha, ali od kada je István Burián postao ministar financija često su se za ugarsku stranu događali prestižni gubici.

Na veliki politički uticaj Austrije u Bosni i Hercegovini, neovisno o stupnju razvijenosti, izravno su uticali pokrajinski izdaci. Ugarsko političko rukovodstvo i štampa se teško mogla pomiriti sa činjenicom austrijskog financijskog prestiža. Sa druge strane u autonomnoj Hrvatskoj i Slavoniji pitanje Bosne i Hercegovine različito se tumačilo, gdje su tamošnje novine, nazočnost Mađara u Bosni i Hercegovini smatrao neopravdanim i pretjeranim. Dnevni list “Hrvatsko pravo”, nazvao je nazočnost Mađara u Bosni i Hercegovini “kolonizacijom”.⁸⁷

U početku mađarskog naseljavanja preko Save, nastalo je samo jedno naselje Vučiak (Vučijak), a službeno stajalište Budimpešte bilo je da naseljavanje treba poticati i da se ovo područje koje je nekad pripadao mađarskoj svetoj kruni nikako ne može smatrati tuđom zemljom.⁸⁸ Ova potreba je odgovarala dugoročnim mađarskim političkim planovima i nije bila u suprotnostima sa konstatacijom Béle Széchenyija, predsjednika Udruge Julián, po kojemu... *dok mi nismo ni položili temelje mađarskog uticaja, Austrijanci su nas daleko nadmašili svojom organizacijom na području gospodarstva i kulture.*⁸⁹

Radovi “najvećeg mađarskog sina” (B. Széchenyija), kojim je poticao Vladu na brže djelovanje, u saglasnosti je sa onim šta je 1912. godine, napisano u memoarima Lajos Thallóczy. Naime, poznati stručnjak za Balkan i ključna osoba razdoblja sa početka 20. vijeka Thallóczy, zaključio je da ukoliko Austro-Ugarska Monarhija želi zadržati ulogu velesile nakon odlaska Turaka iz jugoistočne Europe, morati će se materijalno i duhovno “naoružati”. To je naravno zahtijevalo opstanak i egzistenciju Mađara u njihovoj historijskoj posredničkoj ulozi vezanom za susjedne narode.⁹⁰ Ipak, akcija u Bosni i Hercegovini je, nasuprot idejama velesila, sve do kraja ostala jedna skromna akcija unutar granica kulture i to ne toliko

87 Magjarska kolonizatorska politika u Bosni, *Hrvatsko Pravo*, 7. maja 1909. (május 7).

88 *Dunántúl*, Húsvét című mell., 23. marta 1913. (március 23).

89 MOL, k-26 ME 968. cs. 1.013, 1911. XVI. t. 560. a(lap)sz(ám)

90 Lajos Thallóczy, *A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren*, Emlékirat, M. Kir. Állami Nyomda, Budapest 1912, 1, 3. OSZKK.t., Fol. Hung./2.

zbog financijskih razloga, nego zbog nepovoljnih političkih odnosa za mađarsku ekspanziju. Naime, sama se priprema Julijanske akcije u Bosni i Hercegovini odvijala vrlo suzdržano, za razliku od akcije u Hrvatskoj u Slavoniji, a o kojoj postoje opsežni historografski izvori. O počecima nove akcije ili njezine grane u Bosni i Hercegovini, za sada u pronađenim dokumentima arhiva postoji svega nekoliko skromnih naputaka.

Za provedbu kulturne akcije u Bosni bila zadužena i po formi ista Udruga Julián, koja je okupljala vladine dužnosnike, obrazovane stručnjake, a koja je kao operativna organizacija djelovala kao ispružena ruka ugarske Vlade, djelujući sa uspjehom ranije u Slavoniji.⁹¹ Zbog toga nije bilo potrebno da se izrade novi organizacijski okviri, programi, niti nove strategije koje će bitnije odstupati od dosadašnjih. Dovoljno je bilo samo pronaći nekoliko provjerenih i u lokalnih iskusnih upravitelja te uspostaviti kontakt sa čelnicima Sarajevske mađarske udruge (osnovane 1905), kako bi akcija u Bosni i Hercegovini kao sastavni dio vladine akcije u Hrvatskoj i Slavoniji, mogla započeti.

Udruga Julián je kao svoj prvi korak u Bosni i Hercegovini, željela ostvariti uvjete za učenje mađarskog jezika u glavnom gradu Bosne, gdje je živjela najbrojnija mađarska zajednica. Da je bilo važno da se što prije formira takva ustanova, idu u prilog i slijedeća dva podatka: u anektiranim pokrajinama 1910. godine u Bosni i Hercegovini bilo je nepismeno 88,05%, a od generacije koja je bila školski obavezna samo ih je 15% išlo u školu.⁹² Mađarska djeca u Sarajevu u odnosu na bosansko-hercegovački prosjek bila su u nešto povoljnijoj situaciji, jer su u nekoliko obrazovnih ustanova mađarski jezik mogli izabrati kao izborni predmet.⁹³ Zbog nepostojanja većeg broja škola na mađarskom jeziku, njima su kao mogućnost pohađanja bile škole na njemačkom jeziku, ali koje su predstavljale opasnost za očuvanje jezika i nacionalnog identiteta.

Na uznapredovanu asimilaciju prvi je ukazao József Margitai, prosvjetni nadzornik Udruge Julián za vrijeme obilaska terena 1910. godine. U svom izvještaju Margitai je predložio formiranje škola sa 2-3 učionice, uvjetovano prilikama na pojedinim dijelovima terena, a zagovarao je i učenje srpsko-hrvatskog jezika i njemačkog jezika kroz redovnu nastavu.⁹⁴

Margitai je pronašao i adekvatnu školsku zgradu u Sarajevu, ali i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini.⁹⁵ Godine 1910. za pokrivanje planiranih izdataka Vlada je Udruzi Julián odobrila potporu u iznosu 14.600 kruna,⁹⁶ a

91 MOL, k-26 ME 854. cs. 1010, 1909. XVI. t.

92 Artur Benisch, *Bosznia-Hercegovina iskolauigye*, Magyar Paedagogia, Budapest 1914, 558.

93 *A Kranken-Verein által fenntartott 5-tanítós német iskolában, Moszvárban, Dohnja Tuzlán és Banja-Lukán horvát középiskolákban volt elvi lehetőség a magyarnak, mint választható tárgynak a tanulására*, MOL, k-26 ME 854. cs. 6.119, 1910. XVI. 1010. asz.

94 *Margitai (korábban a csáktornyai tanítóképző igazgatója) gyakorlott tantervkészítő volt. Ő hozta összhangba a magyarországi 6 osztályos elemi iskolai tananyagot az 5 osztályos horvátországi s a boszniai 4 esztendőös képzéssel.*

95 *Amit Fischer Józseftől, a magyar egyesület korábbi elnökétől kívánt bérbe venni.*

96 MOL, k-26 ME 854. cs. 94, 1910. XVI. t.

nakon dobivene dozvole od bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade zakupljena je dvokatnica u središtu grada, koja je kasnije bila poznata kao Mađarska kuća.⁹⁷ Prilikom organizacije Udruga Julián je postigla, da podjednako budu priznate bosanskohercegovačke i mađarske osnovne i srednje škole, konstatirajući: *...ne bi bilo loše kada bismo za naše nacionalne interese mogli pronaći nekoliko dobrih prijatelja u muslimanskim i srpskim krugovima...*⁹⁸

U sarajevskoj mađarskoj školi nastava se odvijala na tri jezika, a djelomično i zbog toga što su od upisanih 180 učenika samo 68 bili Mađari, a ostali Bošnjaci-muslimani, Nijemci, Srbi, Hrvati i „španjolski” Židovi,⁹⁹ no većina učenika nije govorila mađarski. Ipak, je proces osnivanja obdaništa upućivao na to, da je u krugovima mađarske djece koji su bili potencijalni učenici mađarske škole,¹⁰⁰ veći broj su činila mađarska djeca koja svoj materinski jezik nisu ni naučili ili su ga u potpunosti zaboravili pa su im bile potrebne jezične instrukcije. Vjeronauk je u mađarskim školama bio osiguran za četiri vjeroispovjedne skupine (muslimansku, katoličku, pravoslavnu i židovsku), a za djecu koja su živjela udaljenije od škole bio je organiziran prijevoz do škole.¹⁰¹

Veliko zanimanje prema mađarskoj školi riječki “Novi list” nije pripisao dobroj organizaciji, već nepostojećoj školarini, besplatnim udžbenicima i školskom priboru, što više tvrdili su da je velik broj hrvatske djece bio primamljen u mađarsku školu raznim novčanim potporama.¹⁰² Bez obzira što je ova zadnja optužba uglavnom neutemeljena, ovakvi novinski članci, koji su u akciji u Hrvatskoj i Slavoniji bila svakodnevna pojava, dalo je naslutiti da mađarska škola u Bosni i Hercegovini ne može računati na neograničenu simpatiju. Na to je upućivao i izvještaj potpredsjednika Udruge Julián 1910. godine, poslije posjeta terena. U svom viđenju o mogućnostima razvoja akcije Gyula Vargha, izloživši svoja iskustva, rekao je da nije poželjno Udrugu Julián navesti kao skrbnika jedne mađarske privatne škole, jer to može zvučati provokativno, već je predložio da tu ulogu preuzme udruga Mađara iz Bosne i Hercegovine. U nastavku je iznio očekivanja roditelja u vezi dječjih obdaništa i založio se za pokretanje još jedne osnovne škole za potrebe radničkog sloja u Novom Sarajevu sa mogućnošću otvaranja i srednje škole, tvrdeći da bez proširenja kulturne akcije, svaka uložena materijalna i ljudska žrtva u Bosni i Hercegovini biti će uzaludna.¹⁰³

97 MOL, k-26 ME 854. cs. 1.764, 1910. XVI. t. 94. asz.

98 MOL, k-26 ME 854. cs. 1764, 1910. XVI. t. 94. asz.

99 MOL, k-26 ME 854. cs. 6029, 1910. XVI. t. 94. asz.

100 *Az „előkészítő nyelvtanfolyam” funkcióját is betölteni tervezett óvodába 1910-ben 24 magyar, 15 német, 16 szerb és horvát, 3 spanyol-zsidó és 2 egyéb anyanyelvű gyermeket jegyeztek elő.*, MOL, k-26 ME 854. cs. 6029, 1910. XVI. t. 94. asz.

101 *A gyermekek iskolába fuvarozása a horvátországi akcióban bevett szolgáltatásnak számított, de Szarajevóban is megszervezték, hiszen a Boszniai akció 1911. évi költségvetési tervében is szerepelt ez a kiadási tétel.* MOL, k-26 ME 854. cs. 6135, 1910. XVI. t. 94. asz.

102 *Szlavóniai Magyar Újság*, Eszek, 1910. október 10-i számából.

103 MOL, k-26 ME 854. cs. 6.319, 1910. XVI. t. 94. asz.

U početku se Udruga Julián nije mogla žaliti na saradnju bosansko-hercegovačkih vlasti, jer je u odnosu na brojne neprilike u Hrvatskoj i Slavoniji, situacija u Bosni i Hercegovini bila povoljnija. Uživajući u naklonjenost zajedničkog ministra financija, dobri su bili izgledi za osnivanje novih škola. Međutim za vrijeme Balkanskih ratova, u vezi južnoslavenskih pitanja, počele su se izražavati brojne protumađarske teze. Prilikom izrade proračuna Julijanske akcije za 1911. godinu još nisu protumađarske teze imale previše uticaja pa su najprije obdanište, a zatim i plan druge osnovne škole u Sarajevu, dobili zeleno svjetlo, štaviše bio je i budžet značajno uvećan.¹⁰⁴

Osnivanje škola bilo je potrebno iz razloga što su mnogi u novom sarajevskom naselju bili i Mađari, a nakon što su čuli vijest o otvorenju nove škole potražili su udrugu i školu te zatražili tzv. Bosanski kalendar, koji je detaljno opisivao lokalne prilike.¹⁰⁵ Organizatori akcije u Sarajevu dobili su novi poticaj čuvši da su Mađari iz Brčkog i Mostara osnovali udruge i da slične inicijative postoje i u Bjeljini i u Vučjaku.¹⁰⁶ Tako je Udruga Julián u januaru 1911. godine zatražila odobrenje i pokriće od bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade za pokretanje dviju novih osnovnih škola: u Brčkom gdje su uzete u obzir potrebe upisanih 60 učenika iz okolice te 30 učenika sa druge strane Save iz Slavonije, a koji bi putovali željeznicom. Zatim u Zavidovićima, gdje su htjeli pokrenuti otvaranje mađarske škole za potrebe djece radnika poduzeća Gergersen iz Budimpešte.¹⁰⁷ U međuvremenu se dogodio napredak i u slučaju otvorenja novih škola u ostalim naseljima nastanjenim Mađarima.

Lajos Thallóczy, voditelj ureda u zajedničkom Ministarstvu financija, upozorio je Kunóa Klebelsberga izvršnog predsjednika Udruge Julián na to, da nakon što je bosansko-hercegovački pokrajinski Sabor ukinuo državnu potporu mađarskoj školi u Vučiaku, potrebna intervencija Udruge kako bi se spriječila brza asimilacija.¹⁰⁸ U Mostaru se već nadzirala mogućnost otvaranja mađarske škole, međutim problem je predstavljao mali broj mađarske populacije, a i problemi oko održavanja mješovite škole sugerirali su Udruzi Julián da se suzdrži od daljnjih koraka. U Bijeljini je nakon obilaska terena registrirano 250 mađarskih obitelji, međutim oni su zbog "nemirnih" srpskih susjeda živili u stalnom napetom nacionalnom ozračju.¹⁰⁹ Provjere Udruge Julián vršene u Mostaru, ukazivale su na to da bi bilo potrebno prije otvaranja mađarske škole pokrenuto otvaranje obdaništa, za kojeg, obzirom na to da je u hercegovačkom glavnom gradu u to vrijeme postojao samo jedno dječje obdanište, vladao velik interes. Mađarsku školu u Mostaru međutim, imajući u vidu prije svega mogućnost nastavka školovanja,

104 Az 1911. évi költségvetési keret ily módon 27.414 K-ra növekedett. MOL, k-26 ME 854. cs. 6.503, 1910. XVI. t. 94. asz. és uo. 968. cs. 919, 1911. XVI. 560. asz.

105 MOL, k-26 ME 968. cs. 560, 1911. XVI. t.

106 MOL, k-26 ME 968. cs. 660, 1911. XVI. t. 560. asz.

107 MOL, k-26 ME 968. cs. 560, 1911. XVI. t.

108 MOL, k-26 ME 968. cs. 1.013, 1911. XVI. t. 560. asz.

109 MOL, k-26 ME 713. cs. 1.553, 1907. XXXVI. t.

nisu podržavali intelektualci iz grada. Prosvjetni nadzornik Udruge, zauzimajući se za školu popisao je školsku obaveznu mađarsku djecu i nakon što je smatrao da je njihov broj dovoljno velik, osigurao je prostorije za potrebe škole. Zbog temeljitosti u svom radu, Udruga Julián održala je još jednu smotru, nakon čega su zatražili i dozvolu za otvaranje obdaništa te se tako rukovodstvo udruge odlučilo za otvaranje obje ustanove.¹¹⁰ U septembru 1911. godine sa 34 polaznika, počelo je raditi obdanište, a imalo je približno 100 učenika i dvorazrednu osnovnu školu.¹¹¹ U formiranju ove dvije ustanove ogroman je doprinos dala i mjesna Kulturna udruga Julián, koja osim što je ustupila svoje prostorije za potrebe škole i obdaništa zakupila je još jednu zgradu.

Uska saradnja između škole i Kulturne udruge Julián bila je poželjna iz tog razloga što je Pravilnik pokrajinske samouprave omogućavao pravo otvaranja novih ustanova samo mjesnim udrugama, ne i Udruzi Julián iz Mađarske. Međutim, multinacionalne mađarske škole služile su kao mete protumađarskoj, ali i tzv. “hrvatskoj” štampi, koji su ih u svojim listovima okarakterizirali kao “centre mađarizacije”.¹¹² Jedan od naslova zagrebačkog “Obzora” glasio je: *Protuhrvatsko mađarski agenti u Bosni*,¹¹³ a jedan drugi članak koji je izrazito napao mađarsku ustanovu u Mostaru, ocijenio je da Budimpešta sa svojom školskom politikom vrši sustavnu mađarizaciju i želi denacionalizirati hrvatska područja od Rijeke do Mostara i Zemuna.¹¹⁴ Zagreb je bio udaljen od mađarskih škola u anektiranim pokrajinama, ali su u Bosni i Hercegovini postojale političke alternative za protumađarska, tzv. “hrvatska” usmjerenja. Karakterističan je slučaj u protumađarskim pojavama u kojima se Udruga Julián spremala očekivane napade odbiti u “Stadler ersek”, u tzv. po mađarskoj štampi „velikohrvatskom“ orijentiranim novinama, a o mađarskoj školi u Sarajevu.¹¹⁵ Radilo se o navodnoj aferi, tj. o postupku ponude da urednik lista bude katolički vjeroučitelj.

Svojestven postupak bio je samo posljedica stanja, koje je Thallócy okarakterizirao time da su mediji u Bosni zatvoreni prema Mađarskoj te da ni jedan medij nije bio samostalan,¹¹⁶ čak štoviše da su “partijske formacije” anektiranih pokrajina podupirale strane političke sile.¹¹⁷ Nakon toga je vlada Károlya Khuena Hedérvárya u interesu Mađara izvan granica Ugarske, osnovala

110 MOL, k-26 ME 968. cs. 2.043, 1911. XVI, t. 560. asz.

111 *Margitai vizsont azt írta, hogy a 2 tanítás iskolába számos nemzetiség, még lengyelek is jártak, s az összlétszám megközelítette a 200 főt. Margitai i. m. 346.* MOL, k-26 ME 968. cs. 5.420, 1911. XVI. t. 560. asz.

112 MOL, k-26 ME 968. cs. 5.420, 1911. XVI. t. 560. asz.

113 *Obzor*; 8. septembra 1911. (szeptember 8).

114 *Obzor*; 15. septembra 1911. (szeptember 15).

115 *Klebelsberg Kunó írta a miniszterelnöknek, hogy: „...kívánatosnak tartanók, ha nevezett szerkesztőnek (ti. dr. Dujmucií-nak) a hitoktatásról leendő megbízatása által a Hrvatski Dnevniket, mielőtt az iskola ellen komolyabb akciót kezdene, elhallgattatnók.”* MOL, k-26 ME 854. cs. 4.243, 1910. XVI. t. 94. asz.

116 MOL, k-26 ME 968. cs. 6.322, 1911. XVI. t. 560. asz.

117 *Lásd a boszniai muzulmánok egy 1906-ban kelt memorandumának 31. oldalán leírtakat.*, MOL, k-26 ME 713. cs. 6.281, 1906. XXXVI. t.

urede za štampu, djelomično sa ciljem praćenja članaka, a djelomično sa ciljem njihovog opskrbliivanja novinama.¹¹⁸ Sukladno sa istim, Udrugu Julián potaknulo je da u Bosni štampa jedan mađarski list, kao neka vrsta protumjera. Krenulo se samostalnom inicijativom i apeliralalo na podršku Udruge te je štampan „Bosnyák Hirlap“ u proljeće 1911. godine, ali je u “nedostatku potrebne podloge”, tj. novčanih sredstava, nakon svega nekoliko brojeva novine su prestale izlaziti.¹¹⁹

Mađari u Bosni i Hercegovini nisu uspjeli pokrenuti novine koje bi bile sposobne opskrbliivati čitatelje aktualnim vijestima te koje bi služile njihovim interesima i propagandi, kakve su na primjer bile “Mađarske novine Slavonije” u Hrvatskoj i Slavoniji. Osječke novine koje su bile potpomognute i iz Budimpešte, počele su ispravljati ovaj nedostatak daviši prostora u svom listu i za kolumnu pod nazivom “Bosanske vijesti” te počele širiti i prodavati novine po Bosni i Hercegovini.¹²⁰ Ova činjenica ipak nije previše mijenjala odnos snaga u Bosni i Hercegovini, iako je u martu 1911. godine pokrajinska štampa izgledala vrlo primamljiva kao oruđe propagande. Novu nadu dao je posjet tajnika Imrea Morávecza nadbiskupu Stadleru, kada je urednik uvjeravao ravnatelja mađarske škole, da ukoliko stanje u obrazovnoj ustanovi ostane nepromijenjeno, njihove će se novine suzdržavati od neprijateljskih istupa.

Situacija u proljeće 1911. godine u mađarskoj osnovnoj školi u Sarajevu nije bila zavidna, jer u susjedstvu katoličke crkve, u obrazovnoj ustanovi koja je djelovala u “Mađarskoj kući” (Magyar Házban),¹²¹ samo su četiri učitelja poznavala bosanski, hrvatski, srpski, mađarski i njemački jezik te podučavala ukupno 194 učenika, od kojih je bilo 62 Mađara, 62 Nijemaca, 42 Hrvata, 1 Srbin, 1 musliman i 23 španjolska Židova. Ovu obrazovnu ustanovu u kojoj se nastava odvijala na više jezika i na zavidnoj razini, simpatizirali su i roditelji koji nisu bili mađarske nacionalnosti. Školu su posjećivali i Mađari koji su već bili na raznim stupnjevima asimilacije, što je razlog više za djelotvorniju mađarsku akciju, jer je škola bila u zgradi Udruge sarajevskih Mađara koja je organizirala čitateljske skupove i razne zabave. Potaknut uspjesima škole u središtu grada, Udruga Julián je intenzivno počela raditi na pokretanju škole i u Novom Sarajevu, gdje su uglavnom živjeli radnici. Predsjedništvo se pod vodstvom Széchenyia, pri izradi budžeta za 1912. godinu, pozivalo na mađarske propuste iz vremena okupacije te požurivalo širenje akcije otvaranjem četiri novih škola.

U Sarajevu je proširenje bilo opravdano brojnošću onih koji su želili novu mađarsku školu. Na kraju 1911. godine, nakon dosta lako dobivenih dozvola za rad škole i obdaništa, vodstvo Udruge je konstatiralo da je pokraj brojnih neprijateljskih gesti koje su doživjeli od strane kruga nadbiskupa Stadlera, „led ipak probijen”. Prognoza je bila preoptimistična, jer nakon nepuna tri mjeseca

118 MOL, k-27 MT jkv. 1910. szeptember 29-i ülés, I. 28.

119 MOL, k-26 ME 945. cs. 3.117, 1911. XVI. t. 359. asz., valamint 968. cs. 6.322, 1911. XVI. 560. asz.

120 *Szlavóniai Magyar Újság (SZMÚ)*, 4. januara 1911. (június 4)

121 MOL, k-26 ME 968. cs. 2.044, 1911. XVI. t. 560. asz.

počela je žestoka protumađarska kampanja novina u Sarajevu. Na loše se dalo naslutiti iz pisma direktora Agro-trgovačke banke Bosne i Hercegovine, u kojem se upozoravalo Udrugu Julián da “Sarajevoer Tagblatt”, potpomognut bankarskim krugovima iz Beča, uporno radi na tome da u anektiranim pokrajinama *uprlja sve što nosi mađarsko ime*.¹²² Upozorenje je proslijeđeno Vladi, a ujedno je ukazano i na stavke u svom Statutu kako se Udruga Julián *ni izdaleka ne želi baviti politikom*. Ipak Udruga Julián nije mogla dugo ostati sa strane zbog nepovoljnih promjena koje su se dogodile u Austro-Ugarskoj Monarhiji i zbog događaja na međunarodnoj političkoj sceni.

Nakon ponovnog dolaska na vlast Karađorđevića 1903. godine, odnosi Austro-Ugarske sa Srbijom postali su napeti te se dalje pogoršavali nakon carinskog rata, željezničkih planova u Sandžaku, a prije svega jer je *Srbija Bosnu i Hercegovinu smatrala svojim plijenom koju su htjeli jednostavno zgrabiti*. Neriješeno južnoslavensko pitanje djelovalo je destabilizirajuće na Austro-Ugarsku monarhiju, kako u unutrašnjoj i u vanjskoj politici, kao i destabilirajući veleizdajnički proces u Zagrebu te krvavi balkanski ratovi kao uvertira u Prvi svjetski rat.

U anektiranim pokrajinama je 1912. godine počela velika protumađarska hajka pisanih medija. Protumađarski napadi Udrugu Julián nisu iznenadili, što potvrđuje i činjenica da su dva uticajna člana pokrajinskog političkog života Jozsef Fisher i Elek Feichtinger, kao članovi užeg vodstva mađarske Udruge Julián, ponovo začeli ideju o formiranju već ugašenog mađarskih novina u Bosni, sa kojom su namjerali neutralizirati protumađarsko ozračje.¹²³ Na mjesto potencijalnog urednika novoga lista najizgledniji kandidat bio je György Báláss, profesor mađarskoga jezika u gimnaziji sa *dobrim vezama u drugim medijima*. Thallócy je međutim izrazio svoju zabrinutost, rekavši da bi djelovanje Báláss unutar nastavničkog kruga sa različitim političkim opredjeljenjima, dovelo do niza neugodnih posljedica.¹²⁴ Vlada je zauzela sličan stav u ovom slučaju te izrazila stav da: *Udruga Julián mora biti na oprezu*, iako je njihovo djelovanje dosad pratio uspjeh, ipak u slučaju da se sazna da njihovo djelovanje ima i političke ciljeve, postalo bi nemoguće raditi.¹²⁵

Poznavajući komplicirane političke odnose u Bosni i Hercegovini, oprez voditelja Julijanske akcije bio je na visokoj razini. Zbog toga je teško pronaći objašnjenje za masovne protumađarske demonstracije koje su se dogodile 19. februara 1912. godine, gdje je jedan od glavnih aktera bio György Báláss. Prema naslovnom članku „Hrvatskog dnevnika” do demonstracija je došlo i zbog preoštrog vladanja bana Cuvaja u Hrvatskoj i Slavoniji, zbog pregrube politike Mađara prema

122 MOL, k-26 ME 968. cs. 3.397, 1911. XVI. t. 560. asz.

123 MOL, k-26 ME 968. cs. 6.322, 1911. XVI. t. 560. asz.

124 MOL, k-26 ME 968. cs. 7.717, 1913. XVI./a. 554. asz.

125 *1912-re 57 000 K, az 1913-as költségvetési terminusra már 69 900 K volt előirányozva az akció céljaira*. MOL, k-26 ME 968. cs. 5.507, 1912. XVI. t. 84. asz.

Hrvatima.¹²⁶ Zbog suzdržanosti policije, demonstracije ili “prosvjedi radnika”, otišli su predaleko spaljivanjem mađarske zastave pa su demonstracije prestale tek nakon intervencije vojske. Uslijed ponovnog ustanovljenja policijskog reda te uhićenju đaka prilikom čega je bio ozlijeđen jedan učenik koji je navodno „sramotio zastavu”, a aktivno je sudjelovao i Bálássá. Novine su citirajući interpretacije iz Bosansko-hercegovačkog sabora, pisali o brutalnoj intervenciji vlasti, o nečasnim djelima mađarskih vojnika i “punokrvnog Mađara” Bálássé te javno prizivali kažnjavanje zadnje spomenutog. Slučaj je prerastao u učeničke demonstracije. Različita interpretacija događaja, upućivala je na to da su svi, ovisno o stranačkoj opredijeljenosti, nastojali izvući političku korist.

Najveću pažnju posvetile su događajima novine nadbiskupa Stadlera, koji je nakon nemira, nazvao Bálássá asistentom policije i deformiranim bunjevačkim Hrvatom te odbio objaviti zahtijev spomenutog za demantom. Bosansko-hercegovačke srpske novine list “Srpska Riječ”, napomenule su kako je život Bálássá u opasnosti te navele da bi sam ravnatelj Kudlich, kao Bálássíjev šef, mogao biti osobno kriv za ono što se dogodilo.¹²⁷ Jedne druge srpske novine stale su na stranu Bálássá, napisavši da se Gyula Bako, nastavnik na zamjeni, uz pomoć učenika demonstiranata, želio domoći radnoga mjesta svoga kolege.¹²⁸ Slučaj time nije bio okončan jer su “napaljeni” učenici na sastanku 15. marta donijeli odluku o prosvjednom štrajku te vezanim za to u „Hrvatskoj zajednici“ objavili manifest. Tražili su da se Bálássá kao uzročnik događaja od 19. februara makne, kako ne bi nastavio sa mađarizatorskim aktivnostima te su zatražili nekažnjavanje onih učenika i njihovih nastavnika koji su sudjelovali u demonstracijama i štrajku.

Neovisno o tome moguće je da su po nekim mađarskim naučnicima, protumađarske političke snage u Bosni i Hercegovini bile uvezene iz Hrvatske i Slavonije te su dobile u anektiranim pokrajinama značajnu motivaciju. Mađarske škole u Bosni i Hercegovini zbog teorija o asimilacijskim opasnostima stavljene su u centre napada. Na stranicama novina pojavili su se članci koji su već ranije bili poznati iz Julijanske akcije u Slavoniji, *kako se u mađarskim školama vrši janjičarska izobrazba* i kako list piše: “Sve su naša djeca” odnosno južnoslavenske nacionalnosti.¹²⁹ Početkom aprila kampanji se pridružio i „Sarajevoer Tagblatt“, oštro napadajući Udrugu Julián.¹³⁰ Kako je bilo riječ o listu koji je bio u svezi sa bečkim krugovima, Zemaljska vlada je odlučila objavljene članke demantirati, a koje je pisao Elek Feichtinger i objavljivao u „Bosnische Postu“.¹³¹

Na dan Svetoga Ćirila i Metoda, “Hrvatski dnevnik” napao je akciju “besplatnih usluga” Julijanskih škola, kao dar za Božić, nagrade za uspjeh, a *Udrugu Julián* prikazivao takvom organizacijom gdje učitelji potiču mađarsku

126 *Hrvatski Dnevnik*, 20. februara 1912. (február 20).

127 *Srpska Riječ*, 5. marta 1912. (március 5).

128 *Narod*, 27. marta 1912. (március 27).

129 *Hrvatska Zajednica*, 20. marta 1912. (március 20).

130 *Sarajevoer Tagblatt*, Sarajevo, 4. aprila 1912. (április 4).

131 *Bosnische Post*, Sarajevo, 30. aprila 1912. (április 30).

djecu na mržnju.¹³² *Udruga Julián u Bosni i Hercegovini*, bila je prisiljena preispitati situaciju i svoje ranije formirano stajalište, došavši do zaključka da je muslimansko-mađarsko prijateljstvo na što su se najviše htjeli osloniti, nije ništa više od prazne fraze: *Gledaju nas ljudi, čije prijateljstvo nije korisno, a čije neprijateljstvo nije štetno.*¹³³ Vidjevši sve to, došli su do zaključka da je razvoj akcije moguć isključivo na temelju snage i izbornog uticaja. Mađari u Bosni i Hercegovini, pokušali su pridobiti slavensku većinu ispunjavanjem stipendijske akcije,¹³⁴ zatim pomoću potpore banjalučkog biskupa i mostarskog “franjevačkog” biskupa, koji su bili protuteža sarajevskom vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru, ali dijelom i političkim sredstvima Sličnom inicijativom, sa namjerom da se “proizvede” sloj društvenog vodstva, pristupilo se organiziranju srednjoškolskog kursa.¹³⁵ Nova je ustanova nasuprot mostarskoj pučkoj školi¹³⁶ 1913. godine i profunkcionirala.¹³⁷ U jesen 1914. godine prvu je godinu upisalo 39, a drugu već 15 učenika od kojih su bili 37 katoličke, 13 židovske, 2 evangeličke i 2 muslimanske vjere. Naobrazba je u *sarajevskoj gimnaziji* do jeseni 1916. godine postala četverorazredna, a u međuvremenu je škola opremljena kabinetima i učeničkom i nastavničkom bibliotekom. Stanje u gimnaziji nije bitno poremećeno ni za vrijeme rata, ali su 70 pripadnika *Udruge Julián* regrutirali i jednog nastavnika, čak je i ravnatelj Elémer Penavin bio samo privremeno oslobođen vojne službe zahvaljujući svojim utjecajnim prijateljima.¹³⁸

U međuvremenu formirane su još tri škole u sjeveroistočnoj Bosni. Prvo se ostvario zahtjev *Društva Mađara iz Bijeljine* i susjednog sela *Ljeljenče*,¹³⁹ da za 82 učenika u jesen 1912. godine bude otvorena mađarska škola, u kojoj se izjasnilo 75 učenika Mađarima.¹⁴⁰ *Julijanska mađarska škola u Brčkom* otvorena je također u septembru 1912. godine u jednoj uglednoj kući u tzv. turskoj ulici, u istoj zgradi sa mađarskom Udrugom Julián.¹⁴¹ Godine 1913. nastava je počela i u *mađarskoj školi u Vučjaku* kod Prnjavora,¹⁴² ali o daljnjoj sudbini *osnovne škole na mađarskom jeziku u Zavidovićima* nema do sada historiografskih izvora. U pogledu broja učenika, zadnja mirnodopska godina pred Prvi svjetski rat bila je najuspješnija, jer se za četiri godine broj učenika u Bosni i Hercegovini u mađarskim školama

132 *Hrvatski Dnevnik*, Sarajevo, 4. jula 1912. (július 4).

133 MOL, k-26 ME 1.120. cs. 160, 1913. XVI./a. t.

134 MOL, k-26 ME 992. cs. 2.802, 1913. XVI. t.

135 MOL, k-26 ME 1185. cs. 3.580, 1913. XVI.1a. t. 3137. asz.

136 „Az egyesület volt[!] tanfelügyelője tudunk és beleegyezésünk nélkül ígérte tenni a Mostari Magyar Kultúregyesületnek az iránt, hogy Mostarban is szervezzünk polgári iskolai tanfolyamot, s így (...) kénytelenek voltunk Mostarban is kísérletet tenni.” állt az Julián Egyesület jelentésében. MOL, k-26 ME 1.185. cs. 3.580, 1913. XVI./a. t. 3137. asz.

137 MOL, k-26 ME 1185. cs. 7.439, 1913. XVI./a. t. 3137. asz.

138 MOL, k-26 ME 1185. cs. 473, 1917. XVI./a. t.

139 MOL, k-26 ME 968. cs. 3224, 1911. XVI. t. 560. asz.

140 MOL, k-26 ME 968. cs. 7707, 1912. XVI. t. 84. asz.

141 MOL, k-26 ME 968. cs. 3772, 1913. XVI./a. t.

142 MOL, k-26 ME 1085. cs. 6961, 1913. XXV./a. t. 832. asz. és 992. cs. 1.522, 1914. XVI. t.

upeterostručio i skoro dostigao brojku od 1.000 (odnosno 989 učenika).¹⁴³ No uslijedio je nagli pad zbog ratnih događanja pa je najlošije stanje bilo u jesen 1915. godine, poslije čega je uslijedio lagani porast broja učenika.¹⁴⁴

Mađari su u Bosni i Hercegovini obzirom na brojčano stanje učenika, razvili vrlo napredni školski sistem, osnovali značajne kulturne društvene ustanove, udruge i čitateljske krugove. Najpoznatija bijaše *Sarajevska udruga Mađara*, a poseban značaj ove udruge bijaše u tome što je nastala 1905. godine kao spontano udruženje, prije započetog djelovanja mađarske Julijanske akcije.¹⁴⁵ Julijanska udruga je 1912. godine iz taktičkih razloga promijenila ime u *Udrugu Mađara Bosne i Hercegovine* kako bi mogla osnivati škole po cijeloj zemlji.¹⁴⁶ Cilj djelovanja Udruge opisan je u 1. tački Statuta, kako se Udruga brine za kulturni, društveni i gospodarski razvoj Mađara u anektiranim pokrajinama te očuvanju nacionalnih vrijednosti. Udruga sarajevskih bosanskih Mađara je neumorno radila zajedno sa *Udrugom hercegovačkih Mađara*, koja je nastala u novembru 1910. godine pod nazivom *Kulturna udruga mostarskih Mađara*¹⁴⁷ te sa *Udrugom Mađara iz Brčkog*,¹⁴⁸ a na ostvarenju svojih ciljeva sve do promjene vlasti i preokreta koja je „pomela” sve mađarske ustanove raspadom Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.

Akcija u Bosni i Hercegovini obuhvaćala je zbrinjavanje vrlo malenog broja ljudi od oko nekoliko hiljada. Taj mali broj Mađara u Bosni i Hercegovini nije opravdavao pokretanje tog skupog programa. Iz korespondencije između Lajosa Thallócyja i ostalih vodećih ljudi u Julijanskoj akciji, vidljivi su pravi razlozi mađarske politike u Bosni i Hercegovini, koji su historijski motivirani, usmjereni na “ispunjavanje” uticaja Mađarske kao velesile u balkanskoj politici. Strateške ciljeve ugarska Vlada je zamislila da zadatak migriranih Mađara treba biti, da zajedno sa već nastanjenom gospodarskom jakom njemačkom zajednicom, pruže jaki otpor „južnoslavenskim separatističkim nastojanjima“.¹⁴⁹

Mađarski školski sustav u Bosni i Hercegovini od devet ustanova nastao je preko udruge Julián, a uz pomoć austro-ugarskog zajedničkog Ministarstva financija te uz pomoć mađarske Vlade u saradnji sa mađarskim udrugama. Pokrajinska vlada ili Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, nije postavljala nikakve prepreke, a kakvih je na primjer bilo od strane banskog kabineta u Hrvatskoj i Slavoniji u sprečavanju izdavanja dozvola za rad i pokušaju gašenja postojećih škola. Mađari u Bosni i Hercegovini nisu se morali boriti, za razliku u Slavoniji, protiv većih

143 MOL, k-26 ME 873. cs. 6.850, 1910. XXV./a. t. 3928. asz. MOL, k-26 ME 1.085. cs. 887, 1914. XXV./a. t. 189. asz.

144 *1915/16-ban a tanulólétszám 554 főre zuhant, (közülük 223 fő volt idegenajkú)*. MOL, k-26 ME 1.085. cs. 2.649, 1916. XXV./a. t. 2. asz. *Az 1916/17-es tanévben a tendencia megfordult. A 683 gyermek közül 304 nem magyar volt*. MOL, k-26 ME 1.085. cs. 2136, 1917. XVI./a. t. 460. asz.

145 MOL, k-26 ME 854. cs. 1.010, 1909. XVI. t.

146 MOL, k-26 ME 968. cs. 1.977, 1912. XVI. t. 84. asz.

147 MOL, k-26 ME 968. cs. 660, 1911. XVI. t. 560. asz.

148 MOL, k-26 ME 968. cs. 2.772, 1913. XVI./a. t.

149 MOL, k-26 ME 1.185. cs. 779. = 1482. számnál 1918. XVI. t.

protumađarskih pojava. Do masovnih protumađarskih demonstracija i napada novina na mađarske udruge i škole u Bosni i Hercegovini, došlo je ipak pred sam početak Prvog svjetskog rata, a koji je doveo u opasnost djelovanje i opstanak mađarskih škola.

Prema istraživačkim saznanjima prijetnju djelovanja i opstanak mađarskih škola bio je sadržan u prijedlogu pokrajinske Zemaljske skupštine Bosne i Hercegovine 1913. godine, kojim se djeci u Bosni želilo zabraniti da se upisuju u bilo koju drugu školu osim hrvatskih i srpskih, tj. bosanskih. U sklopu tzv. "Bosanske akcije" nisu nedostajale ni biblioteke¹⁵⁰ pa je u tom smislu "Bosanski kalendar" kao ilustrirani godišnjak Udruge Julián, služio u kulturne, informativne i propagandne svrhe.¹⁵¹ Vodstvo Julijanske akcije u Bosni i Hercegovini itekako je bilo zainteresirano za vlastite novine, kao moderno sredstvo za masovno informiranje i propagandu, svakako i zbog uspjeha koje je na taj način postignut u sličnim akcijama u Erdelju (Rumunjskoj), Americi i Slavoniji.

Vlada iz Budimpešte činila je korake crkvenim putem u interesu jačanja svoga političkog uticaja u Bosni i Hercegovini,¹⁵² no Julijanske akcije sa dvije strane Save, tj. u Bosni i Slavoniji, razlikuju se i po tome što su rijetko kada bili započeti gospodarski planovi za Bosnu i Hercegovinu. Objašnjenje se treba tražiti u tome, što autonomija države partnera nije obuhvaćala i oblikovanje gospodarskog života pa je zbog toga vlada u Budimpešti imala više manevarskog prostora od svog austrijskog rivala u anektiranim pokrajinama. Izuzetak su činile samo banke, koje su ipak bili presudni temelji za ulazak mađarskog kapitala u bosansko gospodarstvo.¹⁵³

Uspjela je samo licencirana bosansko-hercegovačka Agro-trgovačka banka, nastala 1909. godine kao filijala Mađarske trgovačke banke u Budimpešti, ali koja zbog lokalnih političkih razloga i zbog žestokog otpora austrijskih novčarskih krugova, nije imala pristup koncesijama pri prodaji kmetskih imanja, što je prouzročio značajne prestižne gubitke za ugarsku državu.¹⁵⁴ Godine 1913. osnovana je bosansko-hercegovačka *Poštanska štedionica*, gdje su austrijski interesi došli opet do prednosti.¹⁵⁵

Jedina planirana i realizira gospodarska inicijativa Udruge Julián, bila je posredovanje pri praktičnoj izobrazbi učenika za obrtnike. Ciljevi stručne izobrazbe mađarske mladeži u matičnoj državi bili su jačanje srednjeg sloja mađarske zajednice u Bosni i Hercegovini u smislu da se ostvari jača veza između Mađara izvan domovine i matične države, a u sklopu akcije potporu ovog plana dobiven

150 MOL, k-26 ME 967. cs. 3.592, 1913. XVI. t. és Petri i. m. 77.

151 MOL, k-26 ME 1.184. cs. 1.274, 1910 XVI. t. és uo. 1.184. cs. 2.370, 1911. XVI. t. 970. asz.

152 MOL, k-26 ME K 26 ME 674. cs. 4.424, 1905. XXXVI. t. 4412. asz; MOL, k-26 ME 1.128 cs. 2.848, 1917. XXXVI. t.

153 MOL, k-26 ME 670. cs. 466, 1906. XXXIV. t. 284; MOL, k-26 ME 741. cs. 2.321, 1908. XVI. t. 258. asz.

154 MOL, k-26 ME 886. cs. 1158, 1910. XXXVI. t. 43. asz; MOL, k-26 ME 886. cs. 2.350k, 1910. XXXVI. t. 43. asz. *Szlavóniai Magyar Újság (SZMÚ)*, 31. januara 1909. (január 31-i) sajtószemléjét.

155 MOL, k-26 ME 972. cs. 497, 1913. XXXVI. t; MOL, k-26 ME 1.115. cs. 190, 1917. XVI. t.

je kod u malom broja ljudi pa su ciljevi samo djelomično ostvareni.¹⁵⁶ “Bosniai action” mađarske Vlade je prema nekim aktualnim mađarskim naučnicima, bila usmjerena na zbrinjavanje Mađara u anektiranim pokrajinama i na jačanje i proširenje mađarskog uticaja u Bosni, tj. na Balkanu, a sredstva za postizanje ovih dvaju ciljeva, prije svega, bila su u početku kulturno-prosvjetna. Čak je i najperspektivnija Julijanska akcija, akcija stipendiranja učenika i studenata ostala nedjelotvorna, jer nakon što su školovani u Mađarskoj i to pretežno muslimani, bez obzira na njihovu povezanost, nisu uspjeli razvijati niti održati mađarske veze u novonastaloj situaciji u Bosni i Hercegovini, gdje su glavnu riječ vodile bošnjačke, srpske i hrvatske stranke. Tako Julijanska akcija stipendiranja nije značila ništa drugo, nego ono kako ju je Klebelsberg politički opisao: *Vrlo skupa i čini se neplodna kulturno-diplomatska nastojanja*, koja je imala tek toliki značaj, da danas pri izradi kontakata ne moramo krenuti sa nulte tačke ili od kralja Matije (Korvina), nego ih možemo započeti na temeljima „Bosniai áctio”.¹⁵⁷

Umjesto zaključka

Uglavnom je 19. i početak 20. vijeka bilo doba konstitucije nacija u jugoistočnoj Europi, povećana briga za oaze narode koji su živili izvan matičnog naroda, ali koja je poneki puta prelazila u namjernu ili nenamjernu hegemoniju nad drugim narodima. Ovaj fenomen je aktualan i danas kod raznih naroda, posebno na prostoru Balkana, stoga je interesantno kako se *briga za narodom izvan matične zemlje* (danas bi rekli naroda u “dijaspori”), provodila raznim “akcijama” koje su ponekad politički dirigitirane iz centara moći Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine te Hrvatske i Slavonije, posebno u slučaju projekta mađarske (ugarske) vlade prozaičnim nazivom “Julijanska akcija”.

Tzv. Julijanska akcija nije bila u to vrijeme jedinstvena, niti jedina, niti prva, niti posebna, nego se može na istim prostorima donekle komparirati sa istom metodologijom rada, npr. sa sličnim njemačkim projektom Schulvereine, talijanskom akcijom Dante Alighieri pa čak i ne tako značajnom slavenskom akcijom Ćirilometodskih društava, i drugim manje poznatim „akcijama“, koje su djelovale u inozemstvu, tj. uglavnom izvan prostora matičnih nacionalnih država,

156 1913-ban a Julián Egyesület szervezésében „hazahozott” 64 iparosinasból 20 volt boszniai-hercegovinai. MOL, k-26 ME 967. cs. 3.592, 1913. XVI. t; I. Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini*, 246-261.

157 Klebelsberg szavaival élve - „igen költséges” és meddőnek tűnő kultúr-diplomáciai erőfeszítéseket, amelyek utólag mégis értelmet nyernek azáltal, hogy napjaink szükségszerű kapcsolatépítését nem a nullpontról vagy Mátyás királytól, hanem éppen a „Bosniai actio” hagyományára alapozva kezdetjük el. MOL, k-26 ME 1185, cs. 4.578, 1913. XVI./a. 3137. asz; József Margitai, *A Horvát- és Szlavononországi Magyarok sorsa, nemzeti védelme és a Magyar-Horvát testvériség* - U Hrvatskoj i Slavoniji sudbina Mađara, nacionalna odbrana i mađarsko-hrvatsko bratstvo - (A Julián-egyesület nyug. tanügyi tanácsa, Budapest Eggenberger-féle könyvkereskedés... Károly Rényi), Budapest 1918, 317-355. (*Bosniai és Hercegovinai Magyarok - Mađari u Bosni i Hercegovini*).

na prostoru Austro-Ugarske.

Suprotni stavovi uglavnom su se manifestirali u tumačenju opravdanosti djelovanja, npr. Julijanske akcije (koja je dobila prozaično ime). Na primjer mađarska strana (slično i njemačka, talijanska, ... kroz svoje udruge) je djelovanje udruge “Julijan” opravdavala brigom za vlastiti narod izvan granica matične države (radi očuvanja identiteta, kulture i jezika). Nasuprot tome je hrvatska (pa i bosansko-hercegovačka, ...) strana u djelovanju udruge “Julijan” je vidjela oblik političkog odnarođivanja i pomadarivanja (ili ponjemčivanja, talijaniziranja, ...) većinskog domicilnog stanovništva.

Mađarska Julijanska akcija provodila se na temelju: A) Statuta Julijanskog društva, (izglasano 1903), te B) ugarskih, bosansko-hercegovačkih i hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih zakona. Npr. mađarske Julijanske škole mogle su se u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj i Slavoniji osnivati, organizirati i djelovati ne samo na temelju važećih ugarskih zakona, već i na temelju školskih zakona Bosne i Hercegovine te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji su dopuštali, pa čak i poticali organiziranje javnih i privatnih škola, seoskih, pustaraških škola (npr. kroz mađarske julijanske škole), tvorničkih škola (npr. škole mađarske državne željeznice), konfesionalnih škola (npr. mađarske reformatorske škole), što je otvorilo širok prostor djelovanja mađarske Julijanske akcije od 1904. u Hrvatskoj i Slavoniji te od 1908. okupacije i u Bosni i Hercegovini. Velika većina učenika bila je nemađarske nacionalnosti, a upisivani su ovdje zbog boljih uvjeta, mogućnosti zapošljavanja u poduzećima i državnim i javnim službama te nastavku školovanja.

Mađarske škole i mađarske željeznice, kao i mađarske crkve i društva u Hrvatskoj i Slavoniji, postojale su već u drugoj polovici 19. vijeka, te su imale smisao provođenja tzv. mađarske državne misli (*Magyar Állami eszme*), koji su politički instrumentalizirani te su od 1904. godine program tzv. julijanske akcije do kraja Prvog svjetskog rata stavili u svoj sustav i program. Gotovo istovjetni je takav odnos od 1908. godine bio i u Bosni i Hercegovini. Bili su stalni sukobi državne mađarske vlasti i programa Julijanske akcije sa većinskim slavenskim stanovništvom izvan Ugarske, npr. u Bosni i Hercegovini.

Kada je Julijanska akcija zbog “brige za svoj narod u dijaspori” politički bila instrumentalizirana i u jednom dijelu prešla granice „očuvanja“ svoga naroda, započela je sa “nenamjernom” asimilacijom putem škola, željeznica i kulturnih društava, tada je nužno morala doći u sukobe sa drugim narodima. Sa mađarskih gledišta tzv. „Bosanska akcija” i „Slavonska akcija” mađarske Vlade, bile su usmjerene na zbrinjavanje Mađara u tzv. „pridruženoj” i anektiranoj pokrajini te na jačanje i proširenje mađarskog utjecaja, a u zemljama gdje su većinsko stanovništvo bili muslimani-Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Ista akcija kretala se od optužbe „mađarizacije” do teorije o Mađarima koji su ugroženi asimilacijom, ipak, akcija nije postigla dugoročni cilj i nije se pokazala trajnom jer nakon završetka Prvoga svjetskog rata, mala skupina Mađara u novonastalim državama nije imala nikakve pravne garancije te joj promjenjene vlasti nisu osiguravale opstanak.

Summary

The beginning of the 19th and the 20th century marked the period of nations' constitution in southeastern Europe and greater care for nations' oases living out of their parent nations. Sometimes that care turned into intended or unintended hegemony over other nations. This phenomenon is actual even today in various nations, especially in the Balkans, so it is interesting how "*the care of the people out of their home country*" (nowadays people would say "diaspora"), implemented various "actions" that were sometimes politically conducted from the Austro-Hungarian centres of power to the territory of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia, especially in the case of the Hungarian government's pro-government project "Julian Action".

So-called Julian Action was not unique at that time, neither it was the only, nor the first or special, but it can be somewhat comparable to the same work methodology in the same regions, for example, with the similar German project Schulvereine, the Italian action by Dante Alighieri, and even to not so significant Slavic action of the Cyril and Methodius societies, as well as to some other less-known "actions" that operated abroad, i.e. mainly outside the home countries, on the territory of Austria-Hungary.

The opposite views were mostly manifested in the interpretation of justification, e. g. of Julian Action (which got the prosaic name). For instance, the Hungarian side (similar to German, Italian ... through their associations), justified the action of the association "Julian" by the care of its own people outside the borders of the home state (in order to preserve identity, culture and language). On the contrary, the Croatian (and also Bosnian-Herzegovinian,...) side in the activity of the "Julian" organization recognized a sort of political alienation and Hungarization (or Germanization, Italianization, ...) of the majority of domicile population.

The Hungarian Julian campaign was conducted on the basis of: A) Statute of the Julian Society, (voted in 1903), and B) Hungarian, Bosnian-Herzegovinian and Croatian-Slavonic-Dalmatian laws. For example, the Hungarian Julian Schools in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia could be founded, organized and act not only on the basis of the applicable Hungarian laws, but also on the basis of the school laws of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slavonia and Dalmatia, which allowed and even encouraged the organization of public and private schools, rural and wilderness schools (e. g. through Hungarian Julian schools), factory schools (e. g. Hungarian state railway schools), confessional schools (e. g. Hungarian reformatory schools), which opened a wide area of the Hungarian Julian Action operation from 1904 in Croatia and Slavonia, and from the 1908 occupation in Bosnia and Herzegovina. A vast majority of pupils were of non-German nationality, and they were enrolled there because of better conditions, employment opportunities in enterprises, state and public services, as well as because of future education.

Hungarian schools and Hungarian railways, as well as Hungarian churches and societies in Croatia and Slavonia, existed in the second half of the 19th century. They had the purpose of implementing the so-called Hungarian State Thought (Magyar Állami eszme), which had been politically instrumentalized. Since 1904 until the end of the First World War they put the so-called Julian action into their systems and programmes. Almost identical relationship had existed in Bosnia and Herzegovina since 1908. There were constant conflicts between the state of Hungary and Julian campaign with the majority of Slavic population outside of Hungary, for example, in Bosnia and Herzegovina.

When the Julian campaign was politically instrumentalized because of “taking care of its people in diaspora”, and in some parts crossed the boundaries of “preserving” them, it began with “unintentional” assimilation through schools, railways and cultural societies. So it necessarily had to come into conflict with other nations.

From the Hungarian point of view, the so-called “Bosnian Action” and “Slavonic Action” of the Hungarian Government were directed towards the care of Hungarians in the so-called “affiliated” and annexed province, as well as to strengthening and expansion of Hungarian influence in the countries where the majority of population were Muslims-Bosnians, Serbs and Croats. The same action ranged from the accusation of “Hungarianization” to the theory of the Hungarians threatened by assimilation; however, the action did not achieve a long-term goal and did not prove permanent because, after the end of the First World War, a small group of Hungarians in the newly established countries did not have any legal guarantees, and new authorities did not ensure its survival.

UTICAJ ČASOPISA *PREGLED* NA DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT BOSNE I HERCEGOVINE KROZ PISANJE O AGRARNOJ PROBLEMATICI 1910-1913.

Apstrakt: *Štampa, dnevna ili periodična, predstavlja značajan izvor za proučavanje kulturnog i zabavnog života u Bosni i Hercegovini. Časopis „Pregled“ bavio se društvenim, ekonomskim i kulturnim pitanjima Bosne i Hercegovine. U radu pratimo pisanje časopisa „Pregled“ o agrarnoj problematici u prvom periodu njegovoga izlaženja 1910-1913. godine. „Pregled“ ističe agrarno pitanje kao sudbonosno i shodno tome prilazi mu sa više aspekata. Prati agrarna dešavanja i u drugim zemljama Evrope, pravi paralele i daje eventuale prijedloge za rješavanje istog u Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, štampa, časopis, „Pregled“, agrarno pitanje, ustav, Sabor.*

THE IMPACT OF MAGAZINE *PREGLED* ON SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, BY WRITING ON AGRARIAN ISSUES IN THE PERIOD 1910-1913.

Abstract: *Newspapers, either daily or periodic, represent a significant source of study on cultural and entertainment life in Bosnia and Herzegovina. The magazine Pregled dealt with social, economic and cultural issues of Bosnia and Herzegovina. Through our work, we follow the writings on agrarian issues of the magazine Pregled in the first period of his appearance running from 1910 until 1913. Pregled shows an agrarian issue as a crucial one and consequently approaches it from all sides. It follows the agrarian events in other countries of Europe, draws parallels, and eventually gives proposals for the same events in Bosnia and Herzegovina.*

Key words: *Bosnia and Herzegovina, newspapers, magazine, Pregled, agrarian issues, contitution, Parlament.*

Uvod

Otvaranjem prvih štamparija u Sarajevu i Mostaru, u drugoj polovini XIX stoljeća, Bosna i Hercegovina ulazi u novu fazu svog kulturnog razvitka. Ta faza se može pratiti pretežno, ako ne i isključivo, iz dvaju izvora: obimne arhivske građe i tadašnje štampe. Općenito govoreći, ona je bila posebno uticajan sistem društvene komunikacije. Ipak do „radikalnijeg“ preokreta u društvenom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine dolazi tek početkom XX stoljeća. Tada se na bosanskohercegovačkom kulturnom prostoru pojavilo nekoliko međusobno konkurentnih stalnih listova i časopisa. Pismeni Bosanci i Hercegovci, kojih je 1910. godini bilo negdje oko 12%, počinju intenzivnije čitati svoje listove, pretplaćuju se na njih, interesirajući se i postepeno opredjeljujući se za određene društvene, kulturne i političke opcije. Početkom XX stoljeća dolazi do prvih organizovanih istupanja radnika, do borbe za crkveno-školsku autonomiju, aktivnijih nacionalno-političkih aktivnosti Srba, Hrvata i Muslimana. Sve to je uticalo na pokretanje velikog broja časopisa i listova, kao i aktivno uključivanje domaćih intelektualaca u politička i društvena dešavanja u Bosni i Hercegovini. Listovi i časopisi toga vremena bili su pokretači i nosioci nacionalne akcije. Izuzetak su bili oni koji su izlazili pod okriljem Zemaljske vlade, poput *Sarajevskog lista* i *Nade*. Bez obzira na svoje političke programe svi listovi i časopisi su, na jedan djelotvoran način, bili mediji „umjetničke“ komunikacije.

Jedan od takvih nesumnjivo jeste i *Pregled*, časopis za društvena pitanja koji je poslije *Glasnika Zemaljskog muzeja* drugi najstariji časopis u Bosni i Hercegovini. Istovremeno *Pregled* je jedan od najstarijih časopisa za društvenu kritiku i teoriju na prostoru bivše Jugoslavije. U ovom radu detaljnije se osvrćemo na pisanje *Pregleda* u prvom periodu njegovog izlaženja, odnosno u periodu od 1910. do 1913. godine. Cilj inicijatora i pokretača ovog časopisa bio je da se pisanom rječju u tadašnjim društveno-političkim prilikama znatnije utiče na razvoj kulture u Bosni i Hercegovini. Baveći se kulturnim, različitim društvenim, ali i ekonomskim pitanjima ovaj časopis je vrlo brzo skrenuo pažnju čitalaca na sebe. Svojim pisanjem uspio se izdići iz lokalnih okvira i steći saradnike i iz Hrvatske i Srbije. Kao i svi drugi časopisi i listovi u tom periodu i on je imao periodičnih objektivnih poteškoća pa je i izlazio sa manjim i većim vremenskim prekidima. Ono što je njegova specifičnost, između ostaloga, je da je pored *Glasnika Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, jedina periodična publikacija u Bosni i Hercegovini koja je preživjela oba rata. Ovaj podatak je tim važniji ako uzmemo u obzir činjenicu da je u to vrijeme vijek trajanja mnogih časopisa u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu izdavačku politiku, redakciju, krug saradnika i slične okolnosti, bio vrlo kratkog daha.

Ovom prilikom ne ulazimo u kritičku ocjenu tadašnjih političkih i idejnih shvatanja urednika i saradnika *Pregleda*, niti želimo detaljno objašnjavati zašto se javlja kao časopis koji okuplja prvenstveno intelektualce Srbe u Bosni i

Hercegovini. Međutim, ova činjenica je itekako važna u razumijevanju sadržaja *Pregleda* i njegovog stava o aktuelnoj agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini u periodu 1910-1913. Pri tome, također, treba imati u vidu i prisutnost i budnost Austrije koja je ograničavala otvoreno iznošenje misli i razmišljanja u časopisu. Autori priloga nedvojbeno su morali dobro izvagati svaku napisanu riječ, koja se ticala brojnih kulturnih, naučnih, društvenih pitanja, a posebno složene agrarne problematike. Uprkos cenzurama i mnogim bjelinama u njemu, *Pregled* je nesumnjivo dao značajan doprinos u kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine pomenutog perioda.

Državno-pravni položaj i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini

Kraj XIX stoljeća Bosna i Hercegovina je dočekala kao najzapadnija teritorija Osmanskog carstva. "U posljednjoj deceniji osmanske vladavine dobila je Bosna svoj prvi pisani ustav. Izdavanjem Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog 1867. godine izvršena je posljednja upravno-politička reforma Bosanskog pašaluka. Ovim zakonom Bosanski vilajet se dijelio na sedam sandžaka ili mutesarifluka: sarajevski, travnički, bihaćki, zvornički, hercegovački, banjalučki i novopazarski".¹ Međutim, u kontekstu rješavanja istočnog pitanja i Bosna i Hercegovine će biti predmet vrlo aktivnih i žučnih rasprava međunarodne diplomatije. Ubjedljivom diplomatskom akcijom i uz podršku Njemačke i Velike Britanije, Austro-Ugarska je Berlinskim kongresom 1878. godine i Novopazarskom konvencijom od 1879. godine uspjela dobiti mandat za upravu u Bosni i Hercegovini.² Uspostavom austrougarske uprave i sa svim promjenama koje su se dešavale, kako teritorijalnim, tako i ustavnim, Bosna i Hercegovina postaje poprište borbi na svim društveno-političkim poljima. Bosna i Hercegovina nije priznata kao samostalna zemlja Monarhije niti je ušla u sastav jedne ili druge njene države, već je imala status corpus separatuma. Istovremeno, takav status bio je povod uporne i pritajene borbe za dominaciju koja se tokom cijelog perioda okupacije vodila između Austrije i Ugarske.³ Kako za istoričare, tako također i za pravnike državopravni karakter uprave i položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave izuzetno je atraktivna i složena tema. Uspostavom austrougarske uprave koja je donijela brojne društveno-političke promjene, Bosna i Hercegovina postaje poprište borbi na svim društveno-političkim poljima.

Epicentar političkih, nacionalnih i ekonomskih previranja u Bosni i Hercegovini krajem XIX i u prvoj deceniji XX stoljeća bilo je agrarno pitanje. Ono je predstavljalo veliki administrativni problem Austro-Ugarskoj koja je istom pristupila na način da je pokušala uspostaviti balans među nacionalno-političkim

1 Uzeir Bavčić (priređivač), *Bosanski ustav*, Sarajevo 1991, 19.

2 Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976, 23-24. (dalje: M. Imamović, *Pravni položaj*).

3 Todor Kruševac, *Sarajevo pod Austro-Ugarskom okupacijom 1878-1918*, Sarajevo 1960, 354.

strukturama u Bosni i Hercegovini. Pri tome nastojala je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, bez radikalnih rješenja i oštrih zaokreta, postepeno riješiti i to u skladu sa sopstvenim interesima. Prioritetan cilj Monarhije bio je uvesti red u agrarne odnose dok se ne pronade odgovarajuće rješenje. Izmjene osmanskog tanzimatskog zakonodavstva imale su više kozmetičku nego praktičnu ulogu. Značajne prekretnice ovog perioda bile su aneksija proglašena 5. oktobra 1908. godine, Ustav za Bosnu i Hercegovinu 17. februara 1910. godine kao i početak rada bosanskohercegovačkog Sabora 15. juna 1910. godine, koji su se također značajno odrazili na višedecenijsko rješavanje agrarnog problema. Sabor postaje epicentar borbe za rješavanje agrarnog pitanja, kroz koja se direktno ukrštavaju i suprotstavljaju mnoga druga neagrarna pitanja. Kroz pisanje *Pregleda* može se pratiti oštra politička rasprava, interesno i ideološko grupisanje i diferenciranje unutar samog Sabora. Bio je to razlog što se o ovom pitanju povelila i široka društvena rasprava i ovo pitanje se pokušalo riješiti na razne načine, pa su tako organizovane konferencije, pravljene ankete, izdavane proklamacije i slično. Diskusija se vodila posebno o statusu tri kategorije seljačkog stanovništva – slobodnim seljacima, kmetovima i kmetovima slobodnim seljacima i naslijeđenim problemom pitanja vlasništva i dileme kako provesti ključni zadatak otkupa kmetskih selišta.⁴ O tome ćemo detaljnije govoriti kroz analizu pisanja *Pregleda*.

Pregled o agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini (1910-1913)

U januaru 1910. godine u ured vladinog povjerenika za grad Sarajevo došla je molba za izdavanje dozvole za pokretanje lista *Pregled*. Potpisnici ove molbe bili su Vasilj Grđić i Risto Radulović. Uprkos nepovoljnim političkim prilikama prvi broj *Pregleda* izlazi 1. februara 1910. godine. U ovom broju jasno je naznačen fokus interesovanja i cilj njegovog pokretanja.

Pokretanje našeg lista treba da bude skroman početak u stvaranju pozitivnog demokratisanja. Diskusiju, kao prirodnu posljedicu nove kulture, mi težimo da podignemo na viši stepen, da inteligenciji stvorimo mogućnost da ne utone u moru demagogije. Hoćemo da se obavještavamo međusobno, da obavještavamo druge o sebi i sebe o drugima. Srpski i demokratski, to je naš program. Dopuštamo sve poglede, od konzervativnih do radikalnih, prepuštajući piscima potpunu odgovornost. Naša je jedina ambicija da budemo jedna mala slobodna tribina za pretresanje svih društvenih pitanja.⁵

4 Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austro-Ugarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 162.

5 *Pregled*, list za nauku i socijalni život, br. 1, Sarajevo 1910, 1.

Prvi urednik novog časopisa bio je Jevto Dedijer, a vlasnik Vasilj Grđić. Dedijer je uredio brojeve od 1 do 4, a zatim u septembru 1910. godine na mjesto urednika dolazi Risto-Rinda Radulović. Radulović je obnašao ovu funkciju sve do aprila 1913. godine. Od maja 1911. godine uz njega u uređivanju *Pregleda* učestvuje i dr. Vladimir Čorović. *Pregled* su rukovodili srpski intelektualni krugovi koje su predvodili Vladimir Škarić, Nikola Stojanović, Pero Slijepčević, Vladimir Čorović, Vasilj i Šćepan Grđića, Uroš Krulj i drugi. Po svojoj formi i sadržaju *Pregled* je imao karakter revije. U svojoj prvoj etapi izlazi kao „list za nauku i socijalni život“. Iako je 1910. godine pokrenut kao mjesečnik, u 1911. godini je izašao jedan trobroj, dok su zadnje dvije sveske u 1912. godini bile trobroj, odnosno četvorobroj. Sve to ukazuje na brojne probleme sa kojima se *Pregled* susretao. „Čitavo vrijeme izlaženja 1910-1913. godine štampao se u Sarajevu. Prvo u srpskoj dioničkoj štampariji, a nakon toga u štampariji *Naroda*. Izuzetak su brojevi 4-5 iz 1912. godine koji su štampani u Tuzli u štampariji Riste Sekulića. Svi brojevi *Pregleda* štampani su ćirilicom. Četverobrojem *Pregleda* (br. 9-10-11-12) od 1. aprila 1913. godine ugasio se prvi period ovoga časopisa”.⁶

Smjena uredništva podrazumijevala je i promjene uređivačke politike, ali se *Pregled* nikako ne može svrstati u one zagrižene listove koji nisu birali riječi u svojoj kritici društveno-ekonomskog ambijenta, određene nacije, ideologije ili religije. Na stranicama *Pregleda* redovno su dominirala aktuelna politička pitanja, članci o ekonomskim pitanjima u Bosni i Hercegovini, agrarnim problemima i statusu kmetova, pitanju školstva i prosvjete i slično. Međutim, ključno polazište i pristup ovim pitanjima uredništva i saradnika *Pregleda* bili su u potpunoj suprotnosti s politikom koju je provodio Benjamin Kalaj. O tome svjedoči dominirajući ton velikog broja objavljenih tekstova.⁷

Od samog početka svog izlaženja, *Pregled* je počeo značajnije uticati na društveni i kulturni život u Bosni i Hercegovini. Tretirao je naučna, socijalna, politička i ekonomska pitanja, dok izvorne literarne radove nije donosio. Međutim, srpski intelektualci koji su pisali i saradivali s *Pregledom* uvidjeli su zgodan način da kroz ovaj časopis utječu i na širenje svijesti o značaju rješavanja agrarnog pitanja. *Pregled* postepeno postaje javna tribina na čijim stranicama se tražilo najbolje rješenje agrarnog pitanja. Diskusije sa saborskih sjednica prenijele su se i nastavljale na stranicama *Pregleda*. Također, istina dosta rjeđe, u *Pregledu* su o agrarnoj problematici pisali i intelektualci koji nisu pripadali srpskom nacionalnom krugu poput Hamida Svrze, Karla Kadleca i drugih.⁸ U takvim rijetkim slučajevima, poput slučaja Hamida Svrze, stajala je onda ispod njegovog teksta napomena npr. „Mišljenje jednog Muslimana“.⁹ O agrarnom pitanju, važno je naglasiti, u *Pregledu* su pisali i autori iz Hrvatske i Srbije tako da su se mogla čuti i nezvanična mišljenja bosanskohercegovačkih susjeda o toj problematici. Pomnija analiza objavljenih

6 *Bibliografija Pregleda 1910-1912, 1927-1941*, Sarajevo 1967, 9.

7 Opširnije o tome u: *Prilozi*, br. 6, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1970, 205-207.

8 Vidi: *Pregled*, br. 6, god. I/1910, (15.11.1910).

9 Hamid Svrzo, Bosna i Hercegovina-Agrarno pitanje, *Pregled*, br. 6, god. I/1910, 410.

članaka u *Pregledu* ukazuje da su o agranoj problematici i sami srpski intelektualci, pripadnici različitih političkih partija, imali različita mišljenja o konačnom rješenju. To se posebno uočava u pisanju Nikole Stojanovića, Šćepana Grđića, Danila Dimovića, Vojislava Šole kroz čije tekstove možemo rekonstruisati složenu srpsku politiku unutar Sabora. Istovremeno, uočavamo dva, značajno različita perioda tretiranja i odnosa agrarnog pitanja na stranicama *Pregleda*. Prvi period jeste period od pokretanja časopisa *Pregled* pa do donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu* (april 1911), a druga faza uslijedila je nakon aprila 1911. do njegovog gašenja u aprilu 1913. godine.¹⁰

Agrarno pitanje kroz *Pregled* u periodu do donošenja Zakona o fakultativnom otkupu kmetских selišta

U ovoj analizi osvrnuli smo se na članke koji se direktno tiču agrarnog pitanja iako se ovo pitanje provlači i kroz brojne druge članke. Otvorena diskusija o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini počinje već sa drugim brojem *Pregleda* (1. april 1910). Tekstom pod naslovom „Otkup kmetova“, Nikola Stojanović je praktično otpočeo borbu Srpske narodne organizacije za sprovođenje obaveznog otkupa. Pod vodstvom Riste Radulovića i Vasilja Grđića *Pregled* je okupio i angažirao najveći dio srpske inteligencije iz cijele zemlje. Većina intelektualaca koja je pisala za *Pregled* pripadala je Srpskoj narodnoj organizaciji (SNO) koja je stvorena od tri grupe. Prvu su činili Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Milan Srškić. Oni su 1905. godine pokrenuli „Srpsku riječ“ i zastupali su u prvom redu ekonomske interese srpske populacije u Bosni i Hercegovini. Druga grupa je djelovala po Bosanskoj krajini okupljena oko „Otađzbine“ pod vodstvom Petra Kočića i Vukosava Gruberovića. Zastupali su radikalna rješenja agrarnog pitanja. Trećoj grupi pripadala je mlada srpska inteligencija okupljena u Mostaru oko lista „Narod“. U Mostaru je postojala i jedna proaustrijska grupa pod vodstvom Lazara Dimitrijevića, okupljena oko časopisa „Dan“, ali bez nekog značajnijeg uticaja na rješavanje agrarnog pitanja. Članci koje su pisali N. Stojanović, D. Dimović i Š. Grđić bile su smjernice buduće politike srpskih poslanika u Saboru. Oni su svojim radovima insistirali na sprovođenju zakona o obaveznom otkupu, a s druge strane nastojali su očuvati, što je bolje moguće, savez sa Muslimanima. Intenziviranje agrarnog pitanja potaklo je i kolektivne seljačke pobune početkom 1910. godine. Iz epicentra u Bosanskoj krajini brzo su se proširile na sjeverne krajeve. Zaustavljene su na rijeci Bosni kordonima vojske i žandarmerije. Vlast je za pobunu okrivila Nikolu Stojanovića, iako je nesumnjivo pobuna izbila pod utjecajem Kočićeve „Otađzbine“ koja je nastojala animirati i organizovati kmetove s ciljem jačanja pritiska protiv fakultativnog otkupa. U vrijeme pobune odnosno tzv. „štrajka“ u Bosanskoj krajini i Posavini muslimanski i srpski poslanici u Saboru zaoštravaju

¹⁰ Prvi period obuhvata brojeve *Pregleda* 1-7/8, godina I/1910, dok drugi period obuhvata brojeve 1/3, godina II/1911 i brojeve 1-9/12, godina III/1912.

odnose, dok istovremeno srpski i hrvatski približavaju. Međutim, do srpsko-hrvatskog političkog saveza ne dolazi zbog neprevaziđenih suprotnosti između srpske i hrvatske politike koje su se javljale iz neriješenog državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine.¹¹

Ova dešavanja budno je pratio *Pregled*. Nikola Stojanović nastoji kroz ekonomske, nacionalne, političke i socijalne razloge uvjeriti čitateljstvo da je obligativni otkup kmetova zapravo samo dio agrarnog pitanje u Bosni i Hercegovini. Nastoji ih uvjeriti da bi oslobođenje kmetova dovelo do kulturnog napredovanja, a odrazilo bi se i na higijensko podizanje seljaka. On pravi analizu eventualnog fakultativnog otkupa, a čak i povlači paralelu sa fakultativnim otkupom u Japanu, misleći da bi se taj princip mogao primijeniti i u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, kada je u pitanju fakultativni otkup ističe da je “za preciziranje tih mjera potreban veliki statistički materijal, koji mogu dobiti samo oni, kojima vlada hoće da ga dade”.¹² Na drugoj strani, Šćepan Grđić pokušava statističkim podacima i tabelarno uvjeriti javnost da je obligativni otkup ustvari pravilno rješenje. Na taj način je, između ostalog, pokušao da agrarno pitanje prikaže kao socijalno, a ne vjersko pitanje. Većina podataka koje je iznosio Š. Grđić bio je rezultat nezvaničnih proračuna iako je on tvrdio da „stoji sa autentičnim podacima svakome na raspoloženju ko sumnja u tačnost ovih podataka”.¹³ Svoj doprinos obligativnom rješenju agrarnog pitanja dao je i Danilo Dimović. On kroz *Pregled* puno energičnije i radikalnije piše o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Ističe socijalnu stranu tog pitanja, mada i kroz pravne odnose prvenstvo daje kmetu. Opisujući odnos kmet - aga on ne daje čak ni mogućnost razgovora o fakultativnom otkupu. Naglašava da po tom pitanju nema kompromisa, popuštanja i da ono ne smije biti predmet političkih špekulacija.¹⁴ *Pregled* je objavljivao tekstove posvećene sveopćem stanju u bosanskohercegovačkoj poljoprivredi. Milan Pribičević to stanje u svojim člancima predstavlja prilično realno i ukazuje na glavne probleme i propuste koji dovode do lošeg stanja u poljoprivredi. Ukazuje na nekoliko glavnih problema koje vidi prvenstveno u: aktuelnom kmetstvu, općoj neprosvjećenosti seljaka, neznanju austrougarske uprave kako da pomogne zemljoradnju, nedostatku novca, nedovoljnim i lošim saobraćajnim vezama.¹⁵ U diskusijama unutar Sabora evidentna je bila privredna i kulturna zaostalost svih strana, što je nerijetko znalo dovesti do žučnih i uvredljivih rasprava. U *Pregledu* br. 5 možemo pročitati kritiku Vladimira Andrića na austrougarsku upravu. On nastoji sa ekonomsko-tehničke strane prikazati nepreciznost u „Osnovi zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini“. Dovodi u pitanje i garancije eventualnih kreditora kmetova i u svojoj debati kaže

11 M. Imamović, *Pravni položaj*, 241-243.

12 Nikola Stojanović, Otkup kmetova, *Pregled*, br. 2, 1. april 1910, 69.

13 Šćepan Grđić (Slavljanski), Agrarno pitanje i muslimani, *Pregled*, br. 2, 1. april 1910, 109.

14 Danilo Dimović, Kmetsko pravo prekupa, *Pregled*, br. 3, 1. juni 1910, 159-162.

15 Milan Pribičević, Ekstenzivnost bosansko-hercegovačke poljoprivrede i njezini uzroci, *Pregled*, br. 4, 199-204.

da se nada "da će se ova sumnjiva igra odmah u saboru razbistriti i da naš seljak neće biti žrtva političkih i berzanskih špekulanata".¹⁶ Kako se približavala sama debata o agrarnom pitanju u Saboru, planirana za jesensko zasjedanje, tako se kroz *Pregled* intenziviralo pisanje kroz koje su se iznosile razne konstatacije koje bi trebale dovesti do izglasavanja odluke o obligativnom otkupu kmetova. Rješenje se vidi u oslobađanju i zakonskom osiguravanju „Existenzimuma“ za kmetove. Čak se u tekstovima apelira na Muslimane da pristanu na obligativni otkup jer će im on omogućiti da postanu vlasnici bankovnih, industrijskih i trgovačkih preduzeća. Ovde je evidentno da su se suprotstavile dvije interesne sfere, ali je na kraju ipak prevagnula veća netrpeljivost prema austrougarskoj upravi, nego stvarna želja da se Muslimanima pomogne u agrarnom problemu. *Pregled* od 15. oktobra 1910. godine prenosi tekst dr. Karla Kadleca kojeg je preveo Vladimir Andrić, u kojem se govori o istorijskom razvitku agrarnog prava u Bosni i Hercegovini prije dolaska Austro-Ugarske. On pravi kratko poređenje agrarnih odnosa prije i nakon dolaska Osmanlija, istovremeno praveći paralelu sa istim odnosima u Hrvatskoj, Ugarskoj i Srbiji. Svoj tekst završava Saferkom naredbom iz 1859. godine za koju kaže da je osnov agrarnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.¹⁷ Jedan od rijetkih koji je pisao o agraru u *Pregledu*, a nije pripadao srpskom korpusu bio je Hamid Svrzo. Obzirom da u svojim tekstovima oštro kritikuje MNO i političko rukovodstvo, nije čudno što je našao svoje mjesto na stranicama *Pregleda*. Vremenom se u mnogobrojne debate o agrarnom pitanju uvuklo i pitanje porijekla bosanskohercegovačkog stanovništva. *Pregled* na svojim stranicama objavljuje tekst Jevte Dedijera pod naslovom „Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva“.¹⁸ Bez obzira što sam autor ukazuje da se ne može računati na potpunu tačnost njegovog teksta, on ipak na svoj način skreće pažnju javnosti da i sa te strane obrati pažnju na agrarno pitanje. Srpski poslanici su nastojali čiflučku zemlju prikazati kao zakupnikovu, pa s tim ciljem upućuju i zahtjev Zemaljskoj vladi da sastavi tačnu statistiku kmetovskih selišta. Te podatke je *Pregled* redovno donosio na svojim stranicama, želeći i na taj način ispoljiti značaj tog izuzetno važnog pitanja.¹⁹ Posljednjim brojem 7. i 8. (15. januar 1911) za godinu I/1910 *Pregled* ujedno donosi i posljednje članke o agraru uoči konačne odluke. Bez obzira na sve dotadašnje žučne rasprave saborska debata o fakultativnom otkupu prošla je u miru. Generalna debata otvorena je 4. aprila 1911. godine, a specijalna debata na kojoj je usvojen prijedlog *Zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta* narednog dana. Zakon je praktično potvrdio dotadašnji princip fakultativnosti prilikom rješavanja agrarnih odnosa. Novim zakonom su osigurana potrebna finansijska sredstva za otkup i obavezno posredovanje zemaljskih vlasti. *Zakon o fakultativnom otkupu* podržali su svi muslimanski i hrvatski poslanici. Vlada je željela da za ovaj

16 Vladimir Andrić, Nekoliko riječi o „Osnovi agrarnog zakona“, *Pregled*, br. 5, 286.

17 Karlo Kadlec, Historijski razvitak agrarnog prava u Bosni i Hercegovini prije austro-ugarske okupacije, *Pregled*, br. 6, 378-388.

18 Jevto Dedijer, Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva, *Pregled*, br. 7 i 8, 421-431.

19 Prilozi agraru (sa tabelama o kmetovskim selištima), *Pregled*, br. 7 i 8, 470-474.

zakon osigura i nekoliko srpskih poslanika i u tome je i uspjela. Za ovaj zakon je glasalo 12 srpskih poslanika.²⁰ Na taj način je završena nacionalno-politička borba izazvana diskusijama o agrarnom zakonu.

Pisanje *Pregleda* nakon donošenja Zakona o fakultativnom otkupu

Nešto više od mjesec dana, 15. marta 1911. godine, nakon usvajanja *Zakona o obligativnom otkupu*, izašao je trobroj *Pregleda* za godinu II/1911. Sama činjenica da je izašao kao trobroj ukazuje na izvjesne poteškoće prilikom štampanja i izdavanja. U ovom periodu broj tekstova koji pišu o agrarnom pitanju Bosne i Hercegovine kroz *Pregled* se znatno smanjio. Prostor je ustupio drugim značajnim pitanjima kojima se također bavio. Tako se Jovo Simić kroz tekst „Naš privredni život“ dotiče svih privrednih grana i navodi uvjete koji bi omogućili privredno napredovanje.²¹ Na stranicama *Pregleda* nailazimo i na članak „Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini“²² koji je napisao Vojislav Hranić. Članak je sam po sebi pun kontraverznih tvrdnji, metodskih grešaka i autor u više navrata iznosi kontraverzne stavove.²³

Pregled br. 2 za Godinu III/1912. od 15. februara 1912. godine donosi članak glavnog urednika ovog časopisa.²⁴ Risto Radulović je, u odnosu na ostale koji pišu u *Pregledu*, pisao racionalnije i kritičnije. Suprotstavljao se pojavama patrijarhalnog društva i neumorno se borio za svoju viziju bosanske zemlje i njenih naroda, kojoj je smetala austro-ugarska uprava. Bio je privržen svojoj bosanskohercegovačkoj zemlji i domaćem stanovništvu svih konfesija. Kao takav nije bio posebno voljen ni kod svojih sunarodnika. Iako se i kod njega ponekad uočava pristrasnost, bio je jedan od rijetkih bosanskohercegovačkih publicista koji je otvoreno kritikovao politiku i metode austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Zbog neprevaziđenog nacionalno-vjerskog raskola u zemlji i Radulović je bio prvenstveno ideolog srpskog naroda, ali istovremeno i zagovornik saradnje svih naroda Bosne i Hercegovine. Bez obzira na sve okolnosti svoga djelovanja Radulović je bez sumnje ostavio veliki trag u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine. U *Pregledu* se susrećemo i sa člankom koji govori o agrarnoj reformi u Rumuniji, opisujući sveopće stanje seljaka, ustanak te posljedice agrarne reforme.²⁵ Osvrt na Ramazanski zakon i njegove posljedice kroz *Pregled* je dao i Đorđo Lazarević. On ukazuje na značajne i krupne razlike između mulka i mirije.²⁶

20 M. Imamović, *Pravni položaj*, 245-246.

21 Jovo Simić, Naš privredni život, *Pregled*, br. 1/3, 98-105.

22 Članak je preštampan iz Hrvatske Zajednice, Sarajevo 1911, 56.

23 Vojislav Hranić, Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, br. 1/3, godina II/1911, 135-138.

24 Risto Radulović, Seljak i politika, *Pregled*, br. 2, godina III/1912, 65-69.

25 Dr. Dragičesko, Agrarne reforme u Rumuniji, *Pregled*, br. 3, godina III/1912, 162-167.

26 Đorđo Lazarević, Osnova zakona o ukidanju nekih odredaba zakona o zemljišnom posjedu od 7. Ramazana 1274, *Pregled*, br. 6,7 i 8, godina III/1912, 313-326.

U posljednjem četvorbroju *Pregleda* od 1. aprila 1913. godine nailazimo na posljednji članak „Zaštita malog seoskog posjeda“ vezan za agrarnu situaciju u Bosni i Hercegovini. U njemu Đoko Perin ističe značaj usvajanja i primjene ovog zakona u velikom broju zemalja navodeći dvije stvari koje su bile svim društvima zajedničke: bili su rezultat teških momenata velikih kriza i u svim državama zakoni su uvedeni fakultativno.²⁷ Ovaj broj *Pregleda* br. 9-12, bio je ujedno i zadnji broj koji je izašao u prvom periodu njegovog izlaženja 1910-1913. godine. Evidentno je da se *Pregled* u prvoj polovini svog izlaženja bazirao na ubjeđivanju javnosti za prihvatanje obligativnog otkupa, dok je u drugoj polovini izlaženja umjerenije i sa smanjenom dozom kritičnosti prilazio agrarnom problemu.

Zaključak

Od pokretanja nekoliko istovremenih listova i časopisa u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Bosanci i Hercegovci su se nalazili pred izazovom odabira novinskih štandova. Oni su birali, kupovali i čitali one časopise koji su im po svojoj vrsti i načinu plasiranja informacija najviše odgovarali. Pišući o različitim političkim, nacionalnim i socijalnim idejama, štampa je uveliko utjecala na svijest čitalaca, na razvoj komunikacije i konačno na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine. Među takve nedvojbeno ubrajamo i *Pregled* časopis sa zavidno širokim kulturnim vidicima u periodu strogog nadzora Monarhije. Svojim djelovanjem snažno je utjecao na buđenje nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini. Pored aktuelnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, *Pregled* je zainteresovane informisao i o ključnim društveno-političkim kretanjima u cijeloj Europi. Objavljujući tekstove političke, naučne ili kulturne prirode, a istovremeno vodeći računa da o svemu tome piše bez vrijeđanja bilo čijih interesa i ideologija dovoljno govori o značaju *Pregleda* u kulturnom životu Bosne i Hercegovine.

Stvarne razloge zbog kojih je *Pregled* 1. aprila 1913. godine prestao sa izlaženjem nije bilo moguće objektivno utvrditi. Uprkos svemu, vjerovatno bi istu sudbinu doživio godinu dana kasnije sa početkom Prvog svjetskog rata. Međutim, njegov koncept, način rada i utjecaj nesumnjivo su bili vrlo značajni što potvrđuje i činjenica da je *Pregled*, nakon nekoliko gašenja, ponovo obnovljen 2003. godine i to kao univerzitetski časopis za društvena pitanja. Od tada kao savremen i aktuelan časopis, prati sveokupan i složeni život u Bosni i Hercegovini, tretirajući na svojim stranicama sva aktuelna previranja i kolebanja savremenog trenutka. Redakcija časopisa objavljuje tri broja godišnje, a od 2008. godine *Pregled* ima svoje međunarodno izdanje na engleskom jeziku *Survey*, koje je u međunarodnoj akademskoj zajednici veoma dobro prihvaćeno. Indeksiran je u tri međunarodne baze podataka, a ima i svoju web stranicu.

27 Đoko Perin, Zaštita malog seoskog posjeda, *Pregled*, br. 9-12, 499-512.

Činjenica je da je druga decenija XXI stoljeća vrijeme interneta, satelitskih kanala i sveukupnog bržeg protoka informacija, pri čemu printani časopisi gube svoj značaj. Međutim, upravo printane publikacije, poput *Pregleda*, ostavljaju trajni trag u kulturnoj baštini svake zemlje i nesumnjivo će kao takvi biti predmet izučavanja istraživača koji će tek doći.

Summary

Since the launch of several simultaneous newspapers and magazines during the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina, Bosnians and Herzegovinians were facing the challenge of choosing newspaper booths. They chose, bought and read those magazines that were most suitable for them, in terms of type of magazine and the way they placed different information. Writing about different political, national and social ideas, the press has greatly influenced the awareness of readers, the development of communication, and finally the social and cultural life of Bosnia and Herzegovina. One of these magazines is undoubtedly *Pregled*, magazine with enviably broad cultural aspects during the period of strict Monarchy supervision. Through its activity, it strongly influenced the awakening of national consciousness in Bosnia and Herzegovina. In addition to current events in Bosnia and Herzegovina, *Pregled* also informed interested readers about key socio-political developments in Europe. *Pregled* published texts of political, scientific or cultural nature, while at the same time taking care to write about all this without violating anyone's interests and ideologies, which sufficiently speaks about the importance of the this magazine in the cultural life of Bosnia and Herzegovina.

The real reason why *Pregled* ceased to exist on April 1, 1913 was not possible to determine objectively. In spite of everything, it probably would have experienced the same fate a year later, with the outbreak of World War I. However, its concept, mode and influence were undoubtedly very important, as confirmed by the fact that *Pregled*, despite a few shut downs, was re-established in 2003 as a university journal for social issues. Since then, as a contemporary magazine, it follows the comprehensive and complex life in Bosnia and Herzegovina, treating on its pages all the current turmoil and fluctuations of the present moment. The magazine publishes three issues annually, and since 2008, *Pregled* has its international edition in the English language *Survey*, which is widely accepted in the international academic community. It is indexed in three international databases, and it has its own website.

The fact is that the second decade of the twenty-first century is the era of internet, satellite channels and the overall faster flow of information, where printed magazines are losing their significance. However, printed publications, such as *Pregled*, leave permanent trace in the cultural heritage of each country and, as such, will undoubtedly be the subject of research for future researchers.

Prilozi

Rođen je 15. augusta 1880. godine u selu Čepelica kod Bileće. Još kao gimnazijalac u Mostaru počeo se interesovati za pitanja položaja i načina funkcionisanja sela. Doktorirao je u Beču 1907. godine, nakon čega se zaposlio u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i tu je radio sve do aneksije 1908. godine. Tokom 1910. godine odlazi u Beograd gdje se zaposlio kao docent geografije na beogradskom Univerzitetu. Početkom Prvog svjetskog rata emigrirao je u Francusku, pa potom u Švicarsku. Nakon završetka rata vratio se u Bosnu i Hercegovinu, gdje je i umro 24. decembra 1918. godine u Sarajevu.

D-r Jevto Dedijer

Prilog 1. *Jevto Dedijer (1880-1918)*.
Urednik Pregleda za br. 1-4.

gimnaziju. Iz iste je izbačen zbog učesća u antirežimskim demonstracijama. Školovanje je nastavio prvo u Sremskim Karlovcima, Sušaku i zatim u Slavonskoj Požegi. Nakon završetka gimnazije, studirao je romanistiku i germanistiku u Beču i Ženevi, ali radi narušenog zdravlja 1906. godine vraća se u Bosnu i Hercegovinu prije završetka studija. Ubrzo, 1. januara 1907. godine postaje urednik lista *Narod* koji je izlazio u Mostaru. Nakon proglašenja aneksije putuje u Pariz i Petrograd ispitujući eventualne mogućnosti poništavanja aneksije. Od septembra 1913. godine postaje urednik *Pregleda*, a godinu dana kasnije i urednik lista *Narod*, koji je ponovo počeo sa izlaženjem. Pisao je i publikovao brojne tekstove i učestvovao u organizaciji i izvođenju pojedinih društvenih i kulturnih manifestacija. Nakon ubistva prestolonasljednika Ferdinanda, austougarska vlast ga je protjerala u Mostar, a nakon toga deportovan

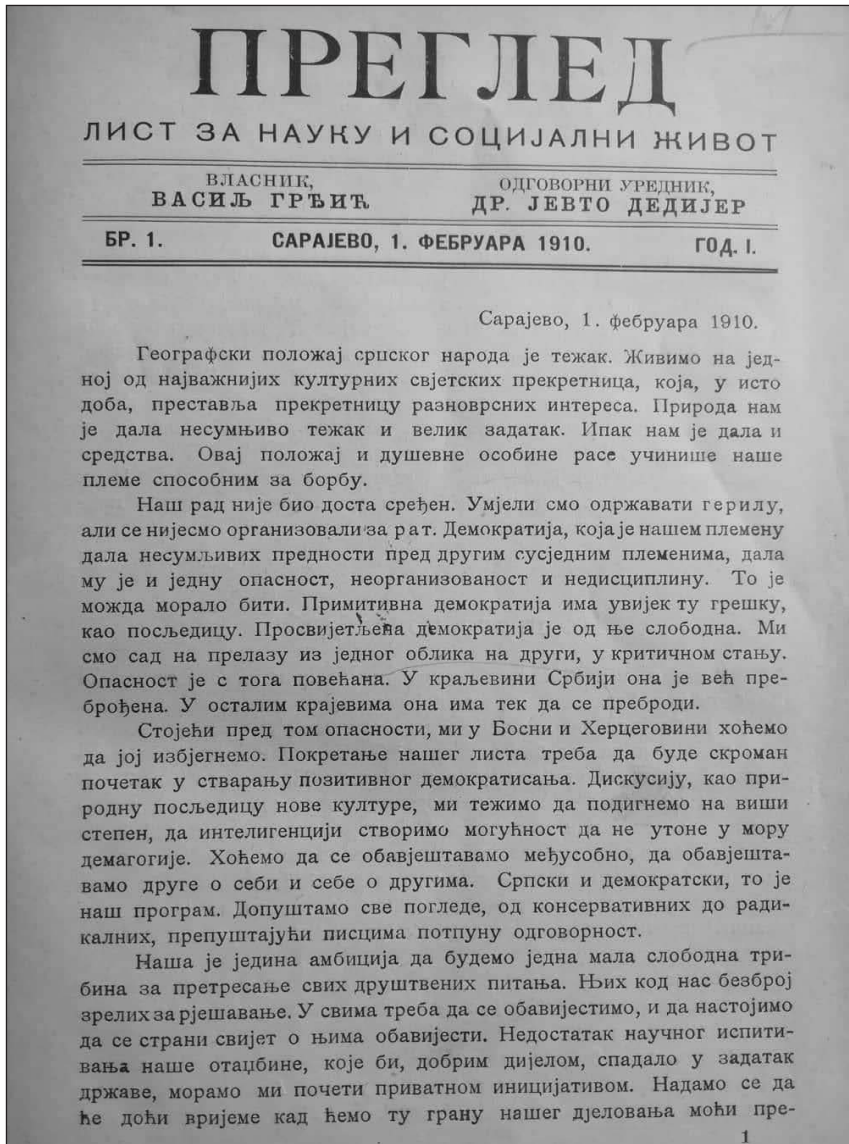
Rođen je u Mostaru 21. septembra 1880. godine, a porijeklom je iz trgovačke porodice iz jednog hercegovačkog sela – Tulja, blizu Trebinja. Nakon osnovne škole upisao je t r g o v a č k u školu iz koje se prbacuje u novoosnovanu m o s t a r s k u

Risto Radulović

Prilog 2. *Risto Radulović-Rinda (1880-1915)*, urednik *Pregleda* od 15. septembra 1910. pa do aprila 1913. godine.

je u koncentracioni logor u Aradu, gdje je umro 20. februara 1915. godine. Posmrtni ostaci su mu prenijeti u Mostar tek nakon Prvog svjetskog rata gdje je i sahranjen 19. februara 1922. godine. Nedvojbeno je da je lik i djelo Riste Radulovića-Rinde značajno i trajno ostavilo traga u istoriji Bosne i Hercegovine.

Prilog 3. Prva stranica prvog broja Pregleda koji je izašao 1. februara 1910. godine

AGRARNE PRILIKE U SEMBERIJI U PRVOM DESETLJEĆU 20. STOLJEĆA (na osnovu Memoranduma-molbe veleposjednika Osman-bega Pašića iz 1912. godine, upućenog zajedničkom ministru finansija Belinskom)¹

Apstrakt: *U radu je predstavljen Memorandum-molba iz 1912. godine Osman-bega Pašića, zemljoposjednika iz Bijeljine, koji je upućem zajedničkom ministru finansija Bilinskom. U Memorandumu su istaknute brojne nepravilnosti i poteškoće sa kojima se susreću bošnjački zemljoposjednici i Bošnjaci u Semberiji. Posebno je istaknut problem odnosa čifčije i age zemljoposjednika, gdje je do izražaja došlo nepoštivanje obaveza od strane čifčija, te uzurpacija imovine. Na taj način ekonomski status age zemljoposjednika u velikoj mjeri je slabio. Osim toga, znatno je bila ugrožena sigurnost, te vjerska, politička i socijalna prava Bošnjaka na ovom području. Tako da odnos age zemljoposjednika i čifčije nije bio samo privrednog karaktera, već i nacionalno-političkog. Na takve postupke čifčija, kotarska vlast u Bijeljini nije adekvatno djelovala, te se u memorandumu od ministra Bilinskog tražilo da interveniše, kako bi vlast počela djelovati. Ovaj dokument je samo jedan u nizu dokumenata koji potvrđuju svu kompleksnost i slojevitost agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u ovom periodu, koji su bili posebno složeni na području Semberije.*

Ključne riječi: *Memorandum-molba, Osman-beg Pašić, Bilinski, agrarna problematika, čifčija, aga zemljoposjednik, čiflučki posjed, Semberija, Bijeljina.*

AGRARIAN SITUATION IN SEMBERIA IN THE FIRST DECADE OF 20th CENTURY (based on the Memorandum-request of landowner Osman- bey Pašić from 1912, sent to the Minister of Finance Bilinski)

Abstract: *The paper presents the Memorandum-Request from 1912 by Osman-bey Pašić, a landowner from Bijeljina, addressed to the Minister of Finance of Bilinski. The Memorandum highlighted numerous irregularities and difficulties encountered by Bosniak landowners and Bosniaks in Semberia. Particularly pointed out was the problem of the relationship between serfs (čifčije)*

¹ Rad je dopunjena verzija teksta koji je predstavljen u knjizi: Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019, 150-164.

and landowners, where the expression of disregard for obligations by serfs, as well as the usurpation of property occurred. In this way, the economic status of landowners has largely diminished. In addition, the security, religious, political and social rights of Bosniaks in this area were significantly compromised. So, the relation of the agas - landowners and serfs was not only of a commercial nature, but also of a national-political one. In such procedures, the authorities of Bijeljina did not function adequately, and in the memorandum minister Bilinski was asked to intervene, in order for the government to start acting. This document is only one of documents confirming all the complexity and stratification of agrarian relations in Bosnia and Herzegovina during this period, which were particularly complex in the area of Semberija.

Key words: *Memorandum-request, Osman-bey Pašić, Bilinski, agrarian issues, čifčija, aga - landowner, čifluk property, Semberija, Bijeljina.*

Uvod

Agrarno pitanje je bilo jedno od najkompleksnijih pitanja sa kojima se susretala austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini. Isto je tretirano prema političkim potrebama Monarhije i ukupnim gledanjima na položaj Bosne i Hercegovine u okvirima Monarhije. Osnovno pitanje u agraru odnosilo se na odnos age zemljoposjednika i zemljobrađivača čifčije. Većinu aga zemljoposjednika u ovom periodu činili su Bošnjaci, dok je velika većina zemljobrađivača čifčija pripadala srpskom nacionalnom korpusu u Bosni i Hercegovini. Stoga se pitanje njihovog međusobnog odnosa u agraru nije posmatralo samo kao privredno i socijalno, već i kao političko i nacionalno pitanje. Položaj zemljoposjednika, postajao je u ovom periodu sve nezavidniji. Oni su kroz cijeli period austrougarske uprave ekonomski slabili, jer su njihovi posjedi, kako čiflučka selišta, tako i begluci bili na stalnom udaru čifčija. Pritisak čifčija seljaka postajao je sve izraženiji, s ciljem promjene vlasništva nad čiflučkim selištima, čemu se suprotstavljao aga zemljoposjednik, koji je sve više zbog navedenih pritisaka čifčije bio ugrožen. Stoga su agrarni problemi često dovodili do dizanja tenzija, ne samo na socijalnom principu, već i nacionalno-konfesionalnom. To je pravilo znatne probleme austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini, koja je težila uspostavljanju ravnoteže između čifčije i age zemljoposjednika. Otežavajuća okolnost u oblasti agrara odnosila se na stalno slabljenje poljoprivredne proizvodnje, što nije zadovoljavalo ni državu, a ni zemljoposjednika i čifčiju.

Proces evoluiranja bosanskohercegovačkog zemljoposjednika age nije u austrougarskom periodu odmakao previše. Na početku XX stoljeća težište njegovog privrednog djelovanja ležalo je u zemljoposjedu, koji je zavisio od čifčijskog rada, samo s tom razlikom u odnosu na ranije, što čifčija sada nije osjećao obavezno

revnosnog poštivanja ugovorenih odnosa između njega i age zemljoposjednika. Čifčija je bio u neku ruku zakupnik, koji je obrađivao čiflučki posjed sa kojeg je određen dio roda pripadao agi zemljoposjedniku. Međutim, prihodi s čiflučkog posjeda su bili slabi i nisu zadovoljavali ni jedne ni druge, te se ugovorene obaveze između čifčija i age zemljoposjednika najčešće nisu poštovale. Ono što je bilo evidentno, proces stvaranja savremenog održivog poljoprivrednog posjeda u Bosni i Hercegovini nije davao značajne rezultate. To je dovodilo do njihovih međusobnih problema. Njihovi odnosi postajali su sve zategnutiji, a posebno nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, pa je prijetila opasnost od socijalnog bunta, koji se prenosio na vjersko-konfesionalno i političko-nacionalno polje. Zemljoposjednici su težili zadržavanju zemljišnog posjeda, kao glavnog izvora njihove ekonomske i političke snage. Bošnjačkom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda predstavljeno je kao nacionalni interes i uslov njihovog opstanka u Bosni i Hercegovini, a agrarno pitanje su smatrali životnim pitanjem za cjelokupnu bošnjačku populaciju. S druge strane pitanje otkupa čifčijskih selišta za ukupan srpski establišment u Bosni i Hercegovini je postalo pitanje svih pitanja, te je iz tih razloga agrarno pitanje početkom XX stoljeća prešlo iz socialno-ekonomske u nacionalnu sferu.

Da se radilo o važnom i složenom pitanju najbolje potvrđuje činjenica tretiranja agrarnog pitanja od strane Zemaljske vlade, Bosanskohercegovačkog sabora, ali i same carske vlasti u Beču. Austougarske vlasti su svo vrijeme uprave težile naći adekvatno rješenje u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini, ali bez vidnih rezultata. Agrarni odnosi su se zaoštravali, posebno odnosi između age zemljoposjednika i čifčije, pa se tražilo rješenje koje bi zadovoljilo i jedne i druge, ali i državu. Kao prihvatljivo rješenje za sve bilo je prijedlog fakultativnog otkupa čifčija, zašto su posebno bili zainteresirani predstavnici austrougarske vlasti. To potvrđuje i proklamacija (zakonska osnova) cara Franje Josifa od 3. marta 1910. godine o fakultativnom otkupu čifčijskih selišta, koja je 5. aprila 1911. godine usvojena u Saboru i pretvorena u *Zakon o fakultativnom otkupu čifčijskih selišta* u Bosni i Hercegovini. Ova pravna i politička mjera austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini dovela je do otkupa značajnog broja čiflučkih selišta, od nekoliko stotina hiljada hektara, pa tako i do promjene vlasništva nad zemljom u korist čifčija, a na štetu aga zemljoposjednika. To je dodatno osiromašilo zemljoposjednički stalež, jer finansijska sredstva dobijena od otkupa čifčijski selišta nisu predstavljala realnu cijenu zemljišnih posjeda, a nisu ni upotrijebljena za unapređenje poljoprivrede na preostalim posjedima zemljoposjednika, niti su uložena na industrijski ili trgovački obrt. Stoga se aga zemljoposjednik našao u sve nezavidnijoj situaciji, zbog čega je bilo sve izraženije nezadovoljstvo zbog statusa u kojem se nalazio.

Agrarna problematika je bila posebno izražena na području Semberije, gdje su svoje begluke i čiflučka selišta imali brojni zemljoposjednici iz porodica: Pašić, Salihbegović, Preljubović, Mehmedbegović, Gradašćević, Tahirbegović i

drugih. Sporovi između zemljoposjednika i čifčija su bili brojni i aktualni na ovom području svo vrijeme austrougarske uprave. Isti su se odnosili na neizvršavanje obaveza čifčija po pitanju uzurpacije prava zemljoposjednika, obrade čiflučkih selišta, otkupne cijene agrarnih proizvoda, nepoštivanja sudskih rješenja, uzurpacije šumskih posjeda, čifčijski prepadi na imovinu i posjede zemljoposjednika, lična nesigurnost zemljoposjednika i druga brojna pitanja. Ti odnosi su se posebno zaoštrili nakon aneksije Bosne i Hercegovine, i postali su sve izraženiji. Kako kotarska vlast u Bijeljini nije iste blagovremeno rješavala i suzbijala, jedan od prvaka Semberije i zastupnik u bosanskohercegovačkom Saboru Osman-beg Pašić se odlučio 1912. godine uputiti Memorandum-molbu zajedničkom ministru Bilinskom, u kojem ga je upoznao sa navedenim problemima, gdje je tražio njegovu intervenciju na suzbijanju nepravilnosti koje se nanose zemljoposjednicima, ali i drugom bošnjačkom stanovništvu na ovom području.

Uticaj odnosa aga zemljoposjednika i čifčija² na ukupne prilike u Semberiji

Zemljoposjedničko-čifčijski odnosi su bili složeni i zategnuti svo vrijeme austrougarske uprave. Isti se mogu posmatrati iz više perspektiva. One kako ih je vidio zemljoposjednik, one kakve ih je vidio čifčija, te one kako su te odnose posmatrale austrougarske vlasti. I zemljoposjednici i čifčije su iskazivali nezadovoljstvo svojim statusom, odnosno odnosom čifčije i zemljoposjednika spram svojih obaveza i prava. Da je tako potvrđuju brojni primjeri predstavljeni, molbi i memorandumima, koji su upućivani austrougarskim vlastima, od kotarskog nivoa, pa do onih koje su upućivane i samom caru u Beču. Jedna od takvih je *Molba i memorandum* Osman-bega Pašića, veleposjednika iz Bijeljine, koja je upućena Zajedničkom ministru finansija dr. Ritteru von Bilinskom, a zbog raznih nepravdi i nezakonitosti, koje su počinjene na štetu zemljoposjednika i muslimanskih podanika.³ Osman-beg Pašić, ukazuje u navedenoj *Memorandumu-molbi* na poteškoće „islamskog elementa“, na nepravdu koji taj element trpi i koji doprinosi njegovom stalnom propadanju. Ukazano je da najveći dio zemljoposjednika čine Bošnjaci, i da upravo njih naj snažnije pogađa regulisanje agrarnih odnosa, unatoč postojećim odredbama od strane Zemaljske vlade, od kojih su neke već u samom početku bile usmjerene protiv bošnjačkih zemljoposjednika. Između ostalog, kao neregularnost u *Memorandumu* se ističe cijena koja se odnosila na nepoštivanje

2 Pojam čifčija je stari osmanski termin, koji se odnosio na seljaka obrađivača zemljišnog posjeda, koji je bio u posjedu age zemljoposjednika. Uspostavom austrougarske vlasti upotrebljava se pojam kmet umjesto čifčija, a kmetско selište umjesto čiflučkog selišta. Tome su se begovi u Bosni i Hercegovini bunili. Vidjeti više u: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 2003, 47.

3 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zajednička vlada Sarajevo (dalje: ZVS), *Molba i memorandum Osman-bega Pašića zajedničkom ministru finansija dr. Ritteru von Bilinskom od 15. juna 1912.* (dalje: *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*).

*Odluke Zemaljske vlade*⁴ kojom se nalaže da otkupna cijena za zaostala agrarna davanja ne smije biti viša od najniže tržišne cijene ove vrste ploda u razdoblju od žetve pa do predaje tužbe. Iznijeto je da je ova zakonska odredba već od samog početka bila na štetu zemljoposjednika, a nepravda je bila izražena zbog razlike u cijeni ploda koju je davao čifčija, pri čemu je zemljoposjednik bio izložen čifčijskim špekulacijama, jer je čifčija prodavao hak za najvišu cijenu na tržištu, dok je zemljoposjedniku plaćao najmanju tržišnu cijenu.⁵

Problem je po izjavi Osman-bega Pašića bio i zbog činjenice da čifčija nije poštovao pravilo da lično mora obrađivati čiflučki posjed, i da ga ne smije iznajmiti nikom drugom, što je određeno i *Saferskom naredbom*.⁶ No u praksi nije dolazilo samo do situacija u kojima je čifčija takve posjede iznajmljivao drugima, nego je i Kotarski porezni ured u Bijeljini u nekoliko slučajeva čiflučke posjede davao drugima na obradu, kako bi na taj način od zakupa utjerao zaostale poreze čifčije. Po Osman-begu Pašiću, takvo zaobilaznje zakona štetilo je zemljoposjednicima. Ono što je vrijeđalo Osman-bega Pašića i zemljoposjednike, jeste da su se postojeći propisi kršili od strane države. Ovakvih primjera je bilo dosta u kotaru Bijeljina, kao što je primjer sa H. Ahmet-begom Pašićem iz Bijeljine i Riza-begom H. Alipašićem iz Piperaca, čije čifčije nisu obrađivale zemlju. Kada su navedeni zemljoposjednici podnijeli tužbu protiv čifčija, zbog zapostavljenja posjeda i njihovih obaveza u Kotarskoj upravi u Bijeljini, Kotarska uprava nije zauzela stav kako bi sankcionisala čifčije, već je tužitelje-zemljoposjednike s njihovim opravdanim tužbama odbila.⁷ To je imalo uticaja da zemljoposjednici sa ovog područja izgube povjerenje u kotarsku vlast u Bijeljini, te je njihov odnos postojao sve zategnutiji.

U *Memorandumu* se navodi da su određeni problemi bili vezani za tzv. testamentarno upravljanje. Naime, po postojećim zakonskim odredbama na ovim zemljištima postojala je mogućnost da se testamentarno upravlja sa 1/3 posjeda, dok se sa mirijskim posjedom nije moglo upravljati. Kako čifčije, po navedenom osnovu nisu imale nikakvih mulskih posjeda, uopće nisu ni mogli donositi testamentarne odluke. Međutim, u praksi se to dešavalo, što pokazuju brojni primjeri. Tako je u procesu Srpska-pravoslavna crkva, opština Vršani, protiv Haki-bega Pašića iz Bijeljine, u kojem je bilo riječi o nadoknadi melioracije na čifluku umrlog čifčije Đorđića, gdje je donesena odluka Kotarske uprave u Bijeljini⁸, da Haki-beg Pašić, spomenutoj crkvenoj zajednici u Vršanima, ima isplatiti vrijednost građevine po umrlom čifčiji Milki Đorđiću, nakon što je on prije svoje smrti pravo na isplatu

4 Riječ je o *Odluci Zemaljske vlade* koja je donesena od 24. oktobra 1904, br. 25.772, koja se odnosi na cijenu zaostalih agrarnih davanja.

5 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 2.

6 Saferska naredba je donesena 14. safera 1276. hidžretske godine (12. septembra 1859). Uređivala je odnose između čifluk sahibija (zemljoposjednika) i čifčija. Sastoji se od 13 paragrafa u kojima se posebno za svaki sandžak konstatira kakvi su do tada bili običaji u oblasti agrarnih odnosa, donoseći rješenja za svaki od njih. Saferskom naredbom je utvrđeno da se svi odnosi između čifluk sahibije i čifčije uređuju u pisanom obliku, tj. ugovorom.

7 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 2.

8 Odluka Kotarske uprave Bijeljina br. 3959/12.

ove vrijednosti od strane Haki-bega Pašića, navodno testamentarno zavještio spomenutoj crkvenoj zajednici. Od strane, Osman-bega Pašića smatrano je, da se ova odluka kosila sa postojećim zakonskim propisima, naročito sa odredbama Zemaljske vlade koja se odnosila na izgradnju građevina na čiflučkim selištima.⁹ Ova *Odluka* je nalagala da čifčija, u smislu *Zakona o posjedu zemlje*, ne dobija nikakvo pravo na mulk na svom čifčijskom posjedu, kada je riječ o građevinama i nasadama. Do navedenih propusta je dolazilo zbog toga što se njegovo djelovanje i posjedovanje kvalificiralo isključivo kao čifčijsko. Naime, čifčija na ovo stiče pravo samo u okviru pravne titule, dakle kroz čifčijsko (kmetsko) pravo. Vladinim odredbama je bilo precizirano da su objekti koji se nalaze na čifluku nerazdvojivi dio istog i da se ne računaju u zaostavštinu umrlog čifčije. Stoga je bilo potpuno u duhu zakonske odredbe da se nečim, što se ne može uključiti u zaostavštinu, ne može ni testamentarno upravljati i ostavljati drugima. Čifčije su nedvojbeno imale pravo da traže odštetu, ali čifčija to pravo nije mogao nipošto prenositi na druge, a pogotovo ga nije mogao testamentarno zavještiti.¹⁰ Tako da je stav Osman-bega Pašića, ali i drugih zemljoposjednika u Semberiji bio, da su na ovaj način smišljeno kršena prava aga zemljoposjednika, kako bi se ekonomski oslabili i kako bi njihov politički uticaj bio slabiji.

Propusta i problema je bilo oko sticanja čifčijskog (kmetskog) prava, što je posebno istaknuto u navedenom *Memorandumu*. Ovo pravo je bilo uređeno *Saferskom naredbom*, gdje je utvrđeno da se čifčijsko (kmetsko) pravo može steći isključivo ugovorom između zemljoposjednika i čifčije. Međutim, ta su se prava često kršila. Tako je bilo i u predmetu Arifa Zaimovića protiv Ruže Smiljanić i Cvijana Marjanovića iz Bogutova sela. Spor je vođen u Kotarskom uredu Bijeljina,¹¹ gdje je jasno istaknuto da zemljoposjednica i njeni predstavnici nisu sklopili nikakav ugovor o dodjeli čifčijskih prava sa Cvijanom Marjanovićem. Naime, bilo je upravo suprotno, nanovo su jasno iznosili svoj stav i Cvijanu Marjanoviću samo dodjeljivali odobrenje, da se kao sluga nalazi na čifčijskom posjedu Ruže Smiljanić. Međutim, Zemaljska vlada je u svojoj odluci istaknula da je time vlasnik zemlje, Cvijanu Marjanoviću priznao čifčijsko pravo, ali ne i pristanak da Ruža Smiljanić primi Marjanovića kao slugu, jer za ovo nije bila potrebna agina saglasnost. Osman-beg Pašić je smatrao da je jasno bilo da za primanje sluge nije bila potrebna agina saglasnost, i Cvijan Marjanović se mogao kao sluga nalaziti na čifčijskom posjedu, ali mu nije mogao biti odobren boravak na zemljišnom posjedu kao čifčiji. No i pored toga, Kotarski ured Bijeljina je Cvijanu Marjanoviću priznao čifčijsko pravo.¹² I u ovom primjeu Osman-beg Pašić smatrao da je riječ o kršenju prava na štetu zemljoposjednika, i da je u tome sudjelovala i kotarska vlast u Bijeljini.

Značajanih broj problema se odnosio na šumske posjede i njihovo korištenje. Vrlo često je dolazilo do sporova između zemljoposjednika i čifčije

9 Zemaljska vlada je donijela *Odluku* 19. jula 1891. godine, br. 65.421.

10 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 2.

11 Riječ je o sporu koji je vođen u Kotarskom uredu Bijeljina, pod br. 2058.

12 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 2-3.

po navedenom pitanju. Takav slučaj je bio proces Zarije Zarića, protiv Husein-age hadži Egrića iz Brezova Polja, kotar Bijeljina.¹³ U navedenom predmetu, zemljoposjedniku Husein-agi hadži Ergiću je bilo priznato pravo, da sječe šumu na parcelama koje su bile predmet navedenog spora. U vezi toga, Zarija Zarić i drugi su bili osuđeni i bilo im je naloženo da zbog sječe šume na istim posjedima nadoknade štetu do koje je došlo. Međutim, nedugo nakon toga im je priznato čifčijsko (kmetsko) pravo na navedenim parcelama, pa su tužitelji nakon toga tražili od Husein-age hadži Egrića nadoknadu posječene šume. Osman-beg Pašić je smatrao da je Kotarska uprava u ovom konkretnom slučaju donijela nepravednu odluku.¹⁴

U praksi je bilo izraženo podizanje objekata na čifčijskoj zemlji, od strane čifčije, a da se prethodno nije dobila saglasnost zemljoposjednika. Iako je navedeno bilo mimo odredaba zakonodavstva, Kotarski ured u Bijeljini nije činio ništa da navedene radnje suzbije. Naime, Kotarski ured u Bijeljini je odbio nekoliko zemljoposjednika u njihovim tužbama, a čifčijama dozvolio gradnju novih kuća na čifčijskoj zemlji. Osman-beg Pašić je smatrao da je ovakva praksa otišla toliko daleko da je čak bila uvedena praksa, da se članovima zadruge (porodice), bez odobrenja zemljoposjednika, davalo pravo kako bi podigli nekoliko kuća kako bi u njima stanovali, bez da za navedenu radnju snose bilo kakvu odgovornost, niti se od strane Kotarskog ureda Bijeljina ovo smatralo kao podjela čifluka. U agrarnim sporovima se smatralo da su tužitelji odvajkada podijeljeni i da svaki za sebe obrađuje dio zemlje. Međutim, Kotarski ured u Bijeljini, donosio je takve odluke, koje su ukazivale da isti nisu podijeljeni, kada razmijenjuju posjede i kada ih tako potom obrađuju.¹⁵

Određeni problemi su bili vezani za usvajanje tuđe djece od strane čifčija koji su imali sopstveno dijete, da bi nakon toga prenosili čifčijsko pravo na usvojeno dijete. To je bilo u suprotnosti sa postojećim zakonodavstvom. U većini slučajeva, zemljoposjednici su bili suzdržani, kada je riječ o ovakvim čifčijama, tačnije o osobama koje su uključivane u porodicu kroz brak. Dakle, zemljoposjednici su izbjegavali da vode sporove o tome da im ne pripada čifčijsko pravo i da traže njihovo isključenje iz čifčijske (kmetske) zajednice. U takvim sporovima odlučivali su kotarski uredi, kako bi se dokazalo da se na ove osobe ne odnosi čifčijsko pravo, ali da nemaju obavezu da se udalje sa posjeda. U ovakvim slučajevima, Kotarski ured u Bijeljini je uglavnom bio na strani čifčije i uglavnom bi se prešutno prihvatilo uključivanje novog čifčije u čifčijsku zajednicu i na taj način bi mu se priznalo čifčijsko pravo.¹⁶

Zemljoposjednici, pa i sam Osman-beg Pašić su smatrali da je vođenje parnica bilo besmisleno. Međutim, zemljoposjednici su ipak podizali tužbe, jer smatrali su, ako ne bi došlo do podizanja tužbi, onda je saglasnost i dodjeljivanje

13 Ovaj predmet je vođen pred Kotarskim uredom Bijeljina, pod br. 1993/12.

14 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 3.

15 *Isto*.

16 *Isto*.

čifčijskog prava bila izvjesna i jasna stvar. Zemljoposjednici su isticali da je bio veliki broj agrarnih parnica koje su unaprijed presuđene na štetu zemljoposjednika, a da se za to nije imalo zakonske osnove. Takav slučaj je u agrarnoj parnici Haki-bega Pašića protiv nasljednika Luke Garića. Takav slučaj je bio i u agrarnoj parnici Ibrahim-bega Zulfikarapašića, protiv Save Ristića. Kotarski ured Bijeljina je Savi Ristiću priznao čifčijsko pravo, premda isti nikako nije mogao dokazati da mu se po ugovoru treba dodijeliti čifčijsko pravo. Posebno je čudila ovakva odluka Kotarskog ureda Bijeljina, jer su navodi u zemljišnim knjigama po ovom predmetu bili isključivo u korist Ibrahim-bega Zulfikarapašića.¹⁷

Kako bi pojednostavila agrarne sporove kojih je bilo jako puno u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je donijela odredbe¹⁸ o uključivanju pouzdanika (svjedoka) u rješavanju agrarnih sporova. Oni su naime, davali odlučujući glas u tim sporovima. Bilo je utvrđeno, da u agrarnim sporovima učešće uzmu dva pouzdanika zemljoposjednika i dvojica čifčije. Međutim, kako su se odnosi između zemljoposjednika i čifčije zaoštrili, do te mjere da su postojali veliki antagonizmi, dolazilo je do toga da pouzdanici zemljoposjednika uvijek glasaju u korist zemljoposjednika, a da pouzdanici čifčija svoj glas uvijek daju čifčiji. Stoga se ova odredba smatrala iluzornom, jer pri takvoj jednakosti glasova odlučivao je predsjednik agrarne parnice, tako što se priklanjao jednoj ili drugoj strani. Odredbe Zemaljske vlade određivale su da agrarnu parnicu treba voditi kotarski upravnik. Međutim, u praksi se to veoma slabo dešavalo, jer je kotarski upravnik po pravilu uglavnom bio spriječen za vođenje ovog procesa. Tako da se rješavanje agrarne parnice po pravilu prepuštalo nekom drugom, obično političkom ađunktu, koji je bio određen za dotični kotar. Najčešće se radilo o mladim i neiskusnim ljudima koji su slabo poznavali okolnosti i zakonske odredbe. S druge strane sudijama su se na sudovima prenosili samo predmeti do 600 kruna, svi veći procesi su se vodili pred sudskim forumom, koji se sastojao od više osoba, dok su se agrarne parnice i njihovo rješavanje, u kojima je često riječ o stvarima koje su imale vrijednost od nekoliko hiljada, prepuštali mladim i neiskusnim ljudima.¹⁹ U takvim situacijama po mišljenju Osman-bega Pašića šteta se uglavnom nanosila zemljoposjednicima.

Članom 29. *Uredbe o agrarnim parnicama*,²⁰ nalagano je da se u određenim parnicama svjedoci, vještaci niti ostale stranke ne mogu primorati na zakletvu. No, *Krivični zakon*²¹ u članu 282. je smatrao lažni iskaz krivičnim djelom. Međutim, za iskaz svjedoka nije donesena nikakva odredba kod političke uprave. Tako su svjedoci unaprijed znali da se neće zakleti povodom svog iskaza i da ih neće krivično goniti. Tako je njihova izjava bila uglavnom proizvoljna, jedno stanje za koje oni uopće nemaju razumijevanja, čak se išlo tako daleko da su jedni drugima

17 Isto, 4.

18 *Odredbe o uključivanju pouzdanika u agrarne sporove* Zemaljska vlada je donijela 20. januara 1909. godine, pod br. 1282.

19 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 4.

20 *Uredba o agrarnim parnicama* donesena je 1886. godine

21 *Krivični zakon* je donesen je 1885. godine.

davali svjedoke. Stoga je cijeli agrarni proces ostajao bez svog istinskog značaja i vodio se samo kako bi se stvorile nelagode zemljoposjedniku. Usljed takvih stvari dolazilo je do žalbi, nažalost po zemljoposjednike neuspješnih, kako je istaknuto u Memorandumu. Zato se tražilo da se po tom planu odredi da, na zahtjev bilo koje strane koja će se sporiti, se donese odluka, kako bi Kotarski ured stekao mogućnost da se obrati sudu sa zahtjevom da se iskaz određenih svjedoka izvrši pod zakletvom.²²

U praksi je bio zastupljen tzv. proces protivzakonite prakse kasacije ministarstva kada je riječ o agrarnim procesima. I sam ministar finansija je bio upoznat sa navedenim procesom. Naime, agrarni procesi su se u kotarskim upravama i u Zemaljskoj vladi vodili godinama i u slučaju da su neosnovani zahtjevi čifčija odbijeni, bilo je potrebno samo to da se čifčija požali ministarstvu. Ministarstvo bi nakon toga, bez obzira na uredbe agrarnog procesa, bez obzira na to da je o ovim stvarima već donijeta pravosnažna odluka i da ne može doći do ponovnog otvaranja parnice, poništavalo cijelu parnicu i izricalo presudu u korist čifčije.²³

Osman-beg Pašić je u svom *Memorandumu* ministru Bilinskom, posebno istakao nekoliko slučajeva nepravilnosti vezanih za uzurpaciju prava zemljoposjednika. Posebno zanimljiv slučaj u tom pogledu odnosio se na iskazanu nepravdu u parnici Ali-age Kučukalića iz Brčkog, protiv Mande Golubović-Blažanović na području ekspoziture u Bosanskom Šamcu. Zemljoposjednik je posjede stekao na jednoj javnoj aukciji kao begluk. Manda Golubović je u ovom slučaju izgubila parnicu i kod agrarne uprave, kao i kod sudske uprave na svim instancama. Ova parnica se vodila nekoliko godina, ali ipak je bila dovoljna samo jedna molba ministarstvu da propadne cijeli posao koji je napravljen u tim godinama, i da dođe do nepravde presude u korist čifčije. U konačnici ove pravne radnje nije uzeto u obzir da je o ovoj stvari donesena pravosnažna presuda, da je termin o ponovnom otvaranju parnice prekoračen, da ponovno otvaranje slučaja uopće nije traženo, da se proces o ovom uopće nije vodio i da o tome nije donijeta presuda. Tako nepoštivanje zakona od strane vlasti, koja je sama donijela ovaj zakon, budila je nepovjerenje kod zemljoposjednika, koji su pretežno bili Bošnjaci. Zemljoposjednici su bili zbog ovakvih slučajeva stava, da važeći zakoni postoje samo na štetu njihovu, i da ih po potrebi zaobilaze, kako bi oštetili zemljoposjednike.²⁴ Stoga je Osman-beg Pašić, kao i drugi bošnjački zemljoposjednici, gajili nadu da će ministar Bilinski, učiniti sve da se zakonitost poštuje i da se pravosnažno priznata prava neće protivzakonito ukidati.

Osman-bega Pašića i druge bošnjačke zemljoposjednike je brinula praksa kasacije, koja je prešla sa ministarstva na Zemaljsku vladu. Zahvaljujući tome, zaustavljene su brojne pravosnažno dosuđene parnice, te je naređeno ponovno otvaranje istih parnica, ne mareći za odredbe agrarnog zakonodavstva, kada je

22 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 4-5.

23 *Isto*, 5.

24 *Isto*, 6.

riječ o ponovnom suđenju u određenim slučajevima. Takva praksa u agrarnom presuđivanju je trajala sve dok se rješavanje agrarnih parnica prepuštalo jednoj osobi, koja ih je imala ocijeniti i završiti. Bošnjački zemljoposjednici su priželjkivali i predlagali formiranje posebnog senata pri Zemaljskoj valdi, kojeg bi činile 3 do 5 osoba, sa zadatkom da pri završetku agrarnog rekursa, posebno provjere slučaj i da se strogo drže zakona. Razumljivo je bilo da se jedan čovjek pri takvim sporovima i nehotice može prikloniti određenom utisku koji je suprotan zakonu, i da može potražiti put i formu, kako bi proveo takav utisak. Ali, ako bi pri agrarnim parnicama, pri Zemaljskoj vladi, postojali stalni neovisni senati, onda bi postojala veća garancija, da bi se takvi slučajevi bolje ocjenjivali i da bi se zakon jasnije i pravednije provodio. Međutim, u praksi je bilo zastupljeno pravilo, da su se molbe čifčija upućene ministarstvu i Zemaljskoj vladi rješavale brzo i povoljno, tužbe bošnjačkih zemljoposjednika, ostajale su neriješene, i nije dolazilo do rješavanja tih pitanja. I sve druge molbe i žalbe od strane zemljoposjednika i čifčija tretirane su na isti način, bez razlike da li se radilo o pašnjacima, ili nekoj drugoj nepravdi ili poteškoći.²⁵

Posebna primjedba u navedenoj molbi i memorandumu Osman-bega Pašića, odnosila se na nepoštivanje sudskih rješenja od strane agrarnih uprava, iako im je to bila obaveza. Međutim, bila je prisutna praksa kod agrarnih uprava, da se u slučaju da ne dođe do ispunjenja rješenja, nije postupalo krivično protiv čifčije, već se tražio način kojim bi se obaveza nemetnuta odlukom i rješenjem mogla zaobići. Takvih primjera je bilo jako puno. Jedan od njih je vezan za agrarnu parnicu Emin-bega Muratbegovića protiv Petra Čturića.²⁶ Tada je doneseno rješenje o nekoliko zemljišnih parcela koje su ustupljene drugima na obrađivanje, dakle, da ih do 1. maja 1910. godine, pod prijetnjom gubitka čiflučkog prava imaju vratiti i vlastoručno obrađivati. Međutim, i nakon što je utvrđeni termin prošao, i na tužbu zemljoposjednika je bila izrečena presuda, po kojoj su čifčije koji su bili vezani za pomenuto rješenje izgubili čifčijsko pravo na navedene parcele, jer nisu ispoštovali donijeto rješenje, Zemaljska vlada je nakon toga, vlastitom odlukom, poništila ranije donesenu odluku, pravdajući to da se gubitak čifčijskog prava ne može vezati uz određen termin, nego samo na nepoparljivost čifčije, što nije bio slučaj, jer čifčije nisu vratile zemljišne parcele u predviđeno vrijeme, ali su ih naposljetku ipak morali vratiti. Tako je bilo i u agrarnoj parnici koju je vodio Osman-beg Pašić protiv Jove Danilovića. U navedenoj agrarnoj parnici donesena je od strane Kotarskog ureda Bijeljina presuda u korist Jove Danilovića, premda je ranije bila donijeta pravosnažna presuda o smetanju posjeda i upadu na posjed. Međutim, sve se radilo kako bi se našao formalni razlog, kako bi u ovom slučaju zemljoposjednik, tj. Osman-beg Pašić bio gubitnik, a čifčija Jovo Danilović dobitnik zemljišnog posjeda. Osman-beg Pašić je smatrao da je na ovaj način bio značajno oštećen. Smatralo se da je najveći krivac u ovom i sličnim agrarnim raspravama Kotarska

²⁵ Isto, 6-7.

²⁶ Navedena agrarna parnica je vođena pred Kotorskim uredom Bijeljina, pod br. 1733/12, od 18. novembra 1911. godine.

uprava, zbog svoje neodlučnosti i popustljivosti prema čifčiji.²⁷ Bilo je slučajeva da su prihvaćene žalbe čifčija, koje su prije dvadeset i više godina bile riješene u korist zemljoposjednika, tamo gdje se više od 20 godina vršilo begovsko pravo. Zbog takvih žalbi su vođene dugogodišnje parnice i očigledno su traženi svi mogući načini i izlazi, da bi se uvijek, donijele presude u korist tužitelja, odnosno čifčija. Tako je Kotarski ured Bijeljina postupao u slučaju Makse Blagojevića, Miloša Savića i drugih, protiv Ćerim-age Preljubovića. Isto se desilo i u agrarnoj parnici seljaka iz Suljevca i Gromiželja protiv Osman-bega Pašića.²⁸ No, prema navodima iz *Memoranduma*, bilo je i težih slučajeva. U agrarnoj parnici Riza-bega H. Alipašića, protiv Jove Vukovića iz Piperaca, došlo je do sklapanja ugovora u Kotarskom uredu Bijeljina, po kojem je nekoliko parcela prešlo u Riza-begov begluk, a s druge strane je čifčiji dodijeljeno čifčijsko pravo na druge parcele na kojima do tada nije uživao spomenuto pravo. Nakon nekoliko godina je Kotarska uprava zaprimila tužbu i vodila parnicu o tome da li je doista došlo do sklapanja ovog ugovora. Pri tome je zaprimila neistinite izjave, iako je zvanični dokument postojao i bio na raspolaganju. Ovaj primjer je zemljoposjednike dovodio do sumnje u Kotarsku upravu Bijeljina, jer su smatrali da im je ista nanijela jako puno štete. Stoga su zemljoposjednici s područja kotara Bijeljina smatrali da trpe veliku nepravdu na čiflučkim posjedima. Ono što je za njih bilo još gore, jeste nedovoljna zaštita njihovog slobodnog begluka od čifčijskih prepada. Stoga su se zemljoposjednici više puta žalili Kotarskoj upravi da im seljaci njihovom stokom nanose štetu, harajući njihove nasade, ili da su to činili na drugi način. Ali Kotarska uprava Bijeljina je odbijala brzu i efikasnu pomoć i uvijek je zemljoposjednike upućivala na put žalbe parnice, na kojem su zemljoposjednici skoro pa stalno bili zakidani. Procesu su se namjerno odugovlačili, pa je dolazilo do toga da su dokazi postajali nesigurni, ili su pak, nestajali. Na taj način, zemljoposjednici su vjerovali da su bili svjesno oštećeni.²⁹

Posebno su se zemljoposjednici u kotaru Bijeljina žalili zbog toga što njihovi slobodni posjedi i imovina nisu bili dovoljno zaštićeni od strane čifčijskih prepada. Čifčije su nasrtale na imovinu zemljoposjednika, kako je istaknuto u *Memorandumu*. Bilo je na više mjesta podmetnutih požara, kao što su požari u: Magnojevićima, Crnjelovu, Batkoviću, Popovima i Puškovcu u kotaru Bijeljina, i u mjestu Boća u kotaru Brčko. Vlasti u navedenim slučajevima nisu poduzeli ništa konkretno, kako bi uhvatili krivce i kako bi stali u kraj ovom neredu. Praksa je bila da su se sudski postupci i istraživanja vezana za podmetanje požara smatrali najtežima, jer se uglavnom nije pronalazio krivac, ili, pak, ako bi se pronašao teško je bilo dokazati njegovu krivicu. Stoga je sudska pomoć u tom pogledu bila neznatana, a očekivalo se da će politička uprava postupati konsekvantno i da donosi

27 Navedena agrarna parnica je vođena pred Kotarskim uredom u Bijeljini, pod br. 22.899/11, od 1911. godine.

28 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 7.

29 *Isto*, 8.

odluke, kako bi nametnula objektivne kazne cijelom selu, sve dok se ne pronađe krivac.³⁰

Posebno su zemljoposjednici bili nezadovoljni zbog nekorištenja šumskih posjeda, Tako je bilo i na području kotara Bijeljina. Kotarska uprava je dozvoljavala čifčijama sječu šume u najvećoj mogućoj mjeri, i oni su tako razvijali pravu trgovinu, dok su molbe zemljoposjednika za sječu šume, uglavnom odbijane od strane Kotarske uprave, uz obrazloženje da su navedene šumske parcele bile bitne za održavanje čifluka. Postojali su slučajevi u kojima je zemljoposjednik posjedovao na stotine stabala u čifčijskoj šumi, ali mu ipak nisu dozvoljavali sječu i tako je zemljoposjednik bio primoran da pored vlastite šume, kupuje dodatnu šumu. Takvih primjera je bilo dosta na ovom području. Jedan je svakako onaj Hanife hanume Tuzlić,³¹ kao i slučaj Omer-bega Salihbegovića iz Bijeljine. Dodatni problem je bio i taj, što su prostrani kompleksi šuma, koji su vlasništvo bošnjačkih zemljoposjednika bili uključeni u bosanskohercegovački zemaljski erar. Molbe upućene od strane zemljoposjednika u vezi navedenog bile su odbijene bez razmatranja, premda su zemljoposjednici imali i stare i nove tapije za ove šumske parcele. Jedan od uslova bio je upravo taj da su navodi u osmanskim zemljišnim knjigama bili u korist zemljoposjednika. Međutim, to nije ispoštovano od strane austrougarskih vlasti. Brojni su primjeri odbijenih molbi bošnjačkih zemljoposjednika u vezi navedene problematike. Tako je između ostalih odbijena molba Teuf-bega Pašamedija iz Bijeljine,³² povodom šumskih posjeda u Batkovački lug, Krivi hrast, Visoč, Pačarica i drugi. Odbijenica je obrazložena time da se naseobine Batković i Brodac suprotstavljaju takvoj molbi. Međutim, nije spomenuto da li je molitelj, odnosno zemljoposjednik imao pravo na ovo zemljište, kao i to da li se navedena sela suprotstavljaju iz opravdanih razloga.³³

Prema navodima iz *Memoranduma*, značajan je broj i drugih primjera gdje se nije udovoljilo pravo bošnjačkim zemljoposjednicima na šumske posjede, iako su to pravo imali po Osman-begu Pašiću. On u svojoj molbi i memorandumu kojeg je uputio ministru finansija Bilinskom, ističe primjer molbe maloljetne Saide Pašić, koja je upućena posredstvom Rašid-bega o dodjeljivanju parcele br. 782, zvane Jezero, koja je bila uz parcele 783, 784, 777/1, 777/2, 778 i 786 koje su bile njeno vlasništvo. Po navedenom zahtjevu više puta je odbijena od strane Zemaljske vlade. Slične sudbine su imale i molbe Osman-bega S. Salihbegovića iz Bijeljine povodom molbe za dodjelu šuma u Lugovima, Šemsi-bega Gradaševića, Derviš-bega Tahirbegovića iz Šepka, braće Bubić iz Atmačića, te Hafiz-bega i Sabri-bega Pašića iz Bijeljine, a u povodu molbi za šume u Jabanuši. Tu je i primjer Ibrahim-bega Alipašića, kojem su tapijama Zemaljske vlade 15. decembra 1888.³⁴ dodijeljene

30 *Isto*.

31 Ovaj problem bio je zaveden u Kotarskoj upravi Bijeljina pod br. 15.748/10, iz 1910. godine.

32 Ova molba je bila zavedena u Kotarskom uredu Bijeljina pod br. 4115/12, za 1912. godinu.

33 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 8.

34 Tapije Zemaljske vlade od 15. decembra 1888. godine, zavedene su u Kotarskoj upravi Zvornik, pod br. 11.901. i 11.902.

šume Grabik, Cerik, Gradina i Lipik u mjestu Čengić, kotar Zvornik, a ipak mu je oduzeto pravo na slobodno vlasništvo i upravljanje. Ovakav odnos Zemaljske vlade i kotarskih uprava dovodio je ne samo do negodovanja zemljoposjednika, već uopšte do nezadovoljstva kod svih Bošnjaka sa ovog prostora.³⁵

U navedenom dokumentu su navedeni i napadi na određena bošnjačka mjesta na ovim prostorima. Bili su u ovom vremenu evidentni brojni prepadi na bošnjačka mjesta, od strane hrišćanskih prestupnika. Takav slučaj je bio sa siromašnim bošnjačkim selom Jabanuša. Taj prepad je ostao nekažnjen od strane Kotarskog ureda Bijeljina, što je imalo odraza na dalju sigurnost mještana ovoga sela.³⁶ Zanimljiv je i slučaj braće Avde i Ibri Omerovića, koji su posjedovali parcelu na granici prema Srbiji, koja je bila na području Bosne i Hercegovine, koju su dugo vremena koristili. Međutim, navedenu parcelu je Ilija Petrović iz Janje tražio za sebe, pa je tako isti Zemaljska vlada dodijelila njemu, iako je imao hiljade dunuma zemlje, dok Avdo i Ibro Omerović nisu imali nigdje ništa. Oni su čak pokrenuli i parnicu kod Kotarskog ureda Bijeljina protiv Ilije Petrovića, u nastojanju da im se na navedenoj zemlji koju su obrađivali prizna čifčijsko pravo. Međutim, Kotarski ured Bijeljina je donio rješenje u korist Ilije Petrovića.³⁷ Osman-beg Pašić je smatrao da je načinjena nepravda prema braći Avdi i Ibri Omeroviću u ovom predmetu.

U navedenom *Memorandumu* Osman-bega Pašića, istaknuto je da nije bila osigurana ni bošnjačka lična, vjerska i porodična sigurnost. Žalio se da ih objesne čifčije napadaju na putu, skrivaju se i iz zasjede ubijaju bošnjačke subaše. Čifčije su tako u jesen 1911. godine jedne večeri napali H. Muharem-bega Pašića iz Bijeljine, koji je tu noć putovao iz Brčkog za Bijeljina sa svojom porodicom. Takvih slučajeva je bilo još na području Bijeljinskog kotara, pa i onih gdje su čifčije počinile ubistva subaša. Žalio se Osman-beg Pašić i na to što „inovjerci“ ne poštuju tradiciju i običaje muslimana. Zalazili su u njihove avlije, bez prethodnog odobrenja domaćina. Takav slučaj je ulazak oficira Hempflinga u avliju i kuću Paše Mulaosmanović, a za taj postupak nije odgovarao pred vojnom upravom.³⁸

Istaknuto je u navedenoj molbi i memorandumu Osman-bega Pašića, da su zemljoposjednici Bošnjaci izloženi velikom pritisku čifčija i da trpe nepravdu od strane vlasti. Seoskim opštinama se pomaže tako što se od zemljoposjednika utjeruje doprinos. U kotaru Bijeljina sve su seoske opštine bile organizirane po selima i katastarskim zajednicama, gdje je bila i imovina zemljoposjednika. Međutim, kuće u kojima su živjele porodice zemljoposjednika bile su u samom gradu Bijeljina, tako da su begovi smatrali da nisu iz tih razloga bili dijelom seoskih opština, niti su oni željeli to biti. S druge strane seoske opštine su zahtjevale da zemljoposjednici zbog činjenice da se njihovi posjedi nalaze na području njihove seoske opštine treba da plaćaju visoke mjesne priloge, a da ne uživaju nikakva prava, kao što su:

35 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 9.

36 Navedeni akt je bio zaveden u Kotarskom uredu Bijeljina, pod br. 2480/12, za 1912. godinu.

37 ABiH, ZVS, *Molba i memorandum Osman-bega Pašića*, 9.

38 *Isto*, 9.

prava pri izborima, učešće u kontroli i upravi, kao i neka druga prava. Begovi su isticali da od seoskih opština nemaju nikakvih koristi, prava i prihoda. Od njih su imali samo teret i očekivali su štetu, jer su seoske opštine formirale poseban savjet, preko kojeg su napadale i uskraćivale prava zemljoposjednika. Pored toga, molbe i zahtjevi zemljoposjednika su uglavnom odbijane od strane seoskih opština i tako se nanosila šteta zemljoposjednicima. Seoske opštine su zaboravile da su im zemljoposjednici poklonili zemlju na kojoj su izgradili općinske zgrade, crkve, škole, da su iz begovskih šuma uzeli svu drvenu građu za izgradnju općina, crkvi, škola, za održavanje puteva, mostova itd. Seoske opštine su iz begovskih šuma obezbjeđivale drva za potrebe škola, crkve i opštine. I pored svega toga, seoske opštine su dodatno opterećivale zemljoposjednike. Opterećivale su ih mjesnih prilozima i tamo gdje zemljoposjednici nisu imali svoje imovine. Tako je opština Janja od Omer-bega Salihbegovića u jesen 1910. godine tražila tri krune mjesnih priloga, a kasnije se taj iznos popeo i na 11 kruna, iako Omer-beg Salihbegović nije imao nikakve imovine na prostoru opštine Janja.³⁹

Bilo je i drugih nepravilnosti i nepravdi, koje su se po mišljenju Osman-bega Pašića nanošene zemljoposjednicima od strane seoskih opština. U tom pogledu zanimljiv je slučaj Ćerim-bega Preljubovića, veleposjednika iz Bijeljine, koji je za vrijeme okupacije bio maloljetan, kada je opština Dragaljevac tražila jednu parcelu za izgradnju opštinske zgrade. Starateljska uprava i staratelj su dali dozvolu da se jedna parcela, koja je bila njegovo vlasništvo, i koja se nalazila na lijepom i prikladnom mjestu, pokloni opštini, pod uslovom da Ćerim-beg Preljubović ne plaća više mjesne priloge, jer je nesumljivo da starateljska uprava nije smjela pokloniti zemlju koja pripada maloljetniku bez neke odštete. Opština, svjesna ovoga, trideset godina nije tražila nikakve isplate, a sada zahtjeva strašno visoku isplatu. Na takav isti način je Omer-beg Salihbegović poklonio zemlju za crkvu u Batkovićima, Smail-beg Salihbegović za opštinski vinograd u Zagonima i za školu u Obarskoj, Sulj-beg H. Mehmedbegović za vinograd u Ugljeviku, braća Preljubović za mjesne potrebe u Dvorovima, Mehmedali-beg Preljubović za školu u Dragaljevcu i slično.⁴⁰

Po osnovu zakonskih odredaba bilo je utvrđeno da mjesna davanja, trebaju plaćati članovi zajednice. No, zemljoposjednici su smatrali da nisu članovi seoske zajednice, jer okolnost da u navedenim opštinama imaju vlastitu zemlju nije garantiralo pravo da oni budu dio te opštine i da imaju obaveze prema istoj. Međutim, Kotarski ured Bijeljina je primao zaključke seoskih opština i od zemljoposjednika tražio plaćanje odmjerenih priloga. Zato su zemljoposjednici smatrali da Kotarski ured podržava nepravdu, jer se insistiralo od strane Kotarskog ureda da se zemljoposjednici obvežu za dobrovoljno plaćanje priloga. Ranije Kotarski ured nije utjerivao nikakve dugove zemljoposjednicima, međutim to se kasnije promijenilo. Ističe se da je kotarski upravnik Baron insistirao i nagovarao zemljoposjednike, za vrijeme provođenja desetinske paušalizacije, da pristanu

³⁹ *Isto*, 10.

⁴⁰ *Isto*.

barem na 2% od desetinskog paušalnog poreza. Kako su se zemljoposjednici suprotstavili tome, upravnik Baron je odustao od takvih zahtjeva i mjera. Međutim, nakon toga seoske opštine su same odmjeravale priloge i zaduženja zemljoposjednika koje su dostizale i do 10%, a nekada i znatno više. Praksa je inače bila različita od kotara do kotara, kada je riječ o ovoj problematici. Primjera radi, u Derventi, opština je odmjeravala doprinos zemljoposjedniku, samo onda ako je zemljoposjednik u njihovoj opštini imao kuću ili konak. Smatralo se da je ovakav način odmjeravanja doprinosa primjieran, jer se samo odnosi na jednu jedinicu, koja se uostalom, računa i na svaku drugu kuću u selu.⁴¹

Zemljoposjednici kotara Bijeljina su se žalili posebno na utjerivanje poreza, jer je porezni ured prodavao zemljoposjedničku trećinu samo kako bi utjerao porez. Prodavao je i sve drugo što bi se našlo kod zemljoposjednika, bez obzira da li mu to pripada ili ne, bez dodatnih ispitivanja. Tako se i onima koji nisu raspolagali nikakvim sredstvima nanosila velika šteta. Bošnjačkim zemljoposjednicima štetu je nanosila i vojska svojim vježbama. Izvođenjem vježbi, gazili bi se usjevi zemljoposjednika, urušavale bi se ograde, nanosila bi se izvjesna šteta šumama i voću, a da se zato nije plaćala nikakva odšteta od strane vojske i države.⁴²

Bošnjaci zemljoposjednici kotara Bijeljina smatrali su se zapostavljenim i u brojnim drugim stvarima, tako da se po Osman-begu Pašiću po toj osnovi moglo navesti dosta primjera. Jedan od primjera je korištenje skele na Drini. Naime, u mjestu Subotište, od vjkada je postojala skela i nije bilo dozvoljeno graditi druge skele bilo gdje u razmaku od nekoliko kilometara. Kada je Osman-beg S. Salihović iz Bijeljine iznajmio ovu skelu, došlo je do toga da je data dozvola i drugima da otvore skele, neposredno u blizini ove skele. Time se direktno nanosila šteta Osman-begu S. Salihoviću.⁴³

Žalbe bošnjačko-muslimanskog stanovništva išle su u pravcu narušavanja njihovih običajnih i porodičnih prava. Isto se odnosilo na dodjeljivanje dozvola vezanih za točenje alkohola ili dozvola za otvaranje drugih objekata za zabavu, jer su se često takve dozvole dodjeljivale usred bošnjačkih mahala (naselja), i na taj način su se uznemiravale muslimanske porodice i sprečavalo njihovo slobodno kretanje. Posebno je u *Memorandumu* Osman-bega Pašića istaknut primjer u Suljagića mahali u Bijeljini, gdje je u neposrednoj blizini bošnjačkih najuglednijih kuća podignut bioskop, u kojem, pored „ostalih zala“, koje krije u sebi, lahko moglo doći do požara. U ostalom, isticano je da je bioskop bio smješten između dvije ruševne kuće i tako se eventualni požar mogao lako proširiti. Žalbe su upućivane i na ophođenje nekih činovnika prema interesima Bošnjaka, prema određenim procesima, zvaničnim poslovima, te posebno su zamjerali njihovom ponašanju prema ženskoj rodbini. Strogost, neučtivost, dugo čekanje i razvlačenje u nedogled je bila ustaljena činovička praksa. Posebno se imala primjedba na Poreski ured u Bijeljini, gdje su stranke dugo čekaju prije nego što bilo šta žele uraditi. Zbog

41 Isto, 11.

42 Isto.

43 Isto.

toga su negodovali bijeljinski zemljoposjednici, jer su smatrali da trpe nepravdu i nezakonitosti od najnižeg do najvišeg činovništva u kotarskom uredu. Bilo je i drugih brojnih zloupotreba. Tako je šumar Jovo Vucelja, zloupotrebijavao svoj položaj u tolikoj mjeri da je ljude puškom tjerao da mu dovoze drva i obrađuju zemlju bez ikakve naknade. Čak i onda kada bi neko dobio dozvolu za sječu drva od šumske uprave dolazilo je do toga da ih je kažnjavao i zatvarao. Na taj način je pokazivao da je on vlast i da mu niko ništa ne može.⁴⁴

Žalbe su upućivane i na račun bijeljinske policije, koja se veoma grubo ophodila prema bošnjačkoj populaciji, gdje su vrijeđanja i tuče bili svakodnevnica. Istaknuto je da su progoni i nasrtaji bili tako ekstremni da je policija Muju Bajramagića iz Bijeljine, koji je spustio nešto drva na ulici da se odmori, odmah počela psovati, da ga je nakon toga odvela u pritvor i tamo zlostavljala. Bilo je slučajeva gdje su činovnici postrekivali čifčije u nanošenju štete begovima. Tako je geometar Marić, nagovarao čifčije i seljake na tužbe protiv begova, dok je vršio razmjerivanje određenih zemljišnih površina. Nagovarao ih je da se suprotstavljaju molbama bošnjačkih zemljoposjednika kada je riječ o erarnoj dodjeli zemlje. Očito je bilo da su se činovnici i referenti Kotarske uprave u Bijeljini zauzimali za čifčije, naročito se u tom pogledu isticao politički ađunkt dr. Štambuk. To su činili u tolikoj mjeri i očitosti da je vjera u pravdu, zakon i vlast bila posve poljuljana kod bošnjačkog naroda. Primale su se najneosnovanije tužbe čifčija, a oklijevalo se kada je bila riječ o parnicama koje su pokretali bošnjački zemljoposjednici. Čifčijama su se servirali prigovori o kojima ništa nisu znali i nisu ni mogli znati, i to sve u cilju kako bi presuda bila na štetu bošnjačkih zemljoposjednika.⁴⁵

Žalba Osman-bega Pašića je išla i zbog toga što su činovnici Kotarskog ureda Bijeljina surađivali sa srpskim saborskim poslanikom Šćepanom Grđićem. Pa se zbog toga Osman-beg Pašić pitao, po kojem osnovu oni njemu polažu račune kada je riječ o njihovim obavezama i djelatnostima. Primjetno je bilo da je Šćepan Grđić povremeno pojavljivao u kotarskom uredu, tražeći informacije, koje je nesmetano dobijao od istih. Na taj način se svjesno uticalo na činovnike, posebno mlade, koji su bili nesigurni u donošenju rješenja po mnogim pitanjima vezanim za agrarnu problematiku. Isto tako, istaknute su neke zapažene nepravilnosti, vezane za mjesnu upravu grada Bijeljine, gdje su otkrivene značajne malverzacije u vezi s mjesnom blagajnom 1911. godine. Sam Osman-beg Pašić se posvjedočio brojnim nepravilnostima, jer je bio član kontrolne komisije, koja je utvrdila određene nepravilnosti, pa su jasno u protokolu konstatirali iste. Nepravilnosti, poput one gdje je nepravredno optuživan Hifzo Mulahmetović, nikada nije došla pred javni forum pravde.⁴⁶

Naročito je Osman-beg Pašić u svojoj molbi i *Memorandumu* isticao nepravdu prema zemljoposjednicima koja je dolazila od strane suda, gdje su njihovi interesi trpjeli veliku štetu. To je bilo izraženo posebno u tzv. pupilarnim stvarima,

44 *Isto*, 12.

45 *Isto*.

46 *Isto*, 13.

u vezi kojih nikako nije dolazilo do pozitivnih pomaka. Pupilarna prava su ustvari prava maloljetnika. Oni su se smatrali najdragocijenim dijelom populacije, ali su bili posve zapostavljeni od strane vlasti. Pri ovome su se rješavale samo najneophodnije formalnosti, pri čemu se donosila po neka skupštinska odredba, gdje se opet postupalo uglavnom formalno bez volje i brige za utemeljenim interesima maloljetnika. Stoga se od zajedničkog ministra finansija Bilinskog tražila reakcija po navedenom pitanju.⁴⁷

Na kraju u *Memorandumu* je Osman-beg Pašić zamolio Bilinskog da svojim činovnicima i vjerskim službenicima naloži da donose presude po zakonu, da na zemljoposjednike i muslimane gledaju kao na građane ove domovine. Posebno ga je u memorandumu zamolio da se zauzme da se energično i objektivno zaštite prava zemljoposjednika i muslimana uopšte, a to je da se zaštite njihovo pravo na imovinu, posjede, vjeru i čast, te da se nijedno od zemljovlasničkih prava ne umanji na uštrb drugih, tako što se njima, zbog tobošnjih zasluga, daju olakšice i proširenja na račun zemljoposjednika, kao što je bilo zastupljeno u praksi. U završnici *Memoranduma* Osman-beg Pašić ističe da očekuje od Bilinskog da će poduzeti odgovarajuće mjere kako bi se pružila opravdana pomoć i zaštita zemljoposjednicima i uopće bošnjačko-muslimanskoj populaciji.⁴⁸

Umjesto zaključka

Navedni *Memorandum* veleposjednika Osman-bega Pašića iz Bijeljine, može predstavljati jedan subjektivan stav, čovjeka čiji su zemljišni posjedi došli na udar čifčija zemljoobrađivača, koji su po svaku cijenu željeli doći u vlasništvo čiflučkih posjeda. Međutim, očito je da navedeni *Memorandum*, ne predstavlja individualan stav jednog zemljoposjednika, već je to stajalište svih zemljoposjednika Bošnjaka u Semberiji, čija je stajališta u navedenom *Memorandumu* iznio Osman-beg Pašić. Isti su smatrali da su njihova prava provedbom brojnih procesa ugrožena, te da su po osnovu tih istih prava čifčije došle u povlašten položaj u odnosu na age zemljoposjednike, a našto je Kotarska vlast u Bijeljini blagonaklono gledala.

Ovaj *Memorandum* je vezan za agrarne odnose, koji su se prelamali preko sukoba zemljoposjednika i čifčija, ali on tretira i ukupne prilike u kojima su se početkom XX stoljeća našli Bošnjaci u Semberiji. No, predstavlja ukupnu sliku stanja u oblasti agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. To je slika koja ukazuje na promjene koje su se dogodile u oblasti agrara, a koje su dovele agu zemljoposjednika u nezavidan položaj u odnosu na čifčiju. Čifčija je u ovom vremenu obligatornim putem dolazio u posjed čifluka, i samim tim reducirao zemljišni posjed kojim je ranije raspolagao aga zemljoposjednik. Međutim, ni čifčija, ni aga zemljoposjednik nisu bili zadovoljni svoji stanjem i statusom. Čifčija

47 *Isto*, 14.

48 *Isto*.

je teško obezbjeđivao finansijska sredstva za obligatorni otkup i težio je čiflučki posjed dobiti džaba, a aga zemljoposjednik je ovom promjenom ekonomski slabio.

U *Memorandumu* je istaknuto, da taj odnos nije samo ugrozio ekonomski status age zemljoposjednika, već i njegova druga prava: vjerska, socijalna, bezbjedonosna i dr. Iz tih razloga on je upućen zajedničkom ministru Bilinskom. Osman-beg Pašić u istom ističe, navodeći pri tome veliki broj primjera, da su se čifčije oglušile o svoje obaveze prema zemljoposjedniku. Time su uskraćena i ugrožena prava age zemljoposjednika. Ovisnost i sve više iskazana sila čifčija, imala je odraza na štetu koja se nanosila agi zemljoposjedniku. Sigurnost njegove imovine, kao i njegova lična sigurnost, sve je više postajala upitna. Problemi sa polja agrara su se prenosili i na druga životna područja, što je uticalo na sveukupne prilike u Semberiji, gdje je „islamski element“ bio ugrožen. Stoga Osman-beg Pašić u *Memorandumu* traži zaštitu države, koja ranije nije bila uspostavljena na području Semberije od strane Kotarskog ureda Bijeljina. Na rad iste su zemljoposjednici imali jako puno primjedaba. Posebno zbog činjenice jer su smatrali da su čifčije u Semberiji znatno povlaštene i da takav odnos od strane austrougarske vlasti doprinosi brojnim negativnim pojavama i procesima. To je uznemirilo Bošnjake i uticalo na njihovo iseljavanje sa ovog područja, ali i dalo podstreka srpskom, pravoslavnom elementu na još radikalnije djelovanje, posebno u oblasti agrara, gdje je sve izraženija bila uzurpacija zemljišta i druge imovine zemljoposjednika od strane čifčija.

Bilo je ovo vrijeme, kada se u Bosni i Hercegovini od strane austrougarske vlasti računalo na ozbiljne promjene u oblasti agrara, kada su od navedenih promjena očekivali puno i čifčija i aga zemljoposjednik. Zbog složenosti agrarne problematike na kraju prvog desetljeća XX stoljeća u rješavanju ovog pitanja uključili su se najviši autoriteti izvršne i zakonodavne austrougarske vlasti. Ovdje se misli na cara Franju Josifa, koji je donio zakonske osnove za donošenje *Zakona o fakultativnom otkupu čifčijskih selišta* u Bosni i Hercegovini. Navedeni *Zakon* je donesen u aprilu 1911. godine, i od provođenja istog bila su velika očekivanja i aga zemljoposjednika i čifčija. Ono što se zna, jeste da ni ovaj *Zakon* nije riješio sve probleme između aga zemljoposjednika i čifčija, ni jedni ni drugi nisu bili zadovoljni istim, jer je agrarno pitanje bilo više od spora age zemljoposjednika i čifčija, bilo je to važno ekonomsko, ali i nacionalno i političko pitanje Bošnjaka i Srba.

Memorandum i molba Osman-bega Pašića upućen zajedničkom ministru finansija Bilinskom, predstavlja historijski izvor, koji baca svijetlost na ukupne prilike na području Semberije. Kako se radi o važnim ličnostima navedenog perioda bosanskohercegovačke prošlosti, smatrali smo važnim na ovaj način predstaviti ovaj dokument.

Summary

The mentioned Memorandum of the landowner Osman-bey Pašić from Bijeljina can be considered as a subjective expression of a man whose land was the target of *čifčija* serfs, that wanted to take the land over at all costs. However, it is fairly obvious that the Memorandum does not represent an attitude and stance of one landowner, but it is in fact representative of all Bosniak landowners in Semberija. They considered that their rights are infringed by numerous processes, and that serfs gained privileged positions and support of local authorities in Bijeljina.

This Memorandum is related to agrarian situation and relations that not only included conflicts of serfs and landowners but also general state of affairs regarding Bosniaks in Semberija in the first decade of 20th Century. It also provides the image of agrarian situation in Bosnia and Herzegovina, one that shows changes in this field that worked against *aga* – landowner in his relation to his serfs. *Čifčija* – serf gained ownership of the *čifluk* (land parcels) and thus reduced the land owned and controlled by *aga* - landowner. Neither of them, however, was satisfied with the result. Serfs had a hard time finding financial resources to purchase the land and aimed to get it without the compensation, while landowners were weakened by this transaction.

The Memorandum notes that this relation did not only endanger economic status of landowners but his religious, social, safety and other rights. For these reasons it was sent to Bilinski. Osman-bey Pašić, among other things, notes that serfs are not fulfilling their duties to landowners, thus breaching their rights. Safety of *aga*'s property, as well as his personal security, was increasingly becoming an issue. Agrarian question moved to other spheres of life in Semberija, where the "Islamic element" was under danger. For this reason, Osman-bey Pašić demands protection of the state, which was not present in former period, and did not inspire confidence but complaints among local landowners. These landowners saw the authorities as supportive towards serfs, and contributors to numerous negative issues and processes. This caused emigration among Bosniak population and inspired Serbian-Orthodox element to be even more radicalized, especially in the agrarian issue, as there was continued usurpation of land by serfs.

This is the period when in Bosnia and Herzegovina where it was expected from Austro-Hungarian government to introduce serious changes in the agrarian status, both by landowners and serfs. Due to complexity of this issue at the end of the first decade of 19th Century highest authorities of Austria-Hungary's government were involved, among them the Emperor himself, Franz Joseph, who created legal basis for the Law of facultative purchase of *čifluk* properties in Bosnia and Herzegovina. This Law was implemented in April of 1911. and expectations were high both from landowners and serfs. What is known today is that even this Law did not resolve all issues between landowners and serfs, as both groups were not satisfied with it. Ultimately, the agrarian issue was more than conflict between

serfs and landowners, it was an important economic, but also national and political issue of Bosniaks and Serbs.

The Memorandum-request of Osman-bey Pašić sent to the Joint Minister of Finance Bilinski represents a historical source that sheds light on general situation in Semberija. As it involves important people from this period of Bosnian history, we believed it was important to present the document in this way.

TRAGOM PISANE RIJEČI VJERSKE INTELIGENCIJE BOŠNJAKA U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU I NJIHOVA PROSVJETITELJSKA ULOGA

Apstrakt: *U ovom radu ponuđen je kratak osvrt na značaj i ulogu vjerske inteligencije Bošnjaka na polju afirmacije pisane riječi u austrougarskom razdoblju. Pregled ove vrste djelatnosti bošnjačke vjerske inteligencije u austrougarskom razdoblju nudi nam jasniju sliku o jednoj važnoj dimenziji u razvoju bošnjačkog naroda i izazovima prilagođavanja novim okolnostima u jednom vrlo turbulentnom tranzicijskom vremenu. Vjesnici novog doba, kad se govori o pisanoj riječi Bošnjaka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeća, odigrali su značajnu prosvjetiteljsku ulogu koju dosadašnja historijska nauka nije u dovoljnoj mjeri akcentirala.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, muslimani, inteligencija, ulema, austrougarska uprava, štampa.*

WRITTEN WORDS OF BOSNIAK RELIGIOUS INTELIGENTSIA IN AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD AND ITS ENLIGHTENING ROLE

Abstract: *The paper provides a brief overview of the significance and role of religious intelligence of Bosniaks in the field of affirmation of written texts in the Austro-Hungarian period. An overview of this kind of activity of Bosniak religious intelligence in the Austro-Hungarian period offers us a clearer picture of one important dimension in the process of development of the Bosniak people and challenges of adaptation to the new circumstances in a very turbulent transition period. The "heralds" of the new era, when speaking of the written words of Bosniaks at the turn of the 19th and 20th centuries, played a significant enlightening role that the previous historical science did not emphasize sufficiently.*

Key words: *Bosniaks, Muslims, intelligence, Ulema/scholars, Austro-Hungarian government, press.*

Uvod

Praćenje duhovnih tokova jednog naroda u modernom vremenu neraskidivo je povezano s proučavanjem pisane riječi, odnosno stručnih i naučnih radova nastalih u određenom razdoblju. Temeljiti i analitičan uvid u ovu vrstu djelatnosti bošnjačke inteligencije u austrougarskom razdoblju ponudiće nam prilično vjerodostojnu sliku o izazovima na tom planu u jednom vrlo turbulentnom i zahtjevnom tranzicijskom periodu. U ne tako davnoj prošlosti pisanje i javno iznošenje stavova o određenim društvenim problemima, pojavama i događajima nikad nije bila privilegija običnih ljudi. To su radili oni koji su dovoljno obrazovani, odnosno oni koji su preko pisane riječi nastojali ostvariti određeni utjecaj. Prema reakcijama javnosti, pozitivnim ili negativnim, na pisana djela ili članke o konkretnim društvenim pitanjima moguće je proniknuti u suštinu problema koji opterećuju jednu društvenu zajednicu u datim okolnostima.

S obzirom da je u fokusu ovog rada intelektualni aktivizam bošnjačke vjerske inteligencije u austrougarskom razdoblju cijenimo da je vrlo značajno imati jasnu predstavu o njenom odnosu prema pisanoj riječi. Posebno je važno sagledati kako i u kojoj mjeri je učestvovala u društveno-civilizacijskom izazovu koji se zove štampa i izdavačka djelatnost.¹ Iako su počeci štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini registrirani još u zadnjim decenijama osmanske epohe može se kazati da se cjelokupna bošnjačka intelektualna elita s ovom vrstom izazova po prvi put ozbiljno suočila na jedan neposredan način tek nakon što je dospjela pod austrougarsku upravu.²

Pisana riječ – izazov novog vremena za vjersku inteligenciju Bošnjaka muslimana

Uz sve vrste barijera, sociološkog, kulturološkog, psihološkog, religijskog, privrednog i političkog karaktera s kojima su se morali suočiti nakon okupacije prelazak na upotrebu latiničnog pisma u svakodnevnom životu predstavljao je posebno delikatan problem. Da se radilo o zaista vrlo ozbiljnom i teško

1 Više o tome u: Osman Asaf Sokolović, *Pregled štampanih djela muslimana Bosne i Hercegovine na srpsko-hrvatskom jeziku od 1878. do 1948. godine. Novine i časopisi u vremenu 1878. do 1948. godine*, Sarajevo 1959; Mujo Koštić, *Državna štamparija i službene i poluslužbene novine u Bosni i Hercegovini od 1866-1945. godine, Novi mualim*, br. 18, Sarajevo 2004; *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918*, Tom IV, Institut za književnost, Sarajevo 1991; Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1996; Lamija Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Mehmeda Bakira Kalajdžića)*, Sarajevo 1967. (dalje: L. Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare*).

2 Vjerska inteligencija Bošnjaka austrougarskog razdoblja svoj intelektualni aktivizam na polju pisane riječi pokazivala je u više publikacija, a imali su i četiri svoja lista: *Tarik* (1908-1910), *Mualim* (1910-1913), *Misbah* i *Yeni Misbah* (1912-1914).

premostivom izazovu potvrđuje i činjenica da je upotreba latiničnog pisma, odnosno napuštanje arapskog pisma, problematizirano u bošnjačko-muslimanskoj javnosti gotovo cijeli period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Posebno se to odnosilo na pisanje tekstova vjerskog karaktera. Takav stav prema upotrebi latiničnog pisma od strane bošnjačke inteligencije moguće je razumjeti i obrazložiti vjerskim i psihološkim motivima, ali postoje tu i određeni razlozi koji su čisto praktične prirode.³

Uvijek kad se promišlja ovo historijsko pitanje nužno je uzeti u obzir činjenicu da je tadašnja vjerska inteligencija Bošnjaka cijeli svoj formalni obrazovni proces završila u školama orijentalnog tipa što je za direktnu posljedicu imalo neuporedivo bolje snalaženje u pisanju na stranim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom). Za većinu njih služiti se arapskim pismom bilo je i jednostavnije i lakše nego što bi to isto mogli korektno uraditi na svom bosanskom jeziku. Mnogi su po povratku u Bosnu, nakon školovanja na nekoj od visokoškolskih ustanova Osmanske države, vrlo slabo poznavali latinično pismo. Ponekad su imali poteškoća i kod usmenog izražavanja na bosanskom jeziku, pogotovo oni koji su u ranijoj dječjačkoj dobi napustili svoje domove.⁴ Takav problem imao je i Mehmed Džemaludin ef. Čaušević po povratku iz Istanbula 1903. godine nakon okončanja studija pravnih nauka u *Mektebi-hukuku*. Navedeno potvrđuje i ulemanski list *Mualim* koji, u prilog Čauševićevoj marljivosti, navodi da je nakon povratka iz Istanbula, kao i druge hodže koje su se tamo školovale, slabo poznao naš jezik. Međutim, on je zahvaljujući svojoj marljivosti i talentu vrlo brzo naučio ne samo lijepo i pravilno govoriti nego i pisati. Izvori navode da je posjedovao posebno vrijednu osobinu, a to je da mu nikada nije bilo ispod časti zatražiti pomoć i od najobičnijeg softe kako bi dobio pojašnjenje onog što nije dovoljno dobro poznao.⁵

Prirodno je i logično da su pripadnici vjerske inteligencije Bošnjaka koji su obrazovanje stekli u osmanskome sistemu, uključujući i one koji su se nakon okupacije školovali u osmanskim ustanovama, dobro poznavali turski, arapski i perzijski jezik. Na tim jezicima bošnjačka inteligencija stvarala je i pisala još od ulaska Bosne u islamski kulturno-civilizacijski krug u 15. stoljeću i dala značajan naučni doprinos u mnogim oblastima. Arapskim jezikom služili su se prilikom pisanja djela religioznog karaktera. Značajan doprinos dali su razvoju islamskih nauka kao što su tefsir (tumačenje svetog teksta Kur'ana), hadis (riječi i praksa Muhammeda a.s), fikh (šerijatsko pravo), a ovdje je potrebno spomenuti i brojne gramatike arapskog jezika, epigrafe i sl. Turskim jezikom, kao službenim jezikom

3 Muhamed Pandža, Merhum Džemaludin Čaušević, u: *Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*, Knj. 1, Priredili: Enes Karić - Mujo Demirović, Sarajevo 2002, 168-169.

4 Ova situacija je danas svima bliža i lakša za razumjeti zato što, uslijed velikih migracionih kretanja bh. stanovništva s kraja 20. i početkom 21. stoljeća, gotovo da svi poznajemo osobe čija se djeca lakše i bolje pismeno i usmeno izražavaju na njemačkom, engleskom, švedskom, danskom, odnosno jeziku zemlje u kojoj se školuju i odrastaju nego na svom maternjem bosanskom jeziku.

5 H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, reis-ul-ulema, *Mualim*, VIII-IX 1913, god. III, br. 11 i 12, 180-184.

osmanske administracije, bošnjačko-muslimanska inteligencija morala je odlično ovladati jer se na tom jeziku i školovala, dok je perzijski jezik najviše korišten u književnosti i sufizmu.⁶

Promjena državnih okvira uzrokovana dolaskom okupacione uprave (1878), nametanjem i preferiranjem latinične pismenosti, najveći dio bosanskohercegovačke inteligencije koja se služila i pisala na nekom od spomenuta tri orijentalna jezika, a nerijetko su se služili i odlično poznavali sve tri jezika, činom okupacije postaju praktično „nepismeni“. Njihovo znanje je iznenađa, kao jedna od posljedica onovremenih geopolitičkih preslagivanja i potpuno neočekivanog međunarodnog ugovora (Berlin, 1878), naglo devalviralo i to je predstavljalo strašno težak udarac ne samo za sloj inteligencije, već za bošnjački narod u cjelini. Novi društveno-politički kontekst mijenja vrijednosni sistem u mnogim sferama života koji se na ovim prostorima oblikovao stoljećima. I višestoljetni sistem obrazovanja izgubio je preko noći na vrijednosti. Stoga je sasvim razumno zaključiti da je ta činjenica polučila dalekosežne posljedice i da je u velikoj mjeri utjecala na razvoj samosvijesti bošnjačkog naroda koji je dugo vremena nakon okupacije odbijao pohađati „nevjerničke“ škole i učiti „kaursko“ (latinsko) pismo. I samo etiketiranje latinice kao kaurskog (nevjerničkog) pisma nije bilo slučajno. Time se najjačom raspoloživom zaprekom, a to je vjerski osjećaj, nastojalo utjecati na Bošnjake da ni pod koju cijenu ne daju svoju djecu u državne škole, jer bi to moglo da ih izvede iz dina (vjere).⁷ Ulema je dugo vremena pružala otpor europskim uticajima i ljubomorno čuvala stari sistem obrazovanja i odgoja u tradicionalnoj vjerskoj školi.⁸

Podsjećamo da je i ovo bio jedan od značajnih razloga zašto su se neki Bošnjaci neposredno nakon okupacije opredijelili za iseljavanje. Imajući u vidu i tu činjenicu može se zaključiti da je bila potrebna ogromna energija i veliko zalaganje progresivnih muslimanskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini koji su tražili od Bošnjaka da daju svoju djecu u državne škole i da konačno prihvate latinicu kao realnost zbog koje neće biti ni manje ni više muslimani ako je nauče čitati i pisati. Na početku okupacionog perioda rijetki predstavnici inteligencije, koji su otvoreno pozivali na učenje latinice, ukazivali su da im to može biti samo od koristi, kako na ličnom planu tako i cijeloj društvenoj zajednici, jer će im takav pristup omogućiti aktivnije učešće u javnom životu, odnosno lakšu i uspješniju komunikaciju s organima vlasti. To je put koji im osigurava zaštitu postojećih prava, te otvara prostor da se izbore za ona prava koja su im okupacijom oduzeta.⁹

6 Haso Popara, *Islamski rukopisi, Anali GHB, XXIII-XXIV*, Sarajevo 2005, 134.

7 E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića*, u: *Reis Džemauludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 28.

8 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2004, 80. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*).

9 Na početku školske godine, *Tarik*, 14. septembar 1909, II, br. 1, 102.

Kad se govori o konkretnim aktivnostima poduzetim s ciljem promjene svijesti i općenito odnosa Bošnjaka prema latiničnom pismu i daljem obrazovanju kroz novouspostavljene državne sekularne škole, posebno je potrebno istaći angažman istaknutog kulturnog i javnog radnika tog vremena Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i reisu-l-uleme Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića. Za Čaušević se kaže da je vrlo brzo po povratku u Bosnu *svojim pronicljivim okom uvidio u čemu se nalazi njegov millet (narod) što se tiče vjerskog znanja i odgoja. Videći da mu je millet u tome na najnižem stepenu, odlučio se je potražiti načina kojim bi mu se (njegovom narodu) pomoglo i (odlučio je) poraditi na njegovom prosvjećivanju.*¹⁰

Kako bi svome narodu što više približio knjigu i uveo ga u nove prosvjetne i prosvjetiteljske tokove, još kao član Ulema-medžlisa (1905-1910), Mehmed DŽ. Čaušević pokrenuo je akciju pisanja udžbenika i knjiga na bosanskom jeziku. Kako većina muslimanske djece nije znala čitati ni latinicu ni ćirilicu, i kako su Bošnjaci nerado davali svoju djecu u državne škole, posebno žensku djecu, bilo je potrebno pronaći rješenje. Stoga je on, u dogovoru s nekoliko prijatelja, odlučio arapsko pismo prilagoditi bosanskom jeziku. List Biser, pišući povodom njegovog izbora na položaj reisu-l-uleme, u svom martovskom izdanju iz 1914. godine prenosi tekst ilmijanskog glasila *Mualim*, u kojem se navodi da je Čaušević prvi *došao na misao da se pismenost među islamskim narodom može brzo raširiti jedino pomoću arapskog pisma, koje bi se malo dotjeralo za naš jezik, a poznavanje vjere samo onda (se može raširiti) ako se vjerske knjige budu pisale na našem jeziku i iz njih se učilo u mektebima i inače. Da postigne prvu svrhu, (Čaušević) je uspio kod islamske dioničke štamparije da nabavi arapski hurufat sa posebnim znacima koji manjakju u arapskom jeziku a u našem se čuju.*¹¹

Kristalno je jasno da je Čaušević vrlo dobro spoznao tadašnje prilike u bošnjačkom narodu, njihovu kolektivnu svijest i raspoloženje, te posebno njihovu privrženost arapskom pismu za kojeg su ih vezivali sveti izvori vjere. Zato je zatražio od Agofa ef. Zeroniana, štampara iz Plovdiva, da izlije posebna slova i znakove za one glasove koji postoje u bosanskom, ali ih nema u arapskom jeziku, kao što su slova P, Ž, C, Č, Ć i druga, čime je otklonjena još jedna prepreka na putu prilagođavanja arapskog pisma bosanskom jeziku. Kod Bošnjaka muslimana se pojavilo jako puno protivnika Čauševićevom poduhvatu uvođenja arebice. Njegovi protivnici, a takvih je među vjerskom inteligencijom bilo dosta, u javnosti su ovo pismo podrugljivo prozvali matufovica, čime su nastojali ismijavati sve one koji su ga prihvatili.¹²

To nije obeshrabrilo Čauševića koji je nastavio i dalje raditi na zacrtanom kursu, te je u svom reformatorskom poduhvatu pokrenuo i kalendar pod nazivom

10 H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, reis-ul-ulema, *Biser*, 1-15. mart 1914, II, br. 17 i 18, 2.

11 *Isto*.

12 Mustafa Hadžimulić, Šta je merhum H. M. Džemaludin ef. Čaušević učinio za našu vjersku nastavu! u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 207-212.

Mekteb. U kalendaru je arebicom štampao *ilmihal*, odnosno udžbenik o osnovnim postulatima islamske vjere, te *Sufaru* (početnicu arapskog pisma) od Ahmed ef. Mahinića. S turskog je preveo i štampao *Vasijjetnamu* od Bergivija. Djelo o osnovama islamske vjere koje otac ostavlja u emanet svome sinu. Vrlo brzo je postalo izuzetno popularno u narodu te doživjelo nekoliko izdanja. Zatim je štampao poznati spjev posvećen poslaniku Muhammedu (a.s) kojeg je napisao hafiz Salih ef. Gašević pod naslovom *Mevlud*, koji je također pobudio veliko interesovanje u muslimanskom narodu. Imajući u vidu društvene, političke i posebno ekonomske prilike Bošnjaka na početku 20. stoljeća impozantno zvuči činjenica da je do početka Prvog svjetskog rata Čaušević uspio obezbjediti štampanje preko dvadeset raznih djela arebicom od kojih su mnoga korištena kao udžbenici u mektebima i medresama.¹³

Raniji istraživači ličnosti i djela reisa Čaušević zabilježili su da je on još kao student bio aktivan na polju pisane riječi i da je aktivno saradivao s mnogim inostranim listovima. Posebno je bio aktivan u listovima „Tasviri-efkaru“ i „Terdzamani-hakikatu“. Kao dopisnik ovih listova proputovao je Arabiju, Jemen i Egipat, odakle je poslao vrlo zapažene izvještaje o stanju i životnim prilikama u tim zemljama. Tokom tromjesečnog boravka u Egiptu upoznao je poznatog egipatskog reformatora šejha Muhameda Abduhua koji će na njegov prosvjetiteljski rad ostaviti dubok trag. U njegovoj bibliografiji stoji da je imao 60 radova objavljenih u raznim časopisima i listovima, od toga 17 ih je objavljeno do 1918. godine. Pored velikog broja članaka objavio je i 11 knjiga. Uglavnom su to knjige manjeg formata i teološkog sadržaja, ali ima radova koji se mogu svrstati u književni žanr kao što je slučaj s radom „Dedini menakibi“ (doživljajima). Rad je objavljen u listu *Tarik*, god. I/1908, u brojevima 3-9, a u formi knjige pojavio se u izdanju Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije Muhameda B. Kalajdžića 1914. godine. Do okončanja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini objavio je pet knjiga što je za ondašnje prilike predstavljalo krupan poduhvat na polju izdavaštva i širenja pisane riječi kod bošnjačkog naroda.¹⁴

Kao urednik sedmog godišta *Behara* (1907) veći prostor je dao tekstovima religioznog karaktera u kojima se obrazlaže potreba uvođenja vjerske pouke na bosankom jeziku. Te iste godine, 1325. po H. (1907/08), zahvaljujući angažmanu Čauševića pojavilo se prvo godište kalendara *Mekteb*, a 1908. godine pokrenut je i prvi muslimanski list religioznog karaktera pod imenom *Tarik*. Štampan je arebicom i njegova glavna zadaća je bila pokazati da se na bosanskom jeziku može pisati arapskim pismom. Glavni urednik i autor najvećeg broja tekstova tokom dvogodišnjeg izlaska bio je Čaušević. Uz njega još se najčešće pojavljuju Muhamed Seid ef. Serdarević, Murad ef. Hajrović, Ahmed ef. Mahinić i drugi, svi iz mlađe generacije mualima.¹⁵

13 Mehmed Handžić, Pabirci o naučnom i književnom radu rahmetli h. Džemaludin ef. Čauševića, u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 188-198.

14 Osman Lavić, Bibliografija radova Mehmeda Džemaludina Čauševića, u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 2, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 601-607.

15 *Tarik* (put) – List izlazio u Sarajevu jednom mjesечно prema hidžretskom kalendaru u periodu 1.

U javnim nastupima Čaušević je redovno ukazivao na ključne probleme muslimana u Bosni, a to je slaba prosvjećenost, nizak nivo obrazovanja, te jadno stanje njihovih prosvjetnih i kulturnih ustanova. Dobro uočava da se Bošnjaci na novonastale životne okolnosti i njihovo novo geopolitičko pozicioniranje na razmeđu kulturnih, civilizacijskih, vjerskih i političkih svjetova vrlo teško adaptiraju. Neprestano ih je upozoravao da se pobrinu za obrazovanje svoje djece, ukazujući da je *došlo novo doba kada njih niko neće pitati žele li ili ne prihvatiti novo doba, a sve to donosi i nove brige za što je potrebno veće znanje*.¹⁶ Jednom prilikom, podstičući vjerske službenike da se posebno angažiraju na širenju islamske štampe i pisane riječi kod Bošnjaka, izjavio je da je *sramota svakom muslimanu da ne zna šta se o njegovoj vjeri piše i govori, pa je onda vama, kao nosiocima vjerske kulture, sramota da dan i noć ne ispitujuete i ne širite svoja znanja, a i svoja zvanja*.¹⁷

Među bošnjačkim intelektualcima koji su prvim podržali Čauševića bio je muderis Muhamed Seid ef. Serdarević, koji je i sam vrlo rano počeo pisati i objavljivati. Bio je saradnik lista *Behar* od 1904. godine, a prvi je od bosanske uleme počeo pisati historiju islama na bosanskom jeziku. Tako je u VI i VII godištu *Behara* (1906-1907) objavio rad „Kratka povijest islama“. Kroz veći broj radova pokušao je prikazati historijski razvoj islama od prvog čovjeka i poslanika Adema (a.s) do Muhameda (a.s). Uvid u njegova pisana djela pokazuje da se Serdarević naučno vješto koristio brojnim izvorima na arapskom i turskom jeziku. A ako imamo u vidu činjenicu da je formalno obrazovanje u cjelosti ostvario u Bosni i Hercegovini to nam dovoljno govori o njegovoj širokoj erudiciji. List *Behar* publicirao mu je rad o trojici velikih islamskih učenjaka: „Ebu-l-Ala el-Mearri“, „Šejh Muhamed Abduhu“ i „Šejh Muslihudin Sadiji“. Posebno skrećemo pažnju na njegove radove koji su napisani arebicom kao udžbenici za mektebe i medrese. Oni imaju ogroman značaj prije svega zbog dugotrajnosti njihove upotrebe i ogromnom broju generacija koji su se na njima obrazovali. Riječ je o Talimi-tedžvidu, Usulidinu i Fikhu-l-ibadatu. Ova posljednja njegova knjiga i danas se, čitavo stoljeće nakon prvog izdanja, koristi kao udžbenik u bosankohercegovačkim medresama što dovoljno govori o vrijednosti Serdarevićevog stručnog, naučnog i prosvjetiteljskog poduhvata. Autor je i jedne male knjižice koja je napisana za potrebe kažnjenika u kaznionici u Zenici gdje je jedno vrijeme obavljao dužnost imama. Knjižice je objavljena pod naslovom „Nauka islama“, a po sadržaju može poslužiti za elementarno upoznavanje s islamskim vjerovanjem. Bio je vrlo vrijedan saradnik u listu *Tarik*, a kasnije kada je pokrenut *Mualim*, glasilo Muslimanskog imamsko-mualimskog društva, postao je njegov urednik. Izašle su mu i tri brošure u izdanju knjižare i štamparije Mehmeda B. Kalajdžića iz Mostara.¹⁸

VI 1908 - 11. IV 1910. godine. Pred kraj izlaženja *Tarik* je imao 1.150 pretplatnika. Fazileta Hafizović, *Tarik* 1908-1910, u: *Bibliografija književnih priloga*, Tom IV, 121.

16 *Biser*, 1. januar 1918, III, br. 1, 5.

17 *Novi Behar*, br. 1, 1927-1928, 3.

18 Merhum Muhamed Seid ef. Serdarević, *Biser*, 1-15. juli 1918, III, br. 11-12, 184-185. Muftijstvo zeničko ustanovilo je 2009. godine priznanje „Muderris Muhamed Seid ef. Serdarević“ koje se

Za potrebe ovog rada i potpunijeg uvida u prosvjetiteljsku dimenziju društveno angažirane bošnjačke vjerske inteligencije na polju pisane riječi tokom austrougarskog razdoblja potrebno je podsjetiti i na slijedeće autore: Šukrija Alagić, Muhamed Emin ef. Dizdar, Ali ef. Kadić, Sakib ef. Korkut, Hasan ef. Nametak, Ibrahim ef. Repovac, Muhamed ef. Zahirović, Abdurahman Adil Čokić, Sejfudin ef. Kemura, Hasan ef. Spaho, Osman Nuri Hadžić, Salih Sidki ef. Hadžihuseinović – Muvekit itd.

Šukrija Alagić je za potrebe bosanskohercegovačkih gimnazija napisao nekoliko priručnika za arapaski jezik. U izdanju Zemaljske vlade štampana mu je knjiga „Izbor iz Kitabu sireti Resulillahi“ 1913. godine. Ona ima 275 strana, a u drugom dijelu ovog priručnika je „Arapsko-srpskohrvatski rječnik“ koji ima 200 strana.¹⁹ Još dva priručnika koji su trebali poslužiti kao lektire učenicima arapskog jezika Alagić je pripremio za štampu i predao ih Zemaljskoj vladi, ali zbog početka Prvog svjetskog rata oni nisu objavljeni. U *Gajretovom Kalendaru* za 1324. i 1325. godinu objavio je dva zapažena rada iz kulturne historije. Po završetku Prvog svjetskog rata uslijedio je mnogo plodniji dio njegova života na polju pisane riječi i iz tog perioda ostavio je na desetine radova.²⁰

Muhamed Emin ef. Dizdar objavio je prvi rad u *Beharu* u koautorstvu s Mehmedom Spahom pod naslovom „Kratak pregled arapske književnosti“. U istom listu objavio je i samostalni rad pod naslovom „Tunis“, te prijevode dva romana s turskog jezika „Razgovor“ i „Ljudi“. U *Gajretovom kalendaru* za 1906. godinu objavio je prijevod članka „Civilizacija“ od Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića, izvorno napisan na turskom jeziku. Njegov najznačajniji rad objavljen je u Tridesetogodišnjem izvještaju Šerijatsko sudačke škole za 1917. godinu pod naslovom „Znanstveni zavodi kod starih Arapa“. Tu je pregledno prikazao razvoj prosvjetnih i kulturnih ustanova kod muslimana od prvih početaka pa do ustanovljavanja Al-Azhara u Kairu.²¹

odjeljuje jednom godišnje, domaćim i stranim fizičkim i pravnim licima, za doprinos u promicanju i afirmaciji islamskih vrijednosti, te za zasluge i izuzetan doprinos u razvoju naučne misli u Islamskoj zajednici.

19 Podsjećamo da je Zemaljska Vlada Bosne i Hercegovine Naredbom iz 1907. godine ukinula naziv bosanski jezik u službenoj korespondenciji u Bosni i Hercegovini, a sve svoje službe, sudove, institucije, biroe, zavode, direkcije, organe Zemaljske vlade, izdavače, nastavne ustanove obavezala da ubuduće isključivo koriste oficijelni naziv „srpsko-hrvatski-jezik“ (serbo-kroatische Sprache). Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), br. 168. 539, 4. X 1907.

20 Šukrija Alagić (1881-1936), profesor arapskog jezika, vrlo aktivan član Islamske zajednice i potpredsjednik Vakufsko-mearifskog sabora. Ima zapažen broj radova vjerskog karaktera, a prvi je Bošnjak koji se prihvatio prevođenja komentara Kur'ana (Tefsir). Prevodio je s arapskog jezika Tefsir poznatog egipatskog reformatora s početka 20. stoljeća Muhamed Rešid Rida-a. Preveo je 5 (od ukupno 30) džuzeva (dijelova) i štampao ih u četiri knjige. Ovi prijevodi dvojako su prihvaćeni od muslimanske javnosti. M. Traljić, Šukrija Alagić, *Glasnik VIS-a*, XL/1977, br. 2, Sarajevo 1977, 164-168. Više o Alagiću u studiji: Ferid Dautović, *Šukrija Alagić: život i djelo*, El-Kalem - Medžlis Islamske zajednice, Sarajevo 2008.

21 Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo 1998, 71-76. (dalje: M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*).

U mostarskoj sredini na početku 20. stoljeća svoj pečat na polju pisane riječi i općem prosvjetnom planu ostavio je Ali ef. Kadić. Kao profesor arapskog jezika u mostarskoj gimnaziji suočava se s vrlo ozbiljnim problemom nedostatka udžbeničke literature. Upravo je ta činjenica bila važan motiv njegovog prvog angažmana na polju pisane riječi, te je u saradnji sa hfz. Ali ef. Bulićem, također profesorom arapskog jezika u Mostaru, napisao „Gramatiku i vježbanicu arapskog jezika“. Djelo je štampao u vlastitoj nakladi u Sarajevu i Mostaru 1907. godine. Kadić je napisao i priručnik za učenje arapskog jezika pod naslovom „Izbor iz arapskog pjesništva“, uz kojeg je urađen rječnik i tumač pojmova. Priručnik je štampala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1913. godine. U fokusu istraživačkog rada bila mu je i historija muslimanskog svijeta. Njegov slijedeći rad pod nazivom „Kakav je narod arapski“ izašao je 1914. godine u nakladi Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije iz Mostara, a već naredne godine isti izdavač objavio mu je novu knjigu pod naslovom „Glavni događaji iz islamske prošlosti“. U tom radu obrađeno je razdoblje prve četvorice halifa, zatim Emevija, Abasida, te period nakon mongolskog osvajanja Bagdada. U posljednjem, petom poglavlju, pisao je o historiji muslimana Španije i sjeverne Afrike. Posljednja knjiga iz austrougarskog razdoblja predstavlja prijevod s arapskog jezika jednog značajnog djela od Muhamed Ferid Vedždija „Primjena islama na osnove kulture“.²² Knjiga je izašla u izdanju knjižare i štamparije M. B. Kalajdžića u Mostaru 1915. godine. Napominjemo da je velik broj svojih radova ef. Kadić objavio u listu *Behar*, kao dugogodišnji aktivni saradnik ovog važnog printanog medija.²³

Istraživač koji je dao najveći doprinos u rasvjetljavanju prosvjetiteljske uloge istaknutih ličnosti bošnjačke vjerske inteligencije u prvoj polovini 20. stoljeća hfz. Mahmut Traljić bilježi biografske podatke i za Sakib ef. Korkuta za kojeg kaže da je bio vrlo aktivan u društvu Gajret u periodu 1910-1913. godina, kao i u Udruženju bosanskohercegovačke ilmije od njenog osnivanja pa do početka Prvog svjetskog rata. U Udruženju je bio zamjenik glavnog sekretara i odgovorni urednik zvaničnog glasila udruženja lista *Misbah*. Svoj aktivni javni društveni angažman potvrdio je desetinama članaka objavljenih u onovremenoj štampi. Do 1918. godine objavio je 49 članka, najviše u listovima *Gajret*, *Misbah*, *Yeni Misbah* i *Biser*.²⁴

Za Hasan ef. Nametka zabilježeno je da je radio kao mualim, imam i hatib u Mostaru, da je bio istaknuti član hodžinske kurije, sekretar mostarskog muftijstva i jedan od osnivača Muslimanskog imamskog-mualimskog društva. Njegovi radovi uglavnom su književnog karaktera. Najčešće su to pjesme, prijevodi s turskog, kao

22 M. Traljić, Ali ef. Kadić, *Glasnik VIS-a*, XLIII/1980, br. 2, Sarajevo 1980, 151-154.

23 Rad „Kakav je narod arapski“ objavio je u *Beharu* u prvom godištu, br. 19-23. U II god. u br. 4, 6, 7, 9, 10, 15-21, objavio je rad „Glavni događaji iz islamske prošlost“. A u V god. u nastavcima u br. 1-24. objavljivao je prijevod od Muhamed Ferida Vedždija *Primjena islama na osnove kulture*. U VII god. u br. 22-23, objavio je rad „Prigodom otvaranja sabora u Perziji“, u VIII god. u br. 2-3, štampan mu je članak Nekoliko arapskih opažanja u prirodi. I u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. VI/1894, objavio je prijevod jednog članka sa turskog jezika „Ferman sultana Selima III o plovidbi broda l’Onorat Bocchese“.

24 M. Traljić, Sakib ef. Korkut, *Glasnik VIS-a*, XLI/1978, br. 4, Sarajevo 1978, 298-303.

i folklorni prilozi koje je objavljivao u mostarskim listovima *Osvit*, *Zora* i *Behar*. Tek nakon Prvog svjetskog rata počeo je objavljivati i radove posvećene kulturnoj historiji muslimana.²⁵

Ibrahim ef. Repovac je muderis i poznati šerijatski sudac za kojeg Hamdija Mulić kaže da je prvi od bosanske uleme koji je naučio govoriti našim čistim književnim jezikom. Još kao đak Kuršumlija medrese nastojao je steći ne samo vjersko već i svjetovno obrazovanje. Kao profesor arapskog jezika u sarajevskoj gimnaziji napisao je arapsku čitanku, arapsku gramatiku i sintaksu, koju je predavao na jedan savremen način.²⁶ U svojim tumačenjima vjere imao je racionalistički pristup i nije bilo nesklada u odnosu na ono što se učilo iz svjetovnih predmeta zbog čega je postao vrlo popularan među učenicima. Posebno se angažirao u afirmiranju općeg obrazovanja i potrebe za školovanjem muslimanske omladine. Ličnim sredstvima umnožio je priručnik arapskog jezika za učenike III razreda gimnazije pod naslovom „Kitabu-l-kiraeti fi-lisani il-erebiji“ 1889. godine. Sarađivao je i sa zagrebačkim listom *Pobratim* (1891) u kojem je objavio 32 kratke priče prevedene s arapskog jezika tokom prve dvije godine saradničkog odnosa. Sarađivao je i s listom *Bošnjak* te prvim muslimanskim kalendarom koji je štampan na latnici, *Bajraktar*, gdje mu je objavljen po jedan rad.²⁷

Važno je podsjećanje i na Muhameda ef. Zahirovića, koji je objavljivao u listovima *Tarik*, *Mualim*, *Gajret*, *Biser*, te u nekim drugim listovima koji su izlazili nakon rata. Do kraja 1918. godine objavio je ukupno 8 radova socijalno-religioznog karaktera.

Abdurahman Adil Čokić počeo se javljati u trećem godištu *Bisera* kada u nekoliko brojeva obrađuje „Školstvo u Turskoj“. On je intelektualac s kraja austrougarske epohe kod kojeg pisana djelatnost dolazi do punog izražaja tek u međuratnom razdoblju. Nezaobilazno je i ime Sejfudin ef. Kemure, bibliotekara careve džamije, koji se posebno posvetio proučavanju povijesti sarajevskih džamija, medresa, tekija i drugih objekata graditeljskog naslijeđa iz osmanske epohe. Objavio je dvije knjige kao separat *Glasnika zemaljskog muzeja* pod naslovom „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“, dok je „Povijest Careve džamije“ sa slikama objavio na turskom jeziku u izdanju Islamske štamparije.²⁸

Hasan ef. Spaho kao dugogodišnji profesor i predavač više predmeta u raznim školama i medresama napisao je knjigu iz oblasti usuli-fikha. U Šerijatsko sudačkoj školi bio je angažiran još od njenog osnivanja pa sve do 1912. godine. Od 1905. godine bio je i direktor ove ustanove u kojoj je predavao mantiku (logiku), akaid (islamska dogmatika), fikh i usuli-fikh. U spisateljskom i naučnom pogledu najviše se ostvario na polju fikha i usuli-fikha. Prije njega rijetki su predstavnici bošnjačke inteligencije koji su se usudili pisati i obrađivati teme iz usuli-fikha.

25 M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 256-259.

26 Ibrahim-beg Repovac, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1935. godinu, 144-145.

27 Hamdija Mulić, Vjesnici naprednijeg tumačenja islamske nauke u nas, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1943. godinu, 104-105.

28 Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobi, *Biser*, 15. X 1913, II, br. 8, 127.

Poznato je da su to prije njega radili Hasan Kjačija Pruščak (16. i poč. 17. st), muderis Mustafa Ejubović poznatiji kao šejh Jujo iz Mostara (17. i poč. 18. st) i mostarski muftija Mustafa Sidki ef. Karabeg (19. st). Kao rezultat dugogodišnjeg predavanja ovog predmeta u Šerijatsko sudačkoj školi osjetio je potrebu da svojim učenicima napiše i udžbenik. Tako je nastala knjiga pod naslovom „Muntehabu-l-usuli bin ti-dabil vusul“ i koja je, što je vrlo zanimljivo, štampana u Egiptu 1906. (1324. H) godine. Spaho je pravila usuli-fikha pokušao rasvijetliti i protumačiti na jednostavniji način, potkrijepiti ih primjerima iz svakodnevnog života i tako olakšati razumijevanje izuzetno važne prave materije, kao i rad budućim šerijatskim sudijama.²⁹

Osman Nuri Hadžić se, uz zapaženu ulogu na književnom i kulturnom planu, istakao i kao veliki poznavalac islama, njegove doktrine, te materijalne i duhovne kulture. Brojnim radovima o islamu ostvario je zavidnu reputaciju i ugled stručnog poznavaoća suštine islamskog učenja i njegovog utjecaja na duhovna i kulturna kretanja. Od zasebnih radova izdvajamo „Islam i kultura“, „Islam i prosvjeta“, „Muhamed i Kur’an“, „Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini“, „Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju“, a vrijedi ukazati i na mnoge druge tekstove i rasprave manjeg obima. Neke radove objavio je u saradnji s Ivanom Milićevićem pod zajedničkim pseudonimom Osman-Aziz, od kojih izdvajamo roman „Bez svrhe“ (1897) u kojem se kritički osvrće na rad muslimanskih vjerskoprosvjernih zavoda, medresa, njihovih nastavnika i općenito zastarjelog sistema obrazovanja po kojem se školuju vjerski službenici. Djelo je predstavljalo prvu i najoštirju osudu „staleža“ vjerskih službenika i medresa koja po kritičkom tonu neće biti nadmašena sve do kraja austrougarske epohe u Bosni i Hercegovini.³⁰ Na inicijativu O. N. Hadžića objavljen je i kalendar pod nazivom *Mearif*. Izašla su tri godišta kalendara, za 1894/1895. i 1897/1898. pod uredništvom Osman Aziza, te za 1898/1899. godinu pod uredništvom Edhema Mulabdića.

Kod analize prosvjetiteljske uloge i doprinosa vjerske inteligencije Bošnjaka afirmaciji pisane riječi važno je imati na umu da je u procesu općeg obrazovanja muslimana, a posebno vjerskih službenika od najnižeg do najvišeg nivoa, najvažnija i najčešće korištena knjiga (kitab) bila Kur’an. Kao sveta knjiga muslimana, napisana arapskim jezikom, jedino je u svojoj originalnoj arapskoj formi bila dostupna Bošnjacima. Uvažavajući svu složenost i težinu prevođenja svetog teksta, sve do pred kraj 19. stoljeća kod Bošnjaka nisu primjetni pokušaji da se kur’anski tekst prevede na bosanski jezik i na taj način približi običnom čovjeku.³¹

Najveći dio bosanske uleme je po ovom pitanju imao konzervativan stav. Sve pokušaje da se poduzmu konkretne akcije na prevođenju proglašavali su prorežimskim, prozapdanjačkim, sekularnim i u osnovi antiislamski usmjerenim. U

29 H. Hasan ef. Spaho, *Narodna uzdanica*, br. 6, 243-246.

30 Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo 1990, 125.

31 O tome više u: Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo 2004, 477-513.

svojim protivljenjima otišlo se toliko daleko da su čak latinicu i ćirilicu prozvali „vlaškim“ pismima i sve one koji bi ih upotrebljavali, posebno kod pisanja tekstova vjerskog karaktera, najoštrije su osuđivali. U takvom ozračju pojavio se prvi prijevod Kur’ana na jednom od južnoslavenskih jezika i očekivano naišao na žestok otpor bošnjačke uleme. Radi se o prijevodu pravoslavnog sveštenika Miće Ljubibratića koji je štampan na ćirilici (Beograd, 1895, izdavač I. M. Kolarac). Činjenica da prvi prijevod Kur’ana nije uradio musliman samo je dodatno izazvala protivljenje i oštru rekaciju bošnjačkih vodećih krugova.³²

Pored značajnog doprinosa razvoju islamskih nauka neki od bošnjačkih intelektualaca tog vremena iz redova vjerske inteligencije ostavili su značajan trag i na području drugih naučnih disciplina. Ovom prilikom ukazujemo na pisanu zaovstavštinu Salih Sidki ef. Hadžihuseinovića – Muvekita. On je nakon školovanja u Đumišića medresi u Sarajevu izučavao astronomiju kod nekog turskog oficira. Vrlo dobro je bio upućen u tu oblast tako da je godinama izrađivao takvime³³ za vjerske potrebe bosanskohercegovačkih muslimana pa je po tome i dobio naziv muvekit. Uz muvekitsku službu obavljao je i funkciju drugog hafizi-kutuba u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, a uradio je i prvi popis knjiga u biblioteci. Godinama je skupljao građu za historiju Bosne i Hercegovine, a rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživačkog rada jeste nastanak opsežnog djela Tarihi Bosna (Historija Bosne). Uradio je i prepis djela „Siradžije“ iz šeriatskog nasljednog prava i bio dugogodišnji urednik kalendara *Salname*.³⁴ Nakon smrti 1888. godine njegovi sinovi preuzeli su očev posao.³⁵ Stariji sin Husein ef. postao je muvekit Gazi Husrevbegova vakufa, a Akif ef. je došao na poziciju drugog hafizi-kutuba. On je uradio popis knjižnog fonda po disciplinama Gazi Husrev-begove biblioteke i taj popis je bio od velike koristi prilikom kasnijih obrada knjižnog fonda biblioteke. Hafiz Mahmut Traljić bilježi da su za vrijeme austrougarske uprave ovaj važan posao hafizi-kutuba u Gazi Husrevbegovoj biblioteci obavljali još, uz Salih Sidki ef. Hadžihuseinović-Muvekita, Sulejman ef. Hasagić, Akif ef. Hadžihuseinović-Muvekit, Ibrahim ef. Mujalović-Habibija, Salih ef. Hasagić i hafiz Muhamed ef. Muharemagić.³⁶

I na polju prevodilačke djelatnosti vjerska inteligencija Bošnjaka na početku 20. stoljeća bila je prilično aktivna. U prvom planu su prijevodi s arapskog, turskog i perzijskog jezika i njih sve u ovom kratkom radu nije moguće pobrojati. Ali ono što je zanimljivo za istaknuti jeste da su predstavnici vjerske inteligencije dominirali i kod prijevoda s romanskih jezika u muslimanskim časopisima tokom austrougarskog razdoblja, u prvom redu s francuskog jezika. Od devet prevodilaca

32 Poznato je da je Ljubibratić bio veliki „zagovornik bratske saradnje Srba i bosanskih muslimana“, te je u tom svjetlu potrebno sagledavati njegov prevodilački pothvat, koji je očigledno bio politički motiviran s namjerom pridobijanja muslimana za srpsku nacionalnu ideju. Muhamed Hadžijahić, Bibliografske bilješke o prijevodima Kur’ana kod nas, *Bibliotekarstvo*, XIII/3, Sarajevo 1967, 43-44.

33 Takvim – kalendar sa označenim vremenskim rasporedom pet dnevnih molitvi.

34 Mahmud Traljić, Hafizi-kutubi Gazi Husrevbegove biblioteke, *Anali GHB*, V-VI, Sarajevo 1978, 47. (dalje: M. Traljić, *Hafizi-kutubi*).

35 *Sarajevski list*, god. XI/1888, 14. mart 1888, 2.

36 M. Traljić, *Hafizi-kutubi*, 46-48.

Bošnjaka, čiji se prijevodi pojavljuju u *Beharu*, *Gajretu* i *Biseru*, njih šestorica su formalno obrazovanje postigla u školama vjerskog karaktera. To su Salih Emin ef. Alićehić, Mehmed Teufik ef. Azapagić, Salih-beg Bakamović, Mehmed Dž. Čaušević, Osman N. Hadžić i Esad ef. Kulović. Značajan podatak je da su dvojica od ukupno četvorice vrhovnih vjerskih poglavara Bošnjaka, koliko ih je obavljalo ulogu reisu-l-uleme tokom okupacionog razdoblja, ne samo dobro poznavali već i prevodili s francuskog jezika kojeg su naučili tokom dugogodišnjeg školovanja u Istanbulu.³⁷

Vjerska inteligencija Bošnjaka dala je ogroman doprinos i kod pokretanja bošnjačkih listova, ne samo *Tarika*, *Mualima*, *Misbaha* i *Yeni Misbaha* kao glasila uleme, već i drugih listova kulturno-prosvjetnog karaktera. Imajući u vidu da je tadašnja svjetovna inteligencija Bošnjaka bila malobrojna jednostavno teško je mogao i jedan projekat pokretanja časopisa uspjeti bez konkretne saradničke podrške vjerske inteligencije sa svojim tekstovima ili prijevodima. Ta podrška je dolazila i iz najviših struktura Islamske zajednice, što potvrđuje i Safvet-beg Bašagić koji kaže da je reisu-l-ulema Mehmed Teufik ef. Azapagić aktivno saradivao s tadašnjim listovima, posebno *Beharom*. U jednom tekstu kaže da je Azapagić bio prvi u krugu ljudi koji se formirao oko *Behara* i da je pristizao u pomoć različitim književnim i publicističkim sadržajem.³⁸ Pojavu *Behara* svojim saradničkim tekstovima podržali su i prvi svršeni Daru-l-mualimina hfz. Mehmed Ali Dukatar, Murat Hajrović, Hasan Nametak, Ahmed Mahinić, Hazim Muftić, Mustafa Islamović i Šefkija Karabdić.³⁹

Ovim kratkim osvrtom na angažman bošnjačke vjerske inteligencije na polju pisane riječi i objavljivanju radova koji su tretirali različitu vjersku i društvenu problematiku ukazujemo na jednu ne tako naglašeno činjenicu u dosadašnjim radovima bosanskohercegovačke historiografije koja potvrđuje da su pojedinci iz ovog društvenog sloja svojim intelektualnim aktivizmom dali značajan doprinos ne samo razvoju islamskih nauka već i drugih naučnih disciplina kao što su orijentalistika, filozofija, književnost, pravo, historija itd. Naš osvrt ne bi bio potpun bez upoznavanja sa „Muslimanskom bibliotekom“ Muhameda Bakira Kalajdžića, koja je pokrenuta u okviru Prve muslimanske nakladne knjižare i predstavljala je izdavačku dopunu lista *Biser*. Obilježena je istim kulturno-prosvjetnim i književnim koncepcijama koje su obilježile i program lista. Za razliku od *Bisera* u kojem su bili nešto zastupljeniji književni prilozi, u izdanjima „Muslimanske biblioteke“ religiozno prosvjeteni sadržaji došli su više do izražaja. Pregled izdanja „Muslimanske biblioteke“ u periodu 1913-1916. godine ukazuje na zaključak da je redakcija uglavnom ostvarila svoje namjere koje su iznesene u programskoj najavi.

37 Muhamed Nezirović, Prijevodi sa francuskog i drugih romanskih jezika u muslimanskim časopisima u doba preporoda, *Anali GHB*, Knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 57-72.

38 Safvet-beg Bašagić, Edham Mulabdić i kulturni pokret bosansko-hercegovačkih Musliman, *Novi Behar*, God. IV/1930-31, br. 14 i 15, 212.

39 Više o tome u: Mahmud Traljić, Prvi svršeni Daru-l-mualimina suradnici Behara, *Anali GHB*, Knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 113-118.

Objavljena su 34 djela u okviru Biblioteke u serijama Redovna i Izvanredna izdanja, među kojima je 20 knjiga iz oblasti teologije, islamske dogmatike, sociologije, historije islama i panislamskitičkih doktrina.⁴⁰

Preostalih 14 djela iz ove Biblioteke književnog su karaktera i od slijedećih autora: Musa Ć. Ćatić, Edhem Mulabdić, Abdulah H. Bjelavac, Mehmed Dž. Čaušević, Hamdija Mulić, Hazim Muftić i Nafija Sarajlić. Teološka djela i ona s tematikom iz islamskog svijeta predstavljali su otklon od *Beharovog* sekularnog kursa i njegovih idejnih nasljednika u obliku književnog *Gajreta* i *Bisera*. Cilj je bio jačanje osjećaja idejne povezanosti s muslimanskim narodima u svijetu, posebno turskim, preko zajedničke religije. Religija je poslužila kao utočište u burnim vremenima nacionalno-političkih previranja pred i tokom prvog svjetskog rata, a književnim izričajem nerijetko se nastojalo ojačati religiozno osjećanje naroda.⁴¹

„Muslimanska biblioteka“ nije donijela gotovo ništa novo, jer su sadržaji ovih knjiga uglavnom objavljivani ranije u listovima *Biser* i *Behar*, i njihova osnovna namjera bila je da se ti radovi ponovo afirmiraju. Kod ocjenjivanja značaja „Muslimanske biblioteke“ potrebno je uvijek imati u vidu vrijeme, odnosno društveno-politički kontekst u kojem je Kalajdžić pokrenuo ovu ediciju. Radi se o predratnom i ratnom vremenu u kojem ni sa materijalne strane nije bilo jednostavno osigurati izdavački poduhvat ovakvih razmjera, te je u tom smislu potrebno cijeliti

40 Šemsudin Sarajlić, Izdanja Muslimanske biblioteke, *Biser*, 15. V -15. VI 1918, III, br. 21-24, 382. To su slijedeće knjige:

- Halil Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- Ahmed Naim, *Temelji islamskog morala*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1914.
- Anonim, *Panislamizam i panturcizam*, Preveo s francuskog Salih Bakamović, 1914.
- Muhamed Ferid Vedždija, *Muslimanska žena*, Preveo s arapskog Musa Ćazim Ćatić, 1915.
- Dr. Osman Namik, *Teiste i ateiste, (Vjernici i bezvjernici)*, Preveo s arapskog Musa Ć. Ćatić, 1915.
- Ahmed Naim, *Osnovna načela Islama, njegova prošlost i sadašnjost*, Preveo s turskog Paniislamista (M. Ć. Ćatić), 1914.
- Azmi-zade Refik-beg, *Panislamizam i Evropa*, Preveo s arapskog A. Rašidkadić, 1914.
- Alija Kadić, *Glavni događaji iz islamske prošlosti*, 1915.
- Muhamed Ferid Vedždija, *Primjena islama na osnovu kulture*, Sa arapskog Alija Kadić, 1915.
- Musa Ćazim Ćatić, *Nekoliko islamskih ustanova*, 1913.
- Dr. Ahmed-beg Džejhun, *Islamske dužnosti sa gledišta higijenskog*, Preveo s francuskog Salih Bakamović, 1913.
- Dr. H. Hulki, *Ramazanski post*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- *(Ismail Hakki el- Misirli) Ulema i narod*, Prevedeno iz Sirati mustekima, 1914.
- Mehmed Akif, *Jedan vaz*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- Muhamed Seid Serdarević, *Jedan hadisi šerif*, 1914.
- Muhamed Seid Serdarević, *Dvije opasne bolesti (Prostitucija i alkoholizam)*, 1915.
- Muhamed Seid Serdarević, *Istinitost božijeg bivstva i Muhamedova poslanstva*, 1915.
- Alija Kadić, *Kakav je narod arapski*, 1915.
- M. Saima binti Mustafa, *Žena i obiteljski život u islamu*, Preveo s turskog A. Rašidkadić, 1916.
- *Nekoliko crtica iz života imama Azamova*, Preveo s arapskog Ebu Zejd Surudži, 1916.

41 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, sv. 1-2, ANU BiH, Sarajevo 1973, 311-312.

angažman kako izdavača tako i grupe intelektualaca koji su učestvovali u realizaciji projekta. Napominjemo da je prije „Muslimanske biblioteke“ postojao samo jedan pokušaj organizovane izdavačke djelatnosti kod Bošnjaka, a radi se o Biblioteci braće Bašagić (1907) koja je imala svjetovni karakter.⁴²

Rezimirajući sve navedeno ističemo da su Bošnjaci tek početkom 20. stoljeća po prvi put počeli s pisanjem djela u kojima su temeljne postulate i propise islamske vjere objašnjavali na bosanskom, a ne na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku. Činjenica da su po prvi put važne teme iz svoje vjere otvarali i obrađivali na svome maternjem jeziku koristeći se latiničnim i ćiriličnim pismom je jako važna i s dalekosežnim posljedicama. Ta krupna promjena nije prošla bez duhovnih i društvenih potresa i bila je izuzetno bolna. Kao prelazna i donekle olakšavajuća faza jezičke tranzicije dobro je poslužila ideja s arebicom Mehmeda Džemaludina Čauševića.

Istina, neki bosanskohercegovački historičari koji su se bavili austrougarskim razdobljem ovu pojavu su ocjenili kao anahronizam koji je objektivno usporavao kulturni napredak Bošnjaka, a Čauševiću ideju prvenstveno su tumačili panislamskim motivima.⁴³ Međutim, smatramo da je neosnovano svaki aktivizam i zagovaranje održavanja veza s muslimanskim narodima etiketirati (nerijetko isključivo) pansilamističkim motivima. Cijenimo da je ipak potrebno ostaviti mogućnost, a imajući u vidu društveno-politički kontekst kao i kasnije društvene i vjerske aktivnosti aktivnosti Dž. Čauševića ta mogućnost je mnogo relanija, da se pisana riječ i govor o islamu i muslimanskim narodima u svijetu sagledavaju i tumače i kroz postulate vjere (ummet - kao zajednica ljudi okupljenih u istoj vjeri, ali ne u istoj državi), a ne isključivo kroz ideološko-političku prizmu.

Tezu o Čauševićevom političkom panislamizmu nužno je ponovo propitivati, kontekstualizirati u vrijeme i okolnosti i povezivati s njegovim javnim istupima u kojima nikad nije osporavao legitimitet austrougarske uprave.⁴⁴ S druge strane otvoreno i nedvosmisleno je podržavao i pripadao onom krugu vjerskih autoriteta koji su se zalagali za ostanak u Bosni, odnosno bio protiv iseljavanja Bošnjaka iako žive pod vlašću nemuslimanskog vladara. Ako napravimo otklon od nekih ranijih i sasvim sigurno nedovoljno argumenitiranih ocjena o Čauševićevom političkom panislamizmu onda je ideju s arebicom nužno promatrati u jednom potpuno drugačijem svjetlu. Mogli bismo govoriti o vrlo pragmatičnom i mudrom prelaznom rješenju usmjerenom na podizanje prosvjetnog nivoa kod Bošnjaka.

42 U izdanju Biblioteke braće Bašagić izašle su četiri knjige: Crtice Edhema Mulabdića, Dva načelnika od Hamida Šahinovića - Ekrema, Gazi Husrev-beg i Uzgređne bilješke Safvet-bega Bašagića, Vidjeti u: L. Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare*, str. 4.

43 Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 35, Sarajevo 2002, 405. i 407. (dalje: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*).

44 Zanimljivo promišljanje o različitim modalitetima panislamizma i uslovljenosti ove pojave geopolitičkim prilikama ponudio je Cemil Aydin, profesor globalne historije na Univerzitetu Sjeverna Karolina, vidjeti u: Džemil Ajdin, *Šta je Muslimanski svijet? Preporod*, broj 18/1124, 15. septembar 2018, 12-14.

Direktno se to odnosilo na nauku o vjeri i vjersku svijest, a indirektno i na druge naučne discipline, opću prosvjećenost i nacionalnu posebnost.

Za bolje razumijevanje stanja pismenosti kod Bošnjaka i prevazilaženja ogromnog izazova tranzicije s arapskog na latinično i ćirilčno pismo dobro se podsjetiti na službene podatke iz 1876. godine koji pokazuju da je u Bosanskom vilajetu u proces osnovnog vjerskog obrazovanja bilo uključeno 40.799 đaka (muških 28.445 i ženskih 12.334) u 917 mekteba.⁴⁵ A 15 godina kasnije (1891. godine), od 50.000 muslimanske djece dorasle za školu tek ih je 2.000 uključeno u školski sistem.⁴⁶ Logično je da su Bošnjaci u velikom broju nastavili slati svoju djecu u mektebe i u austrougarsko doba, kao što je razumno zaključiti da su u mektebima djeca učila arapsko pismo, što se opet u praksi odražavalo na profil njihove elementarne pismenosti. Izvori potvrđuju da su početne i najbrojnije muslimanske škole bile sibijan mektebi u kojima se nisu učili svjetovni predmeti, pa čak ni maternji jezik, niti pisma latinica i ćirilica (jedino obuhvaćene statistikom), nego "tursko pismo" prilagođeno za bosanski jezik, "arebica". U mektebima su djeca sticala osnovna znanja o propisima vjere i učila kraće odlomke iz Kur'ana potrebne za obavljanje islamskih obreda.⁴⁷

O profilu pismenosti kod Bošnjaka, posebno predstavnika ovog narod na društveno-političkoj sceni, govori i situacija iz januara 1897. godine kada je na sjednici gradskog zastupništva, na prijedlog Salih-age Bičakčića, zatraženo da se općinski statut i građevinski red za Sarajevo prevedu na turski jezik i zamoli Zemaljska vlada da se sudske objave pišu na turskom jeziku. Akademik Juzbašić u jednom svom radu pojašnjava da takvi zahtjevi u pogledu zvanične upotrebe turskog jezika imaju izrazito političko i opoziciono obilježje jer je mali broj muslimana poznavao taj jezik. On smatra da se očito radilo o potrebi da se istakne pripadnost Bosne i Hercegovine Osmanskom carstvu i o pojačanim proturskim raspoloženjima Bošnjaka kao reakcija na prilike pod austrougarskom okupacijom.⁴⁸

Neosporavajući političke motive o kojima se govori u nekim radovima bosanskohercegovačke historiografije, ipak smatramo da je potrebno uzeti u obzir i praktične razloge takvih zahtjeva. Kao što je neosporna činjenica da je mali broj Bošnjaka poznavao turski jezik, isto tako je neosporna činjenica da je u to vrijeme mali broj Bošnjaka poznavao i latinično pismo. U izvorima se govori o vrlo malom procentu latinične pismenosti kod bošnjačkog naroda na kraju 19. i početkom 20. stoljeća.⁴⁹ Ako se ima u vidu da je tadašnja bošnjačka politička elita koja

45 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, 35-36. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH*).

46 M. Papić, *Školstvo u BiH*, 95.

47 I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 204, 209. i 224.

48 Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 190.

49 Problem latinične i ćirilčne pismenosti kod Bošnjaka treba sagledavati i u svjetlu podataka da je 1910. godine bilo nepismeno 87,84% stanovnika Bosne i Hercegovine starijih od 7 godina, i da je taj procenat među pripadnicima islamske vjere iznosio 94,65%, pravoslavne 89,92%, katolicima, 77,45% i kod ostalih konfesija 38,27%. Ovdje nije uzeto u obzir da se izvjestan broj Bošnjaka služio arapskim pismom za pisanje na narodnom jeziku. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, str.

participira u graskoj vlasti, većinski sastavljena od predstavnika zemljoposjednika i ulemanskog sloja, svoje redovno školovanje uglavnom prošla na turskom jeziku onda je razumno zaključiti da su oni imali konkretne i praktične razloge, pored onih politički o kojima govori akademik Juzbašić, da imaju dokumente, kao što je općinski statut, koji su bitni za njihove svakodnevne aktivnosti i na turskom jeziku. Nije nelogično zaključiti da bi suštinu administrativne i pravne materije bolje razumijevali ukoliko bi ispred sebe imali dokument na jeziku i pismu na kojem su prošli svoje formalno obrazovanje, nego dokument na „zemaljskom“ jeziku napisan latiničnim ili ćiriličnim pismom kojeg su vrlo slabo ili nikako poznavali. Izvori potvrđuju da je i među muslimanskim poslanicima u Saboru (Sabor, 1910) bilo pojedinaca koji su se mogli služiti isključivo arapskim pismom, koje se učilo u muslimanskim vjerskim školama.⁵⁰

U jednoj drugoj situaciji s početka austrougarske uprave kada su iskazani prvi službeni izrazi nezadovoljstva politikom nove vlasti, u jednoj žalbi upućenoj Zemaljskoj vladi od strane grupe sarajevskih muslimana zbog namjere da zatvore mezarje Čekrčnica nalazimo 19 potpisnika, od kojih je devet iz ulemanskog staležu.⁵¹ Zanimljivo je da su dostavnicu vladinog povjerenika za grad Sarajevo, koja je upućena 31 muslimanskom predstavniku radi prisustva sastanku u vezi ovog slučaja, samo njih devetorica potpisala latinicom dok su ostali to uradili arapskim slovima.⁵²

Omjer 22 prema 9 u korist arapskog pisma možda i najbolje oslikava karakter pismenosti i profil obrazovanja tadašnje bošnjačke elite. Istovremeno ukazuje i na društvene posljedice Berlinskog kongresa za ovaj narod, kako na socijalnom, ekonomskom, kulturnom, prosvjetnom, tako i na političkom planu. Dolaskom austrougarske uprave na scenu je stupio sasvim novi koncept društveno-političkih odnosa, potpuno drugačiji od onih na koje su Bošnjaci već stoljećima bili navikli. Ne samo da više nisu mogli računati na privilegije u državnoj upravi kakve su imali pod Osmanlijama, već su morali krenuti od elementarnog opismenjavanja da bi, koliko-toliko, mogli da se uključe u javni i politički život. S novom vlašću došlo je gotovo sve novo i drugačije, bar je iz perspektive bosanskohercegovačkih muslimana izgledalo tako, i trebalo je vremena, volje i znanja za prilagođavanje na političke, kulturne i civilizacijske promjene.⁵³

404. Jedan drugi historiografski izvor navodi da je Bosna i Hercegovina u austrougarsku epohu ušla s tek 3 posto (latinično/ćirilično) pismenog stanovništva. M. Papić, *Školstvo u BiH*, 7. A da je moderno evropsko obrazovanje kod svih stanovnika Bosni i Hercegovini bilo na vrlo niskom nivou svjedoči i činjenica da su nastavnički kadar u gimnazijama u prvoj polovini austrougarskog perioda sačinjavali isključivo doseljenici iz Monarhije. Prvi domaći profesor u gimnaziji, pored vjeroučitelja, angažiran je 1894. godine. M. Papić, *Školstvo u BiH*, 18.

50. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 404.

51. To su bili: Ahmed ef. Svrzo, Esad ef. Uzunić, hfz. Mehmed ef. Jahić, Abdulah ef. Saračević, Esad ef. Kulović, h. Hasan ef. Spaho, Ahmed ef. Hasibović, Salih ef. Šogolj i Sunulah ef. Defterdarija.

52. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond Zemaljske vlade u Sarajevu (dalje: ZVS), K-45, 2/188, 1886. godina.

53. Edin Veladžić, Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom, *Znakovi vremena*, br. 61-62, God. XVI, Sarajevo, jesen – zima 2013, 306.

Većina njih su osnovno i srednje, a neki i visoko obrazovanje, postigli u školama vjerskog karaktera gdje se učilo iz udžbenika na turskom i arapskom jeziku.⁵⁴ Oni koji su odlazili na dalje školovanje u Istanbul i na druge univerzitete Osmanskog carstva, uspjeli su odlično savladati orijentalne jezike, turski i arapski, a mnogi i perzijski jezik. Međutim, taj profil obrazovanja uglavnom nije bio u skladu s potrebama austrougarske administracije, osim za pozicije šerijatskih sudija.⁵⁵ Čauševićev ideja s arebicom trebala im je pomoći u prevazilaženju krupnog tranzicijskog problema oko pisma. Početkom 20. stoljeća objavljena je i neka vrsta slovarice pod naslovom „Uputa u čitanje i pisanje latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo“, koja je trebala olakšati ali i potaknuti Bošnjake na učenje i prihvatanje novog latiničnog pisma.⁵⁶

Analizom svih prethodno navedenih činjenica i situacija iz društveno-političkog života dodatno nam se izoštrava slika opće prosvjećenosti i pismenosti kod Bošnjaka na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, što samo dodatno potvrđuje sveukupan značaj spisateljskog i izdavačkog poduhvata bošnjačke vjerske inteligencije tog vremena. Važno je istaći da su neka od autorskih djela nastala u ovom periodu doživjela i po nekoliko izdanja, da su vrlo pozitivno ocjenjena od savremenika, ali i da su dobila izuzetno visoke ocjene u stručnim i naučnim krugovima generacija koje su došle nekoliko decenija iza njih. Kao potvrda navedenom dovoljno govori činjenica da se neka djela napisana iz pera bošnjačke inteligencije tog vremena i danas koriste u nastavnom procesu u islamskim obrazovnim ustanovama, kao što su *Usuli-fikh* od Muhameda S. Serdarevića ili *Muhamed a.s. i Kur'an (Kulturna istorija islama)* od Osmana N. Hadžića.

Zaključak

Poznato je da do danas nije razvijen naučni metod koji bi egzaktno valorizirao i izmjerio utjecaj nekog pisanog djela na jednu društvenu zajednicu. Međutim, proučavajući i analizirajući sveukupan angažman predstavnika vjerske inteligencije Bošnjaka na polju pisane riječi početkom 20. stoljeća, adekvatno

54 Da su se Bošnjaci dugo vremena suprostavljali centralnoeuropskim uticajima i ljubomorno čuvali stari sistem obrazovanja i odgoja kroz tradicionalne vjerske škole govori i činjenica da su 1900. godine imali svega 4 studenta na europskim univerzitetima. Akademске 1908/09. godine imali su 15 studenata, a 1910. godine bilo je tek 10 fakultetski obrazovanih Bošnjaka na modernim univerzitetima. I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 86.

55 Upravo na ovim poslovima bilo je najviše angažirane vjerske inteligencije Bošnjaka u državnoj administraciji. Prema podacima iz 1910. godinu broj uposlenih u državnoj upravi Bosne i Hercegovine od nivoa uposlenih u Bosanskohercegovačkoj zemaljskoj upravi pri Ministarstvu finansija u Beču, Zemaljskoj vladi u Sarajevu, zatim u okružnim i kotarskim uredima iznosio je ukupno 2.123 činovnika na raznim upravnim, političkim, poreskim, finansijskim i sudskim poslovima. Tek 181 činovnik je pripadao bošnjačkom narodu, od kojih je njih 107 dolazilo iz redova vjerske inteligencije. *Bosnischer Bote* za 1910. godinu, br. 14, Sarajevo 1910, 71-103.

56 Mustafa Konjhodžić, *Uputa u čitanju i pisanju latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1908.

situiranje takvih poduhvata u opći društveni, politički i kulturni kontekst, neupitno nas upućuje na zaključak da su posljedice njihovog intelektualnog aktivizma bile dalekosežne. Možda su čak značajnije za generacije koje su kasnije došle, nego za one koje su živjele u vremenu nastanka i publiciranja tih radova. Posebno su efekti značajni za očuvanje islamske duhovnosti kod bošnjačkog naroda, a općepoznato je da je taj element duboko utkan i neraskidivo povezan s njihovim nacionalnim identitetom.

Poznato je da je religija imala ključnu determinirajuću ulogu u procesima formiranja nacija u Bosni i Hercegovini, kao i na širem južnoslavenskom prostoru, i gledajući kroz tu prizmu sveukupan društveni angažman i intelektualni aktivizam vjerske inteligencije Bošnjaka on dobija posebnu težinu. Svojim pisanim djelima omogućili su kasnijim generacijama Bošnjaka da izučavaju svoju vjeru na bosanskom jeziku. Ako se može kazati da su kadrovske potrebe Bošnjaka muslimana po pitanju podučavanja o osnovnim postulatima vjere i teorijskog izučavanje vjere islama u prve dvije-tri decenije nakon izlaska iz okvira Osmanske države mogle biti zadovoljene kadrovima koji su prošli formalno obrazovanje na turskom jeziku, u kasnijem periodu to definitivno nije bilo moguće.

Period prve jugoslavanske države, Drugog svjetskog rata i Nezavisne države Hrvatske, zatim period druge jugoslavanske države i krvavi raspad te države, donijeli su za Bošnjake nove izazove opstanka. Historijsko iskustvo nam pokazuje da se u svim tim periodima uvijek nanovo otvaralo identitarno pitanje bošnjačkog naroda, uglavnom od strane drugih, i kretalo se od negacije do svojatanja. U svim tim nimalo naklonjenim društveno-političkim okolnostima, a ponekad i policijsko-vojnim, uz redovno osporavanje nacionalnog imena i svih „svjetovnih“ sadržaja nacionalnog identiteta, Bošnjaci su svoju kolektivnu posebnost uglavnom povezivali, ili bi ih drugih povezivali, s njihovom religijskom pripadnošću. Čak i onda kada im religioznost nije bila posebno bitan faktor u životu, ili je uopće nije bilo (kakav je slučaj sa značajnim dijelom društvene, političke, kulturne, intelektualne, sportske i vojne muslimanske elite socijalističkog razdoblja), religijski background ih je bitno obilježavao i utjecao na njihov status i pozicioniranje u društvu. Na koncu, oni su identitetske oznake religijskog karaktera dobivali odmah po rođenju, s nadjevanjem vlastih imena unutar porodice. A tu su i običaji koji korijene imaju u višestoljetnoj islamskoj duhovnoj tradiciji koja se očuvala zahvaljujući, između ostalog, i intelektualnom aktivizmu vjerske inteligencije Bošnjaka nakon njihovog izlaska iz okvira Osmanske države.

Kako je vremenska distanca bila sve veća od perioda kada je prvi jezik javne uprave, obrazovnog sistema i vjere bio turski i arapski, tako je za Bošnjake bilo nasušno potrebno uključiti se u neizbježne procese i usuditi se na promjene koje će im omogućiti podučavanje osnovama vjere, sticanje elementarnog obrazovanja i participiranje u javnoj upravi na svom bosanskom jeziku. Potpuno je osnovano zaključiti da su upravo intelektualni poduhvati o kojima je bilo riječi u ovom radu trasirali i u jednoj značajnijoj mjeri popločali put određenim

modernizacijskim procesima kod Bošnjaka u kasnijem periodu, kako na duhovnom tako i na svjetovnom planu, ali i značajno utjecali na očuvanje njihove nacionalne zasebnosti.

Summary

It is known that to date no scientific method has been developed that would accurately valorize and measure the influence of a written work on one community. However, by studying and analyzing the overall engagement of representatives of the religious intelligence of Bosniaks in the field of written words at the beginning of the 20th century, the adequate arrangement of such ventures in the general social, political and cultural context undoubtedly leads us to the conclusion that the consequences of their intellectual activism were far-reaching. Perhaps they are even more significant for the generations that later came, but for those who lived in the time of publication and publication of these works. Especially, the effects are significant for the preservation of Islamic spirituality among the Bosniak people, and it is generally recognized that this element is deeply embedded and inextricably linked to their national identity.

It is known that religion played a key determining role in the processes of nation formation in Bosnia and Herzegovina, as well as in the wider South Slavic area, and through this prism, the overall social engagement and intellectual activism of the religious intelligence of Bosniaks are gaining special weight. Through their writings, they enabled later generations of Bosniaks to study their faith in the Bosnian language. If it can be said that the personnel needs of Bosniak Muslims in teaching about the basic postulates of faith and the theoretical study of the religion of Islam in the first two or three decades after leaving the framework of the Ottoman state, could be satisfied with the personnel who passed formal education in the Turkish language in the later period It was not possible to define it definitively.

The period of the first Yugoslav state, the Second World War and the Independent State of Croatia, then the period of the second Yugoslav state and the bloody disintegration of that state, brought new challenges for the Bosniaks. The historical experience shows us that in all these periods the identical issue of the Bosniak people has always been reopened, mostly by others, and ranged from negation to characterization. In all this not favorable socio-political circumstances, and sometimes police-military, with regular denial of the national name and all "secular" content of national identity, Bosniaks mainly associated, or would associate others, their religious affiliation with their religious affiliation. Even when their religiosity was not a particularly important factor in life, or it was not at all (as is the case with a significant part of the social, political, cultural, intellectual, sports, and military Muslim elite of the socialist era), religious background that marked them influenced their status and positioning in society. In the end, they received the

identities of the religious character immediately after their birth, with the names of their names inside the family. And there are customs that have roots in a centuries-old Islamic spiritual tradition that has been preserved thanks, inter alia, to the intellectual activism of the Bosniak intelligence of Bosniaks after their departure from the framework of the Ottoman state.

Since the time distance was greater than the period when the first language of public administration, education system and religion was Turkish and Arabic, it was therefore necessary for the Bosniaks to involve themselves in the inevitable processes and dare to change that would enable them to teach the basics of faith, acquiring elementary education and participating in public administration in their Bosnian language. It is completely founded to conclude that the intellectual processes that were discussed in this paper were traced and paved the way in certain modernization processes with Bosniaks in the later period, both in the spiritual and the worldly affairs, but also significantly influenced the preservation of their national identity.

ATENTAT U SARAJEVU I NJEGOVE REFLEKSIJE NA PODRUČJU HERCEGOVINE

Apstrakt: *Ubistvo austro-ugarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegove supruge Sofije Hohenberg, 1914. godine u Sarajevu, otvorilo je, ali i danas otvara, brojna pitanja i kontraverze. Oprečne zaključke i opservacije o ovoj problematici elborirali su ne samo historičari, nego i politolozi, sociolozi, psiholozi ali i drugi, što je bio samo jedan od razloga da brojna pitanja iz ove problematike ostanu u sferi kontraverznih odgovora. Stoga je za pretpostaviti da će davanje konačnog naučnog suda, o ubistvu koje je pokrenulo svjetsku kataklizmu, i dalje biti predmet mnogih diskusija i polemika. U ovom radu autor je nastojao da na osnovu arhivske građe, koja do sada nije objavljena, osvijetli događaje iz ovog burnog vremena na području Hercegovine.*

Ključne riječi: *Franc Ferdinand, Sofija Hohenberg, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Srbija, Hercegovina, vojne pripreme, civilne pripreme, ratno stanje.*

ASSASSINATION IN SARAJEVO AND ITS REFLECTIONS IN THE AREA OF HERZEGOVINA

Abstract: *The murder of the Austro-Hungarian crown prince Franco Ferdinand and his wife, Sofia Hohenberg, in Sarajevo in 1914, opened numerous questions and controversies. Opposite conclusions and observations on this issue were elaborated not only by historians, but by politologists, sociologists, psychologists, and others, which was only one of the reasons why many issues in this issue remain in the sphere of controversial answers. It is therefore to be assumed that the giving of the final scientific court, the murder that triggered the world cataclysm, will continue to be the subject of many discussions and controversies. In this paper, the author sought to highlight events from this turbulent time in the Herzegovina region based on archival material, which has not been published so far.*

Key words: *Franc Ferdinand, Sofia Hohenberg, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Serbia, Hercegovina, military preparations, civilian preparations, war state.*

Uvodne napomene

Početak XX stoljeća je vrijeme kada su mnoga pitanja na Balkanskom poluotoku ulazila su u svoju završnu fazu. Panslavizam i jugounitarizam postale su temeljne odrednice jugoslavenskih naroda, čija je sudbina u to vrijeme još uvijek bila vezana za dvije stare monarhije – Osmansko carstvo i Austro-Ugarsku monarhiju. No, od 1903. godine stvoreni su preduvjeti da ove ideje poprime vrlo perceptualne obrise. Srbija je od te godine, nakon državnog udara i smjene proaustrijskih Obrenovića, napravila snažan zaokret u politici prema Balkanu. Pod izgovorom da je potrebno „osloboditi svu neslobodnu braću“ radikalni i rusofilni Karađorđevići su započeli sprovoditi hegemonističku politiku. Ključni cilj bio je dovršiti obračun sa posrnutim Osmanskim carstvom i svu snagu usmjeriti prema Monarhiji, u kojoj je kriza dualizma dostizala vrhunac.¹ Sve je počelo 1903. godine, kada je Mađarska stranka nezavisnosti postavila zahtjev za stvaranjem posebne mađarske vojske, nakon čega se cijela Monarhija našla na ivici građanskog rata. Zaokupljena problemom sa Mađarima, Austrija nije obraćala dovoljno pažnje za južnoslavenske narode, kod kojih je ideja jugouzajamnosti postala vrlo dominantna. Navedena unutrašnja kretanja, ali i međunarodne prilike, kao npr. nemoć Rusije u ratu sa Japanom (1904) i sve evidentniji mladoturski utjecaj u Osmanskom carstvu, utjecali su na srpsko-hrvatsko približavanje. Ovaj novi kurs zagovarao je Fran Supilo, uvjeren da „najveća opasnost svim manjinskim narodima na Balkanu prijeti od germanske ekspanzije“. Zbog toga je insistirao na međusobnom sporazumu svih južnoslavenskih naroda koji će se temeljiti na potpunoj ravnopravnosti. Zahvaljujući njegovoj političkoj djelatnosti, u hrvatskim zemljama je formirana Hrvatsko-srpska politička koalicija (1905), koja je sve do 1910. godine u više navrata ubjedljivo pobjeđivala na izborima.²

1 Godine 1906. Srbija je isprovocirala Carinski rat sa Austro-Ugarskom Monarhijom. Bilo je to u vrijeme trgovačkih pregovora u Beču, tokom mjeseca januara navedene godine, kada je Srbija iznenada objavila potpisivanje carinskog saveza sa Bugarskom. Zbog ugrožene pozicije Monarhija je prekinula bečke pregovore 12. januara 1906. i zabranila uvoz srpske poljoprivredne robe. Srbija je odgovorila recipročnim mjerama prema austrougarskim industrijskim proizvodima. Predviđanja bečkih krugova da će Srbija morati brzo popustiti nisu se obistinila, jer je ona pronašla novo tržište za svoju poljoprivrednu robu, a to je bilo područje Bugarske, Kosova i Makedonije. S druge strane, ovakva politika poklapala se sa srpskim hegemonističkim ciljevima koji su u ovoj fazi, u očima jugoslovenskih naroda Monarhije, trebali Srbiju predstaviti kao žrtvu politike jedne velike sile, koja teži da porobi cijeli jugoslavenski svijet. Opširnije u: Đorđe Dimitrijević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd 1962; Alan J.P.Taylor, *Habsburška monarhija 1809 – 1918*, Zagreb 1990.

2 Opširnije u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860 - 1914*, Zagreb 1968, 211-237. (dalje: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*).

Upravo je u ovo vrijeme jedan dio Srba iz Austro-Ugarske monarhije, poput Svetozara Pribičevića (1875-1936), plasirao tezu o „narodnom jedinstvu“, prema kojoj Srbi i Hrvati jesu ili će biti jedan srpskohrvatski narod s dva imena, te da sa Slovencima čine jedan narod sa tri imena, odnosno tri „jugoslavenska plemena“. Ova ideja stajala je na strogo jugounitarističkim koncepcijama i u startu je poricala zasebno državno pravo bilo kojeg južnoslavenskog naroda. Međutim, pogledi na ovu ideju bili su vrlo različiti. Naime, dok su Južni Slaveni u Monarhiji prihvatili ravnopravni koncept jugounitarizma, zvanična Srbija ga je podržavala samo deklarativno. Tako je Supilo tvrdio da „sporazum Hrvata i Srba ne smije biti predmetom nagađanja, nego *conditio sine qua non* narodne politike *novog kursa*“.³ S druge strane, Srbiji je jugounitarizam koristio samo da bi lakše podrivala stabilnost Monarhije i zaustavila nacionalno profilisanje ostalih južnoslavenskih naroda. U suštini, srpska vizija jugounitarizma bila je neiskrena prijelazna forma prihvaćena samo do onog momenta kada će se, kako je u srpskoj javnosti predstavljalo, sve južnoslavenske zemlje neminovno priključiti Srbiji (znači ne ujediniti sa Srbijom, nego priključiti Srbiji, podvukao autor).⁴

Doktrina o „narodnom jedinstvu“ izazvala je nekoliko oštrih reakcija, posebno kod frankovaca (Čista stranka prava), koji su saradnju sa Srbima smatrali izdajom hrvatskih nacionalnih interesa. U cilju rasturanja „novog kursa“ frankovci su organizovali narodnu pobunu, koja se manifestovala održavanjem protesnih skupština na svim javnim mjestima.⁵ S druge strane, jedan dio vodećih hrvatskih intelektualaca, kao što su Ivan Meštrović, hrvatski kipar i arhitekta i Ivo Vojinović, vodeći hrvatski dramaturg, prihvatili su viziju „narodnog jedinstva“ i na Srbiju gledali kao na spasonosno rješenje za sve južnoslavenske narode. Kasnije su se „narodnjaci“, od revolucionarnih jugoslavenskih aktivista, pretvorili u gorljive zagovornike srpske intervencije na cijelom južnoslavenskom prostoru. Prema njihovom shvatanju, širenje Srbije ubrzalo bi stvaranje Jugoslavije. Međutim, ovakav politički kurs omogućio je predispozicije za srpsku hegemoniju na Balkanu, koja je svoj definitivni izraz našla 1918. godine, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Smrt u Sarajevu

Nakon Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine i pobjeda koje su joj donijele nove teritorije, Srbiju je zahvatio talas ushićenja pomiješanog sa uvjerenjem da je ona predodređena da bude „jugoslavenski Pijemont“.⁶ U vladajućim beogradskim

3 Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 222.

4 Adnan Velagić, *Historija monarhističke Jugoslavije*, Mostar 2015, 49.

5 Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 223. Na stranu frankovaca stali su mađaroni, klerikalci i Hrvatska pučka seljačka stranka.

6 U traktatu pod nazivom *Savjeti o djelovanju Srbije* Adam Czartoryski i František Zach su predlagali Iliji Garašaninu, ministru unutrašnjih poslova Srbije, da ova zemlja postane osovina oko koje će se na ravnopravnim osnovama okupiti sve južnoslavenske zemlje (tako je

krugovima, posebno u vojno-radikalnom dijelu, prevladalo je uvjerenje da je kucnuo čas da se velikosrpska nacionalna misao protegne i obuhvati sve Južne Slavene. Uspjesi Srbije u Balkanskim ratovima nisu ostavili ravnodušnim ni bečki dvor, na kojem je glavnu riječ preuzela vojna grupacija, predvođena nadvojvodom i prijestolonasljednikom Francom Ferdinandom. Ova grupa je smatrala da će Monarhija doživjeti sudbinu Osmanskoga carstva ukoliko vojnički ne suzbije Srbiju. S druge strane, u Srbiji je nakon pobjeda u Balkanskim ratovima jačala militantna opcija, koja je razvijala uvjerenje da slobodne i ujedinjene Srbije neće biti sve dok se ne potisne Austro-Ugarska Monarhija sa Balkana.⁷ U cilju što boljih priprema za predstojeći obračun sa Srbijom, vojna grupacija na bečkom dvoru je smatrala da bi bilo dobro Monarhiju preurediti na trijalističkim koncepcijama, odnosno prihvatiti zahtjeve habsburških Slavena i od Bosne i Hercegovine, te slovenačkih i hrvatskih zemalja formirati treću federalnu jedinicu. To bi, kako se smatralo, oslabilo utjecaje velikosrba i jugoeuforičara, te ova područja čvršće vezalo za Monarhiju.⁸ Istovremeno, ova grupacija je podržavala i Kalajev „bosanski princip“, tvrdeći da će uspješno implementirano *integralno bosanstvo* zaustaviti navalentnu velikosrpsku i velikohrvatsku politiku prema Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkim muslimanima.⁹

Ovakav razvoj situacije išao je u prilog srpskoj vojno-radikalnoj oficirskoj organizaciji „Ujedinjenje ili smrt“ (poznata i kao Crna ruka) koja je, još od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, nastojala isprovocirati sukob između Srbije i Austro-Ugarske monarhije. U tom cilju njeni pripadnici su, pod rukovodstvom Dragutina Dimitrijevića Apisa (nadimak Apis – egipatsko božanstvo u liku bika – je dobio po svome robusnom izgledu), šefa vojno-obavještajne službe Srbije, isplanirali ubistvo austro-ugarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu, koje je izvršila omladinska radikalna grupa poznata pod imenom „Mlada

Pijemontsko-Sardinijska kraljevina oko sebe okupljala i ujedinjavala sve italijanske zemlje, a Pruska u njemačkom svijetu sprovodila ujedinjenje). Međutim, dok su Pijemont i Pruska bili spremni da odbace svoje ime (Pijemontežanin i Prusin) i da prihvate općenacionalno ime Italijan, odnosno Nijemac, Srbija je odbila da umjesto imena Srbin prihvati zajedničko nacionalno ime Jugoslaven, nastojeći da svim ostalim južnoslavenskim narodima nametne svoje nacionalno ime. Opširnije u: Adnan Velagić, Bosna i Hercegovina i Bošnjaci prema jugoslavenskim idejama i jugoslavenskom pitanju, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu“*, Tuzla 2015, 63.

7 U cilju jačanja vojnih potencijala Srbija je za 1914. godinu usvojila budžet u iznosu preko 200 miliona dinara, od čega je ¼ bila namjenjena vojsci.

8 Svoju bojazan od Ferdinandovog trijalističkog pristupa izrazio je i predsjednik vlade Kraljevine Srbije Nikola Pašić, koji je u razgovoru sa italijanskim grofom Sforcom kazao da se prvi put ozbiljno uplašio kada je čuo za tu ideju.

9 U prilog ovome vrlo eklatantan podatak navodi Dragoslav Ljubibratić u djelu *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 167, gdje stoji: „Prije prispjeća Franca Ferdinanda na Ilidžu, došao je Potiorek da pregleda pripreme za doček. Kad je vidio među zastavama austrijskim, mađarskim i bosanskim (Kalajeva crveno-bijela) srpske i hrvatske, naljutio se i rekao: *Herunter damit! Ich kenne da keine Kroaten und keine Serbien; ich kenne nur Bosniaken. Oesterreicher und Ungaren! Herunter damit!*“ Prijevod: *Dolje s tim! Ja ne poznajem ovdje nikakve Hrvate i nikakve Srbe; ja poznajem samo Bosance, Austrijance i Mađare! Dolje s tim!*

Bosna“.¹⁰ Nakon ubistva posmrtni ostaci Franca i Sofije dopremljeni su 2. jula u 22 h u Beč.¹¹ Dva dana kasnije tijela su pokopana u porodičnoj grobnici dvorca Artstten.¹²

No kako mi nije namjera da u ovom radu otvaram sam čin ubistva, odnosno da razmatram brojne kontraverze koje i danas prate ovaj događaj (umješnost zvanične Srbije i Mlade Bosne u ubistvo, ko su mladobosanci i da li je ova organizacija uopće postojala kao takva, propuste i odgovornosti aktuelne vlade u Beču i sl), želim da napomenem da ću se ovom problematikom baviti posebno u nekom od narednih radova.

Poslije ubistva u Sarajevu, južnoslavenski politički život zahvatio je nekontrolisani vrtlog. Bečka vlada je odmah zatražila od Srbije da se izjasni o ovom događaju, da javno osudi svaku vrstu propagande koja je uperena protiv Monarhije i da uhapsi pojedince koji su bili direktno povezani sa radikalnim nacionalističkim

10 Iako su ubistvo izvršili pripadnici omladinske organizacije „Mlada Bosna“, na Vidovdan, 28. juna 1914. godine, umješnost Crne ruke i pojedinaca iz zvaničnih organa Srbije apsolutno je evidentna. Inače, pojam „Mlada Bosna“ prvi je upotrijebio srpski književnik Petar Kočić u listu „Otađbina“, a zatim i jedan od ideologa Mladobosanaca Vladimir Gaćinović, u Almanahu „Prosvete“ iz 1910. godine. Opširnije u: Leo Pfiffer, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Zagreb 1938; također u: Željko Karaula, *Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 2011, 255-292.

11 „Crni dani“, *Sarajevski list – Vanredno izdanje*, br. 133, 1. juli 1914. Dana 30. juna u 6 h tijela Franca Ferdinanda i njegove supruge pristigla su u Metkoviće, odakle su, uz počasti, ratnom jahtom „Dalmat“ prebačeni do ušća Neretve. Tu su tijela predata posadi ratnog broda „Viribus Unitis“, koja ih je prebacila u Trst. Iz Trsta su posmrtni ostaci dopremljeni u prijestonicu.

12 Tvrđnja Dragoslava Ljubibratića, da je „pogibija Franca Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu primljena u najvišim austrougarskim krugovima, osim užeg kruga njegovih ljudi, s najvećim olakšanjem“, u najmanju ruku nije tačna. Brojni izvještaji i novinski natpisi govore o pomješanim osjećanjima nevjericke, žala i bijesa kod članova porodice i bečke diplomatije. Usp. Dragoslav Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 177. Također, treba naglasiti da je u znak slave i sjećanja na ubijene, prijestolonasljednika i njegovu suprugu, bečka vlada odmah intenzivirala aktivnosti na prikupljanju sredstava za izgradnju spomenika u Sarajevu. U tim aktivnostima istakla su se mnoga udruženja, privatne firme, vjerske zajednice, ali i pojedinci iz Bosne i Hercegovine, ali i cijele Monarhije, koji su shodno svojim mogućnostima nastojali da pomognu izgradnju simbola ovom tragičnom činu. Iako je bilo onih organizacija koje su vrlo rado i svojevrijedno potpomagala navedene aktivnosti, ipak stječe se dojam da je bilo i onih organizacija i pojedinaca koji su, i pored loše finansijske situacije, davali priloge zbog evidentne opasnosti da ih službeni Beč ili javnost ne prokažu kao antiaustrijske elemente. Iako je najavljivan kao prioritetan, ovaj spomenik je napravljen tek početkom 1917. godine u Budimpešti i 28. juna iste godine postavljen na ulazu u Latinsku čupriju. Bio je to grandiozan spomenik, nazvan „Spomenik umorstvu“, koji se sastojao od tri dijela: postolja, za koje je kamen dopremljen specijalno iz Šlezije, u sredini se nalazio veliki bronzani medaljon sa ugraviranim likovima Franca i Sofije, te trećeg dijela koji su činila dva velika stuba sa bronzanim krunama na vrhu. Nakon sloma Monarhije, spomenik je krajem 1918. godine uklonjen u baštu Zemaljskog muzeja. Danas se dijelovi ovog spomenika nalaze u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine (centralni dio spomenika), te u privatnim kamenorezačkim radnjama, u Trebinju i na Kobiljoj glavi. Opširnije u: Indira Kučuk Sorguč, Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 34, Sarajevo 2005, 61-66.

organizacijama.¹³ U tom pogledu, ona je uputila Srbiji ultimatum od deset tačaka na koje je ona morala odgovoriti pozitivno, „u roku od 48 sati po primitku ovoga akta“.¹⁴ Nakon konsultacija sa Rusijom, srpska vlada je 25. jula uručila austro-ugarskom poslaniku u Beogradu, baronu Gieslu, odbijenicu na zaprimljenu austro-ugarsku notu. Za srpske državne organe sporna je bila tačka pod brojem 6, jer bi to narušavalo, kako su tvrdili, *Ustav Srbije* i *Zakon o krivičnom postupku*.¹⁵ Nezadovoljna odgovorom i uvjerena da je Srbija krivac za atentat, Austro-Ugarska monarhija joj je 28. jula 1914. godine objavila rat, što je bio uvod u početak Velikog rata. Objavu rata Srbiji potpisao je ministar vanjskih poslova grof Berchtold, a u njoj je stajalo:¹⁶

Pošto kraljevska srpska vlada nije povoljno odgovorila na notu, koju joj je dne 23. jula 1914. predao austro-ugarski poslanik u Beogradu, prinuđena je carska i kraljevska vlada, da se sama postara oko čuvanja svojih prava i interesa, te u tu svrhu apelira na silu oružja. Austro-ugarska smatra se s toga od tog časa u ratnom stanju sa Srbijom.

Istog dana car Franc Jozef je uputio Manifest pod naslovom *Mojim narodima*, u kojem je obrazložio razloge objave rata Kraljevini Srbiji. U Manifestu se podsjeća javnost da je Austro-Ugarska umirujućim tonom nastupila kada je Srbija otvoreno protestovala zbog odluka Berlinskog kongresa u pogledu Bosne i Hercegovine, te da se Monarhija rezervisano – a što je svakako bilo u interesu Srbije – držala kada je ova zemlja nizala uspjehe u Balkanskim ratovima. Car u *Manifestu* dalje navodi da „srpska vlada nije znala cijeniti miroljubivost“ i da je „odbila umjerene i pravedne zahtjeve Moje vlade“. Stoga se, kao nužnim, nameće potreba „da Austro-Ugarska oružanom silom izvojsiti neminovne uslove koji će svim njenim državama zajamčiti unutrašnju spokojnost i trajni spoljašnji mir“.¹⁷

13 Posebnu pažnju austro-ugarski organi su usmjerili na četiri osobe u Srbiji – Dragutina Dimitrijevića Apisa, vođu crnorukaša, Ljubu Jovanovića zvanog Čupo, urednika crnorukaškog lista „Pijemont“, Milana Ciganovića zvanog Cigo, za kojega se sumnjalo da je dostavio oružje zavjerenicima iz „Mlade Bosne“, te Vojislava Tankosića, vođu četničkih dobrovoljaca i šefa zloglasne „Narodne odbrane“. Iako je srpska strana tvrdila austro-ugarskim organima da je njena policija na korak do hapšenja osumnjičenih lica to se kasnije ispostavilo kao laž i obmana. Samo na primjeru Ciganovića vidi se da zvanični organi Srbije ne samo da nisu ništa učinili, nego su i pomogli da se osumnjičenici sakriju. Naime, austro-ugarski organi su kasnije saznali da je srpska vlada tajnim kanalima prebacila Ciganovića negdje u unutrašnju Srbiju i da je tu nastavio život pod drugim imenom. Vidi u: *Sarajevski list*, 6. juli 1914, br. 139.

14 Opširnije u: Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 22 i 23. (dalje: F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*).

15 U tački 6. austrougarske note stoji sljedeće: „Srbija će otvoriti istragu protiv učesnika zavjere od 28. juna koji se nalaze na srpskoj teritoriji. Organi delegirani od strane carske i kraljevske vlade, učestvovali bi u toj istrazi“. Opširnije u: Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 375-379.

16 „Objava rata“, *Sarajevski list – Izvanredno izdanje*, br. 160, 28. juli 1914.

17 *Isto*; Manifest Njegovog Veličanstva – *Mojim narodima*; također u: F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 23 i 24.

Zanimljivo je navesti i to da je ruska vlada u međunarodnim krugovima, a posebno kod Njemačke, intenzivno lobirala da se Srbiji produži rok za davanje odgovora, kako bi diplomatija dobila šansu da mirnim putem prevaziđe austro-ugarsko – srpski spor, ali popuštanja iz Beča nije bilo. Nakon srpskog odgovora austro-ugarski generalštab je obznanio *Naredbu o stavljanju željezničkog saobraćaja pod nadzor vojske*, a vlada je naredila baronu Gieslu da napusti Beograd. Svi austro-ugarski državljani u Srbiji bili su stavljeni pod zaštitu njemačke ambasade. Nakon ovih burnih dešavanja, Austro-Ugarska i Srbija su otpočele ubrzane pripreme, kako vojnih tako i civilnih organa, za prelazak u ratno stanje.

Refleksije atentata na području Hercegovine

Vojne pripreme za rat

Dana 25. juna 1914. godine, Franc Ferdinand je iz Metkovića stigao u Mostar.¹⁸ Na željezničkoj stanici dočekao ga je svečani prijem, a izraze dobrodošlice prijestolonasljedniku uputio je gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina. Nakon što se kratko zadržao u Mostaru, održao kraći govor i obišao važnije institucije, Franc Ferdinand je otputovao za Sarajevo.

Prilog 1. Doček Franca Ferdinanda u Mostaru 25. juna 1914. godine
(u kaftanu gradonačelnik Mujaga Komadina).

Tri dana nakon posjete Mostaru prijestolonasljednik je ubijen. Odmah poslije ubistva, u Sarajevu je proglašeno vanredno stanje, a cijelu zemlju je

¹⁸ Sa njim nije bila Sofija Hohenberg, jer je ona u Sarajevo stigla iz Budimpešte, preko Slavenskog Broda.

zahvatio kaos i beznađe. Uslijedilo je ubrzano donošenje izvanrednih mjera, koje su zemlju praktički uvodile u ratno stanje. Tako je, tri dana nakon atentata, 1. jula 1914. godine, Zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu Oskar Potiorek donio *Naredbu* o uvođenju prijekog suda na prostoru cijele Bosnu i Hercegovinu (do tada je prijeki sud bio određen samo sa kotar Sarajevo). Prema kaznenim odredbama ove *Naredbe*, smrtna kazna primjenjivana je u slučajevima 12 prijestupa, a to su: zločin veleizdaje, djelovanje protiv vojne sile, ometanje javnog mira, ustanak protiv vlasti, pobuna, javno nasilje, zločin umorstva (čl. 209-213), ubistvo (čl. 215-217), nanošenje teških tjelesnih ozljeda, paljenje, razboništvo, pružanje pomoći u navedenim radnjama.¹⁹ Sutradan, 2. jula 1914. godine, proglašen je prijeki sud za grad Mostar, a u noći 25/26. juli 1914. uvedena je mobilizacija u gradu Mostaru, nakon koje su započela hapšenja i interniranje uglednih mostarskih Srba. Inače, situacija u Hercegovini je još i prije otpočinjanja zvaničnih sukoba bila izuzetno teška. Razlog tome bila je vrlo osjetljiva granica između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Tako su još početkom marta 1914. godine izbili sukobi na graničnom prijelazu Metaljka, jer su crnogorski graničari blokirali kompletan prijelaz.²⁰ Nakon intervencije austro-ugarske vojske Crnogorci su se povukli.

Do početka ratnih operacija, austro-ugarska vojska je na području Hercegovine sprovela niz mjera s ciljem postizanja visokog stepena vojne mobilnosti. Među prvim odredbama koje su vojne vlasti donijele bila je *Odluka o obaveznom ukonačavanju vojske*. Njome je bilo naređeno svim kotarskim ispostavama da na svome području isprazne sve škole u svrhu ukonačavanja vojske.²¹ Naknadno je Zemaljska vlada, 20. augusta, donijela *Naredbu*, kojom se “početak nove školske godine 1914/1915. u svim nastavnim i uzgojnim zavodima u zemlji; osnovnim, srednjim i višim školama bez razlike, bili oni zemaljski, konfesionalni, autonomni ili privatni zavodi, odgodi do dalje odredbe”.²² Istom Naredbom „političke vlasti se opunomoćuju da mogu učiteljska lica svih zemaljskih nastavnih zavoda upotrijebiti za vršenje drugih službenih poslova“.

Odmah po uvođenju vanrednog stanja na ulicama hercegovačkih gradova primjećeni su mnogi civili koji su bez ikakve dozvole nosili oružje i legitimisali građane. Organi aktuelne vlasti se u prvi mah nisu snašli i prećutno su dozvolili prisustvo ovih, faktički, paravojnih organa, koji su ubrzo počeli da sprovede teror,

19 Dana 26. jula Potiorek je ukinuo ovu *Naredbu* na cijelom području Bosne i Hercegovine.

20 Metaljka je granični prijelaz između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Crnogorski dio pripada općini Pljevlja, a bosanskohercegovački dio općini Čajniče.

21 Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), Gradski odbor Trebinje, (dalje: GOT), *Upravi pravoslavne škole u Trebinju*, 26. 7. 1914, br. 1065/14. Isti dan, 27. 7. 1914. Carska i kraljevska vojna komanda u Trebinju je Kotarskoj službi dostavila *Naredbu* prema kojoj je naloženo hitno ustupanje sljedećih škola: Srpske, Turske narodne, Gradske škole za dječake, Gradske škole za djevojčice, Trgovačke škole i Ureda za otkup duhana. O ovome i u: AHNK, GOT, *Das lobliche bezirksamt*, 1066/14, Trebinje, 26. 6. 1914.

22 AHNK, Okružni sud Mostar (dalje: OSM), *Prepis naredbe Zemaljske vlade u Sarajevu* od 20. VIII 1914, 999/14. Također i u: AHNK, GOT, *Kotarski ured Trebinje – Gradskoj općini*, k-bb, 1147/14, Trebinje, 25. 8. 1914.

premlaćujući i pljačkajući pojedine porodice (uglavnom pravoslavne trgovce i imućnije ljude). Ova pojava je prijetila da eskalira i napravi stanje destrukcije i haosa, pa je vojna vlast, nakon nekoliko incidenata, donijela odluku da svako onaj ko nosi oružje mora na ruci imati crno-žutu vrpču. Ukoliko bi se neko lice zateklo bez spomenute vrpce prema njemu se moralo postupati kao prema neprijateljskom vojniku. Međutim, ova naredba je imala određenih nedostataka, jer je dozvoljavala pojedincima da na vrlo sumnjiv način dođu u posjed spomenutih vrpci. Zbog toga je vojna vlast morala objaviti dopunu prethodne naredbe, kojom je uvela rigoroznu kontrolu u pogledu izdavanja odobrenja za nošenje crno-žutih vrpci.²³

Početak ratnih operacija zahtijevao je vanredne napore stanovništva u Hercegovini. U tom pogledu austro-ugarska vlast se apsolutno oslanjala na muslimansko i katoličko stanovništvo, koje je bilo mobilisano u jedinice mjesne policije tzv. šuckore. Njihov zadatak je bio da na terenu koji kontrolišu uspostave red, mir i sigurnost svih žitelja. Međutim, ubrzo su sa terena počele pristizati žalbe lokalnog pravoslavnog stanovništva, zbog pojave agresivnog ponašanja pojedinih pripadnika mjesne policije prema njima. Da bi spriječila ove pojave i pomogla pravoslavcima da izbjegnu negativan kontekst (naime, pošto nisu bili uključeni ni na koji način u ratne aktivnosti Monarhije lokalno muslimansko i katoličko stanovništvo je često pravoslavce optuživalo da su neprijatelji i izdajnici države), te mobilizirala svo potrebno ljudstvo za ratne pripreme. Zemaljska vlada je donijela *Odluku* da se pravoslavno stanovništvo obavezno angažuje na održavanju puteva, pripremanju terena za pravljenje vojnih logora i druge fizičke poslove, „kako bi se na ovaj način uspostavila primjerena ravnoteža u raspodjeli ratnih doprinosa“.²⁴ Ova Odluka se odnosila i na židovsko stanovništvo.

Osim toga aktuelna vlast se u pripremama za vojni sukob protiv Srbije, na području Hercegovine suočila sa evidentnim pritiskom na pravoslavno stanovništvo da se katolicizira. Iako su ovakve tendencije dolazile isključivo iz određenih krugova katoličke crkve, širile su se i netačne vijesti među pravoslavcima da će ovaj proces sprovoditi državni organi. To je izazvalo opću paniku i pometnju među pravoslavnim stanovništvom u Hercegovini, pa je Okružna služba Mostar uputila svim kotarskim upravama cirkularni demantij ove vijesti, u kojoj između ostalog stoji:²⁵

Subverzivni elementi među pravoslavnim stanovništvom šire glasine o vladinoj namjeri katoliziranja uz upućivanje na, kako je poznato, neophodna hapšenja i internacije brojnih srpsko-ortodoksnih svećenika. Prema Naredbi predsjednika vlade od 28. septembra 1914. sve službe se moraju pobrinuti da se naj snažnije

23 AHNK, GOT, *Gradskoj opštini Trebinje. Daje se na znanje*, k-bb, 1117/14, Trebinje, 12. 8. 1914. i GOT, *Oglas*, 1146/14, Trebinje, 20. 8. 1914.

24 AHNK, OSM, *An alle politischen Behörden und Aemter im Lande*, 748/14, Sarajevo, 27. 8. 1914.

25 AHNK, OSM, *An alle Bezirksämter und Bezirksexpositionen im Kreise*, 841/14, Mostar, 29. 9. 1914.

suprostave glasinama tamo gdje iste budu potvrđene, a da se oni koji ih šre odmah uhapse i predaju sudovima.

No, i pored poduzetih mjera, u prvim danima poslije atentata, situacija u Mostaru i ostalim hercegovačkim mjestima bila je izuzetno haotična, što je bio rezultat burnih događaja koji su zahvatili cijelu Monarhiju. Naime, zbog atentata u Sarajevu, stanovništvo je zahvatio talas ogorčenja i bijesa, koji je uglavnom bio uperen protiv Srbije i pravoslavnog stanovništva u Monarhiji. Masovne demonstracije, koje su bile organizirane u znak podrške Monarhiji i kući Habzburgovaca, uglavnom su se pretvarale u pljačkaške napade na nedužno pravoslavno stanovništvo i njegovu imovinu. Takvi napadi zabilježeni su u gotovo svim većim gradovima. Tako su u Beču, odmah poslije ubistva nadvojvode i njegove supruge započele demonstracije ispred srpske ambasade, u kojima su se uzvikivale parole podrške caru i Monarhiji, a pogrđim imenima nazivana Srbija i atentatori. Navodi se da su demonstranti zapalili srpsku zastavu.²⁶ U Budimpešti su demonstranti veličali grofa Tisczu i mađarsku naciju, te podržavali odlučan obračun sa Srbijom. U hrvatskim zemljama demonstracije su poprimile karakter nasilnih ispada protiv nedužnog pravoslavnog stanovništva, a posebno je kritično bilo na području Zagreba, Slavenskog Broda, Opuzena i drugih mjesta, gdje su demonstranti napadali na imovinu Srpske pravoslavne crkve i na lokalno pravoslavno stanovništvo. Zbog mogućih izgreda protiv pravoslavnog stanovništva policijski organi su u Osijeku zabranili narodni pohod u čast nadvojvode i njegove supruge, koji se trebao održati u organizaciji Starčevićeve stranke prava, 10. jula 1914. godine. U Sarajevu su se demonstracije pretvorile u nasilne i pljačkaške ispade protiv pravoslavnog stanovništva, što je izazvalo osudu brojnih kulturnih, vjerskih i političkih struktura u gradu. U svome Proglasu, od 24. jula 1914. godine, reisululema Džemludin ef. Čaušević, je pozvao sve pripadnike islama „da se prođu Bogu morskog djela uništavanja tuđe imovine“. Ovakvih i sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima, u kojima su određeni politički i vjerski lideri ustali u zaštitu nedužnog pravoslavnog stanovništva. Međutim, bilo je i opravdanih policijskih akcija, koje su za cilj imale rasturanje srpskih nacionalističkih organizacija, koje su poslije 28. juna razvile vrlo živu agitaciju protiv Monarhije.²⁷

Na području Hercegovine, a posebno Mostara, demonstracije protiv Srbije i ataci na imovinu pravoslavnog stanovništva započele su samo jedan dan poslije ubistva nadvojvode i njegove supruge. Situacija je izmakla kontroli u periodu od 14. do 16. jula 1914. godine kada su demonstranti napali na mostarske pravoslavne crkve i mitropoliju. Na udaru su bile i radnje pravoslavnih trgovaca, sokolska udruženja, te brojni intelektualci i kulturni radnici. Nakon ovih nepovoljnih

26 „Demonstracije pred srpskim poslanstvom u Beču“, *Sarajevski list*, br. 135, 3. juli 1914.

27 Ovakvih policijskih akcija bilo je i prije 28. juna 1914. Poznata je policijska akcija iz aprila 1914. godine kada je u Beču otkrivena tajna srpsko-slovenska omladinska organizacija „Jedinstvo“, koju je predvodio student Jordan Tafić. Cilj ove organizacije bio je da terorističkim aktivnostima, u Beču i ostalim dijelovima Monarhije, izazove nestabilnost i strah u društvu.

tendencija, uslijedile su akcije crkvenih, političkih i kulturnih radnika koji su nastojali da spriječe uznemiravanje pravoslavnog stanovništva. Tako je mitropolit Zahumsko-hercegovački Petar Zimonjić pozvao cjelokupnu pravoslavnu javnost da iskaže lojalnost prema aktuelnoj vlasti i da oprostí nanesene uvrede i klevete. Srpsko-pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru je 4. jula 1914. godine uputio Proglas svim mjesnim uredima u mostarskoj oblasti i stanovništvu Hercegovine, te svim oblastima u Bosni Hercegovini u kojem ga obavještava da će se „24. juna (7. jula) u srpsko-pravoslavnoj katedralnoj crkvi ordžati parastos za pokoj duša Njegove carske i kraljevske visosti prijestolonasljednika i nadvojvode Franca Ferdinanda i Njzine Visosti vojvotkinje Sofije“.²⁸ U nastojanju da dokaže lojalnost pravoslavnog stanovništva, mitropolit Petar Zimonjić je u augustu 1914. uputio Okružnicu svim crkvenim uredima u Hercegovini u kojoj je pozvao svećenstvo Srpske pravoslavne crkve da moli za pobjedu Monarhije „ma sa kojom državom ona bila u ratu“.²⁹ Također, u mostarskoj pravoslavnoj crkvi je 6. septembra 1914. godine, nakon svete liturgije, održala svečano blagodarenje austro-ugarske vojske u dosadašnjim i predstojećim borbama. Svečanost je predvodio mitropolit Petar Zimonjić, a prisustvovali su komandant tvrđave Franjo Maudri, okružni predstojnik Sokrat Petrović, kotarski predstojnik Rupert Horvat i drugi vojni i civilni dužnosnici.³⁰ Ni političke garniture pravoslavnog stanovništva nisu ostale po strani ovih događaja. Iz Srpske narodne stranke oglasio se Danilo Dimović koji je izrazio nadu da će „carska vlada zaštititi mirne, državi i dinastiji vjerne bosanske Srbe, koji su kud i kamo u znatnijoj većini od prokleta zavedenih i nezrelih ljudi koji počiníše bezumno nedjelo“.³¹ Zapažena je bila i posjeta predstavnika mostarskih pravoslavaca, predvođenih Vojislavom Šolom i predsjednikom crkvene općine Bilićem, Okružnom predstojuštvu, 29. jula 1914. godine, koji su iskazali „punu odanost srpsko-pravoslavnog žívlja Austro-ugarskoj monarhiji“ i izrazili „spremnost pravoslavnog stanovništva da najradosnije žrtvuje život i imanja za Cara i otadžbinu“.³² Loš odnos prema hercegovačkim pravoslavcima osudio je i mostarski biskup Alojzije Mišić, koji je u svom pastirskom pismu pozvao narod na mir i suzdržanost. Iz Islamske zajednice su osudili „bezumne napade na imovinu nedužnih komšija pravoslavaca“ i podržali stav reis-ul uleme Džemaludina ef. Čauševića, koji je oštro osudio napade na pravoslavno stanovništvo u Sarajevu, 28.

28 AHNK, OSM, *Veslavnoj okružnoj oblasti u Mostaru i svim mjesnim uredima i oblastima*, bb, Mostar, 21. juni (4. juli) 1914. Smrt nadvojvode i njegove supruge obilježile su u Mostaru i druge dvije vjerske zajednice. Tako je rimokatolička crkva 4. jula 1914, održala „zadušnice za pokoj duše Njegove carske i kraljevske Visosti nadvojvode Franje Ferdinanda i Njzine Visosti vojvotkinje Sofije Hohenberg“, (Vidi i u: AHNK, OSM, *Okružna oblast Mostar – Okružnica*, 4604/14, Mostar, 3. 7. 1914), dok je u Karadžo-begovoj džamiji, 5. jula 1914. godine na podne namazu proučena dova za duše ubijenih u atentatu, (Vidi: AHNK, OSM, *Kreisbehörde Mostar – Zirkulare*, Mostar, 4. 7. 1914).

29 „Okružnica“, *Sarajevski list*, br. 191, 20. august 1914.

30 *Sarajevski list*, br. 212, 9. septembar 1914.

31 „Proglas Danila Dimovića“, *Sarajevski list*, br. 150, 21. juli 1914.

32 „Posjeta srpsko-pravoslavne delegacije Okružnom predstojuštvu u Mostaru“, *Sarajevski list*, br. 166, 30. juli 1914.

juna 1914. godine. Pozitivnu ulogu odigrala je i vojska, posebno mostarski tvrđavni zapovjednik Franjo Maudry, koji je uspio da smiri situaciju u gradu.³³

Međutim, da je austro-ugarska vlast imala itekako potrebe za oprez i djelovanje protiv radikalnih elemenata govore mnoge činjenice. Naime, vrijeme pred početak rata između Austro-Ugarske i Srbije srpska nacionalistička udruženja i radikalni pojedinci dočekali su kao „sudbonosno vrijeme“ u kojem se konačno treba riješiti srpsko nacionalno pitanje, odnosno izvršiti ujedinjenje svih Srba u jednu državu. Opijeni pobjedama Srbije u Balkanskim ratovima i uvjereni da je srpska vojska uz rusku podršku nepobjediva, nacionalistički elementi su se bili toliko oslobodili da su vrlo otvoreno veličali atentat u Sarajevu i kritikovali postupke policijskih organa prema „Principu i drugovima“. Da bi spriječila djelovanje ovih radikalnih organizacija aktualna vlast je na prostoru Mostara, u prvim danima nakon atentata u Sarajevu, zatvorila preko 40 aktivista koji su djelovali u okviru srpskog nacionalnog pokreta.³⁴ No, nakon uspjeha Srbije u početku Velikog rata i poraza austro-ugarske vojske na Ceru (16-19. 8. 1914) i Kolubari (16. 11-16. 12. 1914), ponovo su se razmahala srpska nacionalistička udruženja u Monarhiji. Zbog toga je tokom 1915. godine vođeno niz sudskih procesa ne samo protiv pravoslavnog stanovništva nego i protiv pojedini muslimana, koje su podržavali rad ovih udruženja ili su se solidarisali sa pravoslavnom stanovništvom.³⁵ Nakon srpskog sloma u oktobru/novembru 1915. godine većina društveno-političkih aktivista koji je stajao na pozicijama velikosrpstva i jugouzajamnosti napustio je Mostar i priključio se raznim organizacijama koje su djelovale u inostranstvu. Među njima su bili i projugoslavenski orijentisani Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević, koji su uzeli učešće u radu Jugoslavenskog odbora i dali veliki doprinos jačanju jugoslavenske ideje.³⁶

S druge strane, aktualna vlast je u periodu od 28. juna 1914. pa sve do 15. augusta 1916. godine poduzimala akcije hapšenja i sprovođenja istražnih postupaka, u Bosni i Hercegovini, i to protiv 636 slučajeva koji su se dovodili u vezu sa atentatom.³⁷ Radi se uglavnom o neumjesnim komentarima na ubistvo

33 Jasmin Branković, *Mostar 1833-1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2009, 146. (dalje: J. Branković, *Mostar 1833-1918*).

34 Maja Miljković, *Nacionalni identitet Srba i Hrvata u međuratnom periodu*, 107-108. (www.cidom.org).

35 U velikom Banjalučkom procesu za veleizdaju su bili optuženi i osuđeni: Kosta Gnjatić, Vasilj Rundo, Vaso Medan, Đorđo Obradović, Čedo Milić, Vladimir Čorović, Atanasije Šola i Ljubomir Mijatović. Naknadno su osuđeni Ibrahim Alajbegović i Salih Čišić. Proces protiv pripadnika Srpske dačke omladine vođen je u aprilu i maju 1915, a osuđeni su: Ismet Šarić, Obrad Mastilović, Radmila i Miloslav Grđić, Čedomil Mitrinović, Bogoljub Bratić, Vlajko Lalić, Aleksa Misita, Čedomir Doder, Delan Pavić i Alija Drače. Opširnije u: J. Branković, *Mostar 1833-1918*, 146 i 147.

36 Stojanović je doživljavao kao sopstvenu zaslugu činjenicu da su se Srbi iz Bosne i Hercegovine u Jugosloveskom odboru suprotstavili Pašičevoj ideji o priključenju Bosne i Hercegovine Srbiji, te navodi da “on kao Srbin nije mogao da bude izdajnik velikog jugoslovenskog programa.” Opširnije u: Maja Miljković, *Nacionalni identitet Srba i Hrvata u međuratnom periodu*, 108. (www.cidom.org).

37 Dževad Drino, Benjamina Londrc, *Sarajevski atentat: reakcije građana širom Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)*, Tuzla

nadvojvode i njegove supruge. Tako su pojedinci govorili sljedeće: „Bio je glupan što je uopšte izašao iz Vijećnice“ (misli se na Franca Ferdinanda, op. a); „Zašto sada praviti misu od takvog čovjeka“ (misli se na nadvojvodu, op. a); „Što smo mislili to smo i uradili“ i sl. Na prostoru Hercegovine poduzeto je ukupno 146 istražnih radnji protiv pojedinaca uglavnom pravoslavne vjeroispovjesti. Najviše je slučajeva zabilježeno u Mostaru, ukupno 117, a zatim slijede: Trebinje – 20, Gacko – 7, Stolac – 1 i Bileća – 1 slučaj.³⁸

Početak ratnih operacija utjecao je na austro-ugarsku vlast da poduzme sve aktivnosti na jačanju vojnih kapaciteta. U tom cilju donesena je *Odluka o povećanju trupa u Bosni i Hercegovini*, na osnovu koje je ministar za zemaljsku odbranu 9. septembra 1914. godine, odredio popis godišta za poziv u vojsku. Ovom odredbom bila su obuhvaćena godišta 1894, 1893. i 1892. godine svi zdravi i sposobni muškarci ovih godina rođenja morali su da se jave, do 23. septembra, komandi austro-ugarske vojske, koja se nalazila u njihovom kotaru.³⁹ Prema podacima koju nude legitimacijski listovi landšturma planirano je prikupljanje 14.000 vojnih obaveznika u Bosni i Hercegovini. Od toga broja iz Hercegovine je trebalo biti mobilizirano 1.290 vojnika i to iz: Bileće – 50, Gacka – 50, Mostar (selo) – 100, Nevesinje – 80, Prozor – 50, Stolac – 50, Trebinje – 100, Konjic – 200, Ljubinje – 60, Ljubuški – 150 i Mostar (grad) – 400.⁴⁰ Na području Hercegovine bile su stacionirane sljedeće austro-ugarske jedinice: Četvrta regimenta u Mostaru, Konjicu, Trebinju, Ljubuškom, Prozoru, Stocu, Gacku, Nevesinju i Jablanici, Prva regimenta u Stocu, Druga regimenta u Mostaru i 63 regimenta u Bileći. U Mostaru je bio smješten još i Bosanskohercegovački poljsko-lovački bataljon.⁴¹

Pripreme za predstojeće ratne operacije zahtijevale su uključivanje svih raspoloživih kapaciteta. Konjska snaga je ocijenjena izuzetno važnom za uspješno vođenje rata, pa je Zemaljska vlada, donijela *Odluku o obaveznom o licenciranju konja*.⁴² U njoj se nameće obaveza svim okružnim službama, kotarskim vijećima i ispostavama da u što hitnijem roku izvrše „nadzor nad uzgojem i licenciranjem konja jer je u pitanju jačanje nacionalne ekonomije i odbrane zemlje“. U daljem tekstu ove naredbe posebno se naglašava da „ubuduće kotarski predstojnici ili njihovi imenovani predstavnici prisustvuju službenoj dužnosti komisije za licenciranje pastuha“.

2015, 17-32. (dalje: Dž. Drino, B. Londrc, *Sarajevski atentat*). U navedenih 636 slučajeva najveći broj zabilježen je u Sarajevu (195). Prema konfesionalnoj pripadnosti najviše optuženih bili su pravoslavci (386), zatim katolici (46) i na kraju muslimani (12).

38 Dž. Drino, B. Londrc, *Sarajevski atentat*, 29.

39 AHNK, GOT, *Kotarskom uredu Trebinje*, k-bb, 1263/14, Trebinje, 18. 9. 1914.

40 AHNK, OSM, *Verteiler uber die zu versendenden Landsturmlegitimationsblätter ad Erlast Nr. 14.139/Pras*, k-bb, 948/14.

41 AHNK, OSM, *Zemaljska vlada za BiH svim kotarskim i šerijatskim sudovima*, Sarajevo, 12. 1. 1918.

42 AHNK, OSM, *Hengstenlizenzierung Anstande*, 1700/15, Sarajevo, 4. 2. 1915.

Poseban problem za austro-ugarski vojni kontigent u Hercegovini predstavljalo je ponašanje civila, najčešće čobana i seljaka, koji su često radi ispaše, sakupljanja drva za ogrijev ili nekog sličnog posla prilazili blizu vojnih utvrda i vojnih logora. Zbog toga je krajem augusta 1914. godine vojna komanda obznanila *Naredbu o zabrani približavanja vojnim utverdama*. Prema ovoj Naredbi bilo je zabranjeno neovlaštenim osobama da prilaze utverdama ili vojnim rovovima na udaljenosti najmanje 1.100 metara.⁴³

U toku Velikog rata najviše mobilisanih u Hercegovini bilo je sa područja Mostara. Od ukupno mobilisanih 1.809 mostarskih vojnih obaveznika, njih 337 poginulo je u ratnim aktivnostima.⁴⁴

Društvena kretanja u Hercegovini poslije atentata

Na početku ratnih aktivnosti austro-ugarska vlast je, u nastojanju da podigne moral i sačuva optimizam društva, uvjerala stanovništvo Bosne i Hercegovine da će rat trajati kratko. U tom cilju je, u prvim danima rata, više nego do tada, održavan javni i društveni život, obilježavani razni događaji i značajni datumi. Pred početak Velikog rata, 3. juna 1914. godine, u Mostaru je gradonačelnik Mujaga Komadina svečano otvorio Gradsku banju. Ova je zgrada jedini reprezentativni primjerak preklapanja secesijske arhitekture (početak 20 st), s morfologijom neomaurskoga stila, u Mostaru. Izgrađena je prema projektu Rudolfa Tönniesa, u izvedbi Bosnanskohercegovačkog građevinsko-dioničarskog društva iz Sarajeva, a uz nadzor Miroslava Loosea, upravitelja mostarskoga Vodovoda.⁴⁵

Početak ratnih operacija, barem za kratko vrijeme nije značajnije poremetio društveni život u gradu Mostaru. Tako se bilježi da je u Mostaru 18. augusta 1914. godine, uprkos ratnim zbivanjima, svečano proslavljen rođendan cara Franca Jozefa.⁴⁶ Najprije su u zoru topovi sa Huma nagovijestili rođendan cara, da bi potom narod na ulicama proslavljao ovaj događaj. Rođendan su obilježile sve tri vjerske zajednice u Mostaru. U rimokatoličkoj crkvi mostarski biskup Alojzije Mišić predvodio službu za dobro zdravlje i dug život cara Franje Josipa, u srpsko-pravoslavnoj crkvi je bogosluženje odslužio mitropolit Petar Zimonjić, dok je dovu za cara proučio i predvodio glavni imam Karađoz-begove džamije Omer ef. Džabić. No, to su bili samo pokušaji u nastojanju da se smiri stanovništvo i ne unose nemir i panika.

Ratne nedaće su ubrzo svom snagom pogodile Mostar i Hercegovinu. Stanovništvo je ubrzano siromašilo, a hrane je nedostajalo i za najvitalnije institucije. U arhivskim dokumentima se navode brojni primjeri koji odslikavaju izuzetno težak život ne samo običnih ljudi nego i državnih insitucija. Posebno je

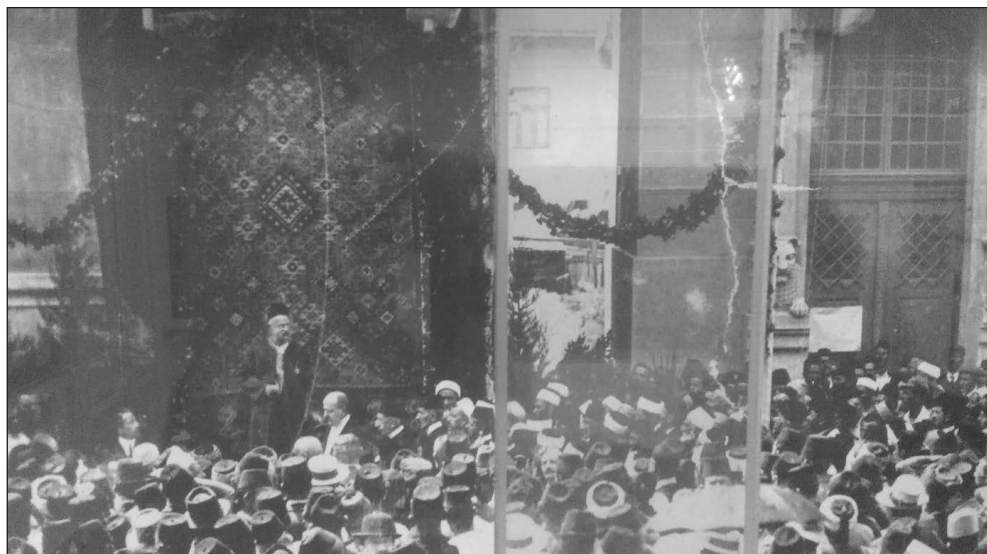
43 AHNK, OSM, *Oglas*, k-bb, 1151/14, Trebinje, 28. 8. 1914. Ukoliko bi neka osoba prekršila ovu Naredbu tretirana je kao neprijateljski vojnik i na nju je otvarana vatra iz oružja.

44 Zijad Šehić, Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878-1918), *Hercegovina*, br. 10, Mostar 1998, 152-155.

45 Opširnije u: Sanja Zadro, *Mostarska arhitektura od 1950. do Drugog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu, Zagreb 2017.

46 "U Mostaru svečano proslavljen rođendan cara Franje Josipa", *Sarajevski list*, br. 191, 20. 8. 1914.

indikativan *Izviještaj o stanju u mostarskoj hapsani*, u kojem se navodi da je uprava više puta tražila hranu, „a posebno bijelo brašno“, ali da je svaki put dobijala odbijenicu. Da je situacija u ovoj ustanovi bila izuzetno teška govori i podatak da je uprava zatvora smanjila količinu obroka na svega 250 gr. jer je „zaliha u hapsani vrlo malešna“.⁴⁷ Sve se to pogubno odražavalo na životni standard zatvorenika, a pogotovu na narušavanje njihovog zdravstvenog stanja.⁴⁸ U nastojanju da prevaziđe postojeće teškoće i pomogne najugroženijim kategorijama društva, aktuelna vlast je u Sarajevu, 29. jula 1914. godine, osnovala *Bosanskohercegovačko zemaljsko društvo za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru*.⁴⁹ Ovo društvo je egzistiralo tokom ratnih godina na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Radi lakšeg ispunjavanja svojih zadataka Društvo je osnovalo svoje podružnice za svaku oblast. Tako je u Mostaru 17. augusta 1914. godine osnovana podružnica navedenog Društva. Za predsjednika je izabran gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina, a za potpredsjednika Nikola Smoljan.⁵⁰

Prilog 2. *Gradonačelnik Mujaga Komadina drži govor na svečanom otvaranju mostarske Banje 3. juna 1914. godine.*

Pripreme za rat poremetile su hercegovačku svakodnevnicu i donijele brojne nedaće civilnom stanovništvu. Najteži problem, koji se pojavio odmah u

47 AHNK, OSM, *Tamnica okružnog suda – Predsjedništvu okružnog suda; Izviještaj o stanju u mostarskoj hapsani*, 1099/15-16, Mostar, 15. 11. 1916.

48 AHNK, OSM, U jednom nečitkom i slabo vidljivom dokumentu navodi se podatak da je u mostarskom zatvoru tokom 1913. godine izvršena 241 ljebarska intervencija, dok je u 1914. taj broj povećan za 23, iako je u „hapsani manje zatvorenika nego ranije“.

49 „Pokrenuto osnivanje „Bosanskohercegovačkog zemaljskog društva za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru“, *Sarajevski list*, br. 161, 29. juli 1914.

50 U Mostaru osnovano „Bosanskohercegovačko zemaljsko društvo za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru“, *Sarajevski list*, br. 191, 20. augusta 1914.

prvim danima augusta, bio je nedostatak hrane, a posebno brašna. Cijene osnovnih životnih namirnica su rasle još od početka 1914. godine, a posebno nakon ubistva u Sarajevu. O tome svjedoče podaci o cijenama nekih osnovnih životnih namirnica, na početku 1914. i u augustu iste godine.⁵¹

Životna namirnica	Januar 1914. (u Krunama)	August 1914. (u Krunama)
Pšenica	22-24	34-36
Kukuruz	17-19	20-24
Krompir	10-12	8-10
Travnički sir	120-130	150-160

Osim ratnih nedaća dodatni problem za civilno stanovništvo bile su nerodne 1915. i 1916. godine, te suša, koja je teško pogodila Hercegovinu tokom 1917. godine. Potreba za hranom bila je velika, pa su okružnim vlastima svakodnevno pristizali novi zahtjevi za pomoć u namirnicama. Tako se navodi podatak da je iz kotara Konjic upućen dramatičan apel okružnim organima u Mostar, u kojem je zahtjevana dostava ječma za sijanje u visini od 32.000 kg, jer, u protivnom „prijeti pomor najugroženijeg civilnog stanovništva u ovom kotaru“. Da bi ublažila evidentnu pojavu gladi Zemaljska vlada je donijela *Odredbu o obskrbljivanju pučanstva najprečim namirnicama dok traju izvanredne prilike nastale po ratnom stanju*.⁵² S druge strane i car je u augustu 1914. godine odobrio 100.000 Kr. za potrebe onih porodica u Bosni i Hercegovini čiji su članovi pozvani na vojnu dužnost. U godinama pred početak rata dodatni problem za civilno stanovništvo predstavljala je pojava različitih bolesti ne samo kod ljudi nego i kod životinja. Na prostoru Hercegovine je, početkom augusta 1914, zavladao je epidemija šarlaha (skrleti), a u oktobru je postojao opravdani strah od pojave epidemije kolere.⁵³ Svinjska kuga je bila izražena u Ljubuškom i Mostaru. U nastojanju da suzbije bolesti aktuelna vlast je poduzimala akcije cijepljenja stanovništva i stoke, te organizirala podjele raznih hemijskih preparata, koji su trebali suzbiti postojeće i prevenirati nove bolesti.

Ipak, glavno težište svojih aktivnosti civilni organi su stavili upravo na osiguranje prehrane stanovništva. U tom cilju je gradska vlast u Mostaru donijela *Pravilnik o davanju općinskih daća grada Mostara*, kojim je bio definisan općinski dohodak za pokriće potreba grada.⁵⁴ Prema njemu pristojbe na području Mostara

51 Vidi u: *Sarajevski list*, br. 1, 2. januar 1914. i *Sarajevski list*, br. 191, 20. august 1914.

52 „Odredba Zemaljske vlade“, *Sarajevski list*, br. 181, 5. august 1914.

53 AHNK, OSM, K. u K. 6 armija - Pozadinska komanda, 1329/14, 3. 10. 1914. Pozadinska komanda vojske donijela je Odluku prema kojoj su se „osobe koje su iz zdravstvenih razloga (pomoćnici koji se brinu o konjima i sl) otpuštene iz vojske, moraju se zbog kolere u Srbiji podvrgnuti petodnevnom karantenu u najbližem postajnom zapovjedništvu i tek onda se mogu vratiti u svoju zemlju (zavičaj). Potrebni smještaj mora naći postajno zapovjedništvo u dogovoru s općinom“.

54 AHNK, GOT, *Pravilnik općinskih daća grada Mostara*, bb, 1-19.

bile su: Uvoznina (prema kojima je posebno naglašeno plaćanje alkoholnih pića, mesa i šećera), Cestarina, Mesarina, Klaonica, Telalija (prodaja predmeta aukcijskim putem), Kantarija (ona se plaćala na svu trgovačku robu koja se mjerila težinom) i Behija (to je bila pristojba koja se plaćala na rogatu stoku). Da bi spriječila šverc, gradska vlast je u ovom Pravilniku propisala odredbu prema kojoj je sva roba koja se uvozi u grad morala pristizati tačno određenim putem, koji je išao preko naselja Malte. U slučaju da je neko imao potrebu drugim putem uvesti robu morao je to najaviti nadležnim organima 24 sata ranije. Pravilnikom je bilo propisano da će svaka roba, koja u grad pristigne nekim drugim putem, biti prinudno oduzeta.

Svojom *Naredbom* od 11. augusta 1914. godine Zemaljska vlada je pod kontrolu stavila robu trgovaca građevinskim materijalom. Tako je svim trgovcima bilo zabranjeno na veliko prodavati ili izvoziti: drvo, željezo, cemenat, ciglu, žicu, ciglu za krov, te razne alate za kopanje zemlje, vađenje kamena i sl.⁵⁵ Nepuna dva mjeseca kasnije, Okružna vlast u Mostaru je, na osnovu *Zakona o ratnom podavanju*, objavila *Naredbu* da se na području mostarskog okruga potvrde sve zalihe koje se tretiraju kao ratni doprinos. U smislu ove *Naredbe* naloženo je svim političkim strukturama u Oblasti da kvitiraju (izuzmu robu uz izdavanje potvrde) sljedeće metale: bakar, kalaj, cink, antimon, olovo i mesing i da izuzete zalihe što hitnije dostave najbližoj vojnoj komandi austro-ugarske vojske. Također, napomenuto je da isplata naknade može uslijediti samo po odobrenju vojne komande.⁵⁶ Primjena ove *Naredbe* u Hercegovini je izazivala ogorčenje stanovništva, jer je izuzimanje robe bilo sprovedeno neselektivno i najčešće bez neophodnog finansijskog subvencioniranja. Posebno je, u tom smislu, bila oštećena vakufska imovina, pa su se zbog toga organi Islamske vjerske zajednice više puta žalili aktuelnim organima vlasti. Nakon niza bezuspješnih žalbi, Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu je, 30. maja 1915. godine, uputio dopis organima vlasti u kojem je izričito zatražio naplatu ratne odštete u skladu sa *Naredbom Zemaljske vlade* od 4. maja 1913. godine. Prema ovom zahtjevu, obavezana su i sva kotarsko vakufsko-mearifska povjerenstva da stupe u kontak sa aktuelnim organima vlasti i da zahtijevaju naplatu ratne odštete, ne samo za Islamsku zajednicu nego i za muslimansko stanovništvo, koje je bilo oštećeno kvitiranjem robe, ukonačavanjem vojske i sl. U ovom zahtjevu se, između ostalog, navodi sljedeće:⁵⁷

Čini se da je u pitanju vakufskih objekata u mnogo slučajeva traženo ratno podavanje, bez da je postupano po detaljnim propisima. U takovima slučajevima neka povjerenstvo uputi

55 AHNK, GOT, *Kotarski ured Trebinje – Gradskom uredu; Naredba Zemaljske vlade*, k-bb, 1150/14, Trebinje, 28. 8. 1914.

56 AHNK, OSM, *An alle Bezirksamter und Bezirksexposituren im Kreise*, 955/14, Mostar, 5. 11. 1914.

57 AHNK, OSM, *Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu, Odšteta za ratna podavanja*, 109/15, Sarajevo, 30. 5. 1915.

dotičnog muteveliju da za naknadu traži posredovanje kod one općine u čijem se opsegu nalazi dotični vakufski predmet (...)

U daljem tekstu Vakufsko-mearifski sabor podsjeća kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva na odredbe spomenute *Naredbe Zemaljske vlade*, citirajući sljedeće:

Podsjećamo, naknada za ukonačenje vojničkog gažiste iznaša u Sarajevu te u većim gradovima dnevno 70 helera, a u manjim mjestima dnevno 56 helera. Za momčad bez razlike 7 helera na dan, a za konja 4,4 helera, Za smještaj govečeta u štali ili šupi ili pod strehom plaća se na dan po 1 heler (...) Ratno podavanje koje nije plaćeno prema gornjim propisima valja prijaviti pismeno ili usmeno nadležnom kotarskom uredu i to najkasnije za 6 mjeseci.

Međutim, iako su predstavnici Islamske zajednice u Hercegovini odmah reagovali po uputstvima Vakufsko-mearifskog sabora pitanje naknade za ratna podavanja nije bilo riješeno ni do kraja austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Između ostalih primjera, eklatantan je i zahtjev Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru upućen Carskom i kraljevskom obskrbnom povjerenstvu, iz juna 1916. godine, u kojem je zahtjevan povrat ključeva od džamija i obeštećenje istih, te se navodi sljedeće:⁵⁸

Budući da su po naslovu uzete džamije već od duljeg vremena ispražnjene te očito nepotrebne postale za vojsku, umoljava se to povjerenstvo ključeve istih jer su džamije postale potrebnima. Ujedno se umoljava povjerenstvo da je c. i k. (carski i kraljevski, op. a) vojni erar pripravan u ime odštete, za čišćenje i popravku džamija – kao i prije – pripomoći.

Primjereno ratnim uslovima aktualna vlast je često pojedine civilne propise i uredbe donosila u svrhu upotpunjavanja vojnih propisa. Tako su, u nastojanju da ostvare kontrolu na svome području, kotarski uredi u Hercegovini donosili odredbe o potpunijem uvidu u dolazak stranih osoba (onih koji nisu sa prostora tog kotara). U tom cilju je Kotarski ured u Trebinju donio *Naredbu* prema kojoj su handžije i hotelijeri, ali i sve osobe koje primaju strance, bili obavezni da prijave nove osobe na području kotara. Neizvršavanje ove *Naredbe* podrazumjevalo je kaznene odredbe u iznosu od 10 do 200 Kr, odnosno zatvorsku kaznu u iznosu 1 do 14 dana.⁵⁹ Na tragu ovakvih i sličnih odluka bila je i *Odredba o putovanju stranaca u glavni grad* od 18. 9. 1914. godine, kojom je bilo propisano da strane osobe (oni koji nisu

58 AHNK, OSM, *Uredovna opomena Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru upućen Carskom i kraljevskom obskrbnom povjerenstvu*, 320/16, Mostar, 8. 6. 1916.

59 AHNK, GOT, k-bb, 845/14, *Naredba*, Trebinje, 12. 6. 1914.

iz Sarajeva) mogu putovati u glavni grad samo ukoliko prethodno od Vladinog povjerenika pribave potrebnu dozvolu.⁶⁰ Ova Odredba je obznanjena okružnicom svim oblasnim i kotarskim uredima.

Posebnu pažnju aktuelna vlast je usmjerila prema prosjačenju, koje se pojavilo u povećanom obliku još početkom 1914. godine. U cilju suzbijanja ove pošasti donesena je *Naredba o strogoj zabrani prosjačenja*. Prema njenim odredbama bilo je propisano da „svaki oblik prosjačenja, svaka osoba koja djecu nagovara na prosjačenje ili svako onaj ko je sposoban za rad a neće da radi nego prosjači kaznit će se kaznom zatvora od 1 do 14 dana“.⁶¹

Zaključak

Nekoliko mjeseci prije nego što je izvršeno ubistvo u Sarajevu, čime je nagoviješten početak Velikog rata, područje Hercegovine je bilo izloženo otvorenim atacima od strane komita i crnogorske vojske. Brojni izvještaji i saopštenja govore o blokadama graničnih prijelaza, uznemiravanju stanovništva pograničnih mjesta, presretanju i pljački drumova koji vode prema Hercegovini i sl.

Ubistvo nadvojvode i njegove supruge pokrenuo je talas demonstracija, koji je zahvatio cijelu Monarhiju. U početku, to su bili miroljubivi izrazi podrške Monarhiji i kući Habsburgovaca, ali su se oni vrlo brzo pretvorili u beskurpulozno pljačkanje i šikaniranje nedužnog pravoslavnog stanovništva. Na području Hercegovine ovi događaji su bili najizraženiji u gradu Mostaru, u kojem su zabilježeni napadi na vjerske i kulturne ustanove mostarskih pravoslavaca. U cilju zaštite nedužnog stanovništva uključili su se ne samo pravoslavni vjerski, kulturni i politički radnici, nego i cjelokupna zdrava javnost grada Mostara, a posebno predstavnici Islamske zajednice i Rimokatoličke crkve.

Atentat je ubrzao pripreme za ratna dešavanja. U Hercegovini su austro-ugarske vojne i civilne vlasti započele užurbane aktivnosti na pripremama za prelazak u ratno stanje. Mobilizacija vojno sposobnog stanovništva i stavljanje pod državnu ingerenciju repromaterijal i stočne resurse bili su prve mjere, u predratno vrijeme, koje su teško pogodile Hercegovinu. U samo mjesec dana, od atentata do početka Velikog rata, desile su se krupne promjene, koje su Hercegovinu i njeno stanovništvo uvele u najburnije razdoblje do tada.

Summary

A few months before the assassination in Sarajevo, which was the beginning of the Great War, the territory of Herzegovina was exposed to open attacks by the comit and the Montenegrin army. Numerous reports and press releases talk about

60 AHNK, GOT, *Kotarski ured – Gradske općini*, k-bb, 1302/14, Trebinje, 18. 10. 1914.

61 AHNK, GOT, *Oglas*, 935/14, Trebinje, 29. 5. 1914.

blocking of border crossings, harassment of population of border posts, interception and robberies of roads leading to Herzegovina, etc.

The assassination of the archduke and his wife was triggered by a wave of demonstrations that affected the entire Monarchy. At first, these were peaceful expressions of support for the Monarchy and the house of the Habsburgs, but they quickly turned into unscrupulous looting and chanting of the innocent Orthodox population. In Herzegovina, these events were most pronounced in Mostar, where attacks on religious and cultural institutions of Mostar Orthodox Christians were recorded. In order to protect the innocent population, not only Orthodox religious, cultural and political workers were involved, but also the entire healthy public of Mostar, especially representatives of the Islamic Community and the Roman Catholic Church.

The assassination has accelerated preparations for war events. In Herzegovina, the Austro-Hungarian military and civil authorities have started hasty activities on preparations for the transition to a state of war. The mobilization of the military-capable population and the placement of state-owned raw materials and livestock resources were the first measures, in the pre-war period, which hardly hit Herzegovina. In just a month, from the assassination to the beginning of the Great War, there were major changes that brought Herzegovina and its people into the brighter period until then.

ULAZAK BOSNE I HERCEGOVINE U KRALJEVINU SRBA, HRVATA I SLOVENACA PREMA PISANJU NARODNOG JEDINSTVA

Apstrakt: *Pitanje ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu¹ SHS, značajno je istraživati i proučavati kroz kolumne Narodnog jedinstva, zvaničnog glasila nove narodne vlasti. Iako je u svom prvom broju pompezno najavljeno, da se radi o nezavisnom glasilu, ono je bilo sve, samo ne nezavisno. Naime, riječ je o školskom primjeru prorežimskog lista, koje je služilo za veličanje nove države Slovenaca, Hrvata i Srba, a kasnije veličanje ujedinjenja u Kraljevinu, odnosno, prije svega, veličanje svesrpskog elementa u Kraljevini SHS. Ovaj rad prati informacije sadržane u kolumnama od 4. novembra kada je izašao prvi broj Narodnog jedinstva, pa do 26. decembra 1918. godine, odnosno nepuna dva mjeseca.*

Ključne riječi: *Narodno jedinstvo, štampa, Kraljevina SHS, Bosna i Hercegovina, ujedinjenje, historijski izvori.*

ENTRANCE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES ACCORDING TO NEWSPAPER „NARODNO JEDINSTVO“ (NATIONAL UNITY)

Abstract: *The question of the entry of Bosnia and Herzegovina into the Kingdom of the SHS is important to research and study through the columns of the National Unity, the official newsletter of the new national authorities. Although in its first issue it was announced with pomp, it was an independent newsletter, it was everything, but not independently. Namely, this is a school example of the Edict list, which served to glorify the new state of Slovenians, Croats and Serbs, and later to glorify the unification into the Kingdom, that is, first of all, the glorification of the Serbian element in the Kingdom of the SHS. This work follows the information contained in columns from November 4, when the first number of the National Unity was published, until December 26, 1918, or less than two months.*

¹ Prvobitni naziv bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Taj naziv se zadržao sve do 1921. godine, odnosno do Vidovdanskog ustava, kada je promijenjen naziv u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Key words: „*Narodno Jedinstvo*“ (*National Unity*), *Press, Kingdom of SHS, Bosnia and Herzegovina, unification, historical sources.*

Uvodne napomene

Vojni porazi Centralnih sila krajem Prvog svjetskog rata, nagovještavali su korjenite političke promjene u Europi, a posebno na Balkanskom poluotoku. Te promjene su naročito bile prisutne u okviru Austro-Ugarske monarhije, koja je pod svojom vlašću držala znatan dio prostora jugoslovenskih zemalja. Pred kraj Prvog svjetskog rata sve su više rasle težnje za nacionalnim oslobođanjem i samoopredjeljenjem, čemu je dodatno išao u prilog proglas američkog predsjednika Wilsona, o poštivanju principa samoodređenja naroda.

Oslobođanje jugoslovenskih naroda od Habsburške monarhije, imalo je svoje korijene još na samom početku Prvog svjetskog rata, 1914. godine, donošenjem Niške deklaracije. Jugoslovenski političari, su u emigraciji obrazovali 1915. godine, Jugoslovenski odbor, pri tome razvijajući veoma izraženu diplomatsku aktivnost, na popularizaciji ideje jedinstva jugoslovenskih naroda. Važan iskorak u tom pravcu predstavljalo je donošenje Krfske deklaracije, u kojoj je do izražaja došao kompromis između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora.

Jugoslovenski političari u Austro-Ugarskoj monarhiji, suočeni sa neizbježnim promjenama u Monarhiji, intenzivirali su u posljednjim godinama Prvog svjetskog rata političku aktivnost, za ujedinjenje jugoslovenskih naroda. Oni su neposredno prije sazivanja bečkog parlamenta obrazovali, 29. maja 1917. godine Jugoslovenski klub u koji su ušli svi slovenački, hrvatski i srpski zastupnici u Carevinskom vijeću. Za predsjednika kluba izabran je Anton Korošec. Na sjednici bečkog parlamenta, 3. maja 1917. godine, Korošec je u ime Kluba pročitao tekst Majske deklaracije u kojoj se zahtijeva ujedinjenje svih zemalja Monarhije, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno “državno tijelo” pod žezlom habsburške dinastije. Na sastanku predstavnika svih stranaka, iz svih jugoslovenskih zemalja Monarhije, održanom 2. i 3. marta 1918. godine, u Zagrebu, usvojena je rezolucija sa ponovnim naglašavanjem ideje narodnog jedinstva, koje mora biti zasnovano na načelu samoopredjeljenja naroda, kao osnovnom motivu za stvaranje nezavisne i na demokratskim načelima zajedničke države Slovenaca, Hrvata i Srba. Na pomenutom sastanku bila je zastupljena i Bosna i Hercegovina, sa svojim predstavnicima, među kojima nije bilo Bošnjaka.

Značaj martovskog sastanka u Zagrebu, ogleda se u tome, što je pokrenuta inicijativa i podnesen prijedlog za obrazovanje Narodnog vijeća SHS sa sjedištem u Zagrebu, a koji je realizovan tek u oktobru 1918. godine. Na taj način su započele aktivnosti na stvaranju pretpostavki za organizovanje vlasti, sa osnovnim ciljem da spriječi nered, te da na taj način, bez većih društvenih potresa, preuzme vlast u svoje ruke.

U oktobru 1918. godine, u Zagrebu je formirano Narodno vijeće SHS, sa sjedištem u Zagrebu, koje je ubrzo obrazovalo Središnji odbor od 36 članova u kome je Bosna i Hercegovina bila zastupljena sa devet svojih predstavnika. Budući da u pomenutom sastavu nije bio nijedan Bošnjak, to su naknadno u isti kooptirani dr. Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo. Bošnjački predstavnici morali su prije kooptiranja dati izjavu, kojom potvrđuju svoju saglasnost sa načelima zagrebačke rezolucije od marta 1918. godine. Ovakav nepovjerljiv stav prema Bošnjacima, rezultat je naslijeđenog nepovjerenja između hrvatskih, srpskih i bošnjačkih političara, odnosno nepovjerenja prema politici tadašnjih bošnjačkih političkih predstavnika. Činjenica je da Bošnjaci nisu imali ni svog predstavnika u Jugoslovenskom odboru, niti su bili uključeni u aktivnosti na stvaranju Narodnog vijeća SHS. Bošnjački predstavnici nisu stavili potpis ni na memorandum koji je septembra 1918. predat mađarskom političaru Tisi, u kome se tražilo rješenje bosanskog pitanja na temeljima samoopredjeljenja naroda.

Tada su značajniji bošnjački političari zastupali tezu rješenja bosanskog pitanja, u autonomno uređenoj Bosni prisajedinjenoj Mađarskoj. Takvu, mađarofilsku politiku, zastupao je Šerif Arnautović. S druge strane, istaknuti bošnjački političar, Safvet-beg Bašagić vidio je Bosnu u ujedinjenoj Hrvatskoj, uređenoj u sklopu Austro-Ugarske monarhije. Bošnjački političari, projugoslovenski orjentisani, uključuju se u jugoslovenski pokret nešto kasnije i to prije svih Mehmed Spaho i Halid-beg Hrasnica.

Položaj i pitanje Bosne i Hercegovine u koncepcijama rješenja državno pravnog statusa bilo je raznovrsno. Njegovo konačno određenje zavisilo je od ishoda Prvog svjetskog rata. Naime, većinski dio pravoslavnog, pa i katoličkog stanovništva zagovarao je koncepciju ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda u jednu državu. Jedino Bošnjaci i bošnjački političari nisu u toj koncepciji vidjeli pravo rješenje. Međutim, bošnjački narod, kao i njegovi politički predstavnici nisu bili u dovoljnoj mjeri niti brojno, niti politički moćni, da bi mogli bitnije uticati na kreiranje konačnog rješenja. Stoga su bošnjački političari, pred kraj rata, uvidjevši poraz Centralnih sila, počeli sa postupnim prihvatanjem ideje ujedinjenja sa ostalim jugoslovenskim narodima. To za Bošnjake nije bilo najsretnije rješenje, te ga oni nisu ni prihvatili sa radošću, ali su istovremeno znali, da nemaju alternativu, a kako bi uopće imali priliku da učestvuju u kreiranju sudbine bošnjačkog stanovništva.

Na ovaj način ponovno je ponovljen usud Bosne i Bošnjaka, od prije 40 godina, kada su mimo svoje volje, morali prihvatiti i priznati austrougarsku vlast u Bosni i Hercegovini. Da je pitanje ujedinjenja bio pogrešno izabran koncept, potvrdit će se samim činom ujedinjenja u Državu SHS, a naročito ujedinjenjem u Kraljevinu, u kojoj su Bošnjaci, ali i Bosna i Hercegovina imali efemeran značaj u odlučivanju o političkoj, državnoj, privrednoj, obrazovnoj i svakoj drugoj oblasti nove države.

Pitanje ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS, značajno je istraživati i proučavati kroz kolumne *Narodnog jedinstva*, zvaničnog glasila nove

narodne vlasti. Sveobuhvatno sagledavanje pitanja koje je tema ovog rada, svakako podrazumijeva konsultovanje arhivske građe kao primarnih historijskih izvora, kao i štampe, koja nije bila u funkciji režima. Pitanje historijske kritike, komparacije izvora, dakako je ključno za cjelovito razumijevanje i historijsko naučno utemeljenje pitanja ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS.

Zadatak ovog rada nije sveobuhvatan pristup istraživanju ovog pitanja, nego prezentacija značajnih informacija, sadržanih u kolumnama *Narodnog jedinstva*, koristeći se kritičkim pristupom u interpretiranju istraženih podataka.

Djelatnost Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu

Nakon osnivanja Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, uslijedilo je je formiranje Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, a ubrzo potom i njegovog Glavnog odbora, čije predsjedništvo su sačinjavali: Gligorije Jeftanović, Jozo Sunarić, dr. Halid-beg Hrasnica, dr. Savo Ljubibratić i dr. Hamid Svrzo. Prvi akt Glavnog odbora, nakon njegovog osnivanja bio je zahtjev za potpunu amnestiju političkih zatvorenika, čemu je udovoljeno, te su svi politički zatvorenici pušteni na slobodu 1. novembra 1918. godine, među kojima i Atanasije Šola. Na prijedlog Glavnog odbora i uz saglasnost Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, obrazovana je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, čiji je predsjednik bio Atanasije Šola. Od bošnjačkih političara u sastav Vlade ušao je dr. Mehmed Spaho, koji je dobio resor obrta, trgovine, pošte i brzovanja.² Primopredaja vlasti između posljednjeg zemaljskog poglavara generala Sarkotića i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, izvršena je 1. novembra 1918. godine, a već 3. novembra 1918. godine, Narodna vlada je preuzela vlast u Bosni i Hercegovini. Na osnovu toga može se konstatovati da je period međuvlašća trajao kratko.

Međutim, unatoč tome, u zemlji je trebalo sačuvati red i mir. Prvi korak u pravcu stvaranja svojih naoružanih formacija, Glavni odbor i Narodna vlada učinili su obrazovanjem jedinica Narodne garde, 1. novembra 1918. godine, čija je služba bila besplatna, a svaki gardista je dobivao legitimaciju od Narodnog vijeća. Po

2 "Rad Narodnog vijeća SHS", *Narodno jedinstvo*, god. I, br. 1, 4. novembar 1918, 2. U navedenoj kolumni, se navodi da je Glavni odbor Narodnog vijeća u Sarajevu pozvao Narodno vijeće u Zagrebu, da ono imenuje ljude koji će u Bosni i Hercegovini preuzeti vlast u svoje ruke. Sam način imenovanja Vlade, je pokazao u kolikoj mjeri je Bosna i Hercegovina bila ravnopravna u budućoj državnoj zajednici, te oslikava njen historijski usud, da neko drugi donosi ključne odluke u njeno ime. Odmah nakon imenovanja Vlade uslijedile su čestitke te izjave vjernosti, odanosti i poslušnosti. Između ostalih čestitke i izjave lojalnosti uputio je Osman Vilović, gradonačelnik Tuzle, u kojoj se između ostaloga navodi *Gradsko zastupstvo žali mnoge nepravde nanesene dosadašnjim sistemom cijelome narodu, a osobito braći Srbima*. Vidi: "Domaće vijesti-Pozdravi Narodnom vijeću", *Narodno jedinstvo*, br. 2, 3. Izjave lojalnosti uputio je i gradsko predstavništvo Tuzle, nakon svečane sjednice, na kojoj je konstatovano žaljenje *zbog nepravde nanesene dosadašnjim sistemom cijelome narodu, a osobito braći Srbima*. Na osnovu naprijed navedenog evidentno je da se po istim načelima izjavljuje lojalnost, kao što je to rađeno i ranijih decenija Austro-Ugarskoj monarhiji, pa čak od strane istih ljudi. Vidi: "Pozdravi Narodnom vijeću", *Narodno jedinstvo*, br. 9, 11. novembar 1918, 5.

odluci Glavnog odbora Narodnog vijeća u Sarajevu, u cilju održavanja mira i reda, trebalo je osnovati u svakom okružnom, kotarskom i seoskom mjestu, Narodnu gardu. Međutim, odziv u Narodnu gardu nije bio zadovoljavajući, te je stoga Odbor Narodnog vijeća SHS za grad Sarajevo, pozvao ponovno, 6. novembra, *da se što prije upiše u Gardu, svaki čestiti i za to sposoban građanin*.³ Međutim, značajan broj gardista nije se ni približno odlikovao “čestitošću”. Budući da Garda nije bila uređena vojna formacija, mnogi njeni članovi su uključeni u Gardu iskoristili za svoje lične ciljeve, prije svega pljačku tuđe imovine, ali i za osvetničke ciljeve. Stoga gardisti nisu uživali ugled u narodu, a optužbe na njihov račun su bile česte. *Narodno jedinstvo* međutim, ne donosi takve informacije, što je sasvim razumljivo.

U kolikoj mjeri je stanje u državi bilo složeno i teško, govori činjenica da je Glavni odbor Narodnog vijeća bio primoran da, za održavanje reda pozove srpsku vojsku. Stoga je Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, uputio prijedlog Središnjem odboru Narodnog vijeća u Zagrebu, kojim se traži da srpska vojska ili pak druge jedinice antante, zaposjednu prostor *u kojima živi jedinstveni narod Slovenaca, Hrvata i Srba*.⁴ Navedeni prijedlog je usvojen i od strane Narodnog vijeća u Sarajevu.

Prve jedinice srpske vojske stigle su u Sarajevo već 6. novembra 1918. godine. Narodno jedinstvo, euforično prenosi *Dolazak i svečani doček prvih oslobodilačkih četa u Sarajevu*.⁵ Jedinice srpske vojske u Sarajevu su dočekali članovi Glavnog odbora i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, a u susret srpskoj vojsci u Višegrad upućeni su članovi Glavnog odbora, među kojima i Hamid Svrzo. Već 9. novembra u Sarajevo je stigao i komandant grada Sarajeva, pukovnik Milan Nedić. Koliki značaj je pridavan srpskoj vojsci i njenim vođama govori i podatak da su pukovnika Nedića, već 12. novembra posjetili Šerif Arnautović, direktor vakufa, koji se u ime stanovnika Rogatice zahvalio, što je na molbu Rogatičana poslat jedan odred srpske vojske, da tamo uspostavi red. Šerif Arnautović, koji je do sloma Austro-Ugarske zastupao mađarofilsku politiku, izjavio je da je on, kao i najveći dio Muslimana za sjedinjenje sa Srbijom, pod dinastijom Karađorđevića.⁶ Već sam nastup pojedinih političkih, vjerskih i drugih dužnosnika, Bošnjaka, ali i Hrvata, oslikava na jedan posredan način dominantnu ulogu Srbije, a ujedno inferioran položaj Bosne i Hercegovine.

Pokolji bošnjačkog stanovništva, u periodu Prvog svjetskog rata, ali i ranijim stoljećima, od strane srpske vojske, naročito na prostoru istočne Bosne, još uvijek su bili svježi. Zato su Bošnjaci, pa i bošnjački političari bili podozrivi prema srpskoj vojsci, što je priznao i sam Arnautović, prilikom prijema kod pukovnika Nedića. Njegovo naknadno uvjeravanje kako se bošnjačko stanovništvo uvjerilo u dobre namjere “srpske braće” vjerovatno je bio samo gest dodvoravanja. U cilju umirivanja stanovništva Bosne i Hercegovine, po pitanju dolaska srpskih

3 *Isto*, br. 2, 5. novembar 1918, 2.

4 *Isto*, br. 1, 4. novembar 1918, 2.

5 *Isto*, br. 5, 7. novembra 1918, 1, 2; “Srpska oslobodilačka” vojska stigla je u Tuzlu već 7. novembra 1918. godine”, *Narodno jedinstvo*, broj 6, 8. novembra 1918, 3.

6 „Muslimani i Hrvati kod pukovnika M. Nedića“, *Narodno jedinstvo*, broj 11, 13. novembar 1918, 1.

jedinica, a posebno bošnjačkog stanovništva, najbolje ilustruje objava, koju prenosi *Narodno jedinstvo*, o pobijanju navodnih glasina. *Obavješteni smo, da u raznim mjestima pojedine sumnjive osobe, povodom dolaska srpskih četa šire beztemeljne i neosnovane glasove, kao da hrabre srpske čete dolaze s neprijateljskom namjerom.*⁷ Ova objava, nam ustvari na jedan posredan način govori da srpska vojska nije ni izbliza sa radošću prihvaćena, kako je to prezentovano u *Narodnom jedinstvu*.

U cilju pridobijanja vjerskih poglavara, komandant srpskih jedinica, potpukovnik Živan Ranković, posjetio je predstavnike svih konfesija u Bosni i Hercegovini.⁸ Tom prilikom potpukovnik Ranković susreo se sa mitropolitom Leticom, reis-ul-ulemom Čauševićem, nadbiskupom Štadlerom, nadržabinom Levijem, nadržabinom Veselom i župnikom Šeferom.

Uzimajući u obzir činjenicu da je put ujedinjenja već utrt, te da Bošnjaci nemaju snage da utiču na tok ujedinjenja, preostalo im je da se pomire sa sudbinom i prihvate *status quo*. U skladu sa tim, Muslimani Sarajeva su na čelu sa reis-ul-ulemom Čauševićem, organizovali banket za srpske oficire, 15. novembra, u znak "dobrodošlice" srpskoj vojsci. Govor reis-ul-uleme, njegovo veličanje srpske vojske, kralja i prijestolonasljednika, svakako ne odražava pravo raspoloženje bošnjačkog naroda, ali je takav taktički potez i dodvoravanje tada bilo neophodno.⁹ Naime, političke okolnosti, po ko zna koji put su bile takve, da su kako politički, tako i vjerski predstavnici bošnjačkog naroda, morali taktiziranjem stvoriti prostor za djelovanje i borbu za pozicioniranje bošnjačkog stanovništva u novoj državi.

Za privremeno organizovanu vlast u Bosni i Hercegovini, sa njenim najvišim organima, Narodnim vijećem i Narodnom vladom, dolazak srpske vojske ocjenjivan je kao način i put za izlazak iz teškoća sa kojima su se susretali na svakom koraku. U početku, srpska vojska je trebalo da spriječi anarhiju, te zaštititi narod od austrijske vojske u povlačenju, da štiti vojne magacine i drugo. U kasnijem periodu, srpska vojska će biti značajan faktor u nastojanjima da se učvrsti uspostavljeni poredak vlasti, a protiv organizovanog radničkog pokreta. Stoga će u toku 1919. godine, srpska vojska uzeti aktivno učešće u gušenju nekih akcija radničkog pokreta. Na čelu srpske vojske koja je učestvovala u gušenju navedenih akcija, stajao je vojvoda Stepa Stepanović, isti onaj vojvoda koji je sa toliko oduševljenja i ushićenja dočekan u Sarajevu, novembra 1918. godine. Stanovništvo Bosne i Hercegovine zvanično je bilo obaviješteno da je u Bosni i Hercegovini, održavanje reda i zaštita privatne i državne imovine povjereno srpskoj vojsci, te da je u vezi s tim obrazovana Komanda mjesta, Komanda sarajevske tvrđave i Komanda željezničke stanice.¹⁰

7 "Domaće vijesti - Neosnovani glasovi", *Narodno jedinstvo*, br. 4, 6. novembra 1918, 3.

8 "Posjeta vjerskim poglavcima", *Narodno jedinstvo*, br. 7, 9. novembar 1918, 3. Međutim, neophodno je naglasiti da su među stanovništvom, prije svega bošnjačkim, itekako bila živa sjećanja na zlodjela srpske vojske, te je dolazak srpskih jedinica u narodu prihvaćan sa zebnjom i strahom, po pitanju stvarnih namjera njihova dolaska.

9 "Govor reis-ul-uleme Čauševića na banketu srpskim oficirima", *Narodno jedinstvo*, br. 14, 16. novembar 1918, 2.

10 "Održavanje reda povjereno srpskoj vojsci", *Narodno jedinstvo*, br. 14, 16. novembar 1918, 2. U Sarajevu je 28. novembra upućen poziv svim Bosancima i Hercegovcima za prijavljivanje u srpsku

Budući da je održavanje reda i zaštita imovine povjerena srpskoj vojsci, to je Povjerenstvo za Narodnu odbranu izdalo objavu, u kojoj su pozvani svi građani Bosne i Hercegovine, koji posjeduju oružje, da isto predaju kotarskim vijećima. Objava je upućena građanima, 11. decembra, a istu je u ime povjerenstva potpisao povjerenik za Narodnu odbranu Žakula.¹¹

Jedno od značajnih pitanja u periodu austrougarske uprave, po kojem su ispoljeni mnogobrojni suprotstavljeni stavovi bilo je i pitanje jezika i pisma. Stoga je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, već 3. novembra donio *Zakon o zvaničnom jeziku*, po kojem je zvanični jezik u Bosni i Hercegovini srpski ili hrvatski, a pismo ćirilica i latinica, koji su bili ravnopravni.¹² U skladu sa novom jezičkom politikom, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu je izdala objavu, 29. novembra 1918. godine (br. 13.680/prez), kojom je zabranila pohađanje škola sa stranim jezikom, djeci čiji je maternji jezik srpski, hrvatski ili slovenački. Narodne, privatne i konfesionalne škole sa stranim nastavnim jezikom, mogle su i dalje raditi isključivo u *narodnosnim kolonijama i u mjestima industrijskih preduzeća*. Sve ostale škole, sa stranim nastavnim jezikom morale su biti zatvorene, a djeca upisana u narodne ili privatne i konfesionalne škole.¹³

Važno mjesto u djelatnosti Narodnog vijeća i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu zauzimalo je i pitanje prehrane stanovništva životnim namirnicama. Iako se dosta hrane moglo obezbijediti realizacijom rekvizicije žita, članovi Narodnog vijeća, zauzeli su po tom pitanju dosta kritičan stav, smatrajući to nepopularnom mjerom, kompromitovanom još iz vremena Prvog svjetskog rata. *Narodno jedinstvo* donosi zaključke Narodnog vijeća o obustavi rekvizicije, a koji su se odnosili na pojedine proizvode. Prije svega Narodna vlada je obustavila rekviziciju stoke za klanje, od kada su svi potrošači mesa, to jest gradovi, industrija, narodna vojska, organizacije, mesari, itd. morali podmirivati potrebu za mesom, slobodnom kupovinom na pijacama. Međutim, oslobođanja od rekvizicije nisu bili oslobođeni obrtnici koji su se bavili prodajom i prerađivanjem mesa i koji su bili dužni i dalje da se pridržavaju maksimalnih cijena, koje određuju kotarski uredi, u sporazumu sa kotarskim odborom Narodnog vijeća. Obustavljanje rekvizicije odnosilo se i na žito i brašno.¹⁴

vojsku, na dobrovoljnoj osnovi. Sa navedenim proglasom, suglasilo se i Narodno vijeće, na sjednici od 19. novembra 1918. godine. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 27, 29. novembra 1918, 2.

11 *Narodno jedinstvo*, Službeni dio, br. XIV, 13. decembar 1918, 1. Budući da akcija dobrovoljne predaje oružja nije urodila plodom, to je povjerenik za Narodnu odbranu, izdao naređenje o prisilnom oduzimanju oružja od naroda. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 59, 31. decembar 1918, 3.

12 *Narodno jedinstvo*, Službeni dio, br. IV, 12. novembar 1918, 1. Narodno jedinstvo prenosi kolumnu lista "Sar. Tagblatt" od 29. novembra, na to što je Narodna vlada u Sarajevu obustavila rad u srednjim školama i tečajevima, u kojima je nastavni jezik Njemački ili Mađarski. Vidi: "Škole sa tuđim nastavnim jezikom", *Narodno jedinstvo*, br. 32, 3. decembar 1918, 1.

13 *Narodno jedinstvo*, Službeni dio, br. XII, 6. decembar 1918, 1.

14 "Prehrana Bosne i Hercegovine prema odredbama Narodne vlade", *Narodno jedinstvo*, br. 13, 15. novembar 1918, 1, 2.

Pokretanje ratom razrušene industrije, te zapuštene poljoprivrede, bio je jedan od velikih zadataka nove vlasti. Industrija Bosne i Hercegovine, se uglavnom zasnivala na eksploataciji rudnih bogatstava, prije svega šume, uglja, soli, itd. Stoga je jedan od prvih poteza nove vlasti bilo stavljanje u funkciju rudnika u Bosni i Hercegovini, kao i Solane u Tuzli. Stoga je već početkom novembra 1918. godine Rudarski odsjek Narodne vlade u Sarajevu izdao proglas kojim se traže radnici za sve zemaljske ugljenokope i to u Kreki kod Tuzle, Zenici, Kaknju, Brezi, Maslovarima kod Kotor Varoša, Banjoj Luci, Mostaru i Ugljeviku kod Bijeljine, kao i za solaru u Kreki. Pri tome se nudi dobra plaća, jeftina hrana, stan, pomoć u slučaju bolesti i nemoći. Naglašeno je da se mogu javiti samo muške osobe iznad 16 godina, a prednost imaju neoženjeni muškarci.¹⁵ U kolikoj mjeri je stanje u industriji, rudarstvu, bilo loše najbolje ilustruje činjenica generalnog štrajka rudara 1919. godine u Tuzli.

Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca

Svi planovi srpske politike u ranijem periodu, svodili su se na jedno, a to je prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji. Sjedinjenjem Države SHS sa Srbijom, pobornici takve politike, vidjeli su ostvarenje davno zacrtane ideje širenja i stvaranja "Velike Srbije". Pitanje ujedinjenja u atmosferi završetka Prvog svjetskog rata, i "slavne bratske srpske vojske" svakako nije ni bilo upitno. Međutim, ono što je trebalo definisati jeste pitanje državnog uređenja buduće države. Sa prostora Bosne i Hercegovine nije bilo značajnijih istupanja u tom smislu, ali je zato hrvatska, prije svega zagrebačka javnost itekako postavljala pitanje budućeg uređenja države, tj. da li će biti republika ili monarhija. Takve ideje, međutim oštro kritizira *Narodno jedinstvo*, na koji način je ustvari na domaćem terenu (u Bosni i Hercegovini) vršen orkestriran pritisak na domaće političare i javnost. U svojim kritičkim istupima u kolumnama lista, otvoreno se propagira monarhističko uređenje, kao sasvim prirodno i očekivano rješenje.¹⁶

Početkom novembra, uveliko su započeli pregovori oko ujedinjenja Srbije sa državom SHS. Naime, 6. i 7. novembra u Ženevi je održana konferencija na

15 "Gradske vijesti", *Narodno jedinstvo*, br. 10, 12. novembar 1918, 2.

16 "Republika ili monarhija", *Narodno jedinstvo*, br. 20, 22. novembar 1918, 1. Narodno jedinstvo i u narednim brojevima donosi kritičke tekstove na stavove oko uređenja buduće jugoslovenske države. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 21, 23. novembar 1918, 1. Na Skupštini Demokratskog saveza, održanoj u Zagrebu, 5. novembra, Mato Lisičar, je između ostaloga rekao *I u Africi imade republika, Velika crnačka država Liberija takođe je republika. Meksiko je republika, Kina je republika*. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 23, 25. novembra 1918, 1. Nastojanja hrvatskih intelektualnih i političkih krugova, na uređenju buduće države u obliku republike nisu jenjavala sve do proglašenja ujedinjenja. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 24, 26. novembar 1918, 1. (napomena: sve naprijed navedene kolumne nose isti naziv: Republika ili monarhija). Narodno jedinstvo također prenosi informacije vezane za Stjepana Radića koji je izbačen iz Narodnog vijeća, zbog njegovih republikanskih ideja. Vidi: „Stjepan Radić“, *Narodno jedinstvo*, br. 26, 28. novembra 1918, 1.

kojoj su prisustvovali Nikola Pašić ispred srbijanske kraljevske vlade, predstavnici srbijanske opozicije (bivši ministri Drašković, Marinković i Trifković), zatim predstavnici jugoslavenskog odbora (Trumbić, Gregorin i Vasiljević), a Narodno vijeće SHS su zastupali Korošec, Čingrija i Žerjav.¹⁷ Pregovori su završeni usvajanjem deklaracije, koja je predviđala da se ujedinjenje, bar u početku izvrši na konfederativnom principu. Kako navodi Mustafa Imamović, u knjizi *Historija Bošnjaka*, Nikola Pašić je bio prisiljen da pristane na takav sporazum. Međutim, po povratku u Beograd, podnio je ostavku na mjesto predsjednika vlade i time anulirao svoj potpis na deklaraciju. Time je omogućio vladi da naknadno odbije prihvatiti navedeni sporazum, što je ona i učinila.

Da je Kraljevina Srbija igrala perfidnu političku igru, govori podatak da je odbila dogovor zaključen u Ženevi, tek kada je pitanje ujedinjenja dovedeno pred svršen čin. Naime, *Narodno jedinstvo* prenosi informaciju kako navedeni dogovor nije prihvaćen, jer *nije odgovaralo raspoloženju mjerodavnih krugova Srbije, a i sam ga je ministar, predsjednik Pašić potpisao preko volje. Stoga je srpska vlada uskratila odobrenje tom utanačenju i tako je ono postalo bespredmetno. Ujedno je ministar predsjednik Pašić izvukao iz toga položaja konsekvence i demisionirao.*¹⁸ Na taj način je pitanje ujedinjenja dovedeno pred svršen čin, na način kako je to odgovaralo Kraljevini Srbiji.

Narodno jedinstvo ne prenosi detalje sporazuma, vezano za oblik državnog uređenja buduće državne zajednice, ali konstatuje da se po *zaključcima ciriške konferencije od 7. novembra, država SHS u bivšoj Austro-Ugarskoj priključuje Kraljevini Srbiji i Crnoj Gori, da s njima bude jedno političko tijelo.*¹⁹ U navedenoj kolumni navodi se da je Pašić u ime srpske kraljevske vlade prihvatio izjavu Narodnog vijeća u Zagrebu, da se prizna Narodno vijeće, kao najveća organizovana vlast SHS u bivšoj Austro-Ugarskoj monarhiji, a njegova kopnena i pomorska vojska kao saveznička sila. Jedan od zaključaka konferencije, a koji prenosi *Narodno jedinstvo*, jeste da se obrazuje zajedničko ministarstvo, koje će brojati 12 članova i zastupati Kraljevinu Srbiju, Narodno vijeće u Zagrebu i njegova izvanjskoga zastupnika, A. Trumbića (riječ je o Jugoslavenskom odboru, op. a), kod sila Antante. Također je dogovoreno da jedan od državnih sekretara tog budućeg ministarstva pripremi materijal za ustavotvornu skupštinu.

U takvim okolnostima, krajem novembra intenzivirane su aktivnosti oko ujedinjenja Države SHS sa kraljevinom Srbijom. Središnji odbor Narodnog vijeća SHS, je na sjednici održanoj 24. novembra 1918. godine, donio odluku o ujedinjenju Države SHS sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, u jedinstvenu državu SHS. Tom prilikom je izabran odbor od 28 lica koji su imali pune ovlasti, da u sporazumu sa vladom Kraljevine Srbije i predstavnicima svih stranaka u Srbiji i Crnoj Gori, bez odgađanja provedu organizaciju jedinstvene države, prema posebnim uputama.

17 „Priprave za obrazovanje jugoslavenskoga ministarstva“, *Narodno jedinstvo*, br. 21, 23. novembar 1918, 1.

18 „Ministar Pašić demisionirao“, *Narodno jedinstvo*, br. 28, 30. novembar 1918, 2.

19 *Narodno jedinstvo*, br. 21, 23. novembar 1918, 1.

Njihove zaključke naknadno je moralo ratificirati Državno vijeće (na svom prvom sastanku), sastavljeno od predstavnika Kraljevine Srbije i Crne Gore i članova Narodnog vijeća SHS, pojačani sa predstavnicima Jugoslavenskog odbora u inostranstvu. U sastavu odbora za provođenje ujedinjenja, od bošnjačkih političara bili su: Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo.²⁰ Odluku o ujedinjenju pozdravio je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, na XV sjednici održanoj 25. novembra 1918. godine.²¹

Dolaskom u Beograd, 29. novembra, delegacija Narodnog vijeća na čelu sa dr. Pavelićem, je primljena kod predsjednika beogradske općine, Marjanovića. Na zvaničnom prijemu, dr. Pavelić je istakao *došli smo kao predstavnici slobodne države SHS, da izgradimo sa Srbijom i Crnom Gorom jedinstvenu južnoslavensku državu, u kojoj će biti zajamčena sloboda, samostalnost i teritorijalna individualnost svakom plemenu*. Dr. Pavelić, kao i drugi članovi delegacije, bili su u audijenciji kod regenta Aleksandra. Prilikom audijencije bošnjačkih predstavnika, Hrasnice i Svrze, regent im je prenio da će u novoj državi vladati najveća vjerska sloboda.²² Iako su u početku svi članovi delegacije stajali pri uputstvima koja su imali, da se buduća država uredi na federalnom principu, od toga su tokom pregovora morali odustati. Umjesto naputka, delegacija je 1. decembra 1918. godine, podnijela regentu jednu adresu, kojom ga poziva da u ime kralja Petra preuzme vlast u čitavoj državi. Tim činom udaren je temelj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Regent Aleksandar primio je adresu Narodnog vijeća SHS i izjavio da preuzima, *u ime kralja Petra I, kraljevsku vlast u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*.²³

Činom ujedinjenja prestala je funkcija Narodnog vijeća. U obavijesti predsjedništva Narodnog vijeća, od 3. decembra o proglašenju države SHS, upućenoj Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog stoji *ovim aktom prestala je funkcija Narodnog vijeća, kao vrhovne suverene vlasti države SHS na teritoriju bivše Austro-Ugarske monarhije. Sa konstituiranjem ministarstva prestaće i njegova administrativna funkcija, koju će sve dotle voditi predsjedništvo Narodnog vijeća u sporazumu sa srpskom vladom*.²⁴ Ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom pozdravio je Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, na svojoj XVII sjednici, od 2. decembra 1918. godine.²⁵

20 „Saopštenje o obrazovanju jedinstvene države SHS“, *Narodno jedinstvo*, br. 23, 25. novembar 1918, 1. Navedeni odbor od 28 članova, uputio se 26. novembra u Beograd. Vidi: „Put izaslanika Narodnog vijeća SHS u Biograd“, *Narodno jedinstvo*, br. 24, 26. novembar 1918, 1.

21 „Zaključci sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća“, *Narodno jedinstvo*, br. 27, 29. novembar 1918, 1.

22 „Izaslanici Narodnog vijeća u Biogradu“, *Narodno jedinstvo*, br. 30, 2. decembar 1918, 1. Prilikom prijema Hrasnice i Svrze, regent im je rekao da oni *saopće svojim ljudima* (Bošnjacima, op. a), *da će u novoj državi vladati najveća vjerska sloboda*.

23 „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“ *Narodno jedinstvo*, br. 32, 3. decembar 1918, 1.

24 „Obavijest predsjedništva Narodnog vijeća o proglašenju države SHS“, *Narodno jedinstvo*, br. 34, 5. decembar 1918, 1.

25 *Narodno jedinstvo*, br. 34, 5. decembar 1918, 1.

Povodom ujedinjenja, oglasili su se u jednom proglasu, Glavni odbor Narodnog vijeća, sa Narodnom vladom Bosne i Hercegovine, u kojem su, veličajući čin ujedinjenja, te dinastiju Karađorđevića, obavijestili sve *Srbe, Hrvate i Slovence* da *vladarsku vlast na čitavome teritoriju, sada jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca, vrši njegovo Veličanstvo kralj Petar I, odnosno u njegovoj zamjeni, kao regent Aleksandar.*²⁶ Nakon ujedinjenja uslijedili su pozdravi i izjave lojalnosti regentu i novouspostavljenoj kraljevini. Prije svih, svoje pozdrave i izjave lojalnosti uputili su Jeftanović i Šola, u ime Glavnog odbora i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu.²⁷

Zanimljivo je primijetiti, da se u svim pozdravima ujedinjenju i regentu, veliča uloga dinastije Karađorđevića, Srbije, srpske vojske, srpskih vojvoda i komandanata, a da se pri tome uopće ne spominje Država Slovenaca, Hrvata i Srba, kao najznačajnija karika u novoj kraljevini, niti ostali narodi koji su ušli u njen sastav. Na taj način je, već na samom početku bilo vidljivo u kolikoj mjeri je Srbija, preuzela primat u novoj državi. Izjave lojalnosti nisu se ništa razlikovale od izjava lojalnosti bivšoj Austro-Ugarskoj okupatorskoj monarhiji. Čest je slučaj, da pozdrave upućuju isti oni ljudi koji su to radili i ranijih 40 godina. U pozdravima Narodnog vijeća Kulen Vakufa, doslovno stoji *Živio kralja Petar! Živio srpski narod i srpska vojska, koja nas je oslobodila.*²⁸ Dakle, u svim pozdravima i izjavama lojalnosti prisutno je veličanje svesrpskog elementa, kao da je on jedini zaslužan za ujedinjenje i kao da on jedini čini novu državu.

Kao po nekoj nepisanoj direktivi uslijedili su pozdravi od strane svih okružnih, kotarskih i mjesnih narodnih odbora u Bosni i Hercegovini. Ovdje ćemo donijeti neka reagovanja i pozdrave sa tuzlanskog područja. Već, petog decembra, oglasilo se Narodno vijeće Kalesije, u kojem se navodi slijedeće *prigodom osobite radosti svečane proklamacije Jugoslavije Kraljevinom, pod žezlom, slavom ovjenčane dinastije Karađorđevića, molimo Vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, da naše patriotske čestitke, osjećaje kao i izražaje odanosti i vjernosti prema Previšnjoj dinastiji, podastre do podnožja Previšnjeg prijestolja.* Pozdrav su u ime Narodnog vijeća Kalesije potpisali Petar Mitrović, predsjednik i Milan Bešlić, sekretar.²⁹

26 "Proglas Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu", *Narodno jedinstvo*, br. 33, 4. decembar 1918, 1. Proglas je izdat 3. decembra 1918. godine, a isti su u ime Glavnog odbora i Narodne vlade potpisali Gligorije Jeftanović i Atanasije Šola.

27 "Pozdrav Narodnog vijeća i Narodne vlade regentu", *Narodno jedinstvo*, br. 33, 4. decembar 1918, 1.

28 "Pozdravi kralju Petru i srpskoj vojsci", *Narodno jedinstvo*, br. 33, 4. decembar 1918, 1. Kao po nekom nepisanom pravilu, uslijedili su pozdravi sa svih strana Bosne i Hercegovine. Pozdrave je uputilo i sarajevsko okružno i kotarsko Narodno vijeće kličući kralju Petru, regentu i dinastiji Karađorđevića. Vidi: "Pozdravi sarajevskog okružnog i kotarskog Narodnog vijeća", *Narodno jedinstvo*, br. 33, 4. decembar 1918, 1. Četvrtog decembra u Sarajevu je održana svečana manifestacija prigodom ujedinjenja, na kojoj se između ostalog pjevala himna "Bože pravde". Vidi: "Manifestacije", *Narodno jedinstvo*, br. 34, 5. decembra 1918, 3. U kolikoj mjeri su Srbi preuzeli inicijativu na političkom, ali i svakom drugom polju govori i činjenica o promjeni imena ulica u Sarajevu. Naime, 4. decembra, ranija ulica Franje Josipa preimenovana je u ulicu kralja Petra, a Čemaluša ulica u Aleksandrovu ulicu. Vidi: "Gradske vijesti", *Narodno jedinstvo*, br. 35, 6. decembar 1918, 3.

29 "Pozdravi kralju Petru i regentu", *Narodno jedinstvo*, br. 34, 5. decembar 1918, 2. U odvojenoj

Poklonstvenu depešu kralju Petru poslao je i odbor Narodnog vijeća u Puračiću. Tom prilikom su održane i vjerske svečanosti i bogoslužjenja u puračkoj crkvi i džamiji, uz vidljivo isticanje narodnih zastava.³⁰ Povodom proglašenja Kraljevstva SHS, u Tuzli je održana svečanost, na kojoj su iznad svega isticane svesrpske zasluge za ujedinjenje u duhu veličanja Srba, srpske dinastije i svesrpskog elementa. Naime, na skupu je prije svih govorio pop Matija Popović (u svojstvu izaslanika Narodnog vijeća), koji je ispred članova Narodnog vijeća javno proklamovao ujedinjenje svih zemalja SHS u jedinstvenu Kraljevinu Jugoslaviju. Rudari su intonirali “srpsku narodnu himnu”. Nakon toga srpska vojska, je sa ostalim otišla u srpsko-pravoslavnu crkvu. Analizirajući svečanost i manifestaciju proslave ujedinjenja vidljivo je da je gotovo cijela proslava protekla u veličanju srpstva. Postavlja se pitanje zašto i kako je pop Matija Popović, bio izaslanik Narodnog vijeća, za proklamaciju ujedinjenja, kada je tu ulogu trebao imati neko iz sastava Narodnog vijeća Tuzle. Nadalje, zašto je intonirana samo himna “bože pravde” kada ista ne oslikava jedinstvo sva tri naroda, već samo jednog, srpskog. Zatim, prisustvo srpske vojske, svečana vjerska bogoslužjenja u pravoslavnoj crkvi, itd, govore na jedan direktan način, da je novostvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bila prije svega Kraljevina Srba. Istina, u nastavku svečanosti u Tuzli, poslije bogoslužjenja u pravoslavnoj crkvi, bogoslužjenje je održano i u rimokatoličkoj crkvi, jevrejskom hramu, te *konačno u podne u čaršijskoj džamiji*. Nakon toga govore su održali i župnik Anđelović i muftija Maglajlić. U poslijepodnevним satima održana je i svečana sjednica gradskog zastupstva, na kojoj je govorio gradski načelnik.³¹ Činjenica da je tek na kraju svečanosti održana svečana sjednica gradskog zastupstva, govori, u kolikoj mjeri će vjera i crkva (pravoslavna) imati uticaja u novoj državi.

Pozdrave u ime ujedinjenja uputili su i najviši predstavnici političkog, vjerskog, sudskog života u Gradačcu i to: činovnici kotarskog ureda, poreznog ureda i kotarskog suda, gradsko vijeće, vakufsko-mearijski odbor (u ime odbora i svih Muslimana cijelog kotara), župnik Andrija Mlakić u ime katoličkog stanovništva, paroh Dušan Tešić u ime srpsko-pravoslavnog stanovništva, te predsjednik hrvatske čitaonice. Svi oni su pred kotarskim predstojnikom i predsjednikom kotarskog odbora Narodnog vijeća, izrazili nepokolebljivu vjernost i odanost kralju i dinastiji Karađorđevića.³² Povodom proglašenja ujedinjenja, *Narodno jedinstvo* je redovno

poruci pozdrave su uputili i Muslimani općine Kalesija, koji šalju *bratske pozdrave mladoj Jugoslaviji*. U ime odbora, pozdrav je potpisao Hrstan Trbić. Ujedinjenje je pozdravio i Predsjednik vijeća u Osmacima, sveštenik Dušan Mitrović.

30 “Povodom proglašenja kraljevstva SHS”, *Narodno jedinstvo*, br. 35, 6. decembar 1918, 1.

31 “Povodom proglašenja kraljevstva SHS”, *Narodno jedinstvo*, br. 38, 9. decembar 1918, 2. Iz Tuzle su upućeni pozdravi i izjave lojalnosti u ime seoskog stanovništva tuzlanskog kotara, koje su uputili Ahmet-aga Kovačević, Ilija Piljić i Luka Ivković. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 39, 10. decembar 1918, 1. U ime kotarskog ureda u Kladnju “činovništvo, učiteljstvo i ostalo namješteništvo, ovoga kotara, sjedinjene, nezavisne Jugoslavije...podastire izraz nepokolebive vjernosti i odanosti...”. Vidi: *Narodno jedinstvo*, br. 41, 12. decembar 1918, 1.

32 “Povodom proglašenja kraljevstva SHS”, *Narodno jedinstvo*, br. 38, 9. decembar 1918, 2. Povodom ujedinjenja iz Gradačca je upućena čestitka i u ime učiteljskog zbora narodne osnovne škole

u svakom broju donosilo pozdrave i izjave lojalnosti iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.³³

Iako su svi kotarski i okružni uredi, kao i uticajni politički, vjerski i drugi zvaničnici požurili sa izjavama, mjesta u novoj državi bilo je prije svega za Srbe. Čak ni Hrvati i Slovenci nisu bili značajan državnički i politički faktor, a Bošnjaci pogotovo. Bošnjaci su za Srbiju i Srbe bili i ostali samo Srbi, koji su prihvatili vjeru Islam. Tome u prilog govori i činjenica, iznesena u jednoj od kolumni *Narodnog jedinstva*, gdje se navodi *Srbi muslimani iz Bosne i Hercegovine smatraju se presretnim što iz svoje domovine mogu čestitati ...naglašavajući i ovom prilikom svoju nepokolebivu vjernost i odanost*. Ti, kako ih list naziva *Srbi muslimani* bili su: Smail-aga Ćemalović, Salih Safet ef. Bašić, dr. Murad Sarić, Husa-ga Ćišić i Ibrahim ef. Sarić.³⁴

U razgovorima o formiranju nove vlade, *Narodno jedinstvo* prenosi informacije o konačnom dogovoru, 16. decembra po kojem je u Beogradu postignut dogovor između svih stranaka za obrazovanje vlade, koju sačinjava 16 ministarstava, te ministar predsjednik i njegov zamjenik, kao ministri bez portfelja. Po tome dogovoru Ministarstvo zdravstva je bilo planirano za Bošnjaka. Međutim, dogovor je propao jer je već 17. decembra mandatar za sastav nove vlade, Nikola Pašić, podnio ostavku.³⁵ Ne znajući za Pašićevu ostavku, pitanje formiranja vlade bilo je i na dnevnom redu Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu. Naime, na XXI sjednici Glavnog odbora, od 17. decembra, prihvatajući službeno saopštenje kancelarije Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Beogradu, o formiranju vlade, zaključuje da Glavni odbor predloži za jedno ministarstvo Mehmeda Spahu.³⁶

Nakon ostavke Pašića, ulogu mandatar za sastav nove vlade preuzeo je Stojan Protić, te je 20. decembra formirana vlada. U sastav nove vlade, ispred Bošnjaka, ušao je predloženi Mehmed Spaho, koji je preuzeo resor šuma i rudnika.³⁷ U sastav Državne vlade Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, iz Bosne i Hercegovine ušli su i Uroš Krulj, ministar narodnog zdravlja i Tugomir Alaupović, ministar vjera.

Obrazovanjem državne vlade Kraljevstva SHS, prestale su funkcije Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, o čemu je odmah obaviješten Ante Trumbić, ministar vanjskih poslova.³⁸ Na taj način je prestala funkcija Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, o čemu je službeno obaviješten Atanasije Šola, od Svetozara

u Gradačcu. Vidi: "Povodom proglašenja Kraljevstva SHS", *Narodno jedinstvo*, br. 39, 10. decembar 1918, 1.

33 Sa prostora tuzlanskog kotara izjave lojalnosti uputili su između ostalih kotarski uredi u Gračanici i Kladnju.

34 "Gradske vijesti", *Narodno jedinstvo*, br. 43, 14. decembar 1918, 3.

35 "Pri zaključku lista", *Narodno jedinstvo*, br. 46, 17. decembra 1918, 3.

36 "Saopštenje o XXI sjednici Glavnog odbora NV SHS za Bosnu i Hercegovinu, od 17. decembra", *Narodno jedinstvo*, br. 48, 19. decembra 1918, 1.

37 "Pri zaključku lista", *Narodno jedinstvo*, br. 50, 21. decembar 1918, 3.

38 "Prestanak funkcija N. V. S. H. S. U Zagrebu", *Narodno jedinstvo*, br. 51, 22. decembar 1918, 2.

Pribičevića, ministra unutrašnjih poslova. Naime, u dopisu br. 11.663 Ministar unutrašnjih poslova, po ovlaštenju ministarskog savjeta, obavjestio je Narodnu vladu i njenog predsjednika o formiranju državne vlade. Također ga obavještava koje resore preuzima nova državna vlada, te da je prestala funkcija Narodnog vijeća, kao administrativnog tijela, te se od tog časa članovi Narodnog vijeća smatraju članovima privremenog Narodnog predstavništva.³⁹

Od obrazovanja centralne vlade u Beogradu, prestalo je postojati Narodno vijeće SHS, a u skladu sa tim i sve pokrajinske vlade bile su obavezne da podnesu ostavke. Novoimenovane vlade, odnosno njihova povjereništva, bila su stavljena pod kontrolu i nadležnost državnih ministarstava u Beogradu. Na taj način je ignorisan zahtjev Narodnog vijeća SHS, da se do saziva Ustavotvorne skupštine zadrže postojeći pokrajinski organi vlasti.

Nova država, stvorena na osnovama hegemonije jednog, srpskog naroda, nad ostalim južnoslavenskim narodima, već na početku nije obećavala sreću i prosperitet. Iako su kolumne *Narodnog jedinstva* bile prepune hvalospjeva novoj državi, kraljevskoj dinastiji i Srbiji, stvarno stanje je bilo sigurno sasvim drugačije. Iako se na svaki način, kroz kolumne lista, nastojalo istaći jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, uvidjeće se da u praksi to neće ići tako lahko, a što se potvrdilo već pri konstituisanju državne vlade.

Zaključak

Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austro-Ugarske monarhije doveo je do korjenitih promjena na Balkanskom poluotoku, ali i šire. Bosna i Hercegovina, kao izrazito specifična geopolitička cjelina sa izraženim ekonomsko-socijalnim, kulturno-vjerskim i tradicijskim razlikama, prošla je kroz naročito burna dešavanja. Stoga će Bosna i Hercegovina u najvećoj mjeri i osjetiti posljedice svejugoslovenske politike, odnosno ideje ujedinjenja u zajedničku državu.

Još od perioda osmanske, a naročito austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, svi planovi srpske politike su u krajnjem podrazumijevali spajanje bosanskohercegovačkih prostora sa Srbijom. Tokovi sveukupnog života u dobroj mjeri su bili diktirani iz centrala u Beogradu, ali i Zagrebu, koji su usmjerili put Bosne i Hercegovine, ka njenom uključenju, prvo u Državu SHS, a kasnije i Kraljevinu. Kao rezultat takve politike vezanja za nacionalne matice, Srbi i Hrvati, su na taj način i u ime Bošnjaka odlučivali o daljnjoj sudbini Bosne i Hercegovine. Naime, dva od tri politička faktora u Bosni i Hercegovini (Srbi i Hrvati), opredjeljujući se za uključenje Bosne i Hercegovine u novu, zajedničku državu, Bošnjacima nisu ostavili mogućnost izbora.

Naročito je u političkom životu Bosne i Hercegovine, te njenim izvršnim organima, bila naglašena srpska orijentacija, čiji su ciljevi, ali i zadaci bili, da

³⁹ "Obrazovanje državne vlade i prve upravne promjene po tom", *Narodno jedinstvo*, br. 54, 26. decembar 1918, 1.

djeluje na planu uključenja Bosne i Hercegovine u zajedničku državu, sa Srbijom. Tome u prilog govori i činjenica da je u radu Vlade bila izrazito naglašena prosrpska orijentacija, iako se formalno vodilo računa o nacionalnom ključu, te su potpredsjednici Narodnog vijeća bili Hrvat i Bošnjak. Naime, od 25 članova Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, njih 13 su bili Srbi, sedam Hrvati, a samo pet Bošnjaci. S druge strane, u Narodnoj Vladi, od ukupno 12 članova, sedam mjesta je pripalo Srbima, četiri Hrvatima, a samo jedno mjesto Bošnjacima.

Stoga ne treba čuditi da su još prije zvaničnog ujedinjena sa Srbijom, pojedini mjesni odbori Narodnog vijeća (u kojima su Srbi imali većinu) proglasili krajem novembra ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom, a da pri tome nisu snosili nikakve konsekvence. Takav odnos i odluke lokalnih, nižih organa vlasti, koji nije bio u skladu sa intencijama Glavnog odbora, odnosno najvišom izvršnom vlašću, mogao bi se najblaže okarakterisati antidržavnim djelovanjem.

S druge strane, i najveća izvršna vlast Bosne i Hercegovine, u suštini je bila srbofilska, odnosno prosrpska, pa stoga ne treba čuditi odnos i odluke nižih, mjesnih odbora. Naime, jedna od prvih odluka Narodne vlade bila je da se pozove srpska vojska. Jednom kada je prešla Drinu, srpska vojska je u budućnosti bila garant uspjeha provođenja srpske politike u Bosni i Hercegovini. Tome u prilog govori i činjenica da su srpske jedinice, učestvovala u gušenju akcija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Dakle, ista ona vojska koja je došla da “zaštiti” bosanskohercegovački narod, okrenula se protiv njega. Uostalom, riječ je o istoj vojsci koja je ranijih godina (ali i stoljeća), kad god bi imala priliku, činila zločine nad nesrpskim stanovništvom Bosne i Hercegovine. Ujedinjenje na takvim sjećanjima na zločine, ali i drugim, mnogobrojnim kontradiktornostima, od historijskih, ekonomsko-političkih, kulturnih, vjerskih, tradicijskih, nije moglo dati željene rezultate. Nova država, iako je imala potencijale i mogućnost za brži razvitak, baziran na ravnopravnosti svih njenih naroda, uz uvažavanje svih raznolikosti koje su ti narodi sa sobom unijeli u novu državu, ubrzo ih je iznevjerila.

Velikosrpska politika, bazirana na stvaranju Velike Srbije, te hegemonije srpskog, nad ostalim narodima, bila je vidljiva još i prije samog čina ujedinjenja, ali je od ujedinjenja, ona definitivno naglašena, nakon čega više nije bilo povratka. Činom ujedinjenja, 1. decembra, te obrazovanjem prve Zajedničke vlade, 20. decembra 1918. godine, smanjene su kompetencije najviših privremenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini. Smanjenjem kompetencija i oduzimanjem samostalnosti, novouspostavljeni režim u Kraljevini SHS, je bio izrazito centralistički i išao je na likvidaciju onih prava, koja su do tada imala Narodna vijeća i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Pri tome su Bošnjaci svakako prošli najgore, budući da nisu imali takvu političku snagu, da bitnije utiču na dalji tok historijskih dešavanja u novoj državi.

Dešavanja vezana za novembar i decembar 1918. godine, a koja prenosi *Narodno jedinstvo*, u svojim kolumnama, su itekako cenzurisana, na način da su

prenošene zvanične informacije koje su išle u prilog novoj vlasti. Prorežimski medij, kakvo je bilo *Narodno jedinstvo*, prenosio je informacije koje su veličale novi poredak, ideju ujedinjenja, samo ujedinjenje i nadasve, sve ostalo što je nosilo prefiks srpskog. U veličanju srpske vojske, srpskog roda, oružja, dinastije, itd. nije se mogla ni nazrijeti ravnopravnost i jednakost naroda, koji su ušli u zajedničku državu.

Nemajući izbora, bošnjački političari, ali i vjerski predstavnici, na čelu sa reis-ul-ulemom Čauševićem, prihvatili su ideju ujedinjenja. Uzimajući u obzir značaj “dobrovoljnog” prihvatanja novih ideja i nove države, od strane bošnjačkog stanovništva, *Narodno jedinstvo* redovno prenosi sve informacije vezane za izjave lojalnosti i prihvatanja nove države. Koliko su bile važne za režim izjave lojalnosti Bošnjaka govori i činjenica da nisu prenošene izjave isključivo visokih vjerskih ili političkih zvaničnika, nego i običnog stanovništva, pa čak i iz malih mjesta kakvo je bila Kalesija.

Iako režimski medij, *Narodno jedinstvo* predstavlja dragocjene izvore informacija za sagledavanje i proučavanje pitanja stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Čak i one uljepšane i “frizirane” informacije, daju historičaru, na jedan posredan način, određena saznanja o samom režimu, političkim odnosima, svakodnevnom životu, itd. Zato štampa za historičare predstavlja nezaobilazne historijske izvore neophodne za potpunije razumijevanje određenih događaja i rekonstrukciju prošlosti. Naime, zvanični podaci, sadržani u arhivskoj građi oficijelne provenijencije, uglavnom sadržavaju suhoparne činjenice o administrativnim, državnim, političkim, vojnim i drugim događajima. S druge strane, izvori koje crpimo iz štampe daju nam dodatne informacije, neophodne za razumijevanje određenih procesa, a često su bitne i za komparaciju zvaničnih podataka.

Stoga se može zaključiti, da *Narodno jedinstvo*, kao historijski izvor, predstavlja značajan izvor informacija. Međutim, njegovo korištenje u naučno-istraživačkom procesu podrazumijeva obavezno kritički pristup, te komparativni metod, sa svim ostalim, relevantnim, dostupnim historijskim izvorima.

Summary

The end of the First World War and the collapse of the Austro-Hungarian monarchy led to radical changes on the Balkan peninsula, but also wider. Bosnia and Herzegovina, as a particularly specific geopolitical entity with pronounced economic-social, cultural-religious and traditional differences, has gone through particularly turbulent events. Therefore, Bosnia and Herzegovina will, to a large extent, feel the consequences of the all-Yugoslav policy, that is, the idea of unification in a common state.

Ever since the Ottoman, and especially Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina, all Serbian policy plans ultimately implied the merger of Bosnia and Herzegovina with Serbia. The flows of the entire life were dictated from the headquarters in Belgrade, but also to Zagreb, which directed the path of Bosnia and Herzegovina to its inclusion, first in the State of SHS, and later also in the Kingdom. As a result of such a policy of bonding for national minorities, Serbs and Croats, in this way, on behalf of Bosniaks, they decided on the further destiny of Bosnia and Herzegovina. Namely, two of the three political factors in Bosnia and Herzegovina (Serbs and Croats), opting for the inclusion of Bosnia and Herzegovina in a new, common state, did not leave the Bosniaks to choose.

Especially in the political life of Bosnia and Herzegovina and its executive organs, the Serbian orientation was emphasized, whose goals, but also tasks, were to act on the plan of Bosnia and Herzegovina's inclusion in the joint state with Serbia. This is supported by the fact that the pro-government orientation was strongly emphasized in the work of the Government, although the national key was formally taken into account, and the vice-presidents of the National Council were Croat and Bosniak. Namely, out of the 25 members of the Main Board of the National Council for Bosnia and Herzegovina, 13 of them were Serbs, seven Croats, and only five Bosniaks. On the other hand, in the People's Government, out of a total of 12 members, seven seats came to the Serbs, four Croats, and only one place to the Bosniaks.

Therefore, one should not be surprised that even before the official unification with Serbia, certain local committees of the National Council (in which the Serbs had the majority) proclaimed the union with the Kingdom of Serbia at the end of November without any consequences. Such attitude and decisions of local, lower authorities, which were not in accordance with the intentions of the Main Board, or the highest executive power, could be most blatantly characterized by anti-state activities.

On the other hand, even the largest executive power of Bosnia and Herzegovina was essentially Serbophilic, that is, pro-Serbian, and therefore the relationship and decisions of the lower, local committees should not be weighed. Namely, one of the first decisions of the People's Government was to call the Serbian army. Once it crossed the Drina, the Serbian army in the future was a guarantor of the success of the implementation of Serbian politics in Bosnia and Herzegovina. This is supported by the fact that the Serb units participated in the suppression of the actions of the workers' movement in Bosnia and Herzegovina. So, the same army that came to "protect" the people of Bosnia and Herzegovina, turned against it. After all, it is about the same army that in the previous years (but also centuries), whenever it had the opportunity, committed crimes against the non-Serb population of Bosnia and Herzegovina. Uniting on such memories of crimes, but also other, many contradictions, from historical, economic-political, cultural, religious, traditional, could not give the desired results. The new state, although it had the

potential and opportunity for faster development, based on the equality of all its peoples, respecting all the diversity that these nations brought with them into the new state, soon failed them.

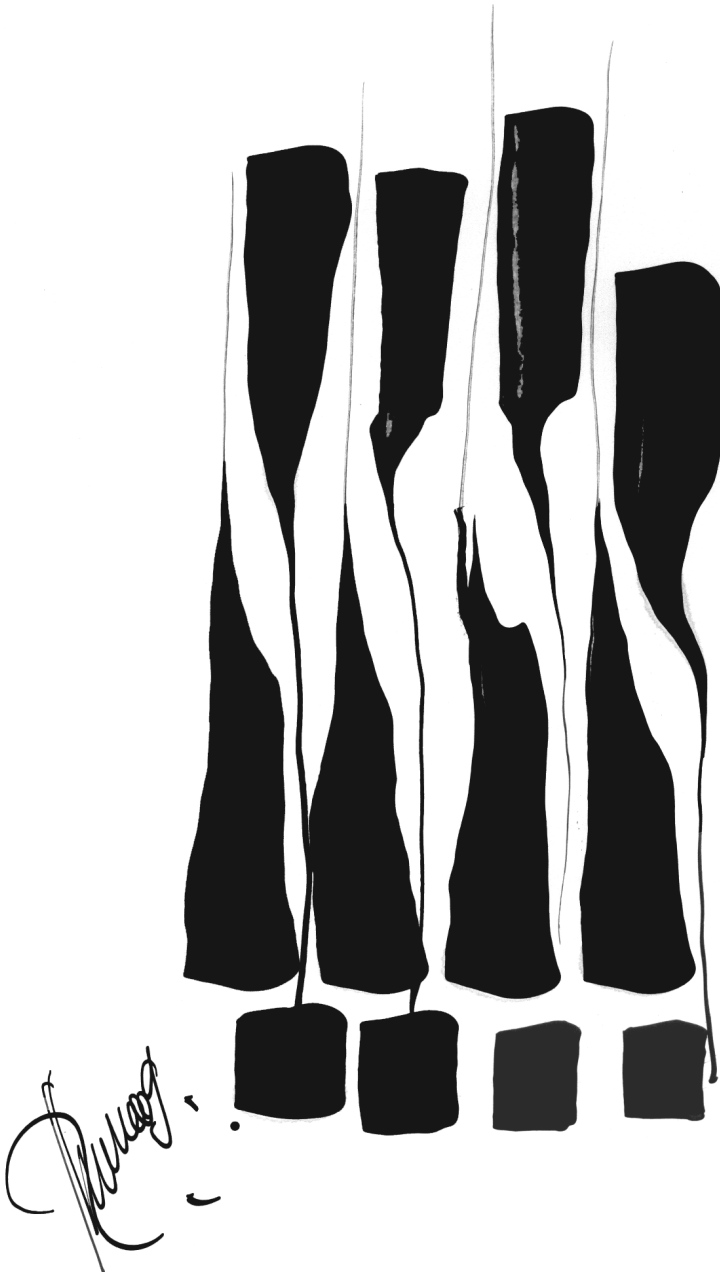
The Greater Serbian policy, based on the creation of Greater Serbia, and the hegemony of the Serbian people over the other peoples, was visible even before the very act of unification, but it was definitely emphasized by unification, after which there was no return. By the way of unification, on December 1, and the education of the first Joint Government, on December 20, 1918, the competences of the highest interim authorities in Bosnia and Herzegovina were reduced. By reducing competencies and by taking away independence, the newly established regime in the Kingdom of the SHS was extremely centralist and went to the liquidation of those rights, which until then had the National Councils and the People's Government for Bosnia and Herzegovina. In doing so, the Bosniaks certainly went through the worst, since they did not have such political power, to significantly influence the further course of historical events in the new state.

Events related to November and December 1918, which transmitted the National Unity, in their columns, were highly censored, in the way that official information was transmitted that supported the new government. The press-media, such as National Unity, transmitted the information that exalted the new order, the idea of unification, the unification, and above all, all the rest of the Serbian prefix. In glorifying the Serbian army, Serbian genus, weapons, dynasties, etc. she could not even see the equality and equality of the people who entered the common state.

With no elections, Bosniak politicians, but also religious representatives, led by reis-ul-ulema Čaušević, accepted the idea of unification. Taking into account the importance of "voluntary" acceptance of new ideas and the new state by the Bosniak population, the National Unity regularly transfers all information related to the statements of loyalty and acceptance of the new state. How important were the Bosniak loyalty regime's statement is that the statements of exclusively high religious or political officials, as well as ordinary people, and even from small towns such as Kalesi were not transmitted.

Although it was newspaper operated by the regime, the National Unity represents precious sources of information for the examination and study of the question of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Even beautified and "edited" information give a historian, in an indirect way, certain knowledge about the regime itself, political relations, everyday life, etc. That is why the press for historians represents the inevitable historical resources necessary for a more complete understanding of certain events and the reconstruction of the past. Namely, the official data, contained in the archival material of official provenance, generally contain drama facts about administrative, state, political, military and other events. On the other hand, the resources we extract from the press give us additional information, necessary for understanding certain processes, and often are also important for the comparison of official data.

Therefore, it can be concluded that the National Unity as a historical source represents an important source of information. However, its use in the scientific and research process involves a compulsory critical approach, and a comparative method, with all other, relevant, accessible historical sources.

U SLUŽBI IDEJE „NARODNOG I DRŽAVNOG JEDINSTVA“: ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1918. DO 1929. GODINE

Apstrakt: Školski sistem predstavlja za svaku državu i društvo jedan od najvažnijih segmenata. Zbog toga, ali i niza drugih razloga vlasti nastoje da škole stave pod svoju kontrolu. Preko školstva Bosne i Hercegovine ostvarivani su politički, ekonomski, kulturni, nacionalni i drugi ciljevi vladajućih političkih elita. U nastavnim planovima i programima uklanjani su sadržaji čiji su odgojni i obrazovni ciljevi bili u skladu sa interesima austrougarskog režima. Vladajuća elita širila je ideju o "jednom troimenom narodu", nastojeći da stvori jedinstven politički, ekonomski, obrazovni i kulturni prostor. Školama je dato u zadatak da razvijaju ideju o zajedničkom porijeklu i ideju "narodnog i državnog jedinstva". Tu ideju su, prema mišljenju vladajuće elite, mogle ostvariti škole, a ne vojska i činovnici. Važno mjesto u ostvarivanju ciljeva imali su nastavnici koji su morali da odgovaraju "duhu vremena", te nastavni planovi i programi i udžbenici. U grupi nacionalnih predmeta (historija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) izvršene su značajne promjene, tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Najveći broj udžbenika pisali su autori iz Hrvatske i Srbije, dok je samo mali broj bio iz Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Školstvo, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Pokrajinska uprava, privremeno državno uređenje, ideja narodnog i državnog jedinstva, nastavni planovi i programi, nastavnici, udžbenici.

IN THE SERVICE OF THE IDEA OF "NATIONAL AND STATE UNITY": SCHOOL IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1918 TO 1929

Abstract: The school system represents one of the most important segments for each state and society. For this reason, and for a number of other reasons, the authorities are trying to put schools under their control. Through the education of Bosnia and Herzegovina, political, economic, cultural, national and other goals of the ruling political elites were achieved. The curricula removed contents whose

educational goals were in line with the interests of the Austro-Hungarian regime. The ruling elite was spreading the idea of a “three-nation nation”, seeking to create a unique political, economic, educational and cultural space. Schools were given the task of developing the idea of a common fold and the idea of “national and national unity”. The idea, in the view of the ruling elite, could have been realized by schools, not by the army and officials. Teachers who had to respond to the “spirit of the times”, as well as curricula and textbooks, played an important role in achieving the goals. Significant changes were made in the group of national subjects (history, geography, Serbian or Croatian language), with an emphasis on the history and geography of Serbs, Croats and Slovenes, and works on Serbian, Croatian or Slovenian literature were prescribed for the school textbook. Most of the textbooks were written by authors from Croatia and Serbia, while only a small number were from Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Education, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Provincial Government for Bosnia and Herzegovina, Provincial Administration, Provisional Government, Idea of National and State Unity, Curricula and Teachers, Teachers, Textbooks.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je 1. decembra 1918. godine ušla u sastav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Bila je to prva zajednička država južnoslavenskih naroda. Nova država našla se u situaciji različite privredne razvijenosti pojedinih područja, neriješenih političkih i socijalnih pitanja, a bila je suočena i sa velikom kulturnom zaostalošću stanovništva. Pismenost i školstvo kao osnovni preduvjet i generator razvoja svakoga društva bili su na vrlo niskome stupnju. Bosna i Hercegovina je imala nerazvijenu i neravnomjernu mrežu osnovnih škola, te visok procenat nepismenoga stanovništva.¹ Uzroci takvoga stanja su mnogobrojni: historijski, kulturni, tradicijski, vjerski.

U novom državnom okviru – unatoč autohtonosti nacionalnih struktura – postojala je tendencija unifikacije i stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog kulturnog prostora, ponesena idejom jugoslavenskog zajedništva. Nakon uspostave Kraljevine

1 Po podacima koje su iznosili predstavnici Vlade, u Bosni i Hercegovini je na dan ujedinjenja, 1. decembra 1918. godine, bilo 320 osnovnih škola. Njih je pohađala jedna desetina za školu dorađe djece. Od ukupnoga broja stanovništva bilo je 87% nepismenih iznad sedme godine života. “Osnovne škole u Bosni i Hercegovini”, *Narodno jedinstvo*, br. 255, Sarajevo, ponedjeljak 12. decembra 1921, 1; *Narodno jedinstvo*, br. 256, Sarajevo, utorak 13. decembra 1921, 1. Na osnovu historijskih izvora prvoga reda utvrdili smo da je školske 1918/19. godine u Bosni i Hercegovini bilo 426 osnovnih škola. Arhiv Jugoslavije u Beogradu (dalje: AJ), *fond Ministarstva prosvete Kraljevine SHS* (dalje: fond 66), fascikl broj 2528, jedinica opisa broj 2326. *Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1918/1919. i 1919/1920.* Sarajevo, 21. maja 1921. godine; Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), *fond Zemaljske vlade Sarajevo 2* (dalje: fond ZVS2), kutija 46, šifra 67/120/29. *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo, 4. 6. 1919. godine.

SHS počinju se očitavati razlike u njihovom shvatanju ne samo nacionalnog i državnog, nego i kulturnog jedinstva. Neravnopravan politički položaj naroda u zajedničkoj državi manifestirao se i na kulturnom polju.²

Pitanje državnih praznika

Na početku postojanja Kraljevine SHS Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je nizom naredbi željela da ukaže na značaj stvaranja prve zajedničke države južnoslavenskih naroda. S tim ciljem donesene su: naredba o isticanju državne zastave³ i naredba o proslavi narodnoga ujedinjenja i državnih praznika uopće.⁴ U naredbi o proslavi narodnoga ujedinjenja, između ostaloga, piše:

*(...) Prvi decembar (18. novembar po starom kalendaru) kao dan, u koji je Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonasljednik prošle godine proklamovao jedinstvo našeg naroda Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu tih triju delova jednoga i istoga naroda, a pod skiptrom dinastije Karađorđevića, ima se prema odluci kraljevske vlade ove godine i u buduće proslavljati kao državni praznik onako isto kao i Petrovdan (dan rođenja Njegova Veličanstva Kralja Petra) i Vidovdan (dan pomena izginulim borcima za veru i otadžbinu). Toga dana u svima crkvama i bogomoljama svih vera u celom kraljevstvu služiće se svečana služba božja sa uobičajenom ceremonijom i vojničkom paradom gde ima vojske (...). Po sebi se razume, da toga dana imaju biti zatvorene sve škole, sve radnje kao i sva državna i ostala nadležstva, kako bi što veći broj građanstva i omladine mogao uzeti učešća u ovoj proslavi. Povodom ove proslave treba u školama održati predavanja o značenju toga dana (...).*⁵

Osim toga, u državnim srednjim školama su obilježavani: dan Sv. Save (27. januara), Zrinjskog i Frankopana (30. aprila), Vidovdan (28. juna), Božić katolički (25. decembra), Božić pravoslavni (7. januara) itd. Muslimani su, također, mogli da obilježavaju svoje vjerske praznike Ramazanski Bajram, Kurban Bajram i Mevlud.⁶

2 Više o tome vidi: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991): Hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 215-230. Vidi radove: Sead Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine*, rukopis doktorske disertacije, Tuzla 2007. (dalje: S. Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*). Sead Selimović, Organizacija i rad učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1929. godine, *Arhivska praksa*, br. 12, Tuzla 2009, 442-453; Sead Selimović, Mjesto i uloga školstva Bosne i Hercegovine u širenju ideje integralnog jugoslavenstva između dva svjetska rata, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011, 626-643.

3 Naredba je donesena 12. augusta 1919. godine. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 123.

4 Ova naredba je donesena 18. novembra 1919. godine. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 127.

5 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 127.

6 AJ, fond 66, fascikl broj 1243, jedinica opisa 1492. *Pravilnik o praznicima u osnovnim, srednjim i stručnim školama: zapreke pri provođanju pravilnika*. Sarajevo, 12. decembra 1923. godine.

Pozivanje muslimana u crkvu

U Bosni i Hercegovini su i muslimani pozivani u crkvu da obilježavaju praznike drugih konfesija, na šta je reagirala Zemałjska vlada i zatražila od upravnih vlasti da to ubuduće ne čine:

*(...) da ne poziva muslimane u bogomolje drugih konfesija, a koji hoće, mogu svojevóljno da prisustvuju obredu. To vredi i za činovnike, pa prema tome ne smiju se podčinjeni činovnici muslimani siliti, da prisustvuju obredima u bogomoljama drugih konfesija, nego da to ostave njihovoj slobodnoj volji i uviđanosti (...).*⁷

Pitanje jezika, pisma i udžbenika

Posebnu pažnju vlasti su posvećivale jeziku i pismu, te su s toga odmah nakon povlačenja austrougarske uprave iz Bosne i Hercegovine donijele *Zakon o zvaničnom jeziku i pismu*⁸, a 19. novembra 1918. godine i naredbu kojom se izdaje popis štiva u čitankama za hrvatski ili srpski jezik i u udžbenicima za njemački jezik, koje treba kod izvođenja nastave mimići.⁹

U svim srednjim školama u Bosni i Hercegovini je zvanični jezik od 1918. godine bio srpski ili hrvatski¹⁰, a od 1921. godine srpsko-hrvatsko-slovenački.¹¹ U školama su po zakonu ravnopravno korišćena oba pisma: ćirilica i latinica.

Zemałjska vlada je 19. novembra 1918. godine donijela naredbu o uvođenju ćirilice u sve osnovne škole u Bosni i Hercegovini:

(...) Budući da zasad nema potrebnih knjiga štampanih ćirilicom, u ovoj školskoj godini nastaviće se već započeto učenje ćirilice (...) Djeca koja u ovoj

7 Arhiv Tuzlanskog kantona u Tuzli (dalje: ATK), *fond Državne gimnazije Tuzla* (dalje: fond DGT), kutija 17. Zemałjska vlada za Bosnu i Hercegovinu svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, školama, okružnim i kotarskim sudovima. *Muslimani i pozivanje u crkvu*. Sarajevo, 25. marta 1920. godine.

8 Vlada Narodnoga vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca za Bosnu i Hercegovinu je 3. novembra 1918. donijela *Zakon o zvaničnom jeziku i pismu u nastavi*, a 19. novembra 1918. godine naredbu o provođenju toga zakona. Prema članu 1. navedenoga zakona zvanični jezik u Bosni i Hercegovini je srpski ili hrvatski. Time je promijenjen raniji naziv jezika "srpskohrvatski". Vlada je istakla da je time željela da učeniku omogućiti da nastavni jezik naziva srpski ili hrvatski, te da se jednim ili drugim imenom jezika služi u školi. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 4.

9 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 6.

10 Po zakonu od 3. novembra 1918. godine zvanični jezik u Bosni i Hercegovini je srpski ili hrvatski. Zakonom je ukinut raniji naziv srpskohrvatski jezik. Isti zakon propisao je "da se ćirilica i latinica upotrebljavaju ravnopravno u unutarnjem i spoljnom saobraćaju." *Školski glasnik za 1919. godinu*, 4.

11 *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prihvaćen na Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan dne 28. lipnja 1921*, Zagreb 1921, član 3, 3.

*školskoj godini pohađaju II, III. i IV. godište, treba da uče ćirilicu odmah, čim škola dobije ovu naredbu.*¹²

Važno pitanje koje se ticalo rada u osnovnim i srednjim školama Bosne i Hercegovine bilo je pitanje udžbenika. Vlasti su kroz udžbenike nastojale da provode školsku politiku koja je bila u skladu sa zvaničnom državnom politikom.

Svim narodnim, privatnim i konfesijskim školama u Bosni i Hercegovini 23. novembra 1919. godine bilo je naređeno da iz čitanki ukloni sliku cara i kralja Karla. Za taj posao bili su zaduženi učitelji, koji su izvan školskoga vremena trebali spaliti navedene slike. Osim toga, iz čitanki je brisano sve ono što je podsjećalo na austrougarsku upravu u Bosni i Hercegovini.¹³

Novu naredbu o čitankama za osnovne škole u školskoj 1919/20. godini Zemaljska vlada je izdala 18. augusta 1919. godine. U naredbi se tražilo da u svim osnovnim školama sa srpskim ili hrvatskim nastavnim jezikom djeca u prvome razredu uče samo ćirilicu ili latinicu. U školama koje pohađaju samo djeca pravoslavne vjere trebalo je da se u prvome razredu uči ćirilica, a u školama koje polaze samo djeca katoličke vjeroispovijesti, latinica. Zemaljska vlada je predvidjela da se u školama koje pohađaju djeca raznih vjera zatraži izjava od roditelja ili staratelja o tome koje pismo prvo treba da uče njihova djeca u prvome razredu. Nakon provedene ankete među roditeljima ili starateljima upravitelj škole je odlučivao koje će pismo učenici prvo učiti.¹⁴

Isticanje državne zastave

U prvoj godini postojanja Kraljevine SHS bilo je pojava da državne vlasti nejednako postupaju pri isticanju zastava prilikom državnih praznika i općih narodnih svečanosti. Dešavalo se da neke institucije ističu samo “državnu ili samo plemensku dotično pokrajinsku”, a neke i jednu i drugu. Zato je Ministarski Savjet donio odluku da se prilikom državnih praznika i općih narodnih svečanosti ističu samo državne zastave.¹⁵ Osim toga, vlada je donijela i odluku da se prvi decembar, dan kada je proklamovano ujedinjenje u Kraljevinu SHS, obilježava kao državni praznik. Naređeno je da se u svim školama održi predavanje o značaju toga dana.¹⁶ Ovakvim potezima vlada je pokazivala da joj nije bilo stalo do rješavanja suštinskih pitanja u oblasti školstva, već onih pitanja koja jačaju položaj vladajuće dinastije Karađorđevića.

12 Vlada Narodnog vijeća SHS je 18. novembra 1918. godine izdala naredbu o uvođenju ćirilice u osnovne škole. *Školski glasnik za 1919. godinu*, 2.

13 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. *Čitanke za osnovne škole. Upotreba prema novim prilikama*. Sarajevo, 23. novembra 1919. godine.

14 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. *Čitanke za osnovne škole u Bosni i Hercegovini-ćirilica i latinica*. Sarajevo, 18. augusta 1919. godine.

15 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 123.

16 *Školski glasnik za 1919. godinu*, 127.

Nastavnici dolaze iz Srbije

Mnogi učitelji su napuštali Bosnu i Hercegovinu i odlazili u druge dijelove Kraljevine SHS gdje su imali bolje uvjete za rad, dok je jedan dio odlazio u penziju, a jedan napuštao struku. Ipak, najveći razlog smanjenja broja učitelja bio je udaja učiteljica za neučitelje.¹⁷

Zbog navedenih razloga Pokrajinska uprava je zatražila od Ministarstava prosvjete da pošalje iz Srbije 50 učitelja u Bosnu i Hercegovinu. Istaknuto je da treba poslati muškarce jer bi od njih bila dvostruka korist:

*(...) prvo što se oni mogu prilagoditi i najtežim klimatskim i terenskim prilikama, a drugo što su oni oprobaniji radnici na nacionalno-kulturnom polju. Osim toga, ova pokrajina ima znatno veći broj učiteljica od učitelja (...).*¹⁸

Nastavnici iz Srbije bili su potrebni zbog rada na “nacionalno-kulturnom polju”, odnosno na realiziranju ciljeva vladajuće političke elite na području Bosne i Hercegovine.

Ahmet Šerifović – „omraženi nastavnik kod pravoslavaca“

Okružni školski nadzornik imao je interesantno zapažanje o školskom upravniku u Ljubinju Ahmetu Šerifoviću, koji je vladi bio poznat “po vječitim konfliktima.” On je, po mišljenju nadzornika, bio omražen kod pravoslavaca, a nije ga voljelo ni ostalo stanovništvo. Zato je školski nadzornik predložio da se Ahmet Šerifović premjesti iz Ljubinja, ili eventualno, “budući da je za školsku upravu nesposoban, stavi u trajno stanje mira.”¹⁹

Pravoslavci iz Mostara traže „svoje nastavnike“

Pravoslavno stanovništvo iz Mostara je preko predsjednika srpsko-pravoslavne crkvene opštine Miće Bilića tražilo da se u Mostar, u Prvu dječjačku narodnu osnovnu školu, imenuje učitelj Vladimir Samardžić radi “crkvenog

17 Po Zakonu o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 29. marta 1913. godine (član 28), učiteljica koja se uda za neučitelja smatra se da je dala ostavku na učiteljsku službu. U toku godine dešavalo se da po 40 učiteljica na taj način ostane bez službe. AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Popunjenje učiteljskih mjesta u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 30. oktobra 1923. godine; *Školski glasnik za 1913. godinu*, Sarajevo 1913, 115.

18 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Popunjenje učiteljskih mjesta u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 30. oktobra 1923. godine.

19 A BiH, fond NVNV BiH, kutija 7, šifra 86/10/2. Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS. *Narodno školstvo u kotarevima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac*. Mostar, 19. decembra 1918. godine.

pojanja.” Također je traženo da u Mostar bude imenovan Uroš Tošević, učitelj narodne osnovne škole u Ribniku i njegova supruga. Oboje su prije Prvog svjetskog rata radili u pravoslavnim konfesijskim školama u Mostaru.²⁰

Asim Fehimović – „nesposobni“ nastavnik

Učitelji osnovnih škola radili su u mnogim kulturno-prosvjetnim, sportskim i drugim udruženjima, ali je bilo i onih koji to nisu željeli. To su koristili moćnici u Pokrajinskoj upravi da se sa takvim učiteljima obračunaju, čak do te mjere da im daju otkaz iz službe. Vrlo često su motivi bili političke prirode, ali je javnosti saopćavano kako su takvi učitelji “neradnici”, “nesposobni” itd. Takav slučaj bio je sa Asimom Fehimovićem, učiteljom iz Nevesinja. On je od strane Pokrajinske uprave optužen da nije htio, za cijelo vrijeme svoje službe u Nevesinju, učestvovati ni u kakvome kulturno-prosvjetnome radu, bez obzira što je inicijativa dolazila od državnih vlasti. Tako je on odbio mjesto sekretara u udruženju *Državna zaštita djece* u Nevesinju i isto to mjesto u *Sreskom odboru za narodno prosvjeđivanje*. To je bio povod da Pokrajinska uprava krene u obračun sa njim, i ako su pravi motivi bili političke prirode.

(...) Fehimović je veći dio svog slobodnog vremena provodio u Hrvatskoj Čitaonici u Nevesinju, saradjujući u njezinom odboru, a naročito kao zborovođa “Hrvatskog Tamburaškog Zbora.” Po svom ličnom političkom uvjerenju bio je pristaša Radićeve stranke (HSS op. a.), ali videći da neće moći sa tim među onamošnjim građanstvom i seljacima uspjeti radio je svom silom za ljevičare Jugoslovenske Muslimanske Organizacije služeći se pri tom klevetama. Tako je agitirajući u selu Bijenji za Dr. Spahu, crnio desničare prikazujući njih i njihove pristaše kao neprijatelje islama, pa da bi ih što većma pred prostom seoskom masom ocrnio, nazivao ih je Veliko-Srbima, koji hoće da sve posrbe, uništivši islam u našoj državi. Fehimović je među školskom djecom nazivao našu Kraljevinu Državom “Hrvata, Slovenaca i Srba”, jer mu se kao odanom pristaši Radićeve stranke, nije nikako sviđao naziv naše Kraljevine, koji joj je Vidovdanskim Ustavom priznat. (...).²¹

Pokrajinska uprava je, da bi što više “ocrnila” učitelja Fehimovića, isticala kako je protiv njega bilo građanstvo u Nevesinju koje je s nepovjerenjem slalo djecu u školu. Zato je pomenuti učitelj 8. marta 1923. godine bio premješten iz Nevesinja u Turmente, mjesto u kome je, po mišljenju Pokrajinske uprave, imao

20 ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjenja upražnjenih učiteljskih mjesta*. Mostar, 24. decembra 1918. godine.

21 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Fehimović Asim, bivši učitelj u Nevesinju. Izvještaj o njegovom radu*. Sarajevo, 12. maja 1923. godine.

“manje povoljan teren za svoj destruktivni rad.”²² Pošto je učitelj Asim Fehimović odbio da stupi na službu u Turmentima njegovo mjesto proglašeno je upražnjeno. Tako je učitelj koji je bio “politički nepodoban” ostao bez posla.

Ovakvih primjera bilo je u gotovo svim krajevima Bosne i Hercegovine. Političke partije su posebno insistirale na postavljanju učitelja koji su bili njihove pristalice, i obrnuto, tražili su odgovornost onih učitelja koji nisu bili u njihovim redovima, ili nisu radili u skladu sa njihovim interesima.

Vidovdanski ustav tretira pitanje školstva

Koliki je značaj zauzimalo školstvo najbolje pokazuje činjenica da je ono imalo svoje mjesto i u prvome ustavu Kraljevine SHS. Član 16. Vidovdanskog ustava odredio je pitanje školstva na slijedeći način:

*(...) Nastava je državna. U cijeloj zemlji nastava počiva na jednoj istoj osnovi, prilagođavajući se sredini kojoj se namenjuje. Sve škole moraju davati moralno vaspitanje i razvijati državljansku svest u duhu narodnog jedinstva i verske trpeljivosti. Osnovna je nastava, državna opšta i obavezna. Verska nastava daje se poželji roditelja, odnosno staralaca, podvojeno po veroispovestima, a u saglasnosti sa njihovim verskim načelima (...) Državna se nastava daje bez upisnine, školarine i drugih taksa (...).*²³

U cilju centralizacije države ukinuta je 1921. godine Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, a formirana Pokrajinska uprava. Tako je nadležnost nad osnovnim školstvom bilo u rukama ove institucije koja je u svome okviru imala “Prosvjetno odjeljenje Ministarstva prosvjete za Bosnu i Hercegovinu”. Prosvjetno odjeljenje imalo je zadatak koordiniranja poslova sa oblastima, dok je Ministarstvo prosvjete zadržalo centralnu službu obrazovanja za cijelu zemlju.²⁴

Vjerska pripadnost učitelja nameće se kao važno pitanje

Bilo je i pojava da su pojedinci iz nekih okruga tražili da se u njihovu sredinu imenuje učitelj po njihovoj želji. Tako je iz Okruga mostarskog 24. decembra 1918. godine predloženo Vladi Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca

²² AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Fehimović Asim, bivši učitelj u Nevesinju. Izvještaj o njegovom radu.* Sarajevo, 12. maja 1923. godine.

²³ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prihvaćen na Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan dne 28. lipnja 1921.* Zagreb 1921, 8-9; S. Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 96.

²⁴ Od 1925. godine nadležnosti Ministarstva prosvjete – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu su se proširile, tako da se ono od toga vremena staralo o kadrovskim pitanjima osnovnih škola, nastavnim planovima i programima itd. Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1984, 38. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH*).

u Sarajevu, da se na upražnjena učiteljska mjesta u narodnim osnovnim školama u Mostaru imenuju učitelji pravoslavne vjere Vladimir Samardžić iz Reljeva i Ilija Kojo iz Bijenje. Međutim, zahtjevu nije udovoljeno pa su u Mostar imenovani učitelji katoličke vjere Petar Lasta i Mijo Šunjić.²⁵

Iz Mostarskog okruga traženo je od Vlade Narodnog vijeća SHS, da se prilikom imenovanja učitelja u Mostar poštuje vjerska zastupljenost. Vjerska struktura učitelja trebalo je da bude srazmjerna vjerskoj strukturi učenika u školama. Tako je u mostarskim osnovnim školama školske 1918/19. godine bio najveći broj učenika pravoslavne vjere (489 ili 39,30%), zatim muslimanske (452 ili 36,33%) te katoličke (278 ili 22,34%). Učenika koji su se izjašnjavali kao “ostali” bilo je 25 ili 2,10%.²⁶

Vjerska struktura učitelja osnovnih škola u Mostaru školske 1918/19. godine pokazuju da je u mostarskim osnovnim školama bilo najviše učitelja katoličke vjere (15 ili 65,21%), a najmanje muslimanske vjere (3 ili 13,05%). Učitelja pravoslavne vjere bilo je 5 ili 21,74%. Međutim, da se poštovao srazmjer broja učenika i učitelja taj odnos bi izgledao sasvim drugačije.²⁷

Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda “vlastitog naroda”.

Tako je ogranak Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) iz Kladnja tražio da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. To je pravdano činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.²⁸

Razlozi neravnomjernoga rasporeda učitelja u školama Bosne i Hercegovine su mnogobrojni. Međutim, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je takvo stanje pravdala činjenicom da u ovoj pokrajini ima 825.418 stanovnika pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 katoličke vjeroispovjesti, te da s obzirom na to ima

25 Pravoslavno stanovništvo iz Mostara je preko predsjednika srpsko-pravoslavne crkvene opštine Miće Bilića tražilo da se u Mostar, u Prvu dječjačku narodnu osnovnu školu, imenuje učitelj Vladimir Samardžić radi “crkvenog pojanja.” Također je traženo da u Mostar bude imenovan Uroš Tošević, učitelj narodne osnovne škole u Ribniku i njegova supruga. Oboje su prije Prvog svjetskog rata radili u pravoslavnim konfesijskim školama u Mostaru. ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjenja upražnjenih učiteljskih mjesta*. Mostar, 24. decembra 1918. godine.

26 ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjenja upražnjenih učiteljskih mjesta*, Mostar, 24. decembra 1918. godine.

27 Učitelja muslimanske i pravoslavne vjeroispovijesti trebalo je da bude po 10 (40,00%), a katoličke 5 (20,00%). ABiH, fond NVNV BiH, kutija 8, Okružna oblast Mostar Vladi Narodnog vijeća SHS u Sarajevu. *Prijedlog popunjenja upražnjenih učiteljskih mjesta*, Mostar, 24. decembra 1918. godine.

28 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. *Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd*, Beograd, 11. 10. 1921. godine.

1.126 učitelja narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja pravoslavne, 368 muslimanske i 261 katoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija, tako da je bilo 464 učitelja pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja katoličke vjeroispovjesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da kod takvog stanja nije bilo moguće poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja.

Također, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine po gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovjesti dok je pravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi, kod postavljanja učitelja ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija “uživali sve blagodati većih mjesta.”

Ali ipak Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale, da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.²⁹

Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda “vlastitog naroda”.

Tako je ogranak Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) iz Kladnja tražio da u tom mjestu upravitelj škole bude musliman. To je pravdano činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.³⁰

Razlozi neravnomjernoga rasporeda učitelja u školama Bosne i Hercegovine su mnogobrojni. Međutim, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je takvo stanje pravdala činjenicom da u ovoj pokrajini ima 825.418 stanovnika pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 katoličke vjeroispovjesti, te da s obzirom na to ima 1.126 učitelja narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja pravoslavne, 368 muslimanske i 261 katoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija, tako da je bilo 464 učitelja pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja katoličke vjeroispovjesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da kod takvog stanja nije bilo moguće poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja.

29 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku*, Beograd 9. juli 1923. godine.

30 AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. *Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere* Beograd, Beograd, 11. 10. 1921. godine.

Također, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine po gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovjesti dok je pravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi, kod postavljanja učitelja ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija “uživali sve blagodati većih mjesta.”

Ali ipak Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale, da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.³¹

Zaostajanje Bosne i Hercegovine za ostalim dijelovima Kraljevine SHS

Mreža osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u prvim godinama postojanja Kraljevstva SHS znatno je zaostajala za školskom mrežom u drugim dijelovima države, posebno za Slovenijom, Hrvatskom i Srbijom, što se može vidjeti iz naredne tabele:³²

Škole, učitelji i učenici u Kraljevini SHS školske 1918/19. i 1922/23. godine								
R. br.	Pokrajina	Škola		Učitelja		Učenika		
		1918/19	1922/23	1918/19	1922/23	1918/19	1921/22	1922/23
1.	Bosna i Hercegovina	426	552	1.016	1.181	48.909	66.534	75.355
2.	Vojvodina	-	1.049	-	2.378	-	144.094	134.771
3.	Dalmacija	489	520	799	902	52.596	49.734	53.743
4.	Slovenija	649	819	2.258	3.074	152.022	172.552	165.976
5.	Srbija (predratna)	1.561	1.577	2.454	3.383	127.484	205.256	195.655
6.	Makedonija (Srb.juž.)	-	761	-	1.767	-	69.113	72.370
7.	Hrvatska i Slavonija	1.642	1.726	3.300	3.984	221.504	257.203	243.751
8.	Crna Gora	236	287	350	690	15.431	24.394	25.901
Kraljevina SHS		5.003	7.291	10.177	17.719	617.946	988.880	967.522

Iz podataka prezentiranih u tabeli može se vidjeti da je Bosna i Hercegovina spadala u red pokrajina sa najmanje škola u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U ukupnome broju škola 1918/19. školske godine Bosna i Hercegovina je ulazila sa 8,51%, a 1922/23. školske godine sa 7,57%. Jedina pokrajina koja je imala manji

31 AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku*, Beograd 9. juli 1923. godine.

32 AJ, fond 66, fascikl broj 1291, jedinica opisa 1531. *Brojno stanje osnovnih škola u Kraljevini SHS po pokrajinama školske 1918/19. i 1922/23. godine*, Beograd, 17. 5. 1924. godine.

broj škola od Bosne i Hercegovine bila Crna Gora (1918/19. školske godine 4,71%, a 1922/23. školske godine 3,93% ukupnog broja škola u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca). Broj osnovnih škola se u Bosni i Hercegovini povećao u periodu 1918-1922. godine za 126 ili 29,57%. Međutim, i dalje je to bilo nedovoljno, s obzirom na površinu, broj stanovnika i broj za školu dorasle djece. Broj učitelja se u Bosni i Hercegovini kontinuirano povećavao, ali je njihov udio i dalje bio mali u ukupnome broju učitelja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Bosna i Hercegovina je 1918/19. školske godine imala 9,98%, a 1922/23. školske godine 6,65% ukupnog broja učitelja u Kraljevini. Broj učitelja se u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1922. godine povećao za 165 ili 16,2%. Međutim, bez obzira na to, Bosna i Hercegovina je zaostajala za ostalim dijelovima Kraljevine SHS. Jedine pokrajine sa manjim brojem učitelja od Bosne i Hercegovine bile su Crna Gora i Dalmacija. Bosna i Hercegovina je po broju učenika školske 1918/19. godine bila na predzadnjem mjestu u Kraljevini. Međutim, taj broj se kontinuirano povećavao: sa 48.909 školske 1918/19. na 66.534 učenika školske 1921/22. godine. U tome periodu povećanje je iznosilo 17.625 učenika ili 36,03%. Broj učenika osnovnih škola se u periodu 1918-1922. godine povećao za 26.446 ili 54,07%. Ali bez obzira na to povećanje, Bosna i Hercegovina je i dalje imala mali broj učenika koji su redovno pohađali osnovnu školu. Jedina pokrajina sa manjim brojem učenika bila je Crna Gora.

Uzroci zaostajanja školstva u Bosni i Hercegovini za ostalim južnoslavenskim zemljama su višestruki. Jedan u nizu je sigurno činjenica, da država nije dovoljno ulagala u ovu djelatnost, tako da su se neriješena pitanja stalno nagomilavala. Nedostatak materijalnih sredstava usporavao je popravku, porušenih i dotrajalih, te gradnju novih školskih zgrada. Postojeće školske zgrade bile su, u većem broju slučajeva pretijesne, neopremljene nastavnim sredstvima i pomagalicama, sa dotrajalim inventarom, pa se nastava u njima održavala u otežanim, gotovo nemogućim uslovima. Nedostatak školskih zgrada uzrokovao je pojavu da država nije prisiljavala školske obveznike da obavezno pohađaju školu. Tako se dešavalo da veliki broj djece, posebno ženske, ne pohađa školu, pravdajući to poslovima u domaćinstvu, na polju itd.

Edhem Mulabdić ukazuje na slabosti prosvjetne politike

Bosanski intelektualci često su javno ukazivali na slabosti u osnovnom školstvu u Bosni i Hercegovini i na činjenicu da veliki broj djece ne pohađa osnovnu školu. Tako je narodni poslanik Edhem Mulabdić u svome govoru, kojega je održao prilikom debate o Ministarstvu prosvjete, za budžetsku 1927/28. godinu, između ostaloga istakao:

U godini 1924/25. u Srbiji je padala jedna škola na 33 kv. kilometra i 1604 stanovnika. U Hrvatskoj dolazi jedna škola na 25 kv. km i 1548 stanovnika, u Sloveniji na 17 kv. km i 1213 stanovnika, u Dalmaciji na 23 kv. km i 1143 stanovnika, u Crnoj Gori na 41 kv. km i 1080 stanovnika, a u Bosni i Hercegovini dolazi jedna škola na 85 kv. km i 3144 stanovnika!

Da vidimo koliko djece dolazi u nas na jednu školu. U dubrovačkoj oblasti, gdje izgleda, da su najgušće škole, dolazi 91 dijete na svaku školu. To znači, da bi po ovom prosjeku moglo još za 9 djece imati mjesta u školama (...). U mostarskoj oblasti dolazi 219, u vrbaskoj 300, u sarajevskoj 330, u tuzlanskoj 338, u bihaćkoj 367 a u travničkoj 401 dijete (na jednu školu op. a). To znači, ako se u svaku školu upiše 100 djece, onda 300 djece ostaje pred školskim vratima neupisano.³³

Narodni poslanik Edhem Mulabdić govorio je o uzrocima koji su utjecali na pojavu velikoga procenta nepismenosti u Bosni i Hercegovini:

(...) U sarajevskoj oblasti ima 73 posto nepismenosti, u mostarskoj 75 posto, u banjalučkoj 81 posto, u Tuzli 82 posto, u bihaćkoj 83 posto, a u travničkoj 85 posto. Pa šta da se radi? Zamislite, kakvo je stanje u nas, kad u naše 662 škole u Bosni, koje sada postoje, ostaje pred svakom od 119 pa do 300 djece neupisane, ostaje toliki broj djece pred školskim vratima, jer za njih nema mjesta. (...) mi dobivamo u Bosni i Hercegovini i prirast stanovništva okruglo po 36.000 duša na godinu. To znači da je prirast djece za školu po 3.600 godišnje, za koje također treba na godinu novih 36 škola. Treba dakle da udvostručimo svoj rad na narodnom prosvjećivanju, pa da koliko je god to moguće udovoljimo potrebi. Ali kod nas to vrlo slabo ide (...).³⁴

U svome govoru Edhem Mulabdić se dotakao mnogobrojnih pitanja vezanih za oblast školstva. Tako je on govorio o potrebi organiziranja analfabetskih tečajeva, o domaćićkim školama, učeničkim organizacijama, o školskim nadzornicima i inspektorima itd. Posebno je oštro govorio o pojavi osveštavanja državnih škola od strane pravoslavnih sveštenika:

(...) Mi Muslimani u Bosni i Hercegovini, mi smo fanatični, kaže se, ali mi nećemo tih sveštenika ni naših ni vaših, mi nećemo posveta uopće, mi hoćemo slobodnu školu. Prosvjeta mora biti slobodna i čista od politike.³⁵

Protest Juraja Puljića

Narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine su kroz poslanička pitanja negodovali zbog, po njihovome mišljenju, odnosa pojedinaca zaposlenih u

33 Edhem Mulabdić, "O prosveti u Bosni i Hercegovini", *Novi behar*, br. 1, Sarajevo 1. maja 1927, 7. (dalje: E. Mulabdić, *O prosveti u BiH*)

34 E. Mulabdić, *O prosveti u BiH*, 7.

35 E. Mulabdić, *O prosveti u BiH*, 7.

državnim institucijama prema narodu iz kojega su oni potjecali. Tako je profesor Juraj Puljić, 31. marta 1922. godine uputio ministru prosvjete pismo slijedeće sadržine:

Kod školskog odeljenja u Bosni i Hercegovini vidi se od dolaska g. Šćepana Grđića i njegova naslednika g. dr. Koste Krsmanovića u pravom smislu riječi nebratsko raspoloženje u najmanju ruku prema Hrvatima u opšte, a katolicima napose. Ovo držanje načelnika i prijašnjega, a osobito sadašnjega upravo je neprijateljsko raspoloženje i klevetničko držanje prema Hrvatima iz Bosne i Hercegovine.

Dnevna štampa donosi neko povjerljivo pismo kojega je upravio povjerljivo g. dr. Kosta Krsmanović pod broj 40 u Beograd i naziva Hrvate-katolike: 1. da su Marijine kongregacije klerikalna politička udruženja, koja moraju ostati svakako zabranjena; 2. da su katolici najnepouzdaniji elemenat, na koji se državna uprava ne može nikako osloniti, premda uživaju široku autonomiju i premda ih vlada pomaže.

Ovako Vam i podređeni načelnik školskog odeljenja g. dr. Kosta Krsmanović kleveće Hrvate-katolike u Bosni i Hercegovini. Imajući ovo pred očima i smatrajući ovo klevetanjem hrvatskog katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini, slobodan sam na Vas, Gospodine Ministre staviti ovo pitanje: 1. Je li Vam poznat ovaj klevetnik povjerljivi akt g. dr. Koste Krsmanovića, kojim se kleveću Hrvati-katolici u Bosni i Hercegovini. 2. Ako Vam je poznat ovaj akt, pitam Vas, Gospodine Ministre, kakovu ste kaznu odredili za g. dr. Kostu Krsmanovića radi nanesenih uvreda Hrvatima-katolicima Bosne i Hercegovine.³⁶

U odgovoru na upit profesora Juraja Puljića ministar prosvjete je vrlo kratko odgovorio kako njegovi navodi jednostavno nisu tačni. Međutim, bez obzira na to ovo pismo izazvalo je različite reakcije. Kod jednoga broja učitelja bila je stvorena predstava o neobjektivnosti dr. Koste Krsmanovića i neprijateljskome raspoloženju prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini.

Sam dr. Krsmanović je isticao kako u spornome izvještaju nema apsolutno ničega što bi ukazalo na njegovo klevetničko držanje prema Hrvatima niti ima tvrdnji da su katolici najnepouzdaniji element, na koji se državna uprava ne može osloniti.³⁷

36 AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. *Poslaničko pitanje profesora Juraja Puljića*, Beograd, 31. marta 1922. godine.

37 AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Pokrajinska uprava Ministarstvu prosvjete Kraljevine SHS. *Puljić Juraj, narodni poslanik, interpelacija*, Sarajevo, 10. 4. 1922. godine.

Poslanik Husejn Alić ukazuje na slabosti u školstvu

U okolnostima neriješenih političkih, socijalnih i drugih pitanja radile su škole u Bosni i Hercegovini i u toku 1922. godine. Broj škola se vrlo sporo povećavao, pa je krajem navedene godine radila 571 osnovna škola.³⁸

Na ovakvo stanje u oblasti školstva reagirali su mnogi narodni poslanici, među kojima je posebno bio agiln Husejn Alić. On je u nizu svojih primjedbi isticao i sljedeće:

*(...) U cijeloj Bosni i Hercegovini iza našeg narodnog ujedinjenja najmanje se je učinilo od strane kraljevske vlade na prosvjetnom polju, i ako ovde živi najnepismeniji svijet u cijeloj našoj državi. Koliko mi je poznato, čak su se neke škole i zatvorile, dok ste Gospodine Ministre u svom ekspozeu prilikom specijalne debate o budžetu Ministarstva Prosvete izjavili u Narodnoj Skupštini, da se je u Srbiji i Crnoj Gori broj od 4000 predratnih učitelja povisio danas na 10.000 što znači, da se je u Srbiji i Crnoj Gori otvorilo od prilike 2000 škola, dok su se u Bosni i Hercegovini na žalost zatvorile 32 osnovne škole iza našega ujedinjenja. Mene veseli da se je na prosveti izilazilo u susret našem nastradalom narodu u Srbiji i Crnoj Gori, ali me žalosti da se je prema Bosni i Hercegovini loše postupalo, i ako se od strane cijelog bosanskohercegovačkog pučanstva vapi za školom, i ako je ovo u prosvjeti najzaostaliji kraj (...).*³⁹

Međutim, na njegove primjedbe niko se nije obazirao. Tvrdilo se da je stanje u Bosni i Hercegovini daleko bolje nego što ga narodni poslanik prikazuje, te da je broj osnovnih škola od ujedinjenja do kraja 1922. godine povećan sa 320 na 571, a broj učitelja sa 900 na 1.232. Iz Pokrajinske uprave su, također, tvrdili da zbog nedostatka učitelja ne mogu da otvore još četiri škole koje su bile potpuno spremne za nastavu.

Bez obzira na ovakve tvrdnje uposlenici Pokrajinske uprave su bili svjesni činjenice da prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini nisu zadovoljavajuće. To se vidi iz dopisa koje je Pokrajinska uprava slala Ministarstvu prosvjete Kraljevine SHS u kojima je isticano kako Bosna i Hercegovina ima površinu kao i predratna Srbija, a da ima najmanji broj škola i najveći broj nepismenih u cijeloj Kraljevini. Osim toga, uzroci ovakvoga stanja bili su i u činjenici da su u Bosni i Hercegovini bile samo tri državne i jedna privatna učiteljska škola. Zbog niskih plaća, rada u najzabačenijim mjestima i dr. bio je veoma slab interes za upis u učiteljske škole, tako da je godišnje iz ovih škola izlazilo prosječno 70 pripravnika.

Mnogi učitelji su napuštali Bosnu i Hercegovinu i odlazili u druge dijelove Kraljevine SHS gdje su imali bolje uvjete za rad, dok je jedan dio odlazio u penziju,

38 AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. *Poslaničko pitanje Husejina Alića*, Beograd, 27. novembra 1922. godine.

39 *Isto*.

a jedan napuštao struku. Ipak, najveći razlog smanjenja broja učitelja bio je udaja učiteljica za neučitelje.⁴⁰

Međutim, stanje u oblasti prosvjetne politike se sporo mijenjalo i išlo je u pravcu unifikacije na cijelome prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Zaključak

Nakon ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca desile su se mnogobrojne promjene u organizaciji i radu osnovnih i srednjih škola. Te promjene su se odvijale postepeno iz godine u godinu. Vladajuće političke elite su preko škola ostvarivale svoje političke, nacionalne, ekonomske, obrazovne i kulturne ciljeve. Školstvo je bilo u službi “narodnog i državnog jedinstva”. Škole su pohađali učenici svih konfesija koje su živjele u Bosni i Hercegovini. U nastavnim planovima i programima uklanjani su sadržaji čiji su odgojni ciljevi bili u skladu sa interesima austrougarskog režima, a isticana je odanost srpskoj vladajućoj dinastiji Karađorđevića. Vladajuća elita širila je ideju o “jednom troimenom narodu”, nastojeći da stvori jedinstven politički, ekonomski, obrazovni i kulturni prostor. U grupi nacionalnih predmeta (historija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) izvršene su značajne promjene, tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lekturu su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Najveći broj užbenika pisali su autori iz Hrvatske i Srbije, dok je samo mali broj bio iz Bosne i Hercegovine. Među autorima su preovladavali Srbi, Hrvati i Slovenci, što je bilo u skladu sa nazivom i poimanjem države. Bosanskohercegovački intelektualci ukazivali su na slabosti u školstvu i nudili rješenja, međutim, vladajuće elite se nisu mnogo osvrtaale na to. Stanje u oblasti prosvjetne politike se sporo mijenjalo i išlo je u pravcu unifikacije na cijelome prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Summary

Since the entry of Bosnia and Herzegovina into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, many changes have occurred in the organization and operation of primary and secondary schools. These changes took place gradually from year to year. The ruling political elites, through schools, pursued their political, national, economic, educational and cultural goals. Education was at the service of “national and national unity”. The schools were attended by students from all confessions

40 Po *Zakonu o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini* od 29. marta 1913. godine (član 28), učiteljica koja se uda za neučitelja smatra se da je dala ostavku na učiteljsku službu. U toku godine dešavalo se da po 40 učiteljica na taj način ostane bez službe. AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. *Popunjenje učiteljskih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 30. oktobra 1923. godine; *Školski glasnik za 1913. godinu*, Sarajevo, 1913, 115.

who lived in Bosnia and Herzegovina. The curricula removed content whose educational goals were in line with the interests of the Austro-Hungarian regime, and emphasized loyalty to the Serbian ruling dynasty of Karadjordjevic. The ruling elite was spreading the idea of a “three-nation nation”, seeking to create a unique political, economic, educational and cultural space. Significant changes were made in the group of national subjects (history, geography, Serbian or Croatian language), with an emphasis on the history and geography of Serbs, Croats and Slovenes, and works on Serbian, Croatian or Slovenian literature were prescribed for the school textbook. Most of the textbooks were written by authors from Croatia and Serbia, while only a small number were from Bosnia and Herzegovina. The authors were dominated by Serbs, Croats and Slovenes, which was in line with the name and concept of the state. B&H intellectuals pointed to weaknesses in education and offered solutions, however, the ruling elites did not pay much attention to it. The situation in the field of educational policy was slowly changing and was moving towards unification throughout the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

JEDAN POGLED NA ŽIVOT I DJELO AKADEMIKA MUSTAFE KAMARIĆA

**Dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, istaknuti
funkcioner Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i osnivač
Narodne biblioteke u Gračanici**

Apstrakt: *U ovom prilogu autor se ukratko osvrnuo na život i djelo Mustafe Kamarića, skoro zaboravljenog profesora Pravnog fakulteta u Sarajevu i dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, rođenog u Gračanici. U prvom dijelu priloga govori se o njegovim mladim danima, školovanju i studijama na Pravnom fakultetu, a kasnije i zaposlenju u Beogradu, gdje je kao pitomac „Gajreta“ bio u prvim redovima mlade bošnjačke inteligencije, skrenuvši na sebe pažnju ne samo kao aktivista, već i kao talentovani istraživač tadašnjih društvenih prilika i stanja u kojem su živjeli Bošnjaci. U isto vrijeme, angažovao se u društvenom i kulturnom životu Gračanice, posebno za vrijeme ljetnih đaćkih i studentskih ferija i kraćih boravaka u svom rodnom gradu. Imajući u vidu da je o tome već dosta pisano, u ovom prilogu autor više pažnje posvećuje zreloom dobu Mustafe Kamarića i njegovom doprinosu razvoju pravne misli u Bosni i Hercegovini s ciljem da potakne pisanje jedne ozbiljnije studije o ovom bosanskohercegovačkom intelektualcu.*

Ključne riječi: *Mustafa Kamarić, Gračanica, Pravni fakultet Sarajevo, upravno pravo, beogradski „Gajret“.*

**A VIEW OF THE LIFE AND WORK OF THE ACADEMIC MUSTAFA
KAMARIĆ A long-term professor at the Faculty of Law in Sarajevo, a
prominent official of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina and
the founder of the National Library in Gračanica**

Abstract: *In this article, the author briefly referred to the life and work of Mustafa Kamarić, an almost forgotten professor at the Faculty of Law in Sarajevo, and the correspondent member of the Academy of Sciences and Art of Bosnia and Herzegovina, born in Gračanica. In the first part of the article, the author writes*

about Kamarić's youth, education and studies at the Faculty of Law, after which he writes about his employment in Belgrade, where he was in the first ranks of young Bosniak intelligentsia as a cadet, drawing attention not only as an activist, but also as a talented researcher of the then social circumstances and conditions in which the Bosniaks lived. At the same time, he was engaged in the social and cultural life of Gračanica, especially during the summer holidays and shorter excursions to his hometown. Bearing in mind that this theme has been discussed quite a lot so far, this article focuses more on the more mature era of this intellectual, his work at the Law Faculty in Sarajevo, and the contribution to the development of the legal thought, as well as his remarkable engagement in professional and social circles, especially in the highest authorities and bodies of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Mustafa Kamarić, Gračanica, Faculty of Law in Sarajevo, Administrative Law, „Belgrade Gajret“.*

Uvodne napomene

Mustafa Kamarić rođen je u Gračanici 7. aprila 1906. godine. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu, a Pravni fakultet 1932. godine u Beogradu. Doktorat pravnih nauka stekao je (prije 1957. godine) u Zagrebu, a 1967. godine izabran za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Skoro od samih početaka Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1947. godine, pa do svoje tragične smrti, radio je kao profesor na katedri upravnog prava tog fakulteta. Isticao se u radu mnogih strukovnih i državnih organa, te najviših tijela Islamske vjerske zajednice. Bio je prvi doktor nauka i jedini akademik s područja Gračanice.

Izgubio je život, zajedno sa suprugom, takoreći u naponu snage, vraćajući se sa službenog puta iz Francuske, u tragičnom saobraćajnom udesu 6. novembra 1973. godine kod Innsbruka u Austriji. Ukopan je 10. novembra 1973. na Novom groblju u Sarajevu.¹

Za uspješan stručni, nastavni i naučni rad odlikovan je Ordenom rada II reda, Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima i Ordenom rada sa crvenom zastavom, a dodijeljena mu je i Dvadesetsedmojulska nagrada Bosne i Hercegovine. Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izabran je 1967. godine.²

O liku i djelu Mustafe Kamarića danas se zna vrlo malo. Šturi biografski podaci objavljeni su u Glasniku Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine

1 *Oslobođenje*, Sarajevo, 9. 11. 1973, 11

2 Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Spomenica 60 godina ANU BiH 1951–2011*, Sarajevo 2011, 375-376.

odmah poslije njegove smrti³, zatim u prigodnoj Spomenici Akademije nauka Bosne i Hercegovine 1951-1976. godina⁴, a nešto opširniji osvrti u ratnom gračaničkom listu *Biljeg vremena*⁵ i Časopisu *Gračanički glasnik*⁶. Najviše se spominje kao osnivač Narodne biblioteke u Gračanici, čije ime i danas nosi ta ustanova. Poslije rata (1992-1996), njegovo ime dato je i gračaničkoj Gimnaziji.

Mladi dani (Gračanica, Beograd). Osnivač Narodne biblioteke u Gračanici

Tokom svog školovanja u Sarajevu i Beogradu, posebno za vrijeme ljetnih ferija, boraveći u rodnoj Gračanici, Mustafa Kamarić je nastojao da pokrene i unaprijedi kulturno-zabavni život u gradu, posebno mladih. Na prvom mjestu, svakako je osnivanje Kulturno-prosvjetnog društva „Narodna biblioteka“, 1924. godine, koja je imala značajnu ulogu u društvenom životu Gračanice, samim tim što je na liniji „Gajreta“, za razliku od drugih nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava („Narodna uzdanica“, „Prosvjeta“) uspjela okupiti mlade ljude sve tri nacionalnosti u Gračanici. Zato se u nekim predratnim istraživanjima, više pažnje poklanjalo tom njenom političkom značaju (na strani lokalne ljevice), nego njenoj kulturno-prosvjetnoj misiji. U tom smislu, prenaplašavan je doprinos Biblioteke širenju, kako se govorilo, progresivnih i revolucionarnih ideja u Gračanici.⁷ Na osnovu određene memoarske građe, Biblioteka je predstavljena kao institucija u kojoj su se “odškolovali” prvi gračanički komunisti u periodu između dva svjetska rata. Riječ je o prilično jednostranom pristupu, koji je bio uobičajen u našoj historiografiji do 1990. godine. Ustvari, bilo je to kulturno-prosvjetno društvo koje je, po svom programskom opredjeljenju, a vjerovatno i pod uticajem „Gajreta“ okupljalo omladinu svih nacionalnosti, odnosno vjeroispovijesti u Gračanici. To je, svakako, bio pogodan ambijent i za djelovanje većem grupe takozvanih naprednih, odnosno politički lijevo orijentisanih mladih ljudi u Gračanici, ali to nikako ne znači da je Biblioteka bila, „leglo komunista“. Naprotiv, tu je bilo različitih političkih opcija i uticaja, o čemu govori i slučaj Ratka Gadže, koji je kao član Akcionog odbora za osnivanje sreskog odbora omladine Jugoslovenske radikalne zajednice u Gračanici, u augustu 1936. godine, bio jedan od aktivnijih članova Društva, da bi nakon izbivanja Drugog svjetskog rata postao jedan od vodećih ustaša u Gračanici.⁸

3 Sjećanje na velikog pregaoca za prosperitet Islamske zajednice, bivšeg predsjednika Vrhovnog sabora, rahmetli dr. Mustafu Kamarića, *Glasnik islamske zajednice*, XXXVII/1974, br. 1- 2, 1-4

4 *Spomenica Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1951-1976. godina*, Sarajevo 1976, 187-188

5 Omer Hamzić, Znamenite Gračanlije, Dr. Mustafa Kamarić, prvi Gračanlija – doktor nauka, *Biljeg vremena*, br. 15, Gračanica 1994, 17

6 Omer Hamzić, Likovi zavičaja, Dr. Mustafa Kamarić, prvi Gračanlija doktor nauka, *Gračanički glasnik*, br. 15, Gračanica 2003, 27-32

7 Esad Tihčić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988, 85, 101. (dalje: E. Tihčić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina*).

8 E. Tihčić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina*, 87

Kulturno-prosvjetno društvo je djelovalo kroz nekoliko kulturno-umjetničkih grupa (muzička, diletantska i dr) koje su uspješno nastupale u gradu i okolini, pa i u drugim mjestima kao što su Tešanj, Maglaj i dr. Među njima je, svakako, prednjačila Biblioteka, za koju je Društvo iznajmilo prostorije od Vakufsko-mearifskog povjerenstva u zgradi nekadašnjeg starog kina, koja se i danas nalazi u glavnoj ulici Gračanice. Bilo je to centralno mjesto društvenog života i okupljanja ne samo mlađih već i starijih građana između dva svjetska rata. Kroz djelovanje biblioteke, formiralo se i jezgro naprednog omladinskog pokreta Gračanice, čijih je nekoliko istaknutih članova bilo pod uticajem KPJ između dva svjetska rata.⁹

Kao osnivač i član uprave Narodne biblioteke, Mustafa Kamarić je i nakon odlaska na dalje školovanje, nastojao da pomogne i unaprijedi rad Društva, donosio knjige i časopise, tokom ljetnih ferija, uključivao se u konkretne akcije. Na njegovu inicijativu, već 1931. godine, u sklopu Biblioteke, osnovana je i Narodna čitaonica, u koju je smješten prvi radio aparat u Gračanici. Za aktivnost Biblioteke i njenih članova vezano je i osnivanje prvog bioskopa u Gračanici, 1938. godine. Nabavka knjiga vršila se konstantno, prvenstveno poklonima njenih članova i ostalih grupa građana, kao i prihodima sa priredbi i od članarina. Nekoliko godina pred rat Biblioteka je imala oko 4.000 knjiga, što je za one prilike bio dosta bogat knjižni fond.

Prevazilaženje zaostalih shvatanja, konzervatizma, zatucanosti i bijede u narodu bio je glavni zadatak i krajnji cilj Društva. To su bile ideje „Gajreta“, koje je Mustafa Kamarić kao njegov pitomac nastojao realizovati i u svome rodnom mjestu. Tečajevi za opismenjavanje na volonterskoj osnovi i razbijanje zaostalih shvatanja, da žensku djecu ne treba školovati u uslovima kad je više od 80% stanovništva bilo nepismeno – više je od entuzijazma članova Biblioteke i njenog osnivača Mustafe Kamarića. Zato se, bez pretjerivanja, može reći da od osnivanja Narodne biblioteke u Gračanici, 1924. godine, zapravo, počinje moderno doba u kulturnom razvoju ovog kraja.¹⁰

Upravo su to imali u vidu i članovi Radne zajednice Narodnog univerziteta u Gračanici, prihvatajući inicijativu svog direktora Nesiba Sumana, negdje početkom 1974. godine, da se Skupštini opštine Gračanica predloži da Narodna biblioteka u Gračanici, koja je bila u sastavu Narodnog univerziteta (današnji Bosanski kulturni centar) ponese ime doktora Mustafe Kamarića – što je i prihvaćeno.

Pitomac „Gajreta“: studije i prvo zaposlenje u Beogradu

Prema izvorima sa Pravnog fakulteta u Beogradu, do kojih smo, pripremajući ovaj tekst, uspjeli doći, Mustafa Kamarić je bio odličan đak i student,

9 Omer Hamzić, Djelatnost Narodne biblioteke i uloga njenog osnivača Mustafe Kamarića u društvenom i kulturnom životu Gračanice između dva svjetska rata, *Gračanički glasnik*, br. 20, Gračanica 2005, 149-158. (dalje: O. Hamzić, *Djelatnost Narodne biblioteke*).

10 O. Hamzić, *Djelatnost Narodne biblioteke*, 149-158.

isticao se vanrednom marljivošću i inteligencijom i uživao veliki ugled među svojim vršnjacima kako za vrijeme svojih boravaka u Gračanici, tako i među kolegama, naročito studentima iz Bosne i Hercegovine, tokom svojih studija, a kasnije i službovanja u Beogradu.¹¹ Kretao se u vodećim krugovima beogradskog „Gajreta“ i bio jedan od najvrijednijih njegovih članova, posebno među studentima iz Bosne i Hercegovine. Kao svog istaknutog i već afirmisanog pitomca, kada je završio Pravni fakultet, Glavni odbor „Gajreta“ poslao ga je na specijalističke studije u Kairo.¹²

Osim „Gajreta“, kao student, a kasnije i službenik u vladinom uredu u Beogradu bio je jako aktivan i u mnogim drugim udruženjima, humanitarnim i drugim organizacijama. Duže vremena bio je predsjednik Udruženja studenata iz Bosne i Hercegovine „Petar Kočić“, saradivao u Akademskoj sekciji „Jadranske straže“, isticao se u radu Studentskog odbora Crvenog krsta, udruženja „Trezvenost“ itd.¹³

Na anonimnim konkursima na Univerzitetu za svoje istraživačke radove tokom studija dobio je dvije vrijedne nagrade. Prvi puta 1930. godine, nagradu Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika za temu „Prerađivačke i proizvođačke zadruge u Jugoslaviji“. Drugi puta, 1932. godine osvojio je najveću nagradu Univerziteta za svoju stručnu studiju iz trgovačkog prava pod naslovom „Društvo sa ograničenom odgovornošću“¹⁴

Izvlačenje muslimanskog bošnjačkog naroda iz bijede i kulturne zaostalosti bila mu je stalna preokupacija od dana dječastva pa do zrelog doba naučnog radnika i stvaraoca. To ga je i privuklo da se angažuje i dobar dio svog slobodnog vremena posveti „Gajretu“. Među studentima iz Bosne i Hercegovine bio je poznat po svom zalaganju za ravnopravnost bosanskih Muslimana sa ostalim narodima

11 Arhivska građa Pravnog fakulteta u Beogradu čuva se u Arhivu Srbije, pod sign. (ćirilicom) Г-205. Правни факултет у Београду (1898-1945). Period Pravnog fakulteta između 1927-1933. (u kom periodu je u njemu studirao Mustafa Kamarić) nalazi se u sljedećim fasciklama: IV fascikla - *Opšta arhiva (1927-1929/I)*, V fascikla - *Opšta arhiva (1929/II-1930)*, VI fascikla - *Opšta arhiva (1931-1932)* i VII fascikla (1933-1934). Uz arhivsku građu, kao posebna cjelina, nalaze se - Personalije. (U tim personalijama nalaze se i dosijevi - Mustafe i Hajrije Kamarića).

12 Zaslugom sarajevskog „Gajreta“ prokrćen je put školovanju bosanskohercegovačkih muslimana i omogućeno da se pod teškim uslovima obrazuje u raznim srednjim, stručnim i visokim školama kao i u savremenim zanatima nekoliko hiljada muslimana. Beogradski Gajret, pak, nastavio je kulturno-prosvjetnu misiju sarajevskog „Gajreta“. Omogućio je da jedan broj te omladine, naročito one ženske, nastavi i završi univerzitetske studije. Za te potrebe sagrađen je „Gajretov“ studentski dom 1932. godine. Kroz njega je prošlo nekoliko stotina studenata, uglavnom pripadnika islamske vjere. Među njima su neka značajna imena iz naše prošlosti, kao što su Meša Selimović, Ćamil Sijarić, Rifat Burdžović, Mehmed Begović, Midhat Šamić, Avdo Humo, Salih Brkić, Zija Dizdarević, Mustafa Kamarić, Džemal Bijedić, Hamdija Ćemerlić, Junus Međedović, Hamza Humo, Nedim Filipović i mnogi drugi.“ (<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dacic-gajret-zasluzan-za-skolovanje-i-kulturno-uzdizanje-muslimana>, pristup 2. 4. 2018); O aktivnostima Mustafe Kamarića u Beogradskom „Gajretu“ tokom studija, a i kasnije tokom službovanja u Beogradu, sve do Drugog svjetskog rata, vidi opširnije u: Dr. Nadir Dacić, *Beogradski gajret „Osman Đikić“*, Fakultet islamskih nauka u Beogradu i Naučno-istraživački institut IBN-SINA, Sarajevo, Beograd 2016, 216-218, 245, 316. (dalje: N. Dacić, *Beogradski gajret „Osman Đikić“*).

13 N. Dacić, *Beogradski gajret „Osman Đikić“*, 245.

14 *Gajret*, br. XIII/3, Sarajevo, 16. februar 1932, 46.

Kraljevine Jugoslavije, kao i za autonomiju Bosne i Hercegovine, i o tome pisao i držao zapažena predavanja, naročito u predratnoj uzavreloj političkoj atmosferi komadanja Bosne i Hercegovine i nategnutih srpsko-hrvatskih odnosa, upravo na liniji podjele Bosne. Na brojnim primjerima dokazivao je da su Muslimani bili u neravnopravnom položaju, mnogi u stanju socijalne bijede i zaostalosti, obespravljani i nacionalno ugnjetavani.

Koje je ideje zastupao i zašto se borio Mustafa Kamarić u tom periodu, za ilustraciju navodimo njegovo istupanje na Konferenciji muslimanske omladine na koju je Kulturno-socijalna sekcija Beogradskog „Gajreta“, 1. i 2. februara 1939. godine, okupila istaknute predstavnike muslimanske inteligencije iz cijele zemlje, „u cilju da se rasprave mnogi aktuelni problemi (...) najširih muslimanskih masa u našoj zemlji“¹⁵. Prema pisanju beogradske „Politike“, Mustafa Kamarić je, istupajući kao činovnik Državnog saveta, iznoseći niz statističkih podataka o broju Muslimana u Bosni i Hercegovini od prvog popisa 1879. godine do iza Prvog svjetskog rata, posebno istakao poražavajuću statistiku o školovanju i prosvjetnim prilikama među Muslimanima i još teži ekonomski položaj Muslimana. „Između ostalog, on je izneo da u svim građanskim školama u zemlji ima 1.723 učenika muslimanske vjere. Najteža situacija je u učiteljskim školama u kojima u cijeloj zemlji ima svega 38 učenika muslimanske vere. Izneo je i podatke o broju studenata na svima našim univerzitetima, pa je konstatovao da ih je bilo godine 1934/35. svega 238 muslimanske vjere. Od 4.485 nastavnika srednjih škola ima svega 56 nastavnika muslimanske vjere.“¹⁶ U istom članku „Politika“ donosi i poražavajuće podatke ekonomskog stanja Muslimana, koje je u svom izlaganju iznio Kamarić. „Od 3.054 industrijska preduzeća ima ih svega 36, čiji su vlasnici muslimani, a od toga su 19 strugare, 7 ciglana, dve tekstilne industrije i tako dalje, sve sa neznatnim kapitalom. Od otprilike 10.000 zadruga u cijeloj zemlji, čisto muslimanskih zadruga nema ni 30, sa svega 3.500 članova“¹⁷

Zapaženo je bilo i njegovo predavanje koje je održao u beogradskom Gajretu „Osman Đikić“ na Kurban-bajram 1939. godine o drastično malom broju Muslimana u tadašnjoj državnoj administraciji, naročito u višim nadležstvima “dok smo na služiteljskim (podvorničkim) položajima“, kako je rekao, „prilično uznapredovali.“ To je potkrijepio slijedećim podacima: od ukupno 2.492 činovnika ranga ministara, njihovih zamjenika i rukovodilaca viših državnih direkcija, svega tridesetorica su bili Muslimani ili 1,2%, što je samo po sebi govorilo o njihovom položaju u toj državi.¹⁸

15 „Juče je počelo zasedanje muslimanske školovane omladine“, *Politika*, br. 11020, 2. februar 1939, 6

16 *Isto*. Kao dopunu činjenicama o teškom stanju u pogledu školovanja muslimanske populacije tog vremena donosimo i sljedeće podatke: U 1930/31. godini bilo je svega 7 muslimanki na svim univerzitetima u zemlji, dok je 1938/39. godine Beogradski „Gajret“ izdržavao 28 muslimanki, od 36 koliko ih je pohađalo nastavu na fakultetima Beogradskog univerziteta <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dacic-gajret-zasluzan-za-skolovanje-i-kulturno-uzdizanje-muslimana>, pristup 2. 4. 2018).

17 „Juče je počelo zasedanje muslimanske školovane omladine“, *Politika*, br.11020, 2. februar 1939, 6

18 Ibrahim Kemura, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, „Veselin Masleša“ Sarajevo, Sarajevo 1986, 243-246

Kao što je rečeno, po završetku studija Mustafa Kamarić se odmah zaposlio kao službenik Ministarstva unutrašnjih poslova i Državnog savjeta Kraljevine Jugoslavije u Beogradu, u koji su primani samo izvrsni poznavaoči prava. Arhivski izvori potvrđuju da je Mustafa Kamarić u stručnom pogledu prednjačio u radu tog savjeta, jedno vrijeme bio i njegov sekretar.¹⁹

U novonastalim okolnostima njemačke okupacije Kraljevine Jugoslavije i formiranja kvislinške komesarske vlade generala Milana Nedića, Kamarić gubi službu i razrešava se dužnosti krajem septembra 1941. godine.²⁰ Napustio je Beograd i vratio se u Gračanicu, gdje se nastavio baviti advokaturom. Iako je, kao istaknuti predratni „Gajretovac“ i aktivni učesnik pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, bio pod paskom ustaškog režima, nalazio je načina da ilegalno pomaže narodnooslobodilački pokret jer je jedino u njemu vidio rješenje nacionalnog pitanja bosanskohercegovačkih Muslimana. Nije slučajno, što se po dolasku partizanskih jedinica na područje sjeveroistočne Bosne, sredinom 1943. godine, prihvatio dužnosti predsjednika ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora u Gračanicima.²¹ Neposredno po završetku rata, polovinom maja 1945. godine, na raspisanim izborima za opštinske odbore i Sresku narodnu skupštinu, izabran je za predsjednika Opštinskog odbora u Gračanicima.²²

Zrelo doba (Sarajevo). Pravni stručnjak, univerzitetski profesor i akademik

Iako je uživao veliki ugled u narodu kao i povjerenje novih vlasti, Mustafa Kamarić se nakon završetka rata nije dugo zadržao u rodnom gradu. U skladu sa kadrovskim potrebama nove države raspoređen je u zakonodavno-upravno odjeljenje Predsjedništva vlade Bosne i Hercegovine u Sarajevu, gdje je radio sve do izbora za nastavnika Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1947. godine. Kao pravni ekspert sa iskustvom za to vrijeme, a i kasnije, bio je angažovan u mnogim državnim organima i tijelima republičkog i saveznog značaja dajući tako veliki doprinos izgradnji pravnog poretka u zemlji. Između ostalog, aktivno je saradivao u Ustavnoj komisiji Skupštine SR Bosne i Hercegovine i drugim komisijama za proučavanje i pripremu pojedinih zakonskih nacrti. Bio je član Instituta za uporedno pravo u Beogradu, Jugoslovenskog udruženja za pravne nauke, Udruženja za uporedno zakonodavstvo u Parizu i Udruženja za pravo u Londonu.²³

Nakon izbora za nastavnika upravnog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu, započinje njegov plodan i opsežan nastavni i naučni rad. Vodio je katedru državnog i međunarodnog prava, obavljao funkciju predsjednika Savjeta Pravnog

19 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), k-73, *Državni savet Kraljevine Jugoslavije*, 1918-1944.

20 AJ, k-73, f-24. iz 1941. godine.

21 In memoriam, *Anali GHB*, knj. II i III, Sarajevo 1974, 259.

22 E. Tihčić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina*, 285.

23 Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Spomenica 60 godina ANU BiH 1951–2011*, Sarajevo 2011, 375-376.

fakulteta itd.²⁴ Pamte ga kao profesora i pedagoga koji je sa nevjerovatnom lakoćom i umješnošću stvarao prislan kontakt i sa studentima i sa kolegama saradnicima. „Kamarić je stekao opći respekt i poštovanje po svom ugledu kao naučenjak i stručnjak, po visokim etičkim kvalitetima kao i po svojoj taktičnosti, principijelnosti i stavovima koje je znao uvijek obrazloženo i s posebnim autoritetom braniti i po dubokoj privrženosti svojoj zajednici.“²⁵ Bio je uvažen kao pravni stručnjak „za problem raspodjele i dimenzioniranja nadležnosti normativne funkcije države i odnosa legislative i egzekutive.“²⁶

Na Pravnom fakultetu radio je preko 25 godina, predavao na Višoj upravnoj školi, Višoj školi za socijalne radnike, a jedno vrijeme i na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu.

Iako je imao zapaženo učešće na mnogim domaćim i međunarodnim naučnim skupovima i objavio više knjiga i stručnih radova iz oblasti upravnog prava (među kojima i univerzitetski udžbenik koji se i danas koristi), o stvaralačkom doprinosu dr. Mustafe Kamarića našoj pravnoj nauci, do danas nije napisan ni jedan ozbiljniji kritički osvrt, čak ni potpunija bibliografija objavljenih radova.²⁷

24 Pravni fakultet u Sarajevu osniva se *Zakonom o Pravnom fakultetu* u septembru 1945. godine, a počinje sa radom 1947. („Službeni list NR BiH“, br. 15/1945; Predsjedništvo Narodne skupštine NR BiH donosi Zakon o Pravnom fakultetu 20. augusta 1946. g. („Službeni list NR BiH“, br. 35/46). Pravni Fakultet počeo je sa radom u Prvosudnoj palati, da bi iste godine prešao u bivšu Šerijatsko-sudačku školu. Vidi opširnije u: Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini, (1945-1958)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2007, 85. (dalje: S. Milišić, *Institucionalizacija nauke u BiH*). Nakon donošenja *Zakona o Pravnom fakultetu* 1946. godine, delegiraju se matičari sa drugih fakulteta za izbor nastavnog osoblja fakulteta. Matičari su: dr. Mehmed Begović, redovni profesor kao predstavnik Pravnog fakulteta u Beogradu, dr. Gorazd Kušelj, redovni profesor i predstavnik Pravnog fakulteta u Ljubljani i dr. Pavle Rastovčan, sa Pravnog fakulteta u Zagrebu. Oni biraju 4 stalna i 2 honorarna nastavnika. Nakon toga, Pravni fakultet u Sarajevu počinje sa radom 6. februara 1947. godine. Deset godina kasnije, početkom 1957. godine ovaj fakultet ima pet redovnih, sedam vanrednih, 5 docenata i 10 asistenata. Doktorat stiče njih 7 i to jedan u Beogradu, tri u Zagrebu, među kojima i Kamarić i tri u Sarajevu. S. Milišić, *Institucionalizacija nauke u BiH*, 279-280.

25 S. Milišić, *Institucionalizacija nauke u BiH*, 279-280.

26 In memoriam, *Anali GHB*, knj. II i III, Sarajevo 1974, 259.

27 Ovdje donosimo nepotpun popis objavljenih knjiga i stručnih radova dr. Mustafe Kamarića: 1. Klasifikacija uredaba, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1955, 109-138; 2. O revokaciji upravnih akata, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1957, 65-77; 3. Primat egzekutive i široka ovlašćenja, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1956, 139-160; 4. *Problemi uredbe s naročitim obzirom na široka ovlašćenja*, Naučno društvo NRBiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1957, 227; 5. Razgraničenje područja zakona i uredbe, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1960, 127-143; 6. Savezna ustavna ovlašćenja za donošenje uredaba sa zakonskom snagom, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1972, 27-40; 7. Skupštinska kontrola uredaba, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1954, 77-96; 8. *Upravni postupak*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962; 9. *Upravni postupak*, Sarajevo 1969; 10. *Upravni postupak, 2. dopunjeno i izmijenjeno izdanje*, Pravni fakultet, Sarajevo 1978; 11. Notes: [adligat : izašlo kao skripta 1997. god] ; [štampano uz: 1. FESTIĆ, Ibrahim : Upravno pravo i 2. FESTIĆ, Ibrahim : Upravni spor]; 12 *Upravni spor*, Sarajevo 1968, Notes: [skripta]; 13. *Upravni*

Tako se, na primjer, u monografskom izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu (koje obuhvata period od 1951. do 2011), ne spominje „Prilog pitanju odnosa sudstva i uprave“ iz 1952. godine kao jedan od prvih radova Mustafe Kamarića, iz kojeg se mogu iščitati njegova osnovna naučna interesovanja i u mnogim kasnije objavljenih radovima.²⁸ Vidljivo je da su Mustafu Kamarića kao istraživača od početka privlačili suodnosi između sudske, zakonodavne i izvršne vlasti, a posebno suda i uprave, odnosno legislative i egzekutive u pravnom okruženju i specifičnostima jugoslovenskog socijalističkog uređenja.

Međutim, opšte priznanje naučnih krugova u zemlji i inostranstvu postigao je rezultatima svojih istraživanja na području raspodjele normativne djelatnosti između predstavničkih i upravnih organa u savremenoj državi. O tom složenom problemu napisao je opsežnu monografiju, pod naslovom „Problemi uredbe sa naročitim obzirom na široka ovlašćenja“, koja je objavljena u izdanju Naučnog društva Bosne i Hercegovine, 1957. godine. I ostali njegovi naučni radovi pretežno razmatraju spomenutu pravnu problematiku. Među ostalih, spomenut ćemo sljedeće naslove: „Skupštinska kontrola uredbe“, „Klasifikacija uredaba“, „Domen zakona i uredbe“, „Primat egzekutive i širokih ovlašćenja“, „Reorganizacija na području zakona i uredbe“ i dr. U ovim radovima, kako je ocijenila naučna kritika, obrađena su značajna pitanja iz domena odnosa legislative i egzekutive u savremenoj državi i kod nas. Spomenuti radovi u našoj naučnoj literaturi predstavljaju najširi zahvat u tom domenu i predstavljaju doprinos od trajne naučne vrijednosti. Da bi objasnio ili dao svoje kritičke primjedbe na pravnu praksu socijalističkog sistema, redovno se pozivao na primjere iz istorije države i prava kako kontinentalnog, tako i anglosaksonskog. U isto vrijeme uzimao je u razmatranje i pravnu praksu savremenih građanskih država, komparirajući je sa pravnom regulativom jugoslovenskog sistema socijalističkog samoupravljanja. Njegov udžbenik „Upravno pravo“, namijenjen prvenstveno studentima u praksi, prihvaćen je kao veoma cijenjena i korisna literatura, koja se koristi i danas u nastavi upravnog prava na svim pravnim fakultetima u zemlji

Visoki funkcioner Islamske zajednice Bosne i Hercegovine

Kao što je rečeno, posebno mjesto u biografiji dr. Mustafe Kamarića zauzima njegova dugogodišnja saradnja i angažman u organima Islamske zajednice, gdje je, sa kraćim prekidima, aktivno djelovao sve do svoje tragične

spor. 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Sarajevo 1978; 14. Uredbe izuzetnog stanja, *Godišnjak Pravnog fakulteta Sarajevo*, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, Sarajevo 1967, 101-118, 516. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Spomenica 60 godina ANU BiH 1951–2011*, Sarajevo 2011, 375-376.

²⁸ Mustafa Kamarić, Prilog pitanju odnosa sudstva i uprave, *Arhiv za pravne i društvene nauke* (Organ saveza udruženja pravnika Jugoslavije), god. XXXIX, knjiga VIII, novog (III) kola, br. 4, Beograd, oktobar-decembar 1952, 454-462. (urednici ovog uglednog časopisa tada su bili Moša Pijade i Jovan Đorđević).

smrti. Tu aktivnost najviše je ispoljio u pedesetim godinama prošlog stoljeća koje su obilježene mukotrpnim nastojanjima da se institucije ove vjerske zajednice obnove i osposobe za bolje i organizovanije djelovanje. Bio je svjestan da se i u tako nepovoljnim društvenim uslovima, upornim radom, pa i kooperativnošću sa nadležnim organima države može popraviti, pa i unaprijediti položaj Islamske zajednice. Bio je među onima koji su u to vrijeme smatrali da treba maksimalno iskoristiti tendencije izvjesnog popuštanja u odnosima tadašnjeg režima prema vjerskim zajednicama.

Bio je član Vrhovnog sabora Islamske zajednice, a u tri saziva i njegov predsjednik, odnosno član Vrhovnog islamskog starješinstva. Kao vrstan pravnik i dobar poznavalac ondašnjih prilika u Islamskoj zajednici Bosne i Hercegovine, pomogao je da se reformiše tadašnje zakonodavstvo u Islamskoj zajednici i osavremeni prema prilikama i vremenu u kojem se živi.

I pored velike zauzetosti raznim poslovima iz domena naučno-nastavnog rada, nalazio je vremena da se izravno na terenu lično upozna sa problemima Islamske zajednice, da ih razrješava na licu mjesta. Kao već afirmisani stručnjak iz oblasti upravnog prava, sa velikom pravnom praksom i iskustvom, bio je jedan od bliskih saradnika Reis-ul-uleme Hadži Sulejman ef. Kemure. Između ostalog, istakao se u pripremama za renoviranje i dogradnju Gazi Husrev-begove medrese i vraćanja u posjed objekata Islamskog fakulteta u Sarajevu.²⁹

Bio je začetnik ideje za obrazovanje Savjeta Gazi Husrev-begove biblioteke. Na sjednicama Savjeta, kojemu je čitavo vrijeme bio član njegovo mišljenje i sugestije su uvijek nailazili na puno razumijevanje i podršku. Kao član Savjeta naročito se zalagao da ta biblioteka, uz svoju osnovnu funkciju, bude i istraživačko-naučna ustanova. To je obrazložio u uvodniku prvog broja Časopisa *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*: „Pored pribavljanja, održavanja, čuvanja i davanja na upotrebu materijala iz svog knjižnog fonda u naučno-istraživačke svrhe, pribavljanja i obrađivanja rukopisnih i drugih djela iz oblasti islamistike i srodnih grana, prikupljanja, obrađivanja i čuvanja građe iz života i kulturne istorije Muslimana Bosne i Hercegovine, Gazi Husrev-begova biblioteka ima zadatak i da naučno sređuje rukopisni materijal i da naučno obrađuje pojedina pitanja iz oblasti islamistike, posebno ako je to vezano za prošlost i život Muslimana Bosne i Hercegovine. Važan vid ostvarivanja toga zadatka je naučna i stručna obrada i objavljivanje Kataloga rukopisnog materijala.“³⁰ Iz ovoga se vidi da su njegovi koncepti o Gazi Husrev-begovoj biblioteci bili vrlo dalekosežni, no nije dočekao da budu i realizovani.³¹

Prezentirajući osnovnu razvojnu liniju stabilizacije prilika u Islamskoj zajednici Bosne i Hercegovine i stvaranja uslova za ozbiljnije razvojne projekte

29 O aktivnosti Mustafe Kamarića vidi opširnije u: Amir Duranović, *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2015.

30 Dr. Mustafa Kamarić, Povodom Prvog broja, *Anali GHB*, knj. I, Sarajevo 1972, 4

31 In memoriam, *Anali GHB*, knj. II i III, Sarajevo 1974, 259

(izgradnja džamija, modernizacija vjerske nastave, pripreme za otvaranje Islamskog fakulteta, 1977. itd), Amir Duranović zaključuje da je zakonski osnov od 1953. godine, pružio mogućnost oporavka Islamskoj zajednici kroz aktivan rad sa državnim institucijama, što je u periodu do 1974. godine u Islamskoj zajednici i iskorišteno za infrastrukturnu obnovu, koja je u prvoj fazi „podrazumijevala saniranje šteta nastalih uslijed okolnosti Drugog svjetskog rata da bi u kasnim šezdesetim i početkom sedamdesetih poprimila oblike stabilne funkcionalnosti.“ Taj se period uveliko poklapa sa mandatom Reis-ul-uleme Sulejmana ef Kemere, kojem je Mustafa Kamarić bio od velike pomoći kao jedan od prvih njegovih saradnika. Pored evidentnih uspjeha na sređivanju stanja unutar Islamske zajednice, taj je mandat obilježen „i brojnim aktima osporavanja, opozicionog držanja prema Kemuri, omalovažavanja njegove ličnosti, školske spreme kao i spremnosti na saradnju sa državnim organima. Jedna drugačija perspektiva na njegov rad i doprinos reformama Islamske zajednice uopće, ponuđena je kao početak za bolju ocjenu njegova mandata, tek nakon što je smrću 1975. godine mandat bio okončan.“³² Od takvih omalovažavanja i osporavanja nije mogao biti pošteđen ni Mustafa Kamarić, kao glavni saradnik Reisa Kemure i kreator mnogih odluka Vrhovnog sabora i drugih organa Islamske zajednice.

Iako je ispoljavao neshvatljivo veliku energiju u rješavanju mnogih zamršenih i za to vrijeme osjetljivih problema sa kojima se suočavala Islamska zajednica u svom svakodnevnom radu, to je danas skoro potpuno zaboravljeno. Poneko ga se sjeti jedino u negativnom kontekstu, kao najbližeg saradnika „komunističkog“ reis-ul-uleme Sulejman ef. Kemere (stavljajući mu to valjda u grijeh), uz epitet „desne ruke Kemurine“ i naljepnicu režimskog činovnika, čak i „srebroljupca“, kojeg „umalo ne ukopaše bez hodže“.³³ Ali to je za neku drugu priču.

Umjesto zaključka

I pored toga što je kao akademik i dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu ostavio je iza sebe značajne naučne radove iz upravnog prava i teorije pravne nauke i što je istovremeno, pored svih svojih aktivnosti dao veliki doprinos u pravnom ustrojavanju Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine, Mustafa Kamarić je u široj javnosti (izuzev rodne Gračanice), pa i u naučnim i stručnim krugovima, danas gotovo potpuno zaboravljen. U nekim krugovima Islamske

32 Amir Duranović, *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine* (zaključak doktorske disertacije), Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2015.

33 Vidi: Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo 2004, 220; Preteča socijalističkog stroja: „Kamarić je kao ateista bio predsjednik Sabora islamske zajednice BiH“ (<http://thebosniatimes.ba/clanak/3766>, pristup 15. 7. 2017). SDA izvor najvećeg zla za Bošnjake: „dr. Mustafa Kamarić, predsjednik Sabora Islamske zajednice, odmah poslije Drugog svjetskog rata zatvorio je oko hiljadu mejtefa i ukinuo svaki trag arapskog pisma u kulturi Bošnjaka.“ (<http://freshpress.info/kolumne/sda-izvor-najveceg-zla-za-bosnjake/>, pristup 15. 7. 2017).

zajednice i šire gotovo je proskribovan kao najbliži suradnik „komunističkog“ Reisa, u čemu možda i leže razlozi te njegove zapostavljenosti. Ovaj znameniti Gračanlija, univerzitetski profesor i akademik, vrijedan društveni radnik, pedagog i pravnik, ne zaslužuje da se njegovo ime koristi u dnevno-političke, a pogotovo unutarbošnjačke razračune. Naprotiv, zahtijeva mnogo dublja istraživanja, koja će, kroz historijski kontekst, promatrati životopis ove ličnosti i u prvom redu stručnoj, ali i široj javnosti pružiti opširnija i detaljnija saznanja, posebno o Kamariću kao jednom od prvih profesora i utemeljitelju Katedre upravnog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu, te njegovom naučnom doprinosu u toj pravnoj oblasti. Ovaj rad je samo kratko podsjećanje na tu obavezu.

Summary

Regardless of being an academic and a long-term professor at the Faculty of Law in Sarajevo, leaving us with the significant scientific works in Administrative Law and Legal Science Theory, and, at the same time, in addition to all his activities, contributing greatly to the legal organization of the Islamic Religious Community of Bosnia and Herzegovina, Mustafa Kamarić became almost completely forgotten today in the wider public (with the exception of his birth place Gracanica), even in the scientific and professional circles. In some Islamic community circles and beyond, he was almost proclaimed as the closest co-worker of the “communist” Reis, which could perhaps represent the reasons for his negligence. This notable man from Gracanica, a university professor and an academic, a hard-working social worker, pedagogue and lawyer, does not deserve for his name to be used in daily-political, and especially not for intra-Bosnian settling of accounts. On the contrary, this requires much more extensive research, which will, through the historical context, observe the biography of this personality and provide the professional, as well as wider public with more detailed and elaborated information, particularly about Kamarić as one of the first professors and the founder of the Department of Administrative Law at the Faculty of Law Sarajevo, and his scientific contribution to this area of law. This paper is just a brief reminder of that obligation.

BOSNA U OSMANISTIČKOM FOKUSU: PARALELE JUGOSLOVENSKOG I POSTJUGOSLOVENSKOG PERIODA

Apstrakt: *Više od četvrt stoljeća nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine kao samostalne države van Jugoslavije, primjeren je period za uporednu analizu historiografskih rezultata. U ovom radu pažnja je posvećena osmanističkoj obradi bosanskog prostora u različitim društvenim okvirima, finansijskim i kadrovskim kapacitetima, afinitetima i ideološkim usmjeravanjima. Neke oblasti naučnog rada su, naravno, imale prirodan slijed aktivnosti, u nekim je nužno moralo doći do prilagođavanja, dok su pristupi i fokusi na nekim poljima razvili posve nove oblike u duhu savremene osmanistike. Planirano izlaganje je zbir praktičnih iskustava na polju osmanističkog rada kako u jugoslavenskom tako i postjugoslavenskom periodu.*

Ključne riječi: *Osmanistika, Bosna, historiografija, Jugoslavija.*

BOSNIA IN FOCUS OF OTTOMAN STUDIES: PARALLELS OF THE YUGOSLAV AND POST-YUGOSLAV PERIOD

Abstract: *More than a quarter of a century after the international recognition of Bosnia and Herzegovina as an independent state outside of Yugoslavia, a period for a comparative analysis of historiographic results is appropriate. In this paper, attention is devoted to the treatment of Bosnian territory in various social frameworks, financial and personnel capacities, affinities and ideological orientations. Certain areas of scientific work, of course, had a natural sequence of activities, some needed to be adjusted, while approaches and focus in some fields developed completely new forms in the spirit of contemporary osmanism. The planned exhibition is a collection of practical experiences in the field of the Ottoman work in both the Yugoslav and post-Yugoslav periods.*

Key words: *Ottoman studies, Bosnia, historiography, Yugoslavia.*

Inicijalni motiv ovom radu je mudrost sažeta u slijedećem: *Da bi porazio jedan narod, dovoljna je jedna bitka u kojoj ćeš ga pobijediti. Da bi potpuno porobio i potčinio jedan narod, samo mu napiši historiju.*

Bosna je, u svom najširem smislu, bila te sudbine da su joj najviše historiju pisali drugi, iako su pojedini domaći istraživači ugradili jake elemente u strukturu čak i svjetske historije. Prije bilo kakvog govora o tome u kolikoj mjeri i kako su se osmanisti iskazali u istraživanju i pisanju o Bosni u jugoslavenskom i postjugoslavenskom periodu, željela bih da kratko i jasno izdefiniro nešto što mnogi i u struci miješaju.

Prvo, u javnosti se historičarem danas naziva svako ko je iole izašao sa studija historije, a to ne stoji. Zvanje historičara se stiče istraživačkim rezultatima, a ostalo mogu biti školovani nastavnici, profesori historije i sl.

Drugo, koristeći pravo kadra obrazovanog u jugoslavenskom osmanističkom krugu, s razlogom ću ponoviti nešto o problematici semantičkog prerastanja pojma „osmanista“ i pratećih termina.¹ Navest ću jedan slikovit primjer. U predgovoru zborniku izlaganja sa 3. međunarodnog simpozija za predosmanske i osmanske studije, održanog u Sarajevu 1978. godine, stoji da je na skupu učestvovalo - 82 osmanista, turkologa i islamista.² Već i površan uvid u spisak učesnika govori da je na pomenutom skupu, među evropskim, posebno balkanskim istraživačima praktično bilo najmanje historičara, a među njima jedan koji se bavi cijelog života isključivo srpskom nacionalnom historijom 19. stoljeća, Dušan Berić. Nisam sigurna da je potrebno puno razmišljanja da li je Dušan Berić bio osmanista, turkolog ili islamista na tom skupu. Ostalo su uglavnom bili istraživači, najčešće proizašli sa filoloških katedri gdje su učili arapski, turski ili perzijski jezik. Zbog backgrounda pojedinih orijentalista i istraživača koji su završili VIŠT, medresu ili teologiju, ili su svojim širokim obrazovanjem habilitirali i znanja o ogromnoj islamskoj civilizaciji čiji je dio ona osmanska, oni su nazivani sa punim uvažavanjem islamistima, kao stručnjacima u islamskim naukama.³ Dakle, pored toga što su se osmanističkim temama bavili i osmanisti i turkolozi i islamisti u ondašnjem značenju, postojala je i distinkcija značenja pojma osmaniste u različitim vremenskim periodima. Dok se osamdesetih godina prošlog stoljeća, znači, pravila razlika između osmaniste i turkologa, i pored uslovljenosti često istim

1 Na to sam skrenula pažnju na Osmom naučnom skupu *Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci*, održanom 23. juna 2018. godine. Izlaganje pod nazivom *Historiografski duh, vrijeme i rad u sjeni: Odgovorna misija bosanskohercegovačkih osmanistica* planirano je da se objavi u *Godišnjaku BZK „Preporod“* Sarajevo.

2 *82 ottomanistes, turcologues et islamistes en provenance de 17 pays européens et hors de l'Europe ont participé à cette réunion scientifique*. III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije: Zbornik radova, Sarajevo 18-22. septembar 1978, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 30/1980, Sarajevo 1980, 1.

3 Darko Tanasković je predavao predmete od Arapskog jezika i književnosti, Turskog jezika, Perzijske književnosti, pa do Osnova islamske civilizacije, islama i kršćanstva i dugog niza drugih predmeta, a danas se uglavnom naziva uglednim islamologom ili islamistom. Samo bih vas pozvala da uporedite to značenje riječi „islamista“ sa onim koji se danas rabi u medijima.

obrazovanjem za jedno i drugo, danas je pojam osmaniste sužen samo na historičara osmanskog perioda uz regionalno uočljiv niz neobičnih apsursa. Jedan od njih je najčešći dojam da je osmanistika studij historije sa poznavanjem nešto malo turskog, pa je posljednjih godina čest prizor komisija kod odbrane doktorskih radnji iz oblasti osmanistike gdje kandidat poznaje orijentalne jezike i posebno osmansku paleografiju, a članovi komisije ne. Razlozi su administrativne prirode i rezultat uporne samoizolacije pojedinih katedri. No, to je odvojena tema, a ja ovakvim uvodom želim istaći da kroz svoje izlaganje pod riječju osmanista podrazumijevam osmaniste u najširem smislu, i stručnjake za osmanski period, izvore osmanske provenijencije, orijentalno-islamsku civilizaciju, i općenito historičare novog vijeka i pravnike koji su imali Bosnu u svom naučnoistraživačkom fokusu.

Ideološka uslovljenost razvoja osmanistike u Bosni i Hercegovini, a time i cijele historiografije velikim dijelom je diktirala i okvire u kojima će osmanisti tretirati Bosnu i bosanski prostor. O dugotrajnom otporu akademskog kadra uvođenju nastavnog predmeta historije Bosne i Hercegovine (što se proteglo čak i u periodu nakon rata), o opstruiranju rada na toj historiji, o strahu od predimenzioniranja nacionalne historije naroda Bosne i Hercegovine, o stvaranju „tekovine da se Bosna i Hercegovina od doseljenja Slovena na Balkansko poluostrvo smatra srpskom zemljom“ i drugim pitanjima, pisala sam u studiji „Iskušenja vremena i odgovornost historičara“.⁴ Ne može se reći da osmanisti, historičari, pravnici nisu uočavali sve propuste i namjerna zaobilaženja u historiografiji. „Muslimanski historičari“ su sukcesivno, zdravom kritičkom analizom ukazivali da neka od najvećih imena Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu pokazuju potpuno nepoznavanje historije Bosne i Hercegovine kao svoje domovine čak, a da im vannaučni razlozi trajno onemogućavaju da tu historiju ikad i nauče. Avdo Sućeska je zamjerao na loše obrađenoj historiji Bosne, a naročito historiji bosanskih Muslimana, Mehmedalija Bojić na totalnom ignoriranju ustanaka muslimanskih seoskih masa u Bosni i Hercegovini protiv osmanskog feudalizma u 17. i 18. stoljeću, Mustafa Imamović na tome da je sva *Istorija Jugoslavije* svedena na historiju tri „velike“ nacije (Srba, Hrvata i Slovenaca), a manji jugoslavenski narodi svedeni na uzgredni detalj na fonu „velikih“ historijskih zbivanja.⁵

Zbog širine te problematike, u ovom izlaganju želim istaći karakter i realizaciju samog odnosa bosanskohercegovačkih osmanista prema bosanskom prostoru. Tu se odmah pojavljuje pitanje koje je u regionu hronično najprimjetnije među bosanskohercegovačkim osmanistima: poimanje bosanskog prostora. Najjednostavnije je reći da je Bosna prostor na kojem živi bosansko stanovništvo koje ima svoj jezik. Iako je svaki ovaj pojedini opis dovoljno kod nas problematičan da bude zasebna tema, izdvojit ću nekoliko ključnih oblasti njihovog međusobnog preplitanja u osmanističkim radovima.

4 Ramiza Smajić, *Iskušenja vremena i odgovornost historičara*, *Context*, časopis za interdisciplinarnu studiju, Centar za napredne studije, god. 3, br. 2, Sarajevo 2016, 35-76. (dalje: R. Smajić, *Iskušenja vremena i odgovornost historičara*).

5 R. Smajić, *Iskušenja vremena i odgovornost historičara*, nap. 64, 54.

Prvo, među zajedničkim masovno prihvaćenim navikama osmanista jugoslovenskog i postjugoslovenskog doba jeste perspektiva bosanskog prostora iz sadašnjosti sa beskrupuloznom upotrebom naziva države Bosna i Hercegovina kao kontinuiranog tako kompaktnog izraza od najstarijih vremena i nikakvom opravdanošću za period koji se pokušava rasvijetliti. Za primjer se podsjetimo brojnih naslova naučnih i stručnih radova tipa: *Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, *Bosna i Hercegovina: 1827-1849*. i dugog niza sličnih naslova u kojima se pojam Bosna i Hercegovina upotrebljava na način kao da je riječ o državnoj zajednici istovjetnoj kroz različite historijske periode. Ovo namjerno naglašavam zbog onih koji se pravdaju kako u svojoj obradi pod tim naslovom misle(!) na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Takva anahrona ležernost se može dopustiti u svakodnevnoj komunikaciji, ali za akademski kadar i literaturu, pogotovo u historiji kao nauči fakata, to nema opravdanja. Svijetle tačke u osmanističkoj produkciji u ovom smislu uglavnom dolaze od onih koji su radili direktno na izvorima, jer izvori bilježe uglavnom onovremeno imenovanje. Autori koji su u većoj mjeri ili bar parcijalno bili dosljedniji izvornim terminima su: Hazim Šabanović sa izrazima Bosansko krajište, Bosanski pašaluk i sl, Ahmed Aličić sa još izvornijim izrazom Bosanski ejalet itd.

U postjugoslovenskoj osmanistici izvjesnu pažnju terminologiji su posvetile Hatidža Čar-Drnda, Fazileta Hafizović, Snježana Buzov, Enes Pelidija itd. Naravno, dešavala su se pri tom i odstupanja od standardnog jezika u odnosu na općeprihvaćene nazive (janjičari-jeničeri-janičari), ali to je vezano i za promjene u pristupima vlastitoj prošlosti (pašaluk-ejalet), za nedostatke historiografske opće leksike (valija-guverner-namjesnik, sultan-car-padišah), za jačanje uticaja pojedinih balkanskih historiografija kroz vlastitu terminologiju (višestoljetna upotreba riječi Selanik na prostoru Bosanskog ejaleta krajem 19. stoljeća ustupa mjesto nazivu Solun, npr. Ihlevne postaje Livno bez „h“) itd.

Drugo, a što proizlazi iz prvog: Poslije rata 1992-1995. osmanistika obolijeva od bolesti koja rijetko pogađa rad nebosanskih naučnika – od lokalizacije! To ću vam pokazati preko jedne pojave posljednjih dana, a što ima tragova i u osmanističkom ležernom pristupu ovoj problematici. Ovih dana su bili izbori za Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka. Svi naši mediji, upravo iz razloga totalnog anahronog gledanja na pojam Sandžaka, uporno to nazivaju Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka, a radi se, ustvari, samo o BNV srbijanskih dijelova Sandžaka! Ostali dijelovi pripadaju drugim državama. U Crnoj Gori, npr, postoji isto BNV, a i Crna Gora teritorijalno ima dijelove Sandžaka. Paralelno sa takvom anahronom lokalizacijom dolazi i do parcijalizacije svijesti o narodu, pa se čak osmanisti koji rade isključivo period u kojem je Bosanski ejalet (od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice) odjednom vežu za današnje granice Bosne i Hercegovine, a narod koji se van tih granica i danas naziva Bošnjacima i svoj jezik naziva bosanskim, ostaje van okvira interesovanja. Ovdje ne govorim samo

o današnjim Bošnjacima kao muslimanskom stanovništvu Bosne, o tome bi trebalo da govore istraživači savremene historije, nego o Bošnjacima koji su bili i katolici, i pravoslavci. Zamislite kakav je osjećaj kad u Mađarskoj naidete na katoličke porodice iz Mostara koje za sebe kažu da su Bošnjaci i čak prave distinkciju u odnosu na katolike koji dolaze sa hrvatskih prostora koje ili koji se nazivaju Šokcima. Đ. Šarošac ovako opisuje neke detalje: „Hrvati koji ovdje žive dobro poznaju etničku granicu. Bosanske Hrvate nikada nisu zvali Bošnjacima, kako su oni sami sebe nazivali. S obzirom da naselja seoskih Šokaca (Hrvata) od Bosanskih Hrvata odvaja cesta koja vodi iz Pečuha prema Mohaču, nazivaju ih ‘oni preko drumu’. A podravski Šokci, budući da se Bošnjaci nalaze sjeverno od njih, iz Viljanske i Šikluške planine, dali su im ime ‘Planinci’. Zbog postojećih jezičnih, kulturnih i gospodarskih sličnosti etničke skupine Šokaca i Bosanskih Hrvata, javna uprava te mađarsko i njemačko stanovništvo Županije naziva ih Šokcima, a žitelji susjednih mađarskih sela Bošnjacima (bosnyák).⁶ U jednoj raspravi srpskog mitropolita Stevana Stratimirovića *O Vlasima*, stoji da „Turci u Bosni i Srbiji svakog hrišćanina Bosanca i Srbina Vlahom nazivaju.“ (Istakla R.S)⁷ Treba li naglašavati da bosanskohercegovački osmanisti do prošle godine nisu uzeli u fokus ovakve cijele kolonije migranata koji su svoj put završili na prostorima van granice Bosanskog ejaleta.

Treće, Sarajevo je bilo jak centar jugoslavenske osmanistike, pa i danas kolege iz bivših jugoslavenskih republika tvrde isto. Orijentalni institut u Sarajevo formiran je 1950. godine. Da je formiran sa tendencijom puno šireg naučnog angažmana, očito je bilo iz prvog naziva njegovog časopisa: *Prilozi za istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom upravom*.⁸ Zavladała je, međutim, čudna jedna neinventivnost i nezainteresiranost bosanskohercegovačkih osmanista u traganju za odgovorima na brojna namjerno ili stihijski zaobiđena pitanja. Bosna je kao dio Osmanske države nasljednik sjajnih vrijednosti koje daleko od toga da su obrađene. Teško je naći nekoga od bosanskih osmanista koji bi mogli dati detaljnije

6 Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, Budapest 1990, 45. (dalje: Đ. Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*).

7 Posebno obratiti pažnju na radove Đure Šarošaca o bosanskim Hrvatima koji žive u Baranji, u gradu Pečuhu, a i u selima Kukinju, Semelju, u Salanti (gdje su došli u 18. stoljeću, a danas čine 32% sela), Udvaru kod Pečuha, Nijemetu, Poganu, itd. Šarošac konstatira da je stanovništvo sela Kukinj „po porijeklu ‘bošnjačkog jezika’ i da su ostali ovdje od vremena Turaka, a došli su iz okolice Mostara.“ Dalje Šarošac zaključuje: „Znamo da se taj zapis ne odnosi na jezik, jer takav jezik ne postoji, već na područje odakle su došli – na Bosnu.“ Đ. Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 20. U jednoj raspravi srpskog mitropolita Stevana Stratimirovića *O Vlasima*, stoji da „Turci u Bosni i Srbiji svakog hrišćanina Bosanca i Srbina Vlahom nazivaju.“ (Istakla R.S), *Letopis Matice srpske*, knj. 228, Novi Sad 1938, 119.

8 Kasnije je ipak bilo negodovanja da je „stari greh što je u nekadašnjem jugoslovenskom rasporedu središta naučnih istraživanja, Zagrebu ostavljeno da izučava latinske izvore, Sarajevo turske, a Beogradu vizantijske“, kao i da „niko nema više potrebe za izučavanjem turske arhivske građe nego srpski narod, a Beograd kao kulturna prestonica u tome ima prednost“ Milorad Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994, Beograd 1995, 18.

informacije o tome koliko se poštovao *Zakon o zaštiti prava životinja*, da je u Bosni proveden *Zakon o zaštiti ljudske sredine* koji Evropa nije dobila prije početka 20. stoljeća! Da je poštovan u potpunosti *Zakon o humanom ponašanju prema uhapšenima*. Da je od 15. stoljeća proveden *Zakon o zaštiti potrošača*?

Na ranije pomenutom skupu u Preporodu sam spominjala da li smo se ikad zapitali zašto je *Putopis* Evlije Čelebije kod nas ostao samo u svom djelimičnom prevodu? Čelebijin rukopis ima ukupno 12 svezaka. Hrvatska već naveliko radi na ponovnom priređivanju njegovih bilješki vezanih za „hrvatske“ krajeve. Ja sam kolegama pokušavala da sugeriram isto za „bosanske“ krajeve, jer je historiografija počela da betonira selektivne detalje, pogrešnu terminologiju i subjektivna viđenja. S druge strane, svaki pokušaj nove obrade se bez ikakve analize proglašava unutar struke negativnim revizionizmom od strane onih kojima odgovara status quo u današnjem nivou naučnih istraživanja u Bosni i Hercegovini. Kad je riječ o samom *Putopisu*, ne mogu preskočiti to da on i pored jako lascivnih detalja o našim mjestima i ljudima, ima izuzetnih drugovrskih sadržaja. To je odličan izvor i za lingviste slavenskih jezika, „zapadnorumelijskih“, a i istraživače svakodnevnog života, odnosa prema homoseksualizmu, konzumaciji alkohola i sl. U zabilježenom rječniku u *Putopisu* navedene su cijele rečenice iz naših krajeva. Rječnik je namjenski pravljen za vojnike da mogu komunicirati sa domaćim ljudima, da mogu tražiti hrane za konje, pa ima i malo nepristojnijih zahtjeva, ali eto, mora se znati da postoji i taj sadržaj, ukoliko ne želimo ostati naučnici sa selektivnim pristupom izvoru. U vezi sa zaobilaznjem samo kao paradigmu ću spomenuti konzumaciju alkohola o čemu činjenice mogu narušavati mit i ideale koje poneko ima o višestoljetnom osmanskom sistemu. Evlija Čelebija, npr, opisuje (ne)zgodu koja se u kratkim crtama ovako odvila: nakon osvajanja jedne primorske tvrđave, osmanska vojska je pronašla u podrumima vino i ponapijali se. Nailazi Evlija Čelebija i oni ga zovu da im se pridruži. On ustukne govoreći: „U mojoj kući se ni list duhana nije ispušio, a da još vino pijem?!“ Pijani vojnici su skočili na njega, izvukli oružje uz riječi: „Gazi malini yemeyen kafirdir, kafiri öldürmek caiztir!“ (Onaj ko odbija gazijskog plijena, on je neprijatelj/nevjernik, a neprijatelja/nevjernika ubiti je dozvoljeno!) Evlija Čelebija se jedva spasio tom prilikom i u svom *Putopisu* ostavio zabilješku o tome. Takvih detalja je puno preskočeno, danas možemo reći neopravdano, jer su osmanisti objasnili i sastav vojske i poluvojnih redova, i prisutnost vinograda i vina, i ponašanje u saraju, a to nije nipošto ono što se može čak i sad zaključiti kao konačno u historiografiji, jer nije.⁹

Stereotipna i pojednostavljena historiografija uglavnom dolazi iz lijenosti da se radi na sebi ili iz straha od sramoćenja. Mustafa Imamović je iznenadio svojim riječima da prihvata kao kompliment optužbe da je npr. njegova *Historija Bošnjaka* stvorila mit o Bošnjacima. Nije Imamović ovim potvrdio da je pisao o mitu, nego je htio da kaže da je bar Bošnjacima dao mjesto u historiografiji. I on sam je ovu knjigu pisao kao historiju bosanskih muslimana, ali kad je objavio 1993. promijenio

⁹ Vidjeti: Ramiza Smajić, Osobnosti bošnjačke tradicije u pluralističkom osmanskom društvu, u: Naučni skup *Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)*, Sarajevo 2016, 187-210.

je naziv u Historija Bošnjaka, kako su se bosanski muslimani službeno tad nazvali. „Kako god mi zvali jedan konkretan narod Muslimanima ili Bošnjacima, Albancima ili Šiptarima, Mađarima ili Ugarima itd, to ne mijenja činjenicu da taj narod postoji i živi svoju historijsku sudbinu.“ „Taj narod je to svoje biće uvijek jasno iskazao na način na koji su mu to političke prilike dozvoljavale,“¹⁰ ali o tim prilikama treba istraživati, učiti. Nažalost, nisam jednom potvrdu iz izvora našla samo kod književnika. Možda što književnici po svojoj prirodi ne vole granice, a možda i što se uvijek mogu pozvati na neki svoj tekst da je to ipak samo književnost. Čak i djelima ljudi koji spadaju u naše prve historiografe umanjujemo značaj tvrdnjom da hronike ne spadaju u prvorazredne izvore, dok svjetska nauka i posebno arhivske institucije u cilju širenja kulture sjećanja rade cijele projekte uključivanja narativne historije u takve izvore, promovirajući multiperspektivne i multidisciplinarnе pristupe.

Da je niz ovakvih pitanja ostavljen po strani, vidi se najčešće na visokorangiranim okupljanjima i temama kolega iz inostranstva koji postavljaju naoko krajnje jednostavna, svakodnevna pitanja, ali vi shvatite da se o tome ne govori našim studentima, da se ne daju takve teme za diplomske, magistarske i doktorske radove, niti se o eventualnim rješenjima za neobrađene teme raspravlja. To su pitanja poput onih koje pojedine kolege i ja neformalno pokušavamo razriješiti žedno hvatajući jedni od drugih poneki usputni detalj na koji naiđemo u nekom izvoru ili literaturi. Jedno od takvih je, npr. kakav je bio sistem označavanja kuća u mahalama kasaba ili gradova, ako su bili brojevi, od čega je brojanje počinjalo. Ja sam u svojoj tezi bila u potrazi za tim gdje se organizira smještaj za masu muhadžira kad dolaze iz pravca Budima, Slavonije u samo središte Bosne. Dakle, historija nisu samo datumi bitaka i mirova.

Zaključak

Osmanisti kroz izvore dobijaju na širini pogleda i zaista je hendikep da osmanista ima malo. Dok kod nas jedan osmanista priredi izvor, što je mukotrpno, osmanističke teme rade drugi. Pretraživanje ruske produkcije, npr. srpske, hrvatske, turske i svjetske općenito, pokazuje da oni itekako rade osmanističke teme vezane za Bosnu. Stranci rade studije o identitetu Bosne, o granicama Bosne, o migracijama u Bosni, o genocidu u Bosni, o historiji Bosne. Za to vrijeme, historičari u Bosni nemaju ni strukovnog udruženja na nivou Federacije Bosne i Hercegovine, a kamoli da napišu jednu višeautorsku historiju Bosne. U tom smislu vraćam se na početnu mudrost: *Da bi porazio jedan narod, dovoljna ti je jedna bitka u kojoj ćeš ga pobijediti. Da bi potpuno porobio i potčinio jedan narod, samo mu napiši historiju.*

10 <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/195/intervju.shtml>

Summary

Researchers of Ottoman period through the sources get the breadth of view and it is really a handicap that there are few researchers of Ottoman period. While one of prepares an Ottoman historical source for use, which is painstakingly hard, themes and subjects from Ottoman studies are done by others. If we browse Russian production, or even Serbian, Croatian, Turkish, and world-wide, we can see that they are doing a great deal of the Ottoman topics related to Bosnia. The foreigners are studying the identity of Bosnia, Bosnia's borders, Bosnia's migration, the genocide in Bosnia, and the history of Bosnia. During this time, historians in Bosnia do not even have a professional association at the level of the Federation of Bosnia and Herzegovina, let alone one broad history of Bosnia written by multiple authors. In that sense, *I am returning to the initial wisdom: In order to defeat one nation, one battle is sufficient for you to defeat it. To fully enslave and subjugate a nation, just write its history.*

OPISMENJAVANJE STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA (1941-1945)

Apstrakt: Autor u radu predstavlja stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine do Drugog svjetskog rata, te napose objašnjava aktivnosti koje su vođene kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva u periodu Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a). Dakako, poseban osvrt je dat predstavljajući procesa opismenjavanja stanovništva preraslog za redovnu osnovnoškolsku nastavu, te na aktivnosti koje su tim povodom odvijane u okviru NOP-a na području Bosne i Hercegovine. Pored toga, opismenjavanje djece kroz pohađanje osnovne škole, kao i opismenjavanje na području Bosne i Hercegovine koje je bilo pod fašističkom okupacijom i upravom Nezavisne države Hrvatske (NDH), dato je okvirno s ciljem dobijanja potpunije slike o ovom procesu. Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat imala veoma visok procenat nepismenog stanovništva. Koliko su fašistička okupacija, ratni vihor, ljudski i materijalni gubici usložnili ovu situaciju i da li su tokom rata, na oslobođenim područjima, pronađeni adekvatni metodi rada na opismenjavanju stanovništva, autor objašnjava na stranicama ovog rada.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Narodnooslobodilački rat, opismenjavanje stanovništva, analfabetski tečajevi.

LITERACY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S POPULATION IN THE PERIOD OF PEOPLE'S LIBERATION WAR (1941-1945)

Abstract: The author of the paper presents the state of literacy of the population of Bosnia and Herzegovina until the Second World War, and in particular explains the activities that are conducted with regard to the literacy of the population in the period of the National Liberation War (NOR). Certainly, a special review was given to the presentation of the literacy process of the population, which is an outgrowth for regular primary school education, and on the activities that took place on the occasion of the NOR on the territory of Bosnia and Herzegovina. In addition, the literacy of children through attending elementary school, as well as literacy in Bosnia and Herzegovina under the fascist occupation and administration of the Independent State of Croatia (NDH), were partly given

in order to review the framework state. Bosnia and Herzegovina had a very high percentage of the illiterate population before the Second World War. How fascist occupation, warfare, human and material losses have compounded this picture, and whether during the war, in the liberated areas, adequate methods of working for the literacy of the population were found, the author explains on the pages of this paper.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, People's Liberation War, population literacy, analytical courses.*

Uvod

Kada su u pitanju rezultati dosadašnjih historiografskih istraživanja kulturno-prosvjetnih prilika za vrijeme NOR-a u Bosni i Hercegovini, radi se uglavnom o predstavljanju kulturne slike koja uključuje organizovanje prvih priredbi, predavanja, pripremu i rasturanje prvih vojno-propagandnih letaka ili pitanja obnavljanja rada starih te osnivanje novih osnovnih škola. Kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva preraslog za školu, koje je vršeno kroz analfabetske tečajeve isto nije bilo predmet posebne obrade u dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine iz oblasti savremenog doba, već je uzgred tretirano dovođenjem u kontekst prilikom obrade drugih tema. Dapače, i kada se govorilo o ovom pitanju, isto se nije predstavljalo za područje cijele Bosne i Hercegovine, nego tek za određena oslobođena područja, najčešće Bosanske krajine. Za razliku od susjedstva, ni ovakvih radova skoro da i nema u historiografiji Bosne i Hercegovine 21. stoljeća. Imajući u vidu navedeno, a nastojeći pronaći polazne osnove za konkretna pitanja procesa opismenjavanja u periodu obnove, autor u ovom radu nastoji objasniti stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine do Drugog svjetskog rata, te napose istražiti i objasniti aktivnosti koje su vođene kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva u periodu NOR-a.

Prateći stanje pismenosti u Bosni i Hercegovini u radu se između ostalog donose statistički podaci sa popisa stanovništva iz 1910, 1921. i 1931. godine, te kada je u pitanju period NOR-a, dati su između ostalih i podaci iz štampe koji oslikavaju stanje direktno sa terena.

Stanje pismenosti stanovništva do Drugog svjetskog rata

Prve zvanične podatke o pismenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini dao je popis stanovništva od 10. oktobra 1910. godine, kada je evidentirano 87,8% nepismenog stanovništva iznad 7 godina starosti.¹ Najmanje nepismenih

¹ U osmanskom periodu školski sistem je bio zasnovan na konfesionalnoj osnovi, te su u skladu s tim djelovale tri vrste konfesionalnih škola: muslimanske, pravoslavne i katoličke, a od kraja 16.

bilo je u tadašnjem sarajevskom okrugu (82,1%), a najviše u bihaćkom (94,2%).² Nepismenost stanovništva bila je veliki problem za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i Kraljevine Jugoslavije, ali je posljedicama Drugog svjetskog rata stanje dodatno usložnjeno.

Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u Jugoslaviji je bilo nepismeno 50,5 % stanovnika, od toga u Bosni i Hercegovini visokih 78,2%. Prema popisu iz 1931. godine nepismenih (nepismeni i bez oznake pismenosti) je bilo 4.408.471 stanovnika ili 44,6 %, Što se tiče područja današnje Bosne i Hercegovine 1931. godine nepismenost je iznosila preko 70%. Najveći broj nepismenih bio je na selu i kretao se od 80 do preko 90 %.³

U Drinskoj banovini, čije je sjedište bilo u Sarajevu, a obuhvatala je i skoro cijelo područje sjeveroistočne Bosne, stanje pismenosti prema popisu stanovništva iz 1931. godine je bilo slijedeće: čita i piše – 377.994 (37,5%), samo čita 4.057 (0,4%), nepismeni i bez oznake pismenosti 626.280 (62,1%), a čak 72,6% u Vrbaskoj banovini. Na području sreza Tuzla nepismeno je bilo 47.853 stanovnika ili 74,6%.⁴

Najteže stanje je bilo u srezovima prozorski, cazinski, bugojanski, duvanjski, vlasenički i dr, u kojima je nepismenost iznosila preko 80%. U travničkom kotaru bilo je sela u kojima se nije mogao naći nijedan pismen čovjek ili ih je bilo svega nekoliko na 200-300 stanovnika.⁵

Pismenost se više širila među muškim nego među ženskim stanovništvom, što je posljedica lošijeg položaja žene u društvu. U periodu od 1921. do 1931. godine procenat nepismenosti u Bosni i Hercegovini je smanjen za 8,2% (13,2% stoljeća i jevrejske škole. Dakle, sve škole su tada postavljene na vjerskim temeljima, nastava je bila neujednačena, izvođena po različitim planovima, sa različitim udžbenicima koji su odabrano pristizali iz susjednih zemalja. Najviše je bilo muslimanskih škola, prvenstveno mekteba i medresa, kao i njihovih polaznika. Uprkos postojanju ovih škola, nepismenost je bila znatno izražena, te je pred austrougarsku okupaciju na prostoru Bosanskog ejaleta bilo svega 3% pismenog stanovništva. Ovaj podatak treba uzeti sa rezervom jer je procenat pismenih u Bosni i Hercegovini tada bio daleko veći uzmemo li u obzir da je veliki dio muslimanskog stanovništva znao čitati i pisati na arapskom jeziku. Međutim prema uzusima nove austrougarske vlasti pismen je bio onaj ko čita i piše latinično pismo. Senaid Hadžić, Azem Kožar, Obrazovne prilike tuzlanskog kraja u zadnjoj deceniji osmanske uprave (1868-1878), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli*, br. 7, Tuzla 2006, 34; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 30-31; Senaid Hadžić, *Primjeri suživljenja. Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, Tuzla 2017, 338.

2 Znatne razlike u pismenosti postojale su među stanovništvom različitih vjeroispovijesti, kod muslimana nepismenost 1910. godine iznosila je 94,7%, kod pravoslavaca 89,9%, dok je kod katolika iznosila 77,5%, Milan Babić, O pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine, *Pregled, časopis za društvena pitanja*, br. 2, Sarajevo 1954, 161. (dalje: M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*).

3 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938; M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*, 161-162.

4 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938, 4-32.

5 Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove, *Arhivka praksa*, br. 21, knjiga 2, 2018, 90-106. (dalje: S. Hadžimusić, *Opismenjavanje stanovništva*).

muških i 3,2% ženskih) stanovnika, što je manje nego u periodu između 1910. i 1921. godine kada je opismenjeno 9,6% stanovnika.⁶

Znatna doprinosa u kulturno-prosvjetnom radu među stanovništvom Bosne i Hercegovine u ovom periodu dala su nacionalna kulturno-prosvjetna društva koja su osnovana još početkom 20. stoljeća, za vrijeme austrougarske uprave. Osnovana sa ciljem da obrazuju narod i stvaraju inteligenciju u svome nacionalnom korpusu, društva vremenom proširuju svoju djelatnost na organizovanje analfabetskih tečajeva, osnivanje zadruga, čitaonica, biblioteka, kulturnih sekcija, te se bave izdavačkom djelatnošću. Od kulturno-prosvjetnih društava ističe se kod Bošnjaka „Gajret“⁷, kod Srba „Prosvjeta“⁸ a kod Hrvata „Napredak“.⁹ Osim „Gajreta“ kod Bošnjaka je djelovalo i društvo „Narodna uzdanica“.¹⁰

6 M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*, 162.

7 Kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ osnovano je 20. februara 1903. godine. Društvo nije djelovalo u dva perioda: 1914-1918. i 1941-1945. godina. U vrijeme Kraljevine SHS, „Gajret“ postaje prosrpski orijentisan i kao takav nastavlja djelovati sve do 30. aprila 1941. godine kada je zabranjen, a imovina je predata „Narodnoj uzdanici“. KPD „Gajret“ je 1939/40. godine u Bosni i Hercegovini imao 109 mjesnih odbora i 80 povjerenika. Više o nastanku i djelovanju „Gajreta“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941)*, Sarajevo 1986; Ibrahim Kemura, O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 20, Sarajevo 1984, 63-84; Ibrahim Kemura, Muslimanska kulturno-prosvjetna društva, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 227-237; Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini – Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012, 318-319, 399, 476. (dalje: S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*).

8 Srpsko kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta“ osnovano je 18. augusta 1902. godine. Društvo je u dva perioda prestajalo sa radom: 1914-1918. i 1941-1945. godina. Prostorije društva su zatvorene i zapečaćene 17. juna 1941. godine. Društvo je formalno raspušteno 22. juna 1942. godine. „Prosvjeta“ je naročito puno ulagala u stipendiranje pa je tako 1914. godine stipendirala 507 studenata na visokim školama i 1.360 učenika u srednjim školama. Društvo je decembra 1940. godine imalo 17.567 članova i 295 biblioteka od čega se u Drinskoj banovini nalazilo 94 biblioteke. Više o osnivanju i radu „Prosvjete“ vidi u: Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga V, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2001; Uglješa Guzina, „Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete“, *Prosvjetina poslanica*, br. 5, Tuzla 2002, 52-63; Slavica Klarić, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo „Prosvjeta“ (1902-1949)*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo 2004, 5-9.

9 Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ nastalo je od „Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola“, osnovanog u Mostaru 14. septembra 1902. godine i „Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovinu“, osnovanog u Sarajevu 11. novembra 1902. godine. Sarajevskom se društvu 1904. pridodaje ime „Napredak“, i kako su oba društva imala gotovo identične ciljeve i zadatke, 9. juna 1907. godine ujedinjuju se i djeluju pod zajedničkim imenom „Napredak“. Više o osnivanju i radu „Napretka“ vidi u: Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)*, Sarajevo 2002; Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918-1941)*, Sarajevo 2015; Tomislav Išek, O osnutku i početku rada Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 27, Sarajevo 1994, 49-60; Nikola Čiča, Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća, *Baština sjeveroistočne Bosne*, časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, br. 1, Tuzla 2010, 165-175.

10 Kulturno-prosvjetno društvo „Narodna uzdanica“ osnovano je 17. oktobra 1924. godine na Bentbaši kao protuteža prosrpskim orijentisanom „Gajretu“. „Narodna uzdanica“ je 1937. godine

Na tečajevima u organizaciji društva Napredak i Hrvatske narodne zajednice u periodu od 1912. do 1917. godine u Bosni i Hercegovini je opismenjeno oko 14 hiljada ljudi. Vaninstitucionalna akcija nametala se kao jedino rješenje u periodu kada školski sistem nije mogao obuhvatiti ni svu djecu, a posebno ne one koji su prerasli tu dob.¹¹ Održavali su se zvanični tečajevi za opismenjavanje u okviru društava, ali i oni nezvanični koje su nacionalna društva i političke organizacije podržavale, gdje su pismeniji seljaci podučavali nepismene po privatnim kućama i drugim pogodnim mjestima i prilikama.

Nacionalna kulturno-prosvjetna društva organizovala su niz analfabetskih tečajeva do uvođenja diktature 1929. godine, kada su i tečajevi za opismenjavanje postali jedna od djelatnosti koje je država pokušala staviti pod potpunu kontrolu. To je značilo da su ih od tada mogle držati samo službene osobe, učitelji u školama, po odobrenim programima i pod kontrolom vlasti.¹²

Država nije mogla izgraditi dovoljno škola po selima, niti je bilo dovoljno učitelja, a i djeca koja su polazila školu činila su to neredovno (zbog velike udaljenosti od škole, angažovanosti na poljoprivrednim radovima), pa je sekundarna nepismenost (zaboravljanje naučenog) premašivala postotke izražene u službenim statistikama. Pored toga, problem je predstavljalo i osjetno zapostavljanje područja s većinskim katoličkim i muslimanskim stanovništvom prilikom državnih nastojanja da unaprijedi školstvo.¹³ Shodno tome, u školskoj 1937/38. godini od 335 hiljada školskih obveznika, tek njih 40% je polazilo školu.¹⁴

Među bošnjačkim stanovništvom u ovom periodu je vladala izrazita nepismenost, a pored nespremnosti države da promjeni ovakvo stanje za isto je

imala 38 mjesnih odbora i 34 povjereništva u Bosni i Hercegovini. Tokom Drugog svjetskog rata „Narodna uzdanica“ je nastavila djelovati, ali je dobila prefiks „Hrvatsko muslimansko društvo“. Više o osnivanju i radu „Narodne uzdanice“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*, Sarajevo 2002; Ismail Hadžiahmetović, *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine*, Tuzla 1998; Ibrahim Kemura, *Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica“, Prilozi*, Institut za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982, 305-313.

11 Suzana Leček, Suradnja HKD „Napredak“ i Seljačke sloge u kampanji opismenjavanja, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 36, br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004, 1102-1103. (dalje: S. Leček, *Suradnja HKD Napredak*).

12 *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. godine s objašnjenjem*, Zagreb 1930, 153-157.

13 U novembru 1933. godine, Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije uputilo je žalbu Ministarstvu prosvjete u Beogradu zbog slabe zastupljenosti muslimanskih učitelja u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini. Kao primjer je navedena Muška narodna osnovna škola u Zenici gdje, kako se ističe, i pored ogromne većine muslimanskih učenika u školi rade samo dva muslimana: Mehmedalija Husika i Šuhreta Pihura. Bilo je još ovakvih dopisa i žalbi, a vlast se uglavnom pravdala kako se ne radi o planskom nezapošljavanju muslimanskog kadra već da nema raspoloživih učitelja muslimana za namještanje, Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, drugo izdanje, Zagreb-Sarajevo 2015, 193-194. (dalje: A. Jahić, *Vrijeme izazova*).

14 S. Leček, *Suradnja HKD Napredak*, 1103.

kritikovana i islamska zajednica.¹⁵ Da su kritike koliko toliko bile počele davati rezultate pokazala je inicijativa na suzbijanju nepismenosti koju je 1938. godine pokrenuo Vakufsko-mearifski saborski odbor, koji je u tu svrhu dao izraditi i štampati odgovarajuću količinu početnica za nepismene i druge prigodne literature. Pri sreskim vakufskim povjerenstvima osnovani su posebni odbori za realizaciju akcije, uključujući mjesne imame, učitelje i profesore. Planirano je da se analfabetskim tečajevima i distribucijom popularnog štiva smanji tada poražavajući broj nepismenih među Bošnjacima. Na čelu cjelokupne kampanje bio je Glavni odbor za suzbijanje nepismenosti, osnovan pri Ulema-medžlisu, sa reisom Spahom na čelu.¹⁶

Opismenjavanje je 1939. godine bilo u samom začetku, tada je u Bosni i Hercegovini prijavljeno 33, a vlasti su odobrile rad 21 tečaja, na kojim je opismenjeno 1.827 stanovnika. Godine 1939. u Bosni i Hercegovini su radile 1.092 osnovne škole sa 151.000 učenika.¹⁷ Prema podacima vlasti nepismenost žena u Bosni i Hercegovini 1939. godine je iznosila 87,65%, a muškaraca 56,46%. Manji broj nepismenih nalazio se u gradovima i većim naseljima, dok su sela zbog nedostatka škola bila pretežno nepismena.¹⁸ Prosvjetna politika Kraljevine Jugoslavije dovele je do toga da je u 1941. godini u Bosni i Hercegovini bilo nepismeno preko 70% stanovništva. Obrazovanje je bilo privilegija samo uskog kruga ljudi i to uglavnom iz bogatih familija, a prosvjećenost je bila na niskom nivou.¹⁹

Drugi svjetski rat će ovu ionako nepovoljnu sliku dodatno usložniti, tako da je Bosna i Hercegovina poslije završetka rata bila suočena sa ogromnim razmjerama nepismenosti.

15 Tuzlanski profesor Adem Bise pisao je 1937. godine o „hipokriziji bošnjačke uleme“ koja je slala svoju djecu u svjetovne škole, a istovremeno udaljavala vjernike od savremenog obrazovanja i europskih kulturnih vrednota. Učenje bez znanja o onome šta se uči imalo je, prema Bisi, samo jedan cilj: držati mase u neznanju i slijepom slijeđenju svojih pretpostavljenih. Posebno je kritikovao rad mekteba, jer kako navodi oni nemaju naučni cilj i nesluže se naučnim sredstvima: „Većinom se u tim mejtefima od muslimanske djece načine gramofonske ploče; ako se ta gramofonska ploča vremenom izliže, kaže se: dijete mi vjeru zaboravilo u vlaškoj školi.“, Više vidi: Adem Bise, *Da li može Musliman živjeti evropskim kulturnim životom i ostati dobar Musliman* (Kur'an u teoriji i praksi), Tuzla 1937, 65; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 198-199.

16 Kako bi za akciju zainteresovao što veći broj nepismenih i kod njih pobudio želju za čitanjem i pisanjem, Vakufsko-mearifski odbor je otkupio veću količinu *Narodnih pjesama muslimana Bosne i Hercegovine*, koje su dijeljene polaznicima tečajeva i među narodom, Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb 2010, 594-595.

17 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Ministarstva prosvjete NRBiH (dalje: MPBiH), Odjeljenje za narodno prosvjeđivanje, dok.br. 257/51, Likvidacija nepismenosti i kulturno-masovni rad, materijal s konferencije, Sarajevo 1951, 1-2.

18 ABiH, MPBiH, dok. br. 257/51, *Likvidacija nepismenosti*, Sarajevo 1951, 2.

19 Denis Bećirović, Prosvjetne i kulturne prilike u sjeveroistočnoj Bosni 1945-1953, *Stav*, br. 8-9, Tuzla 2004, 83.

Narodnooslobodilački rat – kratak osvrt

Drugi svjetski rat na teritoriji Jugoslavije i Bosne i Hercegovine odvijao se u periodu od 1941. do 1945. godine. Kraljevina Jugoslavija je 6. aprila 1941. godine, bez prethodne objave rata, napadnuta od strane fašističkih sila predvođenih Njemačkom i Italijom. Pred snažnim njemačkim napadima, jugoslavenska kraljevska vojska već prvih dana se našla u stanju potpunog rasula. U takvim okolnostima, vlada je napustila zemlju, a njen predstavnik general Kalafatović kapitulaciju Jugoslavije potpisuje 17. aprila 1941. godine. Time je za samo dvanaest dana Aprilskog rata, Kraljevina Jugoslavija u cijelosti okupirana.²⁰ U novoj podjeli zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina je uključena u sastav Nezavisne Države Hrvatske, koja je proglašena 10. aprila 1941. godine.²¹ Demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu.²²

Antifašistički ustanak na području Bosne i Hercegovine i Jugoslavije povela je Komunistička partija Jugoslavije. Borbe su vođene protiv fašističkih sila Njemačke i Italije, ali i ustaša i četnika. Ustanak je prerastao u Narodnooslobodilački pokret, a isti je uz znatne napore izdejstvovao konačno oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije 1945. godine.²³ Još i prije oslobođenja Sarajeva (6.

20 Više vidi u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998. (dalje: E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*), Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka, treće izdanje*, Sarajevo 2006; Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Hurst & Company, London 2013; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019.

21 Nezavisna Država Hrvatska ili NDH proglašena je 10. aprila 1941. godine u Zagrebu. Dok su u Zagreb ulazile njemačke motorizovane formacije opunomoćenik Ante Pavelića, bivši austrougarski pukovnik Slavko Kvaternik, preko Radio-Zagreba je proglasio uspostavljanje iste. Njemačka i Italija su priznale NDH već 15. aprila, a nakon toga su to učinile i ostale članice Trojnog pakta i države s profašističkim i pronacionalističkim režimima. Dapače, ova hrvatska država nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije okupacione zone, njemačku i italijansku, a crta razdvajanja presjecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka. U NDH su donesena ista i slična rješenja koja su bila na snazi u nacističkoj Njemačkoj, među kojima su bili i oni o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi. Pod pokroviteljstvom države osnivani su sabirni i koncentracijski logori, likvidirani i prisilno iseljavani Srbi, Jevreji, Romi ali i brojni drugi neistomišljenici. Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća, II*, Zagreb 2005, 185-187. (dalje: D. Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe*); E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 118-119.

22 Više vidi: Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd 1962; Rafael Brčić, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1970, 19-99.

23 Prve borbe u Bosni i Hercegovini, na poziv Komunističke partije Jugoslavije otpočele su 27. jula 1941. godine, napadom ranije formiranih partizanskih grupa na Drvar, Oštrej i Bosansko Grahovo. Iste su završene porazom fašističkih sila u proljeće 1945. godine. O Drugom svjetskom ratu, Narodnooslobodilačkom pokretu i borbi na području Bosne i Hercegovine, više vidi u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998; *Zbornik dokumenata-podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd 1971; Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; Grupa autora, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjige od I. do III, Tuzla

april 1945), oslobođeni su veliki dijelovi teritorije Bosne i Hercegovine. Tuzla je oslobođena još 17. septembra 1944. godine.²⁴

U Drugom svjetskom ratu Jugoslavija je izgubila 1,7 miliona stanovnika, a 3,3 miliona ljudi ostalo je bez krova nad glavom. Neposredna materijalna šteta koju je u ratu pretrpjela Jugoslavija bila je 1,4 puta veća od materijalnih gubitaka Velike Britanije.²⁵ Što se tiče Bosne i Hercegovine, prema relevantnim istraživanjima u Bosni i Hercegovini je poginulo oko 407.000, uglavnom radnoaktivnog produktivnog dijela stanovništva.²⁶ Materijalni gubici su bili ogromni. Od svih grana privrede, posebno je stradala industrija. Tako je drvna industrija ostala bez 121 pilane, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike Sode u Lukavcu (Solvay d.d), Elektro Bosne u Jajcu.²⁷

Ratno razaranje nije obišlo ni školstvo, kulturu, komunalnu i saobraćajnu infrastrukturu. Saobraćajna struktura Bosne i Hercegovine između dva rata bila je nedovoljno razvijena, te je Bosna i Hercegovina bila prometno izolirana. Ovo stanje dodatno je pogoršano tokom rata. U aprilu 1945. godine bilo je upotrebljivo 481 km pruge, a u maju već 710 km. Od 395 lokomotiva koliko je bilo neposredno nakon rata, svega 47 je bilo upotrebljivih.²⁸

O prosvjetnoj politici Nezavisne Države Hrvatske

Nezavisna Država Hrvatska ili NDH proglašena je 10. aprila 1941. u Zagrebu. Dok su u Zagreb ulazile njemačke motorizovane formacije opunomoćenik Ante Pavelića, bivši austrougarski pukovnik Slavko Kvaternik, preko Radio Zagreba je proglasio uspostavljanje iste. Njemačka i Italija su priznale NDH već 15. aprila, a nakon toga su to učinile i ostale članice Trojnog pakta te države s profašističkim i pronacionalističkim režimima. Dapače, ova hrvatska država nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije okupacione zone, njemačku i italijansku, a crta razdvajanja presjecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka.²⁹ U NDH su donesena ista ili slična rješenja koja su bila na snazi

1979-1987; Jeremija Ješo Perić, Dževad Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu, Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Lukavac 1989.

24 Grupa autora, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga III, Tuzla 1987.

25 The Times, *Atlas svjetske povijesti*, Ljubljana-Zagreb 1986, 314.

26 O demografskim gubicima Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu više vidi: Bogoljub Kočević, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, *Jugoslavija. Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata*, Zagreb 1993.

27 Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2007, 233. (dalje: A.Kožar, *Historija BiH*).

28 Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo 2011, 104.

29 Demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo, i dalje ka sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno od demarkacione linije bilo je njemačko, a južno od iste italijansko okupaciono područje. Privredno značajnije oblasti Bosne i Hercegovine potpale su pod njemačku kontrolu. Zakonskom odredbom od 7. juna 1941. godine, određena je istočna granica NDH,

u nacističkoj Njemačkoj, među kojima su bila i ona o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi. Pod pokroviteljstvom države osnivani su sabirni i koncentracijski logori, likvidirani i prisilno iseljavani Srbi, Jevreji, Romi ali i brojni drugi neistomišljenici.³⁰

NDH je negirala posebnost Bosne, ali i Bošnjaka koje je smatrala za „najkorjenitiji i najplemenitiji dio hrvatskog naroda“. I pored toga, temeljno pitanje za bošnjačke političke i vjerske predstavnike je bilo da li Bošnjaci u NDH mogu ostvariti bolja vjerska i građanska prava u odnosu na bivšu državu? Nakon poglavnikove poruke reisu Fehimu ef. Spahi, u kome je izražena želja da se muslimani u NDH osjećaju „svoji na svome“, „slobodni, ravnopravni i zadovoljni“, u Islamskoj zajednici je preovladalo pozitivno raspoloženje prema novoj državi. Međutim, data obećanja nisu se pokazala u praksi, Bošnjaci su ostvarivali minimalna prava, a bili su na meti kako četničkih tako i ustaških zločinaca.³¹

U ustaškoj vladi pitanja prosvjete bila su u nadležnosti Ministarstva bogoštovlja i nastave, koje će promijeniti naziv u Ministarstvo nastave, odnosno kasnije Ministarstvo narodne prosvjete. Pri njemu je organizovano posebno odjeljenje za osnovne (pučke) škole. Ustaški režim je označio neophodnim stvaranje „hrvatskog školstva“ koje će odgajati hrvatsku omladinu u državnom i nacionalnom smislu.³²

Planirano je da škola bude poluga ustaške vlasti, a da bi to postala morala se provesti reorganizacija i diferencijacija u odnosu na zatečeno stanje. Među prvim dokumentima novog režima bila je zakonska odredba o izdavanju spomen-svjedodžbi, kao znak sjećanja na uspostavljanje NDH.³³

koja se podudarala sa istočnom granicom Bosne i Hercegovine, čime je dovršeno uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav NDH, koja je bila podijeljena na 22 administrativne oblasti – velike župe. Na bosanskohercegovačkoj teritoriji formirane su župe: Hum sa sjedištem u Mostaru, Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću, Lašva i Glaž sa sjedištem u Travniku, Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu, Vrhbosna sa sjedištem u Banja Luci, Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli, Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu. Velike župe Hum i Krbava-Psat zahvatale su i teritorije van područja Bosne i Hercegovine. E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 118-119.

30 D. Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 185-187*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 199-202; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991). Hrvatski pogled*, Zagreb 1999, 242-244; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994. i 2002.

31 O položaju Bošnjaka u NDH više vidi: Adnan Jahić, Bošnjaci i Nezavisna Država Hrvatska: od nade i lojalnosti do ogorčenja i otpora, *Bošnjačka pismohrana*, br. 28-31, sv. 9, Zagreb 2009/2010, 43-54.

32 Sanja Gladanac, Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna, *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2012, 74-75. (dalje: S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*).

33 Spomen-svjedodžbe su dobili učenici završnog razreda škole, a iste su izdate bez ocjene. Zaduživani su organi prosvjete i uprave škola da ove svjedodžbe podijele uz veliki ceremonijal protkan programom ustaške propaganda. Također, donesen je propis kojim se produžila aktuelna školska godina od 12. maja do 9. juna. Zakonskom odredbom oslobođeni su svi učenici srednjih i stručnih škola polaganja završnih maturalnih ispita. Na ovaj način su riješena pitanja završetka posljednje predustaške školske godine na cijeloj teritoriji NDH. M. Papić, *Školstvo*, 63-64.

Upliv ustaške ideologije u državnu prosvjetnu politiku vidljiv je već prvih mjeseci djelovanja nove vlasti, kada je dotadašnja jugoslovenska (srpska) ideologija zamijenjena ustaškom. Dakle vršena je dejugoslavenizacija i kroatizacija školskog sistema. U namjeri da se školski sistem stavi u funkciju širenja i učvršćivanja ustaške ideologije uveden je *korijenski pravopis*, promjenjen kalendar školskih proslava, izmijenjeni nastavni programi, te štampani novi udžbenici. Umjesto ranije izučavanog francuskog i engleskog jezika, u srednjoškolsko obrazovanje se uvode njemački i italijanski jezik što je bilo u skladu s vanjskopolitičkom orijentacijom Nezavisne Države Hrvatske.³⁴

Za početak školske 1941/1942. godine koju je trebalo u potpunosti prilagoditi vlastitoj ideologiji, ustaška vlast je uradila složene pripreme, uključujući donošenje novih nastavnih planova i programa koji bi odgovarali ciljevima ustaške države. U „Nastavnoj osnovi za pučke škole“, kako se zvao nastavni plan i program nisu izvršene veće promjene u odnosu na plan i program Kraljevine Jugoslavije, osim kod tzv. nacionalnih predmeta: hrvatski jezik, povijest i zemljopis. Za hrvatski jezik je potcrtano da mora biti „središte cjelokupnog školskog rada“, iz povijesti je predviđeno izučavanje prošlosti samo hrvatskog naroda, a iz zemljopisa NDH i njena administrativno-teritorijalna podjela na župe i kotareve. Planom i programom utvrđen je rad škola u četiri godišta.³⁵

U pogledu jezika i pisma objavljen je propis o ukidanju ćirilice u cjelokupnom javnom i političkom životu, pa naravno i u školama. Radilo se na odabiru novih nastavnika na koje bi se režim mogao osloniti, a u isto vrijeme vršena je čistka postojećih kadrova. Samo jednim potezom, 15. maja 1941. godine otpušteno je iz službe u Bosni i Hercegovini čak 95 profesora i učitelja, Srba i Jevreja. Smijenjeni su i svi direktori i upravnici škola, a masovna otpuštanja su nastavljena sve do jeseni, odnosno do početka nove školske godine.³⁶ S obzirom na brojnost Srba u NDH, napravljena je određena diferencijacija na „domaće Srbe“, rođene u NDH, koji su bili privremeno prihvatljivi i „strane Srbe“, rođene u Srbiji i Crnoj Gori, koje je bez izuzetka trebalo odstraniti s područja hrvatske države. Prema tome, srpski nastavnici porijeklom iz Srbije i Crne Gore su otpušteni iz službe što je legalizovano i objašnjeno kao ispravljanje nepravdi iz prethodnog monarhističkog sistema. Domaćim Srbima koji su zadržani u nastavi, kao i ostalim nastavnicima, glavni preduslov ostanka u službi bio je neisticanje protuhrvatskog stava u međuratnom periodu, te odanost novoj državi i političkom režimu.³⁷

U škole je uveden kao obavezan pozdrav „Za dom spremni“, kao i poseban oblik molitve kojom je počinjala i završavala se nastava. Učlanjivanje učenika u

34 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 75; Intervju.

35 Azem Kožar, Prosvjetne prilike u toku Drugog svjetskog rata sa posebnim osvrtom na stanje osnovnog školstva na području općine Tuzla, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću. Studije i članci*, Tuzla 2010, 288. (dalje: A. Kožar, *Prosvjetne prilike*).

36 M. Papić, *Školstvo*, 65.

37 *Sarajevo u NDH: Do kraja 1941. jevrejski učenici su nestali iz dnevnika sarajevskih škola*, Intervju Sanja Gladanac iz Instituta za istoriju u Sarajevu, www.novi.ba, objavljeno 14.04.2016, zadnji pristup ostvaren 21.06.2019. (dalje: S. Gladanac, *Intervju*, 2016).

Ustašku mladež jedno vrijeme je bilo obaveza uslovljena dobijanjem školske svjedodžbe.³⁸

Državna antisemitska politika se u školskom sistemu ogledala u vidu diskriminirajućih odluka prema kojima je za upis u škole bila presudna „rasna pripadnost učenika odnosno njihovih roditelja“. Zakonski je bilo jasno definisano da se zbog rasnog porijekla, u srednje i građanske škole „učenici(ce) izraelitske vjere (Židovi) uopće ne mogu upisivati“. Zabranom sticanja srednjoškolskog obrazovanja režim je želio obezvrijediti jevrejski narod i potisnuti ga iz javnog života.³⁹

Za razliku od srednjih škola, u osnovne škole su se mogli upisivati jevrejski učenici kojima je u početku bilo dozvoljeno redovno pohađanje nastave, dok je od 1942. godine propisano njihovo odvojeno poučavanje od djece arijevskeg porijekla. Uprkos otvorenoj antisemitskoj politici terora, kao i nepovoljnim zakonskim rješenjima, analiza prezimena đaka u gradskim školama u Sarajevu ipak otkriva pojedinačne primjere pohađanja nastave od strane jevrejskih učenika. Oni su pak pokušavali svoje porijeklo prikriti drugačijim vjerskim izjašnjavanjem (kao pripadnici katoličke, islamske, grkoistočne vjere), ali s intenziviranjem antisemitske politike terora ubrzo nestaju iz školskih klupa.⁴⁰

Učenici pravoslavne vjeroispovijesti mogli su se upisivati u škole, ali su vođeni na posebnim spiskovima i bilo im je zabranjeno nacionalno izjašnjavanje.⁴¹

Ćirilичno pismo uklonjeno je iz javnog života, pa tako i iz školskog sistema. Knjige pisane ćirilicom i one pisane „u srpskom duhu“ sklanjane su iz školskih biblioteka. Školski fondovi, koji su do tada obično nazvani po ličnostima iz srpske historije preimenovani su u hrvatske nazive. Isti je slučaj bio i sa nazivima škola koje su na prostoru župe Vrhbosna također u periodu Kraljevine Jugoslavije nazivane po ličnostima iz srpske historije, uspostavom ustaške vlasti jednostavno su preimenovane u *Državna pučka škola* ili *Državna realna gimnazija*, a docnije i po imenima zaslužnih Hrvata, npr. *Državna mješovita pučka škola Ante Starčević*. Uporedo s tim, nova prosvjetna vlast se bavila i dekoracijom školskih učionica u kojima je obavezno morala biti istaknuta slika poglavnika Ante Pavelića.⁴²

Također, školski sistem je bio prožet i vjerskim sadržajem. Povodom početka školske godine u crkvama su održavane mise za katoličku djecu, a u džamijama dove za muslimansku djecu. Vjerski sadržaji su organizovani uporedo sa školskim proslavama, pa se tako poslije priredbe u školi išlo na misu u crkvu i slično.⁴³

38 Kroz uključivanje u Ustašku mladež (ogranak ustaškog pokreta) kod sve omladine od 7. do 21. godinu nastojalo se učvrstiti nacionalno-politički odgoj i osjećaj domoljublja spram Nezavisne Države Hrvatske. Ustaška mladež je bila dio školskog sistema, u tom smislu je provodila vannastavne aktivnosti, organizovanje priredbi, tjelovježbi, humanitarnih akcija. Bilo je zabranjeno organiziranje omladine izvan Ustaške mladeži. M. Papić, *Školstvo*, 69; S. Gladanac, *Intervju 2016*.

39 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 75.

40 *Isto*, 76; S. Gladanac, *Intervju 2016*.

41 M. Papić, *Školstvo*, 69.

42 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 80.

43 S. Gladanac, *Intervju 2016*.

Pod fašističkom okupacijom obnovio je rad samo dio predratnih škola i to uglavnom u većim naseljima i gradskim centrima Bosne i Hercegovine. Mnoge škole su bile oštećene, a u dosta njih je smještena vojska ili pak izbjeglice. Uz to, okupacione vlasti nisu imale dovoljan broj stručnih kadrova za rad u školama, pa su u iste često raspoređivani i nestručni, ali podobni kadrovi. Pored otpuštenih, prognanih i pogubljenih nastavnika, pretežno Srba i Jevreja, jedan broj nastavnika samovoljno napušta službu i priključuje se NOP-u, što je od 1943. poslije kapitulacije Italije, bio glavni razlog napuštanja službe.⁴⁴

Ipak, ustaška vlast je stalno potcrtavala važnost redovnog odvijanja nastave. Kako bi popunili praznine u znanju nastale naglim završetkom prethodne školske godine, bilo je planirano da se tokom 1941/42. godine prvo obradi propušteno gradivo, pa da se tek onda pristupi izučavanju novog. Uslovi za normalno odvijanje nastave konstantno su se pogoršavali što je primoravalo škole za skraćivanje propisane nastavne građe. Svjesni nepovoljnih prilika s kojima su se učitelji susretali na terenu, vlasti su kao glavni cilj osnovnog školstva propisali elementarno opismenjavanje učenika, to jeste sticanje minimuma znanja za njihov prelazak u više razrede.⁴⁵

Iako je jasno vidljiv negativan stav režima prema pojedinim nacionalnim elementima, školske uprave u Gradskoj općini Sarajevo kada su tražile od Ministarstva nastave obezbjeđivanje udžbenika za djecu iz siromašnih radničkih porodica, isto su tražile i za jevrejske i srpske učenike iz ovih kategorija.⁴⁶

Pored državnih pučkih škola postojale su i privatne (posebne) pučke škole. Radi se o osnovnim katoličkim školama koje su držali pojedini redovi časni sestara i njima je režim, s obzirom na prislan odnos crkve i države, poklanjao posebnu pažnju. Ove škole su bile smještene u boljim objektima i opremljene potrebnim nastavnim sredstvima. Učenicima islamske vjeroispovijesti bilo je omogućeno pohađanje mekteba.⁴⁷

Kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva, kao novina u osnovnom školstvu od školske 1941/42. godine se uvode pomoćne pučke škole, za koje je izrađen poseban nastavni plan i program. Predviđeno je da se ove škole otvaraju u seoskim područjima, a u njima su mogli predavati i nekvalifikovani nastavnici. Može se reći da su to bili nešto organizovaniji analfabetski tečajevi. Ove škole su se počele otvarati u više kotara: Mostar, Konjic, Tuzla, Gradačac, Brčko, Tešanj, Visoko, Jajce. Međutim, mreža ovih škola se nije širila kako se očekivalo, što zbog nedostatka tzv. pomoćnih učitelja, to zbog sužavanja teritorije seoskih područja pod kontrolom ustaške vlasti.⁴⁸

Radi „širenja pismenosti u narodu“ donesena je odredba o organizovanju tečajeva za nepismene, koje su dužni da pohađaju „svi nepismeni Hrvati i Hrvatice“ do 50 godina starosti.⁴⁹

44 *Isto*, 70.

45 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 93-94.

46 *Isto*, 94.

47 A. Kožar, *Prosvjetne prilike*, 291.

48 M. Papić, *Školstvo*, 69.

49 A. Kožar, *Prosvjetne prilike*, 291.

Ustaška vlast je imala intencije da od škole prije svega napravi odgojnu, a tek onda obrazovnu ustanovu. Vaspitna uloga se ogledala u smislu usmjeravanja i odgajanja učenika u duhu ustaške ideološko-političke orijentacije i podrške fašističkim ratnim ostvarenjima. Međutim, zbog nepovoljnih kadrovskih, materijalno-tehničkih uslova, širenja ustaničke na uštrb okupacione teritorije, ali i sve znatnijeg antifašističkog raspoloženja roditelja i učenika, obrazovni sistem nije uspio ostvariti ulogu koju su pred njega postavile ustaške vlasti.

Aktivnosti na opismenjavanju stanovništva u periodu Narodnooslobodilačkog rata

Rat i okupacija (1941-1945) učinili su da se naslijeđena zaostalost kada je u pitanju nepismenost stanovništva dodatno pojača. Uništene su ili oštećene mnoge školske zgrade i inventar, a u dosta njih je smješтана vojska. Hapšeni su ili prisilno mobilisani učenici i nastavnici. Vršena je fašistička propaganda. Mnoge škole usljed ratnih prilika su potpuno obustavile rad. Znatno broj učenika osnovnih i srednjih škola koje su radile pristupio je Narodnooslobodilačkom pokretu i time prekinuo školovanje.⁵⁰

Na oslobođenoj teritoriji uporedo sa oružanom borbom ulagani su veliki napori da se zadovolji probuđeno interesovanje za pismenost i znanje uopšte. U najtežim ratnim uslovima, koji nimalo nisu pogodovali kulturno-prosvjetnoj aktivnosti, u oskudici svake vrste i čestim upadima neprijatelja, Prosvjetno-kulturna odjeljenja Oblasnih Narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) pokretala su i razvijala razne oblike kulturno-prosvjetnih aktivnosti.⁵¹

Kulturno-prosvjetna aktivnost za vrijeme NOB-a, odnosno NOR-a odvijala se u periodu 1941-1945. godine, za vrijeme borbe, u samim partizanskim jedinicama, a posebno na oslobođenoj teritoriji.

Sa prvom ustaničkom puškom, počele su da niču i prve spontane inicijative na polju kulture i prosvjete, a koje su poslije prerasle u organizovanje oblike rada. Kulturna aktivnost započinje pojavom partizanske pisane riječi, kao što su: letci, informativni bilteni, propagandne brošure i slično. Ova vrsta pisane riječi, kasnije je prerasla u dobro uređenu partizansku štampu. Uporedo s prvom pisanom riječi javljaju se i prve kulturne ekipe formirane pri vojnim jedinicama. Iste su davale raznovrsne priredbe i po najzabačenijim selima oslobođene teritorije. Program ovih priredbi bio je sastavljen od solo i horskih recitacija, pjesmi, pozorišnih komada, te predavanja u svrhu promovisanja ciljeva NOP-a. U organizaciji ovakvih priredbi posebno su bili aktivni organi SKOJ-a, koji su pomoću istih bili u kontaktu s

50 Đorđe Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna krajem oslobodilačkog rata. Od septembra 1944. do maja 1945.*, *Glasnik arhiva i DAR BiH*, godina X-XI, knjiga X-XI, Sarajevo 1970/71, 195. (dalje: Đ. Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna*).

51 Đ. Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna*, 195.

najširim slojevima omladine, ideološki utičući na njeno opredjeljivanje za tekovine narodnooslobodilačke borbe.⁵²

„Svaki kulturni rad sa narodom bio bi bezuspješan bez pismenih ljudi“.⁵³ Zato je vlast u oslobođenim krajevima Bosne i Hercegovine posebnu pažnju posvećivala opismenjavanju stanovništva.

Za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), uprkos uslovima rata, kadrovskih i materijalnih nedostataka, radilo se na opismenjavanju vojnika, ali i stanovništva na oslobođenim teritorijama. Počeli su sa radom analfabetski tečajevi, čija je osnovna organizacija koja se dograđivala nakon oslobođenja, upravo uspostavila tokom NOR-a.

Naime, tri su glavna izazova, koja su u uslovima narodnooslobodilačke borbe bila postavljena prosvjetnim vlastima: kako da se likvidira nepismenost odraslih koja je u Bosni i Hercegovini naslijeđena od prije rata, kako da se osnovno obrazovanje prilagodi teškim ratnim uslovima, te kako da se obrazuje nastavnički kadar potreban za analfabetske tečajeve i osnovne škole.⁵⁴

Likvidacija nepismenosti postavljena je kao prvi zadatak, čijem se rješavanju pristupilo odmah sa stvaranjem prvih borbenih jedinica. Dakle, počeci rada na opismenjavanju u periodu Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, usko su vezani za kulturno-prosvjetne aktivnosti vojnih jedinica, koje su kako se isticalo bile „prve škole za učenje pismenosti“ ili „prve narodne škole“. Već na ratištu, u opštem kretanju i za vrijeme borbe, uporedo se razvijala i pismenost, čitaju se proglasi, šire se radio vijesti, umožavaju štampani tekstovi, nije rijedak slučaj bilo vidjeti nepismene borce kako na dežuri sjede kraj ognjišta s olovkom i papirom i uče da čitaju i pišu. Napušteno je usko shvatanje da se pismenost stiče samo u školi, kao i da je opismenjavanje prvenstvena obaveza djetinjstva. Postepeno se prilazilo organizovanju analfabetskih tečajeva u okviru vojnih jedinica.⁵⁵

Prve ratne zime, 1941-1942. godine, organizovan je niz analfabetskih tečajeva na tlu ustanički uzavrele Bosanske krajine, u planinskim selima oko Kozare, Osmače, Uzlomca, Manjače, Lisine, Grmeča, odakle su sačuvana iskustva savremenika događaja: „Dok su momci naoružani bilo kakvim oružjem, držali stražu ili učestvovali u borbama, dotle su uz lojanice ili luč omladinke, a i ostali učili čitati i pisati. Nije im smetalo da tabla bude improvizovana od sobnih vrata, skovanih dasaka i dr, a kreda ugljen, bijela glina, neki kamen ili slično. Djeca su se specijalizovala za pronalaženje takvih kamenčića i gline“.⁵⁶

52 Milorad Gajić, *Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata, Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 413-414. (dalje: M. Gajić, *Kulturna aktivnost*).

53 Nizara Mušović Tadić, *Narodno prosvjeđivanje u sjeveroistočnoj Bosni u toku NOR-a, Glasnik arhiva i DAR BiH*, XXIX, Sarajevo 1989, 128. (dalje: N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*).

54 „Šta smo postigli na području narodne prosvjete“, *Oslobođenje*, godina II, br. 12, Sarajevo, 7. septembar 1944, 6.

55 Halid Ademović, *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini. Istorijski razvoj od postanka 1882. do njihova nestanka 1972*, Sarajevo 2009, 177. (dalje: H. Ademović, *Učiteljske škole*).

56 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 178.

Pored vojnih jedinica, partijske organizacije su u prvom periodu borbe bile neposredni organizatori pojedinih segmenata kulturnog rada. Ovaj posao kasnije preuzimaju antifašističke organizacije i organi vlasti, dok Komunistička partija na sastancima i u partijskim proglasima daje osnovne smjernice u „borbi protiv mraka i neznanja“⁵⁷

Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini tokom Narodnooslobodilačkog rata naročito je došla do izražaja na većim oslobođenim područjima i gradskim centrima. Oslobođenjem Bihaća u jesen 1942. godine i stvaranje tzv. Bihaćke republike, to područje postaje kako političko tako i kulturno žarište NOP-a. Ovdje se prije svega istakla djelatnost „Kazališta narodnog oslobođenja“, prve kulturne institucije nove Jugoslavije, osnovane sa zadatkom da svojim priredbama, pozorišnim predstavama, koncertima, predavanjima, organizacijom diletantskih i putujućih trupa, izdavanjem brošura, knjiga, pozorišnih novina i časopisa potpomogne narodnooslobodilačku borbu i proširi interes za pozorišnu (kazališnu) umjetnost. Također, osniva se narodni univerzitet, a sa zadatkom da prodube pismenost grade se domovi kulture.⁵⁸

Rad na suzbijanju nepismenosti bio je zbog mnogih teškoća u svojoj prvoj fazi neorganizovan, bez jedinstvenog sistema upravljanja, prepušten uglavnom brizi seoskih narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija. Međutim, tada je kod naroda probuđena svijest o značaju pismenosti i interes za sticanjem elementarnih znanja, što je kasnije omogućilo prelazak na organizovan rad na tom polju. Planska organizacija rada na suzbijanju nepismenosti sprovedena je uglavnom na području Bosanske krajine, gdje su dakako postojali i najbolji uslovi za to.⁵⁹

U drugoj polovini 1942. godine mreža analfabetskih tečajeva prostirala se cijelom Bosanskom krajinom, do Glamoča i Livna.⁶⁰ U početku su analfabetskim tečajevima rukovodili pismeniji ljudi, a pisalo se i na snijegu, u brašnu, u pepelu kraj ognjišta, a ne tako često na papiru. U radu na osposobljavanju prvih rukovodioca tečajeva istakao se Prosvjetni odsjek livanjskog sreza koncem 1942. godine. Naime, članovi tog odsjeka organizovali su tečaj na kojem su pripremali omladince za rad u školama i tečajevima za nepismene. Polaznici ovog tečaja su obučavani kako treba da se obrađuje čitanje i pisanje s djecom i nepismenim odraslim, kako obrađivati brojeve i osnovne računске operacije, kako se ophoditi s nepismenima.⁶¹

Livanjski učitelji Nijaz Alikadić i Cecilija Čabo priredili su prvi priručnik za opismenjavanje stanovništva nazvan „Partizanska abecedarka“, koja je pisana po uzoru na ranije bukvarice i slovarice te sadržavala tekstove koji bi s

57 M. Papić, *Školstvo*, 14.

58 M. Gajić, *Kulturna aktivnost*, 416.

59 Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (dalje: ZAVNOBiH), *Dokumenti 1943-1944*, knjiga I, Sarajevo 1968, 261-262.

60 M. Papić, *Školstvo*, 15.

61 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 180; Više vidi: Mate Zaninović, *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941-1945)*, Sarajevo 1968, 19-22.

jedne strane služili djeci za lakše učenje slova, a s druge strane za popularisanje Narodnooslobodilačke borbe. Partizanska abecedarka rađena je u dijelovima, krajem 1942. godine, a kako je koji dio završavan on je umnožavan na šapirografu i čim prije dostavljan u tečajeve.⁶²

Nakon što je otvoren nešto veći broj osnovnih škola, ukazala se potreba za kvalitetnijim udžbenikom nego što je bila Abecedarka. Također, i za pripremu novog udžbenika izbor je pao na isti autorski tandem. Za relativno kratko vrijeme napisana je „Početnica za narodne osnovne škole na području livanjskog okruga“, još nazivan „Livanjski bukvar“, „Partizanski bukvar“ i slično. Početnica je imala svega 44 stranice. Na prve 32 stranice obrađena su slova, a na drugih 12 date su kraće priče i pouke. Uz svako slovo dat je poneki tekst koji je učenicima dočaravao ideje i tekovine narodnooslobodilačke borbe. Svoje mjesto u Livanjskom bukvaru našli su i ratni pokliči, parole, pjesme koje su pjevali borci i omladina, a pri čijem izboru Alikadić i Čabo su konsultovali nadležne u Agitpropu i druge partijske činovnike.⁶³

Odnos prema prosvjeti i kulturi u toku narodnooslobodilačkog rata proizilazio je iz ciljeva i zadataka Komunističke partije Jugoslavije, koja je i rukovodila borbom. Idejno-politički uticaj je u početku vršen na zdravstvenim kursovima i priredbama koje su se često organizovale. Biranje prvih organa narodne vlasti bila je prilika da se istakne pismenost kao neophodno obilježje svakog borca. Već u prvoj godini rata, iako nije bilo uspostavljeno organizovano opismenjavanje s utvrđenim planovima i programima, izvršena je tolika propaganda opismenjavanja da je čitanje i pisanje postalo ideal svakog nepismenog borca. Dakako ovo se posebno odražavalo u Bosanskoj krajini, gdje je počeo širi i organizovaniji kulturno-prosvjetni rad.⁶⁴

Na području Bosanske krajine su formirane prve, postojanije i šire slobodne teritorije, seosko stanovništvo je masovnije pristupilo ustanku nego u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Među povoljnije okolnosti za organizovaniji kulturno-prosvjetni rad na ovom području treba istaći i činjenicu da su se tu stekli svi organi vlasti, od seoskih i opštinskih narodnih odbora do AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Navedeni organi vlasti su na ovom području mogli hijerarhijski, neposredno provoditi odluke na terenu, za razliku od drugih dijelova Bosne i Hercegovine, gdje su odluke stizale kasno ili usljed ratnih okolnosti nisu mogle ni doći.⁶⁵

62 M. Papić, *Školstvo*, 53.

63 M. Papić, *Školstvo*, 54; H. Ademović, *Učiteljske škole*, 180-181.

64 I na drugim ustaničkim područjima u prve dvije godine rata bilo je individualnog opismenjavanja, kulturnih priredbi i nekih drugih oblika popularisanja pismenosti i prosvjete, koji nisu u tom periodu mogli zadobiti organizovanije forme rada. M. Papić, *Školstvo*, 12-13.

65 M. Papić, *Školstvo*, 13-14.

„Institucionalizacija“ procesa opismenjavanja stanovništva

Odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a dati su osnovni okviri za kulturno-prosvjetni rad na oslobođenim područjima. Nakon prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, 27. novembra 1942. godine objavljeni su *Pozivi i Uputstva NOO za otvaranje analfabetskih tečajeva, pozivi i uputstva NOO za otvaranje osnovnih škola, raspis o opštem planu prosvetnog rada, sa pozivom na mobilizaciju sviju raspoloživih snaga za likvidaciju nepismenosti*. U raspisu se između ostalog navodi: „Borba protiv nepismenosti i neznanja postaje sastavni dio narodnooslobodilačke borbe. Mi taj narodni pokret za pismenošću, za oslobođenje od mraka nepismenosti moramo prihvatiti, pomoći i široko organizovati. Zato se obraćamo na vas kao aktivne narodne snage, da u svakoj varoši, u svakome selu, u svakom najmanjem zaseoku osnujete tečaj za nepismene, obrazujete upravu tečaja od po jednog predstavnika svake rodoljubive organizacije i narodne vlasti vašeg mjesta, i pomažete ovu upravu u izvršenju njenog zadatka...“⁶⁶

U nastavnom programu analfabetskih tečajeva, pored učenja pismenosti i računice bili su planirani *kursevi iz narodne historije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije*.⁶⁷

*Propisane su i dužnosti uprave tečajeva, i to da ista izabere predavača, koji treba biti pismen čovjek odan NOB-i, da upiše na tečaj sve nepismene oba pola od 14 do 40 godina starosti, te da izvijesti Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a da je prethodno izvršila, podnese statistiku polaznika, zatraži program i materijal tečaja za nepismene, kao i dozvolu da program sprovodi u djelo.*⁶⁸

*Rad analfabetskih tečajeva su kontrolisali prosvjetni referenti pri Okružnim NOO, dok je neposredno rukovođenje tečajeva povjereno učiteljima ili apsolventima kurseva za rukovodioca analfabetskih tečajeva. Ukoliko nije bilo kvalifikovanog rukovodioca, što je bio čest slučaj u prvim godinama rada, vođenje tečajeva se povjeravalo „dobro pismenom licu“.*⁶⁹

*U pogledu rada vjerskih škola, mekteba i klostera u oslobođenim mjestima, u dokumentima se navodi: „treba ih ostaviti da rade i dalje, kontrolišući njihov stav prema narodnooslobodilačkoj borbi, a ne mešati se u pitanje vere i nastave“.*⁷⁰

Veliki doprinos u provođenju politike NOP-a dale su i masovne organizacije, a među njima se izdvaja Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ), koji je formiran u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine i koji je dao

66 *Raspis IO AVNOJ-a Narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkom frontu žena i omladinskim organizacijama o borbi protiv nepismenosti*, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 597-598; N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*, 127; H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181.

67 *Izveštaj o radu prosvetnog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a, od 25. decembra 1942.* u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 593.

68 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181.

69 ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knjiga I, Sarajevo 1968, 260-265.

70 *Izveštaj o radu prosvetnog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a, od 25. decembra 1942.* u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 593.

znatan doprinos emancipaciji, ravnopravnosti i aktivnoj ulozi žena u političkom životu Jugoslavije. Važan doprinos na putu za aktivno uključivanje žena u politiku i društvo bilo je njihovo obrazovanje, odnosno opismenjavanje.⁷¹

Početak januara 1943. godine, proklamovano je: „Pohađanje osnovne škole, koje su već počele sa radom u nekim krajevima, obavezno je za mušku i žensku djecu od 6 do 14 godina, a pohađanje analfabetskih tečajeva obavezno je za sve nepismene muškarce i žene od 14 do 40 godina.”⁷²

Neposredno poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a otvorene su prve osnovne škole u Bosanskoj krajini, a do početka 1944. godine, na tom području je radilo oko 25 škola sa oko 2.200 učenika. U ovom periodu širi se mreža analfabetskih tečajeva, a uspostavljaju se i tečajevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva, kao i za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada.⁷³

U Okružnici o organizovanju analfabetskih tečajeva Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu broj 36, od 5. novembra 1943. godine navodi se da je potrebno istaći zahtjeve koji se odnose na određivanje djelokruga rada tečajeva, zatim da se djeca od 11 do 14 godina odvajaju od odraslih pri usvajanju pismenosti, otvaranje mogućnosti rada sa manjim grupama i određivanje trajanja tečaja na deset nedjelja. Kada je u pitanju definisanje nastavnih sadržaja, oni su se odnosili na obuku čitanja, pisanja, računanja i usvajanja osnovnih znanja iz NOB-e.⁷⁴

Godine 1944, Oblasni NOO za Bosansku krajinu je izradio plan i program rada analfabetskih tečajeva, u kojem se ističe da je osnovni cilj tečajeva suzbijanje nepismenosti za uzrast od 14 do 40 godina. Tečajeve osnivaju NOO-i a uslovi za osnivanje su određen broj polaznika, prostorije i sredstva za rad. Predviđeno je da se radi tri puta po dva časa sedmično, što za deset sedmica iznosi 60 časova, od kojih je 35 bilo predviđeno za čitanje i pisanje, 10-15 za računanje, a 10-15 za upoznavanje sa osnovnim tekovinama NOB-e (nastava društveno-političkih zbivanja). Uz nastavni program date su i kratke didaktičko-metodičke upute za nastavnike, odnosno rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁷⁵

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je trajalo od 30. juna do 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu, profesor Ante Babić je podnio referat pod nazivom: „Rad narodnooslobodilačkih vlasti na prosvjetnom polju“. U referatu je istaknuta sva apsurdnost i pogubnost predratne kulturno-prosvjetne politike po Bosni i Hercegovini, te su istaknuti veliki uspjesi od početka narodnooslobodilačkog rata.

71 Za razliku od predratne žene koja je uglavnom bila nepismena, zaokupljena kućnim i poljskim obavezama, naviknuta na mušku dominaciju i ukorijenjene norme etike, AFŽ se zalagao za “novu ženu” koja je obrazovana i koja ravnopravno sa muškarcem učestvuje u obnovi i izgradnji zemlje., Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Zagreb 2017, 410-412.

72 M. Papić, *Školstvo*, 23.

73 *Isto*, 28.

74 Više vidi: Rajko Kuzmanović, *Krajiški kulturno-prosvjetni front 1941-1945*, Banjaluka 1975, 66.

75 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181-182.

*Referent, određujući buduće zadatke Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a stavlja akcenat na organizovanje svih oblika osnovnog i srednjeg obrazovanja, putem škola, kurseva i analfabetskih tečajeva.*⁷⁶

Osnovni zadaci koji su postavljeni pred nove vlasti u oslobođenim područjima bili su: likvidacija nepismenosti, podizanje i obnavljanje porušenih škola, osposobljavanje kadra za rukovođenje analfabetskim tečajevima, kao i osposobljavanje kadra za škole. Istaknuto je da je osnivanje analfabetskih tečajeva organizovano u svim vojnim jedinicama, kako za vrijeme borbe tako i za vrijeme boravka na slobodnoj teritoriji. Suzbijanje nepismenosti bila je briga Narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija⁷⁷

U centru je bilo nastojanje da se što prije prevaziđe stanje široke nepismenosti odraslih i nastojanje da se sva djeca uključe u sistem redovnog obrazovanja. Ovi ciljevi uneseni su i u Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine, donesenu na drugom zasjedanju, a u kojoj je istaknuto da će nova vlast učiniti sve da likvidira nepismenost u zemlji. Istaknuto je da će se opće obrazovanje i brži kulturni razvitak stanovništva omogućiti planski izgrađenom mrežom škola i kulturno-prosvjetnih ustanova. Već na prvoj sjednici novoformiranog Predsjedništva ZAVNOBiH-a 6. jula 1944. godine osnovano je odjeljenje za narodnu prosvjetu. Ista odjeljenja formirana su i na nižim nivoima vlasti, a imala su slijedeće odsjeke: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu, te za kulturno-prosvjetni rad.⁷⁸

Prosvjetni organi su najviše bili angažovani oko organizovanja osnovnoškolske nastave i analfabetskih tečajeva. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a je nastojalo da uvede sistematičnost u radu obrazovnih ustanova i u tom cilju je izradilo program rada na širenju pismenosti, koji je usvojen na sjednici Predsjedništva krajem 1944. godine. Prihvaćen je plan i program analfabetskih tečajeva, koji je ranije izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO za Bosansku krajinu, revidiran je nastavni plan i program za učiteljske tečajeve, gimnazije i učiteljske škole, kao i za škole i tečajeve koje je trebalo organizovati poslije oslobođenja zemlje. Prvi plan rada koji je Odjeljenje za prosvjetu 9. oktobra 1944. godine predložilo Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, sadržavao je uputstva o načinu organizacije rada u osnovnim školama, analfabetskim tečajevima, gimnazijama, učiteljskim školama, gimnazijskim tečajevima, učiteljskim tečajevima, tečajevima za nastavnike i tečajevima za obrazovanje.

Plan predviđa da osnovna škola radi po programu za školu od tri stepena, a da se gradivo jednog stepena rasporedi na 10 mjeseci. Prvenstveno je trebalo upisati preraslu djecu od 8 do 11 godina, a mlađu samo ukoliko ima mjesta.

⁷⁶ Isto, 128.

⁷⁷ ABiH, MPBiH, dok. br. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i kulturno masovni rad*, Sarajevo 1951.

⁷⁸ Veselin Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između drugog i trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI-XXVII*, Sarajevo 1976, 253-254. (dalje: V. Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost*).

U pogledu analfabetskih tečajeva, predviđeno je da se njihova organizacija sprovodi preko Oblasnih NOO. Pored seoskih trebalo je otvarati i večernje tečajeve po gradovima, fabrikama, vojnim jedinicama. Po svim sreskim mjestima trebalo je organizovati kurseve za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁷⁹

U Jajcu je 14. decembra 1944. godine doneseno *Privremeno upustvo za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini*, u kojem su data konkretna zaduženja svim nivoima vlasti. U pogledu analfabetskih tečajeva se navodi:

- „Oblasni Narodno-oslobodilački odbor dužan je preko svog Odjeljenja za narodnu prosvjetu da sprovede organizaciju analfabetskih tečajeva u svim selima gdje još ne postoje i da otvori večernje tečajeve po gradovima, fabrikama, preduzećima.
- Oblasni Narodno-oslobodilački odbor dužan je preko svog Odjeljenja za narodnu prosvjetu organizuje strogu kontrolu o uspjehu tečajeva. U tu svrhu treba na završetku tečaja provjeriti znanje tečajaca na taj način što će rukovodilac tečaja u prisustvu jednog izaslanika sreskog narodno-oslobodilačkog odbora pismenim i usmenim putem ispitat svakog pojedinog tečajca da bi utvrdili njegovu sposobnost u čitanju, pisanju i računanju.“⁸⁰

Također, u Upustvima je navedeno da Okružni narodni odbor vrši organizaciju kurseva za rukovodioce tečajeva, kao i da Sreski anrodni odbor vrši nadzor nad radom tečajeva. Isto tako, propisano je vođenje Glavnog imenika tečajaca, te stalne evidencije o broju nepismenih.⁸¹

U radu tečajeva uglavnom su korišteni stari bukvari za osnovne škole, ali radilo se i na izradi novog bukvara za tečajeve. Prema dostupnim podacima, osim u Livnu, navodi se da je isti napisan i negdje u Semberiji, ali da nije štampan. Također, organizovani su jednomjesečni kursevi za rukovodioce tečajeva.⁸²

Iskustva sa terena

U toku trogodišnje narodnooslobodilačke borbe (1941-1944) na oslobođenoj teritoriji Oblasnog NOO Bosanske krajine obnovljena je, zaključno sa 31. decembrom 1944. godine, 131 škola sa 170 odjeljenja, koje je tada pohađalo oko 5 hiljada učenika. U istom periodu održano je 11 kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva, gdje je osposobljeno 308 rukovodilaca. Pod nadzorom učitelja oni su održali 219 analfabetskih tečajeva, na kojima je naučilo čitati i pisati 7.057 odraslih nepismenih lica. Sem toga, Oblasni NOO za Bosansku

79 V. Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost*, 254-255.

80 ZAVNOBiH, Dokumenti, I, Sarajevo 1968, 259-260.

81 N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*, 128.

82 ABiH, MPBiH, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i kulturno masovni rad, materijal s konferencije*, 3-5.

krajinu izradio je nove nastavne planove za narodne osnovne škole, za rukovodioce analfabetskih tečajeva, kao i za analfabetske tečajeve. Po tim programima su radile škole i tečajevi širom Bosne i Hercegovine. Također, ovaj odbor je izradio i čitanku za osnovne škole, kao i brošuru „Za našu djecu“, koja je razasлана svim školama i tečajevima.⁸³

U augustu 1944. godine u centralnoj Bosni je radilo 25 narodnih škola i preko 30 analfabetskih tečajeva. Kulturno-prosvjetni rad ometali su upadi okupatora i njegovih saradnika. Zabilježeno je da su četnici spalili školu u Vijačanima, ubili tamošnjeg rukovodioca analfabetskog tečaja, dok su u Kotor Varoši oteli učiteljicu Dušanku Petrić. Pored toga, Nijemci su zapalili školu u Draganovcima.⁸⁴

Jedan od mnogih kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva uspješno je završen u Jajcu početkom novembra 1944. godine. Isti je trajao mjesec dana, a pohađalo ga je 17 kandidata, uglavnom iz Jajca i Bugojna. Predavači su bili Desa Maksimović i Sadija Softić. Završnom ispitu i svečanosti je prisustvovao predsjednik ZAVNOBiH-a, dr. Kecmanović, te profesori Kurt i Šahinpašić. Na kraju ispita predsjednik Kecmanović je govorio o značaju prosvjetnog rada, a svršene tečajeve nazvao je „novim prosvjetiteljima“.⁸⁵ Krajem novembra iste godine i u Livnu je održan završni ispit tečaja za buduće rukovodioce analfabetskih tečajeva. Tečaj je pohađalo 29 kandidata iz Glamoča, Kupresa, Livna i Duvna, a obučavalo ih je troje učitelja. U cilju daljeg popularisanja prosvjetne politike nove vlasti, odnosno rada na narodnom prosvjećivanju donose se vijesti u kojima se prenaglašavaju rezultati kurseva, pa se pored ostalog ističe: „tečajci su svojom bistrinom zadivili prisutne na ispitu“, te „otišli na dužnost puni volje da pomognu svom narodu“⁸⁶

Pored osposobljavanja rukovodilaca analfabetskih tečajeva, radilo se i na stručnom osposobljavanju novih učitelja. Od 29. oktobra do 5. novembra održan je završni ispit na učiteljskom tečaju u Sanskom Mostu, što je bio drugi po redu učiteljski tečaj u Bosanskoj krajini. Tečaj je trajao tri mjeseca, a ispitu je pristupilo 49 kandidata. O rezultatima i atmosferi koja je vladala na ovom ispitu piše list *Oslobođenje* donoseći utiske s pismenog ispita iz maternjeg jezika na temu „Djeca nas čekaju“. Navodi se da svi pismeni zadaci odišu toplinom ljubavi prema svom pozivu, prema narodu i njegovoj djeci, koja „dočekuju prolaznike i traže olovku i hartije, mole da im se pročita letak“, koja „čeznu za znanjem“. Mi smo sinovi naroda i ovo je jedan vid borbe za njegovo oslobođenje...Djeca koja željno čekaju na nas, to su djeca naših drugova iz borbe, od kojih su već mnogi pali za slobodu. Ta nas djeca već poznaju...donosili su jagoda i lješnika našim ranjenicima, pokazali nam put..., to su djeca koja su osjetila sve strahote rata. Takvim i sličnim mislima,

83 „Uspjesi prosvjete Bosanske krajine“, *Oslobođenje*, god. II, br. 20, Sarajevo, 31. decembar 1944, 4.

84 „Rad na narodnom prosvjećivanju u Centralnoj Bosni“, *Oslobođenje*, god. III, br. 22, Sarajevo, 26. januar 1945, 4.

85 „U Jajcu je održan tečaj za rukovodioce analfabetskih tečajeva“, *Oslobođenje*, god. II, br. 16, Sarajevo novembar 1944, 7.

86 „Tečaj u Livnu“, *Oslobođenje*, god. II, br. 18, Sarajevo, 2. decembar 1944, 6.

navodi se u tekstu, ispunjeni su pismeni zadaci kandidata. Nadalje, pohvaljeno je i dobro metodičko provođenje usmenog ispita, gdje „nema ispitne groznice“, jedan kandidat ispituje drugog, a nastavnik je samo moderator. Istaknuto je da je ovaj učiteljski tečaj bio kvalitetniji od predratne petogodišnje Učiteljske škole⁸⁷, čime je još jednom prenaplašen kvalitet obrazovne politike NOP-a u odnosu na period između dva svjetska rata.

Kakve su bile prilike u kojim se odvijao rad na prosvjetnom polju vidimo i iz broja porušenih škola do novembra 1944. godine. U Podgrmeču, od 35 škola, ostalo je samo 6, na Kozari, od 66 škola, ostale su samo 4, a slična je bila slika i u Janju, Glamoču, Kupresu, a napose u Hercegovini i Istočnoj Bosni, podaci su izneseni povodom Prve godišnjice ZAVNOBiH-a. Što se tiče analfabetskih tečajeva, tada je radilo njih oko 300 obuhvatajući 12 hiljada polaznika, dok je u funkciji bilo oko stotinu škola, za čiji rad je putem učiteljskih tečajeva, osposobljeno 85. učitelja.⁸⁸

Vlasti su putem svojih glasila promovirale značaj opismenjavanja, odnosno narodnog prosvjećivanja, upoređujući „mrak“ koji je kako navode u tom domenu vladao između dva svjetska rata, povezivajući narodno prosvjetu sa NOP-om, između ostalog ističući slijedeće: *Tekovina borbe za narodnu prosvjetu bit će sredstvo našeg općeg progressa. Prosvjetom će se naš čovjek osloboditi duhovnog robovanja i postati svjestan svoje moći i svojih zadataka u izgradnji društva. Ove tekovine treba braniti i izgrađivati isto tako odlučno kao i tekovine vojničke borbe. Na toj izgradnji mogu sarađivati samo i isključivo osvjedočeni prijatelji narodnooslobodilačkog pokreta. Naše prosvjetne tekovine dragocjen su rezultat narodnooslobodilačke borbe.*⁸⁹

Donosimo i primjer analfabetskog tečaja iz Moluha kod Tuzle, o čemu je podniet izvještaj 15. decembra 1944. godine. Tečaj se održavao u mektebu, u početku je bilo oko 60 upisanih, a od kako je rukovođenje istim preuzeo E. Kulenović, tečaj je pohađalo do 35 polaznica, dakle sve su bile djevojke, odnosno žene. Udatih je četvrtina, a sve su do 35 godina starosti. „Udate žene s većom možda voljom se zalažu, ali teže shvataju i manje rade kod kuće“, ističe Kulenović, koji navodi da je prostorija mekteba mala i za 20, a ne 30 učenika, koliko ih prisustvuje tečaju. U početku nije bilo ni table ni klupa, sada imaju navodi rukovodilac tečaja u svom izvještaju s kraja 1944. godine.⁹⁰

Analfabetski tečaj u tuzlanskom naselju Bukinje počeo je s radom 29. novembra 1944. godine, a završio 17 marta 1945. godine. Rukovodilac tečaja je bila učiteljica Gordana Sandić. Bilo je upisano 12, a tečaj je završilo 11 žena, polaznica.

87 “Povodom završnog ispita na Učiteljskom tečaju”, *Oslobođenje*, god. II, br. 17, Sarajevo, 17. novembar 1944, 5.

88 “Borba za Narodnu prosvjetu”, u *Prva godina ZAVNOBiH-a, Oslobođenje*, Sarajevo, 26. novembar 1944, 5.

89 *Isto*, 5.

90 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond Okružnog narodnog odbora Tuzla (dalje: OKNOT), k-33, dok. 4338/1, *Analfabetski tečaj u Moluhama*, Tuzla, 15. decembar 1944.

Svim polaznicama su izdata uvjerenja o završenom analfabetskom tečaju, o čemu izvještava Prosvjetni odsjek Narodnooslobodilačkog odbora za Okrug Tuzlanski.⁹¹

Većina škola u Hercegovini, naročito po selima, bila je smještena u privatne zgrade jer je okupator uništio skoro sve školske objekte. Poslije oslobođenja većeg dijela Hercegovine pristupilo se obnovi škola. U svim oslobođenim srezovima odvijala se nastava, kako osnovnoškolska pouka, a posebno analfabetski tečajevi.⁹² U januaru 1945. godine, u oslobođenom dijelu Hercegovine je radilo 49 osnovnih škola sa 70 učitelja i 6.429 učenika. Na širenju pismenosti veliku ulogu su imali analfabetski tečajevi, kojih je u ovom periodu samo u Istočnoj Hercegovini bilo 126, sa 2.000 polaznika. Održana su dva kursa za rukovodioce tečajeva, koje su završila 64 kursista. U nastojanju da se obrazovanje podigne na viši nivo i dobije što više stručnog kadra za dalji kulturno-prosvjetni, ali i politički rad, u Trebinju su krajem 1944. i početkom 1945. godine otvorene gimnazija, učiteljska škola, 4 osnovne škole, te jedan kurs za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁹³

Kada je u pitanju centralna Bosna, ovdje je krajem januara 1945. godine radilo 15 škola i 30 analfabetskih tečajeva. Oko 600 djece je pohađalo školu, a preko 1.000 omladinaca i odraslih bilo je na analfabetskim tečajevima. Na 4 kursa za rukovodioce analfabetskih tečajeva osposobljeno je 75 građana, novih rukovodilaca.⁹⁴

U novinskom članku pod nazivom „Suzbijanje nepismenosti u Tešnju“ od 20. februara 1945. godine navodi se da je za četiri i po mjeseca u tešanjskom srezu otvoreno 7 škola kao i to da su održana 32 analfabetska tečaja sa 95 polaznika. Također, najavljeno je otvaranje još dvije osnovne škole.⁹⁵

Jedan od posljednjih kurseva (tečajeva) za rukovodioce analfabetskih tečajeva prije konačnog oslobođenja zemlje, održan je u organizaciji Prosvjetnog odsjeka Okružnog NOO u Livnu, u periodu od 23. januara do 4. marta 1945. godine. Tečaj je završilo 27 kandidata, koji su potom raspoređeni po cijelom okrugu da organizuju analfabetske tečajeve i „ostale kulturne ustanove kako bi se ovaj zapostavljeni i zabačeni kraj kulturno i prosvjetno što prije uzdigao“.⁹⁶

Na konferenciji okružnih i sreskih prosvjetnih referenata za Oblast Bosanske krajine, koja je održana 10. i 11. marta 1945. godine u Sani, pretresani su izvještaji s terena o stanju u oblasti obrazovanja. Utvrđeno je da je osnovno školovanje u stalnom porastu, te da se broj škola približava predratnom (oko 40%), a da je u tešanjskom srezu broj škola i veći. Preovladavao je veliki interes naroda za obrazovanjem, najveći interes za školu bio je na Kozari, gdje je na jednu školu

91 ATK, OKNOT, k-19, f-1, *Završen analfabetski tečaj u Bukinju*, Tuzla, 26. mart 1945.

92 “Rad na obnovi prosvjete i školstva u Hercegovini”, *Oslobođenje*, god. II, br. 20, Sarajevo, 31. decembar 1944, 9.

93 “Prosvjetne prilike u Hercegovini”, *Oslobođenje*, god. III, br. 21, Sarajevo, 18. januar 1945, 4.

94 “Rad na narodnom prosvjećivanju u Centralnoj Bosni”, *Oslobođenje*, god. III, br. 22, Sarajevo, 26. januar 1945, 4.

95 “Suzbijanje nepismenosti u Tešnju”, *Oslobođenje*, god. III, br. 23, Sarajevo, 20. februar 1945, 7.

96 “Tečaj za rukovodioce analfabetskih tečajeva u Livnu”, *Oslobođenje*, god. III, br. 25, Sarajevo, 12. mart 1945, 4.

dolazilo i do 180 učenika. Jedan od najvažnijih problema koji je potcrtan na ovoj konferenciji jeste nedostatak odgovarajućih školskih zgrada, nedostatak učitelja i nestašica školskog materijala. Pored toga, u centralnoj Bosni i u Prozoru „rad ometaju ispadi četničkih bandita i ustaške milicije“.⁹⁷

Prema podacima Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a, broj učenika u školama i broj polaznika analfabetskih tečajeva u proljeće 1945. godine bio je u stalnom porastu. Znatna napredak je postignut u organizaciji i radu analfabetskih tečajeva, kojih je u martu 1945. godine u Oblasti Bosanske krajine radilo 614 sa čak 19.597 polaznika. Iz izvještaja saznajemo da su pojedini rukovodioci tečajeve održavali i na području koje nije bilo pod stalnom kontrolom narodnooslobodilačkih vlasti.⁹⁸

Takav je slučaj bio i u istočnoj Bosni, pa tako u tuzlanskom okrugu početkom aprila radile su 23 škole, od kojih 20 otpada na tuzlanski, a 3 na gračanički srez. U cijeloj oblasti tada je radilo 46 analfabetskih tečajeva sa 1.284 polaznika. Radilo se i na otvaranju gimnazije u Tuzli, za koju je bilo prijavljeno 500 učenika. Prosvjetno odjeljenje Oblastnog NOO u Tuzli izdavalo je list „Za naše najmlađe“, a štampano je i 110 narodnih i partizanskih pjesama.⁹⁹

Dakle, uprkos teškim uslovima, tokom narodnooslobodilačke borbe udareni su temelji nove kulturno-prosvjetne politike, narodnog prosvjeđivanja i opismenjavanja stanovništva, čija će se forma nadopunjavati, usavršavati i implementirati po završetku Drugog svjetskog rata. Nakon oslobođenja Bosne i Hercegovine opismenjavanje je u okviru planskog narodnog prosvjeđivanja dobilo pravi intenzitet i ulogu kako bi država što prije došla do potrebnog kadra koji ulazi u proces obnove¹⁰⁰ zemlje, ali i društveno-politički rad.

97 “Prosvjetna konferencija za Oblast Bosanske krajine”, *Oslobođenje*, god. III, br. 26, Sarajevo, 17. mart 1945, 4.

98 *Isto*, 4.

99 “Prosvjetni rad u istočnoj Bosni”, *Oslobođenje*, god. III, br. 29, Sarajevo, 9. april 1945, 5.

100 Jugoslavija, zemlja koju je četverogodišnji rat gotovo potpuno razorio bila je uglavnom obnovljena u rekordnom vremenu, za oko tri godine. U aprilu 1947. godine Narodna skupština FNRJ je donijela *Zakon o prvom petogodišnjem planu* razvitka narodne privrede. Dakle, od aprila 1945. do aprila 1947. godine je formalno-pravno završena Obnova zemlje. Međutim, ista će, doduše manjim intenzitetom, trajati i u narednim godinama. Što se tiče perioda koji će biti proučavan u temi kojom se bavi ovaj rad, historijski medaš će biti pomjeren na 15. mart 1948. godine, kada je održan prvi postratni Popis stanovništva. Upravo, podaci dobijeni ovim popisom dati će sliku stanja pismenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji u periodu obnove. Više vidi u: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 112-113.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je Drugi svjetski rat dočekala sa preko 70% nepismenog stanovništva. Najveća nepismenost bila je na selu, a posebno izražena bila je među ženskom populacijom.

Mreža osnovnih škola i obuhvat dorađe djece istom bila je na niskom nivou u periodu između dva svjetska rata, nedostajalo je i nastavničkog kadra, ali i nastavnih sredstava i učila.

Ovakva situacija bila je dodatno usložnjena aprilskim ratom, okupacijom Bosne i Hercegovine i oružanim dejstvima 1941-1945. godine. Većina školskih zgrada bila je uništena ili oštećena, a u više škola bila je smještene vojska ili izbjeglice.

Tokom Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), uporedo s borbenim dejstvima korištena je svaka slobodna prilika za organizaciju civilnog, pa tako i kulturno-prosvjetnog rada. Aktivnosti na opismenjavanju započele su u vojnim jedinicama, a svoje organizovanije oblike dobijaju na oslobođenim područjima. U početku je opismenjavanje bilo stihijski i neorganizovano, ali veoma brzo je probuđen interes vojske i civilnog stanovništva za sticanje osnovne pismenosti, jer bez iste nije bilo moguće naći adekvatno mjesto u novom poretku.

Organizovano opismenjavanje je prvo počelo da se provodi u Bosanskoj krajini, gdje je bila i najveća slobodna teritorija na kojoj je djelovao Narodnooslobodilački pokret. Opismenjavanje je provođeno kroz analfabetske tečajeve čije je pohađanje proklamovano obaveznim za sve nepismene muškarce i žene od 14 do 40 godina starosti. Polaznici tečajeva su učili čitati, pisati, računati, a slušali su i predavanja o tekovinama NOB-e. Kao predavači na tečajevima u početku su bili iole pismeniji ljudi, a kasnije su tu ulogu preuzeli svršeni kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva. Prva znanja polaznici su sticali na osnovu tekstova iz „Partizanske abecedarke“ i „Livanjskog bukvara“, koji su za potrebe opismenjavanja priređeni krajem 1942. godine.

Osnovni institucionalni okvir za opismenjavanje stanovništva uspostavljen je odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, čija su zasjedanja održana u Bosanskoj krajini, gdje su se njihove odluke zbog veće i postojanije slobodne teritorije mogle i lakše provesti. Upravo su iskustva iz Bosanske krajine, kasnije poslužila za provođenje jednoobrazne kulturno-prosvjetne politike širom Bosne i Hercegovine. Značajne zasluge u provođenju opismenjavanja stanovništva imale su masovne organizacije, a posebno Antifašistički front žena (AFŽ) i Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Naravno, sav proces se odvijao pod budnim okom vlasti, odnosno Komunističke partije, pa su tako polaznici za vrijeme trajanja tečajeva već ideološko-politički usmjeravani, kako bi po završetku opismenjavanja mogli biti uključeni u društveno-politički život.

Uslovi za provođenje opismenjavanja su bili neadekvatni, često nije bilo odgovarajućeg prostora, učionica, već su tečajevi održavani po privatnim kućama, u

mektebima ili čak i na otvorenom u vojnim logorima i drugo. S tim u vezi nije bilo ni odgovarajućih nastavnih učila, često ni papira, već se pisalo na improvizovanim tablama(daskama) pomoću ugljena ili kamena.

Također, polaznost tečajeva nije bila zadovoljavajuća, mnogi su polaznici odustajali od pohađanja nastave ili su istu pak neredovno pohađali. Najčešće su ratne operacije onemogućavale redovno odvijanje nastave, a na većoj slobodnoj teritoriji mnogi polaznici su bili okupirani obnovom porušenih domova ili pak poljoprivrednim radovima.

Ipak, opismenjavanje stanovništva putem analfabetskih tečajeva je odigralo važnu kulturno-prosvjetnu ulogu u ratnim uvjetima kada najčešće nije bilo moguće organizovati redovnu osnovnoškolsku nastavu, a potrebe za opismenjavanjem su bile izražene.

Što se tiče opismenjavanja na okupiranom području, ono se većinom odvijalo putem osnovnoškolske pouke. Međutim, osnovnoškolska pouka se izrazito koristila kao poluga vlasti, koja zbog nepovoljnih prilika u kojim je djelovala nije uspjela ostvariti povjerenu joj ulogu.

Prema podacima Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a, broj učenika u školama i broj polaznika analfabetskih tečajeva u proljeće 1945. godine bio je u stalnom porastu. Znatan napredak je postignut u organizaciji i radu analfabetskih tečajeva, kojih je u martu 1945. godine u Oblasti Bosanske krajine radilo preko 600 sa oko 20 hiljada polaznika.

Opismenjavanje je tokom proučavanog perioda prešlo razvojni put od neformalnog načina sticanja osnova pismenosti u prvim partizanskim jedinicama i na prvim slobodnim teritorijama, kada su nešto pismenija lica poučavala nepismene, do organizovanih oblika opismenjavanja kakvi su bili analfabetski tečajevi, te osnovne škole čije je pohađanje krajem rata bilo sve masovnije.

No, i u prvim godinama po završetku Drugog svjetskog rata presudnu ulogu u opismenjavanju stanovništva odigrali su analfabetski tečajevi, čiji je osnovni oblik utvrđen upravo u toku NOR-a.

Summary

Bosnia and Herzegovina entered the Second World War with over 70% of the illiterate population. The greatest illiteracy was in the countryside and was particularly dominant among the female population. The network of elementary schools and the coverage of the upbringing of children with it was at a low level in the period between the two world wars, there was also lack of teaching staff, but also teaching and learning. This situation was additionally complicated by the April War, the occupation of Bosnia and Herzegovina and the armed actions of 1941-1945. Most of the school buildings were destroyed or damaged, and in many schools there were army units or refugees.

During the People's Liberation War (1941-1945), along with the combat actions, every free opportunity was used for the organization of civil and cultural-educational work. Literacy activities have begun in military units, and they received their more organized forms in liberated areas. Initially, the literacy was unorganized, but the interest of the army and the civilian population to acquire basic literacy was rapidly awakened, because without it it was not possible to find an adequate place in the new order.

Organized literacy was first started in the Bosnian Krajina, where it was also the largest free territory in which the People's Liberation Movement was active. Literacy was conducted through analytical courses whose attendance was proclaimed mandatory for all illiterate men and women aged 14 to 40. Course participants learned to read, write, count, and listened to lectures about the NOBs. As lecturers at the courses, in the beginning, there were even more literate people, and later they took over the role of course-holders for analytical courses managers. The first knowledge was acquired on the basis of the texts from the "Partizanska abecedarka" and "Livanjski bukvar", which were prepared for the needs of literacy at the end of 1942.

The basic institutional framework for the literacy of the population was established by the decisions of AVNOJ and ZAVNOBiH, whose sessions were held in Bosanska Krajina, where their decisions for greater and more stable free territory were easier to implement. Experiences from Bosanska Krajina were later used to implement a uniform cultural and educational policy throughout Bosnia and Herzegovina. Mass organizations had significant merits in conducting the literacy of the population, especially the Anti-Fascist Front Women (AFŽ) and the League of Communist Youth of Yugoslavia (SKOJ). Of course, the whole process took place under the watchful eye of the authorities, that is, the Communist Party, so that the participants during the course of the courses are ideologically and politically oriented, so that after the end of the literacy they can be involved in the socio-political life.

The conditions for conducting literacy were inadequate, there was often no adequate space, classrooms, courses were held in private homes, in mektebes or even in open camps in military camps, and elsewhere. In this connection, there were no appropriate teaching lessons, often paper, but written on improvised boards with coal or stone.

Also, the relevance of the courses was not satisfactory, many attendees dropped out of attending classes or they were irregularly attending. Most often, war operations prevented regular classes, and in larger free territory many participants were occupied with the reconstruction of demolished homes or agricultural work.

However, the literacy of the population through analytical courses has played an important cultural and educational role in war conditions when it was often not possible to organize regular elementary education, and the literacy needs were expressed.

Regarding literacy in the occupied territory, it was mostly conducted through primary school instruction. However, elementary school teaching was used extensively as a lever of power, which, due to the unfavorable circumstances in which it operated, failed to achieve its entrusted role.

According to the data of the Educational Department of ZAVNOBiH, the number of pupils in schools and the number of students in analytical courses in the spring of 1945 was constantly increasing. Significant progress has been achieved in the organization and work of analytical courses, which in March 1945, in the area of the Bosnian Krajina worked over 600 with about 20 thousand students.

During the period under study, literacy has passed the developmental path from the informal way of acquiring the basis of literacy in the first partisan units and in the first free territories, when some literate people taught illiterate, organized forms of literacy, such as analytical courses, and elementary schools whose attendance at the end of the war it was more massive.

However, in the first years after the end of the Second World War, the basic role in the literacy of the population was played by analytical courses, the basic form of which was determined precisely during the NOR.

IBRAHIM EF. FEJIĆ - PRVI REISUL-ULEMA U TITOVOJ JUGOSLAVIJI

Apstrakt: *U ovom radu, na osnovu neobjavljenih arhivskih izvora i relevantne literature, autor kontekstualizira političke okolnosti nakon završetka Drugog svjetskog rata, analizira i prikazuje aktivnosti prvog poslijeratnog reisul-uleme u Titovoj Jugoslaviji, Ibrahima ef. Fejića.*

Ključne riječi: *Reisul-ulema, Ibrahim ef. Fejić, Islamska zajednica, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, muslimani, vjerske zajednice, vjernici i država.*

IBRAHIM EFFENDI FEJIĆ – THE FIRST REIS-UL-ULEMA IN TITO'S YUGOSLAVIA

Abstract: *In this paper, based on unpublished archival sources and relevant literature, the author puts the political circumstances after the end of the Second World War into context, and presents and analyses the activities of the first post-war Reis-ul-Ulema in Tito's Yugoslavia, Ibrahim effendi Fejić.*

Key words: *Reis-ul Ulema, Ibrahim effendi Fejić, Islamic Community, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Muslims, religious communities, practising believers and the State.*

Kratki biografski podaci o reisul-ulemi Ibrahimu ef. Fejiću

Hadži Ibrahim ef. Fejić je rođen 1879. godine u Mostaru. Osnovno i srednje obrazovanje (u Karadžoz-begovoj medresi) je završio u Mostaru, nakon čega je pohađao viši kurs islamskih nauka pred čuvenim mostarskim alimom i muderisom Salih ef. Alibegovićem, koji mu je uručio idžazet (diplomu) kao prvom u tom rangu. Bio je dobar filolog i poliglota. Poznavao je arapski, turski, pa i perzijski jezik, a koristio se i njemačkim jezikom. Bavio se i publicističkim radom sarađujući sa mnogim vjersko-prosvjetnim i staleškim časopisima i novinama. Bio je veliki pobornik reformi u vjerskom i vjersko-prosvjetnom životu koje je predvodio

Mehmed Džemaludin Čaušević. Položaj člana Ulema medžlisa u Sarajevu ponuđen mu je 1920. godine, a prije Drugog svjetskog rata biran je i za gradonačelnika Mostara. Tokom Drugog svjetskog rata opredijelio se za Narodnooslobodilački pokret, aktivno učestvujući i hrabro dižući svoj glas protiv zločina i progona nevinih ljudi bez obzira kojoj su vjeri ili naciji pripadali. U borbi protiv fašizma i za oslobođenje zemlje pet članova njegove porodice su dali i svoje živote.¹

Na položaju reisul-uleme je bio u razdoblju od 1947. do 1957. godine, kada se usljed duboke starosti povukao u mirovinu. U svom djelovanju isticao se kao tolerantan čovjek koji je radio na izgrađivanju dobrosusjedskih odnosa s drugim vjerskim zajednicama i sprečavanju revanšizma u poslijeratnom periodu. Hadži Ibrahim ef. Fejić se preselio na ahiret 15. decembra 1962. godine u Sarajevu. Dženaza je klanjana 17. decembra pred Begovom džamijom u prisustvu velikog broja građana i predstavnika Islamske vjerske zajednice, društva i predstavnika drugih vjerskih zajednica.²

Historijski kontekst u kojem je djelovao reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić

Političke prilike u Jugoslaviji poslije završetka Drugog svjetskog rata bile su obilježene radikalnim raskidom sa starom vlašću, njenim zakonima, kadrovima i simbolima. Novouspostavljeni organi vlasti su po ubrzanom proceduri mijenjali zatečene propise i ustanove. Nova vlast kao i sveukupni poslijeratni ambijent nisu bili naklonjeni niti jednom religijskom svjetonazoru. U tom kontekstu sagledavajući opće poslijeratne prilike treba reći da je i Islamska zajednica obnavljala svoj rad u nepovoljnim društvenim okolnostima. Ogromna razaranja vjerskih objekata, opljačkana imovina, veliki broj protjeranih i ubijenih bošnjačkih stanovnika i razbijena organizacija, predstavljale su samo dio tragičnih posljedica sa kojima se Islamska zajednica morala suočiti. Pored toga, obnavljanje organizacije Islamske zajednice u prvim poslijeratnim godinama moralo je uvažavati novo društveno-političko uređenje i okolnosti.

U borbi za dugoročno eliminiranje religioznog uticaja u društvu, jedna od najefikasnijih poluga u rukama nove vlasti bila je komunistička politika u obrazovnom sistemu. Religija je odvojena od škole, a školstvo je pretrpjelo radikalnu preobrazbu, kako u pogledu pravaca u nastavi, tako i u smislu političkog i ideološkog prevaspitavanja nastavnog osoblja. U nastavnim planovima, programima i udžbenicima došlo je do velikih promjena, tako da je školstvom u cjelini zavladao „novi duh borbe za pobjedu novih ideja, za interpretiranje nauke u duhu dijalektičkog materijalizma“. Nastavni kadar od osnovnih škola do univerziteta stavljen je u službu promoviranja marksističko-lenjinističkog učenja kao idejne osnove cjelokupnog socijalističkog društva. Partija je proklamirala ideju

1 Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo 1991, 51-52. (dalje: F. Šeta, *Reis-ul-uleme u BiH i Jugoslaviji*).

2 F. Šeta, *Reis-ul-uleme u BiH i Jugoslaviji*, 51-52.

kreiranja „novog socijalističkog čovjeka“, koji se morao razlikovati od „čovjeka buržoaskog shvatanja, ponašanja i karaktera“.³

Međutim, nova vlast nije se zadovoljila samo kreiranjem i usmjeravanjem nastave u državnim školama. Ona je preduzimala konkretne mjere s ciljem opstruiranja vjerskih zajednica da školuju sopstveni podmladak, preduzimajući čak i akcije izvlačenja „svih pozitivnijih omladinaca iz njihovih škola“. Uspostavljajući kontrolu nad procesom obrazovanja vjerskih službenika, komunisti su isticali da ne smije biti „svejedno ko će se pripremati za svećenika - neprijatelj ili pošten čovjek“.⁴ Kontrola nad svim društvenim djelatnostima omogućila je komunističkoj vlasti da iz obrazovnog sistema izbaci sve sadržaje koji nisu odgovarali zvaničnim ideološkim pogledima i opredjeljenjima.

Izvorna arhivska građa partijske provenijencije potvrđuje da je interes državno-partijskih struktura bio da raznim državnim mjerama oslabe i ograniče uticaj vjerskih zajednica u društvu. Komunistička vlast u Jugoslaviji je znala da se to ne može realizirati bez snažnog udara na ekonomsku osnovu vjerskih zajednica. Ekonomsko slabljenje sprovedeno, pored ostalog, putem *Zakona o agrarnoj reformi*, *Zakona o nacionalizaciji*, Uredbe o upravljanju stambenim zgradama i drugim mjerama, dovest će do gubitka nekretnina u vlasništvu vjerskih zajednica, a što će u cjelini rezultirati ekonomskim i finansijskim siromašenjem istih. Koliko je spomenuti ekonomski

Prilog 1. Reis-ul-ulema Ibrahim ef. Fejić.

aspekt državne politike prema vjerskim zajednicama bio važan potvrđuju informacije i analize Savezne komisije za vjerska pitanja. Tako se u jednom od njih konstatira „da ekonomska snaga crkve igra veliku ulogu u određivanju stava i politike klera prema državi i sređivanju odnosa između crkve i države. Upravo, što je crkva ekonomski jača, to je i njena djelatnost veća, a stav u odnosu na državu i narodnu vlast reakcionarniji. I obrnuto, najjači pritisak na kler i crkvu (...) može

3 Milovan Đilas, Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji, *Partijska izgradnja*, II, br. 2, Beograd, februar 1950, 10-13, 16 i 24.

4 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje: SKVP), 144-137-742, *Informacija Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine*.

se vršiti baš na ekonomskoj bazi“.⁵ Dakle, prema oficijelnim partijskim ocjenama, više je nego uočljivo da su ekonomske mjere protiv vjerskih zajednica imale za cilj slabljenje, ograničavanje, discipliniranje i u konačnici neutraliziranje njihovog djelovanja u društvu.

Državno-partijski organi su detaljno pratili aktivnosti Islamske zajednice, kao i rad drugih vjerskih zajednica. O tome, između ostalog, svjedoči i dopis Savezne komisije za vjerska pitanja upućen republičkim komisijama, u kojem su, između ostalog, traženi podaci o: materijalnom stanju i finansiranju vjerskih zajednica; povezanosti sa inozemstvom; aktivnostima na terenu, ispoljavanju nacionalizma i šovinizma od strane vjerskih zajednica; odnosu političkih organa prema popravljanju i izgradnji novih vjerskih objekata; radu vjerskih škola i teoloških fakulteta; propagandnim sredstvima s kojima raspolažu vjerske zajednice, izdavačkoj djelatnosti, itd.⁶

Stavovi reisa Fejića o pravnom položaju vjerskih zajednica

Komisija za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica Izvršnog vijeća Narodne Republike Bosne i Hercegovine održala je sastanak s delegacijom Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ 14. aprila 1953. godine.⁷ Iako je Islamska zajednica imala formalno mogućnost da kao i ostale vjerske zajednice dostavi svoje primjedbe na nacrt zakona, njeni prijedlozi imali su zanemarljivog uticaja na konačna rješenja. To pokazuje i komparativna analiza prijedloga koje je Islamska zajednica usvojila na konferenciji Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ 12. februara kao i onih koji su prihvaćeni na ovom sastanku. Naime, nakon sedmosatnog ubjeđivanja predstavnici Islamske zajednice su pod pritiskom koji se kreirao ne samo na samom sastanku, već i mjesecima prije ovog sastanka, odustali od svojih primjedbi formuliranih 12. februara, izuzev nekoliko prijedloga gdje se Komisija obavezala da će primjedbe Islamske zajednice dostaviti na dalje razmatranje Saveznom izvršnom vijeću. Ovi mali ustupci trebali su da stvore privid o kompromisnom završetku sastanka i iskrenoj namjeri vlasti da ovu problematiku zakonski uredi. U tom kontekstu je i Džemal Bijedić, prvi čovjek Komisije isticao „da se ovaj Zakon ne donosi radi propagande, nego stvarno radi

5 AJ, SKVP, 144-6-106, *Oporezivanje klera i crkava*, 26. 12. 1952.

6 Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, fond: Ideološka komisija, 507, VIII, II/9-(1-36)-K-30, *Opšta ocjena i posebni osvrti na delovanje pojedinih verskih zajednica i njihov odnos prema državi. Materijal Ideološke komisije CK SKJ*, 1958.

7 Sastanak je održan u Sarajevu pod predsjedavanjem rukovodioca Komisije, Džemala Bijedića. Osim njega ispred Komisije na sastanku su prisustvovali: Bogomir Brajković, Fazlija Alikalfić, Ivo Sunarić, Vojislav Ćorović i Salaman Konforti. Islamsku zajednicu na ovom sastanku su predstavljali: reisul-ulema Hadži Ibrahim ef. Fejić, zamjenik reisul-uleme Hadži Murat ef. Šećeragić, član Ulema međžlisa Islamske zajednice Zufer ef. Bešlić i sekretar Vrhovnog islamskog starješinstva Asim Skopljak.

reguliranja odnosa između države i crkve i da će slijediti čitav niz uputstava za njegovo sprovođenje“.⁸

Reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je ovaj nacrt zakona ocijenio kao važan korak u sređivanju odnosa između vjerskih zajednica i države, a za sam ishod sastanka je rekao da su sva pitanja „raspravljena na zadovoljavajući način“. Svjesni objektivnih okolnosti i omjera snaga u društvu, prvi ljudi Islamske zajednice izabrali su kurs saradnje sa državom. Znajući za spremnost vlasti da upotrebljava razne restriktivne i represivne mjere protiv svih onih koji se suprotstavljaju izgradnji novog društvenog poretka, pouzdano se može reći da bi bilo koja druga opcija u tom trenutku bila nepovoljna i za njih i za Islamsku zajednicu u cjelini. Događanja sa kardinalom Alojzijem Stepincom i Katoličkom crkvom u prvim poslijeratnim godinama samo dodatno potvrđuju ovo stanovište.⁹

Imajući to u vidu, ne treba čuditi da je reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić i u ovom zakonu tražio onu pozitivniju stranu koja je trebala donijeti više poštivanja vjerskih prava i sloboda. Zato on naglašava kako je najvažnije da nakon njegovog usvajanja „kod pripadnika vjerskih zajednica zavlada takva atmosfera da zbog toga što ispovijedaju neku vjeru građani ne gube svoja ljudska prava i da narodna vlast na njih ne gleda hrđavo“. Iako je balansirao svoje ocjene o stanju vjerskih prava i sloboda, reisul-ulema Fejić je na kraju ovog sastanka, ipak, naveo da atmosfera na terenu nije uvijek bila u potpunosti dobra, jer su se građani „bojali da idu u džamije, da budu članovi Vakufskog povjerenstva, itd.“.¹⁰

Podrška Nacrtu Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica upućena je i sa Drugog redovnog zasjedanja Vakufskog sabora održanog 9. maja 1953. godine u Sarajevu. Tom prilikom ovaj organ Islamske zajednice izrazio je zadovoljstvo namjerom vlasti da zakonski regulira odnose između vjerskih zajednica i države, i iskazao nadu da će usvajanje nacrta zakona doprinijeti dosljednijem realiziranju ustavnog principa o slobodi savjesti i vjeroispovijesti. Na kraju zasjedanja upućen je i pozdravni telegram predsjedniku FNRJ, Josipu Brozu Titu, u kome je, pored ostalog, rečeno da „Vakufski sabor smatra donošenje ovog zakona krupnim doprinosom u demokratskom izgrađivanju i jačanju naše narodne države, kao i u životu svake vjerske zajednice, pa stoga jednodušno pozdravljamo inicijativu za njegovo usvajanje“.¹¹

Na kraju višemjesečne rasprave o Nacrtu Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica isti je usvojen na sjednici Saveznog izvršnog vijeća 15. maja 1953. godine, a nakon toga i na sjednici Skupštine FNRJ 22. maja 1953. godine.

8 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), k-3, b.b /53, *Zapisnik sa sjednice Komisije za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica, sa Vrhovnim islamskim starješinstvom*, 14. 4. 1953.

9 ABiH, KZVP, k-3, b.b/53, *Zapisnik sa sjednice Komisije za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica, sa Vrhovnim islamskim starješinstvom*, 14. 4. 1953.

10 ABiH, KZVP, k-3, b.b/53, *Zapisnik sa sjednice Komisije za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica, sa Vrhovnim islamskim starješinstvom*, 14. 4. 1953.

11 Telegram predsjedniku Republike i maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu, Sarajevo, *Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ*, 1953, br. 5-7, 177.

U uvodnom govoru o spomenutom zakonu potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća i ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Ranković je ustvrdio da se ovaj zakon zasniva na principima slobode savjesti, slobode vjeroispovijesti i odvojenosti vjerskih zajednica od države. Njegov značaj, prema Rankovićevim riječima, je u tome što se njime konkretiziraju ustavne norme i određuju prava i dužnosti kako vjerskih zajednica tako i državnih organa. Također, on je u ovom izlaganju izrazio očekivanje da će se smanjiti broj nesporazuma koji su do tada postojali zbog nepostojanja ovakvog pravnog propisa, te ojačati zakonitost u postupanju državnih organa prema vjerskim zajednicama.¹²

Navedeni Zakon je kodificirao ustavni provizorij o odvajanju vjerskih zajednica od države i bio je podijeljen na četiri poglavlja (Opće odredbe, Vršenje vjerskih obreda, Vršenje vjerske nastave i Završne odredbe) koja su imala ukupno 24 člana.

Fejićeva aktivnost na obnovi organizacije i donošenju Ustava Islamske zajednice

Islamska zajednica u svojoj organizaciji i radu je morala voditi računa o načelima odvojenosti države i vjere, što je proklamirao i prvi Ustav FNRJ. Već tokom 1945. godine poslije oslobođenja zemlje sprovedeni su izbori za organe Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: Vakufski sabor, sreska vakufska povjerenstva i džematske odbore. Nakon tih izbora Vakufski sabor je sproveo proceduru izbora članova Ulema medžlisa kao rukovodećeg vjerskog organa u Bosni i Hercegovini. Pri tome, treba istaći da su ovi izbori, usljed nedostatka novih i hitne potrebe za izgradnjom organizacije, obavljani na osnovu starih izbornih propisa. Zato je ubrzo nakon toga počela aktivnost na izradi novih propisa, a prije svega na pripremi novog Ustava Islamske zajednice, kao temeljnog akta za njeno organiziranje i djelovanje.¹³

Prvi Ustav Islamske zajednice u avnojevske Jugoslaviji usvojen je na sjednici Vakufskog sabora u Sarajevu 26. augusta 1947. godine. Ustav je bio sačinjen od pet poglavlja i tridesetosam članova: opće odredbe (1-13), imovina (14-16), organi (17-34), vjerske škole (35) i prijelazne odredbe (36-38).¹⁴ Iako je trebao regulirati brojna nedefinirana pitanja nakon turbulentnih događanja i promjena tokom i poslije Drugog svjetskog rata, Ustav Islamske zajednice u FNRJ iz 1947. godine bio je mnogo sažetiji i manji u odnosu na sve prethodne ustave ove zajednice. U općim odredbama je istaknuto da svi pripadnici Islamske zajednice

12 "Usvojen Zakon o pravnom položaju verskih zajednica", *Borba*, God. XVIII, br. 133, Beograd, 23. maj 1953, 2.

13 Hamid Kukić, Vakufi, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1951, br. 4-6, 192.

14 *Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Sarajevo, Štamparski zavod „Oslobođenje“, 1947, 3-15. (dalje: *Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*).

u Jugoslaviji predstavljaju jedinstvenu vjersku zajednicu (član 1), koja javno ispovijeda svoju vjeru, samostalno uređuje svoje vjerske vakufsko-imovinske i vjersko-prosvjetne poslove (član 3). Priznata je nova poslijeratna realnost tako da je navedeno da se Islamska zajednica u svom radu rukovodi propisima islama i odredbama ovog Ustava, ali u granicama koje je odredio Ustav FNRJ (član 4). Cilj Islamske zajednice je da unapređuje vjerski život među pripadnicima islama. Ovaj se cilj može realizirati: „1) naučavanjem islamske vjere, 2) staranjem o vjerskom i vjersko-moralnom vaspitanju (...), 3) održavanjem vjerskih predavanja (vazova), 4) izdavanjem i širenjem vjersko-moralnih knjiga i časopisa, 5) osnivanjem i održavanjem džamija, vjerskih škola i drugih vjerskih, vjersko-prosvjetnih i humanih ustanova, 6) spremanjem vjerskih službenika i vjersko-prosvjetnih nastavnika, 7) svakom drugom djelatnošću, koja ide za vjerskim i vjersko-moralnim uzdizanjem (...) u duhu Islama“ (član 2). Da bi se ovi ciljevi mogli realizirati propisano je da Islamska zajednica, njeni organi i ustanove, svaki vakuf pojedinačno i Centralna vakufska zaklada mogu sticati i držati kao pravno lice nepokretna i pokretna dobra, te vršiti druga prava u svojstvu pravnog lica (član 5). U duhu šerijata dozvoljeno je svakom pravnom ili fizičkom licu da osniva vakufe (član 6), dok je popunjavanje službenog mjesta ili položaja u Islamskoj zajednici zabranjeno licima koja nemaju propisane kvalifikacije (član 8). U završnim članovima općih odredbi obuhvaćena su pitanja: nošnje i znakova službenika Islamske zajednice (član 9), prava žalbe na odluke viših organa Islamske zajednice (član 10), izdavanja lista za vjersko-prosvjetne teme (član 11), izgleda zastave (član 12) i službenog pečata Islamske zajednice (član 13).¹⁵

U drugom poglavlju Ustava (imovina Islamske zajednice) pobrojano je od čega se sastoji imovina zajednice. Osim pokretnih i nepokretnih dobara u vlasništvu organa i ustanova Islamske zajednice (vakufa, tekija, posebnih zaklada ...) kao izvori prihoda navedeni su: doprinosi pripadnika Islamske zajednice fondu Islamske zajednice, ostali fondovi i njihovi prihodi, pokloni i vasijeti, novčani prihodi od taksi za vjerske usluge, finansijske i druge pomoći države, te različitih vrsta drugih prihoda (član 14). Što se tiče korištenja imovine članom 15 je izričito rečeno da se ista može upotrebljavati samo pod uslovom da služi ciljevima Islamske zajednice. Spomenuti član Ustava je odredio da u ingerenciji vakufskih sabora bude reguliranje načina upravljanja vakufskom imovinom. U njihovoj nadležnosti bilo je i propisivanje za koja se pismena i zvanične radnje plaća taksa Islamske zajednice.¹⁶

Najveći dio Ustava predstavljalo je treće poglavlje (organi Islamske zajednice) u kojem su utvrđeni organi zajednice i njihove nadležnosti. Članom 17 definirani su sljedeći organi Islamske zajednice: Džematski imam, Džematski odbor, Vakufsko povjerenstvo, Ulema međžlis, Vakufski sabor sa Saborskim odborom i Vakufskom direktijom, Vrhovni vakufski sabor, Vrhovno islamsko starješinstvo sa reisul-ulemom na čelu. Pri tome, vakufskim saborima je ostavljena mogućnost da na područjima pod njihovom nadležnošću autonomno propisuju organizaciju i

¹⁵ Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, 3-5.

¹⁶ Isto, 5-6.

formiraju organe sa funkcijama i nazivima koji odgovaraju specifičnostima dotične republike.¹⁷ Jedan od novih momenata u odnosu na prethodni Ustav predstavljala je činjenica da džemat nije definiran kao organ Islamske zajednice. U tekstu Ustava Islamske zajednice usvojenom 1947. godine propisano je da džemat čine pripadnici zajednice koji djeluju na jednom određenom teritoriju, a nadležnost za određivanje njihovog područja i broja data je nadležnom Vakufskom saboru.¹⁸

Na svom prvom zasjedanju u Sarajevu 26. i 27. augusta 1947. godine Vrhovni vakufski sabor Islamske zajednice, sastavljen od predstavnika Islamske zajednice iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije i Crne Gore, je poslije izglasavanja Ustava Islamske zajednice izabrao i Vrhovno islamsko starješinstvo sa reisul-ulemom na čelu.¹⁹ Za prvog poslijeratnog reisul-ulemu Islamske zajednice u FNRJ izabran je Hadži Ibrahim ef. Fejić. Osim njega izabrani su i zamjenik reisul-uleme Murat Šećeragić i trojica članova Vrhovnog islamskog starješinstva: Dževdet Palaska, Veysel Numan i Hasan Šlaković. Naprijed spomenuti dužnosnici Islamske zajednice su 28. augusta 1947. godine položili zakletvu pred reisul-ulemom, u skladu sa članom 10 i 11 Pravilnika o izboru reisul-uleme i članova Vrhovnog islamskog starješinstva, čime su uvedeni u dužnost.²⁰

Nedugo zatim, 12. septembra 1947. godine izvršena je predaja Menšure (ovlaštenje za vršenje vjerskih poslova) reisul-ulemi Ibrahimu ef. Fejiću u Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu. Inače, sve do Drugog svjetskog rata menšure su dodjeljivane u Carevoj džamiji, izuzev u slučaju Ibrahima ef. Maglajlića. Tom prilikom reisul-ulema Fejić je sa minbera održao govor u kojem je najvećim dijelom afirmativno isticao uređenje društva i društvenih odnosa u FNRJ. Indikativno je da on u ovom nastupnom govoru nije apostrofirao kao glavni zadatak potrebu obnove ratom pogođene i razrušene organizacije Islamske zajednice. Umjesto toga, reisul-ulema Fejić je rekao da je njegova prva zadaća „da prve misli uputimo našem voljenom Maršalu Titu i da zamolimo Alaha za njegov dug i srećan život (...) našega omiljenog Vođe i Učitelja“.²¹

Analizirajući sadržinu govora reisa Ibrahima ef. Fejića može se uočiti da važna pitanja organizacione izgradnje Islamske zajednice ne samo da nisu apostrofirana, već čak nisu niti spomenuta. Takav izbor tema i prioriteta u izlaganja reisul-uleme Ibrahima ef. Fejića prilikom svečane predaje Menšure dodatno

17 *Isto*, 6.

18 *Isto*, 6-7.

19 ABiH, KZVP, k-1, br. 175/47.

20 Nekoji podaci o radu Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1950, br. 1-3, 68. (dalje: *Nekoji podaci o radu Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*).

21 U govoru održanom prilikom primanja Menšure 12. 9. 1947. godine, reisul-ulema Fejić je, između ostalog, rekao: da je „provedeno načelo rastave vjere od države, što mi muslimani pozdravljamo, jer nama to nimalo ne priječi da se slobodno razvijamo u duhu Islama (...) Evo i ovaj veliki događaj u vjerskom životu muslimana u FNRJ kad su oni izabrali vrhovni organ Islamske vjerske zajednice i kad obavljaju svečanu ceremoniju predaje Menšure reis-ul-ulemi, jest najrječitiji dokaz velike vjerske slobode u našoj domovini“. Vidi: ABiH, KZVP, k-1, br. 175/47.

ukazuje u kakvom nezavidnom položaju se nalazila Islamska zajednica u prvim poslijeratnim godinama.

U funkciji daljnje izgradnje i učvršćivanja organizacije Islamske zajednice u skladu sa novim Ustavom Islamske zajednice bio je dopis Vrhovnog islamskog starješinstva upućen 10. oktobra 1947. godine Vakufskom saboru Srbije, Vakufskom saboru Crne Gore, Vakufskoj direkciji u Sarajevu, Vakufskoj direkciji u Skoplju i Ulema medžlisi u Sarajevu. Ovim aktom od navedenih organa Islamske zajednice je zatraženo da upoznaju područne organe i ustanove zajednice, a putem njih i ostale pripadnike Islamske zajednice u FNRJ, o novom Ustavu, kao i cjelokupnom radu i odlukama sa I. zasjedanja Vrhovnog vakufskog sabora održanog 26. i 27. augusta 1947. godine. Sa sličnom namjerom Vrhovno islamsko starješinstvo je na svojoj sjednici od 1. novembra 1947. godine upozorilo Ulema medžlise i Vakufske sabore da bez odlaganja pristupe donošenju poslovnika, pravilnika i pragmatika koje su tim organima stavljeni u ingerenciju po Ustavu Islamske zajednice. Osim toga od njih je zatraženo da hitno donesu uredbe o vjerskim školama, mektebima i medresama, te da svoj rad prilagode novim okolnostima.²²

O razlozima donošenja, sadržini i značaju novog Ustava Islamske zajednice govoreno je i u 1948. godini. Tako je reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić tokom ove godine obavio tri veća „inspekciona putovanja“ po Bosni i Hercegovini u okviru kojih je područnim organima Islamske zajednice, pored ostalog, objašnjavao smisao i odredbe Ustava Islamske zajednice, kao i novu organizacionu strukturu zajednice.²³ Prvo „inspekciono putovanje“ po Bosni i Hercegovini reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je obavio od 11. do 15. marta 1948. godine. Tom prilikom on je posjetio: Vlasenicu, Zvornik, Tuzlu, Gračanicu, Doboj, Maglaj, Zavidoviće, Žepče, Zenicu i Visoko. Tokom drugog putovanja koje je trajalo od 12. do 19. aprila 1948. godine reisul-ulema je obišao: Travnik, Donji Vakuf, Banja Luku, Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Krupu, Cazin, Bihać, Bosanski Petrovac, Ključ, Mrkonjić Grad i Fojnicu. Treće putovanje reisul-ulema je izvršio od 10. do 16. maja 1948. godine, kada je posjetio: Konjic, Mostar, Ljubuški, Čapljinu, Stolac, Trebinje, Dubrovnik, Bileću, Gacko, Nevesinje, Foču, Goražde, Čajniče, Rogaticu i Višegrad. Na svim spomenutim putovanjima reisul-ulema je svečano dočekan u prisustvu velikog broja građana, predstavnika raznih ustanova i društvenih organizacija.²⁴

Kad operiramo sa historijskim činjenicama ne treba zaboraviti da je Vrhovni vakufski sabor u deceniji koja slijedi poslije usvajanja prvog poslijeratnog Ustava Islamske zajednice tri puta usvajao izmjene i dopune navedenog Ustava. Prve izmjene i dopune su uslijedile već 16. januara 1949. godine, druge 12. jula 1950. godine i treće 4. decembra 1955. godine. Komparacijom prečišćenog teksta ovog Ustava sa tekstom nakon usvojenih izmjena i dopuna može se konstatirati da su one uglavnom bile više stilske popravke na tekstu Ustava iz 1947. godine.

22 *Neki podaci o radu Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, 69 i 71.

23 *Isto*, 69 i 71.

24 *Isto*, 70 i 71.

Jedina dopuna koja je predstavljala bitnu novinu u najvišem normativnom aktu Islamske zajednice bilo je formiranje Vrhovnog saborskog odbora, sa utvrđenim mu nadležnostima kao organa Vakufskog sabora.²⁵ Drugi Ustav Islamske zajednice u avnojevskoj Jugoslaviji je usvojen nakon smrti reisul-uleme Ibrahima ef. Fejića na vanrednom zasjedanju Vrhovnog vakufskog sabora, 13. jula 1959. godine u Sarajevu,²⁶ a treći na zasjedanju Vrhovnog sabora Islamske zajednice u Prištini početkom novembra 1969. godine.²⁷

Reis Fejić i čelni ljudi Islamske zajednice bavili su se i pitanjem razrade propisa Ustava Islamske zajednice i formuliranja dužnosti i kompetencija pojedinih organa zajednice najviši organi Islamske zajednice su pokušavali regulirati i Statutom Islamske zajednice. Pitanje izrade Statuta bilo je aktuelizirano već od prvog zasjedanja Vakufskog sabora nakon završetka Drugog svjetskog rata i o tome se često raspravljalo u prvoj poslijeratnoj deceniji. Međutim, uprkos kontinuiranom zanimanju za donošenje Statuta Islamske zajednice do toga nije došlo u ovom periodu. Prema Izvještaju Saborskog odbora podnesenom na sjednici Vakufskog sabora Bosne i Hercegovine, 7. juna 1955. godine, Statut nije donošen zato što nisu postojali uslovi za njegovu izradu. Kao prvi razlog za odlaganje izrade Statuta naveden je Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, zbog čega je Islamska zajednica bila prinuđena da sačeka njegova rješenja i bliže propise koji su uslijedili na osnovu ovog zakona. Drugo odlaganje pripreme Statuta je nastalo kada je počela sazrijevati potreba izmjena u Ustavu Islamske zajednice, naročito u svjetlu materijalne situacije u Islamskoj zajednici koja je također nametala potrebu izmjena. Iz navedenih razloga je zaključeno da se ne donosi Statut dok se ne izvrše nove izmjene u Ustavu Islamske zajednice, kako se ovakav složen posao ne bi radio dva puta.²⁸

Angažman reisul-uleme Fejića na formiranju Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini

Prvo udruženje službenika Islamske zajednice formirano je 20. jula 1909. godine u Sarajevu sa nazivom *Muslimansko mualimsko i imamsko društvo za Bosnu i Hercegovinu*. Glavna obaveza navedenog društva bila je da sve mualime, imame i vjeroučitelje objedini u jednu cjelinu s ciljem razvijanja njihove staleške svijesti, poboljšanja materijalnog položaja, te kulturnog i socijalnog uzdizanja. Nakon toga, 28. septembra 1912. godine, u Sarajevu je osnovana organizacija ilmije Bosne i Hercegovine pod nazivom *Džemijiti-ilmija*, koja je djelovala do početka Prvog

25 Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo 2001, 204-205.

26 *Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Sarajevski grafički zavod – Sarajevo 1959, 9-18.

27 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 563.

28 Izvještaj Saborskog odbora podnesen Vakufskom saboru NR Bosne i Hercegovine 7. juna 1955. godine, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1955, br. 5-7, 218.

svjetskog rata. Završetkom navedenog rata obrazuju se nova staleška udruženja: 5. oktobra 1920. godine osniva se *Udruženje šerijatskih sudaca i vježbenika Bosne i Hercegovine* sa sjedištem u Sarajevu, a 1931. godine *Udruženje džematskih imama (imama i matičara) i njihovih pomoćnika* za područje sarajevskog Ulema medžlisa. Ipak, najveći uticaj i rasprostranjenost imalo je udruženje *El-Hidaja* (osnovano 8. marta 1936. godine) čije je sjedište bilo u Sarajevu, a obuhvatalo je cjelokupnu ilmiju na području Kraljevine Jugoslavije.²⁹

Aktivnosti na formiranju udruženja službenika Islamske zajednice poslije okončanja Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini pokrenute su početkom maja 1950. godine. U istom mjesecu je obrazovan Inicijativni odbor za pripremu osnivanja Udruženja službenika Islamske zajednice. Do augusta 1950. godine izvršene su sve organizacione, tehničke i druge pripreme za održavanje osnivačke skupštine. U vezi s tim, Inicijativni odbor za osnivanje Udruženja službenika Islamske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini je 11. augusta 1950. godine obavijestio Državnu komisiju za vjerska pitanja o tačnom datumu održavanja Osnivačke skupštine, upućujući uz to i molbu da Komisija odredi svog predstvanika na ovom skupu.³⁰

Za vrijeme mandata reisul-uleme Fejića održana je i Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika Islamske zajednice 5. septembra 1950. godine u Sarajevu, kada je i usvojen prijedlog da službeni naziv udruženja bude „Udruženje Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini“. U radu skupštine učestvovalo je preko dvije stotine službenika Islamske zajednice izabраниh na konferencijama u pedeset i četiri sreza Bosne i Hercegovine. Skup je otvorio muftija Omer Džabić u prisustvu najviših velikodostojnika, funkcionera savezne i republičke komisije za vjerska pitanja, te predstavnika Zemaljskog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine i sličnih udruženja vjerskih službenika pravoslavne i katoličke zajednice.³¹ U dnevni red osnivačke skupštine uvršteno je devet tačaka, među

29 Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo, *Glasnik, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ*, 1950. br. 8-10, 244 i 257. (dalje: *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*).

30 U radu Inicijativnog odbora za pripremu Osnivačke skupštine Udruženja službenika Islamske zajednice aktivno su učestvovali: Hafiz Omer Džabić (muftija u penziji), Sulejman Kemura (direktor Gazi Husrev-begove medrese), Munib Cerić (muderis Gazi Husrev-begove medrese), Muhamed Pašić (upravnik Gazi Husrev-begove biblioteke i profesor), Muhamed Fočak (profesor), Hadži hafiz Mustafa Sahačić (imam i hatib Ali-pašine džamije), Hamid Kukić (vakufski direktor), Alija Alifendić (imam i mualim iz Bijeljine), Hakija Korajkić (imam iz Tešnja), Ibrahim Begić (imam i mualim u penziji), Adem Fakić (imam i mualim), Hadži Salih Sarajlić (imam i mualim), Muhamed Muhamedagić (imam i mualim), Ubejd Mujagić (imam i mualim), Zufer Bešlić (imam i mualim), Husnija Semić (imam i mualim) i Rasim Tabaković (imam i mualim). Vidi: AJ, SKVP, 144-2-53.

31 Kolika je važnost pridavana ovom skupu govori i spisak gostiju koji su prisustvovali Osnivačkoj skupštini: Ibrahim ef. Fejić (reisul-ulema), Murat Šećeragić (zamjenik reisul-uleme), Dževdet Palaska (član Vrhovnog islamskog starješinstva), Vejsil Numan (član Vrhovnog islamskog starješinstva), Derviš Tafro (predstavnik Zemaljskog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine), Husein Talić (predsjednik Ulema medžlisa iz Sarajeva), Mustafa Ševo (član Ulema medžlisa), Zufer Bešlić (član Ulema medžlisa), Vitomir Vidaković (predsjednik Saveznog Udruženja pravoslavnih sveštenika), Aziz

kojima po važnosti treba izdvojiti: referat o potrebi osnivanja Udruženja, čitanje i usvajanje Pravila Udruženja, budžet Udruženja, izbor upravnog i nadzornog odbora, kao i rezoluciju osnivačke skupštine.³²

Na tragu ovakvih shvatanja Skupština je usvojila Pravila Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini definirajući kao ciljeve: materijalno obezbjeđivanje svojih članova, pružanje pomoći svojim članovima u vršenju vjerskih dužnosti, unapređenje vjersko-moralnog života, onemogućavanje zloupotrebe vjere, afirmiranje tekovina narodnooslobodilačke borbe i učvršćivanje bratstva i jedinstva. Član Udruženja je mogao biti svaki aktivni i penzionirani službenik Islamske zajednice, kao i svaki funkcioner koji je stekao vjersku naobrazbu. Pravilima su utvrđeni i organi Udruženja: Skupština, Upravni odbor, Nadzorni odbor i pododbori. Na kraju teksta Pravila utvrđeno je da Udruženje može prestati sa radom samo ako to zaključi najmanje dvije trećine glasova prisutnih delegata Skupštine ili nadležna vlast, bez čije saglasnosti Pravila nisu mogla stupiti na snagu.³³ Na koncu zasjedanja Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine izabran je Upravni³⁴ i Nadzorni odbor,³⁵ te jednoglasno usvojena rezolucija Osnivačke skupštine kao završni skupštinski dokument. Sudeći po njenoj sadržini i vremenu kada je donesena može se izvući

Fetah (predsjednik Ulema medžlisa Narodne republike Makedonije), Mustafa Hodža (predstavnik Islamskog starješinstva u Narodnoj republici Srbiji), Husein Redžepagić (predsjednik Islamskog starješinstva u Crnoj Gori), Milan Smiljanić (predstavnik Zemaljske vjerske komisije pri vladi Narodne republike Srbije), Hasan Ljubunčić (predstavnik Zemaljske vjerske komisije pri vladi Narodne republike Bosne i Hercegovine), Boris Stankovski (predstavnik Zemaljske komisije pri vladi Narodne republike Makedonije), Jože Lampreta (predstavnik Zemaljske komisije pri vladi Narodne republike Slovenije), Milutin Petrović (predstavnik Udruženja pravoslavnog svećenstva Narodne republike Srbije), Nestor Popovski (predstavnik Udruženja pravoslavnog svećenstva Narodne republike Makedonije), Krsto Bijelac (predstavnik Udruženja pravoslavnog svećenstva Narodne republike Bosne i Hercegovine), fra Bono Ostojić i fra dr. Karlo Karin (predstavnici Udruženja katoličkog svećenstva Narodne republike Bosne i Hercegovine), Ilija Ćuk (predstavnik Udruženja pravoslavnog svećenstva Narodne republike Hrvatske), Janko Žagar (predstavnik Udruženja katoličkih svećenika Narodne republike Slovenije), Simo Radunović (predstavnik Udruženja pravoslavnog svećenstva Narodne republike Crne Gore) i Hamdi Demir (direktor Vakufske direkcije u Skoplju). Vidi: *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 211-213.

32 Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 215.

33 Pravila Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine odobrilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine 28. septembra 1950. godine. *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 266-269.

34 Na čelu Upravnog odbora bio je predsjednik Zufer Bešlić, koji je obavljao i funkciju predsjednika Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. Članovi ovog organa bili su: Ibrahim Begić, Adem Fakić, Sulejman Kemura, Muhamed Fočak, Mustafa Sahačić, Halil Sarajlić, Ševket Šabić, Mustafa Varešanović, Derviš Đodić-Bibić, Ubejd Mujagić, Alija Alifendić, Mehmed Šljivić, Mustafa Ševo, Salih Puzić, Hasan Toromanović, Muhamed Tarabar, Ćamil Arnautović i Mehmed Zahirović. *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 270.

35 U sastav Nadzornog odbora izabrani su: Džemaludin Hadžijahić, Sinanudin Sokolović, Derviš Buturović, Husein Tabaković i Sulejman Bulbul. *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 277.

zaključak da je ona imala intenciju da pruži odgovore na najaktuelnija pitanja sa kojima se Islamska zajednica suočavala u tom historijskom periodu. Interesantno je da rezolucija veoma malo govori o staleškim pitanjima, ali zato najvećim dijelom obuhvata političke teme od interesa za države organe vlasti.³⁶

Posmatrano iz vizure državnih vlasti formiranje Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini imalo je, pored ostalog, za cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom. Ova zajednica u tom pogledu nije bila izuzetak, s obzirom da su i kod drugih vjerskih zajednica formirana staleška svećenička udruženja. Ipak, za razliku od katoličkih i pravoslavnih svećenika, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, službenici Islamske zajednice su bili otvoreni za saradnju sa državom. Štaviše, ista Komisija je ocijenila da su sva rukovodeća mjesta i forumi Islamske zajednice (Vrhovno islamsko starješinstvo, Vrhovni vakufski sabor, Vakufski sabor

36 Imajući u vidu značaj skupa i činjenicu da je Rezolucija trasirala svojevrstne političke smjernice za buduće djelovanje Udruženja nužno je prikazati najvažnije dijelove teksta ovog skupštinskog dokumenta:

„1) Zahvaljujući Narodnooslobodilačkoj borbi koju su vodili narodi Jugoslavije na čelu sa našim vodom Maršalom Titom ostvarena je davnašnja težnja pripadnika Islamske vjerske zajednice u NR Bosni i Hercegovini za slobodom i ravnopravnošću i utvrđena Ustavom FNRJ i Ustavom NR Bosne i Hercegovine (...) Izvršeno odvajanje vjere od države ne samo da nije od štete po interese IVZ, nego naprotiv, tim aktom obezbijeđen je nesmetan i slobodan život naše vjerske zajednice i zagarantovana puna ravnopravnost svih vjerskih zajednica u odnosu na državu (...) S takvim osjećajima slobode i ravnopravnosti vjerski službenici IVZ u NR Bosni i Hercegovini udarili su danas temelje svojoj staleškoj organizaciji, čiji će biti zadatak da djeluje u pravcu povezivanja vjerskih službenika NR Bosne i Hercegovine u radu za sređivanje njihovih materijalnih prilika i usmjeravanje njihovog rada na korist pripadnika IVZ kao i svih naših bratskih naroda te procvat svoje socijalističke domovine.

2) Skupština Udruženja vjerskih službenika IVZ osuđuje pokušaje onih pojedinaca koji su kao članovi i funkcioneri IVZ svojim nazadnjačkim i neprijateljskim djelovanjem zloupotrebljavali slobodu rada i života islamskih vjerskih ustanova i pod lažnim izgovorom zaštite vjere služili zakletim neprijateljima naše domovine (...) U svome djelovanju Udruženje službenika IVZ boriće se protiv sličnih pokušaja i neće dozvoljavati da pojedinci iz vjerskih redova zloupotrebljavaju vjeru u protunarodne svrhe.

3) Od svih velikih tekovina Narodnooslobodilačke borbe skupština smatra da je najveća bratstvo i jedinstvo naših naroda, iskovano u godinama teške borbe protiv okupatora. Stoga se zavjetujemo da ćemo ovu veliku tekovinu, koja je zalag naše budućnosti i našega života stalno produbljivati i suzbijati svaki šovinizam ma s koje strane dolazio.

4) (...) Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika IVZ smatra da je sveta i patriotska dužnost svakog pripadnika IVZ i njenog vjerskog službenika da svesrdno pomogne naše državno rukovodstvo i našu sveopštu narodnu organizaciju Narodni front na otklanjanju naše zaostalosti i ubrzanju širokih narodnih slojeva.

5) Skupština pozdravlja akciju širokih narodnih masa za uklanjanje zara i otkrivanje muslimanke. Prisutni delegati, kao predstavnici bosanskohercegovačke ilmije izjavljuju (...) da je patriotska dužnost svakog građanina naše zemlje, a naročito ilmije, da do kraja probudi svijest naše muslimanke, da bi oslobođena od zara mogla ići u korak sa ostalim ženama FNRJ u izgradnji bolje sutrašnjice (...)

6) Skupština osuđuje sve neprijateljske pokušaje miješanja u unutrašnje stvari naše domovine kao i ometanja izgradnje socijalizma ma s koje strane oni dolazili, izjavljujući da će vjerski službenici IVZ u NR Bosni i Hercegovini nepokolebljivo stajati uz naše državno rukovodstvo i pomagati ga u ostvarenju velikih zadataka za sreću i blagostanje naše države(...)“ *Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 271-272.

za Bosnu i Hercegovinu, Vakufska direkcija i druga) popunjena „sa poštenim ljudima – patriotima, kojima su takva osjećanja osnova za djelatnost“. Pri tome, dok su rukovodne strukture Islamske zajednice ocijenjene pozitivno, dotle su niži službenici ove zajednice označeni kao „reakcionarni“ elementi. Vladajući krugovi su smatrali da postoji opasnost odvajanja rukovodećih struktura od nižih službenika Islamske zajednice, koji su u značajnom broju „suzdržljivi“ za saradnju sa organima vlasti.³⁷

Bez obzira što su predstavnici Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovni formalno isticali da su ključni zadaci u njihovom radu razmatranje staleških pitanja vjerskih službenika, unapređenje njihovog obrazovanja i popravljavanje teškog materijalnog položaja, nije se mogla sakriti očigledna politička nota u njihovom djelovanju. Da je Udruženje bilo u funkciji političkog promoviranja i podrške razvoju novog društveno-političkog državnog poretka svjedoči i dopis sekretara Udruženja Sulejmana Kemure³⁸ kojeg je uputio predsjedniku Državne komisije za vjerska pitanja sredinom oktobra 1950. godine. Tom prilikom je rečeno da su predstavnici sva tri udruženja vjerskih službenika i svećenika na inicijativu Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine održali zajedničku sjednicu 15. oktobra 1950. godine. Na istoj sjednici je umjesto rješavanja nagomilanih staleških problema vjerskih službenika kao glavna obaveza svih udruženja istaknuta borba za „produbljivanje najdragocjenije tekovine narodnooslobodilačke borbe – bratstva i jedinstva naših naroda“.³⁹

Zbog takvih stavova predstavnika udruženja vjerskih službenika i svećenika komunistička vlast je pružala podršku u njihovom radu. Tako je na savjetovanju Državne komisije za vjerska pitanja 1954. godine konstatirano da sva udruženja vjerskih službenika imaju pozitivnu ulogu u razvijanju komunikacije sa organima vlasti, te im stoga treba posvetiti veću pažnju. Dakle, prema mišljenju vladajućih krugova, udruženja je trebalo afirmirati kao pozitivan faktor u saradnji sa organima vlasti, predstavljajući ih kao zaštitnike i tumače njihovih staleških, prije svega, materijalnih interesa. Komisija je smatrala da treba razviti snažniju

37 AJ, SKVP, 144-137-742.

38 Sulejman Kemura je rođen 1908. godine u Sarajevu. Nakon okončanja školovanja u mektebu i sarajevskoj Ruždiji školovanje je nastavio u Gazi Husrev-begovoj medresi. Poslije završetka navedene medrese upisao se u Šerijatsku sudačku školu na kojoj je diplomirao školske 1929/30. godine. U početku je službovao pri šerijatskim sudovima u Foči i Konjicu, gdje se odmah istakao kao mladi šerijatski sudija. Zbog toga je ubrzo poslije toga bio postavljen za sekretara Muftijstva u Mostaru, a nakon ukidanja okružnih muftijstava imenovan je za prosvjetnog referenta Ulema međžlisa, a kasnije za direktora Vakufske direkcije na čijem čelu ostaje do 1949. godine. Na prijedlog Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ 1949. godine postavljen je za direktora Gazi Husrev-begove medrese. Uporedo sa ovom funkcijom od 1950. godine obavljao je i dužnost sekretara Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine. Osim naprijed spomenutih funkcija obnašao je i dužnost urednika „Glasnika“. Za reisul-ulemu je izabran 15. novembra 1957. godine, a svečeno ustoličenje i predaja menšure su obavljani 8. decembra 1957. godine u Begovoj džamiji u Sarajevu. Umro je 19. januara 1975. godine, a pokopan je u haremu Begove džamije uz mezar reisul-uleme Fehima ef. Spahe. Vidi: F. Šeta, *Reis-ul-uleme u BiH i Jugoslaviji*, 55-58.

39 AJ, SKVP, 144-2-53.

vezu između SSRN-a i udruženja, a posebno pomoći udruženjima u njihovom organizacionom učvršćivanju i najnužnijim materijalnim potrebama. Na tragu takve orijentacije pružanja podrške udruženjima istaknuto je da treba izaći u susret njihovim opravdanim zahtjevima za obezbjeđenje prostorija za rad, štampe, itd. Na kraju razmatranja položaja udruženja vjerskih službenika Komisija je ocijenila da se udruženja ne smiju pretvoriti u neki novi organ vjerskih zajednica koji će doprinijeti njihovom jačanju ili učvršćenju „religioznih zabluda“ u narodu.⁴⁰

Kad je riječ o radu Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini nakon osnivanja ove organizacije najvažniji skup na kojem se rezimirao njen jednogodišnji rad bila je Prva redovna godišnja skupština ilmije održana 6. sepembra 1951. godine. Skupština je održana u prostorijama Doma kulture Narodnog fronta Prvog rejona u Sarajevu, u prisustvu 92 od ukupno 100 izabranih delegata.⁴¹

U pozdravnom obraćanju Ibrahima ef. Fejića, reisul-uleme Islamske zajednice u FNRJ, ocijenjeno je da su članovi ilmije pravilno shvatili svoju zadaću i ozbiljno pristupili realiziranju ne samo svojih vjerskih dužnosti, već i propovijedanju bratstva i jedinstva, kao najvažnijeg zadatka ilmije i najveće tekovine narodnooslobodilačke borbe.⁴²

Pozitivne ocjene o radu ilmije dao je i Sulejman Kemura, sekretar Udruženja ilmije, koji je prezentirao izvještaj o radu Izvršnog odbora Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine. Pobrajajući najvažnije rezultate ilmije u prvoj godini rada on je, pored ostalog, naveo: učešće ilmije u pružanju pomoći prilikom provođenja akcije skidanja zara i feredže, organizacione rezultate u formiranju pododbora i povjereništava na terenu, štampanje Takvima, i saradnju sa drugim udruženjima svećenika.⁴³

Skupština je izabrala novi Upravni⁴⁴ i Nadzorni⁴⁵ odbor Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. S obzirom na određene manjkavosti u prvoj godini rada, komisija za izmjene i dopune Pravila Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini je predložila, a Skupština jednoglasno usvojila tekst spomenutih izmjena i dopuna. Usvajanjem izmijenjenih Pravila, pored ostalog, određeno je da se redovna godišnja

40 AJ, SKVP, 144-10-164.

41 Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1951, br. 10-12, 350-381. (dalje: *Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*).

42 *Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 50-381.

43 *Isto*, 350-381.

44 Za predsjednika Upravnog odbora izabran je Mustafa Varešanović koji je ujedno obnašao i funkciju predsjednika Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. Članovi pomenutog odbora bili su: Sulejman Kemura, Džemaludin Hadžijahić, Asim Sirćo, Ragib Cico, Ibrahim Begić, Teufik Hadžić, Ubejd Mujagić, Alija Alifendić, Ševket Šabić, Mehmed Šljivić, Adem Fakić, Mustafa Kenović, Muhamed Hadžiahmetović, Hasan Redžić, Asim Tarabar, Salih Puzić, Derviš Bibić, Nezir Elkazović, Jusuf Kadrbašić, Salim Alić i Mustafa Sahačić. *Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini* 382.

45 U Nadzorni odbor Udruženja ilmije izabrani su: Sinanudin Sokolović, Husein Tabaković, Sulejman Bulbul i Sulejman Lojo, *Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 382.

skupština u narednom periodu održava svake druge godine umjesto svake godine kako je do tada bilo propisano. Na kraju, poslije podnesenih izvještaja i obavljenih rasprava Godišnja skupština Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini je usvojila zaključke. Kao i na osnivačkoj skupštini ponovo su u zaključnom dijelu ponovljeni nekritički hvalospjevi o politici državnog rukovodstva prema službenicima Islamske zajednice. U prvom zaključku izražena je zahvalnost ilmije zbog donošenja Uredbe o socijalnom i penzionom osiguranju vjerskih službenika i članova njihovih porodica, dok su u drugom zaključku pozvani svi imami, mualimi, muderisi i drugi da uz svoje redovne dužnosti u obavljanju islamskih obreda još snažnije pojačaju aktivnosti u pravcu produbljanja vjernosti prema domovini. U trećem zaključku odati su priznanje svim članovima ilmije koji su iskreno učestvovali u aktivnostima na odbacivanju zara i feredže, uz istovremeno pozivanje da se nastavi energična borba protiv svih oblika sujevjerja i predrasuda koje usporavaju kulturno uzdizanje muslimana. Posljednji zaključak je izrazio protest delegata i predstavnika ilmije zbog optužbi o potlačenosti muslimana u Jugoslaviji upućenih tokom zasjedanja Sveislamskog kongresa u Karačiju.⁴⁶

Nedugo poslije usvajanja *Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica*, 26. augusta 1953. godine, u Sarajevu je održana Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini na kojoj su prisustvovala 94 od 96 izabranih delegata. U izvještaju o radu Izvršnog odbora ilmije u Bosni i Hercegovini u periodu od 5. 9. 1951. do 26. 8. 1953. godine kao najvažnije stvari u ovom razdoblju navedene su: zatvaranja mekteba u Bosni i Hercegovini, realiziranje socijalnog osiguranja vjerskih službenika u praksi, donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, saradnja članova Udruženja ilmije sa SSRN-a, opismenjavanje širokih slojeva stanovništva, unapređenje materijalnog položaja službenika Islamske zajednic i nastavak štampanja Takvima. Na skupštini Udruženja ilmije izabran je novi sastav Upravnog odbora⁴⁷ i Nadzornog odbora.⁴⁸

46 *Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 384-386.

47 Upravni odbor je koncipiran tako da u njegovom sastavu bude po jedan član iz svakog sreza. Za predsjednika je ponovo izabran Mustafa Varešanović, a za članove: Derviš Bibić (Banja Luka), Teufik Hadžić (Prijeđor), Ubejd Mujagić (Cazin i Velika Kladuša), Zarif Ljubijankić (Bihać), Muharem Botić (Jajce), Naim Hadžiabdić (Bugojno), Mehmed Malkoč (Bosanska Krupa), Ibrahim Hadžić (Travnik), Hasan Mekić (Sanski Most), Kasim Durmo (Zenica), Abdukadir Kadić (Žepče), Mehmed Imamović (Doboj), Hakija Korajkić (Tešanj), Džemal Hodžić (Gradačac), Salim Alić (Gračanica), Šefket Šabić (Tuzla i Kladanj), Edhem Abdurahmanović (Brčko), Alija Aliefendić (Bijeljina), Osman Durić (Zvornik), Husein Brodlija (Visoko), Muhamed Gaćo (Fojnica), Muhamed Ajanović (Rogatica), Rasim Tabaković (Višegrad), Rešid Džanić (Srebrenica i Vlasenica), Ibrahim Begić (Koraj), Salih Puzić (Mostar), Hamid Džumhur (Konjic), Smail Džebo (Goražde i Foča), Sulejman Kemura (Sarajevo), Džemaludin Hadžijahić (Sarajevo), Asim Sirčo (Sarajevo) i Sulejman Lojo (Sarajevo). Vidi: Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1953, br. 8-11, 274. (dalje: *Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*).

48 U Nadzorni odbor su izabrani: Hasan Šabić, Mustafa Sahačić, Husejn Tabaković, Ahmet Gogić i Sulejman Omeragić. *Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 274.

Kada je riječ o zaključcima Druge redovne skupštine Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini ponovljena je praksa bezrezervnog odobravanja svih aktivnosti i mjera organa vlasti, pozdravljavajući pri tome posebno donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Ipak, u zaključcima sa ove skupštine prvi put od osnivanja Udruženja ilmije svoje mjesto je našao i jedan zaključak koji je objektivnije govorio o stvarnom položaju službenika Islamske zajednice u društvu. Naime, u posljednjem zaključku konstatirano je „da ima mnogo vjerskih službenika članova Udruženja, koji žive mizernim životom, jer nemaju stalnih plata, pa žive od dobrovoljnih priloga svojih džematlija“.⁴⁹

Zvanične stavove i politiku vladajućih struktura reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić, kao i većina članova Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, najčešće su podržavali i provodili. Iz svega navedenog nedvojbeno se vidi da je, prije svega, rukovodstvo Udruženja ilmije u ovom razdoblju samo formalno izražavalo interese i mišljenja svog članstva. U stvarnosti, pak, Udruženje je bilo samo paravan ispod kojeg je državna vlast realizirala svoje ciljeve. Farizejstvo vladajućih krugova ispoljavalo se i u činjenici da su sve odluke usvajane posredstvom članova Udruženja, te kao takve prikazivane kao istinski izraz i volja službenika Islamske zajednice.

Vanjskopolitička aktivnost reisa Ibrahima ef. Fejića

Reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić odigrao je zapaženu ulogu u vanjskopolitičkim aktivnostima. S ciljem postizanja diplomatske, političke i ekonomske koristi, državni rukovodioci su nakon 1948. godine sve više shvatali važnost muslimanskog elementa i činjenice da u Jugoslaviji egzistira najbrojnija islamska zajednica u Europi. Zahvaljujući tome Islamska zajednica je imala sve važniju ulogu, tako da od 1949. godine ova zajednica počinje uspostavljati ozbiljnije kontakte sa inozemstvom. Podsticani i usmjeravani od strane vlasti čelnici Islamske zajednice svoju energiju usmjeravaju, prije svega, u pravcu razbijanja već stvorenih negativnih predstava o progonu muslimana u Jugoslaviji.

Na tragu takvih nastojanja prvi ozbiljniji korak u izvanjugoslovenskom afirmiranju Islamske zajednice dogodio se 1949. godine kada je na hadžiluk u Meku i Medinu otišla prva delegacija ove zajednice nakon 1945. godine. Kolika je važnost ove delegacije bila svjedoči i činjenica da su je činili: reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić, zamjenik reisul-uleme Murad Šećeragić, predsjednik Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine Hasan Ljubunčić, predsjednik Vakufa za Makedoniju Šaip Šerifi i drugi. Tokom posjete delegacija je razgovarala sa predstavnicima vjerskih, političkih i prosvjetnih vlasti u Egiptu, Siriji, Saudijskoj Arabiji, Libanu i Turskoj, opovrgavajući u tim susretima optužbe na račun Jugoslavije.

Stoga ne iznenađuje da je angažman prvih ljudi Islamske zajednice ocijenjen pozitivno od strane jugoslovenskih diplomatskih predstavnika na Bliskom

⁴⁹ *Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*, 251-275.

istoku. Otravnik poslova Poslanstva FNRJ u Bejrutu, Lazar Lilić, ocijenio je ovu posjetu kao potez koji je došao u pravi čas, što je doprinijelo zauzimanju povoljnog stava arapskog svijeta u vezi sa glasanjem za izbor Jugoslavije u nestalno članstvo Savjeta bezbjednosti. Zbog toga je Sirija predložila Arapskoj ligi da kao blok podrži kandidaturu Jugoslavije u ovaj organ Organizacije ujedinjenih naroda (OUN).⁵⁰

O efektima odlaska na hadž delegacije Islamske zajednice pisao je i jugoslovenski poslanik u Kairu, Miloš Moskovljević, koji je rekao da posjeta muslimanskih hadžija ima veliki značaj u širenju istine o Jugoslaviji u arapskim zemljama. U svom pismu upućenom Predsjedništvu vlade FNRJ spomenuti jugoslovenski diplomata, između ostalog, piše: „Treba imati na umu da u Egiptu i u drugim muslimanskim zemljama vera još uvek igra krupnu ulogu u državnom životu i ima veliki uticaj na narodne mase. Pozitivni efekti putovanja delegacije Islamske zajednice na hadž 1949. godine, kao i preporuke jugoslovenskih diplomatskih predstavnika nesumnjivo su uticali na vlast da podrži nastavak kontakata ove zajednice sa islamskim svijetom.”⁵¹

Reisul-ulema Fejić i čelnici Islamske zajednice direktno su se uključivali u jugoslovensku vanjsku politiku prema arapsko-azijskim islamskim zemljama, s ciljem pomoći državnoj politici u produbljivanju saradnje sa ovim državama. Od 1950. godine intenziviraju se komunikacije reisul-uleme sa predstavnicima i novinarima iz islamskih zemalja u kojima on iznosi svoje poglede na važna pitanja za muslimane, ali i apologetski govori o jugoslovenskoj vlasti. Primjera radi, samo od decembra 1952. do decembra 1953. godine reisul-ulema je primio 23 strane delegacije i javna radnika, među kojima su bili poznati književnici tog doba, ministri, generali, visoki diplomatski predstavnici i novinari poznatih elektronskih i pisanih medija iz Velike Britanije (BBC), Egipta (časopis Republika) i drugih zemalja. U ovom razdoblju u posjeti kod reisul-uleme Ibrahima ef. Fejića su bili: vođa turske vojne delegacije general Ismail Haki Tonaboylu i komandant Istanbula general Mithat Akčakodru (26. decembar 1952); javni radnik i director ilustrovanog lista iz Londona, George Bilainkin (14. januar 1953); dopisnici BBC-a iz Londona Edgar Ward i John Gibbs (4. marta 1953); britanski konzul u Sarajevu Ričard Arnold Simons-Brin (17. mart 1953); predstavnik OUN u međunarodnoj organizaciji za prehrau i ratarstvo prof. Wilbur H.Thies (21. maja 1953); francuski književnik Louis Guilloux (22. maja 1953); ministar industrije i privrede Republike Sirije Munib Diab (3. juni 1953); delagacija novinara Republike Sirije (11. juni 1953); britanski ambasador u Beogradu Ser Ajvo Malet (12. juni 1953); bogati trgovac iz Indije Faiz-ur-Rasul (15. juni 1953); predstavnik Švicarski ilustrovanih novina iz Ciriha Werner Rings (24. juna 1953); delegacija Vazduhoplovnog saveza iz Turske (8. juli 1953); kanadski diplomata u ambasadi u Beogradu T.R.

50 Radmila Radić, *Islamska vjerska zajednica u službi jugoslovenske spoljne politike, Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd 2000, 39-41. (dalje: R. Radić, *Islamska vjerska zajednica u službi jugoslovenske spoljne politike*); Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskistočne politike 1946-1956*, Beograd 2007, 37-44.

51 R. Radić, *Islamska vjerska zajednica u službi jugoslovenske spoljne politike*, 39-42.

Makinex (13. juli 1953); novinarka i kulturni radnik iz SAD Gjuli Medlak (18. juli 1953.); direktor Egipatske novinarske agencije u Kairu (17. august 1953); egipatska vojna delegacija od 10 članova na čelu sa kontraadmiralom i šefom štaba mornarice Soliman Ezzatom (7. septembar 1953); sekretar Socijalističke partije Indije Gokolšand Basin (12. septembar 1953); službenik Narodne banke u Ankari, porijeklom iz Bosne i Hercegovine Husein Islam (21. septembar); njemački književnik iz Berlina koji piše knjigu o Jugoslaviji Herbert Gottschalk (3. oktobar 1953); engleski književnik Rhodes (22. oktobra 1953); predstavnik glavnog egipatskog lista "El Gumhuri" (Republika) Faruk El Kadi (7. novembar 1953); sekretar Socijalističke stranke Libana Enver El-Khatibi (10. decembar 1953) i delegacija Turske nacionalne federacije studenata koje je predvodio predsjednik Javuz Kadiolu.⁵²

Novouspostavljena praksa upotrebe Islamske zajednice u vanjskopolitičkim pitanjima postaje izražena naročito od 1951. godine. Iako se vlast u Jugoslaviji nije mogla pohvaliti visokim stepenom poštivanja vjerskih i drugih sloboda Islamska zajednica u međunarodnim okvirima postaje važan branilac i zaštitnik te iste vlasti. Da je to doista bilo tako pokazuje i reakcija Islamske zajednice na tekst rezolucije Svjetske muslimanske konferencije u Karačiju (Pakistan) 1951. godine, u kojem se govorilo o kršenju ljudskih prava muslimana na Balkanu, a posebno u Jugoslaviji.⁵³

Povodom konferencije u Karačiju reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je izjavio da je zabrinutost konferencije u Karačiju za položaj muslimana u Jugoslaviji „neumjesna i zasnovana na netačnim obavještenjima, jer muslimani nove Jugoslavije žive i djeluju u punoj slobodi i ravnopravnosti kakve u prošlosti nikada nisu imali“. Osim toga, on je negirao i ocjene iz rezolucije o hapšenju službenika Islamske zajednice i drugih viđenijih ljudi. Prema njegovim riječima niko u Jugoslaviji nije bio optužen zato što je vjerski službenik ili zato što obavlja vjerske obrede. Kažnjavani su samo oni koji su se ogriješili o pozitivne zakone države bez obzira kojoj su konfesiji pripadali.⁵⁴

52 AJ, SKVP, 144-141-766, *Posjete stranih delegacija i javnih radnika reis-ul-ulemi Hadži Ibrahimu ef. Fejiću u vremenu od 26. decembra 1952. do 20. decembra 1953. godine.*

53 AJ, SKVP, 144-141-766, *Posjete stranih delegacija i javnih radnika reis-ul-ulemi Hadži Ibrahimu ef. Fejiću u vremenu od 26. decembra 1952. do 20. decembra 1953. godine.*

54 Povodom optužbi izrečenih na Svjetskoj muslimanskoj konferenciji u Karačiju reisul-ulema Ibrahim ef Fejić i drugi predstavnici Islamske zajednice su tokom 1952. godine dali brojne izjave pisanim medijima u zemlji putem kojih su negirali izrečene optužbe protiv Jugoslavije. Hronološki posmatrano štampa je objavila izjave reisul-uleme i drugih zvaničnika Islamske zajednice pod sljedećim naslovima: „Pakistan želi da stvori Svetsku muslimansku zajednicu“ (*Slobodni dom*, 5. mart 1952); „Napad u prazno“ (*Vjesnik*, 20. mart 1952); „Muslimani nove Jugoslavije žive i delaju u punoj slobodi i ravnopravnosti“ (*Politika*, 28. mart 1952); „Muslimani nove Jugoslavije žive i delaju u punoj slobodi i ravnopravnosti“ (*Oslobođenje*, 28. mart 1952); „Potpisan ugovor između vlade FNRJ i Islamske vjerske zajednice o socijalnom osiguranju muslimanskih vjerskih službenika“ (*Oslobođenje*, 6. april 1952); "Odnosi države i muslimanske zajednice" (*Narodni list*, 1. juli 1952) i "Farsa iz Karačija" (*Oslobođenje*, 2. septembar 1952). Vidi: AJ, SKVP, 144-141-766, *Posjete stranih delegacija i javnih radnika reis-ul-ulemi Hadži Ibrahimu ef. Fejiću u vremenu od 26. decembra 1952. do 20. decembra 1953. godine.*

Reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je 6. novembra 1953. godine uputio službeni poziv rektoru Univerziteta Al Azhar u Kairu, Muhamedu Hidru Husejnu, da posjeti Jugoslaviju kao njegov gost. Iako je rektor bio načelno prihvatio poziv, prema informacijama diplomatskih predstavnika FNRJ u Kairu, do posjete nije došlo jer je na mjesto rektora u međuvremenu izabran novi rektor, Abdurahman Tadžudin. U proljeće 1954. godine Savezna komisija za vjerska pitanja je ponovo tražila od reisul-uleme da uputi poziv rektoru Al-Azhara. Na ovaj poziv reisul-ulema je odgovorio „da je politička situacija u Egiptu nestabilna i da se mijenja iz dana u dan“ te „bi trebalo pričekati dok se politička situacija u Egiptu stabilizuje“.⁵⁵

Na kraju, raspravljajući o aktivnostima i učešću Islamske zajednice u okviru jugoslovenske vanjske politike treba napomenuti da ova zajednica nije bila samo orijentirana na pitanja vezana za islamske zemlje. Budući da je upotrebljavana od strane komunističke vlasti i njena aktivnost je bila usmjeravana u skladu sa potrebama jugoslovenskih vlasti. Tako je, primjera radi, prilikom predaje zone A Slobodne teritorije Trsta reisul-ulema Fejić oštro reagirao, izjavljujući da se poslijeratna „klerofašistička Italija ne razlikuje po svojim imperijalističkim aspiracijama od Musolinijeve Italije“.⁵⁶

Prva delegacija iz avnojevske Jugoslavije obavila je hadžiluk u Meki i Medini 1949. godine, na čelu sa reisul-ulemom Ibrahimom ef. Fejićem. Delegacija je boravila u Egiptu od 17. septembra do 26. septembra 1949. godine, a nakon toga je otputovala u Hedžas (Saudijska Arabija). Poslije obavljenog hodočašća hadžije su posjetile Damask (Sirija), Bagdad (Irak) i u povratku Tursku. Prilikom ovog putovanja članovi delegacije su se sastali sa brojnim vjerskim, političkim i diplomatskim zvaničnicima koje su informirali o položaju muslimana u Jugoslaviji. Među njima po svom značaju ističe se susret sa rektorom Univerziteta Al Azhar (21. septembra 1949) koji je u to doba predstavljao jednog od najviših egipatskih dostojanstvenika. U razgovoru sa delegacijom Islamske zajednice rektor je posebno iskazao interesovanje za tri pitanja: zašto su ukinuti šerijatski sudovi, zašto se osuđuju muslimani zbog vršenja vjerskih obreda i zašto su jugoslovenskim studentima na Al Azharu uskraćene stipendije? Na sva ova pitanja članovi delegacije su odgovorili braneći zvaničnu politiku Jugoslavije, za koju su tvrdili da je pozitivna prema muslimanima.⁵⁷

Mada je navedena delegacija hadžija iz Jugoslavije doprinijela pozitivnijem gledanju arapsko-islamskog svijeta na ovu zemlju, što su potvrđivali i jugoslovenski diplomatski predstavnici, opet je došlo do trogodišnjeg prekida odlaska na hadž. Pri tome, ako imamo u vidu da je 1953. godine na hadž otišla samo jedna osoba (žena) onda se prije može govoriti o četverogodišnjem prekidu.⁵⁸

U razdoblju od 1950. do 1954. godine Vrhovnom islamskom starješinstvu

55 AJ, SKVP, 144-9-162.

56 Izjava reisul-uleme Hadži Ibrahim ef. Fejića, Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 1953, br. 8-11, 214; AJ, SKVP, 144-141-766

57 AJ, Predsedništvo vlade FNRJ, 50-128-257.

58 ABiH, KZVP, k- 2, br. b.b/52, *Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja u vezi sa odlaskom na hadž u 1952. godini*, 29. 3. 1952.

su se obraćali brojni pojedinci sa pitanjima i molbama u vezi sa obavljanjem vjerske dužnosti hadža. Tako je, pored ostalih, jedna grupa (20 muslimana iz Zenice) u martu 1952. godine poslala pismo reisul-ulemi u kojem je iskazala želju da u toku spomenute godine ode na hadž i izvrši svoje vjerske obaveze, kako su naveli, „isto onako kako ste je i Vi izvršili prije par godina.“ Nadalje, ova grupa je tražila od reisul-uleme da preduzme potrebne korake kod nadležnih državnih organa s ciljem odobrenja odlaska na hadž. Na kraju su potpisnici pisma istakli da smatraju da je reisul-ulema pozvan da im pomogne u ostvarenju ove dužnosti.⁵⁹

Nakon ovog i sličnih traženja duhovni vođa Bošnjaka je 29. marta 1952. godine poslao dopis Saveznoj komisiji za vjerska pitanja u kome je tražio mišljenje Komisije u vezi sa sve učestalijim molbama za odlazak na hadž. Također, reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je preporučio „da bi bilo dobro da se izvjesnom broju vjernika omogući odlazak na hadž“.⁶⁰

Zaključak

Reis Ibrahim ef. Fejić bio je veoma uman čovjek, hrabar i odvažan intelektualac, čovjek koji se nesebično zalagao za opće interese, izuzetan poznavalac duhovnosti i tradicije u Bosni i Hercegovini. Bio je dobar filolog i poliglota. Poznao je arapski, turski i perzijski jezik, a koristio se i njemačkim jezikom. Bavio se i publicističkim radom saradujući sa mnogim vjersko-prosvjetnim i staleškim časopisima i novinama. Bio je veliki pobornik reformi u vjerskom i vjersko-prosvjetnom životu koje je predvodio reisul-ulema Mehmed Džemaludin Čaušević. Tokom Drugog svjetskog rata opredijelio se za Narodnooslobodilački pokret, aktivno učestvujući i hrabro dižući svoj glas protiv zločina i progona nevinih ljudi bez obzira kojoj su vjeri ili naciji pripadali. U borbi protiv fašizma i za oslobođenje zemlje pet članova njegove porodice su dali i svoje živote. Na položaju reisul-uleme bio je u razdoblju od 1947. godine do 1957. godine, kada se usljed duboke starosti povukao u mirovinu. Uprkos složenim historijskim okolnostima nakon Drugog svjetskog rata reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić je proveo niz aktivnosti koje su bile usmjerene ka poboljšanju organizacionih, infrastrukturnih,

59 U pismu (10. marta 1952) muslimana Zenice reisul-ulemi, između ostalog je stajalo i ovo: “Mi smo građani koji savjesno i na vrijeme vršimo svoje građanske dužnosti, a uz njih i vjerske, pa bi želili da i ovu vjersku dužnost izvršimo u toku ove godine. Oni koji bi išli na hadž ljudi su u godinama, sa brojnom porodicom i lijepim imetkom. Nikog ne rukovodi nikakv politički motiv, već čisto osjećaj vjerske dužnosti. Mi smo spremni jamčiti cjelokupnim imetkom našom porodicom, da naše putovanje na hadž ne bi koristili u negativne političke svrhe, naprotiv sam naš odlazak na hadž bio bi najjači demant proturanja vijesti o ograničavanju vjerskih sloboda u našoj državi i poslužio bi pravilnom obavještavanju drugih naroda islamske vjere o našem stvarnom životu.” ABiH, KZVP, k-2, br. b.b/52, *Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja u vezi sa odlaskom na hadž u 1952. godini*, 29. 3. 1952.

60 ABiH, KZVP, k-2, br. b.b/52, *Dopis Vrhovnog islamskog starješinstva upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja u vezi sa odlaskom na hadž u 1952. godini*, 29. 3. 1952.

prosvjetnih, kulturnih i vjerskih prilika unutar Islamske zajednice. U novonastalim prilikama, obilježenim sužavanjem vjerskih prava i sloboda, reis Fejić je ulagao mnogo energije i umijeća kako bi očuvao osnovne funkcije zajednice. Također, u svom djelovanju isticao se kao tolerantan čovjek koji je radio na izgrađivanju dobrosusjedskih odnosa sa drugim vjerskim zajednicama i sprečavanju revanšizma u poslijeratnom periodu.

Summary

Reis Ibrahim effendi Fejić was a man of great intellect, a brave and daring intellectual, a man who unselfishly advocated for public interests, an outstanding scholar of spirituality and tradition in Bosnia and Herzegovina. He was a good philologist and polyglot. He was fluent in Arabic, Turkish and Persian, and he also used German. He was also engaged in publishing, working with many religious and state magazines and newspapers. He was a major supporter of reforms in religious and religious-educational life led by Reis-ul-Ulema Mehmed Džemaludin Čaušević. During the Second World War he committed himself to the National Liberation Movement, actively participating and bravely raising his voice against the crimes and persecution of innocent people no matter what religion or nation they belonged to. Five members of his family even gave their lives in the fight against fascism and for the liberation of the country. He held the Reis-ul-Ulema position in the period between 1947 and 1957, when he retired having reached a ripe old age. Despite the complex historical circumstances after the Second World War, Reis-ul-Ulema Ibrahim effendi Fejić carried out a series of activities aimed at improving the organisational, infrastructural, educational, cultural and religious circumstances within the Islamic community. With regard to emerging opportunities, marked by the narrowing of religious rights and freedoms, Reis Fejić invested a lot of energy and knowledge to preserve the basic functions of the community. Furthermore, he stood out as a tolerant man in his work, who worked on building good-neighbourly relations with other religious communities and preventing revanchism in the post-war period.

“GODINA RASPLETA” – JUGOSLAVIJA 1968: studentske demonstracije i tuzlanske reakcije

Apstrakt: *Protesti koji su zahvatili studentsku populaciju tokom 1968. godine širom svijeta nisu zaobišli ni Jugoslaviju. Prvo beogradski, a potom i studenti ostalih jugoslovenskih univerziteta pokrenuli su demonstracije i istakli su zahtjeve za pravednijim odnosima u društvu. Studentske demonstracije u Jugoslaviji koje su izbile u junu 1968. godine bile su niz javnih demonstracija i štrajkova i drugih protestnih akcija do kojih je došlo na univerzitetima u Jugoslaviji, pri čemu se posebno ističu demonstracije studenata beogradskog univerziteta. Godina 1968. simbol je revolucije i historijskih promjena u društvu, a studentsko revolucionarno raspoloženje, mini-revolucija, demonstracije, nemiri i nezadovoljstvo proširilo se iz SAD-a u Europu, a od Pariza preko Praga do Beograda, Zagreba, Ljubljane i Sarajeva. Nezadovoljstvo studenata bilo je inicirano neučinkovitošću provođenja privredne i društvene reforme te padom životnog standarda ne samo širih slojeva društva, što se negativno odrazilo na studentsku populaciju. Tokom studentske mini-revolucije, studenti su pokušavali pridobiti za svoje ideale radničku klasu, uvjeravajući ih u jednake interese i jedini put prema željenom cilju, ali bez uspjeha. S tim u vezi u ovom radu se nastoji na osnovu štampe (Oslobođenje i Front Slobode) te pisama i telegrama koji su upućeni Savezu studenata beogradskog univerziteta predstaviti kako su na ove studentske demonstracije u Beogradu reagovali radnici preduzeća i rudnika tuzlanskog kraja, zatim škole, tuzlanski višeškolci i dr. Oni su putem održavanja mitinga radnih kolektiva, zborova, zatim upućivanjem pisama i telegrama osuđivali postupke studenata, ali i davali punu podršku Titu u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva.*

Ključne riječi: *Jugoslavija, studentske demonstracije, 1968. godina, tuzlanske reakcije, mitinzi radnika, pisma, telegrami, štampa.*

“YEAR OF RESOLVE” - YUGOSLAVIA 1968: student demonstrations and Tuzla’s reactions

Abstract: *The protests that affected the student population in 1968 around the world did not go beyond Yugoslavia. The first Belgrade, and then the students of*

other Yugoslav universities, launched demonstrations and highlighted the demands for more equitable relations in society. Student demonstrations in Yugoslavia that erupted in June 1968, were a series of public demonstrations and strikes and other protest actions that took place at universities in Yugoslavia, with special emphasis on demonstrations of students from the Belgrade University. The year 1968 is a symbol of revolution and historical change in society, and student revolutionary mood, mini-revolution, demonstrations, riots and dissatisfaction spread from the United States to Europe, and from Paris through Prague to Belgrade, Zagreb, Ljubljana and Sarajevo. Student dissatisfaction was initiated by the inefficiency of the implementation of economic and social reform, and the decline in the standard of living not only of the broader strata of society, which had a negative impact on the student population. During the student mini-revolution, they were trying to gain for their ideals the working class, convincing them in equal interests and the only way to the desired goal, but without success. In this connection, this paper seeks to draw on the basis of the press (Oslobodjenje and Front Freedom) and letters and telegrams addressed to the Union of Students of the Belgrade University to demonstrate that the employees of the company and mine in the Tuzla region reacted to these student demonstrations in Belgrade, then the schools, college students and others. By holding a meeting of working collectives, choirs, then sending letters and telegrams, they condemned the actions of students, but also gave full support to Tito in building a self-managing socialist society.

Key words: *Yugoslavia, student demonstrations, 1968, Tuzla reactions, workers' myths, letters, telegrams, press.*

Uvod

Šezdesete godine dvadesetog stoljeća su godine u kojima mladi širom svijeta počinju sve glasnije izražavati i svoje nezadovoljstvo svijetom u kojem žive. Svaki pokret mladih u svijetu imao je svoje specifičnosti, međutim svi u sebi sadrže iste, humanističke vrijednosti poput antiimperijalizma, antimilitarizma i dekolonizacije.¹

Velika nezadovoljstva mladih ljudi u toku 1960-tih godina u svijetu politički i ideološki su se artikulirala najčešće u obliku shvatanja tzv. *nove ljevice*².

1 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012, 78. (dalje: H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*).

2 *Nova ljevica* označava široki multinacionalni i multikulturalni pokret koji se razvio u šezdesetim godinama i koji za razliku od “stare ljevice” biva okrenut borbama za prava marginalnih grupa poput manjinskih etničkih grupa, rodne pripadnosti i seksualne orijentacije, a ne stare revolucionarne marksističke borbe za besklasni svijet. Najbolje određen kroz studentske pokrete i pobune iz 1968. godine dok se u SAD-a povezao sa kontrakulturom i antiratnim protestima, te se na taj način *Nova ljevica* identifikuje i kao kulturna revolucija. O *Novoj ljevici* vidi: Massimo Teodori, *Historijat Novih ljevica u Europi 1956-1978*, Zagreb 1979; Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Europi*

Kako je “stara ljeвица”, u prvom redu komunističke partije u komunističkim zemljama, pala na historijskom ispitu, jer nije bila u stanju da pruži zadovoljavajuće odgovore na nove društvene izazove, “ideološku palicu” preuzeli su mladi ljudi, najčešće studenti, svojom radikalnom kritikom tadašnjeg građanskog društva, kao društva “obilja i nasilja.”³ U čitavom svijetu studentski pokreti tokom šezdesetih, bili su paradigme transnacionalnog i kosmopolitiskog pristupa, prvih poslijeratnih generacija, koje su živjele u, kao nikada do tada, globalizovanom svijetu.⁴

Jedan od najsnažnijih okidača za studentske pokrete širom svijeta u drugoj polovini šezdesetih godina, bio je Vijetnamski rat.⁵ Rat u Vijetnamu je mobilizirao mase mladih ljudi koji su protestima diljem svijeta digli glas protiv besmislenog ratovanja. Studentski se protesti događaju u SAD-u, Italiji, Španiji, Brazilu⁶, Japanu, Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama svijeta.⁷ Studenti na Zapadu kao uzrok problema vide ekonomsko-politički sistem liberalnog kapitalizma, za razliku od njih, kolege u istočnoj Europi ne zahtijevaju promjenu političkog sistema već poboljšanje ili „popravljanje“ postojećeg sistema.⁸ Kao što je vidljivo svaki pokret je imao svoje specifičnosti s obzirom na trenutnu situaciju u državi i oko nje.

Širom Europe i Amerike održavani su protestni skupovi, oblikovala se jedna nova generacija i kultura. Erik Hobsbaum smatra da je u to vrijeme nastala „globalna kultura mladih“, koja nikada prije nije bila moguća. Mladost više nije viđena kao pripremna faza zrelosti, već kao konačna etapa punog ljudskog razvitka.⁹ Prve pobune studenata izbile su u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), na Berkli univerzitetu u Kaliforniji. Neposredan povod i razlog bio je držanje jake univerzitetske birokratije, koja je odbijala da kontaktira sa studentskom delegacijom i da razgovara o njenim zahtjevima. Studenti su ubrzo proširili ciljeve

1850-2000, Beograd 2007; Herbert Markuze, *Kontrarevolucija i revolt*, Beograd 1982; Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968-1972. Između “revolucionarnog kursa” i reformskih težnji*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad 2014, 164-167.

3 Mihailo V. Popović, *Demonstracije beogradskih studenata 1968: sociološka analiza*, *Sociološki pregled*, Časopis Sociološkog društva Srbije, vol. XXXII, no. 2, Beograd, april-juni 1998, 132. (dalje: M. V. Popović, *Demonstracije beogradskih studenata*).

4 Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London – Los Angeles 1978, 234.

5 Predrag J. Marković, *Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina XX veka: Između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma*, *Dijalog povjesničara/istoričara*, br. 7, Zagreb 2003, 395.

6 *Demonstracije u Brazilu 1968. godine* bile su u skladu s onim što se u to vrijeme dešavalo u drugim krajevima svijeta, ali su se razlikovale po tome što su bile sastavni dio borbe protiv vojne i civilne diktature kojom je 1964. godine prekinut demokratski proces. Režim je bio suočen sa političkom i socijalnom borbom na tri različita fronta: sa studentskim pokretom, radničkim pokretom i kulturnim agitovanjem umjetnika i intelektualaca. Nora Farik (priredila), *Povratak u šezdesetosmu – 40 godina od protesta*, Fondacija “Heinrich Böll” – Regionalni ured Beograd, Beograd 2008, 20. (dalje: N. Farik, *Povratak u šezdesetosmu*).

7 Vidi više: Mark Kurlansky, *1968: godina koja je uzdrmala svijet*, Zagreb 2007.

8 H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 80 i 82.

9 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog XX veka 1914-1999*, Beograd 2004, 226.

borbe, od reforme univerziteta na opšta društvena pitanja.¹⁰ U SAD-a studenti su bili pod velikim utjecajem antiratnog raspoloženja i pokreta za građanska prava, kako u pogledu političke retorike, tako i u pogledu protestne taktike. Vijetnamskom ratu nije se nazirao kraj dok su atentati na borca za prava afroamerikanaca Martina Luthera Kinga (1929-1968) i američkog senatora Roberta Kennedyja (1925-1968) dodatno uzburkali već ionako usijanu atmosferu¹¹, a vrhunac protesta bio je štrajk 200 univerzitetskih kampusa širom zemlje protiv američke politike u Vijetnamu.¹²

Kada je u pitanju Europa, u decembru 1967. godine u Berlinu za vrijeme održavanja „Vijetnamske nedelje“ došlo do prvih većih sukoba studenata i policije, što će biti i početak europske 1968. godine. Njemački studentski pokret, predvođen socijalističkom partijom imao je tradicionalno uporište u Zapadnom Berlinu. Godine 1967. berlinski studenti su demonstrirali protiv iranskog šaha, koji je tada bio u zvaničnoj posjeti nekadašnjoj njemačkoj prijestolnici. U februaru 1968. godine radikalne studentske grupe pokrenule su novu kampanju protiv Aksela Špringera, vlasnika najvećeg novinskog koncerna u Njemačkoj. Protesti studenata u Njemačkoj kulminaciju su doživjeli 12. maja 1968. godine kada je učešće uzelo oko 60.000 učesnika iz cijele Zapadne Njemačke.¹³ Studentske proteste u Njemačkoj je obilježavao kontekst poslijeratne podjele Berlina i čitave zemlje te izraženi generacijski jaz s obzirom na pitanje načina participacije i reakcije njihovih roditelja na užase Drugog svjetskog rata.¹⁴

Francuski studenti na Sorboni svoju borbu su također započeli zahtjevima za temeljnom reformom univerziteta, da bi ovi zahtjevi ubrzo prerasli u radikalne političke ciljeve.¹⁵ Za pokret francuskih studenata, bilo je najspecifičnije njihovo povezivanje sa masovnim pobunama francuskih radnika.¹⁶ Prvi veći sukob dogodio se u novembru 1967. godine, kada su stupili u štrajk profesori i studenti sociologije na Univerzitetu Nantera, u blizini Pariza. U februaru 1968. godine podigli su se i pariški studenti, tražeći da se ukine zabrana slobodne komunikacije između muških i ženskih studentskih domova. Nemiri su rasli i izgledalo je da su ograničeni samo na univerzitete.¹⁷ Jači sukob između policije i studenata izbio je 10. maja kad su

10 M. V. Popović, *Demonstracije beogradskih studenata*, 133.

11 Viktorija Antolković, Velentina Nedeljko, Francesca Vudrag, *Lipanska gibanja: oralna historija studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu 1968. godine*, *Pro Tempore*, Časopis studenata povijesti, God. VIII, br. 10-11, Zagreb 2016, 93. (dalje: V. Antolković, V. Nedeljko, F. Vudrag, *Lipanska gibanja*).

12 *Povijest svijeta*, Zagreb 2006, 584.

13 “U Bonu 60.000 učesnika”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7162, Sarajevo, 13. maj 1968, 2.

14 V. Antolković, V. Nedeljko, F. Vudrag, *Lipanska gibanja*, 93; Volter Laker, *Istorija Europe 1945-1992*, Beograd 1999, 429. (dalje: V. Laker, *Istorija Europe*). Vidi više: Zrinka Borovečki, *Komparativna analiza studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj 1968. godine*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet-Odsjek za povijest, Zagreb 2012.

15 „Zatvorena Sorbona”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7153, Sarajevo, 5. maj 1968, 1 i 2.

16 M. V. Popović, *Demonstracije beogradskih studenata*, 133-135.

17 V. Laker, *Istorija Europe*, 426. Također vidi: „Generalni štrajk na univerzitetima”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7155, Sarajevo, 7. maj 1968, 1; „Brutalni postupci policije”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7156, Sarajevo, 8. maj 1968, 1.

studenti podigli barikade na ulicama. Neredi su izazvali petosedmičnu policijsku okupaciju najvećih univerziteta u Francuskoj, Sorbonne i Nanterrea.¹⁸ Međutim, na stranu francuskih studenta stali su osim njihovih profesora i nastavnika i radnici i građani, s obzirom na to da studentski zahtjevi kao i ciljevi radništva imaju zajednički nazivnik. Francusku je 13. maja u ponoć zahvatio generalni štrajk “solidariziranje radnika i studenata”, paraliziravši privredu, javni promet, državnu upravu, školstvo itd, a obustavljena je isporuka struje, vode, plina, poštanskih pošiljaka te prekinut televizijski i radioprogram. Demonstranti su se okupljali na protestnim mitinzima pod parolom “vlast radnicima”. U štrajku je sudjelovalo šest miliona radnika i obustavljen je rad u 300 tvornica. Studentska mini-revolucija, demonstracije, kojima se od vlade tražilo otvaranje rasprave o reformi univerzitetske nastave itd, prerasle su u generalno građansko nezadovoljstvo te je francuski parlament počeo razmatrati prijedlog rezolucije o nepovjerenju vladi zbog njezine loše socijalne i privredne politike.¹⁹ Pod pritiskom gotovo čitave francuske nacije predsjednik Šarl de Gol je ovlastio premijera Pompidura da preko medija obeća vraćanje Sorbone studentima i otvaranje postupka Apelacionog suda za oslobađanje osuđenih studenata. Zahtjevima francuskih studenata veliku podršku su dali i univerzitetski radnici.²⁰ Protesti francuskih studenata svoj vrhunac su dostigli 16. maja kada su studenti zaposjeli pozorište “Odeon”.²¹ Nesumljivo da su događaji u Francuskoj dali podstrek studentskim protestima u mnogim zemljama. Međutim, nigdje više nisu studentski protesti pokrenuli mase, bez obzira na veliki publicitet, sve je bilo ograničeno na univerzitete.²² Nemiri i demonstracije protiv vlade i policije su prestali nakon održanih izbora, na kojima su pobijedili degolisti.²³ Studenti su dobili određene beneficije, a život u Francuskoj se normalizirao. No takav završetak bez revanšizma i represija prema demonstrantima nije bio u svim državama Europe koje su bile zahvaćene “virusom” nezadovoljstva francuskih studenata.²⁴

18 U Nanteru 142 studenta osnivaju udarnu grupu pod imenom “Pokret 22. marta” vezujući je uz “Pokret 26. jula” što ga je osnovao Fidel Castro na Kubi.

19 Berislav Jendrić, Prilog proučavanja studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 34, br. 1, Zagreb, april 2002, 8-9. (dalje: B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*). Vidi i: „Paraliziran cjelokupni život zemlje”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7162, Sarajevo, 14. maj 1968, 1.

20 Vidi: “Vladini ustupci – danas se u Francuskoj održava generalni štrajk i mitinzi podrške studentima”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7162, Sarajevo, 13. maj 1968, 1; “Vlada izgubila bitku”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7163, Sarajevo, 15. maj 1968, 1.

21 Vidi više: “Studenti zaposjeli pozorište “Odeon””, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7165, Sarajevo, 17. maj 1968, 1. Između ostalog u *Oslobođenju* piše: *Nekoliko stotina studenata zaposjelo je sinoć čuveni pariški teatar “Odeon”, nedaleko od Sorbone, da bi ga pretvorili u tribinu “javnih inspiracija”*.

22 V. Laker, *Istorija Europe*, 428. Više o studentskim protestima u Francuskoj vidi: „Radnici zauzeli 100 fabrika”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7168, Sarajevo, 20. maj 1968, 1; „Sve bliže totalnom štrajku”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7170, Sarajevo, 22. maj 1968, 1.

23 Više o izborima u Francuskoj vidi: “Prvi krug”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7203, Sarajevo, 24. juni 1968, 1; „Pompidu pred izbornim ogledalom”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7204, Sarajevo, 25. juni 1968, 1; „Trijumf degolista”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7211, Sarajevo, 2. juli 1968, 1.

24 B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*, 9.

Pored Zapadne Europe studenti su se pobunili i u Istočnoj Europi gdje su se protivili komunističkom sistemu. Miting koji je održan u Poljskoj bio je posvećen odbrani demokratskih sloboda prilikom kojeg su studenti uzvikivali “dole komunizam”. Pored Poljske u Čehoslovačkoj došavši na mjesto generalnog sekretara Komunističke partije početkom 1968. godine Aleksandar Dubček je omogućio pokret u cijelom svijeta poznat pod imenom Praško proljeće.²⁵ Bila je to borba protiv staljinističkog birokratizma. Zapravo bilo je to traženje nacionalnog puta u “demokratiju” ili barem u demokratski socijalizam.²⁶ Studenti u Pragu zahtijevali su i prestanak “bratskog” i ovisničkog odnosa od bivšeg SSSR-a, kao i “suradnje” s “bratskim republikama” ili državama “narodne demokratije”. Studentski pokreti u pravilu nisu imali velike simpatije i potporu radnika i narodnih masa, osim u Čehoslovačkoj (i Francuskoj), jer su rušili ili barem pokušavali rušiti totalitarističke režime (ponekad uz stranu pomoć i patronat).²⁷ Praški studenti, građani čitave Čehoslovačke države skupo su platili zahtjev za demokratizaciju društva. Praško proljeće brutalno je okončano 21. augusta 1968. godine.²⁸

Studentska mini-revolucija, kao globalni pokret zahvatila je veliki broj kapitalističkih zemalja od SAD-a do Japana, s vrhuncem dostignutim 1968. u Francuskoj. Dakako pri tome se ne može ispustiti činjenica da je uvjetovana međunarodnom situacijom, kao i nacionalnim prilikama kako u zemljama Zapada tako i Istoka. Značaj 1968. godine obilježen je time što je prva polovina godine protekla u povećanju nesuglasica i napetosti između kapitalističkog i socijalističkog bloka, a druga, što su izražene želje pojedinih naroda unutar Istočnog bloka da imaju više slobode i samostalnosti u nastupu na međunarodnom planu. Lepeza studentskih problema i nezadovoljstava bila je široka, međutim bez jedinstvenog i zajedničkog programa. Zahtjevi pojedinih studentskih grupa sežu od traženja ukidanja ispita i ocjena do rušenja političkog poretka, što su zahtijevali studenti u Francuskoj. Ideje i metode pobunjenih studenata na Zapadu i onih iz komunističkih zemalja bile su različite. Međutim, važno je naznačiti da studentski pokret u zapadnim zemljama osim u Francuskoj 1968. godine nikada nije imao značajnu potporu ili simpatije većine građana, koja ih nije slijedila u njihovim protestima, a javno mišljenje je bilo dosta suzdržano i rezervirano prema takvim studentskim nastupima. Ipak, to studentsko nezadovoljstvo i nemiri koji su bili i previše agresivni i razbijački, bili su simptom unutrašnje društvene krize i signal za promjenu ili reformu postojećeg društvenog sistema.

25 Više o Praškom proljeću vidi knjige: Jurij Gustinčić, *Čehoslovaška 1968*, Ljubljana 1969 i Jiri Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.

26 Zdravko Vuković, *Od deformacije Službe državne bezbednosti (SDB) do maspokreta i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966-1972*, Beograd 1989, 150. (dalje: Z. Vuković, *Od deformacije SDB do maspokreta i liberalizma*).

27 Jasper Ridley, *Tito - biografija*, Zagreb 2000, 423; B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*, 10-11.

28 O dešavanjima u Čehoslovačkoj više vidi: Z. Vuković, *Od deformacije SDB do maspokreta i liberalizma*, 150-154 i 199-218.

Jugoslavenski studentski pokret

Jugoslavenski su studenti pokazali aktivizam još početkom 1950-tih. Nezadovoljstvo poskupljenjem smještaja i lošom prehranom u studentskoj menzi, studenti beogradskog univerziteta izražavaju protestom koji su pokušali prenijeti i na ulice, ali su bili zaustavljeni. Uhićeno je tridesetak demonstranata od njih otprilike hiljadu, a neki su osuđeni na višegodišnju zatvorsku kaznu. Krajem 1950-tih bilježimo još nekoliko studentskih nemira potaknutih slabom prehranom u menzama.²⁹ U drugoj polovini 1960-tih, jugoslavenski studenti, poput svojih kolega u svijetu, nizom aktivnosti osuđuju američku intervenciju u Vijetnamu.³⁰ Godine 1968. jugoslavenski studenti fokus svojih aktivnosti prebacuju s međunarodnih na domaće probleme. U prvom redu su to studentski problemi, kao što su materijalni uvjeti, samoupravljanje na univerzitetima, ali studenti sve glasnije kritiziraju i društveno-političko stanje. Uzroke studentskog nezadovoljstva možemo podijeliti u nekoliko razina: materijalna situacija i akademsko okruženje, studenata na univerzitetu u sklopu samoupravnih odnosa te perspektiva nakon studija i mogućnosti za zaposlenje, što je bilo povezano s trenutnim privrednim prilikama.³¹

Demonstracije u socijalističkoj Jugoslaviji započele su 2. juna 1968. u Beogradu iz banalnog razloga – grupi studenata bio je zabranjen ulazak na kulturno-zabavnu priredbu „Karavan prijateljstva“, organiziranu za brigadiste radničke akcije.³² Redari i dežurni brigadisti, zbog ograničenog broja mjesta, zaustavljaju studente na ulazu uslijed čega dolazi do prepirke i fizičkog obračuna. Na lažnu vijest o smrti jednog kolege, revoltirani studenti potiskuju miliciju i zauzimaju jedno vatrogasno vozilo. Nakon ponoći dolaze do novobeogradskog podvožnjaka gdje su prisiljeni zaustaviti se. Naime, podvožnjak je već zaposjela beogradska milicija i okružila studente, a njihov pokušaj pregovora nije uspio te je došlo do žestokog obračuna studenata i milicije.³³

29 Više vidi: Srđan Cvetković, Dragomir Bondžić, *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1990, Istorija 20. veka*, Časopis za savremenu historiju, Institut za savremenu istoriju Beograd, God. XXXV, br. 1, Beograd 2017, 128-134. (dalje: S. Cvetković, D. Bondžić, *Oblici studentskog otpora*); Predrag J. Marković, Najava bure: studentski nemiri u svetu i Jugoslaviji od Drugog svjetskog rata do početka šezdesetih godina, *Tokovi istorije*, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, br. 3-4, Beograd 2000, 51-62; Dragomir Bondžić, Pisanje jugoslavenske i strane štampe o studentskim demonstracijama u Zagrebu i Skoplju u svibnju 1959. godine, *Historijski zbornik*, God. LXIV, br. 2, Društvo za hrvatsku povijesnicu Zagreb, Zagreb 2011, 499-513.

30 H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 101-102.

31 *Isto*, 92-95.

32 Tamara Nikčević, “Pobuna studenata 1968. – budimo realni, tražimo nemoguće!” – Avangarda (Intervju sa Dragoljubom Mićunovićem). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt02.html. pristup 15. 1. 2019).

33 Mirko Arsić, Dragan R. Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo*, Beograd 1988, 72-74. (dalje: M. Arsić, D. R. Marković, *Šezdesetosma*); Z. Vuković, *Od deformacije SDB do maspokreta i liberalizma*, 163; B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*, 11-12; Slobodan Bjelica, Studentski protesti na Novosadskom univerzitetu juna 1968. godine, *Istraživanja*, Časopis za historijska istraživanja, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2012, 479-480. (dalje: S. Bjelica, *Studentski protesti na Novosadskom univerzitetu*); Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb 2008, 534. (dalje: I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*).

Sukob studenata i policije dostiže vrhunac slijedećeg dana, 3. juna, i to ponovno kod podvožnjaka, kada 3.000 studenata kreće iz Novog Beograda u središte grada, noseći transparente uperene protiv tadašnje vlasti.³⁴ U sukobu je policija upotrijebila i vatreno oružje, pa su studenti tražili kažnjavanje krivaca, no u razgovorima koje su potom vodili s državno-partijskim dužnosnicima nisu postigli nikakav rezultat.³⁵ Stoga se povlače na fakultete, ističući zahtjeve koje podupiru samo njihovi profesori, ublažavajući štoviše neka radikalna studentska stajališta. Studentski zahtjevi, prvobitno o većem sudjelovanju u radu Beogradskog univerziteta i pravu veta na odluke rukovodećih struktura, postupno prerastaju u zahtjeve za reformom Univerziteta, ali se ubrzo formiraju i zahtjevi koji se tiču društva u cjelini, socijalnih nejednakosti i političke liberalizacije.³⁶ Na fakultetima su analizirali događaje koji su se desili, a posebno su pažnju skretali na provokatore sa strane čiji ciljevi se ne podudaraju sa stvarnim ciljevima studenata.³⁷ Najčešće parole koje su iznosili studenti i njihovi profesori u toku održavanja navedenih zborova na fakultetima bile su: onemogućiti bogaćenje pojedinaca na račun radničke klase, svima posao, slobodna kritika i istinsko samoupravljanje itd.³⁸ Poslije višednevnih sukoba, demonstracija, protesta, danonoćnog zborovanja, blokade fakulteta, uz podršku i nastupe javnih ličnosti i umjetnika, stotina parola, postavljanja zahtjeva, diskusija, zasijedanja partijskih plenuma, hapšenja studenata – studentske demonstracije u Beogradu³⁹ su završene 9. juna, posle obraćanja

34 “Sukob kod podvožnjaka”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7183, Sarajevo, 4. juni 1968, 3.

35 Berislav Jandrić, Izbor iz inozemnog tiska o studentskim demonstracijama u Jugoslaviji 1968. godine, *Dijalog povjesničara/istoričara*, br. 6, Zagreb 2002, 298.

36 H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 122-123.

37 Oslobođenje je 5. juna je pisalo... Student Slobodan Andžić – demonstranti u ovom trenutku moraju više nego ikad da se čuvaju provokatora i drugih elemenata koji su se najčešće uvukli sa strane u studentske redove, ali ih ima među samim studentima. “Zabranjene demonstracije u Beogradu”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7184, Sarajevo, 5. juni 1968, 1.

38 Vidi više: *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, Zagreb 1971, 95. (dalje: *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*). U jednom trenutku za govornicu se popeo i vanredni profesor general-pukovnik u penziji Ilinko Đurović. On je pozdravio zahtjeve studenata, zatim je napao interpretaciju po kojoj se demonstracije beogradskih studenata positovjećuju sa pokretima francuskih i drugih studenata i organizacija u svijetu: *Mi se ne borimo protiv našeg režima, jer smo srcem i dušom za socijalizam, ali se borimo protiv deformacija koje su nastale u našem društvu*. “Zabranjene demonstracije u Beogradu”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7184, Sarajevo, 5. juni 1968, 1.

39 Više o studentskim demonstracijama u Beogradu vidi: Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Smederevo 2018, 80-135; N. Farik, *Povratak u šezdesetosmu*, 83-94; Mark Kurlansky, *1968: godina koja je uzdrmala svijet*, Zagreb 2007; *Teatron*, Časopis za pozorišnu umetnost, God. XXXIII, br. 142, Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd, proleće 2008. (Tema broja: *1968 – mit i/ili stvarnost*), 23-44; Momčilo Mitrović, *Sudentske demonstracije u Beogradu 1968. godine*, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, 481-490; Mirko Arsić, Dragan R. Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo*, Beograd 1988; M. V. Popović, *Demonstracije beogradskih studenata*, 136-154; Momčilo Mitrović, Dobrica Vilović (priredili), *Beogradski univerzitet i '68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Beograd 1989; Đorđe Malavrazić (priredio), *Šezdesetosma – lične istorije*, Službeni glasnik, Beograd 2008. Dio izvorne građe objavljen je u Zborniku *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, Zagreb 1971; Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazovi sociologiji: “Beogradski juni” 1968*, Službeni glasnik, Beograd 2008; Dragomir Bondžić, Materijalni položaj beogradskih studenata

Josipa Broza Tita u kojem je podržao zahtjeve studenata i obećao rješavanje brojnih društvenih problema koji su pokrenuti.⁴⁰

Protest beogradskih studenata i njihova mini-revolucija dobila je potporu studenata svih fakulteta u Jugoslaviji što se tiče zahtjeva, ali ne i metode.⁴¹ Međutim, mnogi studenti, studentska i univerzitetska rukovodstva kao i neka rukovodstva radnih kolektiva i udruženja boraca NOR-a nisu podržali metodu izlaska na ulicu koja po njihovom mišljenju ide na ruku antisocijalističkim snagama, podržavajući legalne i normalne puteve u ostvarivanju traženih uvjeta. Ljubljanski studenti⁴², njihovi dekani, uprava Ljubljanskog univerziteta su zaključili “da su svi problemi, svi zahtjevi, takvi da mogu da se uredi mirnim i prijateljskim razgovorima.” Istog su stajališta i studenti Kragujevca koji su izražavali solidarnost sa zahtjevima beogradskih studenata, ali osuđuju “ekstremne ispade neodgovornih pojedinaca i onih elemenata, koji koriste nastalu situaciju za svoje ciljeve.” Studenti banjalučkog školskog centra u “prisustvu sekretara osnovnih organizacija Saveza komunista viših škola i Tehničkog fakulteta isticali su da se ograđuju od demonstracija i bilo kakvih drugih sredstava pritiska u rješavanju studentskih i drugih problema te su mislili da ih Savez studenata u svojoj praksi ne treba upotrebljavati.” Predsjedništvo Saveza studenata Bosne i Hercegovine na plenumu na kojem su bili svi predstavnici fakultetskih odbora svih sarajevskih fakulteta podržavali su i usvojili sve opravdane zahtjeve studenata, ali osuđuju i žale da se “demonstracije stave nasuprot političke akcije SKJ. Oni su smatrali, da ulične demonstracije nisu pravi način rješavanja

i studentske demonstracije 1968, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, 493-516; Boris Kanzlajter, Krunoslav Stojaković, 1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada”, *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, 453-480; Milivoj Bešlin, Uticaj juna '68 na političku situaciju u Jugoslaviji, *Društvo u pokretu – Novi društveni pokret u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad 2009, 49-63; Marko Zubak, *The Yugoslav Youth Press*, Srednja Europa 2018; Tamara Nikčević, “Pobuna studenata 1968. – budimo realni, tražimo nemoguće!” – Avangarda (Intervju sa Dragoljubom Mićunovićem, 31. maj 2018). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt02.html. pristup 15. 1. 2019); Milivoj Bešlin, “Ko to tamo desnom korača? Leva! Leva! – Avangarda (Studentski juni u Jugoslaviji: 1968-2018, 11. juni 2018). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt05.html. pristup 15. 1. 2019); Tamara Nikčević, “Bili smo socijalistički fundamentalisti” – Pobjeda (Ljubiša Ristić, 10. juni 2018). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt04.html. pristup 15. 1. 2019); Mijat Lakićević, “Kako je juriš na nebo završio padom u ambis” – Novi magazin (68, tačka preloma, 7. juni 2018). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt03.html. pristup 15. 1. 2019); Latinka Perović, “Reč na panelu Instituta za društvenu teoriju i filozofiju o studentskim demonstracijama 1968. u Beogradu”, (Kulturni centar Beograd, 20. april 2018). (http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt01.html. pristup 15. 1. 2019) i dr.

40 S. Cvetković, D. Bondžić, *Oblici studentskog otpora*, 135; S. Bjelica, *Studentski protesti na Novosadskom univerzitetu*, 479; Z. Vuković, *Od deformacije SDB do maspokreta i liberalizma*, 179.

41 Potporu beogradskim studentima uputili su studenti fakulteta iz Zagreba, Splita, Rijeke, Sarajeva, Mostara, Ljubljane, Maribora, Titograda, Prilepa, Subotice, Kragujevca, Pančeva, Novog Sada itd. Također su i neki radni kolektivi podržali studentske zahtjeve.

42 O demonstracijama studenata na univerzitetu u Ljubljani vidi: Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Smederevo 2018, 136-141; *Družba in družbena gibanja – 50 let po 1968*, Slovensko sociološko sprečanje 2018, Piran, 18-20. oktober 2018, Ljubljana 2018, 5-33. (Radi se o Zborniku radova u kojima su predstavljeni sažetci sa izlaganja na Naučnoj konferenciji održanoj u povodu 50 godina od studentskih demonstracija 1968. godine).

postojećih pitanja i osudili su formiranje bilo kakvih neredovnih organa koje su smatrali ilegalnim.⁴³

Studentski pokret u Jugoslaviji uobičajno se reducirao na sedmodnevne studentske proteste iz juna 1968. godine sa središtem u Beogradu i slabijim odjekom u drugim gradovima. Spomenuti događaj bio je međutim vrhunac znatno dužeg i šireg procesa studentskih nemira.⁴⁴ Revolucionarni su se protesti proširili i u druge gradove Jugoslavije – Ljubljanu, Sarajevo, Niš, Kragujevac, Mostar, a među njima i Zagreb.⁴⁵ Nastali su dijelom kao spontana reakcija na dešavanja u Beogradu, pružajući podršku studentskim zahtjevima, izražavajući duh solidarnosti i zajedništva. Politizacija većeg broja studenata bila je vrlo izražena i političko vodstvo u Hrvatskoj bilo je sve zabrinutije. Politički stavovi studenata su se međusobno razlikovali. Beogradski studenti su se zalagali za “energičnije mjere protiv svih pokušaja dezintegracije društvenog vlasništva ili njegova promjena u akcionarsko vlasništvo”. U Zagrebu se protestni zborovi održavaju u Studentskom centru u Savskoj ulici te na nekim fakultetima, najviše na Filozofskom, a grupe nezadovoljnika su se okupljale po studentskim domovima. Za razliku od beogradskih studenata, zagrebački studenti nisu izašli na ulice.⁴⁶

Univerzitetski odbor Saveza studenata Jugoslavije i studenti zagrebačkog univerziteta su podržali „progresivne i revolucionarne zahtjeve studenata beogradskog univerziteta koji su tražili demokratizaciju i humanizaciju odnosa u socijalističkom društvu“. “Ti zahtjevi su i naši zahtjevi: demokratizacija u svim oblastima društvenog života; reforma nastave u univerzitetima i njena modernizacija; veće učešće studenata u samoupravljanju na univerzitetima i političkom životu zemlje; da studenti i samoupravljanjem odlučuju o svom materijalnom položaju i da se tako prevladaju sadašnje socijalne diferencijacije studenata; ukidanje svih privilegija koje postoje u našem društvu i obogaćivanja na nesocijalistički način; ukidanje svih oblika eksploatacije i dosljedno provođenje principa nagrađivanja prema radu; stvaranje uvjeta da djeca radnika i seljaka budu zastupljena na studiju u većem postotku; da se odmah otvori mogućnost zapošljavanja mladih stručnjaka i beskompromisno provođenje privredne i društvene reforme.”⁴⁷

Na Filozofskom fakultetu, Pravnom, Prirodo-matematičkom i Fakultetu političkih nauka u Zagrebu studenti su održavali sastanke prepričavajući i

43 Vidi više: *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 186, 216-218. i 336.

44 Marko Zubak, Omladinski tisak i kulturna strana studentskog pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968-1972), *Časopis za suvremenu povijest*, God. 46, br. 1, Zagreb 2014, 38.

45 M. Arsić, D. R. Marković, *Šezdesetosma*, 94; V. Antolković, V. Nedeljko, F. Vudrag, *Lipanska gibanja*, 101.

46 I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 534; Borislav Bijelić, *Studentski pokret u Jugoslaviji 1968. godine (s posebnim naglaskom na izvore)*, magistarski rad, Zagreb 1988, 78-84.

47 Vidi više: *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 114-115 i 191; B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*, 16.

raspravljajući o događajima u Beogradu.⁴⁸ Studentske demonstracije koje su započele 3. juna i trajale do 11. juna 1968. godine bile su u kratkom vremenu drugo, nakon Deklaracije⁴⁹, teško iskušenje za Savez komunista Hrvatske, zagrebačku partijsku organizaciju, partijske ogranke na Filozofskom fakultetu kao i za Univerzitetski komitet u Zagrebu.⁵⁰ Po uzoru na beogradske studente koji su zgradu beogradskog univerziteta jednoglasno preimenovali u „Crveni univerzitet Karl Marks.” I pobunjeni Zagrebački univerzitet studenti su preimenovali u „Socijalistički univerzitet Sedam sekretara SKOJ-a”, što je već bio jasan nagoveštaj o ciljevima i dominantnoj idejnoj orijentaciji politički vrlo difuznog studentskog pokreta 1968. godine u Jugoslaviji.⁵¹

Po ugledu na beogradske i zagrebačke studente, studenti sarajevskog univerziteta su također digli svoj glas. Dva dana nakon izbijanja demonstracija u Beogradu u Sarajevu se na Filozofskom fakultetu okupilo preko 300 studenata i nastavnika. Održali su kraći miting na kojima je izražena podrška opravdanim zahtjevima studenata u Beogradu. Iznošeni su zahtjevi rješavanja nekih aktuelnih problema u društvu i na univerzitetima. Između ostaloga ti zahtjevi su bili slijedeći: da se transformišu društveno-političke organizacije, da se studentski centar u kojem su studenti često nezadovoljni uslovima stanovanja i ishrane potpuno preda na upravljanje studentima i radnom kolektivu zaposlenih, da se na nivou republike riješi osnovni problem materijalnog položaja studenata, da se izvrši detaljna reorganizacija univerziteta, da se reformiše politika studiranja svega onoga što je vezano za upis, socijalni status studenata, stipendije, krediti, zapošljavanje itd.⁵² Nakon održanog sastanka Predsjedništva Saveza studenata Bosne i Hercegovine, stav studentskog foruma u odnosu na proteste beogradskih studenata sadržan je u ocjeni da su njihovi zahtjevi opravdani, naročito u pogledu materijalnog položaja studenata, samoupravljanja i reforme nastave. Također, preovladavalo je mišljenje da ulica nije put za rješavanje društvenih pa ni studentskih problema. Međutim, i pored toga dio sarajevskih studenata je izašla na ulice, nakon čega je došlo do intervencije policije.⁵³ Povodom ovog događaja 5. juna 1968. godine održani su sastanci komunista na svim sarajevskim fakultetima, visokim i višim školama na kojima su studenti i profesori oštro osudili način na koji studenti u Beogradu i Sarajevu pokušavaju da riješe probleme. Na tim sastancima data je podrška zahtjevima studenata, međutim strogo je naglašavana osuda nereda i nemira na ulicama⁵⁴, a ovim osudama su i završene demonstracije sarajevskih studenata.

48 *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 186.

49 Više o Deklaraciji vidi: I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 532-534.

50 Vidi: Berislav Jendrić, Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome, *Dijalog povjesničara/istoričara*, br. 5, Zagreb 2002, 391-408; Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Smederevo 2018, 142-161.

51 M. Arsić, D. R. Marković, *Šezdesetosma*, 113-114; H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 125-126.

52 “Zahtjevi sarajevskih studenata”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7184, Sarajevo, 5. juni 1968, 3.

53 Vidi više: “Povodom demonstracija studenata sarajevskog univerziteta”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7185, Sarajevo, 6. juni 1968, 1; *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 176.

54 “Komunisti oštro osudili način na koji studenti žele da riješe neke svoje probleme”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7185, Sarajevo, 6. juni 1968, 5.

U studentskim demonstracijama na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu učvrstile su se neformalne organizacione mreže između grupa u različitim gradovima. Istovremeno su Političkim akcionim programom i brojnim drugim kasnijim proglasima bile razvijene programske platforme.⁵⁵ Pregledavajući dokumente o štrajku na Beogradskom univerzitetu, zatim o protestima u Zagrebu, Ljubljani i u Sarajevu tokom juna 1968, postaje očito da je jedan od glavnih zahtjeva bila demokratizacija društva. Godina 1968. jeste protest protiv autoritarnog režima u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji. Međutim, za razliku od njihovih kolega na Zapadu, jugoslavenski studenti niti u jednom trenutku nisu kritizirali politički sistem i zahtjevali radikalnu promjenu tog sistema ili nešto slično. Predmet njihove kritike nije socijalizam već nepravilnosti u njemu. Oni su zahtjevali ispravljanje tih nepravilnosti i dosljednije provođenje onoga što je Savez komunista zacrtao kao cilj. Tražili su „popravljanje“ postojećeg sistema.

Tuzlanske reakcije na studentske demonstracije

Vijest o izbijanju studentskih demonstracija u Beogradu, potom u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu i način na koji su studenti nastojali da ispune svoje zahtjeve, izazvali su reakcije širokih društvenih slojeva društva. U gotovo svim preduzećima i školama kako u Bosni i Hercegovini, tako i tuzlanskom kraju održavani su sastanci radnih organizacija, mitinzi radnih kolektiva u povodu studentskih demonstracija u Beogradu i Sarajevu, na kojima su radnici najoštrije osudili demonstracije kao put koji su izabrali studenti da bi riješili svoje probleme koji su u dužem periodu bili prisutni na univerzitetima i u državi uopšte. Radnici su tražili da se poštuje javni red i mir, a da studenti traže ispunjenje svojih zahtjeva na način koji im pruža “demokratsko i samoupravno društvo”.⁵⁶ Tako su radnici industrije transporta i transportnih sredstava i mašina “Vaso Miskin Crni” u Sarajevu oštro osudili postupke studenata zbog nereda koji su izazvali u Beogradu i Sarajevu. “Radnici su poručili studentima da prihvate knjige, da uče i polažu ispite na vrijeme, a rješavanje svojih problema da traže samoupravnim putem.” I radnici drugih preduzeća u Sarajevu, Zenici, Banja Luci, Mostaru itd, također su oštro osuđivali metode i način na koji su studenti nastojali da ispune svoje ciljeve, ističući da je položaj radnika godinama neriješen, ali da imaju puno povjerenje u radničko samoupravljanje i da u okviru svojih mogućnosti i u okviru mogućnosti države zahtjevi radnika mogu biti riješeni, ali ne nasiljem i putem uličnih demonstracija.⁵⁷ Radnici i radni kolektivi su

55 Boris Kanzleiter, 1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje, u: *Društvo u pokretu – Novi društveni pokret u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad 2009, 40. (dalje: B. Konzleiter, 1968. u *Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje*).

56 “Radnici oštro osuđuju izgrede”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7185, Sarajevo, 6. juni 1968, 1.

57 Više o mitinzima radnih kolektiva u Sarajevu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine vidi: “Radnici osuđuju demonstracije i nered”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7185, Sarajevo, 6. juni 1968, 5; “Mitinzi radnih kolektiva i sastanci društveno-političkih organizacija povodom studentskih demonstracija - jednodušna podrška stavovima Izvršnog komiteta CK SKJ”, *Oslobođenje*, God.

ovim mitinzima nastojali i zahtijevali da se spriječi rušenje dobara koja su velikim trudom stekli, a u isto vrijeme su slali telegrame i pisma Centralnom komitetu Saveza komunista (CK SK) Bosne i Hercegovine i Univerzitetskom komitetu Saveza komunista Sarajevo, gdje su oštro osuđivali demonstracije studenata i jednoglasno podržavali stavove Izvšnog komiteta Centralnog komiteta Jugoslavije. Također, ima i onih radnih kolektiva koji su dali podršku onim zahtjevima studenata koji su bili u liniji samoupravnog razvoja društva.⁵⁸

Demonstracije studenata u Beogradu izazvale su oštre reakcije radnih kolektiva i na prostoru tuzlanskog kraja. Oni su na zborovima radnika odnosno radnim mitinzima oštro osuđivali demonstrante zbog načina na koji su htjeli da rješavaju svoje zahtjeve (nasilje, neredi, tučnjave, upotreba sile). Radni mitinzi protiv studentskih demonstracija održavani su u svim većim preduzećima, rudnicima, školama itd. U nastavku se analiziraju pisma i telegrami, kao i otvorene reakcije radnih kolektiva (rudnici, građevinska preduzeća) i škola u tuzlanskom kraju na osnovu pisanja štampe.

Prva oštra reakcija bila je upućena od strane kolektiva rudara Rudnika uglja "Tito" Banovići koji su putem telegrama Univerzitetskom odboru Saveza studenata Beograd istakli da uvažavaju studentske zahtjeve za bolje rješenje materijalnog položaja i reforme univerziteta, ali da ih je "iznenadio i ogorčio put kojim traže rješavanje neriješenih pitanja, posebno su bili ogorčeni na rušilačke postupke pojedinaca i grupa."⁵⁹ Istakli su da neće dozvoliti da im se ruši i zloupotrebljava demokratski samoupravni sistem i da se nadaju da će sve probleme riješiti mirnim putem i "da čvrsto i nepokolebljivo stoje uz Savez komunista."⁶⁰

Bez mnogo riječi, ali potpuno jasno i nedvosmisleno i rudari "Kreke" su uputili poruku beogradskim studentima i CK SK Jugoslavije, gdje su istakli: "Slažemo se da ima neriješenih problema u materijalnom položaju i u školovanju studenata, ali se oni moraju rješavati redovnim putem i demokratskim sredstvima. Mi rudari, skupa sa radničkom klasom Jugoslavije, koji radimo pod veoma teškim uslovima, s niskim ličnim dohocima, odvajamo sredstva i za vaše školovanje." Rudari "Kreke" su najenergičnije osudili metode studenata i način rješavanja svojih problema i odlučno su stali na stranu države. Iako su zborovi u "Kreki" bili vremenski kratkog perioda, oni su ipak predstavljali najsnažniju demonstraciju stava

XXV, br. 7186, Sarajevo, 7. juni 1968, 4; "Mitinzi radnih kolektiva Bosne i Hercegovine povodom studentskih demonstracija - jednodušna podrška stavovima Izvšnog komiteta CK SKJ", *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7187, Sarajevo, 8. juni 1968, 4.

58 "Puna podrška Savezu komunista", *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7188, Sarajevo, 9. juni 1968, 3.

59 U telegram se dalje navodi: "Rudari Banovića kao i drugi rudarski kolektivi za rješenje svojih problema nisu izabrali put pritiska i prinude, niti su dozvolili da ih na taj metod rješavanja postojećih problema navedu revolucionarne i konzervativne snage. Mi rudari smo u zahtjevima za bolje rješenje svojih problema bili energični, ali uvijek u okviru širokih mogućnosti koje pruža naše samoupravno društvo za koje smo se jasno i nedvosmisleno opredijelili. Mi imamo puno povjerenje u naš Savez komunista i druga Tita da će se samoupravni sistem bolje i brže razvijati, a time i uspješnije rješavati neriješena pitanja." *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 74-75.

60 Vidi više: "Sa zborova radnih kolektiva – Telegrami drugu Titu i CK SKJ", *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7188, Sarajevo, 9. juni 1968, 1. i 12.

i raspoloženja oko 8.000 rudara, koji su od prvog do posljednjeg dana zamjerali studentima što su na najneposredniji način pristupili rješavanju svojih problema.⁶¹ Rudari “Kreke” su bili odlučni u zahtjevu da se ne prave kompromisi sa onima koji ruše izgradnju samoupravnog socijalističkog društva i da svi odgovaraju za svoja djela.⁶² Također i radnici Rudnika soli i solana u Tuzli su izrazili negodovanje na način i metode koje su izabrali beogradski studenti u rješavanju svojih problema. Naglasili su da radnička klasa također ima problema, ali da traži i nalazi druge načine da ih riješi.⁶³

<h2>Odjeci demonstracija u Tuzlanskom bazenu</h2>	
<p>Tuzla, 4. juna Širom Tuzlanskog bazena danas popodne održavani su protestni mitinzi na kojima je uzelo učesća 12.000 radnika. Tom prilikom na ovim skupovima osuđivani su demonstranti zbog načina na koji žele da rješavaju svoje probleme. Sa mitinga su upućeni zahtjevi da se energično stane na put huškačima nereda koji su se uvukli u studentske redove.</p> <p>Na zboru rudara Rudnika Moluše govorio je predsjednik preduzetnog odbora sindikata Rudnika Kreke — Rahman Husagić. Toplo pozdravljen od rudara on je naglasio da su neki studenti na žalost izabrali najnesrećniji put za isticanje svojih problema.</p> <p>Na zboru vozača i automehaničara gradskog saobraćajnog preduzeća na kome je govorio</p>	<p>Camil Kravić konstatovano je da su radnička klasa i inteligencija i do sada uspješno saradivali i rješavali najsloženije probleme pa će to činiti i ubuduće.</p> <p>Protestni zborovi održani su u rudnicima Bukinju, Mramoru, Lipnici i u Lukavcu, zatim zborovi građevinskih radnika i zbor radnika Komercijalno-investicione banke. U telegramu radnika banke ističe se da ima neriješenih problema studenata ali da se oni mogu riješiti legitimnim putem a ne nasiljem.</p> <p>Uopšte uzevši na svim zborovima koji se još uvijek održavaju radnička klasa Tuzlanskog bazena je jedinstvena u osudi bilo kakve rušilačke djelatnosti, jer sve što je do danas izgrađeno dio je njihovog rada.</p>

Prilog 1. *Oslobođenje*, br. 7184, Sarajevo 1968, 3.

61 “Rudari Kreke – Mi odvajamo za vaše školovanje”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 2; “Radnici osuđuju demonstracije i nered – Protest rudara Kreke”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7185, Sarajevo, 6. juni 1968, 5. “Na sjednici radničke konferencije SKJ i rudničkog odbora sindikata Kreke, govorio je Sead Babović, član CK SK Bosne i Hercegovine i sekretar Opštinske konferencije SK Tuzla. On je odao priznanje političkoj zrelosti koju su pokazali rudari Kreke nastojeći da kroz samoupravni i demokratski sistem riješe nagomilane probleme, te je dao ocjenu da su tuzlanski studenti i profesori bili na visini posljednjih događaja, ne dozvolivši da dođe do bilo kakvih ispada.” “Titove riječi – ohrabrenje svim građanima – Pismo rudara Kreke”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7190, Sarajevo, 11. juni 1968, 3.

62 “Nema kompromisa sa protivnicima socijalizma”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1113, Tuzla, 14. juni 1968, 1. i 2.

63 “U krugu stare solane u Kreki okupilo se više stotina radnika prve i druge smjene na zboru na kome su govorili Bogoljub Radovanović, sekretar organizacije Saveza komunista preduzeća i Stjepan Marić, visokokvalifikovani radnik, poslovođa kazana. Bogoljub Radovanović je rekao da način ovakvog rješavanja problema studenata, ne pokreće svjesne, napredne, studentske snage već oni što su se ubacili među njih. Problemi se ne rješavaju na nedemokratski način i silom, niko nema pravo da ruši ono što su radni ljudi uradili. Radnicima se obratio i poslovođa Stjepan Marić koji je rekao da treba da se čuje i radnička riječ, da i radnici imaju teškoća, ali da to rješavaju na drugi način.” “Radnici Rudnika soli i Solana – Teškoće rješavamo na drukčiji način”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 2.

Pored reakcija rudara, širom tuzlanskog kraja održavani su protestni mitinzi na kojima je uzelo učešća 12.000 radnika. Protestni mitinzi su održani i u rudnicima Bukinje, Mramor, Lipnici i u Lukavcu, zatim mitinzi građevinskih radnika i mitinzi radnika Komercijalno-investicione banke. Uopšte uzevši na svim protestnim mitinzima radnička klasa tuzlanskog kraja bila je jedinstvena u osudi bilo kakve rušilačke djelatnosti, jer su “smatrali da je sve što je do tada izgrađeno je dio njihovog rada.”⁶⁴ Također, radnici tuzlanskih kolektiva istovremeno su ispoljavali i spremnost da se zajedno sa studentima angažuju kako bi se preporodile teškoće, ističući da radnici ne negiraju da postoje reformski problemi fakulteta i materijalnog položaja studenata, već radnici nastoje da se studentima omogući bolji uslovi života, jer i od studenata zavisi razvoj privrede i društva⁶⁵, istog stajališta u bili su i radnici Kladnja.⁶⁶ Reakciju na studentske demonstracije u vidu telegrama Univerzitetskom odboru Saveza studenata uputili su i tuzlanski željezničari, gdje su pozivali studente da se vrate redovnom radu, učenju i polaganju ispita, a ne divljanju i uništavanju.⁶⁷

Savez udruženje boraca Narodnooslobodičkog rata Banovići istakli su da studentske teškoće i neriješena pitanja na univerzitetima se ne mogu riješiti neredima i tučama, rješenja se moraju i mogu tražiti samo u okviru samoupravnih odnosa. Također su istakli da je na studentima velika odgovornost na čuvanju tekovina revolucije, koja je krvavo izvojevana i “ističemo da mi borci nećemo dozvoliti da se s tim tekovinama bilo ko poigrava.”⁶⁸ Pored reakcija radnih kolektiva rudnika i drugih preduzeća u tuzlanskom kraju, značajno mjesto zauzimaju i reakcije škola na studentske demonstracije koje su putem telegrama i pisama izrazili svoja negodovanja.

Tuzlanski visokoškolci podržali su, kao i radnici, opravdane zahtjeve studenata beogradskog univerziteta, ali su ukazali da metod koji je bio izabran i primijenjen, nije odgovarao “duhu samoupravnog mehanizma”. Ovakvi stavovi su izneseni na nekoliko skupova studentskih foruma, kojim su prisustvovali ne samo

64 “Odjeci demonstracija u Tuzlanskom bazenu”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7184, Sarajevo, 5. juni 1968, 3. “Na zborovima radnih ljudi tuzlanskog kraja odnosno radnih ljudi kolektiva Rudnika Kreka, Rudnika soli i solana Tuzla, Rudnika uglja “Tito” Banovići, građevinara “Tehnike”, “Gradine” i “Rudara”, potom “Žitokombinata”, “Autoprevoza”, Termoelektrane “Tuzla”, “Metala”, “Grafičara”, “Poleta”, “Vodovoda”, “Industrije mašina i livnice”, Bolnice “dr. Mustafa Mujbegović”, Doma zdravlja, Suda i Tužilaštva, Skupštine opštine Tuzla (*Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 122), Željezničkog transportnog preduzeća i drugih smjenjivali su se govornici društveno-političkih aktivista. Na tim zborovima istakli su “da s punim razumijevanjem gledaju na probleme i potrebe studenata, ali da ih podsjećaju da i oni u borbi za oživotvorenje ciljeva privredne reforme imaju dosta problema, kako u proizvodnji, tako i plasmanu proizvoda rada, ali istovremeno su smatrali da svi ti problemi, pa i problemi studenata, trebaju da se rješavaju samo putem dogovora svih zainteresovanih faktora, a u okviru demokratskih institucija samoupravnog društva uz puno i aktivno učešće i samih studenata.” “Kako su na demonstracije studenata u Novom Beogradu reagovali radnici tuzlanskog bazena – Osuda metode pritisaka”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 1.

65 “Tuzlanski građevinari – Razvijati ono što smo stvorili”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 2.

66 “Zborovi radnika Kladnja”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 2.

67 *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 182-183.

68 *Isto*, 179

rukovodioci studenata, nego i svi visokoškolci. Prvo su održani zasebni sastanci studenata fakulteta i Više pedagoške škole, a zatim su se sastajali svi zajedno. Na sastancima su razmatrali materijalni položaj studenata, ali glavna tema je bio je metod kojim su se poslužili studenti beogradskog univerziteta. Nakon održanih sastanaka, studenti su zaključili da svoja stanovištva o zahtjevima beogradskih studenata iznesu preko sredstava javnog informisanja, kako bi se upoznala šira javnost i otklonili eventualni sporazumi⁶⁹, kao i da se iznesu stavovi i zahtjevi tuzlanskih studenata i profesora. S tim u vezi na Tehnološkom fakultetu u Tuzli bio je održan zbor studenata i profesora na kojem su prisustvovali i predstavnici društveno-političkih organizacija i radnih kolektiva. Raspravljalo se o prijedlogu zaključaka o stavu i zahtjevima studenata i profesora. U nacrtu zaključaka stoji da će tuzlanski studenti upoznati radne kolektive o tome kako rade i koji su njihovi problemi, te da zamole radne organizacije da u svojim pravilnicima o sistematizaciji radnih mjesta obezbijede zapošljavanje “mladih stručnjaka”.⁷⁰

Pored tuzlanskih visokoškolaca, reakcija radnog kolektiva Osnovne škole “Franjo Rezač” Kreka bila je daleko jača i sadržajnija. Oni su uputili jedno otvoreno pismo Univerzitetском odboru Saveza studenata beogradskog univerziteta, gdje su istakli slijedeće: “Mi podržavamo one vaše zahtjeve koji su na liniji programskih ciljeva i politike Saveza komunista Jugoslavije tj. onih zahtjeva koji teže daljem razvitku samoupravljanja i demokratizacije društvenih odnosa, jer smatramo da je to jedini način da se u potpunosti ostvare ciljevi privredne i društvene reforme.”⁷¹ Također istakli su “i mi imamo poteškoća na planu obrazovanja i vaspitanja, ali ih rješavamo jedino putem dogovora sa samoupravnim institucijama.”⁷² Poruku

69 “Reagovanje tuzlanski visokoškolaca na demonstracije studenata beogradskog univerziteta – Zahtjevi opravdani - metod neprihvatljiv”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1112, Tuzla, 7. juni 1968, 1. Slušaoci i nastavnici Centra za marksističko obrazovanje kadrova u Tuzli i Članovi radne zajednice škole sa praktičnom obukom u Tuzli su istakli da shvataju probleme koji otežavaju život i rad studenata i u vezi s tim podržavaju opravdane zahtjeve studenata, ali osuđuju metode i načine kojima pokušavaju da riješe svoje probleme. Posebno su istakli da “neće dozvoliti nikome da u naše redove unose nasilje, nemir i nervozu i da uništava tekovine naše revolucije ili da istupa u ime radničke klase, koja ga za to nije ovlastila i koja zna put i metod rješavanja svojih problema.” *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 122-123, 330.

70 Studenti su isticali “moramo uvjeriti članove radnih organizacija, da ćemo u toku studija vrlo odgovorno i svjesno pripremati se za rad u privredi.” S tim u vezi studentima i nastavnicima su se obratili i predstavnici radnih organizacija, gdje su im obećali pružiti punu podršku i razumjevanje, te da će nastojati povećati proizvodnju i kapacitete, te izmoći snage za zapošljavanja novih mladih stručnjaka uz cijenu odricanja većeg ličnog dohotka. “Otvorene fabričke kapije za tuzlanske student”, *Oslobođenje*, God. XXV, br. 7191, Sarajevo, 12. juni 1968, 4; “Zbor studenata i nastavnika Tehnološkog fakulteta u Tuzli – Oživotvoriti Titove riječi”, *Front Slobode*, God. XXV, br. 1113, Tuzla, 14. juni 1968, 4.

71 *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 249.

72 Energično su osudili način i metod borbe koje su studenti odabrali, te s tim u vezi oni su studentima postavili nekoliko pitanja: “1) Kako možete pod zastavom socijalizma i sa slikom druga Tita rušiti ono što je naš radni čovjek svojim trudom i znojem godinama izgrađivao? 2) Pitamo vas: zar je Če Gavra, revolucionar Latinske Amerike, veći revolucionar od naših narodnih heroja, zar je Če Gevara veći od našeg Veljka Vlahovića, heroja španske i naše revolucije koga niste htjeli ni slušati kad je došao kao drug s drugovima da razgovara sa vama? 3) Pitamo vas: sa kakvim se pravom bacate drvljem i kamenjem na organe bezbjednosti koji su pozvani da čuvaju red i mir i tekovine naše

koju su poslali studentima sastojala se u tome da najveću pomoć društvu mogu pružiti ako na vrijeme završe studije i što prije se uključe u ostvarivanje društvene i privredne reforme.

Otvorene fabričke kapije za tuzlanske studente

Mladi se obavezuju da će se savjesno, za vrijeme studija, pripremati za rad u privredi

Tuzla, 11. juna

Sinoć je na Tehnološkom fakultetu u Tuzli održan zbor studenata i nastavnika kojem su prisustvovali i predstavnici društveno-političkih organizacija opštine i radnih kolektiva rudnika Kreke i Banovića, Fabrike sode Lukavac, Rudnika soli i solana Tuzla i Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja u Tuzli.

Raspravljano je o predlogu zaključaka o stavu i zahtjevima studenata i profesora koji će naknadno biti usklađeni sa platformom Saveza komunista čije se saopštenje očekuje. U nacrtu ovih zaključaka kaže se da će tuzlanski studenti upoznati radne kolektive o tome kako rade i koji su njihovi problemi, te da će zamoliti radne organizacije da svojim pravilnicima o sistematizaciji radnih mjesta pomognu zapošljavanje mladih stručnjaka.

— Moramo uvjeriti članove radnih organizacija, kažu studenti, da ćemo se u toku studija vrlo odgovorno i savjesno pripremati za rad u privredi.

Studenti i nastavnici Tehnološkog fakulteta u Tuzli predlažu da se predstavnici studentskih i društveno-političkih organizacija i opština Tuzlanskog bazena konkretno dogovore o tome kako bi se što bolje i potpunije ostvarili

zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ.

Studentima i nastavnicima na sinoćnjem zboru govorili su i predstavnici radnih organizacija Tuzlanskog bazena. Oni su posebno istakli da su potrebe i zahtjevi studenata tuzlanskih fakulteta uvijek nailazili na puno razumijevanje i podršku radnih kolektiva Tuzlanskog bazena koji su odvajanjem značajnih materijalnih sredstava omogućili otvaranje visokoškolskih ustanova u Tuzli.

Predstavnici rudnika Kreke i tuzlanskih solana govorili su o najnovijim nastojanjima i planovima svojih kolektiva koji grade novu solanu, otvaraju nekoliko novih pogona i manjih fabrika i na druge načine proširuju proizvodnju u kojoj će naći mjesta i veliki broj novih mladih stručnjaka.

Govoreći o sličnim problemima u svom preduzeću, predstavnik lukavačke fabrike sode naveo je da se kolektiv uz cijenu odricanja većeg ličnog dohotka opredijelio za dalje proširenje proizvodnih kapaciteta.

Riječi predstavnika tuzlanskih radnih kolektiva ostavile su snažan utisak na učesnike zбора i oni su ih pozdravili burnim aplauzom.

S. KOVAČEVIĆ

Prilog 2. *Oslobodjenje*, br. 7191, Sarajevo 1968, 4.

Osnovna odlika pisama i telegrama radnih kolektiva, koja liče jedna na drugu jeste protivrječnosti. Radnički kolektivi ne vide šta piše u studentskim programima, oni te programe "čitaju otpozadi i tu zastanu." Tako ispada da se

socijalističke revolucije, koji su pozvani da se bore protiv neprijatelja svih boja, koji danju i noću rade da bi sačuvali vase živote dok vi bezbrižno hodate ulicama našeg slobodarskog Beograda? S kakvim pravom tražite da se ti ljudi smenjuju sa svojih dužnosti i kažnjavaju kad ste svjesni da je zbog fizičkog napada grupe neodgovornih studenata u Novom Beogradu Štab omladinskih brigade morao da pozove organe bezbjednosti da spriječe nasilje? 4) Ko vam je dao pravo da tražite opoziv i ostavke pojedinih rukovodilaca? Vaš zahtjev je u suprotnosti sa Ustavom i postojećim zakonima, jer opoziv mogu tražiti samo birači koji su ih izabrali izglasavši im puno povjerenje u rukovođenju poslovima za koje su zaduženi i 5) Mi vam poručujemo i savjetujemo da sve svoje probleme rješavate u okviru svojih samoupravnih organa i institucija da se više nego do sada uključite u društveno-političke organizacije, jer ćete na taj način bolje shvatiti kretanja našeg društva, a kao budući akademski građani mogli biste na taj način pružiti daleko veću pomoć u rješavanju svojih društvenih problema. *Dokumenti (junilipanj) 1968, Praxis*, 250.

studenti bore za ono što njima treba. Birokratija u Savezu komunista i u štampi stoji iza ovih pisama i telegrama radnih kolektiva koja je nastojala da iscenira konflikt između radnika i studenata. “Birokratija pri pokretu radnika i studenata gubi tlo pod nogama, čega se ona najviše plaši i u tom smislu ona naređuje da se čuvaju fabrike od studenata, jer kako birokratija govori, studenti ruše fabrike.”⁷³

Sve reakcije koje su upućene iz tuzlanskih preduzeća, rudnika, škola, putem otvorenih pisama, telegrama, oštro su osuđivale demonstracije jednog dijela studenata koji su neredima, tučama i slično nastojali da ispune svoje zahtjeve. S druge strane svi ovi radni kolektivi izražavali su i spremnost za zajedničko rješavanje problema nastalih kod studenata, ističući da se svi problemi mogu riješiti, tj otklonuti samo djelovanjem samoupravnog mehanizma, a ne rušenjem onoga što smo “krvlju” stekli.

Osobnosti i značaj studentskog pokreta u Jugoslaviji

Godina 1968. simbol je revolucije i historijskih promjena u društvu, a studentsko revolucionarno raspoloženje, mini-revolucija, demonstracije, nemiri i nezadovoljstvo proširilo se iz SAD-a u Europu, a od Pariza preko Praga do Beograda, Zagreb, Ljubljane i Sarajeva. Vrlo je teško rekonstruisati put i složenost studentskih demonstracija ne samo u Beogradu, nego i u Zagrebu. Nezadovoljstvo studenata bilo je inicirano neučinkovitošću provođenja privredne i društvene reforme te padom životnog standarda ne samo širih slojeva društva, što se negativno reflektiralo na studentsku populaciju.

Želja studenata da kroz samoupravne mehanizme utječu na neke promjene, barem i minimalne, pokazala se nerealna. Tokom studentske mini-revolucije, oni su pokušavali pridobiti za svoje ideale radničku klasu, uvjeravajući ih u jednake interese i jedini put prema željenom cilju, ali bez uspjeha. U Francuskoj je studentski pokret pokazao radnicima da se vlada može prisiliti na povlačenje, ako su protesti jedinstveni. Francuski studenti su pokazali radnicima put kojim treba ići kako bi ostvarili svoja prava. Stoga su po svaku cijenu u Jugoslaviji nastojali spriječiti zajedništvo studenata i radnika.⁷⁴

Svi studentski pokreti su se međusobno razlikovali, jedva je bilo dodirnih tačaka između francuskih, poljskih, njemačkih i jugoslovenskih studentskih pokreta, kao i onih u SAD-a, osim možda generacijski. Studentski pokret u Jugoslaviji nije ni u jednom trenutku pokazao otpor prema Titu i njegovom autoritetu u društvu, a još manje bi se moglo govoriti o nekakvoj namjeri da se u pobuni izvrši destrukcija tog autoriteta. Naprotiv, sve vrijeme protesta od prvog dana, do posljednjeg koji je obilježen Titovim govorom i podrškom studentima, šezdesetosmaški pokret je predsjednika SFRJ i SKJ doživljavao kao svog saveznika u borbi protiv onoga što su vidjeli kao partijsku birokratiju, koja je iz oportunističkih razloga iznevjerila

⁷³ *Dokumenti (juni-lipanj) 1968, Praxis*, 185-186.

⁷⁴ B. Jendrić, *Prilog proučavanja studentskih demonstracija*, 38-39.

revolucionarne težnje i kurs.⁷⁵ Studentski pokret u Jugoslaviji mnogi interpretiraju onako kako im odgovara, te nije do kraja jasno šta se htjelo sa studentskim pokretom i koji je bio njegov cilj. Isto postoji i među nekim autorima koji nastoje "bivši sistem" prikazati u što ružnijem svijetlu. Tako da i danas imamo izjava, koje nemaju veze s realnošću, o tome kako je studentski pokret izazvao veliki strah u najužem političkom rukovodstvu.⁷⁶ Veliki strah je nastao od činjenice da bi studentski pokret mogao da dovede politički monopol SKJ u pitanje.

Tako je u toku sjednice Izvšnog komiteta CK SKJ, 9. juna, J. B. Tito rekao: „Taj revolt velikim dijelom je posljedica našeg oklevanja, našeg kolebanja, naše slabosti, posljedica nejedinstvenosti, neizvršavanja odluka Osmog kongresa SKJ“ ... „Dozvolite mi da kažem da sam ja sve više i više dolazio do uverenja da sa takvim skupom kakvi smo, mi te probleme nećemo rešiti. Mi smo nesposobni da ih rešimo. I to ljudi znaju.“... „Sve više i više se nagomilava revolt, i to ne samo među studentima na fakultetima u Beogradu i nekim drugim univerzitetima. Treba da znamo: kada radnička klasa izađe na ulice, teško nama onda.“ ... „Ali, u isto vreme mislim da je trebalo da dođe do takvog jednog vulkanskog izražavanja nezadovoljstva da nas udari po glavi, da nas malo strese, pa da vidimo šta je to sada. Jesmo li mi zbilja tako čvrsto na našim stolicama kao da smo prišrafljeni i da nas ne može niko maknuti? Bogami nismo! Može da izletimo iz tih stolica.”⁷⁷ Sa historijske tačke gledišta, 9. juni 1968. godine je bio iskorak. Vrh SKJ je odlučio smiriti studente populističkim obećanjem da će se problem riješiti, ali je istovremeno počela faza sve čvršće represije i novog autoritarizma protiv svih snaga koje su na neki način predstavljali opasnost za politički monopol SKJ.

Studentske demonstracije 1968. godine nisu donijela nikakve drastične promjene u društvu. Nisu se dogodile smjene koje su tražili, ključni politički i ekonomski procesi nisu prekinuti niti su započeti zbog studentskih zahtjeva. Međutim, studenti su uspjeli probuditi i pomalo uspavanu vlast, neke promjene su pokrenute, makar one bile trenutne i s ciljem da umire javnost, svejedno su imale nekog učinka. Pokazale su da studentske demonstracije nisu prošle nezapaženo. Kako je Stipe Šušar primjetio: „studentski pokret nije bio neki mačji kašalj, ali nije bio ni nikakav tigrov ujed.“ Najveći uspjeh 1968. je „početak sistematskog

⁷⁵ Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968-1972. Između "revolucionarnog kursa" i reformskih težnji*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad 2014, 175.

⁷⁶ Kao glavi glasnogovornik o situaciji Stevan Doronjski na sjednici 4. juna između ostalog iznio je slijedeće: "Mislim da Beograd živi u jednoj krajnje elektrisanjoj psihozi, uzbuđenja su dosta velika. Događaji u Beogradu su veoma ozbiljni i uzbudili su celu jugoslavensku javnost. Na svim univerzitetima i među studentima ovi događaji izazvali su vrenje koje traje. Na vreme su preduzimane mere na smirivanju ove situacije. Na sarajevskom filozofskom fakultetu je žarište političke akcije sa četiri docenta na čelu. Iz Beograda je upućeno deset delegata u Zagreb da govore o platformi beogradskih studenata i postupcima koji su prema njima primenjeni. Ocjenjuje se ako bi se radnici pridružili, da bi to otežalo situaciju. Rukovodstva poduzimaju političke mere da do toga ne dođe." Z. Vuković, *Od deformacije SDB do maspokreta i liberalizma*, 174.

⁷⁷ B. Konzleiter, *1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje*, 44.

okupljanja intelektualaca čiji se (kritički) pogled na jugoslavensku stvarnost najčešće bitno razlikovao od službenih stavova.“⁷⁸

Značaj studentskog protesta vidi se zapravo u pokazivanju da Jugoslavija nije bila jedno beskonfliktno društvo. Studentski protest bio je izvor različitih društvenih i političkih struja koje su tematizovale socijalne, kulturne i druge sukobe u društvu.

Zaključak

Studentski protesti 1968. godine bili su nešto novo za vlast, društvo i same studente pa su svi učili kako se snaći u novonastaloj situaciji. Godina 1968. veoma je važna u jugoslavenskoj historiji. To je godina u kojoj mladi po prvi puta masovnije i javno izražavaju svoja razmišljanja, želje i zahtjeve. Godina u kojoj se događaju studentski protesti, razdoblje je liberalizacije u Jugoslaviji u svim segmentima društva. Iz tog razloga mladima je bilo moguće javno izražavati i svoje ideje bez većeg straha za posljedice. To je također razdoblje u kojem se zadane reforme ne provode dovoljno dobro, nezaposlenost postaje sve veći problem, a sve to daje povoda i argumente mladima da izraze nezadovoljstvo. Nezadovoljstvo studenata bilo je inicirano neučinkovitošću provođenja privredne i društvene reforme te padom životnog standarda ne samo širih slojeva društva, što se negativno reflektiralo na studentsku populaciju.

Studentska mini-revolucija, kao globalni pokret zahvatila je veliki broj kapitalističkih zemalja od SAD-a do Japana, s vrhuncem dostignutim 1968. godine u Francuskoj. Dakako pritome se ne može ispustiti činjenica da je uvjetovana međunarodnom situacijom, kao i nacionalnim prilikama kako u zemljama Zapada tako i Istoka. Značajnost 1968. godine obilježena je time što je prva polovina godine protekla u povećanju nesuglasica i napetosti između kapitalističkog i socijalističkog bloka, a druga, što su izražene želje pojedinih naroda unutar Istočnog bloka da imaju više slobode i samostalnosti u nastupu na međunarodnom planu. Lepeza studentskih problema i nezadovoljstava bila je široka, međutim bez jedinstvenog i zajedničkog programa.

Godine 1968. jugoslavenski studenti fokus svojih aktivnosti prebacuju s međunarodnih na domaće probleme. U prvom redu su to studentski problemi, kao što su materijalni uvjeti, samoupravljanje na univerzitetima, ali studenti sve glasnije kritiziraju i društveno-političko stanje. Uzroci studentskog nezadovoljstva mogu se podijeliti u nekoliko razina: materijalna situacija i akademsko okruženje studenata na univerzitetu u sklopu samoupravnih odnosa te perspektiva nakon studija i mogućnosti za zaposlenje, što je bilo povezano s trenutnim privrednim prilikama. Studentski pokret u Jugoslaviji uobičajno se reducira na sedmodnevne studentske proteste iz juna 1968. godine sa središtem u Beogradu i slabijim odjekom u drugim gradovima. Spomenuti događaj bio je međutim vrhunac znatno dužeg i šireg procesa studentskih nemira. Revolucionarni su se protesti proširili i u druge gradove

78 H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 267 i 271-272.

Jugoslavije – Ljubljanu, Sarajevo, Niš, Kragujevac, Mostar, a među njima i Zagreb. Nastali su dijelom kao spontana reakcija na dešavanja u Beogradu, pružajući podršku studentskim zahtjevima, izražavajući duh solidarnosti i zajedništva.

Studentske demonstracije 1968. godine nisu donijele nikakve drastične promjene u društvu. Nisu se dogodile smjene koje su tražili, ključni politički i ekonomski procesi nisu prekinuti niti su započeti zbog studentskih zahtjeva. Međutim, studenti su uspjeli probuditi i pomalo uspavanu vlast, neke promjene su pokrenute, makar one bile trenutne i s ciljem da umire javnost, svejedno su imale nekog učinka. Pokazale su da studentske demonstracije nisu prošle nezapaženo.

Vijest o izbijanju studentskih demonstracija u Beogradu, potom u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu i način na koji su studenti nastojali da se ispune njihovi zahtjevi, izazvali su reakcije širokih društvenih slojeva društva. U gotovo svim preduzećima i školama kako u Bosni i Hercegovini, tako i tuzlanskom kraju održavani su sastanci radnih organizacija, mitinzi radnih kolektiva u povodu studentskih demonstracija u Beogradu i Sarajevu, na kojima su radnici najoštrije osudili demonstracije kao put koji su izabrali studenti da bi riješili svoje probleme koji su u dužem periodu bili prisutni na univerzitetima i u državi uopšte.

Sve reakcije koje su upućene iz tuzlanskih preduzeća, rudnika, škola, putem otvorenih pisama, telegrama, oštro su osuđivale demonstracije jednog dijela studenata koji su neredima, tučama i slično nastojali da ispune svoje zahtjeve. S druge strane svi ovi radni kolektivi izražavali su i spremnost za zajedničko rješavanje problema nastalih kod studenata, ističući da se svi problemi mogu riješiti, tj otklonuti samo djelovanjem samoupravnog mehanizma, a ne rušenjem onoga što smo “krvlju” stekli.

Summary

Student protests in 1968 were something new for power, society and the students themselves, so everyone studied how to cope with the newly created situation. The year 1968 is very important in Yugoslav history. These are the years in which young people for the first time are more massive and publicly express their thoughts, desires and demands. The year in which student protests take place, the period of liberalization in Yugoslavia in all segments of society. For this reason, young people were able to publicly express their ideas without much fear of the consequences. It is also a period in which the reforms are not carried out well enough, unemployment is becoming a growing problem, all of which gives an occasion and arguments to young people to express their discontent. Students' dissatisfaction was initiated by the inefficiency of the implementation of economic and social reform and the decline in the standard of living not only of the broader strata of society, which negatively reflected on the student population.

The student mini-revolution, as a global movement, was caught by a large number of capitalist countries from the United States to Japan, with its peak reached in 1968 in France. Of course, the fact that it is conditioned by the international

situation, as well as by the national circumstances in the countries of the West and the East, can not be dropped. The significance of 1968 was marked by the fact that the first half of the year took place in increasing disagreements and tensions between the capitalist and socialist bloc, and the other, with the expressed wishes of some nations within the Eastern bloc, to have more freedom and autonomy in international action. The clash of student problems and dissatisfaction was broad, however, without a single and common program.

In 1968, Yugoslav students shifted the focus of their activities from international to domestic problems. In the first place, these are student problems, such as material conditions, self-management at the universities, but students increasingly criticize the socio-political situation. The reasons for student dissatisfaction can be divided into several levels: material situation and academic environment, university students within self-management relationships, and perspectives after studies and employment opportunities, which was related to the current economic situation. The student movement in Yugoslavia was usually reduced to seven-day student protests in June 1968 with a center in Belgrade and weaker echoes in other cities. The event was, however, the highlight of a much longer and wider process of student unrest. Revolutionary protests spread to other cities of Yugoslavia - Ljubljana, Sarajevo, Nis, Kragujevac, Mostar, and among them Zagreb. They were created partly as a spontaneous reaction to events in Belgrade, providing support to student demands, expressing the spirit of solidarity and communion.

Student demonstrations in 1968 did not bring about any drastic changes in society. The shifts they sought did not happen, key political and economic processes were not interrupted or begun due to student demands. However, students succeeded in awakening and somewhat dormant power, some changes were initiated, even if they were current and with the goal of dying the public, they nevertheless had some effect. They showed that student demonstrations did not go unnoticed.

The news of the outbreak of student demonstrations in Belgrade, then in Zagreb, Ljubljana and Sarajevo, and the way in which students sought to meet their demands have provoked reactions from the broader social strata of society. In almost all enterprises and schools, as in Bosnia and Herzegovina, as well as in the Tuzla region, meetings of working organizations, labor myths were held on the occasion of student demonstrations in Belgrade and Sarajevo, where workers strongly condemned demonstrations as a path chosen by students to solve their problems that have been present for a long time at universities and in the state in general.

All reactions sent from Tuzla's companies, mines, schools, through open letters, telegrams, severely condemned the demonstrations of a part of students who were struggling with rioting, beatings and the like to meet their demands. On the other hand, all these working collectives expressed their willingness to jointly solve the problems of students, stressing that all problems can be resolved, ie eliminated only by the action of a self-management mechanism, and not by the destruction of what we have acquired with our “blood”.

POLITIČKI ZEMLJOTRES U SR BOSNI I HERCEGOVINI NAKON OKTOBRA 1969. GODINE, ODNOS REPUBLIČKOG I SAVEZNOG RUKOVODSTVA POČETKOM 1970-tih GODINA

Apstrakt: *Razoran zemljotres pogodio je Banja Luku i četrnaest susjednih općina 26. i 27. oktobra 1969. godine. Obnova stradalog područja bit će vrlo važno pitanje koje će izazvati svojevrsan zemljotres u odnosima bosanskohercegovačkog rukovodstva sa Saveznom vladom i drugim republikama. U njemu se početkom 1970-tih godina ogledala sva složenost višegodišnje borbe za ravnopravan položaj i jednak tretman Republike u Federaciji. U radu pratimo višemjesečne pregovore oko izvora finansiranja, udjela Federacije i drugih republika u obnovi i izgradnji Bosanske krajine i ukazujemo na političke posljedice ove prirodne katastrofe.*

Ključne riječi: *Bosanska krajina, Banja Luka, zemljotres, šteta, sanacija, obnova, solidarnost.*

THE POLITICAL EARTHQUAKE IN THE SR BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER OKTOBER 1969. THE RELATION OF THE REPUBLICAN AND FEDERAL LEADERSHIP IN THE EARLY 1970s.

Abstract: *On October 26 and 27, 1969, a devastating earthquake hit Banja Luka and fourteen neighbouring municipalities. The reconstruction of the affected area will become a very important issue causing a kind of earthquake in the relations of Bosnia and Herzegovina's leadership with the Federal Government and the other republics. In the early 1970s, the whole complexity of multi-year struggle for the equal status and treatment of the Republic in the Federation was reflected in it. In the paper, we track the multi-month negotiations over the funding sources, the contribution of the Federation and the other republics in the construction and renovation of the Bosanska Krajina (the Bosnian Frontier) and we also indicate the political consequences of this natural disaster.*

Key words: *Bosanska krajina, Banja Luka, earthquake, damage, rehabilitation, reconstruction, solidarity.*

Reformske 1960-te i Bosna i Hercegovina

O 1960-im godinama danas se piše kao periodu decentralizacije, deetatizacije, demokratizacije države i društva, jačanja političkih periferija i nedovoljno razvijenih republika, *raščišćavanja* odnosa u Jugoslaviji tj. jasnije podjele nadležnosti saveznog rukovodstva i republika. To je period glasnih političkih rasprava, oštih diskusija, vanrednih plenuma i sjednica, opsežne privredne i političke reforme. Ustavna reforma, pokrenuta usvajanjem prvog paketa ustavnih amandmana 1967. godine (amandmani I-VI), rezultirala je novim jugoslovenskim, a potom i republičkim ustavima koji su ozvaničili dokidanje dotadašnjeg centraliziranog federalizma. Mnogo jasnije definirajući pravo na samoopredjeljenje i samoocjepljenje republika, Ustav iz 1974. godine konačno je odbacio nadnacionalno jugoslavenstvo ističući da su jugoslavenske nacije *dovršene*. Pri tome, one ostvaruju svoja prava u republikama koje imaju izvorni suverenitet i definirane su kao države koje su samo dio svog suvereniteta dobrovoljno prenijele na Federaciju. Jugoslavija je od savezne države prerasla u savez država i bila mnogo bliže konfederativnom modelu nego dotadašnjoj federaciji.¹

Međutim, reformu su pratile vrlo oštre diskusije unutar rukovodstva koje su proizlazile iz nejasnih, a i značajno drugačijih vizija daljeg funkcioniranja političkog i privrednog sistema. U raspravama o neravnomjernom razvitku republika, prelijevanju sredstava, bankarskom sektoru, monetarnoj kontroli, liberalizaciji tržišta, ekstenzivnom ili intenzivnom modelu privređivanja i slično prepoznavale su se različite polazne osnove *razvijenih* i *nerazvijenih*. Jedni su imali ozbiljne zamjerke na aktuelnu privrednu politiku koja ih je izrabljivala, a drugi su se također osjećali eksplatisanim i zanemarenim.² U sjeni takvih diskusija, *modernizacija* kao opredjeljenje svih, rezultirala je novim konkurentskim odnosima koji su pojačavali etničko-političke suprotnosti i osjetljivost na nacionalnoj osnovi. Rukovodstva republika, naglašava Mari-Žanin Čalić, počinju da u „uniformnoj politici bratstva i jedinstva“ prepoznaju „opasnost po sopstvene interese“.³ Jačanje međurepubličkih i međunacionalnih antagonizama utjecalo je na to da željena decentralizacija na koncu zamijeni jedan, savezni centralizam, sa šest republičkih pri čemu se rukovodeća elita Jugoslavije u potpunosti podijelila po republičkom ključu.⁴

1 Opširnije o tome: Dženita Sarač-Rujanac, Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, *Prilozi*, br. 46, Institut za historiju, Sarajevo 2017, 213-243.

2 O sve izraženijem jazu, posebno onom privrednom, među jugoslavenskim republikama opširnije vidjeti: Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb 2006, 379-383; Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2009, 335-345; Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd 2013, 280-284. (dalje: M-Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*).

3 M-Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 293.

4 Hrvoje Klasić, „Federiranje federacije“. *Društveno političke promjene u Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih*, http://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c2.html (Pristup: 6. 10. 2018).

Bosna i Hercegovina također je nastojala uhvatiti korak s brojnim reformama. Snažnija politička inicijativa potaknuta je promjenama koje je donio Četvrti kongres SKBiH 1965. godine i smjena značajnog broja rukovodilaca tzv. prve, partizanske generacije. Jasnije definirajući društvenu i ekonomsku orijentaciju novoizabrano rukovodstvo pokrenulo je proces unutrašnje konsolidacije, svestranog razvoja i integracije bosanskohercegovačkog društva. To je u prvom redu podrazumijevalo ubrzani razvoj privrede, posebno industrije, stvarnu integraciju kapaciteta i resursa, vidljivu modernizaciju i urbanizaciju uz snažno animiranje sopstvenih snaga i dostupnih resursa. Istovremeno, nastojalo je izboriti i stvarnu ravnopravnost Bosne i Hercegovine u Federaciji i nametnuti se kao dostojan politički pregovarač. Odlučno je odbacivalo tezu da afirmacija državnosti republika istovremeno znači slabljenje i dezintegraciju Federacije. Nastojanje da se jasnije definira politika razvoja Republike, da se njena prirodna bogatstva iskoriste prvenstveno za razvoj njenih proizvodnih snaga, da se organiziraju i razvijaju naučne ustanove, vlastita sredstva javnog informisanja kao i „insistiranje na ravnopravnom tretmanu svih republika u Federacije“ nije se, naglašavalo je rukovodstvo, moglo tumačiti kao republički etatizam i birokratizam. Ustavne promjene su, prema ubjeđenju bosanskohercegovačkog rukovodstva, trebale pomoći da se prevaziđe tzv. „administrativni period“ tokom kojeg su se sva pitanja rješavala u saveznom centru. Cilj je bio da se uspostave novi, kvalitetniji društveno-ekonomski odnosi, stvarna politička, nacionalna i ekonomska ravnopravnost u Jugoslaviji.⁵

Sredinom 1960-tih bosanskohercegovačko republičko rukovodstvo otvoreno je progovorilo o velikom nezadovoljstvu zbog dugogodišnje prakse neravnopravnog tretiranja i zanemarivanja Bosne i Hercegovine. To se ogledalo u višegodišnjem podcjenjivanju bosanskohercegovačkih mogućnosti i ostvarenja, konkretno njenog sudstva, štampe, rukovodstva i partijskih kadrova, praksi upornog svojetanja kulturnih radnika i umjetnika kao i različitim oblicima pritiska, miješanja, ograničavanja, poltronizma i slično.⁶

Takav odnos odrazio se na rješavanje pitanja koja su, smatralo je bosanskohercegovačko rukovodstvo, imala krucijalni razvojni značaj. Jedno od njih bila je raspodjela sredstva iz Federalnog fonda za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo. Rukovodstvo je uporno isticalo da se pri raspodjeli ne uvažava realno stanje niti primjenjuju adekvatni kriteriji.⁷ Oštre diskusije vodit će se i oko finansiranja pruge Sarajevo-

5 O tome opširnije: Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (dalje: AFBiH), Fond: Branko Mikulić (dalje: BM), k-17, *Izlaganje političkom aktivu Srbije*, Beograd, 9. 2. 1970; AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na zatvorenom dijelu XXIV sjednice CK SKBiH* (razgovori sa drugovima iz Srbije i Hrvatske) 25. 12. 1970; AFBiH, BM, k-17, Intervju Branka Mikulića listu *Komunist*, 12. 2. 1970. i AFBiH, BM, k-16, *Bilješka: Izlaganje na sastanku političkog aktiva* 18. 9. 1969.

6 AFBiH, BM, k-9, *Bilješka: Sastanak sa drugovima iz zapadne Hercegovine* 16. 7. 1970.

7 Raspodjela sredstva ovog Fonda išla je na štetu Republike koja je primala znatno niži iznos od onog koji joj je pripadao prema objektivnim kriterijima tj. s obzirom na nivo razvijenosti i broj stanovnika. U periodu 1966-1970. godine dobila je svega 30%, a u periodu od 1971-1975, 34% ukupnih

Ploče, izgradnje aluminijske industrije u Mostaru, saveznoj politici prema rudarskoj industriji i slično. Međutim, pitanje koje će značajno utjecati na *politički zaokret* i zaoštriti odnos bosanskohercegovačkog rukovodstva sa savezним i rukovodstvima drugih republika bila je obnova zemljotresom stradale Bosanske krajine, tj. pitanje sistemskih mjera, načina i izvora finansiranja, učešća Jugoslavije i drugih republika u obnovi o čemu ćemo detaljnije govoriti u nastavku. Bilo je to pitanje u kojem se zrcalila sva složenost višegodišnje borbe za ravnopravan položaj Republike u Federaciji i koje će izazvati svojvrstan *zemljotres* u dotadašnjim odnosima.

Strašna jesen 1969. godine

Razoran zemljotres pogodio je Bosansku krajinu 26. i 27. oktobra 1969. godine. Područje potresa obuhvatalo je prostor od 10.890 km² na kojem je živjelo 757.000 stanovnika. Površina od 9.000 km² bila je potresena jačinom od 7 stepeni, 1.822 km² potresom od 8 stepeni dok se na području od 68 km² bilježio zemljotres od 9 stepeni Merkalijeve skale. Pored Banja Luke potres se osjetio u Laktašima, Čelincu, Bosanskoj Gradišci, Prnjavoru, Kotor Varoši, Mrkonjić Gradu, Skender Vakufu, Srbcu, Jajcu, Prijedoru, Ključu, Sanskom Mostu, Bosanskom Novom i Bosanskoj Dubici. Najintenzivnija razaranja zabilježena su u Banja Luci, Laktašima i Čelincu. Petnaest osoba je smrtno stradalo dok je 1.250 bilo lakše ili teže ozlijeđeno. Direktna i indirektna materijalna šteta bila je ogromna.⁸

Već narednog jutra zemljotres u Bosanskoj krajini bio je ekskluzivna vijest svih medija u Jugoslaviji koja je izazvala veliko interesovanje. Pomoć iz cijele Jugoslavije različitim inicijativama odmah je počela pristizati u Banja Luku. Istovremeno, stradalo područje posjetili su visoki republički dužnosnici (Džemal Bijedić, Hamdija Pozderac, Đuro Pucar Stari, Cvijetin Mijatović, Dragutin Kosovac) i delegacija SIV-a, Hakija Pozderac, Blagoje Popov i predsjednik Mitja Ribičić. Zajedno sa suprugom Jovankom, članovima Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ Kirom Gligorovim i Nijazom Dizdarevićem, Josip Broz Tito u Banja Luci je boravio 28. oktobra. U novembru 1969. godine u posjeti Banja Luci bili su Edvard Kardelj i delegacija Savezne skupštine među kojima predsjednik Vijeća naroda Mika Špiljak, potpredsjednik skupštine Blažo Đuričić i predsjednik Privrednog vijeća Vasil Grivčev. Mediji su detaljno izvještavali o ovim posjetama i svesrdnim izjavama solidarnosti, o angažiranju Saveznog izvršnog vijeća, Josipa Broza Tita, brojnih gradova, pojedinaca i udruženja, privrednika, političkih radnika iz cijele sredstva iz Fonda iako je taj postotak, prema kriterijumima za koje se zalagalo bosanskohercegovačko rukovodstvo, trebao biti znatno veći. Hamdija Pozderac, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, Svjetlost, Sarajevo 1978, 130.

⁸ Aleksandar Ravlić, *100 potresnih dana Banjaluke*, NIP Štampa Osijek, Osijek 1970, 25, 37, 211. (dalje: A. Ravlić, *100 potresnih dana Banjaluke*). Mediji su prvobitno izvještavali o 20 poginulih, 600 ranjenih i ogromnim materijalnim štetama. Opširnije: „Zemljotres oštetio Banju Luku“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. 10. 1969. i „Zemljotres opustošio Banju Luku“, *Oslobođenje* - vanredno izdanje, Sarajevo, 27. 10. 1969.

zemlje. Takve inicijative ocjenjivane su kao dokaz međusobne povezanosti i integriteta jugoslavenske privrede, čvrstog jedinstva naših naroda, upućenosti jednih prema drugima i iskrenog pripadanja jednih drugima. Josip Broz Tito je tokom svog posjeta naglasio da je prioritetni zadatak svih republika, a prije svega savezne administracije, da preduzmu sve moguće mjere kako bi se nesreća u Krajini ublažila. Obnova Skoplja stradalog 1963. godine u zemljotresu i mjere koje su pri tome korištene, istakao je Tito, bili su dragocjeno iskustvo koje je trebalo primijeniti i u slučaju stradale Bosanske krajine.⁹

Nedugo poslije potresa, u Sarajevu je održana vanredna sjednica Izvršnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine na kojoj je donesena odluka da se Bosanskoj krajini dodjeli 1,5 miliona dinara za prvu pomoć i da se pokrene široka akcija prikupljanja i dostave prijeko potrebnih sredstava. Narednog dana, 28. oktobra, održana je i vanredna sjednica Saveznog izvršnog vijeća i članova Savezne direkcije za robne rezerve na kojoj se razgovaralo o stradaloj Krajini, već poduzetom i mjerama koje je trebalo hitno poduzeti. Usvojena je odluka o pomoći Vlade u iznosu od 10 miliona dinara (polovina u robi, polovina u novcu) i formirane su tri posebne radne grupe SIV-a. Zadatak prve grupe na čelu s Markom Bulcom (sekretar bez portfelja) bila je koordinacija po pitanju socijalnih usluga. Hakija Pozderac kao predsjednik druge grupe imao je zadatak usmjeravanja aktivnosti u području privrede, dok je treća grupa imala nadležnost koordinacije i preusmjeravanja pomoći iz inostranstva.¹⁰ Sa redovne sjednice SIV-a 29. oktobra upućen je javni apel za prikupljanje pomoći stradaloj Krajini. Donesena je odluka da se tokom naredne godine ukinu carine na svu robu iz uvoza s oznakom pomoć i omogućiti svim stradalim domaćinstvima da dobiju potrošački kredit u iznosu do 40.000 dinara s otplatom na pet godina za kupovinu robe (izuzev hrane i automobila) i građevinskog materijala s godišnjom kamatnom stopom od 2%.¹¹

Uskoro je Savezno izvršno vijeće formiralo Komisiju za procjenu štete u Bosanskoj krajini. Komisija je imala zadatak da utvrdi realno stanje, tj. izvrši snimanje stradalog područja i provede druge aktivnosti s ciljem utvrđivanja štete izazvane zemljotresom. Također, formiralo je posebnu komisiju koja je imala zadatak da pripremi nacrt dugoročnih mjera za obnovu Bosanske krajine. Predsjednikom ove radne grupe imenovan je Hakija Pozdrac, a njeni članovi su bili: Marko Bulc, Blagoje Popov, Dragiša Đoković, Franjo Nađ, Trpe Jakovlevski, Nikola Pavletić, Janko Smole i Borivoje Jelić.¹² Ovakve aktivnosti Saveznog izvršnog vijeća na čelu s Mitjom Ribičićem ulijevale su nadu da bi se, zalaganjem

9 „Tito u porušenoj Banjoj Luci“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 29. 10. 1969, 1-5. i A. Ravlić, *100 potresnih dana Banjaluke*, 62.

10 Mihad Mujanović, *I zemlja se potrese: odjek zemljotresa u Bosanskoj krajini 1969. godine*, 4-5. (neobjavljeno: prijevod sa češkog jezika Mihad Mujanović i Sandra Vlanić). (dalje: M. Mujanović, *I zemlja se potrese*). Pogledati: Mihad Mujanović, „A země se třásla: Reflexe zeměřesení ve Skopji (1963), a Banja Luce (1969)“, u: *Slovanský přehled*, Vol. 97, č. 5, Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe 2011, 427-503.

11 M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 5.

12 *Isto*, 9.

saveznog rukovodstva i udruženom pomoći svih republika, Bosanska krajina uskoro mogla oporaviti od katastrofalnog događaja.

Istovremeno, republičko rukovodstvo poduzelo je hitne mjere, organiziralo krizni štab, Koordinacioni odbor koji su sačinjavali predstavnici stradalih skupština općina, dva člana republičkog Izvršnog vijeća i sekretar za finansije Izvršnog vijeća i pokrenulo brojne akcije da se pomogne stanovništvu Krajine. Sazvana je vanredna sjednica Centralnog komiteta SKBiH 2. novembra 1969. na kojoj se razgovaralo o aktuelnoj situaciji u Bosanskoj krajini, zadacima SK BiH i prijedlogu Odluke o dodjeljivanju finansijske pomoći Fondu za obnovu nastradalih krajeva. Sjednici su pored članova CK prisustvovali i članovi Konferencije SKJ, Izvršnog biroa i Predsjedništva SKJ iz Bosne i Hercegovine. Usvojen je paket zaključaka CK koji je konkretizirao slijed aktivnosti republičkog rukovodstva koje je, kako je posebno istaknuto, bilo odlučno da se stradalo područje u potpunosti što hitnije obnovi. Također, podržan je prijedlog da se iz republičkih sredstava izdvoji 100.000 novih dinara kao pomoć Fondu za obnovu nastradalih područja. Donesena je i odluka da se bruto mjesečni dohodak svih zaposlenika CK SKBiH, SSRN i Saveza omladine smanji za 10%, a dati iznos preusmjeri u Fond za pomoć Krajini.¹³

Zemljotres u Krajini bio je tema razgovara na vanrednoj sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ 4. novembra 1969. godine na kojoj je Branko Mikulić, predsjednik CK SKBiH, podnio detaljan izvještaj. Naveo je da je tokom zemljotresa 11 osoba smrtno stradalo, 1.100 povrijeđeno, dok je 75.000 ostalo bez krova nad glavom. Bilo je uništeno 4.600 stanova, 12.000 teže oštećeno, a 133 škole bile su djelimično ili potpuno uništeno. Istakao je da ovo nisu konačni podaci i da obim štete još nije poznat. Josip Broz Tito se nadovezao na Mikulićevo izlaganje pomenuvši da je nastala materijalna šteta nedvojbeno mnogo veća nego što se na početku činilo. Istakao je da bi „bilo dobro, materijalno i politički“, da se raspiše zajam za pomoć Krajini. „Banke treba da omoguće kredite za nabavku građevinskog materijala. To je stvar cijele zajednice, ne može biti razilaženja među nama. Ne treba sitničariti. Hitno preduzeti mjere. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine se pokazalo na visini, naročito po pitanju organizacije“ - zaključio je Tito. Ovom prilikom, predsjednik SIV-a Mitja Ribičić prisutne je informirao o preduzetim mjerama Savezne vlade i istakao nužnost njenog snažnog, daljeg angažiranja. Zaključke CK SKBiH sa sjednice 2. novembra svesrdno je pozdravio naglasivši da je SIV s njima u potpunosti saglasan kao i s inicijativom da cijela zajednica učestvuje u sanaciji štete. Međutim, pozvao je na strpljenje ističući da iznos ukupnog udjela Federacije u sanaciji štete treba odrediti tek nakon zvanične procjene i da prijedlog o uvođenju novih poreza nije opravdan. U konačnici, odlučeno je da se sugerira Saveznoj skupštini i SIV-u primjena istih instrumenata kao tokom procjene i finansiranja obnove i izgradnje Skoplja.¹⁴

13 AFBiH, BM, k-7, *Bilješke 4. 11-13. 11. 1969/Vanredna sjednica CK 1969 (4. 11. 1969)*. Mikulićeva bilješka ove sjednice Centralnog komiteta u njegovoj zaostavštini pogrešno je datirana jer je sjednica održana 2. novembra 1969. godine.

14 AFBiH, BM, k-7, *Bilješke 4. 11-13. 11. 1969/Sjednica Izvršnog biroa 4. 11. 1969*.

Savezna skupština je 11. novembra 1969. godine razmatrala prijedlog paketa zakona koji je pripremio Sekretarijat za financije i po hitnom postupku ga usvojila. Zakoni su obezbijedili kreditna sredstva u iznosu od 200 miliona dinara za hitne opravke objekata i smještaj i njima je bilo predviđeno da se iz rezervnog Fonda Federacije dodijeli 100 miliona dinara Krajini bez obaveze vraćanja. Također, donesena je odluka o odlaganju plaćanja anuiteta na već dodijeljene kredite, posebno kredite iz Fonda za kreditiranje bržeg razvoja nerazvijenih republika.¹⁵

Na zajedničkoj sjednici Republičkog i Privrednog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, prethodnog dana, također je usvojeno pet novih zakona i dvije preporuke koje su, shodno mogućnostima same Republike, imale za cilj ublažavanje posljedica zemljotresa.¹⁶

Tokom „široke i dobro programirane idejno-političke aktivnosti“ republičko rukovodstvo je donijelo konkretne mjere poput povećanja poreza na malopromet za 1% koji je bio namijenjen stradalom području, ustupanja određenih prihoda Republike rezervnim fondovima postradalih općina, odlaganja plaćanja anuiteta podignutih kredita iz sredstva Republike općinama i radnim organizacijama koje su pretrpjele štetu i slično. Ove organizacije su također bile oslobođene plaćanja vodnog doprinosa i izdvajanja dopunskih sredstava za izgradnju elektro-energetskih objekata. Doneseno je više preporuka o oslobađanju plaćanja anuiteta i poreskih obaveza građana.¹⁷

Pomenute sjednice republičkih i saveznih organa dale su osnovne smjernice, a usvojene zakonske odredbe i konkretne olakšice trebale su dodatno pomoći obnovu koja je već bila započela donacijom sredstva različite vrste (poput kreveta, šatora, deka, cisterni za vodu, namirnica, higijenskih proizvoda, lijekova, građevinskog materijala i slično) i angažmanom stručnih timova, odreda volontera, vojnika JNA i slično. Značajan dio stanovništva, posebno djece i starijih osoba, privremeno je izmješten iz Banja Luke u druge gradove Bosne i Hercegovine, u privatni ili kolektivni smještaj. Ključni zadatak bio je obezbijediti nužan *krov nad glavom* i u što skorije vrijeme sanirati i osposobiti za rad zdravstvene i školske objekte. Međutim, stanje *na terenu* će vrlo brzo pokazati jenjavanje prvobitnog velikog entuzijazma i solidarnosti sa stradalim područjem i naporima bosanskohercegovačkog rukovodstva.¹⁸ Obnova Bosanske krajine već koncem

15 „Jučer u Saveznoj skupštini privremeni krediti Krajišnicima u iznosu od 200 miliona dinara“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 12. 11. 1969, 1.

16 „Brza i svestranija pomoć Krajišnicima“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. 11. 1969, 1.

17 AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na XX sjednici CK SKBiH*, 6. jula 1970. godine. O sprovođenju zaključaka sa sjednice od 2. XI 1969. nakon zemljotresa u Bosanskoj krajini i o problemima nastalim u vezi sa donošenjem sistemskih mjera

18 Još na vanrednoj sjednici CK SKBiH 2. 11. 1969. godine Avdo Humo je upozoravao na značajno drugačiji *politički trenutak* od onog 1963. godine kada se dogodio zemljotres u Skoplju. „Danas“, istakao je Humo, „treba realno odmjeriti situaciju u Jugoslaviji. Aktualna je žilava borba za većom ekonomskom samostalnošću pri čemu se odvija uporna borba za odvajanje sredstva za druge, sem onih najnužnijih. (...) Mi moramo vidjeti dokle će ta solidarnost ići, ali solidarnost ne treba brkati sa

godine pokazala se kao složen zadatak koji je nailazio na svakodnevne prepreke. Situaciju će dodatno otežati pandemija gripe koja je odnijela nekoliko desetina života, širenje tuberkuloze, tifusa i paratifusa, ali i velike kiše i poplave. Ponovno snažno podrhtavanje tla osjetilo se u Krajini tokom 4. i 31. decembra. Seizmološki zavod SR Srbije upozoravao je na novi zemljotres jačine do 5 stepeni koji se očekivao između 23. i 25. januara 1970. godine. Bilježila se uznemirenost i strah stanovništva potaknuta ovakvim i sličnim alarmantnim vijestima.¹⁹

Međutim, sudeći po izvještajima koje su općinski komiteti dostavljali Sekretarijatu CK SKBiH, političko raspoloženje među stanovništvom bilo je „dobro“, „povoljno“ i „zadovoljavajuće“. Rukovodstvo je informirano o stanju školstva, zdravstva, privrede i aktivnosti SK. U izvještajima su se samo povremeno pominjali određeni problemi u normalizaciji stanja, konkretno „vrlo slab i neefikasan rad komisija koje su radile na procjeni štete“, posebno onih koje su radile u ruralnim područjima, kao i „manji problemi oko podjele i primanja pomoći“.²⁰

Na drugoj strani, upravo poteškoće u obnovi Krajine bile su predmet velikog interesovanja medija. Jedan od ozbiljnih problema *na terenu* o kojem se pisalo bio je problem smještaja u uslovima hladne bosanske zime i kupovina kamp-kućica. Ovo rješenje ocijenjeno je kao jedan u nizu „promašaja“ akcionog plana obnove jer kućice nisu imale mogućnost zagrijavanja pa su i nakon dopremanja i raspodjele ostale neuseljene.²¹

Ova i slične teme vezane za Bosansku krajinu vremenom postaju omiljene za medije drugih republika koje su pisale o *ambicioznim aktivnostima* bosanskohercegovačkog rukovodstva i „uzaludnoj solidarnosti“ tj. „pomoći koja se ne zna pametno upotrijebiti“. Sve intenzivnije *tendenciozno, neprincipijelno,*

stvarnim materijalnim sredstvima koja treba obezbijediti. (...) Vrlo važno je za Bosnu i Hercegovinu kakve se to varijante rješenja stvaraju u Izvršnom vijeću jer one koje će dodatno preoptereti privredu i Bosnu i Hercegovinu su neprihvatljive. (...) Solidarnost je samo spontani dio koji se javio u tragičnom trenutku, ali ne i rješenje“- istakao je Humo na kraju apelirajući da bosanskohercegovačko rukovodstvo bude inicijator i iznese konkretne prijedloge za obnovu i izvore sredstava. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Avdo Humo, k-6/150a, *Diskusija na vanrednoj sjednici CK SKBiH 2. 11. 1969.*

19 ABiH, Fond: Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, (dalje: CK SKBiH), k-32/1970, *Zaključci i pribilježbe sa zajedničke sjednice Opštinske komisije i Izvršnog odbora OK SSRN Banja Luka“ 1. 1. 1970.*

20 ABiH, CK SKBiH, k-28/1970, *Informacije Opštinskih komiteta SK o posljedicama zemljotresa januar 1970.*

21 „Prikolice-kome?“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. 11. 1969, 5; „Prikolice-promašaj“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 12. 1969, 5. Kamp-kućice neće biti samo povod kritike lokalnog i republičkog rukovodstva nego i predmet oštre osude SIV-a i spora između bosanskohercegovačkog i slovenačkog rukovodstva. U uslovima hitne potrebe, SIV je 19. novembra odobrio kupovinu 1.200 kamp-kućica koje su trebale biti oslobođene carinske takse i Krajini biti isporučene do sredine decembra. Devizna sredstva je potraživala Direkcija za obnovu Banja Luke, ali je dinarsku protuvrijednost garantiralo republičko Izvršno vijeće. Na takvu odluku je reagirala slovenačka firma *Adrija* ističući da domaći resursi, tj. njeni kapaciteti, nisu bili u potpunosti iscrpljeni insistirajući na oporezivanju uvezenih kamp-kućica. Međutim, SIV je primjedbe ove slovenačke firme odbio 21. januara 1970. godine. M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 14.

zlonamjerno, paušalno i proizvoljno izvještavanje beogradskih i zagrebačkih listova (posebno *Politike, Studenta, Vjesnika u srijedu, Omladinskog tjednika* i *NIN-a*), bosanskohercegovačko rukovodstvo tumačilo je kao „neobjektivan i neistinit način tretiranja situacije i prakse u ovoj republici“, „ružne insinucije na adresu bosanskohercegovačkog rukovodstva“. Napisi „o zatvorenosti Bosne i Hercegovine u kojoj se sve radi naopako“, smatralo je republičko rukovodstvo, kreirali su sliku da u „toj Bosni i Hercegovini veliki utjecaj imaju tehnokrati i menadžeri, a političari su, u konkretnom slučaju predsjednik Izvršnog vijeća, samo garnirang u strogom protokolu tih menadžera“, što je svakako bila velika uvreda Republike i njenog rukovodstva.²²

Ovakvi članci, koji su nerijetko dramatično prikazivali stanje u Bosanskoj krajini, bili su odraz aktuelne političke situacije. Interesi republika tj. insistiranje na „pojednim parcijalnim interesima“ početkom 1970-tih godina sve više se ističu kao ključni. U takvoj situaciji dolazi do „suviše kritičkog odnosa“ među republikama koji je, zbog nemogućnosti usklađivanja interesa, rezultirao snažnom kritikom Federacije i „kuloarskog govorkanja“ stvarajući *frakcije* i *grupašenja* i jačajući međusobno nepovjerenje. Pri tome se, iz različitih razloga, sve češće citirala definicija Edvarda Kardelja prema kojoj Federacija nije nikakva super država nego zajednica udruženih naroda.²³

Našavši se u nezavidnom položaju, *ukliješteno* između odgovornosti i ograničenih mogućnosti, savezno rukovodstvo opredijelilo se za metod odugovlačenja tj. višemjesečne pregovore tokom kojih su se iznova propitivala ključna polazišta i donošenje sistemskih rješenja uporno prolongiralo. Tokom tim razgovora bosanskohercegovačko rukovodstvo bit će primorano da ponovno objašnjava svoje stavove, upozorava na moguće posljedice odlaganja dogovora, pregovara oko visine utvrđene štete i načina finansiranja pa čak pribjegne i povremenim političkim ucjenama.

Mučna 1970-ta godina. Razgovori, prigovori i pritisci

Program obnove stradalog područja susreo se s ogromnim poteškoćama. Plan o izgradnji 2.300 i sanaciji 6.000 stanova kao prioritetima obnove, pokazao se kao isuviše ambiciozan. Vladala je značajna nestašica cementa, betonskog željeza i drugih građevinskih materijala. Banjalučki dug dobavljačima, kako građevinskog materijala, tako i osnovnih životnih namirnica, svakodnevno je rastao i sredinom 1970-te godine iznosio je velikih 150 miliona dinara. Za program sanacije s maksimalnim učinkom bilo je ključno da se što hitnije usvoje sistemske mjere koje su trebale biti u skladu s izvještajem Savezne komisije i njenom procjenom. Nakon višemjesečnog rada, Radna grupa komisije okončala je svoj posao i sačinila

²² AFBiH, BM, k-17, *Uvodna riječ na Savjetovanju sa predsjednicima i sekretarima opštinskih konferencija SK BiH, 8. januar 1970.*

²³ AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na sastanku Političkog aktiva SKBiH 22. januara 1970.*

izvještaj 15. maja 1970. godine. Izvještaj je prvo proslijeđen Komisiji za privrednu politiku koja je o tome raspravljala 26. maja. Zaključak je bio da se izvještaj o šteti od strane SIV-a prihvati, ali da se o obimu federalne pomoći treba još razgovarati i nakon dodatnih konsultacija, postići dogovor.²⁴ Bilo je to konkretno upozorenje da će se još dugo na dnevnom redu najviših političkih foruma nalaziti pitanje načinjene štete, sanacije i restitucije (obnova u stanje prije zemljotresa), finansijskog udjela Federacije i drugih republika, pitanje rada i primijenjenih metoda Komisije za procjenu kao i pitanje aktivnosti samog bosanskohercegovačkog rukovodstva.

Naredna instanca bilo je Savezno izvršno vijeće koje je o izvještaju pomenute Komisije razgovaralo 3. juna 1970. godine. Izvještaj je „primljen k znanju“, ali je diskusija na sjednici potvrdila izostanak dobre volje određenih sekretara koji su, kako se navodi, bili iznenađeni velikom razlikom restitucijske vrijednosti Krajine u odnosu na Skoplje zahtijevajući smanjenje iznosa štete. Sumnju u visinu predočene štete iznio je i sam predsjednik Mitja Ribičić. Na koncu je odlučeno da se odluka o izvještaju Komisije i spornom pitanju udjela Federacije u obnovi Krajine donese nakon konsultacija s republičkim i pokrajinskim izvršnim vijećima.²⁵

O spornim pitanjima nije bilo lako postići dogovor. Republike i pokrajine, iako su dobile pismenu zamolbu, u predviđenom roku nisu dostavile svoj službeni stav o ovom pitanju do planirane sjednice SIV-a 17. juna. Najavljena rasprava odgođena je za sjednicu zakazanu za 1. juli 1970. godine. Prvobitna rezerviranost republika, na ovoj sjednici, prerasla je u otvoreno suprotstavljanje. Prema predočenom izvještaju Komisije za procjenu štete predviđeni obim pomoći trebao je iznositi 7,5 milijardi dinara tj. 7,2 milijarde bespovratnog dara, dok se ostatak odnosio na pozajmice, pri čemu je ključni izvor finansiranja trebalo biti 2% izdvajanje iz materijalnih troškova opće potrošnje i 1% ličnih primanja zaposlenih. Prisutni su imali brojne primjedbe na rad Komisije, njen izvještaj i prijedloge sistemskih mjera. Zahtijevalo se korigiranje tj. matematičko smanjivanje iznosa i ponovna procjena štete. Na takve zahtjeve reagirali su predstavnici Bosne i Hercegovine tražeći da se o ovom pitanju izjasni Predsjedništvo SFRJ. Prijedlog je Predsjedništvo SFRJ prihvatilo i pokrenulo inicijativu za dodatnim konzultacijama s Izvršnim biroom, predsjednikom Savezne skupštine, predsjednikom SIV-a i predsjednicima vijeća republika i pokrajina.²⁶

Pomenuta sjednica bila je početak otvorenog spora republičkog rukovodstva sa saveznim rukovodstvom tokom kojeg će se produbiti jaz nerazumijevanja i neslaganja s drugim republikama. Bosanskohercegovačko rukovodstvo, uočavajući dominirajući ton na ovoj sjednici, odlučilo se na uporno predočavanje *realnog stanja* u Krajini i pojašnjavanje razloga zbog kojih je insistiralo na svojim stavovima.

24 M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 18.

25 *Isto*, 18-19.

26 AFBiH, BM, k-9, *Bilješka: Sjednica CK 6. 7. 1970.* (XX sjednica CK SKBiH).

Već narednog dana (2. jula 1970) na sjednici Predsjedništva SKJ na Brionima predstavnici Bosne i Hercegovine su iskoristili priliku i ponovili zahtjev da se, shodno izvještaju Komisije, usvoje sistemske mjere obnove i u što skorije vrijeme postigne saglasnost o izvorima finansiranja za sanaciju štete. Prijedlog da se formira nova komisija koja bi ponovno izvršila procjenu, bosanskohercegovačko rukovodstvo je smatralo neprihvatljivim. Branko Mikulić je ovom prilikom apelirao na postizanje dogovora prije godišnjih odmora ističući da obnova Bosanske krajine već značajno ekonomski otežava situaciju u Bosni i Hercegovini koja, kao nerazvijena republika, svakodnevno sve više zaostaje za jugoslovenskim razvojem.²⁷

Nakon neobičajeno oštrog istupa bosanskohercegovačkih predstavnika na sjednici Predsjedništva SKJ, o ovom pitanju SIV je ponovno diskutirao na sjednici 3. jula kojoj su prisustvovali i predsjedavajući Izvršnog biroa, predsjednik Savezne skupštine i Saveznog izvršnog vijeća kao i predstavnici izvršnih vijeća republika i pokrajina. Sastanak je obilježila disonantna rasprava tokom koje se Mitja Ribičić kao predsjednik vlade otvoreno suprotstavio zahtjevima rukovodstva Bosne i Hercegovine. Svoj stav nastojao je opravdati tvrdnjom da je Komisija za procjenu štete radila pod snažnim pritiskom što je rezultiralo nerealnim iznosom. Ključno pitanje, na kojem je Ribičić insistirao, bilo je utvrđivanje izvora finansiranja ističući da Federacija, u postojećim uslovima, neće isplatiti cjelokupni iznos štete jer, kako je pojasnio, nisu se smjela vršiti dodatna zaduženja „narednih generacija“. Ribičić se, potaknut sličnim stavovima prisutnih, suprotstavio inicijativi da o ovom pitanju raspravlja i Savezna skupština po hitnom postupku. Insistirao je da Komisija SIV-a, zajedno sa predstavnicima izvršnih vijeća republika, ponovno analizira procijenjenu štetu i tek nakon toga predloži sistemska rješenja.²⁸

Obećanje da će se Bosanska krajina oporaviti što je prije moguće nakon ovakvog istupa predsjednika Mitje Ribičića, polako je gubilo svoj oslonac. O promjeni kursa Savezne vlade nakon kompletiranog izvještaja i njenom očiglednom premišljanju i kalkuliranju razgovaralo je republičko rukovodstvo na sjednici CK SKBiH 6. jula 1970. godine kojoj su prisustvovali i članovi Predsjedništva SKJ iz Bosne i Hercegovine, predsjednici političkih tijela Republike, Skupštine i Izvršnog vijeća, sekretar SSRN BiH i predsjednik komisije SIV-a za sistemska rješenja obnove Bosanske krajine. Tom prilikom, razgovarano je o krucijalnom problemu koji se nametnuo tokom višemjesečne diskusije, a to je iznos koji je Federacija trebala dati ili pretvoriti u kredit. Odugovlačenjem sa donošenjem sistemskih rješenja, republike su, konstatirano je na sjednici, nastojale dobiti na vremenu tj. smanjiti svoje obaveze i finansijsko učešće. Zaključak ove višesatne rasprave tokom koje je rukovodstvo nastojalo definirati svoju poziciju i naredne korake bio je da se hitno uputi detaljna informacija Josipu Brozu Titu o aktuelnim problemima vezanim za Krajinu i što skorije obave razgovori sa republikama i

27 AFBiH, BM, k-9, *Bilješka: Sjednica Predsjedništva SKJ Brioni*.

28 AFBiH, BM, k-9, *Bilješka: Sjednica CK 6. 7. 1970. (XX sjednica CK SKBiH)*.

organima Federacije s ciljem, naznačeno je, da se “savladaju već ispoljeni otpori u sprovođenju ranije usvojenih zaključaka”.²⁹

Istovremeno, upućen je poseban zahtjev SIV-u da već tokom jula mjeseca pripremi nacrt trajnih sistemskih rješenja o učešću Federacije u obnovi i izgradnji stradalog područja i da ih dostavi Skupštini za sljedeće zasjedanje. Zahtjev da o tome raspravlja Savezna skupština ponovili su predstavnici Bosne i Hercegovine na sjednici Saveznog privrednog vijeća sredinom jula 1970. godine.³⁰ Detaljnu interpelaciju o Bosanskoj krajini u kojoj su izneseni ključni problemi obnove i stavovi Bosne i Hercegovine u Saveznoj skupštini podnijeli su Gojko Ubiparip u Privrednom, Niko Jurinčić u Društveno-političkom i Jozo Bodružić u Vijeću naroda.³¹ Međutim, usprkos velikom zalaganju bosanskohercegovačkog rukovodstva, dodatne konsultacije republika i pokrajina kao i ljetni odmor odložili su pitanje usvajanja zakonskog okvira o učešću Federacije u obnovi i izgradnji Krajine za naredne, jesenje sjednice.

Pregovori s predsjednikom Saveznog izvršnog vijeća Savezne skupštine SFRJ

Rasprava vođena tokom juna i jula 1970. godine ukazala je na značajno različita politička stajališta o obnovi Bosanske krajine. Republike su očigledno bile iznenađene visinom štete koja je nastala zemljotresom pa su, pored iskazane solidarnosti i odobrene značajne materijalne i finansijske pomoći, o sistemskim mjerama i zakonskim obavezama nastojale razmišljati *hladne glave*, pragmatično i iz svog ugla. Međutim, bosanskohercegovačko rukovodstvo i dalje će insistirati na već dogovorenoj i obećanoj pomoći očekujući da će se već na prvom jesenjem zasjedanju Savezne skupštine konačno usvojiti sistemske mjere. S tim ciljem tokom ljeta 1970. godine u više navrata vodilo je razgovore s Josipom Brozom Titom (Tjentište 12. august i Beograd 4. oktobar 1970), Mitjom Ribičićem (13. juli i septembar 1970) i rukovodstvima drugih republika (18. septembra 1970).

Da je pred bosanskohercegovačkim rukovodstvom vrlo težak zadatak, ukazivalo je istupanje Mitje Ribičića na sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ 10. jula 1970. godine. Ribičić je ovom prilikom istakao da se slučaj stradale Krajine značajno razlikuje od slučaja Skoplja. Naglasio je da se mora jasno razlikovati procijenjena šteta od udjela Federacije prilikom njene sanacije tj. pravo od obaveze i potreba od mogućnosti. Smatrao je da je „SIV učinio dovoljno“ preusmjerivši dostupna sredstva od 5-6 milijardi dinara koja su bila namijenjena Skoplju. Pri tome, obnovu su, istakao je Ribičić trebala potpomoći i druga *dugoročna rješenja* i pomoć iz inostranstva. Na koncu upozorio je bosanskohercegovačko rukovodstvo

29 AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na XX sjednici CK SKBiH 6. 7. 1970.* (O provedbi zaključaka sjednice 2. 11. 1969).

30 „Do kraja jula rješenja za Krajinu“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 15. 7. 1970, 1.

31 „Još 300 miliona za Krajinu“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 16. 7. 1970, 3.

da, u uslovima kada Federacija gubi ovlast, insistiranje na nečemu što ona nije u mogućnosti, može imati ozbiljne političke posljedice.³²

To je Ribičić ponovio i tokom prijema bosanskohercegovačke delegacije predvođene predsjednikom Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH Dragutinom Kosovcem 13. jula 1970. godine. Istakao je da su sve republike saglasne da se za obnovu Krajine ne propisuju dopunska opterećenja privrede i predložio da se finansijska sredstva, prikupljena na osnovu dosadašnjeg doprinosa privrede za obnovu Skoplja, preusmjere za Bosansku krajinu. Ovaj prijedlog kao i obećanje da će SIV insistirati da ovo područje ima prioritet u snabdijevanju građevinskim materijalom i opremom nisu ulijevali mnogo nade bosanskohercegovačkom rukovodstvu.³³

Ovakav stav predsjednika SIV-a potvrđivao je izostanak političke moći saveznog rukovodstva i volje ostalih republika da se usvoji konačna odluka i trajna, sistemska rješenja u skladu s izvještajem Komisije. Nastojao se postići kompromis što je i bilo naglašeno u dopisu Mitje Ribičića upućenom predsjednicima izvršnih vijeća republika i pokrajina u augustu 1970. godine. U njemu je Savezna vlada iznijela konkretan prijedlog o 4 milijarde dinara federalnih izdvajanja za Krajinu.³⁴ Ovaj dopis SIV-a republikama bio je povod za višesatni, privatni razgovor predsjednika Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine i Mitje Ribičića početkom septembra. Prema Mikulićevoj, rukom pisanoj bilješci, bio je to vrlo otvoren i oštar razgovor, pun ubjeđivanja i obeshrabrivanja, tokom kojeg su, svako svojim argumentima, oba sugovornika nastojala objasniti svoje stanovište. Mikulić je aktuelnu „priču o Krajini“ tumačio u kontekstu višegodišnjeg nepravednog postupanja prema Bosni i Hercegovini i primijenjivanog „izuzeća u politici“. Takav neravnopravan tretman Bosne i Hercegovine razlog je, smatrao je Mikulić, odugovlačenja donošenja sistemskih mjera uz odstupanje od već donesenih zaključaka SIV-a što je vodilo ka ozbiljnoj političkoj krizi. Solidarnost pokazana u slučajevima Crne Gore i Makedonije trebala se potvrditi i u slučaju Bosne i Hercegovine pri čemu je Savezna vlada sugovornika imala upravo u republičkom rukovodstvu. Ističući da se Republika nije upuštala u procjenu štete niti u rad Komisije Mikulić je naglasio da je aktuelna polemika oko utvrđene sume „nepotrebna“, a ideja o reviziji izvještaja „nedopustiva“.³⁵

Na drugoj strani, Ribičić se osvrnuo na nezavidnu društveno-ekonomsku situaciju u Jugoslaviji naglasivši da je privredni deficit trenutno dostigao vrtoglavu cifru od 600 miliona dinara. Smatrao je da jugoslovenska privreda trenutno nije u stanju podnijeti nova zaduženja koja bi dodatno potakla inflaciju. Time je pravdao

32 Na ovoj sjednici značajan broj prisutnih otvoreno je podržao Ribičićev stav. Mijalko Todorović, nastojeći preusmjeriti diskusiju u pravcu iznalaženja „realističnijeg materijalnog rješenja“, istakao je da je slučaj Skoplja bio presedan koji nije moguće ponoviti. U osnovi, insistiranje bosanskohercegovačke delegacije na ispunjavanju novembarskih rješenja je podržano, ali se izbjeglo formuliranje bilo kakvih garancija. M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 23-24.

33 „Delegacija Bosanske krajine kod Ribičića“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. 7. 1970, 1, 4.

34 AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na Dvadesetdrugoj sjednici CK SKBiH 31.10. 1970.*

35 AFBiH, BM, k-8, *Bilješka o razgovoru s Mitjom Ribičićem 7. 9. 1970. u Beogradu.*

postojeći dogovor republika da Federacija učestvuje u sanaciji stradalog područja u iznosu od 350-420 milijardi starih dinara. Ponovno je istakao nužnost razlikovanja visine procjenjene štete na koju, naglasio je, lično nije imao zamjerku, od učešća Federacije u finansiranju obnove. Nastojeći obeshrabriti sugovornika Ribičić je istakao da je prijedlog o učešću Federacije od 400 milijardi starih dinara prijedlog Josipa Broza Tita i da mu je predsjednik Izvršnog vijeća Hrvatske, Dragutin Haramija, prenio informaciju da su stručnjaci iz Hrvatske utvrdili da šteta izazvana potresom iznosi svega 250 milijardi dinara.³⁶ Sam Ribičić bio je svjestan da novčana suma od 400 miliona uopće nije dostatana, ali je istakao, nastojeći umanjiti svoju odgovornost, da Bosna i Hercegovina umjesto s rukovodstvom Federacije i njegovog kritiziranja, treba o tome obaviti razgovore s republikama i pokrajinama. Rješenje je vidio u mogućnosti da Bosna i Hercegovina, kao nerazvijena republika, na druge načine i posredstvom drugih fondova, dobije dodatna materijala sredstva koja će biti preusmjerena za obnovu Krajine.

Mikulić je bio ogorčen ovakvim cjenkanjem tvrdeći da će opterećenja jugoslovenske privrede zbog izdataka za Krajinu biti znatno manja nego u slučaju Skoplja (1,1:0,65% društvenog prizvoda) i da su dodijeljeni iznosi Makedoniji i Crnoj Gori bili mnogo veći. Predložio je Ribičiću da mu Hamdija Pozderac dostavi detaljne komparativne pokazatelje i podatke o nastaloj šteti u Makedoniji i Bosanskoj krajini koji će potvrditi da su razaranja, direktna i indirektna mnogo veća u Bosni. Mikulić je oštro kritikovao Saveznu vladu i lično Ribičića smatrajući neprincipijelnim sadržaj pisma upućenog republičkim i pokrajinskim izvršnim vijećima u kojem se operira s iznosom od 400 milijardi starih dinara. Ribičić se pravdao da je to prijedlog Josipa Broza Tita na što mu je Mikulić replicirao rekavši da mu je, tokom jednog od nedavnih razgovora, Predsjednik povjerio da je 400 milijardi dinara federalnog učešća prijedlog predsjednika SIV-a tj. lično Ribičićev. I dok je Ribičić insistirao da se po ovom pitanju ne angažira Josip Broz i ne dovodi u situaciju da se opredjeljuje za jednu ili drugu stranu, Mikulić je istakao da su stavovi Josipa Broza Tita istovjetni sa stavovima republičkog rukovodstva i da nije isključena mogućnost njegove arbitraže. Mikulić je bio izričit u tome da Bosna i Hercegovina neće pristati na manji iznos od onog koji je utvrđen pri procjeni. Na kraju razgovora zamolio je Ribičića da kao „predsjednik vlade i pripadnik slovenačkog naroda“ još jedanput ozbiljno i realno ocijeni ozbiljnost aktuelne situacije i pitanje obnove Krajine.³⁷

Bilo je očito da se obje strane drže svojih stavova i da će se do zajedničkog dogovora doista teško doći. Bosanskohercegovačko rukovodstvo je o ovom značajnom problemu i važnosti što hitnijeg donošenja sistemskih rješenja razgovaralo i sa Edvardom Kardeljem tokom njegove posjete Sarajevu u septembru 1970. godine.³⁸ Svoje stavove o financiranju potpune restitucije, koju je utvrdila Komisija za procjenu, ponovila je bosanskohercegovačka delegacija Mitji Ribičiću

36 *Isto.*

37 *Isto.*

38 „Razgovor o razvoju Bosne i Hercegovine“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 6. 9. 1970, 2.

na sastanku SIV-a i predstavnika republika i pokrajina 23. septembra 1970. godine. Pri tome ostavili su otvorenom mogućnost daljeg dogovaranja oko vremena trajanja restitucije i uslova u kojima bi ona bila provedena.³⁹

Nastavak diskusije i oktobarski kompromis

Tokom septembra odvijala se užurbana pregovaračka aktivnost, ali se sve više uočavala distinkcija u stavovima političkih aktera i jačala „situacija 5:1“ na koju je, u pomenutom razgovoru s Mikulićem, upozoravao Ribičić. Diskusija se usmjerila isključivo na pitanje izvora finansiranja obnove. Republike su odbijale da učestvuju u sanaciji restitucijske vrijednosti pa su savezni sekretari nerijetko istupali kao glasnogovornici *svojih* republika. Posebno su Slovenija, Hrvatska, Vojvodina i Kosovo insistirali na tome da se Bosanskoj krajini obezbijedi 20-30% iznosa procijenjene štete kao nepovratan dar, a ostala sredstva obezbijede u vidu kredita. O tome su republička i pokrajinska vijeća vodila iscrpne razgovore 21. i 22. septembra poslije kojih je uslijedila sjednica SIV-a. Ponovno se bosanskohercegovačka delegacije našla sama nasuprot ostalih republika i pokrajina koje su sada bile saglasne u stavu da udio Federacije treba da iznosi između 4 i 5,2 milijardi dinara.⁴⁰

U međuvremenu, oštra diskusija se vodila i na sjednicama Radne grupe SIV-a koja je bila zadužena za izradu prijedloga o učešću Federacije u sanaciji Bosanske krajine na kojima je Hakija Pozderac uporno isticao nužnost da Federacija obezbijedi restitucijsku vrijednost u vidu bespovratnih sredstava.⁴¹ Pod

39 Dino Dupanović, *Političke posljedice zemljotresa u Bosanskoj krajini 1969. godine*, u: *Poplava, zemljotres, smog: prilozi ekohistorije Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Zbornik radova, UMHS, Sarajevo 2017, 168. (dalje: D. Dupanović, *Političke posljedice zemljotresa*).

40 M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 28.

41 Analizirajući Izvještaj sastanka Radne grupe SIV-a Dupanović izdvaja: „Što se tiče stambenog fonda predstavnici izvršnih vijeća SR Srbije, SR Hrvatske, SR Crne Gore i članovi radne grupe Marko Bulc, Nikola Pavletić i Dragiša Đoković predložili su da se za porušeni stambeni fond (kategorije 7) prizna kao učešće Federacije bespovratni iznos procijenjene štete, a da se razlika do iznosa restitucije osigura putem kredita, da se za kategoriju oštećenog fonda od 1 do 6 bespovratno prizna iznos procijenjene štete, da u osiguranju sredstva za oštećeni stambeni fond (kategorije 1 i 2) ne učestvuje šira zajednica, te da se u osiguravanju sredstva za oštećeni stambeni fond (kategorije 3, 4, 5. i 6) Federacija učestvuje sa 740 miliona dinara, s tim što se 30% ovog iznosa daje bespovratno, a 70% kao kredit. Što se tiče kulturno-prosvjetnih, socijalno-zdravstvenih i ostali ustanova (javne uprave i administracije, vojnog fonda, crkava, džamija i kulturnih spomenika) stav predstavnika svih republika bio je da učešće Federacije bude iznos restitucione vrijednosti umanjen za iznos rastresenosti, odnosno za smanjeni vijek trajanja zgrade. Za ličnu imovinu građana predstavnici svih republika i pokrajina osim SR BiH predložili su da se od utvrđenog iznosa štete na ličnoj imovini građana od strane Federacije osigura bespovratna pomoć od 230 miliona, koliko iznosi jednokratna pomoću upućena stanovništvu u koji je uključen i dio iznosa procijenjene štete na ličnoj imovini građana. Jedini stav koji je bio usaglašen među svim predstavnicima bio je onaj koji se ticao evakuacije i zbrinjavanja stanovništva, a to je da Federacija osigura sav novac predložen od strane Komisije za procjenu štete.“ D. Dupanović, *Političke posljedice zemljotresa*, 171-172. Važno je naglasiti da je u ovom periodu

snažnim utjecajem ovakvog raspoloženja republika, Komisija za procjenu štete SIV-a 30. septembra 1970. godine revidirala je svoje zaključke i provobitni iznos štete smanjila za 206 miliona dinara. Bio je to povod za razgovor Josipa Broza Tita s republičkim i pokrajinskim predstavnicima i članovima SIV-a 4. oktobra 1970. godine. Ponovno je sastanak obilježen neslaganjem i oštrom reakcijom bosanskohercegovačkih predstavnika. Josip Broz Tito, netom po okončanju ovog sastanka, pozvao je bosanskohercegovačke delegate i zajedno s predsjednikom Savezne skupštine Milentijem Popovićem i Mitjom Ribičićem nastojao ih *ubijediti* na nužnu relaksaciju odnosa. Tito je ovom prilikom istakao da iznos od 500 miliona dinara nije zanemariv i da se, bez nepotrebnog publiciteta, mora što skorije pronaći rješenja da bi se izbjeglo dalje zaoštavanje odnosa i politički sukobi.⁴²

Međutim, nekoliko dana poslije, na sjednici SIV-a (7. oktobar 1970) prijedlog da se za obnovu Krajine odredi iznos od 4,543 milijardi dinara nije dobio potrebnu podršku pa je Radna grupa Vijeća dobila zadatak da dodatno razmotri sve iznesene primjedbe i sačini novi. Na narednoj sjednici SIV-a 12. oktobra 1970. konačno je usvojen Prijedlog zakona o učešću Federacije u obnovi Bosanske krajine kojim je trebala biti odobrena suma od 4,543 milijardi dinara i to 3,778 milijardi kao bespovratna sredstva, a 765 miliona dinara kao kredit. Kreditni period iznosio je 20 godina s godišnjom kamatnom stopom od 2%. Korištenje sredstava tj. njihov utrošak i usmjeravanje predato je u nadležnost Skupštine SR BiH, a nova valorizacija ukupnog iznosa predviđala se za konac 1972. godine. Kao osnova donošenja ovog zakona naznačen je postojeći Zakon o doprinosima za obnovu i izgradnju Skoplja uz izuzetak da oporezivanje investicijskih sredstava i ličnog dohotka sada, umjesto 1%, iznosi 0,65%. Preuzete finansijske obaveze trebale su biti u potpunosti realizirane do kraja 1975. godine.⁴³

Konačno, prijedlozi sistemskih mjera uvršteni su na dnevni red Vijeća naroda, Privrednog i Društveno-političkog vijeća Skupštine SFRJ 22. oktobra 1970. godine. Prijedlogom se nalagalo da Federacija do kraja 1975. godine obezbijedi 5,3 milijarde dinara za sanaciju. Oko četiri petine ovih sredstava naznačena su kao nepovratna dok je jedna petina trebala biti data u vidu kredita.⁴⁴ U ekspozou predsjednika SIV-a na ovoj sjednici naglašeno je da je Savezna vlada poslije višemjesečnog rada tek sada u mogućnosti da na osnovu izvještaja Komisije za procjenu štete i saradnje sa izvršnim vijećima republika i pokrajina, podnese Skupštini zakonske prijedloge kojima se utvrđuje visina sredstva kao i način učešća Federacije u obnovi Krajine. Dovedeni pred svršen čin, bosanskohercegovački delegati su tokom diskusije ponovno istakli da predložene mjere ne rješavaju ovo pitanje u potpunosti i da „knjiga o Krajini ne može biti zatvorena“. Kao ključni

oštrih rasprava Hakija Pozderac bio opozvan s pozicije predsjednika Radne komisije za izradu sistemskih mjera i na ovu poziciju imenovan je Nikola Miljanić. M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 29.

42 AFBiH, BM, k- 9, *Bilješka: Sjednica CK oktobar 1970.*

43 M. Mujanović, *I zemlja se potrese*, 30.

44 „Podrška aktu solidarnosti“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. 10. 1970, 1, 4.

razlog naveli su značajnu razliku između procjenjene štete i odobrenih sredstava u iznosu od skoro 2,5 milijarde dinara. Podsjetili su da u izvještaju Komisije za procjenu stoji da je zemljotres pričinio ukupnu štetu od 7 milijardi i 119 miliona novih dinara i da su potrebna sredstva za obnovu 7 milijardi i 679 miliona novih dinara. Usprkos takvom stavu bosanskohercegovačkih delegata, Zakon o učešću Federacije u obnovi Krajine, godinu dana nakon strašnog zemljotresa, bio je konačno usvojen.⁴⁵

Uspjeh ili neuspjeh republičkog rukovodstva?

Reduciranje rasprave isključivo na obim sredstva koje je trebalo obezbijediti za obnovu Krajine bilo je suprotno, očigledno afektivnoj, deklariranoj podršci i pomoći. Bosanskohercegovačko rukovodstvo se našlo u procjepu između velike političke odgovornosti prema Republici i očigledne opasnosti od daljeg zaoštavanja odnosa među republikama kod kojih nije postojalo dovoljno političke volje za znatnijim izdvajanjima za Bosansku krajinu. Kriza je svakim danom postajala sve izraženija i nazirala se realna mogućnost konačnog preglasavanja bosanskohercegovačke delegacije u Saveznoj skupštini i odbacivanja njenih primjedbi i zahtjeva. Političko i partijsko rukovodstvo SR BiH analiziralo je tekuće razgovore, stavove i prijedloge drugih republika i Savezne vlade. Suštinsko pitanje bilo je pitanje tretiranja Bosne i Hercegovine koje se nije zasnivalo na principu ravnopravnosti i jednakosti. S obzirom na trenutačne političke odnose u Jugoslaviji, bilo je jasno da će, usprkos aktivnosti i upornosti, sistemskim rješenjima za obnovu Krajine prethoditi „ozbiljna borba“ i „ozbiljni otpori“.⁴⁶

Borba je tokom razgovora postajala sve teža, a otpori sve veći. Na nju će republičko rukovodstvo tokom 1970. godine biti skoro u potpunosti fokusirano. O tome je Branko Mikulić posebno govorio na sjednici CK u oktobru 1970. godine rekavši:

Posebno bih istakao da su nas nametnuti problemi oko donošenja sistemskih rješenja za obnovu Bosanske krajine do te mjere angažirali da praktično, već više mjeseci, ne radimo više skoro ništa drugo. Mi smo, rekao bih, kompletno blokirani.

45 Poslanici Savezne skupštine iz Bosne i Hercegovine iskoristili su priliku i obrazložili prijedlog da se po hitnom postupku donese i zakon o ustupanju anuiteta Bosni i Hercegovini za kredite koje je dobila od Federacije, a koji dospijevaju na naplatu između 1973. i 1975. godine. Osnovni razlog ovakvog potraživanja, naveli su, bilo je veliko opterećenje Republike koje je nastupilo zbog dodatnih obaveza oko sanacije zemljotresa. Međutim, ovaj prijedlog o usvajanju dodatnih olakšica bio je odbijen. Na istup bosanskohercegovačkih delegata, posebno Joce Marjanovića i Hajre Kapetanovića u Društveno-političkom vijeću, reagirali su slovenački delegati ocjenjujući ga neprimjerenim ponašanjem i „dolijevanjem ulja na vatru opštepolitičke diskusije“. „Za obnovu Krajine 5,18 milijardi“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. 10. 1970, 3.

46 AFBiH, BM, k-9, *Bilješka: Sjednica CK oktobar 1970.*

*To u sebi sadrži više opasnosti, s obzirom na krupne promjene u političkom i privrednom sistemu, donošenje srednjoročnog plana i drugo, u čemu, takoreći, skoro ne učestvujemo. Iz tog stanja moramo što prije izaći.*⁴⁷

Našavši se nasuprot svih drugih republika i pokrajina bosanskohercegovačko rukovodstvo bit će primorano na postepeno odstupanje od prvobitnih zahtjeva. Nužnost postizanja kompromisnog dogovora o ovom pitanju bosanskohercegovačkom rukovodstvu sugerirao je Josip Broz Tito još tokom razgovora na Brionima 26. juna 1970. godine.⁴⁸ Ozbiljnosti Titove sugestije da se pitanje Krajine *fleksibilnije i kooperativnije* riješi bosanskohercegovačko rukovodstvo postaje potpuno svjesno tokom razgovora vođenih u septembru i oktobru. U više navrata tokom diskusije isticano je da bosanskohercegovačko rukovodstvo stvara atmosferu pritiska, provodi politiku čvrste ruke bez tolerancije i dijaloga i na taj način proizvodi političku krizu. Na drugoj strani, bosanskohercegovačko rukovodstvo se, u slučaju da i dalje bude insistiralo na financiraju ne samo sanacije već i restitucije Krajine, pribojavalo da ne bude u potpunosti izolirano. Postojala je bojazan i od reakcije javnosti. Posebno je zabrinjavala mogućnost da Savezna vlada javno saopći građanstvu da su „narodi Jugoslavije solidarno odlučili da učestvuju u saniranju posljedica zemljotresa sa oko 500 milijardi dinara i da su građanima postradalih područja već dali potrošački krediti u iznosu od 196 milijardi dinara“, ali je time nezadovoljno i protivno jedino rukovodstvo Bosne i Hercegovine.⁴⁹

Bosanskohercegovačko rukovodstvo pod pritiskom političke realnosti nije imalo mnogo izbora. Suglasnost je očigledno bila iznuđena različitim upozorenjima i arbitražom vrhovnog autoriteta. Zbog toga je usvajanje Zakona u javnosti rukovodstvo nastojalo prikazati kao pobjedu usprkos „ekstremnim otporima“. Podsjećalo je da se odmah nakon zemljotresa suočilo s različitim informacijama, „zlonamjernim cjenkanjem, svojevolumnim procjenama“ kao i glasinama da Bosna i Hercegovina, u aktuelnim uslovima, treba da bude zadovoljna ako dobije 200 milijardi starih dinara pomoći. Zbog toga se dati ishod i usvojeni Zakon, naglašavalo je rukovodstvo, mora shvatiti kao „izniman uspjeh“.⁵⁰

47 AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na Dvadesetdrugoj sjednici CK SKBiH održanoj 31. 10. 1970.*

48 Tokom ovog razgovora vodila se vrlo oštra diskusija pri čemu je republičkom rukovodstvu jasno stavljeno na znanje da će Federacija učestvovati u rekonstrukciji Krajine u mnogo manjem omjeru nego je to Bosna i Hercegovina očekivala. Ovaj sastanak, ističe Kamberović, ukazivao je na ozbiljnu krizu funkcioniranja jugoslovenske Federacije. Husnija Kamberović, *Between Muslimdom, Bosniandom, Yugoslavdom and Bosniakdom: The Political Elite Bosnia-Herzegovina in the late 1960s and early 1970s, The ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, Munchen 2013, 62-63.

49 AFBiH, BM, k-17, *Izlaganje na Dvadesetdrugoj sjednici Centralnog komiteta SK BiH održanoj 31. 10. 1970.*

50 *Isto.*

Jedinstvo, principijelnost i ažuriranost rukovodstva, prema mišljenju predsjednika CK SKBiH, nisu bili upitni. Pitanje o kojem su se mogle voditi diskusije bilo je pitanje koliko je rukovodstvo uspjelo u svojoj prvobitnoj namjeri i koliko usvojeni zakonski okvir odgovara realnom stanju. Mikulić je smatrao da aktuelno rješenje nije u potpunosti zadovoljavajuće, ali da u trenutnoj situaciji „ne bi bilo politički mudro da nezadovoljstvo gradimo na tome da naši zahtjevi i insistiranje na sprovođenju donijetih političkih odluka nisu u potpunosti ostvareni“. Na koncu, Mikulić je nastojao opravdati *popuštanje* bosanskohercegovačkog rukovodstva tvrdeći da se ravnopravnost Bosne i Hercegovine kao trajan i složen proces, ne rješava isključivošću tj. „borbom za rješenje jednog problema, već stalnom aktivnošću, upornim radom“. „U konkretnom slučaju, smatram da smo, s tog stanovišta ostvarili značajan uspjeh u rješavanju problema obnove Bosanske krajine“- zaključio je Mikulić.⁵¹

Mnogo važnije od toga da li je usvojeni Zakon bio uspjeh, neuspjeh ili djelimični uspjeh rukovodstva jeste pitanje što je to pokazala višemjesečna diskusija o obnovi Krajine i kakve su njene posljedice. Na pitanju solidarnosti i učešća u obnovi Krajine doista se potvrdila teza da 1969. godina nije isto što i 1963. tj. da su političke i ekonomske okolnosti značajno drugačije pri čemu su se republike sve više zatvarale u sopstvene granice njegujući svoje interese i na taj način podgrijavajući međurepubličke tenzije. Insistiranje i odvažnost bosanskohercegovačkog rukovodstva imat će značajnog odraza na odnose sa Saveznom vladom kao i odnose s drugim republikama i pokrajinama. Istupajući neuobičajeno smjelo bosanskohercegovačko rukovodstvo učinilo je značajan iskorak napuštajući dotadašnju politiku *oslušivanja raspoloženja* saveznog centra čija moć koncem 1960-tih evidentno slabi i čija se uloga kao, foruma u kojem su se usaglašavali republički interesi, značajno razlikovala od one koju je imao prije. Pri tome se pitanje obnove Krajine postavilo kao primarno s ciljem da se *brani* ravnopravnost Republike i dokine stara navika potcjenjivanja Republike i njenog rukovodstva.

Istovremeno, proces decentralizacije i jačanja republika koncem 1960-tih godina odrazio se i na njihov stav po pitanju sanacije stradale Krajine i finansijskog učešća u tome. Republike su uporno ukazivale na značajno izmijenjena društveno-ekonomska kretanja i brojne poteškoće s kojima se privreda svakodnevno suočavala. U skladu s tim, ističući da su pokazale visok novo razumijevanja i već izdvojile značajna sredstva, republike su bile suglasne da ne mogu i neće isplatiti cjelokupnu sumu utvrđene štete, a posebno iznos restitucijske vrijednosti. Mediji su *pričama sa terena*, izvještavajući o zloupotrebi prispjelih sredstva od strane, kako lokalnih tako i republičkih vlasti, dodatno nagrizali *solidarnost* i išli u prilog već iskazanom nezadovoljstvu republika o utrošku njihovih sredstva.

U konačnici, pristajanje na novčanu sumu koja se značajno razlikovala od visine procijenjenih potrebnih sredstva kao i sam akcioni plan obnove i

51 *Isto.*

njegova realizacija odrazit će se na odnos unutar samog republičkog rukovodstva. Nezadovoljstvo usvojenim Zakonom bilo je jedan od razloga oštre kritike, dotada vrlo utjecajnih političara, poput Osmana Karabegovića, koji su konačno popuštanje tumačili kao odstupanje od ključnih principa i svojevrsnu izdaju. Karabegović je u Saveznoj skupštini u maju 1972. godine, u sklopu diskusije o Društvenom planu razvoja Jugoslavije 1971-1975. podnio upit o dopunskim finansijskim sredstvima za privredu Krajine. Pri tome pozvao se na obećanje predsjednika Savezne vlade iz oktobra 1970. godine da će se pitanje dopunskih sredstava za Krajinu ponovno razmatrati tokom donošenja Saveznog srednjoročnog plana. Prethodno je pokušao da „ubijedi drugove u republičkom rukovodstvu i u delegaciji“ da podrže njegov zahtjev za odobravanje dodatnih 80 milijardi dinara za stimuliranje bržeg razvoja Krajine, ali bezuspješno. Rukovodstvo je, prema riječima Karabegovića, smatralo da je „ovaj zahtjev o dopunskim sredstvima deplasiran i prevaziđen“, da Republici ne trebaju „izgubljene bitke, da mi nećemo biti ravnopravni još desetak godina, da je to pitanje odnosa snaga u zemlji itd“. Suočeno sa saznanjem da bi takav zahtjev nesumnjivo bio preglasan, poučeno iskustvom pregovora o zakonskom okviru, uloženom velikom „naporu i psihičkom i fizičkom“, „teškim neugodnim situacijama“, rukovodstvo nije spriječilo, ali nije ni podržalo Karabegovićev zahtjev.⁵²

Nakon oktobra 1970. godine bosanskohercegovačko rukovodstvo koncentriralo se na realizaciju akcionog plana obnove Krajine što nije bio nimalo lak zadatak u uslovima nestabilne privrede, snažnih inflacionih kretanja, sve većih poremećaja u cijenama i nestašice građevinskog materijala. Iako će biti potisnuto brojnim pitanjima složenog procesa *federiranja Federacije*, o obnovi Bosanske krajine će se i u narednom periodu razgovarati i pisati. *Zamašan* i očigledno zamršen zadatak bit će naredna valorizacija odobrenih sredstva Bosanskoj krajini koje će, shodno aktuelnoj ekonomskoj situaciji nametnuti promjene u odnosu na

52 Na kritiku da je izdalo interese Republike i Bosanske krajine, komentirajući podneseni zahtjev Karabegovića na Saveznoj skupštini, Dragutin Kosovac je na 44. sjednici CK SKBiH (14. 15. i 20. septembra 1972) *branio* stav rukovodstva i između ostalog rekao: „Svi smo znali da amandman, ako se podnese, neće biti prihvaćen. To je dobro znao i drug Osman. Dobro je znao i bio je svjestan toga. Međutim, mi smo ocijenili da ne bi bilo korisno da na tome budemo preglasni, jer nas ljudi ne bi razumjeli, ljudi u Jugoslaviji ne bi nas razumjeli. (...) Naglašavam da je to bilo jedinstveno mišljenje i mi nismo spriječili Osmana da podnese amandman. Međutim, rekli smo mu: Preporučavamo ti da to ne radiš, jer cijenimo da time nećeš pomoći, već odmoći i Bosni i Krajini. Time smo ujedno htjeli da mu pomognemo i kao čovjeku, da se ne dovodi u situaciju kao na Prvoj konferenciji Saveza komunista Jugoslavije kada je podnio amandman i kada je na taj amandman od cijele Konferencije glasao samo on. Stalo nam je bilo da on ne dolazi u takav položaj, jer i on je dio Bosne i njen predstavnik, a stalo nam je i do njega lično. Međutim, on to nije htio prihvatiti. Tražio je supotpisnike u Skupštini, pa kad ih nije našao, onda su mu svi savezni poslanici, koji nisu htjeli da potpišu, kukavice i poltroni, a Braco i Bracin drug birokrati i ljudi koji silom vlasti siju strah. To je Osmanovo shvatanje demokratije.“ 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica Centralnog komiteta Saveza Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo 1977, 35-40, 77, 78. *Privatizacija* pitanja obnove Bosanske krajine od strane Osmana Karabegovića i nastojanje da se ovo pitanje reanimira u saveznim organima u konačnici je dovelo do njegovog isključenja iz SK i potpune političke marginalizacije. Opširnije o tome vidjeti: D. Dupanović, *Političke posljedice zemljotresa*, 180-188.

prvobitnu valorizaciju nastalu na osnovu cijena od 31. decembra 1969. godine. U nastavku *otvorene knjige o Krajini* tokom 1970-tih godina ponovno će se bosanskohercegovačko rukovodstvo naći nasuprot „koalicije SHS“ (Srbija, Hrvatska i Slovenija) pri čemu će, obje strane iz različitih razloga, insistirati na ponovnom propitivanju iznosa štete i visini odobrenih i uloženi sredstva.⁵³

Usprkos tome, uz veće i manje poteškoće tekla je obnova financirana sredstvima Republike, Federacije, banaka, međunarodnih kredita, potpomognuta različitim poreskim olakšicama što će postepeno, normalizirati život i rad u Bosanskoj krajini.

Zaključak

Obnova Bosanske krajine nakon razornog potresa u oktobru 1969. godine bilo je vrlo važno pitanje koje će izazvati neku vrstu potresa u bivšim političkim odnosima. Bilo je to pitanje koje odražava cjelokupnu složenost višegodišnje borbe za jednak status Republike u Federaciji. Pojavivši se neobično hrabro i insistirajući na vlastitim pogledima, rukovodstvo Bosne i Hercegovine učinilo je vrlo značajan korak napuštajući politiku slušanja raspoloženja federalnog centra čija je moć očito oslabila krajem šezdesetih.

Ključni problem višemjesečne rasprave bio je iznos koji bi Federacija trebala osigurati ili pretvoriti u zajam. Republike su uporno ustrajale na tome da se trenutni privredni trendovi razlikuju od onih iz 1963. godine i da neće i ne mogu pristati na isplatu ukupnog iznosa procijenjene štete. Bez sumnje, republike su, nastojeći smanjiti svoje obaveze, ometale uspostavljanje sporazuma otvaranjem brojnih pitanja. Istovremeno, mediji su dodatno pogoršali solidarnost republika izvještavanjem o zloupotrebi sredstava koje su primile i lokalne i republičke vlasti, što je bilo u korist već izraženog nezadovoljstva ostalih republika potrošnjom dodijeljenih sredstava.

Rasprave koje su vođene tokom septembra i oktobra 1970. godine potvrdile su sumnju u vodstvo Bosne i Hercegovine da će u konačnici biti nadglasana. Vodstvo se našlo u raskoraku između odgovornosti republikanske elite i opasnosti daljnjeg pooštavanja odnosa među republikama. Čak je i sam Josip Broz Tito upozorio vodstvo Bosne i Hercegovine na opuštanje i povlačenje, očito svjesno nedostatka političke volje republika za veće materijalno izdvajanje.

Konačno, prijedlozi sistemskih mjera za uklanjanje posljedica potresa u Krajini uvršteni su u dnevni red Savezne skupštine SFRJ 22. oktobra 1970. godine. Prema usvojenom Zakonu o sudjelovanju Federacije u obnovi i izgradnji Bosanske krajina, Federacija se obavezala osigurati do 5,3 milijarde dinara za rehabilitaciju do 1975. godine. Iako je suma bila znatno manja od one koju je utvrdila Komisija za procjenu štete, rukovodstvo Bosne i Hercegovine, očito nezadovoljno i pod

53 AFBiH, BM, k-14, *Bilješka: Sjednica Predsjedništva Republike*, Sarajevo 14. 10. 1974.

imperativom političke stvarnosti, bio je prisiljeno prihvatiti predloženu rezoluciju. “Knjiga o Krajini” nije se odrazila samo na pogoršanje odnosa između republičkog i saveznog rukovodstva, kao i vodstva drugih republika, već i na pogoršanje odnosa unutar samog bosanskog vodstva. Neprestano ustrajavanje na ovom pitanju i ispunjenje obećanja Savezne vlade dovest će do isključenja iz stranke i političke izolacije Osmana Karabegovića, istaknutog komunista tzv. Prve generacije.

Nasuprot tome, obnova i izgradnja, financirana sredstvima dobivenim od Republike, Federacije, banaka i međunarodnih zajmova, a podržana raznim poreznim poticajima, teče sa sve većim poteškoćama koje će postepeno normalizirati život i rad u Bosanskoj krajini.

Summary

The reconstruction of the Bosanska Krajina after a devastating earthquake in October 1969 will be a very important issue that will cause a kind of *earthquake* in the former political relations. It was the question that has been reflecting the whole complexity of the multi-year struggle for the equal status of the Republic in the Federation. Appearing uncommonly brave and insisting on its own views, the Bosnia and Herzegovina’s leadership has done a very significant step by leaving the politics of *listening to the mood* of the federal centre whose power was evidently weakened at the end of 1960s.

The key problem of a multi-month discussion has been the amount which the Federation should provide or convert into a loan. The republics have persistently insisted that current economic trends are dissimilar from those in 1963 and that they will not and cannot agree to the payment of the total amount of estimated damage. Undoubtedly, trying to reduce their obligations, the republics have hindered the establishment of an agreement by opening numerous questions. At the same time, the media has additionally exacerbated *the solidarity* of the republics by reporting on the abuse of funds received by both local and republican authorities, which was in favour of the already expressed dissatisfaction of the other republics with the spending of their funds.

The discussions that were conducted during September and October 1970 confirmed the misgiving of Bosnia and Herzegovina’s leadership that it would ultimately be outvoted. The leadership found itself in a gap between the responsibility as the republican elite and the danger of further tightening relations among the republics. Even Josip Broz Tito himself warned the Bosnia and Herzegovina’s leadership about *relaxation* and *withdrawal*, apparently aware of the lack of political will of the republics for greater material allocations.

Finally, the systematic measure proposals to eliminate the earthquake effects in the Krajina were included in the agenda of the Federal Assembly of the SFRY on October 22, 1970. According to the adopted Law on the Participation of

the Federation in the Renovation and Construction of the Bosanska Krajina, the Federation has committed itself to provide 5.3 billion dinars for the rehabilitation until 1975. Though it was a significantly lower amount than the one determined by the Commission for the Assessment of Damages, the Bosnia and Herzegovina's leadership, obviously dissatisfied and under the imperative of political reality, was forced to accept the proposed resolution. "The Book on the Krajina" was not only reflected in the deterioration of relations between the republican and federal leadership, as well as the leadership of the other republics, but also in the deterioration of the relations within the Bosnian leadership itself. The unremitting insistence on this issue and the fulfilment of the Federal Government's promise will lead to the exclusion from the Party and the political isolation of Osman Karabegovic, a prominent communist of the so-called first generation.

Conversely, the renovation and construction, financed by funds received from the Republic, the Federation, banks and international loans and also supported by various tax incentives, has been running with greater and fewer difficulties that will gradually normalize the life and the work in the Bosanska Krajina.

MIGRACIJE MUSLIMANA IZ ZAPADNE BOSNE NA PODRUČJE BANIJE I KORDUNA U SOCIJALISTIČKOM PERIODU I VJERSKO ORGANIZIRANJE VJERNIKA ISLAMSKE VJEROISPOVJESTI U SISKU I NA KORDUNU

Apstrakt: *Autor u tekstu donosi informacije o doseljavanju Muslimana na područje Siska i okolice i na teritorij Korduna (općine Vrginmost, Vojnić i Slunj). Na temelju usmenih iskaza kazivača iz više kordunskih naselja i kazivača iz Siska i Mošćenice autor donosi podatke o okolnostima doseljavanja i odnosima s lokalnim stanovništvom nakon doseljavanja. U drugom dijelu teksta donosi podatke o početku organiziranja džemata u Sisku, u Maljevcu i u Bogovolji na temelju arhivskog materijala iz Mešihata Islamske zajednice u Zagrebu i Džemata Sisak.*

Ključne riječi: *Muslimani, Bošnjaci, Sisak, Kordun, Hrvatska, migracije.*

MUSLIMS MIGRATIONS FROM WESTERN BOSNA TO THE BANJA AND KORDUN AREA IN THE SOCIALIST PERIOD AND THE RELIGIOUS ORGANIZATION OF MUSLIMS IN SISAK AND KORDUN

Abstract: *The author gives information on the migration of Muslims to the area of Sisak and its surroundings and to the territory of Kordun (Vrginmost, Vojnić and Slunj municipalities). On the basis of oral testimonies from several Kordon settlements and speakers from Sisak and Mošćenica, the author presents data on the circumstances of immigration and relations with the local population after their immigration. In the second part of the text, it provides information on the beginning of the organization of the Jamaat in Sisak, Maljevac and Bogovolje based on the archive material from the Meshihat of the Islamic Community in Zagreb and Dzemat Sisak.*

Key words: *Muslims, Bosniaks, Sisak, Kordun, Croatia, migrations.*

Uvod

Muslimansko stanovništvo počelo se na područje pograničnih hrvatskih općina Korduna te u petrinjsko i sisačko područje doseljavati od pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Brojnija doseljavanja bila su poduzeta u pograničnu zonu nekadašnjih općina Vojnić, Vrginmost i Slunj te u zonu grada Siska i prigradskog naselja Mošćenica koje je u administrativnoj podjeli potpadalo pod općinu Petrinja. U zonu Siska i u Mošćenicu doseljavanja su poduzeta iz ekonomskih razloga, odnosno zbog boljeg životnog standarda uvjetovanog dobivanjem radnih mjesta u sisačkoj industriji, a na područje Korduna zbog guste naseljenosti u predjelu oko Velike Kladuše i Cazina. U sisačku okolicu i grad Sisak radnici su stizali iz bosanskokrupske općine, iz okolice Bosanske Kostajnice, iz općine Cazin, iz prijedorskog kraja, iz bihačke okolice i iz kladuškog područja, dakle iz većeg dijela zapadne Bosne, dok su na područje Korduna doseljenici stizali uglavnom iz kladuškog i cazinskog kraja. U radu ćemo pokušati pokazati koliki je bio intenzitet doseljavanja muslimanskih radnika na sisačko područje, odnosno koliko se kladuških i cazinskih muslimana doselilo u zonu pograničnog teritorija Korduna. Pokušat ćemo također pokazati na koji su se način vjerski organizirali tamošnji vjernici islamske vjeroispovijesti i na koji su način surađivali i živjeli sa starosjedičkim hrvatskim i srpskim stanovništvom u periodu prije 1991. godine.

Metodologija istraživanja

U periodu od 2012. do 2018. godine na području kordunskih naselja u kojima žive vjernici islamske vjeroispovijesti u većem broju te na području Siska i Mošćenice urađeni su polustrukturirani dubinski intervjui s pripadnicima bošnjačke nacionalne manjine, odnosno s osobama koje su se istraživačima izjasnile kao Muslimani u smislu nacionalne pripadnosti.¹ Uz terensko istraživanje poduzeto je i istraživanje u arhivi Mešihata islamske zajednice u Zagrebu gdje se nalaze dokumenti vezani za džemate Bogovolja i Maljevac na Kordunu i u arhivi Medžlisa islamske zajednice Sisak u gradu Sisku. Na Kordunu su razgovori vođeni u naseljima Mašvina, Komesarac, Bogovolja, Maljevac, Široka Rijeka, Svinica Krstinja, Mracelj, Gejkovac, Donja Brusovača, Crni Potok i Katinovac, a na sisačkom području u Mošćenici i gradu Sisku. Razgovarali smo s pedeset kazivača.

¹ Rezultati istraživanja na području Korduna objavljeni su u tri teksta: L. Peternel, F. Škiljan, Etniciteti, nacije i granice na Kordunu: primjer bošnjačke nacionalne manjine u: *Studia etnologica croatica*, vol. 28 (2016), 213-232; F. Škiljan, Bošnjaci/Muslimani na Kordunu 1991. i dvadeset godina kasnije – studija slučaja u: *Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata*, Novi Sad 2011, 120-158 (vidi i na <http://www.associationforhistory.com/documents/golubic-2011/golubic-2011-filip-skiljan.pdf> (pristup 5. prosinca 2018)) i u D. Babić, F. Škiljan, Socijalna integracija useljenika iz Bosne i Hercegovine (Bošnjaci, Hrvati) u Hrvatskoj u: *Migracije iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2013, 95-101. Istraživanja u Sisku nisu dosada objavljivana.

Intenzitet naseljavanja muslimanskog stanovništva na područje Korduna i Siska

Na sisačkom gradskom području već u predratnom periodu (između 1918. i 1941) zabilježeno je prisustvo prvih muslimana. Radilo se o vojnicima koji su služili vojsku u lokalnom garnizonu. Njih je tada bilo prisutno 154. Među civilnim stanovništvom u kotaru Sisak tada je živjelo svega 14 muslimana i to 6 muškaraca i 8 žena, od čega ih je 11 bilo u općini Letovanić. U gradu Sisku živjelo je tada svega 5 muslimana.² O većem broju Muslimana³ u Sisku možemo govoriti tek od perioda nakon Drugog svjetskog rata, čak i tada u manjim brojkama. Tako je 1948. godine bilo na području čitave općine Sisak 66 Muslimana, od toga na području grada Siska 58 Muslimana. Očito se radilo o prvim doseljenicima s područja zapadne Bosne koji su na sisačkom području nalazili poslove u željezari. Mnogo je više Muslimana došlo nakon 1961. godine kada se njihov broj na sisačkom gradskom području povećao na 243, odnosno na području čitave općine (uključujući grad) na 287 (najviše ih je bilo u Sunji kao željezničkom čvorištu). Činjenica je da se tada veliki broj Muslimana izjašnjavao kao Hrvati ili Srbi, pa je realan broj Muslimana u Sisku zasigurno bio i veći. Između 1961. i 1971. godine broj muslimanskog stanovništva se popeo na 1.398 na gradskom području, odnosno na sveukupno 1.473 na području čitave sisačke općine (uključujući i grad Sisak). Taj je broj zbog činjenice što se jedan dio Muslimana izjašnjavao kao Jugoslaveni stagnirao, odnosno malo opao u popisu stanovništva iz 1981. godine. Pred raspad Jugoslavije, kada se vrlo mali broj ljudi izjasnio Jugoslavenima, broj Muslimana u gradu Sisku iznosio je 2.322 i čini se da se tada radilo o realnoj brojci. Na petrinjskom području, gdje su Muslimani imali znatan udio u stanovništvu jedino u Mošćenici, vidljivo je da su prvi Muslimani stigli kasnih šezdesetih, pa je njihov broj iznosio u Mošćenici te godine tek 74 i 107 u Petrinji. Broj Muslimana je stagnirao 1981. godine pa je iznosio na petrinjskom području 70 u Petrinji i 110 u Mošćenici, dok je u posljednjem predratnom popisu porastao na 249 u Mošćenici i 147 u Petrinji.⁴

Na Kordunu broj Muslimana počeo je rasti od 1971. godine. Naime, prije toga je njihov broj bio gotovo simboličan (na vojničkom području ih je 1961. godine bilo svega 10, na području Vrginmosta 11, a u slunjskoj općini 5). Tek 1971. godine vidljivo je da se Muslimani iz kladaškog i cazinskog područja doseljavaju na teritorij Korduna, mahom u pogranična naselja. Tako ih je u okolici Slunja bilo 1971. godine 78, na vrgomošćanskom području 20, a u općini Vojnić 86. Značajniji porast je vidljiv 1981. godine kada ih je na vojničkom području zabilježeno 312, na vrgomošćanskom teritoriju 115, a u općini Slunj 285. Najveći porast bit će

2 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Državni zavod za statistiku, *Stanovništvo*, kutija 43, Popis iz 1921, *Stanovništvo prema materinjem jeziku i vjeroispovijesti*.

3 U tekstu će se u periodu koji opisuje razdoblje do 1993. godine koristiti naziv Musliman (sa velikim M) jer su se tako izjašnjavali Bošnjaci (ali i poneki Romi i Albanci) do 1993. godine.

4 Podatke o popisima iz perioda između 1948. i 1991, vidi u: J. Gelo, I. Crkvenčić, M. Klemenčić, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991: po naseljima*, Zagreb 1998.

vidljiv u posljednjem popisu pred rat 1991. godine i to na slunjskom području gdje se broj Muslimana popeo na 509, odnosno na vojničkom području gdje je broj Muslimana skočio na 436 i na vrgomoščanskom teritoriju gdje se broj Muslimana popeo na 123. Evidentno je, kao što ćemo vidjeti i iz iskaza kazivača, da su razlozi naseljavanja Muslimana na pograničnom području Korduna bili drugačije prirode od naseljavanja Muslimana u Sisku i okolici. Muslimani su do 1991. godine u Mracelju i Bogovolji postali većinsko stanovništvo. U Bogovolji su prije naseljavanja Muslimana Srbi činili nešto malo manje od polovice stanovništva, dok su ostatak činili Hrvati.⁵ U Mracelju, selu nasuprot Velikoj Kladuši, prije 1981. godine najveću većinu stanovništva činili su Srbi (gotovo 5/6), a u popisu iz 1991. godine vidljivo je da se broj Muslimana popeo iznad broja Srba (bilo ih je 78, a Srba 72, dok su Hrvati bili u manjini od 11).⁶ Dakle, koliko je vidljivo iz popisa stanovništva do posljednjeg rata Srbi i Hrvati prodavali su svoja zemljišta i kuće Muslimanima iz Cazinske krajine koji su se naseljavali isključivo u zoni uz granicu Hrvatske i Bosne i Hercegovine od Katinovca pokraj Topuskog do Bogovolje i Mašvine na slunjskom području. Iz popisa je vidljivo da su migracije na sisačko područje počele ranije, već 1948. očito iz ekonomskih razloga, a da su migracije na Kordun krenule kasnih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Migracije na sisačko područje

Čitava priča o dolasku iz Bosne i Hercegovine u Sisak započela je osnivanjem sisačke Željezare. Kako piše Barbara Matejčić „sve je započelo još prije Drugog svjetskog rata kada je poduzetni inženjer Miroslav Tomac zaključio da je položaj Siska idealan za metaluršku industriju. U predratnoj Europi je rasla potražnja čelika, a okolica Siska bila je poznata po nalazištima željezne rudače, koja

5 Činjenica je da su Bošnjaci u Bogovolji 2011. godine činili od 170 stanovnika njih 139, dok se u smislu vjerske pripadnosti izjasnilo njih 14, a Hrvata je bilo svega 10, što bi značilo da je od 170 stanovnika bilo čak 153 muslimana prema vjeroispovijesti. Na slunjskom području u općini Cetingrad Bošnjaci su 2011. godine činili većinu i u selu Komesarac (bilo ih je 98 te uz njih još 14 osoba koje su se izjasnile u smislu vjerske pripadnosti od sveukupno 155 stanovnika). U Maljevcu je od ukupno 115 stanovnika bilo 59 muslimana (njih 34 koji su se izjasnili kao Bošnjaci i još 25 koji su se izjasnili u smislu vjerske pripadnosti). Na slunjskom području pripadnici islamske vjeroispovijesti činili su većinsko stanovništvo 2011. godine u naseljima Bogovolja, Komesarac i Maljevac. O rezultatima popisa iz 2011. godine vidi na www.dzs.hr.

6 U Mracelju su se od 116 stanovnika 2011. godine njih 39 izjasnilo da su Bošnjaci, a 52 ih se izjasnilo u smislu vjerske pripadnosti. Hrvata je bilo svega 13. To znači da je 91 stanovnik bio islamske vjeroispovijesti. U Gejkovcu na vojničkom području od 183 stanovnika 88 ih se izjasnilo kao Bošnjaci te 42 u smislu vjerske pripadnosti. I u Svinici Krstinjskoj od sveukupno 253 stanovnika njih 73 su se 2011. godine izjasnili kao Bošnjaci i još 105 u smislu vjerske pripadnost. U Širokoj Rijeci od 161 stanovnika 66 su se izjasnili kao Bošnjaci i njih još 28 u smislu vjerske pripadnosti. Iz podataka je vidljivo da je na području općine Vojnić u naseljima Gejkovac, Svinica, Mracelj i Široka Rijeka pripadnici islamske vjeroispovijesti činili većinu stanovnika. Na području Topuskog u Crnom Potoku većinsko stanovništvo 2011. godine činili su Bošnjaci, a vrlo vjerojatno i u Katinovcu (podaci nisu vidljivi iz popisa po naseljima). O rezultatima popisa iz 2011. godine vidi na www.dzs.hr.

se iskopavala još od predrimskog doba. K tome, Sisak nije bio daleko od najvećih potrošača sirovog željeza u Hrvatskoj i Sloveniji, a i jeftina radna snaga se mogla naći u blizini – uglavnom na Baniji i u Bosanskoj krajini. Tomac je našao investitora i 1939. godine je svečano potpaljena visoka peć napravljena po njegovim nacrtima u novoosnovanoj Talionici Caprag, nekih pet kilometara od Siska. Bio je to prvi industrijski metalurški pogon na teritoriju današnje Hrvatske. Talionica je nakon rata privatizirana i 1947. godine, kada je već imala 500 radnika, preimenovana je u Željezaru Sisak. U narednih deset godina se izgrađivala i širila, proizvodila je sirovo željezo, sirovi čelik i bešavne cijevi, po kojima je bila poznata.⁷ Migracijska kretanja iz zapadne Bosne na područje Siska i okolice započela su odmah nakon Drugog svjetskog rata. Migracije su bile lančane, pa su oni koji su dolazili povukli svoje rođake i prijatelje iz rodnih sela. Preseljenja s područja Bosne i Hercegovine u Hrvatsku bila potaknuta teškom ekonomskom situacijom, velikim brojem ukućana, lošom zemljom i općenito izuzetno gustom naseljenošću područja sjeverozapadne Bosne, odakle je najveći broj današnjih generacija Muslimana/Bošnjaka. Ljudi su iz zapadne Bosne selili u Hrvatsku i zbog slabog ulaganja bivše države u industriju i infrastrukturu toga područja. Stoga su mladi ljudi odlazili iz tih predjela u najbliže industrijski razvijeno područje gdje su lako mogli dobiti posao.⁸

Mnogi se kazivači islamske vjeroispovijesti prisjećaju svojeg dolaska ili dolaska svojih roditelja koji su svoj radni staž započinjali u Željezari. Jedan od kazivača S. prisjeća se dolaska svojeg oca u Sisak. »Moj je otac rođen u malom selu 8 kilometara od Bosanske Krupe. Radio je u pilani u Bosanskoj Krupi težak i potplaćen posao. Međutim, pedesetih godina iz toga su sela svi negdje odlazili. Jedan je stric otišao u Austriju, drugi u Bihać, pa se i mojem ocu pružila prilika da dobije bolji posao. Tražili su radnike u željezari u Sisku. Prve su radnike s našeg područja počeli zapošljavati i tražiti negdje oko 1957. godine. Ti radnici su stanovali u barakama. Tako je i otac bio u tzv. 'samačkim barakama', a preko vikenda se vraćao kući. Negdje 1958. odlučio je dovesti mater i brata koji se rodio još u Bosni i Hercegovini. Otac je radio kod visokih peći vrlo težak posao. Mater se nije zaposlila jer je trebala brinuti o četvero djece. Ljudi iz Bosne i Hercegovine bilo je i u gradu, ali mnogo manje.«

Život u Capragu bio je i više nego dobar. Izgradnja stanova se intenzivirala šezdesetih godina dvadesetog stoljeća kada se gradilo i po stotinu stanova godišnje. Radilo se o zgradama u kojima su bili smješteni samci, ali i dvočlane, tročlane i višečlane obitelji. Ubrzo je počela i izgradnja obiteljskih kuća koje su gradili sami radnici. U Capragu je niknula i robna kuća, vrtić, škola, pošta, knjižnica, dom

7 <http://pogledaj.to/prostor/od-industrijskog-raja-do-grada-duhova/>.

8 Prema podacima iz Državnog zavoda za statistiku 1991. godine na području Hrvatske je iz cazinske općine živjelo 2.400 ljudi (od toga 1.480 Muslimana, 403 Srba, 122 Jugoslavena, 211 Hrvata i 184 ostalih i nepoznato. S područja općine Bosanska Krupa u Hrvatskoj je živjelo 4.812 osoba i to 2.565 Srba, 1.317 Muslimana, 277 Hrvata, 305 Jugoslavena i 348 ostalih i nepoznato. S područja općine Velika Kladuša na području Hrvatske je 1991. godine živjelo 3.548 osoba i to 1.415 Muslimana, 1.094 Srba, 660 Hrvata, 161 Jugoslavena i 218 ostalih i nepoznato. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995. (prir. J. Gelo).

zdravlja, sportski tereni. Ljudi su na sisački kolodvor dolazili s jednim koferom, a Željezara im je osigurala stan, namještenje i pristojne uvjete za život. Činjenica je da su brojni zaposlenici Željezare mogli kupiti automobili ili si priuštiti odlazak na more.

Gradnju prvih zgrada izvodili su sami radnici Željezare izvan radnog vremena. U zgradama u Capragu radnici su dobili prve stanove. S. se prisjeća: „Kada je trebalo sagraditi prvu zgradu radnici iz željezare su morali poslije radnog vremena raditi na zgradi da bi u njoj mogli dobiti stan. Bio je to jednosoban stan (kuhinja i soba, WC i hodnik). Sjećam se da sam u tom stanu bio do četvrtog razreda osnovne škole. Tada je otac napravio kuću. Oni koji su sagradili kuću morali su vratiti stan.“

Bilo je i onih koji su svakodnevno putovali vlakovima iz zapadne Bosne zato da bi došli u na posao. A. je rođen je u Sisku 1958. godine. „Moji su roditelji došli iz Bosanske Kostajnice 1957. godine, a otac je dobio posao u sisačkoj željezari. Imali smo familije koja je tu već imala zaposlenje, pa su vukli jedan drugoga.“ Posebno zanimljiva je činjenica da je bilo i onih koji su svakodnevno putovali vlakovima iz Bosne na posao u Sisak. Toga se prisjeća A. čiji su rođaci i prijatelji iz Bosanske Kostajnice svakodnevno putovali na posao u Željezaru. „Bilo je i onih iz Bosanske Kostajnice i toga dijela Bosanske krajine koji su putovali svakodnevno na posao u Sisak i s posla natrag u Bosnu i Hercegovinu. Takvi su dolazili vlakovima koji su bili krcati radnicima koji su bili zaposleni u Željezari. Bio je jedan koji je cijeli radni vijek, punih 40 godina, tako putovao iz Bosanske Kostajnice u Sisak i natrag.“

Osim u Željezari bilo je i Muslimana koji su došli u Sisak kao završni studenti koji su se zaposlili na školama, kao liječnici, trgovci ili kao zaposlenici SUP-a. Dakako da je takvih slučajeva bilo znatno manje od broja zaposlenika u Željezari koja je u vrijeme Jugoslavije bila najveći poslodavac na čitavom sisačko-banijsko-zapadnobosanskom području.

Sisak je očigledno bio grad u koji su se brojni stanovnici obližnje Banije, ali i stanovništvo iz obližnje Bosanske krajine rado doseljavali. Ondje je za sve bio osiguran posao od kojeg se moglo pristojno živjeti, većina onih koji su doselili imali su osiguran smještaj, a i članovi obitelji koji bi doselili mogli su naći posao. Činjenica jest da je većina ljudi bila zaposlena u industriji, a da je tek manji broj bio zaposlen u ostalim djelatnostima. Nitko od onih koji su došli nisu ni pomišljali da bi se vratili u Bosnu. Očito je Sisak nudio dovoljno mogućnosti i za njih i za njihovu djecu koja su, budući da su rođeni u Sisku mentalitetom bili Sisčani.

Migracije na područje Korduna

Za razliku od migracija na područje Siska, na područje Korduna većina Muslimana je doselila nakon kraćeg ili dužeg boravka u inozemstvu (Austrija, Njemačka) ili razvijenijim dijelovima Jugoslavije (Slovenija). Na kordunsko

područje doseljavali su Muslimani iz mnogobrojnih obitelji koji se nakon rada u inozemstvu često nisu imali gdje vratiti u svoja rodna sela koja su zbog brojnosti obitelji bila prenaseljena. Stoga su u srpskim i hrvatskim selima na slunjskom, vojničkom i vrgomošćanskom području, koja su se nalazila tik uz među Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kupovali od starosjedilačkog, dobno starog stanovništva kuće. Tako su bili blizu svojih rodnih naselja, a uvjeti za život su bili povoljniji negoli u susjednoj Bosni. Jedan dio njih ostajao je i prijavljen u Bosni i Hercegovini. Razvijenost kordunskog prostora bila je, iako vrlo slaba u hrvatskim razmjerima, bolja negoli razvijenost kladaškog i cazinskog teritorija koje je do kraja sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća slovalo kao gospodarski najnerazvijeniji dio Bosne i Hercegovine. Razlozi nerazvijenosti Cazinske krajine sasvim sigurno leže i u proskripcijama koje su uslijedile nakon Cazinske bune 1950. godine čiji je centar bio upravo na teritoriji cazinske i kladaške komune. Stoga su mladi ljudi iz posebno mnogobrojnih obitelji na ovom teritoriju odlazili prvo na rad u inozemstvo, a kasnije se nisu vraćali u svoja rodna sela, već su živjeli ili nadomak svojih sela, ali u Hrvatskoj, ili na relaciji inozemstvo-Kordun-rodna naselja u Cazinskoj krajini. Kazivač H. iz Katinovca se prisjeća da je u Katinovcu kupio zemlju 1972. godine od lokalnog Srbina, a da je prije toga radio u Sloveniji i u Austriji. Budući da je imao petero djece nije se mogao vratiti u očevu kuću gdje su živjela njegova dva mlađa brata. Stoga je nadomak Male Kladaše, u Katinovcu, u općini Vrginmost, kupio kuću i tu se naselio sa ženom i djecom. I M. iz Svinice Krstinjske doselio je iz Bosne 1974. godine. Prije toga je radio u Sloveniji gdje je uspio zaraditi za kuću, a budući da u rodnom Šumatcu nedaleko Velike Kladaše nije mogao sagraditi kuću jer je imao sedmero braće koji su svi polagali pravo na rodnu kuću, odlučio je podignuti objekt u susjednoj Hrvatskoj uz hrvatsko-bosansku granicu (koja je tada, dakako, bila samo granica općina). A. iz Bogovolje tvrdi da je zemlja u Hrvatskoj bila plodnija i bolja da su ljudi iz toga razloga doseljavali u Hrvatsku.

Logične migracije iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku u vrijeme postojanja zajedničke države Jugoslavije nisu ničim bile sprečavane, a stanovništvo (kako muslimansko, tako i hrvatsko i srpsko) selilo je iz nepovoljnijih uvjeta u uvjete koji su bili povoljniji. Tako su Srbi sa Korduna nakon prodaje svoje imovine Muslimanima selili u Srbiju ili u Vojvodinu, a Hrvati na primjer u okolicu Bjelovara ili u Slavoniju.

Međunacionalni odnosi nakon doseljavanja

Odnosi u Sisku

Riječ suživot je bila neprimjerena za odnose koji su se razvijali unutar radničkog naselja Caprag. Radilo se o pravom zajedničkom životu koji je rezultirao brojnim nacionalno i vjerski mješovitim brakovima. Posebno su se dobro uklapala djeca koja su bili po rođenju Sisčani. Zadržavali su svoju kulturu, ali su ujedno bili

dio sisačkog gradskog miljea, odnosno radničkog industrijskog naselja na periferiji grada. Dakako, bilo je i onih koji su se u vrijeme socijalizma skrivali i smatrali da je njihova vjerska pripadnost nepoželjna u Sisku. Ono što je tipično jest da su Bosanci bili lako prepoznatljivi po svojem rječniku. Za razliku od mještana susjedne Banije i posavskih sela ljudi iz Bosne i Hercegovine bili su prepoznatljiviji i po svojim imenima i prezimenima. Sve je ipak, ponajviše ovisilo o tome u kakvom se društvu pojedinac kretao.

Z. se prisjeća da je područje Capraga bilo iznimno „multinacionalno“. „Ovdje su živjeli Muslimani, Albanci i Srbi. U samom naselju zbog toga nije bilo međunacionalnih trzavica. Neki su odlazili po skrivečki u džamiju. Treba kazati da su stariji uglavnom bili navikli na našu kulturu i da nije bilo problema.“

A. govori kako u vrijeme socijalističke Jugoslavije nije primjećivao neke podjele. „Znali su nas pojedinci ismijavati zbog našeg rječnika, ali u našem su naselju bili sve sami doseljenici. Bilo ih je iz Like, iz Bosne i iz Slavonije.“

H. se prisjeća da je u naselju bilo svih nacija i vjeroispovijesti. „Bilo nas je Albanaca, Bošnjaka, Srba i Hrvata. Radio sam u Željezari i nisam osjećao nikakve probleme. Sve je ovisilo u kakvom si se društvu kretao. Bio sam sa školovanom rajom. Bolje s njima nego s nepismenima. Društvo je bilo višenacionalno. Kum mi je bio Srbin, a ja sam bio kum Hrvat.“

A. se prisjeća da su nakon njegova dolaska u Sisak 1977. godine međunacionalni odnosi u gradu bili „najnormalniji“. „Odrastao sam u takvoj sredini i odgajan sam u takvoj obitelji gdje se nije gledalo na vjerske i nacionalne razlike. Sve smo zajedno slavili, a Sisak je bio multikulturalna sredina. U Capragu nismo živjeli suživot, u Capragu smo imali normalan život svi zajedno.“

Međutim, naseljavanje stanovnika islamske vjeroispovijesti izvan radničkog naselja u Capragu ponekad je izazivalo probleme. Z. koji je rođen u Sisku se prisjeća da je njegov otac u Sisak pristigao 1951/1952. godine iz Bužima u Cazinskoj krajini. U tom je periodu, prema kazivanju Z. bilo »mnogo Muslimana koji su željeli doći u Sisak, a u Sisku je postojala velika potreba za fizičkom radnom snagom. Već je jedna grupa Muslimana radila tu, pa su povlačili jedni druge. Tata je bio isprva u radničkim barakama, a onda je prodao imanje u Bosni i Hercegovini i kupio kuću u Topolovcu (selu pokraj Siska). Kako je bio jedini Musliman u tome kraju razbijali su mu prozore. Govorili su: 'Neće Turčin tu živjeti.' Pokušao je otići u Italiju, ali mu nije uspjelo. Preselio se u tzv. Koreju (dio sisačkog naselja Caprag gdje su živjeli Muslimani i ostali radnici u Željezari, op.a). Tamo nije bilo problema.« Iz ovoga je iskaza vidljivo da su radnici u Željezari koji su se doselili u Sisak ipak uglavnom živjeli getoizirani u Capragu, a da nije bilo moguće ili da je bilo vrlo teško živjeti u gradskoj okolici gdje Muslimana uopće nije bilo.

Ono što je činjenica jest da su svi u naselju koje je bilo izrazito multietničko do posljednjeg rata živjeli zajedno, bez ikakvih podjela, bez ikakvih međusobnih nacionalnih sukoba te da su svi zajedno dijelili zajedničku radničku sudbinu. Oni su predstavljali sloj industrijskih radnika i njihovih obitelji i bili su međusobno

bliži bez obzira na nacionalnu pripadnost od Hrvata koji su živjeli kao zaposlenici Željezare u naselju i Hrvata koji su živjeli u centru Siska. Jedan dio Muslimana došao je iz takvih sredina gdje su živjeli zajedno sa Srbima ili Hrvatima (npr. bosanskokrupsko ili kostajničko područje) pa im multietnička sredina nije bila nešto što nisu poznavali, odnosno nešto što nisu mogli prihvatiti. Bilo je dakako i onih koji su se zbog kojekakvih razloga sramili svojega podrijetla ili vjerske pripadnosti, pa su to skrivali i nisu držali do muslimanskih običaja. Štoviše, čini se da tadašnje generacije radnika nisu bili praktični vjernici budući da je takav ambijent proklamirala i državna vlast, a do 1967. godine nije ni postojao međžlis u Sisku gdje bi vjernici dolazili.

Odnosi na Kordunu

Za razliku od Siska koji se nije nalazio tik uz bosansko-hrvatsku granicu, Kordun je bio zona koja je stoljećima bila granica između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije (kasnije Austro-Ugarske Monarhije). Granični pojas oduvijek je značio ratnu zonu gdje su pravoslavni Srbi i rimokatolički Hrvati ratovali s Turcima. Gusto naseljeno muslimansko stanovništvo upravo u zoni Velike Kladuše, Bosanske Krupe i Cazina imalo je funkciju čuvati granicu od mogućih upada austrijske vojske. Sve do 1878. godine, odnosno do okupacije Bosne i Hercegovine postojala je mogućnost sukoba na granici, a Vojna krajina unutar koje se nalazio i Kordun funkcionirala je sve do 1881. godine. U zajedničkoj memoriji lokalnog srpskog i hrvatskog stanovništva u selima uz granicu s Bosnom i Hercegovinom na Kordunu bilo je živo sjećanje na sukobe koji su se u 19. stoljeću odvijali između jednih i drugih, a običaj posjedovanja naoružanja bio je vrlo raširen s obje strane granice. U socijalističkoj Jugoslaviji, nakon iskustva Drugog svjetskog rata, kada je pravoslavno stanovništvo Korduna stradavalo i od lokalnih ustaša (među kojima je bilo i rimokatolika i muslimana), naseljavanje muslimanskog stanovništva uz granicu, u selima u kojima su uglavnom Srbi, a u ponekima i Hrvati imali većinu, nije bilo uvijek dobrodošlo. Zbog bratstva i jedinstva koje je bilo proklamirano državnom politikom veća opiranja tome naseljavanju nisu bila moguća, a činjenica da je starosjedilačko srpsko i hrvatsko stanovništvo selilo u plodnije zone Hrvatske i Srbije, olakšavalo je doseljavanje muslimanskog stanovništva. Činjenica je da su svi stanovnici Korduna dobro znali tko je tko po vjeroispovijesti i po nacionalnosti te da su usprkos bratstvu i jedinstvu vjersko i nacionalno mješoviti brakovi bili iznimno rijetki. M. iz Gejkovca se prisjeća da je oružje bilo prisutno gotovo u svakoj kući i u vrijeme socijalizma. Srbi su oružje koristili kako bi zaplašili lokalno novonaseljeno muslimansko stanovništvo, a nije bilo rijetko da su pojedinci pjevali i uvredljive pjesme kako bi se Muslimani osjećali nedobrodošli. Zato da bi se obranili od neljubaznih susjeda Muslimani su dovodili u kuće svoje rođake iz Bosne, pa su Srbi osjećali strah zbog brojnosti Muslimana. H. iz Katinovca se prisjeća da su mu Srbi priječili da dođe do svoje kuće preko

zemljišta koje je pripadalo Srbinu. Jedan od oblika zastrašivanja bio je i prijetnja pištoljima. Pištolje su imali i jedni i drugi kada su se obračunavali, pa je nerijetko dolazilo i do pucnjave. Zato da se Muslimani ne bi naselili Srbi su im razbijali ciglu koju su pripremali za gradnju kuća. Obično je taj animozitet naspram Muslimana trajao kratko vrijeme nakon doseljavanja, a potom je splašnjavao. Čini se da ni sa susjedima Hrvatima nije bilo mnogo bolje. H. iz Lipovca kod Slunja se prisjeća da su Hrvati također pokazivali netrpeljivost prema Muslimanima, ili kako su ih zvali „Turcima“.

Osnivanje džemata u Sisku i na Kordunu

Osnivanje džemata u Sisku i u kordunskim naseljima Maljevac i Bogovolja značili su početak organizacije Muslimana na području Banije i Korduna. Sisački džemat je osnovan znatno ranije od džemata u Bogovolji i Maljevcu zbog brojnije i bolje organizirane te manje raspršene muslimanske zajednice kao i zbog činjenice što se Sisak nalazio podalje od granice Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pa je bilo nešto rjeđe pripadanje vjernika džematima u Bosni i Hercegovini. Naime, kordunski muslimani su mogli svakodnevno prelaziti iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu i ondje obavljati svoje vjerske potrebe, dok u Sisku, koji se nalazi oko 40 kilometara od granice, takvi svakodnevni kontakti s Bosnom i Hercegovinom nisu bili mogući.

Osnivanje džemata u Sisku

Džemat u Sisku je osnovan 17. rujna 1967. godine. Pisani dokument o osnivanju džemata toga datuma ne postoji, ali se o tome pouzdano zna iz kazivanja svjedoka te iz kasnijih dokumenata u kojima se spominje taj datum. Prvi oblici zajedničkih vjerskih okupljanja i aktivnosti bili su u mjesecu Ramazana po kućama muslimanskih obitelji gdje su se klanjale teravije (teravijah-namaz) uz predvođenje nekog od ramazanskih imama koji bi za tu prigodu bio poslan u Sisak iz Bosne ili iz Zagreba. Sisak u prvo vrijeme nije imao stalnoga imama što je otežavalo organiziranje vjerskog života. Već 1969. godine vidljivo je iz dokumentacije sačuvane u Medžlisu islamske zajednice Sisak da sisački muslimani prikupljaju novac za izdržavanje stalnog imama te za izgradnju vjerskog objekta (džamije). Da su muslimani odmah nakon osnutka Odbora Islamske zajednice Sisak razmišljali o gradnji džamije najbolje svjedoči dopis tadašnjeg predsjednika Odbora IZ-e Sisak Huse Hajdarevića od 5. kolovoza 1969. godine upućenog Starješinstvu islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini u kojem se navodi sljedeće: „Mi smo u više navrata pokušavali putem Općine Sisak doći do lokacije za gradnju potrebne nam džamije i ostalih potrebnih prostorija potrebnih nam, kako bi mogao naš odbor razvijati vjerski život u ovom kraju. Lokaciju do danas još nismo dobili navodno radi izmjene urbanističkog plana grada Siska. Bojeći se da ne zamre naš rad i ideja

o izgradnji džamije u Sisku mi smo odlučili da kupnjom jedne obiteljske kuće novogradnje na veoma povoljnom mjestu riješimo to pitanje.“⁹

U dopisu se traži posudba od dva milijuna dinara za kupnju obiteljske kuće za potrebe Odbora Islamske zajednice koja stoji sedam milijuna dinara.¹⁰ Džematlije iz Siska pišu u Kuvajt i Saudijsku Arabiju 1973. godine tražeći pomoć za gradnju vjerskog objekta te u pozivu za pomoć u gradnji pišu da „u Sisku živi 5.000 Muslimana, a da na području Korduna i Banije živi oko 10.000“ njih. Autor dopisa Zufer Bužinkić, ujedno i tadašnji predsjednik Odbora Islamske zajednice u Sisku, jasno piše da muslimani Siska nemaju novaca budući da se radi „o radnicima koji sav zarađeni novac šalju obiteljima u Bosnu“. „Značenje džamije za sisačke muslimane je ogromno. Ona bi bila ne samo središte vjerskog života, već bi poslužila i za vjersku edukaciju djece kao i druge vjerske aktivnosti. Džamija na području gdje su muslimani u manjini je daleko važnija nego u krajevima gdje oni žive u većim skupovima, a gdje su naši preci ostavili džamije. Ovdašnjih džematlija je malo, a imaju i obavezu da plaćaju doprinos za održavanje i rad Odbora IZ.“¹¹ Ubrzo nakon toga su muslimani Siska uspjeli osigurati prostoriju u Petrinjskoj 27 za obavljanje vjerskih obreda, ali je prostorija bila veličine 4x5 metara tako da je u nju stalo vrlo malo vjernika. Sisački muslimani su 1973. godine dobili svojeg prvog imama Davuda efendiju Kojića koji je na toj funkciji ostao nešto više od godine dana (do lipnja 1974. godine).¹² Na džumu je u njegovo vrijeme dolazilo svega desetero ljudi čime je imam bio posebno nezadovoljan, a stanovao je kod predsjednika Odbora Islamske zajednice Sisak Zufera Bužinkića.¹³ U vrijeme prvoga imama muslimani Siska kupili su kuću u Petrinjskoj 80 gdje je vjerski prostor bio znatno veći od onoga u Petrinjskoj 27. Kuća u Petrinjskoj ulici 80 kupljena je za 17 milijuna dinara uz uplatu od 5 milijuna, a preostalih 12 milijuna je trebalo biti isplaćeno do 1. travnja 1974. godine.¹⁴ Zbog nemogućnosti i nedostatka potrebnog novca, pristupa se akciji prikupljanja dobrovoljnih priloga kako bi se isplatio ostatak duga za kupljenu kuću, a dirljivo i senzibilno pismo Odbora IZ-e Sisak od 8. listopada 1973. godine upućeno svim odborima Islamske zajednice širom Jugoslavije govori o nostalgiji i želji za džamijom koju su mnogi ostavili u svojim rodnim krajevima.

Tako se na početku tog pisma navodi kako mnogi uživaju u blagodati prekrasne džamije slušajući gromki glas mujezina dok bi to isto željeli i muslimani Siska koji nemaju niti džamije niti mesdžida; »Naša islamska omladina u Sisku, tj. naši sinovi i kćeri naprosto ‘lutaju’ tražeći utjehu po birtijama i barovima

9 Arhiv Džemata Sisak, *Pismo Starješinstvu Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini za posudbu-zajam u kupovini kuće za mesdžid*.

10 Arhiv Džemata Sisak, *Pismo Starješinstvu Islamske zajednice u Sarajevu za potporu u kupovini objekta za džamiju*.

11 Arhiv Džemata Sisak, *Molba za pomoć radi gradnje džamije*, 19/1973.,

12 Arhiv Džemata Sisak, *Rješenje Starješinstva IZ-e u SR BiH*, br. 2100/1973.

13 Arhiv Džemata Sisak, *Zapisnik Odbora Islamske zajednice Siska*, od 1. svibnja 1973.

14 Arhiv Džemata Sisak, *Sakupljanje dobrovoljnih priloga za isplatu mesdžida u Sisku, pismo upućeno Vrhovnom islamskom starješinstvu u Sarajevu* 1. studenog 1973.

... Nije nam bilo svejedno kad smo odlazili iz svojih rodnih krajeva ostavljajući za sobom džamije sa vitkim munarama, a znajući da dolazimo u mjesto u kome nema džamije ni mesdžida ... Mi nismo mogli više izdržati ovako te smo odlučili da kupimo mesdžid i dali smo nekoliko milijuna kapare iako znamo da mi nismo u stanju da isplatimo toliku sumu novca.«¹⁵ Općinske vlasti iz Siska zabranile su izvršavanje vjerskih obreda u toj kući te je ona poslužila imamu kao stan te za uredske prostorije. Potom je Islamska zajednica u Sisku kupila zemljište nasuprot Petrinjskoj 80 te su odlučili da ondje sagrade mesdžid i imamski stan.¹⁶ Međutim, i za tu opciju je islamska zajednica dobila odbijenicu s obrazloženjem kako je u tijeku izrada Urbanističkog plana grada Siska u koji se gradnja objekta za vjerske potrebe u tome dijelu grada nikako ne uklapa.¹⁷ Nakon toga su sisački muslimani tražili Vrhovno islamsko starješinstvo da kao najviši organ pošalje zahtjev Komisiji za vjerska pitanja kotara Sisak i na taj način utječe na pozitivno rješavanje molbe.¹⁸ Nakon Davuda efendije Kojića na čelo džemata Sisak dolazi drugi imam Arif efendija Bajrić koji je u Sisku ostao između 1974. i 1976. godine. U njegovo je vrijeme džemat brojio 232 člana¹⁹, a vjerska obuka (za djecu) se obavljala na tri lokacije u Sisku te joj je prisustvovalo oko 30 polaznika.²⁰ O stanju svijesti lokalnih muslimana piše tadašnji predsjednik Odbora Islamske zajednice Sisak Huso Hajdarević: „Inače, ako je riječ o vjeri u Sisku vlada onakvo stanje kakvo je bilo prije Muhammeda a.s....i krajnje je vrijeme kada treba nešto ozbiljnije poduzeti, bar pokušati islamizirati ovo ovdje naseljeno muslimansko stanovništvo, jer dosada na tom planu nije ništa urađeno niti se radilo, probuditi ih i uključiti u IZ, kako bi se vratili pravom kur'anskom putu.“²¹ Između 1976. i 1978. godine na čelu Islamske zajednice u Sisku je Fehim efendija Halilović, a nakon njega Ishak efendija Alešević.

Vidljivo je da je u to vrijeme broj aktivnih članova Islamske zajednice rastao. Tako ih je, prema izvještaju iz 1979. godine godine bilo 306 na području džemata Sisak. Zanimljivo je da su kao razlog članstva u Islamskoj zajednici njih 245 te godine izjavili da im se nakon smrti klanja dženaza. Međutim, kako naglašava Odbor Islamske zajednice Sisak, među 306 članova nema niti jednog intelektualca te „90 % njih ne poznaje ni najosnovnije principe islama. Svi su najobičniji radnici. Dok jedne učlanjujemo, drugi nam opet istupaju iz članstva.“ Razlog tome su očito bile česte migracije iz Siska. Naime, jedan dio radnika u

15 Arhiv Džemata Sisak, *Svim odborima Islamske zajednice širom Jugoslavije*, od 8. listopada 1973.

16 Arhiv Džemata Sisak, *Zahtjev za izgradnju Mesdžida u Sisku*, od 15. listopada 1974.

17 Arhive Džemata Sisak, *Odgovor Općinskog odbora za komunalne poslove i izgradnju na dopis Odbora IZ-e o gradnji mesdžida i imamskog stana*, od 2. prosinca 1974.

18 Arhiv Džemata Sisak, *Molba Vrhovnom islamskom starješinstvu za slanje dopisa Komsiji za vjerska pitanja Kotara Sisak*, br. 32/75, od 11. veljače 1975.

19 Arhiv Džemata Sisak, *Izviješće o održanoj 4. godišnjoj skupštini i prijedlogu novih članova za Odbora IZ-e Sisak*, br. 45/76, od 10. studenog 1976.

20 Arhiv Džemata Sisak, *Izviještaj o radu Odbora IZ za 1976. godine*, br. 58/77, od 16. ožujka 1977.

21 Arhiv Džemata Sisak, *Apel za novčanu pomoć svim pripadnicima Islamske zajednice u Sisku*, 68/1977.

Željezari je odlazio dalje u Sloveniju ili u inozemstvo, a drugi, koji su imali kod kuće u Bosni članove svoje obitelji, ostajali su ondje članovima Islamske zajednice. Odbor također ističe da se brojni muslimani usavršavaju i dobivaju bolje plaćene poslove, ali da im pri tome smeta činjenica ukoliko su članovi Islamske zajednice ili ukoliko posjećuju džume. Kada naglo istupaju iz Islamske zajednice Odbor dobiva najčešće isprike kako „moraju čuvati svoj posao“. Zanimljivo je što Odbor piše o takvima koji se boje odlaziti u džamiju zbog političkih razloga: „Ako i dođe u džamiju često puta takav džematlija djeluje strašljivo i oprezno. Samo se okreće i gleda ko će ga sve vidjeti. Kasnije ga duži period nema u džamiji. Primjera radi pomenut ćemo dojučerašnje srednoškolce polaznike vjerske pouke. Bili su izvrsni muslimani i volili su džamiju. Međutim, kako se koji zaposlio tako ga više i nema. Kao da nikad o vjeri ništa nije ni čuo. Jedva je čekao da dobije posao i sad da se čuje da ide u džamiju. To bi bio najveći povod za čisto ismijavanje i javno maltretiranje.“²²

Godine 1982. u Sisak iz Velike Kladuše stiže kao imam Fuad efendija Karaga. Efendija Karaga je ostao na položaju sisačkog imama do 2003. i nakon odlaska u mirovinu nastavio je pomagati novom imamu Alemu efendiji Crnkiću. Efendija Karaga se u Sisku susreo s velikim izazovima: nije bilo adekvatnog prostora za vjerska okupljanja, na džume je dolazilo iznimno malo ljudi te je općenito vladala velika nezainteresiranost za vjeru. O tome je pisao u jednom izvještaju osamdesetih godina i Šerif Duraković, tadašnji predsjednik Odbora islamske zajednice Sisak koji zaključuje kako „mnogi članovi (Islamske zajednice, op.a) pokušavaju sakriti svoj identitet, bježe od samog sebe. Sve se to manifestuje od nadijevanja imena modernog, pa do oblačenja crnine u vrijeme žalosti. Istini za volju treba znati da su mnogi ti ljudi došli od kuće kako se kaže trbuhom za kruhom i da ni od kuće nisu donijeli neko naročito islamsko obrazovanje, što im je omogućilo lakše poistovjećivanje sa drugima.“²³ Efendija Karaga je po dolasku u Sisak otvorio više vjerskih punktova u Capragu i Mošćenici kako bi mogao omogućiti svojim džematlijama vjersku pouku.²⁴ Broj upisanih na vjeronauk se u 1983/1984. godine popeo na 58, dok ih je 46 redovito polazilo vjeronauk. Godine 1985. Zufer Bužinkić ističe da je mali odaziv na džumu iz razloga što većina džematlija „rade u prvoj smjeni, pa nisu u mogućnosti doći na vjerski obred petkom“.²⁵ U to vrijeme pojavio se i problem pokapanja muslimana na lokalnom sisačkom groblju Viktorovac, te problem premalog prostora u kojem su se odvijali vjerski obredi.

U 1990. godini vidljivo je da je prosječan broj džematlija na džumama iznosio između 25 i 30, a na bajramima između 50 i 60. Broj upisanih dječaka

22 Arhiv Džemata Sisak, *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice Sisak za 1979. godinu*, 17/1980.

23 Arhiv Džemata Sisak, *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice Sisak za 1982. godinu*, 3/1983.

24 Arhiv Džemata Sisak, *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice Sisak za 1982. godinu*, 3/1983.

25 Arhiv Džemata Sisak, *Izvještaj Odbora Islamske zajednice Sisak Starješinstvu Islamske zajednice u Sarajevu za 1985. godinu*, 2/1986.

na vjeronauk u toj godini je iznosio 17, a djevojčica 18.²⁶ Između 1991. i 1995. godine džemat Sisak nalazio se na prvoj liniji, a brojni Muslimani branili su Hrvatsku te ih je 17 s područja grada Siska i Sisačko-moslavačke županije položilo život. U vrijeme rata 1992. godine u Sisku je osnovan i Merhamet²⁷ koji je pomagao izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine. U vrijeme rata u Sisku su bili smješteni brojni izbjeglice iz Bosne i Hercegovine te je efendija Karaga brinuo o oko 3.000 vjernika. Nakon rata pokrenuto je ponovno pitanje gradnje džamije, odnosno Islamskog centra. 3. listopada 2003. godine, stari imam Fuad efendija Karaga, prepustio je dužnost mladome imam Alemu efendiji Crnkiću, Sisčaninu, svom učeniku.²⁸ Efendija Crnkić je uspio povećati broj polaznika vjeronauka te je uveo islamski vjeronauk i u srednje škole. Crnkić je pokrenuo niz aktivnosti – od Bajrama na sisačkoj šetnici do manifestacije Poslanik u mom srcu i Hidžretske Nove Godine. Također je pokrenuo i aktivnosti vezane za posjete babinjačama muslimankama u sisačkoj bolnici i tečaje islama za odrasle. Osim toga, u vrijeme njegova mandata organizirano je Vijeće žena medžlisa islamske zajednice Sisak Nahla te je pojačana aktivnost Omladinskog kluba. Ipak, najvažnija aktivnost bila je dobivanje građevinske dozvole i početak gradnje Islamskog kulturnog centra u Sisku. Gradilište je nakon mnogih peripetija otvoreno 25. svibnja 2017. godine, a radovi na izgradnji Islamskog kulturnog centra su i danas u tijeku.

Džemati na Kordunu (Bogovolja i Maljevac)

Ideja o osnivanju džemata na području Maljevca javila se 3. srpnja 1990. godine kada su u zagrebačkoj džamiji džematlije Mehmed Šemić i Husein Rizvanović iz područja Gejkovca tražili muftiju Ševka Omerbašića pomoć oko osnivanja džemata i formiranja mezarja.²⁹ Navodno je Muslimanima općine Vojnić načelnik općine još tada bio obećao mjesto za groblje. Nedugo potom, 23. ožujka 1991. godine, održan je u Širokoj Rijeci, u kući Hašima Šakinovića, sastanak na kojem je bilo 37 Muslimana iz okolice (iz Mracelja, Široke Rijeke, Svinice, Gejkovca, ali i iz obližnjih sela u Bosni i Hercegovini) i na kojem je dogovarano osnivanje džemata i mezarja na području općine Vojnić.³⁰ Na sastanku su bili prisutni i Abdullah ef. Sreberniković, Šemso Tanković i Ahmed Ikanović

26 Arhiv Džemata Sisak, *Izvištaj o radu Odbora Islamske zajednice u Sisku za 1990. godinu*, 2/1991.

27 Uz Merhamet danas na području Siska i Sisačko-moslavačke županije djeluju i ove bošnjačke udruge: To su Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Sisačko-moslavačke županije, Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Siska, Kulturno-umjetničko društvo Nur, Udruga Bošnjaka branitelja Republike Hrvatske – Ogranak Sisačko-moslavačke županije, Stranka demokratske akcije Republike Hrvatske – Ogranak Sisak, Bošnjačka stranka Hrvatske i Bošnjačka nacionalna zajednica Grada Siska i Sisačko-moslavačke županije.

28 Arhiv Džemata Sisak, *Zapisnik pete (vanredne) sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Sisak* održane 5. listopada 2003. godine.

29 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1.

30 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, *bilježnica Ahmeda Ikanovića*.

iz Zagreba.³¹ Međutim, ratne okolnosti su prekinule dalje formiranje džemata. U vrijeme posljednjeg rata najveći broj kordunskih muslimana nalazio se u Bosni i Hercegovini, na kladuškom i cazinskom području, a jedan dio se nalazio i na teritoriju pod kontrolom hrvatskih snaga. Vrlo mali broj Muslimana nalazio se na području Republike srpske krajine. Tek nakon rata, 1998. godine, klanjane su prve džume na području Maljevca. Dana 1. lipnja 1998. godine na područje Korduna došao je Azim ef. Durmić koji je u ime Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj pristupio formiranju džemata.³² Azim efendija Durmić održao je tako sastanak 10. srpnja 1998. godine i na sastanku objasnio koji su ciljevi Islamske zajednice na području Korduna. Kao jedan od osnovnih problema Islamske zajednice na ovom prostoru istaknut je nedostatak mezarja i prostora za obavljanje ostalih islamskih obaveza.³³ Džema'atski odbor u Maljevcu osnovan je u siječnju 1999. godine.³⁴ Nekoliko dana prije osnovan je i džema'atski odbor za Bogovolju.³⁵ O tome svjedoči dokument od 1. travnja 1999. godine kada je predsjednik Mešihata muftija Ševko Omerbašić donio rješenje o imenovanju džematskih odbora za Maljevac i Bogovolju.³⁶ U međuvremenu (između srpnja 1998. i siječnja 1999) organizirana je vjerska poduka u Maljevcu, Bogovolji i Gejkovcu.³⁷ U veljači 1999. godine kupljena je kuća u Maljevcu za potrebe džematskog odbora po cijeni od 25000 maraka.³⁸ Predsjednik džematskog odbora u Bogovolji Ibrahim Hozanović tražio je u veljači 1999. godine od Mešihata Islamske zajednice u Zagrebu financiranje gradnje mesdžida u Bogovolji.³⁹ Već 2000. godine Mešihat je tražio dozvolu za gradnju džamije na području sela Bogovolja nakon što je Džemila Durmić darovala zemljište Islamskoj zajednici u Hrvatskoj. Međutim, kao što je vidljivo iz dokumenata, dozvolu za gradnju, koja je trebala stići iz Ureda za prostorno uređenje, stambeno komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša, Ispostava Slunj, Islamska zajednica u Hrvatskoj nije dobila na vrijeme.⁴⁰ Osim toga, Hrvatska elektroprivreda tražila je oko 100.000 njemačkih maraka za uvođenje struje.⁴¹

Kamen temeljac džamiji postavljen je tek 3. rujna 2005. godine, a džamija je završena u studenom 2007. godine, dok je minaret završen tek 2018. godine

31 *Haber*, glasilo džema'ata Maljevac, br. 2, god. I, studeni 2008, 3.

32 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 65/2000. Džemat Maljevac je 2010. godine brojio 278 članova. (Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, b.b.), dok je džema'at Bogovolja 2008. godine brojio 284 člana (Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, 1429/2008). U džemat Maljevac pripadaju sela Gejkovac, Svinica, Mracelj, Maljevac, Katinovac, Crni Potok, široka Rijeka i Donja Brusovača, a u džemat Bogovolja sela Bogovolja, Komesarac i Lipovac (Mašvina).

33 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, *bilježnica Ahmeda Ikanovića*, 477/98.

34 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 207/99.

35 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 208/99

36 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 207/99, 208/99.

37 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 45/99.

38 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 219/99.

39 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 129/99.

40 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 435/2000.

41 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 495/2001.

te je tada džamija u Bogovolji otvorena kao četvrta džamija u Hrvatskoj (nakon Gunje, Zagreba i Rijeke). Istovremeno je došlo i do intenziviranja u povezivanju s lokalnim vlastima. Mirjan Slavica, načelnik općine Vojnić, obećao je tada svaku pomoć islamskoj zajednici u općini Vojnić u pronalaženju zemljišta za mezar. U 2000. godini F. je poklonio svoju parcelu u Širokoj Rijeci gdje je formiran mezar. Međutim, tek je 2007. godine mezarje u Širokoj Rijeci ucrtano u prostorni plan općine Vojnić⁴², a 2018. godine, istoga dana kada je otvorena džamija u Bogovolji, stavljena je u funkciju i gasulhana (mrtvačnica) u Širokoj Rijeci. Iako se nastava islamskog vjeronauka odvijala i prije 2003. godine (od 1999. godine) u školama u Cetingradu i Topuskom, službeno su na mjesto mu'allime i mu'allima postavljeni Admir i Nejla Muhić⁴³ 1. rujna 2003. godine. (Admir Muhić je od 2001. godine službeno postavljen od strane Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj za vjeroučitelja u Cetingradu i Topuskom).⁴⁴ Na mjesto imama u Bogovolji službeno je postavljen Admir Muhić od 1. siječnja 2003. godine⁴⁵ Od dolaska Admira efendije Muhića u školu u Cetingrad relativno veliki broj učenika je pohađao islamski vjeronauk. Tako je 2002/2003. godine u školi u Cetingradu 73 učenika išlo na islamski vjeronauk, a u Topuskom 50 učenika. Od 2003/2004. godine otvorena je i Područna škola u Maljevcu (od 1. do 4. razreda) koju većinom pohađaju učenici muslimanske vjeroispovijesti⁴⁶, a od 2009. islamski vjeronauk je organiziran i u Osnovnoj školi u Vojniću.⁴⁷ Od ukupnog broja učenika u Osnovnoj školi Cetingrad (zajedno sa svim područnim školama) koji je iznosio 199 učenika u 2005. godini, njih 73 bili su Bošnjaci/Muslimani (55 u Cetingradu i 18 u Maljevcu)⁴⁸.

Evidentno je da su džemati u Maljevcu i u Bogovolji osnivani kasnije što zbog ratne situacije koja je na tome dijelu Korduna bila posebno komplicirana (zbog postojanja dvije separatističke tvorevine – Republike Srpske Krajine na Kordunu i Autonomne pokrajine Zapadna Bosna u kladuško-cazinskoj regiji, što zbog postepenog doseljavanja, muslimanskog stanovništva koje je imalo svakodnevni izravan dodir s Bosnom i Hercegovinom. Naime, iako su džematlije već 1991.

42 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, 463/2007.

43 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 524/2003.

44 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 463/2003.

45 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 523/2003. U Bogovolji je Admir efendija Muhić bio imam od 2003. Do 2007. kada su Admir efendija Muhić i Azim efendija Durmić zamijenili svoje pozicije. Durmić postaje imam u Bogovolji, a Muhić u Maljevcu. U pozadini tih promjena su unutarnji sukobi u džematu Maljevac. (Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, 103/2007). Danas je na čelu džemata Bogovolja Almir efendija Šabić, a na čelu džemata Maljevac Admir efendija Muhić koji je ujedno i glavni imam Medžlisa islamske zajednice Karlovac.

46 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 1, 788/2004.

47 Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, 112/2010.

48 U školskoj godini 2009/2010. godini u Cetingradu je 56 djece pohađalo islamski vjeronauk, u Maljevcu 12, u Topuskom 52, a u Vojniću 10. (Mešihat Islamske zajednice, fond Maljevac/Bogovolja, registrator 2, 112/2010). Dio podataka o džematima u Bogovolji i u Maljevcu objavljen je već u F. Škiljan, Bošnjaci/Muslimani na Kordunu 1991. i dvadeset godina kasnije – studija slučaja u: *Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata*, Novi Sad 2011, 120-158.

godine željeli osnovati džemat u Maljevcu, tako što nije bilo moguće budući da su ratne okolnosti prisilile muslimansko stanovništvo na odlazak s Korduna u zapadnu Bosnu. Osim toga, muslimansko-muslimanski rat u okolici Velike Kladaše i suradnja Fikreta Abdića sa vlastima Republike Srpske Krajine doveli su do opće nesigurnosti u čitavoj zoni. Prema iskazima kazivača vidljivo je da ni u ratu, kao ni prije rata, nije postojalo povjerenje između Muslimana i Srba te da su oni koji su ostali u svojim kućama na Kordunu prolazili kroz vrlo teško razdoblje. U selima općine Slunj kao što su Maljevac, Komesarac i Bogovolja gotovo nitko od Muslimana nije ostao tijekom perioda 1991-1995. godine. U selima uz granicu u općini Vojnić i Vrginmost ostali su pojedinci, ali o organiziranju džemata nije moglo biti govora. Stoga su džemati organizirani nakon rata, a postavljanje munare u Bogovolji uslijedilo je tek 20 godina od uspostave džemata.

Zaključak

Muslimani su na područje Siska i Korduna počeli stizati u većem broju tek šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. U Sisak su dolazili u najvećem broju iz zapadnobosanskih općina Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladaša, Prijedor, Bosanska Dubica, dok su na Kordun dolazili uglavnom iz područja Velike Kladaše i Cazina. Doseljavanje u urbani centar poput Siska u radničko naselje u Capragu bilo je posve drugačijeg karaktera od doseljavanja u ruralnu zonu između Crnog Potoka i Katinovca na sjeveru i Mašvine na jugu (više od 50 kilometara razdaljine). Sisački radnici podrijetlom iz zapadne Bosne dolazili su u Sisak zbog zaposlenja, dok su velikokladaški i cazinski Muslimani naseljavali Kordun uglavnom zbog prenapučenosti u zonama u kojima su živjeli. Životni ritam jednih i drugih uvelike se razlikovao. Metalurški radnici imali su stalna primanja, živjeli su u za njih posebno izgrađenim zgradama izmiješani s drugim radnicima došljacima koji su bili drugih vjeroispovijesti i nacionalnosti. Životni standard svih radnika u sisačkom Capragu bio je više-manje jednak, a usprkos vjerskim i nacionalnim razlikama djeca doseljenika ulazila su u nacionalno i vjersko mješovite brakove. Za razliku od njih kordunski Muslimani su živjeli u vrlo zatvorenim zajednicama koje su ostale vjerski i nacionalno homogene. Ova skupina, raspršena u desetak sela i zaselaka na udaljenosti i po nekoliko kilometara jedna od drugih, živjela je uglavnom od zemljoradnje i stočarstva, a pojedinci su radili u Sloveniji, Austriji i Njemačkoj dok su njihove obitelji živjele u kordunskim selima. Većina Muslimana koji su radili u inozemstvu su u određenom periodu uspjeli zaraditi dovoljno novaca da sagrađe kuće nedaleko svojih rodnih sela i da na taj način održavaju veze s prijateljima i rodbinom te da imaju mogućnost stvaranja vlastita gospodarstva. Budući da su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom ovi su Muslimani živjeli, prema vlastitom shvaćanju, na plodnijoj zemlji od zemlje u Cazinskoj krajini. Još je jedna velika razlika između sisačkih i kordunskih Muslimana. Kordunski Muslimani su

za posljednjeg rata (1991-1995) doživjeli egzodus, najčešće u svoja rodna mjesta u zapadnu Bosnu, doživjeli su mobilizacije u raznorazne vojske (od Armije Bosne i Hercegovine, preko 'babine' vojske, do vojske Republike Srpske Krajine i Hrvatske vojske). Neki od njih su uslijed okolnosti u kojima su se našli bili tijekom rata u više vojski, a oni koji su izbjegli ili koji su bili prognani 1991. godine zaticali su opljačkano, uništenu i spaljenu imovinu kada su se vratili nakon akcije Oluja 1995. godine. Za razliku od njih, Muslimani Siska i okolice vrlo su često bili hrvatski dobrovoljci i sudjelovali su u obrani kako svojih mjesta prebivanja (npr. Mošćenica) tako i drugih naselja na Baniji i u Hrvatskoj. Zbog svoje vjerske i nacionalne pripadnosti poneki od njih imali su problema i u Hrvatskoj vojsci, a mnogi nisu ostvarili svoja prava kao hrvatski branitelji u postratnom periodu. Kordunska zajednica se nakon rata povećala priljevom novih muslimana i visokim prirodnim priraštajem, dok je sisačka zajednica uglavnom brojčano stagnirala, a u posljednje vrijeme se donekle i smanjila zbog potpunog raspada sisačke željezare, odnosno odlaska mlađih osoba u inozemstvo na rad.

Summary

Muslims began to arrive in the area of Sisak and Kordun in a larger number only in the sixties of the twentieth century. Most of them came to Sisak from the West Bosnian municipalities of Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladusa, Prijedor, Bosanska Dubica, while they came to Kordun mainly from the areas of Velika Kladusa and Cazin. Displacement into an urban center like Sisak in a labor camp in Capraga was a completely different character since settling in the rural zone between the Black Stream and Katinovec in the north and the Masina in the south (more than 50 kilometers distance). Sisak-based workers from western Bosnia came to Sisak for employment, while the Greater Cold and Cazin Muslims settled in Kordun mainly due to overpopulation in the zones in which they lived. The life rhythms of each other differed greatly. Metallurgical workers had permanent incomes, lived in specially built buildings mixed with other workers to those who had other religions and nationalities. The standard of living for all the workers in Caprago was much more equal, and despite religious and national differences, immigrant children entered national and religious mixed marriages. In contrast, the Cordon Muslims lived in very closed communities that remained religious and nationally homogeneous. This group, scattered in ten villages and hamlets at a distance and several kilometers from each other, lived mainly from agriculture and livestock, and individuals worked in Slovenia, Austria and Germany while their families lived in Kordun villages. Most of the Muslims who worked abroad were able to earn enough money to build houses not far from their home villages in a given period and thus maintain ties with friends and relatives and have the opportunity to create their own economy. Being engaged in farming and livestock

farming, these Muslims lived, according to their own perception, in a fertile land from the land in the Cazin region. There is another big difference between Sisacki and Kordun Muslims. For the last war (1991-1995), the Kordun Muslims experienced an exodus, most often in their native places in western Bosnia, and they mobilized into various armies (from the Army of Bosnia and Herzegovina, through the 'grandmother' to the army of the Republic of Srpska Krajina and the Croatian Army). Some of them, due to circumstances in which they found themselves during the war in several armies, and those who escaped or were expelled in 1991 captured the stolen, destroyed and burnt property when they returned after Operation Storm in 1995. By contrast, the Muslims of Sisak and its surroundings were very often Croatian volunteers and participated in the defense of their places of residence (eg Mošćenica) and other settlements in Banija and Croatia. Due to their religious and national affiliation, some of them had problems in the Croatian Army, and many did not exercise their rights as Croatian defender in the post-war period. After the war, the Kordun community increased by influx of new Muslims and high natural increase, while the Sisak community largely stagnated, and has recently been somewhat reduced due to the complete collapse of Sisak Ironworks, or the departure of younger persons abroad to work.

UTJECAJ RATA U HRVATSKOJ NA ZBIVANJA U BOSANSKOJ KRAJINI 1991. GODINE

Apstrakt: *Autor u radu analizira utjecaj ratnih dešavanja u Hrvatskoj na nacionalne odnose u Bosanskoj krajini 1991. godine. Srpska autonomna oblast Krajina (kasnije Republika Srpska Krajina) u Hrvatskoj i Autonomna regija Krajina (ARK) u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine prve su, kao formalno-pravne nasljednice zajednica opština, formirane autonomne oblasti po etničkom principu u procesu disolucije Jugoslavije. Uska vojna i politička saradnja, pitanje mobilizacije stanovništva Bosanske krajine u Jugoslovensku narodnu armiju (JNA) kao i problem izbjegica znatno su utjecali na nacionalne odnose u ovome dijelu Bosne i Hercegovine.*

Ključne riječi: *Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Zajednica opštine Bosanska krajina (ZOBK), Autonomna regija Krajina (ARK), SDS, JNA, SAO Krajina, mobilizacija, izbjeglice.*

THE INFLUENCE OF WAR IN CROATIA TO EVENTS IN BOSANSKA KRAJINA DURING 1991.

Abstract: *The author analyzes the impact of war events in Croatia on national relations in the Bosnian Krajina in 1991. The Serbian autonomous region of Krajina (later the Republic of Srpska Krajina) in Croatia and the Autonomous Region of Krajina (ARK) in the northwestern part of Bosnia and Herzegovina were the first to form autonomous areas according to the ethnic principle in the process of the dissolution of Yugoslavia as formal-legal successors of the communities of municipalities. The narrow military and political cooperation, the issue of mobilizing the population of the Bosnian Krajina in the Yugoslav People's Army (JNA) and the problem of refugees, significantly influenced national relations in this part of Bosnia and Herzegovina.*

Key words: *Croatia, Bosnia and Herzegovina, Bosanska Krajina Municipality (ZOBK), Autonomous Region of Krajina (ARK), SDS, JNA, SAO Krajina, mobilization, refugees.*

Uvod

Različite koncepcije budućeg uređenja Jugoslavije, obilježili su političke prilike u ovoj državi nakon pada socijalizma. Slovenija i Hrvatska zalagale su se prvobitno za konfederalno uređenje Jugoslavije. Makedonija i Bosna i Hercegovina za federaciju, ali samo pod uslovom da u njoj ostanu Hrvatska i Slovenija. Srbija i Crna Gora zalagale su se za federaciju, a kao alternativa tome razmatrala se u političkim krugovima i opcija podjele republika po etničkom principu.¹ Nepronalazak kompromisnog rješenja uvest će Jugoslaviju u duboku političku krizu, a područja u kojima je etnička slika njenih dijelova izmiješana u sukobe vojnog karaktera. Jednostrano proglašenje „srpskih oblasti“, proglašenje nezavisnosti Hrvatske i agresija JNA na nju, direktnog su utjecala imale i na politička i vojna zbivanja u Bosanskoj krajini.

Samoproглаšenje „Krajina“ 1991. godine

Prijedlozi srbijanskog i crnogorskog predstavnika u Predsjedništvu Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) ohrabрили su političke predstavnike Srpske demokratske stranke (SDS) da, mimo Ustava SFRJ koji je još uvijek bio na snazi i prema kojem je proglašenje teritorija na etničkom principu i sa etničkim predznakom bilo protuzakonito, proglase *Srpsku autonomnu oblast (SAO) Krajinu* u Kninu 19. decembra 1990. godine. U sastav SAO Krajine ušle su sve one opštine koje su činile raniju Zajednicu opština Sjeverne Dalmacije i Like i u kojoj je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Teritorijalno kompaktno područje *SAO Krajine* činile su opštine Knin, Benkovac, Obrovac, Donji Lapac, Gračac i Titova Korenica.²

Po uzoru na *SAO Krajinu*, započet je proces proglašenja autonomnih oblasti i u Bosni i Hercegovini. Prvo proglašenje jedne takve tvorevine u Bosni i Hercegovini bilo je 29. aprila 1991. godine kada je obrazovana *Zajednica opština Bosanske krajine (ZOBK)* u čiji sastav ulaze opštine sjeverozapadne Bosne i u kojima je srpsko stanovništvo bilo većinsko: Banja Luka (sjedište *ZOBK*), Bosanska Gradiška, Čelinac, Laktaši, Prnjavor, Skender Vakuf, Srbac, Ključ, Bosanska Dubica, Bosanski Petrovac, Drvar, Mrkonjić Grad, Bosansko Grahovo, Glamoč, Kupres i Šipovo. Prema Statutu *ZOBK* i druge općine su imale pravo pristupiti ovoj zajednici.³ Za predsjednika, odnosno potpredsjednike skupštine imenovani su istaknuti kadrovi SDS BiH – Vojo Kuprešanin, Radoslav

1 Borisav Jović, *Posljednji dani SFRJ*, Autorovo izdanje, Beograd 1996, 208.

2 Robert J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992. – opšti kontekst, (Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis)*, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Den Haag 2002, 11. (dalje: R. J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske*).

3 International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), *Zajednica opština Bosanske Krajine, Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991.

Brđanin i Dragan Knežević. Cilj osnivanja *ZOBK* bio je, kako su navodili njeni funkcioneri, „da se ispravi zanemarivanje i diskriminacija općina Bosanske krajine u ekonomskom pogledu od strane bosanskohercegovačkih vlasti u Sarajevu“⁴ ne navodeći konkretne primjere zanemarivanja od strane Sarajeva, u kojem je, SDS u republičkoj vlasti ravnopravno participirala. *ZOBK* je imala pored skupštine kao zakonodavnog tijela i izvršno vijeće⁵ čime je izražen politički stav da se u ovom dijelu Bosne i Hercegovine neće uvažavati odluke republičke vlasti nego će politika ove stranke biti usmjerena ka jačanju regionalnih institucija.

Uprkos otvorenim negodovanjima i osudama zbog proglašenja *ZOBK*-a,⁶ osim upozorenja, izostalo je ozbiljnije suprotstavljanje politici SDS-u Bosne i Hercegovine. Razlog tome bio je u činjenici da je za zvaničnu reakciju republičkih vlasti bio potreban koncenzus sve tri političke stranke koje su činile vlast. SDS BiH, podrazumijeva se, ne bi odobrio upotrebu bilo kakvog mehanizma protivno politici koju je provodila u Bosanskoj krajini. Na kraju se sva politika borbe protiv djelovanja SDS-a BiH svodila na stranačke i pojedinačne reakcije.

Da su samoproglashene bile istrajne u vođenju svojih samostalnih politika govori nam i odluka o saradnji *SAO Krajine* i *ZOBK*-a u oblasti privrede, politike, kulture, prosvjete, obrazovanja, zdravstva, socijalnog rada i socijalne politike, saobraćaja i veza, informisanja, odbrane i dr. Ubrzo je proklamovan i pokušaj ujedinjenja ove dvije oblasti. Naime, u Bosanskom Grahovu 27. juna 1991. godine izdata je Deklaracija o ujedinjenju „dvije krajine“ u kojoj je naglašeno da je „ujedinjenje srpstva imperativ“.⁷ U Deklaraciji o ujedinjenju se zajednička administrativna jedinica spominje kao „Ujedinjena Krajina“ što ne isključuje mogućnost da je, prema zamislima potpisnika, teritorij pod tim nazivom trebao da čini jedan entitet u sastavu jedinstvene srpske države na jugoslovenskom području. Povodom vojnog zauzimanja dijelova Hrvatske i „regionalizacije“ Bosne i Hercegovine, urađen je elaborat o stvaranju „jedinstvenog krajiškog prostora“.⁸ Takva, kako je i nazivana „Ujedinjena Krajina“ (u čiji bi sastav pored Bosanske

4 ICTY, Predmet: br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, Den Haag, 31. septembar 2004, paragraf 165.

5 ICTY, Zajednica opština Bosanske Krajine, *Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991.

6 Alija Izetbegović na mitingu Stranke demokratske akcije (SDA) u Banjoj Luci održanog 21. aprila 1991. godine u osudi proglašenja *ZOBK*-a izjavljuje da neka opština u kojoj Srbi čine 51% stanovništva ne može biti srpska zbog onih 49% Bošnjaka i Hrvata. Pored Izetbegovića reagovali su i neki opozicioni političari. Za funkcionera SRSJ Milorada Dodika bilo je nedopustivo formiranje bilo kakvih oblasti jer njihovo formiranje nije podržano od strane republičke vlasti. Slično je reagovao i portparol SDP-a Igor Radojičić koji je ukazao da ovakvo djelovanje SDS BiH „povod za otvorene međunacionalne sukobe“. R. J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske*, 23.

7 ICTY, *Deklaracija o ujedinjenju Zajednice opština Bosanska Krajina i Srpske autonomne oblasti Krajina*, broj: 139/91-2, Knin, 27. juni 1991; Grupa autora, *Hronologija 1990-1995*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka 2002, 34, 35. (dalje: G. autora, *Hronologija 1990-1995*).

8 O elaboratu opširnije u: Nijazija Maslak, *Bosanska krajina kao 'konstitutivni činilac nove jugoslovenske' iz 1991. godine*, *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2011, 110-119. (dalje: N. Maslak, *Bosanska krajina*).

krajine ušle Kninska krajina, Lika, Kordun i Banija) obuhvatala bi geografski i etnički homogen prostor sa oko 28.000 km².⁹ Najistrajniji zagovarač ujedinjenja bio je Milan Babić predlažući da „Ujedinjena Krajina“ bude federalna jedinica u okviru jugoslovenske države.¹⁰ Ovakav elaborat bio je pokazatelj težnji srpskih političkih funkcionera iz obje „krajine“. Suštinski, on je nakon „Deklaracije u ujedinjenju“ trebao biti naredni korak čiji je krajnji cilj bio zaokruživanje srpskog nacionalnog područja. Međutim, najviše zbog protivljenja vrha SDS-a Bosne i Hercegovine u toku 1991. godine, dvije „krajine“ nisu ujedinjene u jednu administrativnu cjelinu. Razlog tome je strah da bi ujedinjenje moglo izazvati, po Srbe, negativnu reakciju Međunarodne zajednice. Srpska politika u narednom periodu bazirala se na jačanju saradnje samoproglašanih oblasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Po sličnom statutu, kao onome o osnivanju ZOBK, a kroz politiku „regionalizacije“ Bosne i Hercegovine, u Banjoj Luci je 16. septembra 1991. godine proglašena *Autonomna regija Krajina (ARK)* kao formalno-pravni nasljednik ZOBK. Ova regija se proglašava kao „neodvojivi dio federativne Jugoslavije“ koja neće dozvoliti nikakvo proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine.¹¹ Svrha postojanja ARK nije bila samo u činjenici slabljenja utjecaja republičke vlasti Bosne i Hercegovine nego i postepenog izražavanja separatističkih težnji,¹² što je na koncu dovelo i do toga da odluke vlasti Bosne i Hercegovine u ovome dijelu nisu imale nikakvog značaja.

Nakon prvobitnog zaokruživanja srpskog teritorija, cilj SDS-a bio je da ovoj samoproglašenoj regiji pripoji i dijelove općina u kojima srpski narod nije činio većinu. Jednostranim odlukama formirane su srpske skupštine opština, zatim su dijelovi opština sa srpskom većinom izdvajani formiranjem srpskih opština da bi potom te nove opštine donijele odluku o pripajanju ARK-u. Tako su ovoj regiji priključeni dijelovi opština Bosanska Krupa¹³ i Bihaća (naselje Ripač u južnom dijelu opštine). Ovaj dio opštine proglašen je srpskim zbog strateške važnosti teritorijalnog povezivanja ARK sa RSK željezničkim saobraćajem.¹⁴

S druge strane, SDS nije ni razmatrao mogućnost formiranja zasebnih opština u dijelovima istih u kojima Srbi nisu bili većina, a koje su bile u sastavu ARK. Primjer tome je pokušaj formiranja opštine Stari Grad-Banja Luka kada su Bošnjaci, koji su činili većinu u tom dijelu Banja Luke, pokrenuli inicijativu o proglašenju nove opštine.¹⁵ Dakle, iako bi Stari Grad-Banja Luka brojala oko

9 N. Maslak, *Bosanka krajina*, 117.

10 Nikica Barić, Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 40, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 68.

11 ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice Bosne i Hercegovine*, Banja Luka, 16. septembar 1992.

12 ICTY, Predmet: br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, paragraf 177.

13 ICTY, *Izvještaj o radu Skupštine opštine i Ratnog predsjedništva*, Krupa na Uni, april 1993.

14 ICTY, *Odluka o uključenju Srpske opštine Bihać u sastav Autonomne regije „Krajina“ sa sjedištem u Banja Luci*, broj: 2/91, Bihać, 28. decembar 1991.

15 ICTY, SDA Banjaluka, Glavni odbor, Banja Luka, septembar 1991; „Po ugledu na modernu evropsku komunu“, *Muslimanski glas*, br. 34, 13. decembar 1991, 11.

40.000 stanovnika što je više nego većina opština ARK-a, inicijativa nikada nije razmatrana.

Mobilizacija u JNA i incidenti u Bosanskoj krajini

Proglašenje nezavisnosti Hrvatske 25. juna, razlog je intenziviranja agresije JNA u drugoj polovini 1991. na ovu republiku. Počev od kraja aprila 1991. Dušan Smiljanić, načelnik bezbjednosti u 10. korpusu JNA u Zagrebu, stupio je u vezu sa vodećim ličnostima SDS u *SAO Krajini* i dostavio Srbima veliku količinu pješadijskog i artiljerijskog naoružanja iz skladišta JNA. Do kraja ljeta iste godine Teritorijalne odbrane (TO), policija i druge oružane formacije *SAO Krajine* bile su potčinjene JNA. Dakle, jedinicama *SAO Krajine* se komandovalo iz Beograda, a Bosanska krajina postala područje preko koje je transportovano naoružanje koje je iz Srbije poslano srpskim jedinicama u *SAO Krajinu* 1991.¹⁶ Ratna dejstva u Hrvatskoj odrazila su se na ekonomsku situaciju u Bosanskoj krajini. Mnoga preduzeća su prestala s radom zbog redukcije struje, raskidanja tradicionalnih privrednih veza s Hrvatskom i Slovenijom, te nestašice sirovina i rezervnih dijelova, što je sve bilo iznimno važno za funkcionisanje ekonomije. Posljedice navedenog je nestašica hrane, lijekova i benzina.¹⁷

Vrh JNA je preko Republičkog štaba TO Bosne i Hercegovine i organa opština u kojima je na vlasti bio SDS BiH provodio u Bosanskoj krajini masovnu mobilizaciju, kako u sastave JNA tako i cijelih jedinica TO pod komandom Okružnog štaba TO Banja Luka.¹⁸ Banjalučki korpus JNA od septembra 1991. ratovao je na tlu Hrvatske i to nadomak Novske, Pakraca, Lipika i Nove Gradiške.¹⁹ Na zapadnoslavonskom ratištu angažovane su bile, između ostalih, Peta kozarska brigada JNA (koja je regrutovala ljudstvo sa šireg područja Prijedora) i Druga pješadijska brigada JNA.²⁰

Uz mobilizaciju, odnos JNA prema situaciji u Bosanskoj krajini bio je vidljiv kada su srpske jedinice izazivale nasilje nad Bošnjacima i Hrvatima. Nedostatak reakcije i pasivnost, posebno kad su Srbi počinioci, dovele su do situacije da je ova vojska izgubila svoj legitimitet među nesrpskim stanovništvom. Tri Bošnjaka maltretirana su u Bosanskoj Krupi od desetak naoružanih osoba u uniformama *SAO Krajine*. U Prnjavoru je grupa okupljena oko Veljka Milankovića

16 ICTY, Predmet: br. IT-95-11, Pred pretresnim vijećem, *Tužilac protiv Milana Martića*, Presuda, Den Haag, 12. juni 2007, paragrafi 141, 142.

17 ICTY, Predmet: br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 53.

18 Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986 – 1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2013, 212.

19 Davor Marijan, Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991-1995), *Časopis za suvremenu povijest*, God. 36, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004, 215.

20 Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - analiza situacije*, Den Haag 2002, 20.

(komandanta jedinice *Vukovi s Vučjaka*²¹), nakon povratka sa obuke iz Knine, izazvala niz incidenta čije su mete bili Bošnjaci i Hrvati. U svojim postupcima imali su podršku vrha prnjavorskog SDS-a. Ista je stranka Srbima u Šipovu podijelila oružje. Navodi se da je riječ o 800 automatskih i poluautomatskih pušaka i 300.000 metaka.²² Primjer pasivnosti je i upad specijalnog bataljona *SAO Krajine* („Martićevaca“) u Drvar i dobrodošlica priređena od strane predsjednika općine, Dragana Kneževića.²³ Na taj način demonstrirali su nepriznavanje granice između „srpskih krajina“ i upozorili na namjeru ujedinjenja tog prostora u neku „novu Jugoslaviju“.²⁴

Svoje ratničko i nasilničko ponašanje rezervisti i pripadnici vojnih jedinica, počeli su već tada iskaljivati po nepravoslavnim bogomoljama. Na putnom pravcu Bosanska Gradiška – Banja Luka – Kotor-Varoš - Doboj, prve su napadnute katoličke crkve i džamije. U ljeto 1991. u više navrata je rafalima iz „kalašnjikova“ nagrđena i oštećena novopodignuta džamija u banjalučkom naselju Vrbanja. Već u augustu 1991. oštećena je i opljačkana katolička crkva u Gornjim Čivčijama, u općini Bos. Gradiška. Dvadesetak dana poslije izvršen je prvi napad na župnu katoličku crkvu u Bosanskom Aleksandrovcu, odnosno u Mahovljanima, obje u općini Laktaši. Osobito je bila velika šteta na crkvi u Maglajanima. Tokom jeseni iste godine više puta su napadnuti i oštećeni katolički vjerski objekti (crkve, samostani, župne kuće) u Bos. Aleksandrovcu, Novoj Topoli, Trnu i Čelincu. Velika šteta pričinjena je i na crkvi u Novoj Topoli (općina Bos. Gradiška) u koju su ispaljene dvije granate.²⁵

Početkom augusta 1991. oko Bosanskog Novog i Bosanske Dubice registrovana je pucnjava sa hrvatske na bosansku stranu, a zatim su u septembru uslijedile veće provokacije u ovoj zoni, posebno u sukobu na mostu u Gradišci.²⁶ S područja Bosanske Dubice granatirana je u toku septembra 1991. Hrvatska Dubica što je dovelo do povlačenja pripadnika Zbora narodne garde i odlaska hrvatskih

21 U maju 1991. predstavnici lokalnih Srba otišli su u Knin da se sastanu sa dvojicom navedenih lidera paravojnih jedinica, Milanom Martićem i Kapetanom Draganom (Vasiljevićem, *op.a*). To je rezultiralo sporazumom za formiranje paravojnih jedinica koje bi se, u pripremi za operacije u Bosni i Hercegovini mogle obučavati na teritoriji pod kontrolom Srba (Golubić) u Hrvatskoj. Ova inicijativa dovela je do formiranja nukleusa budućih paravojnih snaga *Vukovi sa Vučjaka*. Norman Cigar, *Strane paravojne formacije u Bosanskoj krajini 1992-1995, Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2011, 330.

22 *Muslimanski glas*, br. 13, 19. juli 1991, 3, 9.

23 „Skok Knindži“, *Nedjelja*, br. 69, 16. juni 1991, 9.

24 Ivica Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 40, br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 123.

25 Aleksandar Ravlić, *Rušenje bogomolja na području sjeverozapadne Bosne bilo je ritualni čin programa genocida*, *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, 715, 716.

26 Bojan B. Dimitrijević, *Rat u Bosni i Hercegovini 1991-1992: Pregled aktivnosti zaraćenih strana*, *Istorija 20. veka*, God. XVIII, br. 2, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2000, 128.

civila s tog područja.²⁷ Ivanjska, srpsko selo u sastavu opštine Bosanska Krupa, samoinicijativno je donijela odluku o organizaciji vlastitih snaga TO i njenom stavljanju pod komandu JNA i Štaba TO opštine Dvor na Uni u Hrvatskoj.²⁸ Uspostavljena je saradnja saniteta TO *SAO Krajine* s bolnicama u Drvaru i Banja Luci.²⁹ U Bosni i Hercegovini formirani su i prvi logori za hrvatske zarobljenike. Na Manjači, u zoni odgovornosti Banjalučkog korpusa JNA, otvoren je sredinom septembra 1991. logor za ratne zarobljenike koji su zarobljeni u Hrvatskoj.³⁰

Upadi jedinica iz *SAO Krajine*, posebno policijskih struktura kojima je rukovodio Milan Martić svakako su zaoštravali međunacionalne odnose u Bosanskoj krajini. Za razliku od JNA, djelovanje Martića u Bosanskoj krajini nisu tolerisali Bošnjaci. Nakon što je prisustvovao sastanku sa JNA u Bosanskom Novom u septembru 1991. godine na kojem se razmatrala mogućnost zauzimanja Kostajnice, Martića hapse u Bosanskoj Otoci pripadnici MUP-a Bosne i Hercegovine. Njegovo puštanje na slobodu obezbjeđeno je čvrstom koordinacijom između rukovodstava *SAO Krajine*, Srbije i Bosne i Hercegovine, i to preko Milana Babića, Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Slobodana Miloševića.³¹

Najosjetljivija situacija bila je u Bosanskoj Gradišci, gdje su izvođene ispaljivanjem hiljada granata prema hrvatskom teritoriju izvođene vojne operacije „koje su zamišljene u Beogradu, a potvrđene u Banja Luci“. Takvo stanje izazvalo je nove migracije. Bošnjačko i hrvatsko stanovništvo odlaze u inostranstvo ili prema „unutrašnjosti Bosne“.³²

Bošnjaci su, posebno nakon poziva Alije Izetbegovića putem TV Sarajeva 6. oktobra 1991. godine da građani Bosne i Hercegovine nisu dužni da se odazovu mobilizaciji i tako učestvuju u ratu protiv Hrvatske, ostali bez ikakvog eventualnog vojnog oslonca u vremenima koja slijede. Iako neki ovaj poziv shvataju kao poziv (isključivo) Bošnjacima postavlja se pitanje kakav bi bio ishod rata u Hrvatskoj da se najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini odazvao mobilizaciji!? Još je i prije Izetbegovićevog poziva, predsjednik Regionalnog odbora SDA za Bosansku krajinu, Mirsad Mujadžić iznio stav da je od ključne važnosti da Bošnjaci ostanu neutralni u ‘srpsko-hrvatskom ratu’ na području Hrvatske.³³ Bilo je jasno da u srpsko-hrvatskim odnosima, Bošnjaci mogu samo biti kolateralna šteta politike koja je već ranije u Karađorđevu pokušala odrediti njihovu sudbinu.

27 ICTY, Predmet: Br. IT-95-11, Pred pretresnim vijećem, *Tužilac protiv Milana Martića*, Presuda, paragraf 177.

28 Nika Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2005, 195, 196. (dalje: N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*).

29 N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 195.

30 ICTY, Predmet: br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina*, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 170.

31 ICTY, Predmet: br. IT-95-11, Pred pretresnim vijećem, *Tužilac protiv Milana Martića*, Presuda, paragraf 143.

32 „Grad heroj ‘krnje Jugoslavije’“, *Nedjelja*, br. 86, 13. oktobar 1991, 9.

33 „Ovo nije naš rat“, *Muslimanski glas*, br. 15, 2. august 1991, 3.

Uprkos propagandi o ugroženosti srpskog naroda u Hrvatskoj i prijetnjama da će nad njima biti počinjen genocid ukoliko se vojnički ne odbrane od hrvatskih jedinica, jedan broj Srba iz Bosanske krajine se nije odazvao očekivanoj mobilizaciji. Razlozi neodazivanja nisu poznati, ali je prema pisanju medija taj broj ipak pokazivao da je jedan dio Srba protiv djelovanja JNA u Hrvatskoj. Prema medijskim izvještajima oko 270 Srba s područja Mrkonjić-Grada odbilo je da učestvuje u ovome ratu. Zabilježene su dezertacije u Šipovu, Drvaru, Bosanskom Grahovu i Bosanskom Petrovcu, dok se istovremeno zahtijevalo provođenje sudskog postupka protiv 616 osoba iz Prnjavora zbog odbijanja odzivu. Procjenjuje se da je oko 1.000 Srba s područja Bosanske krajine odbilo odazvati se mobilizaciji ili je ubrzo nakon nje dezertiralo.³⁴ Na jednoj sjednici Skupštine ARK na dnevnom je redu bilo pitanje mobilizacije u JNA u Hrvatskoj pri čemu su izneseni podaci o tome koliko je osoba iz općina ARK mobilizirano, odnosno u datom trenutku angažovano u jedinicama Banjalučkog korpusa JNA u ratu u Hrvatskoj. Podaci su govorili da je iz Banja Luke bilo 3.500 mobiliziranih, Laktaša 3.000, Bosanske Gradiške 3.000, Bosanske Dubice 1.250, Bosanskog Novog 1.000 i sl.³⁵ S druge strane, odziv je prema nekim pokazateljima bio poražavajuće nizak – 40%, posebno u Banja Luci.

Srpski vojnici i pripadnici paravojnih formacija koji su se vraćali s fronta u Hrvatskoj počeli su da kruže ulicama. Često su bili pijani i pucali su na kuće, prodavnice i džamije dok su prolazili kroz dijelove grada nastanjene pretežno Bošnjacima. U gradu su se pjevale srpske nacionalističke pjesme kojima su se Bošnjaci podsticali na iseljavanje.³⁶

Prva godina rata u Hrvatskoj, obilježena masovnim zločinima nad civilima u Vukovaru, bombardovanjem Dubrnika, proglašenjem RSK i talasa izbjeglica kako hrvatske tako i srpske nacionalnosti odjeknula je i na vojnopolitičku situaciju u čitavoj Bosni i Hercegovini. Odazivanje mobilizaciji nosio je svoj danak. Od 447 vojnika JNA iz Bosne i Hercegovine poginulih na hrvatskim ratištima, 135 bilo je s područja Bosanske krajine.³⁷

Izbjeglice u Bosanskoj krajini

Usljed ratnih zbivanja u Hrvatskoj, Bosanska krajina postala je područje sa najvećim brojem izbjeglica u Bosni i Hercegovini. Bošnjaci su napuštali pogranična područja, Hrvati protjerani s područja *SAO Krajine* utočište su našli u Cazinskoj krajini, a Srbi iz zapadne Slavonije u banjalučkoj regiji.

34 „Generalska ili ničija vojska“, *Muslimanski glas*, br. 26, 18. oktobar 1991, 13; „Vapaji ne spašavaju državu“, *Nedjelja*, br. 86, 13. oktobar 1991, 6, 7.

35 ICTY, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne regije Krajina*, 6. novembar 1991.

36 ICTY, Predmet: br. IT-08-91, Predmet pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina*, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 140.

37 Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo 2012, 152, 181, 194.

U Banja Luci je već izbijanjem agresije na Hrvatsku formiran Regionalni štab za prihvata izbjeglica sa kriznih područja 24. jula 1991. godine.³⁸ Bio je to prvi štab te vrste formiran u Bosni i Hercegovini. Već u augustu 1991. godine zabilježeno je 12.826 izbjeglica u Banja Luci, Bosanskoj Gradišci, Bosanskom Novom i Bosanskoj Dubici pristiglih iz hrvatskih opština Okučani i Nova Gradiška te slavonskih sela Čovca, Vrkvoljana, Lađevca, Mlake, Borovca i Medara.³⁹

Iz Bosanske Gradiške jedna grupa Bošnjaka je došla u Banja Luku, dok je oko 200 porodica iz Bosanske Kostajnice utočište našlo na području prijedorske opštine. Procjenjuje se da je između 700 i 1.000 izbjeglica u to vrijeme bilo u Bosanskom Novom.⁴⁰ Na području Prijedora, nalazile su se bošnjačke izbjeglice iz Bosanske Dubice.⁴¹ Prema podacima opštinskih štabova, od Bosanskog Novog do Šapca bilo je smješteno oko 20.000 izbjeglica srpske nacionalnosti u periodu augusta i septembra 1991. Veliki dio njih utočište je našao i među Bošnjacima u Orahovi i bosanskonovskoj opštini.⁴² Na području ove opštine odlukom lokalne vlasti, proglašeno je ratno stanje u Bosanskoj Kostajnici. Ujedno, lokalni predstavnici osudili su djelovanje Vlade Bosne i Hercegovine zbog nedovoljnog angažovanja u rješavanju problema na pograničnim dijelovima republike.⁴³

Ratni zločini na području samoproglašene SAO Krajine, rezultirali su protjerivanjem civilnog stanovništva, velikom većinom Hrvata.⁴⁴ U Cazinu i okolini bilo je smješteno oko 3.000 hrvatskih izbjeglica, većinom iz Slunja i Karlovca.⁴⁵ U Velikoj Kladaši utočište je, prema podacima Štaba za prihvata izbjeglica, našlo od augusta do decembra oko 2.000 Hrvata protjeranih iz Cetingrada, Slunja, Vidovske i drugih mjesta.⁴⁶ U tom periodu se na području Prijedora nalazilo, prema evidenciji Crvenog krsta, oko 3.300 izbjeglica.⁴⁷ Zbog napetosti koja je u Prijedoru vladala nakon izbijanja rata u Hrvatskoj, jedan broj Bošnjaka i Hrvata napustilo je područje ove opštine.⁴⁸

Prema riječima banjalučkog gradonačelnika Predraga Radića, samo u Banja Luci je smješteno oko 1/3 od ukupnog broja izbjeglica u Bosanskoj krajini. Prema njegovim je procjenama, u ovome dijelu Bosne i Hercegovine bilo oko 45.000

38 G. autora, *Hronologija 1990-1995*, 40.

39 *Isto*, 43.

40 „Izbjeglice u Bosanskoj krajini: Tužna Bosna“, *Muslimanski glas*, br. 20, 6. septembar 1991, 8.

41 ICTY, Predmet: br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Presuda, paragraf 832.

42 „Psihoza gora od metaka“, *Nedjelja*, br. 80, 1. septembar 1991, 18.

43 „Opštine ne zarezuju Vladu“, *Nedjelja*, br. 81, 8. septembar 1991, 9.

44 Anđelko Akrap, „Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije“, *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, br. 5, Institut „Ivo Pilar“, Zagreb 2008, 50.

45 „Veliko srce krajiško“, *Muslimanski glas*, br. 33, 6. decembar 1991, 10.

46 „Vrata Kladašuka su širom otvorena“, *Muslimanski glas*, br. 36, 27. decembar 1991, 10.

47 U intervjuu koji je ovom prilikom dao predsjednik opštine Muhamed Čehajić, nije navedena nacionalna pripadnost izbjeglica. „Prijedor: Moramo se vratiti privređivanju“, *Muslimanski glas*, br. 26, 18. oktobar 1991, 10.

48 ICTY, Predmet: br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Presuda, paragraf 52.

izbjeglica do početka novembra 1991. godine. Umjesto da se aktivnije angažuje oko rješavanja statusa ovih osoba, za Radića su oni bili politički korisni pa je predložio da se istim omogući pravo učešća na srpskom plebiscitu.⁴⁹ Broj izbjeglica u Banja Luci iznosio je između 12.000 i 14.000, a većina je bila iz Lipika, Pakraca i Karlovca. Mada su im pomoć pružali Banjalučani svih nacionalnosti, njihov dolazak doprinio je zaoštavanju međunacionalnih odnosa u samome gradu.⁵⁰ Nerijetko se dešavalo da će upravo bošnjački domaćini biti, zbog svog imućnog stanja, prvi na udaru izbjeglica.⁵¹ Banja Luka je bila oblijepljena smrtovnicama mladih vojnika JNA što je izazvalo revolt, ne samo prema Bošnjacima i Hrvatima, nego i onim Srbima koji su izbjegavali odlazak na hrvatska ratišta. Propagandno djelovanje medija bliskih SDS-u „upozoravali“ su na opasnost da će se rat iz Hrvatske proširiti na Bosnu i Hercegovinu zbog čega su Banjalučani počeli pripremati podrume i smještati u njega namirnice.⁵²

Zbivanja u Bosanskoj Gradišci krajem 1991. godine, faktički se mogu nazvati ratnim stanjem. Ulice su bile preplavljene vojnicima obučenih u raznim uniformama – JNA, sa obilježjima *SAO Krajine*, „Orlova“ i „Srpske garde“. Bilo je rizično kretati se ovim gradom jer su ljudi nespremni odvođeni na ratišta. Miniranje kuća, izazivanje incidenata i razne provokacije rezultirali su novim talasima iseljavanja. Dok su Bošnjaci i Hrvati zbog takvih provokacija bili primorani napuštati Bosansku Gradišku, iz zapadne Slavonije pristizao je novi val srpskih izbjeglica.⁵³

Zaključak

Nakon proglašenja *SAO Krajine* u Hrvatskoj, politički predstavnici SDS-a u Bosanskoj krajini jednostranom odlukom proglašavaju *ZOBK* u opštinama u kojima je srpski narod činio većinu. Od *ZOBK*-a je u septembru 1991. godine proglašena *ARK*. Na taj su se način, u političkom smislu, politička previranja u Hrvatskoj reflektirala i u Bosanskoj krajini. Obje oblasti proglašene su bez saglasnosti političkog vrha Jugoslavije i kršenjem Ustava SFRJ i njenih republika.

Paralelno s jednostranim proglašenjima „srpskih teritorija“, nakon proglašenja nezavisnosti Hrvatske, započeta je operacionalizacija agresije JNA na ovu republiku. Bosanska krajina postala je područje u kojoj je vršena mobilizacija vojnika za učešće u agresiji, ali i područje odakle su vršeni napadi na Hrvatsku. Do

49 „Prijetnje Beču atomskom bombom“, *Muslimanski glas*, br. 28, 1. novembar 1991, 9; „Bogataši postali beskućnici“, *Muslimanski glas*, br. 35, 20. decembar 1991, 8.

50 Armina Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*, Oldenbourg Verlag, Munchen 2011, 219, 220.

51 Muharem Krzić, *Zločini nad banjalučkom krajinom '92-'94*, Bemust, Zenica 1995, 59.

52 „Banjalučka koncentracija smrti“, *Nedjelja*, br. 85, 6. oktobar 1991, 7.

53 ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnim vijećem II, *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina*, Presuda – tom I, paragraf 140; „Umiranje nakon ‘kraće bolesti’“, *Nedjelja*, br. 96, 22. decembar 1991, 10.

kraja 1991. godine poginulo je 135 vojnika JNA iz Bosanske krajine na ratištima u Hrvatskoj.

Bosanska krajina suočila se, uz nepovoljne ekonomske prilike izazvane zbivanjima u Hrvatskoj, sa problemom izbjeglica. Utočište u njoj našli su prvenstveno Srbi iz zapadne Slavonije i Hrvati protjerani iz samoproglashene *SAO Krajine*. Bošnjaci koji su po uputama svojih političkih lidera izbjegavali uplitanje u „srpsko-hrvatske sukobe“ bili su žrtve nacionalističke propagande, osuđivani zbog neodazivanja na mobilizaciju, a nerijetko i žrtve nasilja prouzrokovanih ponašanjem vojnika JNA koji su se s ratišta vraćali svojim domovima. Prema određenim podacima, do kraja 1991. godine u Bosanskoj krajini bilo je oko 45.000 izbjeglica iz reda sva tri naroda.

Summary

Following the proclamation of the Serb Autonomous Region of Krajina in Croatia, SDS political representatives in Bosanska Krajina declared unilateral decision *ZOBK* in municipalities where the Serb people had majority. In September 1991. *ZOBK* was transformed into *ARK*. In this way, in political terms, political turmoil in Croatia was reflected in the Bosnian Krajina. Both areas were declared without the consent of the political top of Yugoslavia and were the violation of the Constitution of the SFRY and its republics.

In parallel with the unilateral proclamations of “Serb territories”, after the declaration of independence of Croatia, the operation of JNA aggression on this republic began. The Bosnian Krajina became an area in which mobilization of soldiers was carried out for participation in the aggression, but also the area from which attacks were carried on Croatia. By the end of 1991, 135 JNA soldiers from the Bosnian Krajina were killed at the Croatian battlefields.

The Bosnian Krajina faced, with unfavorable economic opportunities caused by the events in Croatia, with the problem of refugees. The refuge in it was found primarily by Serbs from western Slavonia and Croats expelled from the self-proclaimed SAO Krajina. Bosniaks who, according to the instructions of their political leaders, avoided interference in the “Serbian-Croatian conflicts”, were victims of nationalistic propaganda, condemned for not responding to mobilization, and often victims of violence caused by the conduct of JNA soldiers who returned from their battlefields to their homes. According to some data, by the end of 1991, there were about 45,000 refugees from the ranks of all three nations in Bosanska Krajina.

ETNIČKO ČIŠĆENJE BOŠNJAČKOG STANOVNIŠTVA 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji)

Apstrakt: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu je obilježila zadnju deceniju 20. stoljeća. Agresiju su izvršile Srbija i Crna Gora s ciljem realiziranja projekta stvaranja „Velike Srbije“. Budući da je u fazi priprema za agresiju došlo do dogovora srpskog i hrvatskog rukovodstva o podjeli teritorija Bosne i Hercegovine s ciljem, kako su govorili, definitivnog rješavanja srpsko-hrvatskog pitanja, a u suštini zaokruživanja „svojih velikih država“ na račun Bosne i Hercegovine, došlo je do agresije i sa istoka i sa zapada. Agresija je potpomognuta kvislinzima iznutra.*

Agresija je rezultirala okupacijom većeg dijela teritorija Bosne i Hercegovine, a da bi cilj u potpunosti bio ostvaren, bošnjačko stanovništvo je eliminirano. Dio stanovništva je ubijen, dio zatvoren u logore, a dio protjeran. Protjerivanje je podrazumijevalo spasavanje samo golog života i ostavljanje kompletne imovine agresoru. Sva imovina je opljačkana, a nakon toga agresor se potrudio da uništi sve ono što je moglo posvjedočiti da su tu živjeli Bošnjaci (od grobalja do vjerskih objekata). Dakle, radilo se o etničkom čišćenju, provedenom uz činjenje svih vrsta zločina, uključujući i genocid. U operacije protjerivanja ili da upotrijebimo eufemizam raseljavanja (odnosno „humanog preseljenja stanovništva“, kako je to agresor nazivao), bila je implicirana i Međunarodna zajednica (MZ) kroz neke od svojih organizacija (Crveni krst (CK), UNHCR i dr).

Protjerano stanovništvo u prvoj fazi je završavalo na teritoriju kojeg su kontrolirale snage Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), a nakon toga jedan dio produžavao je u tzv. treće zemlje. U jako rijetkim slučajevima stanovništvu zatočenom u logore, ukoliko se izjasnilo da će odmah ići u treće zemlje, donekle je ubrzavano puštanje iz logora. Suština je bila da bošnjačko stanovništvo napusti Bosnu i Hercegovinu. Na taj način „očišćeno“ je od Bošnjaka preko 70% teritorije Bosne i Hercegovine. S tim u vezi u radu ćemo se fokusirati na etničko čišćenje (raseljavanje), metode i pravce raseljavanja, te na statističke pokazatelje broja raseljenih osoba.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, agresija, etničko čišćenje, bošnjačko stanovništvo, metodi, pravci, statistički pokazatelji.*

ETHNIC CLEANSING OF BOSNIAK POPULATION 1992-1995. (methods, directions, statistical indicators)

Abstract: *Aggression on Bosnia and Herzegovina marked the last decade of the 20th century. Aggression was carried out by Serbia and Montenegro in order to realize the project of creating a "Greater Serbia". Since the preparation of the aggression was in progress, the agreement was reached between the Serbian and Croatian leaders on the division of the territory of Bosnia and Herzegovina with the goal, as they said, the definitive solution of the Serbo-Croatian issue, and in the essence of rounding up "their big states" to the account of Bosnia and Herzegovina it is to aggression both from the east and from the west. Aggression was also supported by traitors from Bosnia as well.*

Aggression resulted in the occupation of a large part of the territory of Bosnia and Herzegovina, and the goal was fully realized, the Bosniak population was eliminated. A part of the population was killed, a part was imprisoned in the camps, and a part expelled. The expulsion meant saving only the bare life and leaving the entire property to the aggressor. All the property was looted, and after that, the aggressor tried to destroy everything that could testify that the Bosniaks lived there (from cemeteries to religious buildings). So it was about ethnic cleansing carried out by doing all kinds of crimes, including genocide. In the expulsion operation or to use the euphemism of displacement (that is, the "human migration of the population", as the aggressor called it), the International community was implicated through some of its organizations (Red Cross, UNHCR, etc.).

The expelled population in the first phase ended in territory controlled by the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH), and after that part was moved to the so-called "third country". In very rare cases, the prisoners detained in the camps, if they declared that they would go to third countries immediately, were moved from the camp in accelerated procedure. The idea was that the Bosniak population had to leave Bosnia and Herzegovina. In this way, more than 70% of the territory of Bosnia and Herzegovina was "cleared" from Bosniaks. In this paper, we will focus on ethnic cleansing (displacement), methods and directions of displacement, and on statistical indicators of the number of displaced persons.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, aggression, ethnic cleansing, Bosniak population, methods, directions, statistical indicators.*

Uvod

Rat protiv Bosne i Hercegovine od 1991. do 1995. godine i etničko čišćenje Bošnjaka koje je tom prilikom provedeno, samo su jedna faza u realizaciji projekta koji traje više od 100 godina, a čiji cilj se može definirati kao „svi Srbi u jednoj državi.“ Ovaj velikosrpski projekat prati sličan projekat sa hrvatske strane.

Realizacija projekata je podrazumijevala podjelu Bosne i Hercegovine i definitivno rješavanje srpskog i hrvatskog nacionalnog pitanja. Kako se u tim projektima s Bošnjacima nije računalo, kao cilj i svrha rata je pokrenuto etničko čišćenje.

Proces etničkog čišćenja, koje je provedeno u Bosni i Hercegovini, u suštini je proces višestrukih zločina, izvedenih u nekoliko etapa do ostvarenja konačnog cilja, a to je nestanak Bošnjaka i svih njihovih historijskih, kulturnih i vjerskih tragova na području Bosne i Hercegovine. Generalna skupština Ujedinjenih nacija (UN) svojom rezolucijom od 18. 12. 1992. godine, u vezi sa stanjem u Bosni i Hercegovine, konstatira da je riječ o „provedenju gnusne politike etničkog čišćenja, koja je jedan oblik genocida.“

Potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma Bosna i Hercegovina je dočekala kao potpuno rastočena država. Preko 70% njene teritorije je bilo etnički očišćeno od Bošnjaka. Stvaranje etnički čistih teritorija Bošnjaci su platili sa oko 100.000 života,¹ te velikim brojem protjeranih i u preko 100 zemalja „rasutih po svijetu.“ Budući da su mnogi, prije svih direktni učesnici detaljno pisali o etničkom čišćenju, o načinu realizacije, o žrtvama i zločincima, ovaj rad nema pretenziju da detaljno ulazi u rekonstrukciju. Stoga smo težište rada stavili na pripreme, metode i pravce protjerivanja.

Kako se u svakodnevnom političkom i rječniku medija, ali i u literaturi pogrešno upotrebljavaju izrazi raseljavanje i raseljeni, smatramo za potrebno naglasiti da se ovdje radi o protjerivanju i protjeranim. Ljudi su pod prijetnjom smrću, dakle nasilnim putem, morali napustiti svoje domove. Veliki broj ih je prilikom protjerivanja ubijen. Radi se dakle o etničkom čišćenju i protjerivanju, sve ostalo su eufemizmi. Upotrebom eufemizama zločini neće nestati ili biti manji.

Prilikom izrade ovog rada smo koristili veliki broj izvora i literature. Ovaj rad, uz naša dva ranije objavljena rada (Srebrenica kao posljedica odnosa i djelovanja međunarodne zajednice spram Bosne i Hercegovine, *Istraživanja*, 1, Mostar 2006, 87-97. i Genocid: pripreme i poricanje. Uvod u realiziranje genocida i zatvaranje kruga genocida, *Istraživanja*, 3, Mostar 2008, 101-116) čini jednu cjelinu koja tretira razmjere i strahote počinjenih zločina.

Programska matrica

Kada je novembra 1999. godine generalni sekretar UN Kofi Anan objavio izvještaj o pokolju izvršenom u Srebrenici u julu 1995. godine i pozadini toga događaja, nije sakrio odgovornost UN, kao ni vlastitu. Međutim, on je direktno optužio Srbiju, čiji je centralni cilj rata bilo stvaranje geografski neprekinutog (kompaktnog) i etnički čistog teritorija.²

Ovaj cilj suštinski je definiran u političkom programu Ilije Garašanina iz 1844. godine poznatom kao *Načertanije*. Isti polazi od obnove Dušanovog carstva

1 Rezultati istraživanja Istraživačko-dokumentacionog centra Sarajevo.

2 Brendan Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Beograd 2003, 1.

iz XIV stoljeća, uz određene promjene koje su posljedica političkih događanja sredinom XIX stoljeća.³ Ovim programom se planira priključenje Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, sjeverne Albanije, Srema, Banata i Bačke. U srpski nacionalni teritorij se žele uključiti bosansko-hercegovačka i vojvođanska područja, koja nisu bila u sastavu Dušanovog carstva. *Načertanije* je nakon toga postalo srpska ideologija dinastija Obrenovića i Karađorđevića, kao i svih velikosrpskih programa do četničkih Stevana Moljevića i Draže Mihailovića, te *Memoranduma* SANU iz 1986. godine.

Do promjene velikosrpske hegemonističke politike nije došlo jer je njen osnovni cilj (osvajanje teritorija, prodor na zapad preko Drine, progona i uništavanje nesrpskih naroda, stvaranje velike Srbije i „svi Srbi u jednoj državi“) ostao isti. Zbog toga se vrši promjena etničke strukture uz masovnu primjenu etničkog čišćenja. Ovaj program je razrađivan i prilagođavan vremenu i okolnostima, a njegova realizacija je pokretana u vrijeme globalnih promjena ili sukoba⁴ ili u sklopu nekih međunarodnih dogovora u cilju rješavanja regionalnih pitanja.⁵

Tridesetih godina prošlog stoljeća u Kraljevini Jugoslaviji su vođene diskusije i pravljene različiti planovi s ciljem iseljavanja muslimanskog stanovništva, posebno albanskog iz tzv. Južne Srbije. U Srpskom kulturnom klubu Vasa Čubrilović je 7. 3. 1937. godine podnio referat pod naslovom *Iseljavanje Arnauta* i predložio program. U uvodnom dijelu Čubrilović žali što nakon 1918. godine nije učinjeno ono što su nekad učinili Karađorđe i Obrenovići ili Jovan Ristić, koji su „očistili Srbiju od stranog elementa.“⁶ U razradi programa Čubrilović se bavi načinima i metodama progona Albanaca i muslimana.

Čubrilović samo razrađuje ono što je na početku stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine rekao Stojan Protić, budući predsjednik njene vlade: „Kada pređe naša vojska Drinu, tad će dati Turcima 24 sata, pa makar 48 sati da se vrate na

3 U stvari, *Načertanije* je postalo sinonim za velikosrpski hegemonizam u odnosu na susjedne narode. Da bi proveli programsku politiku vode ratove i provode agrarne reforme na osvojenim područjima radi kolonizacije srpskog stanovništva. “U “Načertaniju” je navedeno u kojim zemljama Srbija treba organizirati promidžbeni i obavještajni rad, radi pripajanja tih zemalja svojoj državi. Zbog toga taj program nije publiciran sve do 1906. godine.”

4 Realizacija ovog programa uvijek je pokretana u vrijeme globalnih promjena ili sukoba (Prvi i Drugi svjetski rat) ili je to bilo u sklopu nekih međunarodnih dogovora u cilju rješavanja regionalnih pitanja (Balkanski ratovi i rat 1991-1995). Senija Milišić, *Genocid: Pripreme i poricanje*. Uvod u realizovanje genocida i zatvaranje kruga genocida, *Ljudska prava*, 1-4, Sarajevo 2008, 205-225, 207. (dalje: S. Milišić, *Genocid*).

5 „Rijetko je koji narod uspio da u posljednjih 150 godina proširi svoj državni teritorij i protjera nesrpske narode, kao što su to postigli Srbi. Interesantno je da se taj njihov uspjeh ne temelji na pobjedama u ratu, nego za pregovaračkim stolovima, uz podršku njihovih ratnih saveznika.“

6 Dr. Vasa Čubrilović, univerzitetski profesor i savjetnik u jugoslavenskoj kraljevskoj vladi je bio mišljenja da Srbiju treba očistiti od stranog elementa i naseliti je svojim narodom. Smatrao je da je protjerivanje jedino rješenje „Kad more Nemačka da iseljuje na desetine hiljada Jevreja, Rusija da prebacuje milione sa jednog kontinenta na drugi, neće doći do svetskog rata zbog koje stotine hiljada iseljenih Arnauta.“ Iza ovog programa stajali su vlada i zapovjedništvo jugoslovenske vojske. Nurija Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka u devetnaestom i dvadesetom stoljeću*, Zagreb 1998, 108-109. (dalje: N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*).

pradedovsku veru, a što ne bi htelo, to poseći, kao što smo svojevremeno uradili u Srbiji. U Bosni se s Turcima neće moći po evropski nego po našu.“⁷ Potpuno isto izvorište ima i Moljevićeva *Homogena Srbija*, objelodanjena 30. 7. 1941. godine Moljević tvrdi: „Osnovna greška u našem društvenom uređenju bila je što 1918. godine nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti danas ili nikad.“ Po njemu granice moraju obuhvatiti „celo etničko područje na kome Srbi žive,“ ali mora izlaziti i na more, te da „Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu.“⁸

Čubrilovićev i Moljevićev program, zatim Memorandum SANU, u suštini su razrada temeljnog programa *Načertanija*, ali i operacionalizacija u smislu pretakanja u Direktive, Instrukcije, Naredbe i Strateške ciljeve, kako 1941. tako i 1992. godine.⁹ Na širenju ideologije *Načertanija* među narodom radili su predstavnici srpske intelektualne elite, iza koje su stajale ključne srpske institucije: SANU, SPC i dr.¹⁰

O načinu zaokruživanja „velike Srbije“ po Garašaninovom obrascu, a koji su usavršavali njegovi nasljednici uz primjenu najbrutalnijih metoda, Hans Kohen u svom djelu *Its History and Ideology* kaže: „Srbi su bili mnogo zaostali čak i od turskog režima, pošto su bili ljudi patrijarhalne jednostavnosti i primitivne brutalnosti.“ Filip Dž. Kohen u djelu *Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana* ističe da je srpski fašizam stariji od Hitlerovog, da korijeni srpskog fašizma počinju već 1804. godine, a koje je Garašanin oblikovao 40 godina kasnije. Već tada je nastao izraz „etničko čišćenje“ koje se primjenjuje već dva stoljeća. Samo u dvadesetom stoljeću su vodili pet ratova s istim ciljem.

Ne bi projekat „velike Srbije“ nošen na krilima srpskog nacionalizma mogao u toj mjeri ostati tako aktuelan i živ da ga cijelo vrijeme nije u stopu pratio i pothranjivao isti takav projekat Hrvatske i Hrvata. Na svako aktueliziranje i doradu srpskog projekta uslijedio bi odgovor hrvatske strane.¹¹ Ti su projekti uvijek u suštini funkcionirali kao savez. Dr. Esad Zgodić je to definirao kao „teritorijalni nacionalizam.“ Riječ je o tome da su oba projekta za svoje rješenje uzimali teritoriju Bosne i Hercegovine, te da su kompletan problem svodili na rješavanje srpsko-hrvatskih odnosa. Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine, te dogovori Milošević-Tuđman iz 1991. godine su naočitija potvrda toga.

7 N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 90.

8 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990, 8, 10, 34. (dalje: V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*).

9 Ovdje se prije svega misli na *Instrukciju* Draže Mihailovića iz decembra 1941. komandantu četničkih odreda Crne Gore Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću (komandantu limskih četničkih odreda). N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 78-79. i na *Strateške ciljeve srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, donešene na skupštini srpskog naroda 17. 5. 1992.

10 „SPC je jedan od ključnih inspiratora genocida i etničkog čišćenja u BiH.“ SPC je, kako kaže književnik Mirko Kovač „duhovna JNA“, jer je činila na duhovnom planu sve ono što su činili JNA i četnici s oružjem u ruci...protiv svega što nije pravoslavno i srpsko.“ Uz njen blagoslov psihijatar Rašković je Srbe promicao u „nebeski narod“, a Karadžić je tvrdio „I bog je Srbin.“ N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 85-86.

11 S. Milišić, *Genocid*, 207.

U suštini, model razaranja Bosne i Hercegovine tvore dva velikodržavna projekta: velikosrpski i velikohrvatski. Po snazi ova dva projekta nisu bila ista, ali su u odnosu prema Bosni i Hercegovini isti. Ovih nekoliko povučениh paralela u vezi sa ciljevima velikosrpskog projekta i metoda upotrijebljenih radi postizanja cilja, jasno pokazuju kontinuitet trajanja projekta kao i to da su vremena „intenzivne realizacije“ samo faze (ciklusi) ka dostizanju konačnog cilja.

U tom smislu:

- etničko čišćenje je konstanta, preko 150 godina,
- razoružanje Bošnjaka traje od 1912. pa sve do 1992,
- Drina je „krvava rijeka“ od 1918. do 1992. godine Na isti način su počinjeni zločini u Podrinju 1941-1945. i 1992-1995, s tim što je veliki dio teritorije na desnoj obali etnički očišćen 1941-1945, a lijeva obala do dubine od 50 kilometara 1992-1995,
- ubijanje (na razne načine), pljačka, paljenje, silovanje, razaranja sakralnih objekata su konstanta od 1912. godine,
- Bošnjacima je uvijek, a posebno 1941. i 1992. godine „garantovana“ sigurnost, ali uz uslov da ostanu u svojim kućama, nakon čega bi za nekoliko dana uslijedili pokolji,
- riječi Stojana Protića o prelasku vojske preko Drine, izvještaj četničkog komandanta nakon počinjenih zločina u istočnoj Bosni početkom 1943. godine, te izjava generala Ratka Mladića nakon zauzimanja Srebrenice 1995. godine, imaju isto značenje i isto izvorište,¹²
- Instrukcija Draže Mihailovića četničkim odredima 1941. godine¹³ i Strateški ciljevi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini su identični, jer je konačni ishod njihove realizacije počinjeni genocid.

Put u istrijebljenje

Intenzivne pripreme za ono što će uslijediti 1992. godine su otpočele osamdesetih godina prošlog stoljeća. Tada je krenula potpuna destabilizacija Bosne i Hercegovine, kao glavnog cilja velikosrpskog projekta. Afere koje se projektuju potresaju Bosni i Hercegovinu iz temelja: „muslimanski nacionalizam“, Agrokomerc, Neum, Moševac, te neovlašteni upad pripadnika SDB-a Srbije

12 O izjavi Stojana Protića vidjeti napomenu 6. U Izvještaju četničkog komandanta nakon počinjenih zločina u Istočnoj Bosni 1943. godine stoji: „Nigdje nećete naći čak ni njihov grob niti jedan šiljak (misli se na mezare i minarete džamija). To je najbolje jamstvo da ćemo istrijebiti sve Turke iz svih naših srpskih zemalja. Ni jedan Musliman među nama neće ostati.“ N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 91.

13 V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 8, 10 i 34; S. Milišić, *Genocid*, 216, napomena 67.

i vršljanje po Bosni i Hercegovini.¹⁴ Za to vrijeme Milošević u Srbiji privodi kraju potpuno preuzimanje vlasti uklanjanjem svih onih „koji drugačije misle“ i postavljanjem sebi i konceptu odanih kadrova, te stavljanjem pod potpunu kontrolu svih sredstava informiranja.

Nakon Gazimestana i pokretanja raznih „revolucija“ (antibirokratska, jogurt, balvan) Milošević kreće u finalnu destabilizaciju ostalih republika i autonomnih pokrajina bivše Jugoslavije. Sve je činjeno pod plaštom borbe za Jugoslaviju i njeno dalje reformiranje. Takve njegove aktivnosti ispunile su cilj zbog kojeg su pokrenute: smijenjena su pokrajinska rukovodstva i rukovodstvo Crne Gore, a antibirokratska revolucija je bila stalna prijetnja ostalim republikama. Međutim, značajno je uticala na stvaranje patriotskog naboja i homogenizaciju drugih naroda. Naredni period će pokazati, kada je balvan revolucija u pitanju, da je riječ o dirigiranoj pobuni koja je trebalo da posluži kao inicijalno paljenje za raspad Jugoslavije po velikosrpskom konceptu i u krajnjem za rat protiv Bosne i Hercegovine,¹⁵ odnosno da hrvatsko rukovodstvo može u dogovore oko podjele Bosne i Hercegovine.¹⁶

Ulazak u posljednju fazu raspada Jugoslavije desio se januara 1991. godine, raspadom SKJ (14. kongres), kao jednog od integrativnih faktora Jugoslavije. Promjene na političkom planu pratile su i promjene u JNA. Privođena je kraju njena reorganizacija, čiji je krajnji cilj trebao biti da odgovori zadacima velikosrpskog projekta, odnosno njeno prevođenje od jugoslavenske (JNA) u srpsku vojsku.¹⁷ Po okončanju tog perioda, početkom devedesetih Milošević je kontrolirao ključne

14 SDB Srbije upada u Bosnu i Hercegovinu u ljeto 1989. godine, a povod je informacija u kojoj se navodi kako je jedna osoba srpske nacionalnosti pod pritiskom iselila iz Bosne i Hercegovine. Nakon ovoga pripadnici SDB su sačinili informaciju 24. 8. 1989. godine o iseljavanju Srba iz nekih dijelova Bosne i Hercegovine. U strogo povjerljivoj informaciji je pisalo da se već više godina odvija proces iseljavanja stanovništva srpske nacionalnosti iz općina Bratunac i Srebrenica. Ističe se kako pritisci dolaze od muslimanskih nacionalista, tačnije fundamentalista koji su ušančeni u pojedinim radnim organizacijama i ustanovama. Informacija je uzdrmala sve strukture vlasti od republičke do savezne. Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, Sarajevo 2008, 34-35. Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća Jovica Stanišić, odnosno SDB Srbije, potpuno nezakonito je proveo operaciju na teritoriju Bosne i Hercegovine, u Srebrenici, kojom se željelo dokazati/pokazati zbog čega su Srbi iz tog dijela Bosne i Hercegovine prisiljeni bježati. Stanišićev izvještaj je stigao do Predsjedništva tadašnje SFRJ. Tri-četiri godine kasnije, nažalost, Stanišićev izvještaj je bio idejna platforma za genocid u Srebrenici. Senad Avdić, Kraj srpskog demona Jovice Stanišića, *Slobodna Bosna*, 27. 3. 2008, 32-35.

15 Stjepan Mesić, Put u rat, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, uredili Branka Magaš i Ivo Žanić, Zagreb-Sarajevo 1999, 34.

16 „Pitao sam ga (Jovića) zašto Srbija vodi tako suicidnu politiku na štetu svojih sunarodnika, jer rekao sam jasno je da iza toga stoji politika u Beogradu. Odgovorio mi je da Srbiju ne interesuju Srbi u Hrvatskoj. To su vaši građani, radite s njima šta hoćete, možete i nabiti na kolac. Jović je tada rekao da Srbiju ne zanima hrvatski teritorij. „Nas zanima 66% teritorije Bosne i Hercegovine i to ćemo uzeti.““Idemo onda sjesti za stol.“ „Jesi li za to da Tuđman i ja s jedne, a Milošević i ti s druge strane, sjednemo za stol.“ Jović se složio. S. Mešić, *Put u rat*, 34. i 35.

17 S. Milišić, *Genocid*, 216-217; Veljko Kadijević, *Protiv udar: Moje viđenje raspada Jugoslavije*, Beograd 2010, 134. (dalje: V. Kadijević, *Protiv udar*).

segmente jugoslavenskog društva.¹⁸ Imao je SKS (umjesto SKJ), a formirao je i SKPJ; kontrolirao je Narodnu banku Jugoslavije (financijske tokove); potpuno je kontrolirao diplomatiju; JNA mu je potpuno bila na raspolaganju, a imao je i međunarodnu podršku.

Već početkom devedesetih je bilo očigledno da su „jugoslovenski sadržaji bitno pomaknuti prema velikosrpskim. Bilo je moguće prepoznati sadržaj i razvoj krize. Suštinski se već desila disolucija Jugoslavije.“¹⁹ Ovaj period je obilježilo i stvaranje velikog broja nacionalnih i nacionalističkih partija na tlu Jugoslavije, posebno u Srbiji. U Bosni i Hercegovini su tri nacionalne stranke bile dominantne: SDS, HDZ i SDA. Za prve dvije se može reći da su bile samo ispostave Beograda i Zagreba.

Kada je raspad Jugoslavije bio potpuno izvjestan, dešavaju se prvi višestranački izbori. U Bosni i Hercegovini nacionalne stranke preuzimaju vlast, ali ne preuzimaju odgovornost za Bosnu i Hercegovinu. Na ključna mjesta u rukovodstvo države, a po direktivama iz Beograda i Zagreba, instaliraju se osobe koje će bezrezervno izvršavati njihove zahtjeve, a sve u funkciji projekata.²⁰ Umjesto, kako su obećavali, da dođe do stabilizacije stanja, dolazi do potpune radikalizacije krize.

S tim u vezi, u općinama gdje su osvojili većinu, SDS i HDZ su formirali svoju vlast. Pri tom nisu uzimali u obzir statističke podatke, po kojima su u strukturi stanovništva Bošnjaci imali 43,7%, Srbi 31,3%, Hrvati 17,3%, ostali 7,7%, od ukupno 4.354.911 stanovnika. Bošnjaci su bili većina u 45 općina (u 13 relativna i u 32 apsolutna), Srbi u 34 općine (pet relativna i 19 apsolutna), Hrvati u 20 općina (šest relativna i 14 apsolutna). Bošnjaci su bili raspoređeni na 94% teritorije Bosne i Hercegovine, Srbi takođe na 94%, a Hrvati na 70% teritorije.²¹

Ono što je SDS radio, Radovan Karadžić je definirao kao „strategiju faktičkog stanja.“²² To je podrazumijevalo formiranje srpske vlasti u općinama gdje su osvojili većinu, a gdje nisu, nastojali su podijeliti općine, odnosno stvoriti „srpske

18 Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 169-171. i Dušan Bilandžić, *Okončanje rata u Hrvatskoj i njegove posljedice*, 114-117. u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*.

19 Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 169-171.

20 „U BiH vlast preuzimaju nacionalne stranke (SDA, HDZ i SDS) te na ključna mjesta instaliraju, u najmanju ruku problematične osobe, kako to Roj Gatman kaže: koji na vlast dolaze niotkud. S. Milišić, *Genocid*, 9. „Đavolji scenarij upotpunjen je galerijom likova svakojakih kamiondžija...i navodno zaliječenih psihijatrijskih pacijenata, koji odjednom postaju tv urednici, gradonačelnici i političke vođe.“ Sejo Omeragić, *Dogovoreni rat*, Sarajevo 2001, 12.

21 Ovi podaci se odnose na popis iz 1991. godine. Analizirajući raspoređenost naroda očigledno je „da su svuda tako gusto međusobno isprepleteni da teritorijalizacija-kako god i na osnovu kakvih god kriterija bila provedena, zapravo demantira tvrdnju o BiH kao mehaničkoj...“ Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 172-174.

22 „Srbi moraju za sebe napraviti neka faktička stanja. Jer, vjerujte da sada u Evropi pravo uopšte ne uzimaju u obzir. Uzimaju faktičko stanje i analogije.“ Riječi Radovana Karadžića na skupu SDS-a 9. 10. 1991, Zbornik radova sa okruglog stola *Teritorijalna odbrana kao državotvorni faktor u odbrani od oružane agresije i u formiranju Armije Republike Bosne i Hercegovine*, održanog 13. aprila 2006. godine u Sarajevu, Sarajevo 2007, 43.

općine.“ To je *de facto* bila verzija srpskog aparthejda u kojem su bile stvorene institucije samo za Srbe. U daljoj razradi koncepta, a oslanjajući se na općine u kojima su osvojili vlast, SDS od sredine septembra 1991. uspostavlja srpske autonomne oblasti (SAO).²³ Ove su u svim svojim djelovanjima bile nezavisne od centralne vlasti (u SAO je od 109 općina u Bosni i Hercegovini uramljeno preko 50, od kojih u više od 20 Srbi nisu imali većinu, nisu osvojili vlast). Obzirom na tu činjenicu, teritorija tih općina (SAO) i njihov državno-upravni aparat služila je SDS-u kao baza za daljnje ratne pripreme.

Kao odgovor na poteze SDS-a, HDZ je 12. 11. 1991. godine u Bosanskom Brodu proglasio Hrvatsku zajednicu Posavine, a 18. 11. 1991. godine u Grudama je proglašena Hrvatska zajednica Herceg Bosna (HZHB). Stvaranje takvih ekskluzivno nacionalnih teritorijalno-upravnih jedinica pravdalo se brigom za vlastiti narod, odnosno insistiralo se na njegovoj ugroženosti. Međutim, ustavna prava ni Srba ni Hrvata ničim nisu bila ugrožena, jer je njihovo učešće u državnoj vlasti bilo proporcionalno, pa i veće od njihovog udjela u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine. Ali, daju snagu argumentaciji o dogovoru Tuđmana i Miloševića²⁴ o podjeli Bosne i Hercegovine i „definitivnom rješavanju srpsko-hrvatskog pitanja“ na račun teritorije Bosne i Hercegovine. Ove dvije strukture (SAO i HZHB), gotovo potpuno pokrivaju Bosnu i Hercegovinu: prva obuhvata 63% teritorije, druga 21%, dok se na prostoru od 12% preklapaju. Izvan ove podjele ostaje samo oko 4% teritorije Bosne i Hercegovine.²⁵

Sve je ovo upućivalo na to da će doći do etničkog čišćenja i uništavanja Bošnjaka kao integrativnog faktora Bosne i Hercegovine, ali i „drugih vrijednosti koje su u Bosni i Hercegovini postojale.“²⁶ S druge strane i Tuđman i Milošević su željeli agresiju koja slijedi i podjelu Bosne i Hercegovine, preko kvislinških tvorevina, svojoj i međunarodnoj javnosti prikazati kao „građanski rat.“ Takva vrsta laži i propagande za domaću i međunarodnu javnost išla je pod ruku sa propagandom o „stvaranju muslimanske države na tlu Bosne i Hercegovine.“²⁷

23 Od polovine septembra do polovine oktobra 1991. su formirane: SAO Hercegovina, SAO Krajina, SAO Romanijsko-birčanska, SAO Semberija, SAO Sjeverna Bosna. Iste je 22. 11. 1991. odlukom o verifikaciji proglašeni SAO u Bosni i Hercegovini skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, praktično legalizirala. S. Milišić, *Genocid*, 214.

24 „Nekoliko mjeseci po preuzimanju vlasti dolazi do, tvrdi se prvog susreta Miloševića i Tuđmana. Susret se desio 25. 3. 1991. godine u Karađorđevu. Glavna tema tog susreta je bila podjela BiH.“ S. Milišić, *Genocid*, 210. „Njih su se dvojica o tome dogovarali u Karađorđevu i Tikvešu, gdje je Milošević uspio uvjeriti Tuđmana da će mu Srbija prepustiti u Bosni i Hercegovini banovinske granice iz 1939. godine i još mu dodati dio prostora tzv. Turske Hrvatske: Cazin, Veliku Kladašu i Bihać.“ Stjepan Mesić, *Put u rat*, 35.

25 Za taj procenat od 4%, koji je ostao van obuhvata SAO i HZHB, „predsjednik HDZ BiH Mate Boban jednom je cinično rekao da se muslimanima mora nešto ostaviti kako bi se imali gdje pokopati i urediti groblja“. Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 172.

26 „Smjeralo se ...na radikalno uništenje ne samo socijeteta nego i osnovnih socijalnih vrijednosti, koje su u BiH postojale, činilo se ono što znači uništenje jednog društva.“ Ozren Žunec, *Rasprava, u: Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 141.

27 Filip Dž. Kohen se u svojoj knjizi *Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana*, Sarajevo

Sve aktivnosti na uspostavljanju vlasti u općinama i inauguriranje SAO je pratila potpuna opstrukcija centralnih organa vlasti (legalnih vlasti). Išlo se dotle da se nijedna odluka od interesa za Bosnu i Hercegovinu nije mogla donijeti.

Širom Bosne i Hercegovine čelnici SDS u saradnji sa obavještajnim sigurnosnim organima Srbije i JNA su sijali strah i stvarali kaos. Stvarano je haotično stanje u svim segmentima života: blokiran je rad mnogih preduzeća, rukovodstva istih su smjenjivana ili otpuššana, otpuššani su ili smjenjivani rukovodioci organa uprave. Počela su se dešavati i ubistva, mahom Bošnjaka na teritoriji SAO, ali je SDS zabranio bilo kakve istražne aktivnosti na rasvjetljavanju uzroka. Odgovor na ovakvo stanje i stvaranje neustavnih teritorijalno-političkih jedinica u Bosnu i Hercegovinu od strane legalnih državnih organa bio je pokušaj da se po svaku cijenu sačuva mir. Međutim, struje koje su intenzivno radile na stvaranju haosa, svaki dan su jačale i sve se više približavale i dogovarale.

Ovdje se zarad historijske istine mora konstatirati:

a) Predstavnici SDS (srpskog naroda), planski, ciljano su se fokusirali na centralnu vlast i zaokupili je problemima statusa države uz istovremeno hitno odvajanje istih od „dešavanja na terenu.“ Istovremeno je SDS preko organa SAO i JNA potpuno kontrolirao situaciju i praktično neometano vršio pripreme.

b) Lokalni organi vlasti su najčešće neadekvatno odgovarali na ove pojave i pokazali su se kao nedorasli i nesposobni da se nose sa ovakvim problemima. Bilo je raznih slučajeva, od preuzimanja vlasti zarad lične afirmacije i karijere, ali i slučajeva radi „materijalne koristi i brzog bogaćenja.“²⁸

Sve ovo je razumljivo jer se značajan broj bošnjačkih intelektualaca distancirao od politike SDA, smatrajući je nacionalističkom. Time su se *de facto* distancirali od učešća u organizaciji vlasti ali i naroda za potrebe odbrane. Što se srpskih intelektualaca tiče, oni su se mahom okupili oko „centralnog projekta.“

Dolaskom srpsko-crnogorskih rezervista u septembru 1991. godine i teroriziranjem stanovništva, te razaranjem sela Ravno, krajem oktobra od strane JNA, *de facto* je izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu. Ova činjenica, kao i to da su Hrvatska i Slovenija donijele *Deklaraciju o nezavisnosti* s jedne, te pokušaj legalnih organa vlasti da definiraju status Bosne i Hercegovine u odnosu na nastalu situaciju, s druge strane, bitno je uticalo na intenziviranje aktivnosti na razbijanju Bosne i Hercegovine, prije svega od strane SDS i dugih srpskih stranaka.

1996, govoreći o srpskoj propagandi, lažima i historijskim obmanama, nadovezao na tvrdnje srpskog književnika Milana Miličevića iz 1871. godine koji je otvoreno rekao: „...ne mogu naši potomci znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego ono izlažemo, što nam podmiruje trenutni račun...ako je historija umjetnička galerija puna slika, s malo originala i mnogo kopija, onda je srpska historija takva galerija, puna falsifikata koje je Europa pa i Amerika dugo vremena prihvaćala kao originale. Mnogi zapadni „eksperti“ za Balkan, eksploatisali su ih za svoje titule, a političari za svoje prljave ciljeve.“

28 „Lokalni organi vlasti su neadekvatno odgovarali na ove pojave. Pokazali su se kao potpuno nedorasli i nesposobni...To je dodatno pojačalo nesigurnost stanovništva a pojavila se i sumnja u njihovu dobronamjernost.“ Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optuže, Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992-septembar 1994*, Srebrenica 1995, 16.

Skupština Bosne i Hercegovine je 14. i 15. 10. 1991. godine pokušala donijeti svoju Deklaraciju, „međutim predstavnici Srba su na sve načine nastojali spriječiti donošenje tog dokumenta. Kada nisu uspjeli, napustili su Skupštinu“. U nastavku rada Skupštine donesena je *Deklaracija o suverenoj i nedjeljivoj državi ravnopravnih naroda*. Tom prilikom Karadžić je javno uputio prijetnje bošnjačkom narodu. U suštini otvoreno je rekao šta planira i šta Bošnjaci mogu očekivati. Međutim, ta prijetnja nije shvaćena ozbiljno i na pravi način.

Nakon ovoga, SDS i druge srpske stranke formiraju 24. 10. 1991. godine *Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*.²⁹ A da bi sve ove nelegalne radnje uvili u demokratske oblande, 9. i 10. 11. 1991. godine organiziraju plebiscit na kojem se srpski narod izjašnjavao za ostanak u Jugoslaviji. Oslanjajući se na plebiscit, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donosi i odluku o verifikaciji SAO u Bosni i Hercegovini. To znači da su samo verificirali „faktičko stanje.“ Nakon objavljivanja mišljenja Badinterove komisije, 7. 12. 1991. godine,³⁰ Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine, kao odgovor, donijela je 9. 1. 1992. godine odluku o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (Deklaracija). Karadžić je tom prilikom izjavio da „nema više Bosne i Hercegovine.“ Pored ovih odluka i deklaracija čiji je cilj bio razbijanje Bosne i Hercegovine i njena priprema za agresiju, SDS je već u oktobru 1991. donosio naredbe koje su direktno tretirale sadržaj i obim priprema, a sve u saradnji sa JNA.³¹

Političke i druge aktivnosti Srba u Bosni i Hercegovini pratile su i aktivnosti JNA, a sve koordinirane iz centra u Beogradu. U drugoj polovini 1991. pod plaštom vježbovnih aktivnosti, JNA počinje posjedati i kontrolirati strategijske pravce, ključne putne komunikacije, mostove, dominantne objekte. Na terenu, centre veze te TV i radio predajnike i repetitore, odnosno pozicionira se tako da njen razmještaj odgovara budućim zadacima.³² Ove aktivnosti JNA praktično su dovele do toga da je prije otpočinjanja otvorenih borbenih dejstava bila okupirana, te da su mjesta sa većinskim bošnjačkim stanovništvom bila stavljena u okruženje.

29 Osim SDS, bio je jedan poslanik SPO. Ostali poslanici Skupštine srpskog naroda su bili iz SDP, SRSJ i drugih 'lijevih' stranaka.

30 Arbitražnu komisiju konferencije o Jugoslaviji osnovala je Europska zajednica u jesen 1991. godine sa zadatkom da donosi pravne sudove o jugoslovenskoj krizi. Predsjednik komisije je bio Robert Badinter, predsjednik ustavnog suda Francuske. Ova komisija je 7. 12. 1991. godine donijela mišljenje broj da je „...SFRJ u procesu raspadanja (disolution).“ *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 133; S. Milišić, *Genocid*, 215, napomena 60.

31 Sadržaj i obim priprema pokazuje naredba SDS od 26. 10. 1991. godine u kojoj se definira: formiranje i uspostavljanje komandnih mjesta, uspostavljanje pune mobilnosti TO pod kontrolom srpskih vlasti, formiranje jedinica za front i određivanje njihovih zamjena, prevođenje svih ljudi mlađih od 40 godina iz civilne zaštite u TO. Predpočinjavanje srpske TO komandama korpusa JNA. TO, 107. Ovom i drugim naredbama SDS, formirane su kvislinške jedinice, koje su zvali i dobrovoljačke, brojale su oko 75.000 ljudi (69.198 u 2. VO i 6.500 u 4. VO). Zaključci iz Procene stanja na prostoru Bosne i Hercegovine, koje je komanda 2. VO uputila na ličnost GSOS SFRJ-str. pov. broj 908-1 od 20. 3. 1992.

32 „...a posebno voditi računa da će uloga JNA i Srba biti od ključnog interesa za budućnost Srba u novoj Jugoslaviji. Tome treba prilagoditi lociranje snaga JNA...“ V. Kadijević, *Protiv udar*, 134.

Povlačenjem JNA iz Slovenije i Hrvatske došlo je do daljnjeg jačanja postojećih snaga u Bosni i Hercegovini i rasporeda na pravcima upotrebe. U tom vremenu na prostoru Bosne i Hercegovine su raspoređene snage devet korpusa.³³ Uz sve ovo JNA je učestvovala u formiranju i naoružavanju dobrovoljačkih jedinica, kao i srpske TO i VRS, kasnije.³⁴ Značajno je naglasiti da se srpski narod u potpunosti oslanjao na JNA, a JNA na srpsko stanovništvo kao svoju mobilizacijsku bazu i političko pokriće za djelovanje.

Obzirom da je početkom 1990. godine TO stavljena pod komandu GŠ JNA te joj je oduzeto naoružanje, u ovom periodu je došlo do intenzivnog izvlačenja istog na područja gdje su Srbi bili većina. Ovome treba dodati da je VS UN donijelo rezoluciju o embargu na naoružavanje, zbog toga što su ove dvije činjenice najpogubnije djelovale na Bošnjake i odbranu Bosne i Hercegovine.³⁵

Nakon referenduma 1. 3. 1992. godine JNA je pokazala svu svoju brutalnost i dodatno ispresijecala komunikacije, zauzela mnoge tvornice, i zajedno sa srpskim „dobrovoljcima i paravojskom“ postavila barikade. Barikade su postavili mahom u gradovima u kojima Srbi nisu uspostavili svoju vlast. Širom Bosne i Hercegovine „incidenti“ se redaju kao na filmskoj traci, a najviše ih izazivaju pripadnici JNA i „paravojska.“ Žele se isprovocirati situacije kako bi došlo do upotrebe vatrenog oružja od strane Bošnjaka.³⁶

Maltretiranje naroda, ubistva, paljenje i miniranje poslovnih prostora i radnji u vlasništvu nesrba, bili su česta pojava početkom 1992. godine, a naročito nakon 1. 3. 1992. godine kada je sve intenzivirano. Stoga su mnogi Bošnjaci i drugi nesrbi napustili svoje domove i otišli u inostranstvo ili u gradove gdje je legalna

33 U sastavu 2. vojne oblasti (VO) bila su četiri korpusa: 4k Sarajevo; 5k Banja Luka; 9k Knin-Kupres; 10k Bihać. U sastavu 1. VO: valjevski i Novosadski; u sastavu 4. VO: Titogradski i Riječki. Vojna ekspertiza *Drinski korpus 1992-1995*, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 2. 2001. (dalje: *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza).

34 „Za stvaranje države srpskog naroda i njene oružane sile, uloga JNA je najznačajnija...“ „a i komande i jedinice JNA činile su kičmu za VRS, sa kompletnim naoružanjem i opremom...“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 162 i 148.

35 Reorganizacijom OS SFRJ, TO je stavljena pod komandu JNA. Shodno tome GŠ JNA je donio 14. 5. 1990. godine naredbu str. pov. br. 19-1, a na osnovu iste komanda 1. VO donosi 15. 5. 1990. godine naredbu str. pov. br. 1-190, „kojom reguliše preuzimanje, smještaj i čuvanje kompletnog naoružanja i municije od TO u magacine JNA,“ Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2005, 285-286. „Nakon intenzivnog angažmana Evropske zajednice u prvoj polovini 1991. godine na pokušaju rješavanja krize u jugoslaviji...i potpunog neuspjeha, ista 5. 7. 1991. godine uvodi embargo na uvoz oružja u SFRJ i zamrzava svu finansijsku pomoć“ Vlada SAD se pridružuje embargu 8. 7. 1991. godine, a Vijeće sigurnosti UN Rezolucijom 713 od 25. 9. 1991. godine uvodi embargo na isporuke oružja i vojne opreme za sve republike bivše SFRJ. S. Milišić, *Genocid*, 212, napomena 48.

36 Komandant 2. VO Kukanjac je govorio svojim saradnicima: „To malo pucanje iz puškica od strane malih gupica ljudi, koje se može predstaviti kao terorizam, može samo dati opravdanje ovoj ogromnoj sili, da završi svoj posao.“ R. Mahmutćehajić, *Koncept etnonacionalne konceptualizacije. Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 174. General Kadrijević kaže: „...zadatke treba izvršavati u okviru sprečavanja međunacionalnoih sukoba uz svjesno dozvoljavanje da neprijatelj prvi napadne.“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 93 i 127.

vlast bila dominantna. Na ovo su uticali i učestali pozivi za mobilizaciju u rezervni sastav JNA na koje se Bošnjaci većinom nisu odazivali. Neodazivanje pozivu na mobilizaciju podrazumijevalo je gubitak radnog mjesta, a nerijetko i stanarskog prava.

Nakon ovako temeljnih priprema, potpuno okupirane zemlje, dogovora između Srba i Hrvata, posebno onog u Gracu, te odluke Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini kojom su definirani „strateški ciljevi“, etničko čišćenje i uništavanje Bošnjaka (i svega što je bošnjačko) bilo je samo tehničko pitanje.

Protjerivanje

Krajem marta a naročito nakon objavljivanja Kutiljerovog plana,³⁷ JNA i Srbi više nisu imali šta čekati, krenuli su u otvorenu agresiju. Ovo tim prije jer:

- Kutiljerov plan im je davao izvjesno pokriće,
- TO je bila potpuno razoružana i obezglavljena,
- JNA je od mirnodopske u Sloveniji, preko rata u Hrvatskoj, došla u Bosnu i Hercegovinu kao potpuno spremna za rat i uveden je embargo na naoružanje od strane UN.

Dakle imali su sve pogodnosti. S tim u vezi JNA je već krajem marta (27. 3. 1992) napala Bosanski Brod i Derventu i stavila ih pod kontrolu.³⁸ Nakon toga 1. 4. slijede napadi na Bijeljinu i Kupres, a 3. 4. i Banja Luka je stavljena pod punu kontrolu.

Priznavanjem Bosne i Hercegovine, kao samostalne i suverene države, od strane Amerike i EZ, Srbi i JNA 6. i 7. aprila napadaju Sarajevo, a do kraja aprila napadani su i zauzimani jedan za drugim gradovi u Podrinju: 8. aprila Foča i Zvornik, 13. aprila Višegrad, 18. aprila Vlasenica itd. Istovremeno napadaju i zauzimaju gradove u Posavini: 14. aprila Bosanski Šamac, a 30. aprila Brčko. Prijedor je takođe napadnut i stavljen pod kontrolu 30. aprila. Tog su dana SDS i JNA nasilno preuzeli vlast.

Sve ovo je pratilo čvršće opsjedanje i žestoka dejstva, kako artiljerije tako i avijacije, po gradovima u centralnom dijelu republike i u Hercegovini. JNA je dakle prvo stavila pod potpunu kontrolu sve gradove gdje su Srbi bili većina, a nakon toga je napala i zauzela gradove u Podrinju i istočnoj Posavini, gdje nisu imali većinu, a bili su im od strateške važnosti za dalji nastavak agresije. Očigledno je da je sve

37 Karadžić, Boban i Izetbegović, pod pokroviteljstvom portugalskog diplomate Hose Kutijera, kao izaslanika EZ su 18. 3. u Sarajevu su usvojili izjavu o principima novog ustavnog uređenja Bosni i Hercegovini. Prema toj izjavi, Bosna i Hercegovina treba da bude nezavisna država „sačinjena od tri konstitutivne jedinice, zasnovane na nacionalnim principima... Taj plan je desetak dana kasnije Izetbegović ipak odbacio, ali on je legitimirao nacionalno kao liniju podele kojom su išli i svi sledeći planovi...“ *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 202.

38 Djelimična hronologija preuzeta iz: *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 45.

rađeno planski i po utvrđenom sistemu. Željelo se uspostaviti koridor sa Srbijom, uz istovremeno odvajanje Bosne i Hercegovine i Hrvatske (u tom cilju su blokirani ili preneseni svi mostovi preko Save), te ovladavanjem kompletnim Podrinjem, pri čemu izvršiti spajanje sa istočnom Hercegovinom.

Zbog toga je Bijeljina prva radikalno riješena. Radikalnim rješenjem Bijeljine trebalo se postići sljedeće:³⁹

- njenim ovladavanjem presječeni su sjevernobosanski i istočnobosanski koridori, a budući da je Bijeljina središnji grad u Semberiji, omogućena je potpuna kontrola tog prostora. Riješeno je i pitanje sigurnog zaleđa (prema Srbiji) a time i pitanje nesmetane logističke podrške,
- brutalnost pri izvođenju napada i koordinacija snaga uz medijsku pokrivenost i propagandu, trebalo je da posluži kao primjer drugima ali i da pojača strah i kaos. Obzirom da je izvršen uoči Bajrama, muslimanskog vjerskog praznika, poruka je i na toj ravni bila jasna.

Obzirom na navedeno, Bijeljina može biti primjer metodologije djelovanja JNA i srpskih dobrovoljačkih i „paravojskih“ jedinica. Nakon što je JNA uspostavila potpunu kontrolu nad Bijeljinom (okružila je, blokirala sve pristupne puteve i ispresijecala punktovima), ušle su jedinice Arkanove srpske dobrovoljačke garde i kvart po kvart, ulicu po ulicu, uz pružen neznatan otpor, počeli su sa masovnim egzekucijama. Te egzekucije nisu bile slučajne ili „proizvod ratnog ludila“, već sistematsko uklanjanje značajnih ljudi i istrijebljenje bošnjačkog stanovništva uopšte.

Iz bijeljinskog primjera da se iščitati obrazac i taktika kasnijih djelovanja JNA i „paravojskih“ jedinica.⁴⁰ U praksi se taj obrazac manifestirao koncentracijom jakih snaga, prije svega oklopno mehaniziranih uz podršku artiljerije. Grad predviđen za zauzimanje bi bio okružen a sve putne komunikacije blokirane (niko nije mogao ni ući ni izaći). Blokade bi bile postavljane i po dubini teritorije da bi se onemogućio eventualni dolazak legalnih snaga u smislu pomoći opkoljenom gradu. Slijedio bi ulazak „paravojski“ u grad, koje bi počele maltretirati Bošnjake što je uključivalo i ubistva. Nakon toga ulazila bi JNA i pod plaštom smirivanja stanja i uvođenja reda, okupirala grad.⁴¹ Bošnjačko stanovništvo bi se pozivalo na mir (pri čemu su bile korištene fraze o bratstvu i jedinstvu, o JNA kao zajedničkoj vojsci itd), da preda naoružanje i ne pruža otpor, a JNA mu garantuje sigurnost, te na kraju da iskažu lojalnost „srpskoj vlasti.“⁴²

39 Tarik Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, Strogo pov, novembar 2005, 46. (dalje: T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*).

40 T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

41 „Za stvaranje države srpskog naroda i njene oružane sile, uloga JNA je najznačajnija...“ „a i komande i jedinice JNA činile su kičmu za VRS, sa kompletnim naoružanjem i opremom...“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 162 i 148.

42 „... i onda megafonom objavit će stanovništvu da treba da se skupi na određeno mjesto,... gdje će predati svoje oružje. Onda bi objavili da ovo sprovodi vojska i da će garantovati sigurnost stanovništvu.“ Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, Sarajevo 2008, 45-46. (dalje:

Stanovništvo je u većini mjesta mirno prihvatilo zahtjeve i ultimatum JNA i srpskih vlasti, na shvatajući šta se i zašto događa. Vjerovali su da im se neće ništa loše desiti, vjerovali su komšijama i JNA.⁴³ U slučaju slabijeg otpora, osvajanje grada vršila je pješadija podržana tenkovima, a ukoliko bi otpor bio značajniji na scenu je stupala artiljerija da „omekša teren“.⁴⁴ JNA i srpske snage općenito su izbjegavale direktnu borbu. Masovno su koristili artiljeriju i neselektivno djelovali kad god je to bilo moguće. Bez obzira je li ili nije pružan otpor, zauzimanje gradova i sela pratila su masovna ubistva Bošnjaka, teror i etničko čišćenje. Realizaciju ovakve taktike u slučaju podrinskih gradova potvrdio je pred Haškim tribunalom, u svojstvu svjedoka pokajnika osuđenik Miroslav Deronjić.⁴⁵ Budući da je JNA, nakon priznanja Bosne i Hercegovine kao samostalne i suverene države, bila nelegalna u Bosni i Hercegovini, željela je u što kraćem roku „završiti posao“, po mogućnosti do početka ljeta 1992. godine. U tom cilju je poduzela opšte napade na pravcima:

- Sarajevo-cilj: ovladati gradom ili ga podijeliti na srpski i bošnjački dio i potpuno imobilizirati legalne institucije vlasti u smislu organizovanja i rukovođenja odbranom države te stalnim granatiranjem grada i ubijanjem civila prisiliti ih da napuštaju isti,
- Podrinje-cilj: u potpunosti ovladati tokom rijeke Drine od Bijeljine do Foče; spojiti Posavinu sa istočnom Hercegovinom; etnički očistiti Posavinu od Bošnjaka (do dubine od 50 km). Što će reći „eliminirati rijeku Drinu kao državnu granicu (kako je to definirano u „Strateškim ciljevima“ srpskog naroda).
- Posavina-cilj: ovladati tokom rijeke Save i područjem Posavine, pri čemu uspostaviti siguran koridor koji bi zapadne dijelove Bosne i Hercegovine,

V. Šabić, *Genocid*). U nekim naseljima je primjenjivan metod pozivanja radi evidencije i novog popisa...“ *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 70.

43 “Sa Srbima smo živjeli u slozi i ljubavi, kaže Nusret Bećirović iz opštine Vlasenica i dodaje “... do posljednjeg trenutka vjerovali da nam ništa ružno neće učiniti...” “Sa komšijama Srbima živjeli smo veoma složno...Ipak nismo mogli ni pomisliti da će nam toliko zla počinuti.” “Navest ću dva primjera koji jasno pokazuju kakvo je bilo razmišljanje prijedorskog Bošnjaka, kaže Sedika Cerić. Idući na posao sreća sam svog kolegu Musića, koji je bio u političkim strukturama SDA u opštini.” Na pitanje Sedike da li se šta poduzima na zaštiti Bošnjaka u Prijedoru, Musić je odgovorio: “Sedika, ne brini, mi ćemo njih baklavom dočekati.” Drugi primjer odnosi se na moju užu porodicu. U januaru je Sedika otišla u Tešanj da obiđe mamu i tada su njenog muža rođenog Prijedorčanina pitali da li se u Prijedoru vrše kakve pripreme, našta je on odgovorio da ne brinu, jer njegove komšije Srbi nisu takvi i njemu oružje ne treba. Jusuf Kadrić, *Bošnjaci žrtve i svjedoci*, Sarajevo 2004, 27-31. (dalje: J. Kadrić, *Bošnjaci*).

44 Ako bi došlo do jačeg otpora (koji su u praksi najčešće pružale lokalne postrojbe, naoružane osobnim naoružanjem) pješadija bi stala i nazvala topništvo da “omekša otpor.” T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

45 “Prvo bi u određeno mjesto stigli dobrovoljci, a onda bi sledilo ostalo: ubistva, likvidacije, zastrašivanje stanovništva, panika i tako dalje. Onda, nakon toga bi stigla armija, JNA, s prividnom namerom da uspostavi red.“ ICTY, Predmet Miroslav Deronjić, br. IT-02-61, *Izjava svjedoka*, 19. 11. 2003, 19. Preuzeto iz: V. Šabić, *Genocid*, 44.

Banjaalučku i Dobojsku regiju, kao i srpske krajine u Hrvatskoj, kopnenim putem povezo sa Srbijom,

- Mostar-cilj: odsjeći Mostar, te u potpunosti ovladati lijevom obalom rijeke Neretve i etnički očistiti sve gradove po dubini, od Trebinja na jugu preko Gacka do Foče.⁴⁶

Formiranje VRS - dovršetak etničkog čišćenja

Dva događaja iz maja 1992. godine su imala značajan uticaj na ovaj period, a bila su opredjeljujuća za dalji tok rata. Radi se o sastanku Karadžića i Bobana u Gracu.⁴⁷ i zasjedanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁸ Na sastanku u Gracu je zaključeno da se razgraničenje srpskog i hrvatskog naroda izvrši „miroljubivim sredstvima“, te shodno tome prestaju razlozi za oružane sukobe. Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine 12. 5. 1992. godine donosi odluku o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, te na istoj sjednici formira vojsku srpske republike Bosne i Hercegovine, a za komandanta iste postavlja Ratka Mladića. VRS se sastojala od šest korpusa, a svaki od njih je *de facto* vezan za realizaciju nekog od strateških ciljeva.⁴⁹ Nakon

46 „Namjera JNA bila je ovladati teritorijom Bosne i Hercegovine u kratkom vremenu, najvjerovatnije do kraja ljeta 1992. Stoga je poduzet opći napad na četiri glavna pravca...“ T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

47 Sastanak u Gracu između Bobana i Karadžića održan je 6. 5. 1992. godine. Obzirom da je prije toga održan niz sastanaka (Herceg Novi, Grude itd), ovaj se smatra završnim i na njemu je dogovorena detaljna i definitivna podjela Bosne i Hercegovine na srpski i hrvatski dio. Na sastanku je zaključeno: „Odlučni da sva sporna pitanja, uključujući razgraničenje dviju konstitutivnih jedinica-hrvatske i srpske u Bosni i Hercegovini, riješe miroljubivim sredstvima i dogovorom...“ U tački 6. dogovora stoji: “Slijedom naprijed dogovorenog prestaju razlozi za oružane sukobe između Hrvata i Srba na cijeloj teritoriji BiH.“ Ciril Ribičić, *Geneza jedne zablude. Ustavnopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*, Zagreb-Sarajevo-Idrija 2001, 97. (dalje: C. Ribičić, *Geneza jedne zablude*).

48 Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine je na prvoj sjednici 12. 5. 1992. godine donijela je “Odluku o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”. Prema ovoj odluci strateški ciljevi su:

1. Državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice,
2. Koridor između Semberije i Krajine,
3. Uspostavljanje koridora u dolini reke Drine kao granice između srpskih država,
4. Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od delova efikasne državne vlasti
5. Izlazak Republike Srpske na more.

Na istoj sjednici odlukom broj 03-234/92 formirana je “Vojska Srpske republike Bosne i Hercegovine”, a za njenog komandanta postavljen je Ratko Mladić. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 50 i 60.

49 VRS se sastojala od šest korpusa:

- 1. krajiški korpus,
- 2. krajiški korpus,
- Istočno-bosanski korpus,

toga dolazi do značajnog intenziviranja etničkog čišćenja, koje je većim dijelom završeno sa krajem juna 1992. Pojedina mjesta i regije su čišćeni sistematski cijelo vrijeme trajanja rata. Ovdje se posebno misli na enklave u Podrinju, ali i neke gradove poput Banja Luke i Bijeljine.

Dešavanja u Hercegovini iz jula 1992. godine te u Posavini s početka jeseni 1992. godine, u potpunosti korespondiraju sa zaključcima iz Graca. Radi se o tome da se JNA, transformirana u VRS, a nakon napada znatno slabijih snaga ARBiH i HVO, povukla na granice banovine. Nešto kasnije, početkom jeseni, snage HV i HVO, potpuno se povlače iz Posavine. Povlače se kada su borbena dejstva skoro prestala, mada su ranije, s proljeća, vođene žestoke borbe. Na taj način Srbi su uspostavili koridor sa Srbijom. Uspostavljanje koridora značilo je i pojačavanje etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva iz svih mjesta od Banja Luke do Brčkog i Bijeljine.⁵⁰

Budući da je već polovinom 1992. godine VRS kontrolirala oko dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine, uspostavila je linije odbrane i okrenula se dovršavanju etničkog čišćenja. U tom kontekstu komandant krajiškog korpusa Talić iz Banja Luke sve učestalije izdaje naređenja za mobilizaciju na koja se Bošnjaci i Hrvati nisu odazivali, što je podrazumijevalo da na neki način moraju napustiti teritoriju.⁵¹ Istovremeno je komandant brigade u Podrinju naređivao protjerivanje Bošnjaka, definirao ko na koji način i u kom pravcu će biti protjeran.⁵²

U međuvremenu su snage ARBiH odbranile dio teritorije Bosne i Hercegovine, ali i oslobodile neke dijelove koje je JNA okupirala, što je žestoko naljutilo komandanta 2. VO JNA, generala Kukanjca, koji je ustvrdio: "Ja sam Mladiću predao teritoriju sa granicama Republike Srpske, a on ju je izgubio."⁵³ Ovu Kukanjčevu izjavu potvrdio je i Ivica Dačić, tadašnji glasnogovornik SPS: "Teško da bi bilo koji građanin RS RSK mogao da vam pokaže i jedan pedalj srpske zemlje koji su oni oslobodili."⁵⁴ Sve je dakle oslobodila JNA. Ovo istovremeno znači da

-
- Hercegovački korpus,
 - Sarajevsko-romanijski korpus.
 - Drinski korpus.

50 „S probijanjem koridora i srpska agresivnost je postala mnogo veća. Tada se osnivaju agencije za iselj enje i zamjene, odnosno stvara sistem kako da nas organizovano istjeraju...“ Izjava Robović Ibrahima iz Banja Luke, J. Kadić, *Bošnjaci*, 376.

51 "General Nikola Uzelac mobilizaciju je proglašavao u nekoliko navrata, prvu u junu, drugu u avgustu pa u septembru (odnosi se na 1991), a onda svaki mjesec uzastopno..." J. Kadić, *Bošnjaci*, 33.

52 Komandant Birčanske brigade naređenjem od 28. 5. 1992. godine regulisao je: Iseljavanje muslimanskog stanovništva mora biti organizovano i uvezano sa opštinama preko kojih se vrši iseljavanje. Iseljavati se mogu samo žene i djeca, a muškarce sposobne za borbu ostavljati u logorima radi razmjene." Dok je naređenjem od 26. 5. 1992. godine (samo dva dana ranije) zabranio i iseljavanje žena: "Zabraniti odlazak muškaraca i žena sposobnih za borbu, van vaše teritorije." V. Šabić, *Genocid*, 47.

53 Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 185.

54 Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 236.

odgovornost za etničko čišćenje i genocid snosi kako VRS i njeno rukovodstvo, tako i JNA i rukovodstvo Srbije i SRJ. Ovo je potvrđeno „Međupresudom“ Miloševiću i presudama najznačajnijim osobama iz vojnog i političkog rukovodstva RS i Srbije.⁵⁵ To potvrđuju i suđenja jednom dijelu najužih rukovodstava, kao i Karadžiću.

Način i metodologija protjerivanja

Budući da je etničko čišćenje bilo cilj i svrha rata,⁵⁶ pri čemu je ... Bosna i Hercegovina, poprište ...masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava, kao i ozbiljnih prekršaja humanitarnog prava. Etničko čišćenje je uzrok većine tih prekršaja.“ Potrebno je rekonstruirati kako se to dešavalo i podcrtati neke od metoda realizacije istog jer „zaista se upotrebljavaju različite metode da bi se provelo etničko čišćenje“.⁵⁷

Uloga JNA se sastojala u obezbjeđivanju uslova (stavljanje naseljenih mjesta pod potpunu kontrolu) da bi „paravojne“ jedinice i jedinice sastavljene od domaćeg stanovništva (mada su i paravojne popunjene najvećim dijelom od domaćih), mogle obaviti „svoj dio zadatka.“⁵⁸ Nakon poziva na predaju naoružanja, na, za to određena mjesta i predaje istog, ukoliko ga se imalo, srpske vlasti u pravilu nisu bile zadovoljne i kretalo se u pretraživanje po kućama.⁵⁹ Prethodno je stanovništvo upozoravano da ne napušta kuće i ne udaljava se. Pretresanje kuća i traženje naoružanja bilo je samo pokriće za pljačku i odvođenje stanovništva na sabirna mjesta. Prilikom pretresa kuća i odvođenja na sabirna mjesta, veliki broj stanovnika je ubijen. Bilo kakva primjedba ili protivljenje, značili su ubijanje na licu mjesta.

55 Raspravljajući po zahtjevu prijatelja suda“ (*amici curiae*) od 3. 3. 2004. godine da se u slučaju Slobodana Miloševića donese oslobađajuća presuda, Haški tribunal je 16. 6. 2004. godine donio odluku po tom prijedlogu odnosno Međupresudu. „Tom je odlukom Raspravno sudsko vijeće Miloševiću potvrdilo genocidnu namjeru i postojanje genocidnog plana.“ Takođe je konstatovano „da postoji dovoljno dokaza da je u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom izvršen genocid“ te da se „zaključak o genocidnoj namjeri rukovodstva bosanskih Srba može izvesti iz cjelokupnog dokaznog materijala.“ V. Šabić, *Genocid*, 162.

56 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, Sarajevo 2007, Izveštaj broj E/CN. 4/192/S-11/9 od 28. 8 1992, 22-24. (dalje: T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*). Specijalni izvjestitelj dijeli mišljenje drugih posmatrača da je osnovni cilj oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini stvaranje etnički homogenih oblasti. Etničko čišćenje se ne pojavljuje kao posljedica rata, već prije kao njegov cilj. Ovaj cilj je u velikoj mjeri već postignut ubijanjima, premlaćivanjima, silovanjima, razaranjima domova i prijetnjama Takva praksa se pojačala... i sve je manje otpora nesrpskog stanovništva...“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, Izveštaj broj E/CN. 4/192/S-1/10 od 27. 10. 1992, 42.

57 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 22-24. i 10. 2. 1993, 95.

58 Većina paravojnih jedinica je dolazila iz Srbije i popunjavala se iz redova domaćeg stanovništva. Diskutabilno je da li su one uopće bile paravojne, budući da su djelovale u početku pod komandom JNA, a poslije VRS.

59 Srpske snage su krenule u pretres svih bošnjačkih kuća redom, narod su izgonili iz kuća... Napadači su bili komšije, ali ovaj put dobro naoružani. Bošnjacima je bilo zabranjeno da sa sobom ponesu bilo šta osim ličnih stvari. Nepokretne osobe i mala djeca su ostali u kućama, a mnogi su spaljeni ili pobijeni...“ V. Šabić, *Genocid*, 51.

Sljedeći korak bilo je upućivanje poziva stanovništvu da se okupi na određenom mjestu (najčešće centralni gradski trg), a kao razlog okupljanja najčešće su navedeni popisivanje stanovništva ili iskazivanje lojalnosti srpskim vlastima.⁶⁰ Nakon okupljanja, stanovništvo je okruženo naoružanim pripadnicima „paravojski“ i srpskih snaga, naoružanih komšija, odvođeno do sabirnih mjesta. Usput su maltretirani, tučeni, pljačkani, a redovno su se dešavala i ubistva. Sabirna mjesta su bile sve veće ograđene površine: stadioni, sportske dvorane, škole i školske dvorane, fabrički krugovi, proizvodne hale, skladišta itd.

Nad okupljenima u sabirnom centru vršene su sve vrste torture. Izvođeni su pojedinačno ali i u grupama i ubijani. Ubijanje je vršeno vatrenim oružjem, klanjem, ubijanjem maljevima do premlaćivanja drvenim i metalnim polugama, zbog čega je nastupala smrt.⁶¹

Prilikom napuštanja kuća stanovništvu nije dozvoljeno da bilo šta ponese. Napuštene kuće i stanove, u kojima su mogli ostati samo mala djeca i nepokretni i bolesni sistematski su pljačkani. Pljačka je bila nagrada za „obavljeni posao.“ Međutim, i u pljački je postojao redosljed. Prednost su imali pripadnici „paravojski“ iz Srbije, potom zaslužni domaći, nakon kojih su ostajali goli zidovi. Kuće su potom paljene ili minirane, da se prognanik ne bi imao gdje vratiti. Često su ostaci kuća poravnjavani bagerima, nakon čega bi na to mjesto bila navučena zemlja.

U sabirnim centrima je vršena trijaža. Na jednu stranu su odvajane žene, djeca i starci, a na drugu vojno sposobni. Od njih su oduzimate sve vrijedne stvari (nakit i novac), a često i lična dokumenta. Prilikom prozivanja morali su potpisati da dobrovoljno odlaze i da svu imovinu ostavljaju (poklanjaju) srpskim vlastima.⁶² Žene, djeca i starci su uglavnom transportirani velikim kamionima, prema prostorima pod kontrolom legalnih vlasti, a nerijetko su tjerani da idu pješke. U pravilu su dovoženi do prvih borbenih linija, a onda natjerani da prođu kroz borbeno područje.⁶³ Veliki broj vojno sposobnih muškaraca je završio u logorima.

60 „Metodologija prikupljanja nesrpskog stanovništva na određena mjesta radi davanja potpisa i izražavanja lojalnosti srpskim vlastima.“ *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 70.

61 Primjer za ovo je Bratunac, osnovna škola “Vuk Karadžić”, 10-13. 5. 1992. godine “Srpski vojnici su prozivali muškarce i odvodili ih u fiskulturnu salu osnovne škole “Vuk Karadžić”, gdje su narednih nekoliko dana vršena masovna mučenja i pogubljenja Bošnjaka. Od zarobljenog stanovništva srpski vojnici su oduzeli novac i nakit. Svi zatočenici morali su stati na jednu polovinu sale, a druga polovina sale koristila je za stravičnu predstavu... Odabir ličnosti za mučenje i likvidacije mogao je izvršiti bilo ko...Egzekutori su za mučenje i likvidaciju upotrebljavali kundake pušaka, držalice alatki, metalni pajsar, čelične sajle, policijske pendreke, konopce, specijalne noževe zv. kame i pištolje...”. Likvidirano je oko 300 osoba. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 51.

62 “Na tim mjestima okupljanja pravio se spisak za deportaciju i svako je pojedinačno morao potpisati spisak. Rečeno im je da tim potpisom “dobrovoljno ostavljaju svoju imovinu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 102, 93, 110.

63 Oni su dovezeni prema prvim linijama bojišta, ali su morali izaći iz autobusa, prije nego što su do njih došli, i proći kroz borbeno zonu, kako su znali i umjeli. Na putu su bili stalno udarani, pljačkani, podvrgavani raznim oblicima uznemiravanja, te, u nekim slučajevima, silovani i strijeljani.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 42-43. Nisu bili rijetki slučajevi da su prognanici tjerani da

Nisu ni svim ženama, djevojkama i djevojčicama dozvoljavali odlazak, mnoge su zadržavane kako bi se nad njima seksualno izživljavali.⁶⁴ Bilo je situacija da u logorima završi kompletno stanovništvo, dakle i žene i djeca, odakle su nakon nekog vremena transportirani prema mjestima koje im odredi uprava logora. U gradovima je zadržavan jedan broj vojno sposobnih muškaraca, mahom onih čije su profesije i specijalnosti bile takve da su bili neophodni, ali i za obavljanje ponižavajućih poslova (većinom su to bili istaknuti intelektualci) i popunu raznih „radnih brigada“, sve do onih za rad na borbenim linijama.⁶⁵ Protjerivanje nesrba trajalo je sukcesivno sve do kraja rata.

Navedena metodologija uglavnom se primjenjivala u gradovima. Sa selima se postupalo drugačije. Tu uočavamo dva pristupa, zavisno od toga da li je selo čisto bošnjačko, ili se radi o etnički miješanom selu. U čisto bošnjačka sela upadale su srpske snage i sve što nije uspjelo pobjeći bilo je ubijeno ili odvedeno u logore. Bilo je i protjerivanja, pored ubistava i odvođenja u logore.

Selo je temeljito opljačkano, a nakon toga zapaljeno. Pored namjere da se uništi sve bošnjačko, paljenje je imalo funkciju zastrašivanja susjednih sela koja još nisu bila „očišćena“, jer se plamen vidio na daljinu, pogotovo noću.

Opljačkana stoka završavala je na pijacama u Srbiji ili u logističkim centrima srpske vojske (VRS), kao i poljoprivredne mašine i druga tehnika.⁶⁶ Kod etnički miješanih sela je primjenjivana druga taktika. Srbi su ubjeđivali komšije Bošnjake da im se ništa loše neće desiti, da će ih oni zaštititi ako bude trebalo, da to što se dešava u susjednim selima nema nikakve veze s njima itd. Komšije Bošnjaci su im vjerovali.⁶⁷ Najviše za par dana pojavila bi se srpska vojska, ali bi i komšije

prolaze i kroz minska polja. Zatim su bili dovoženi na liniju razdvajanja i primoravani da hodaju preko minskih polja do položaja pod kontrolom Armije R BiH. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 228.

64 „Silovanja žena, uključujući i maloljetnice, bila su masovna pojava. ...većina silovanja je počinjena nad muslimanskim ženama u Bosni i Hercegovini od strane srpskih snaga. Postoje pouzdani izvještaji o javnim silovanjima, naprimjer, pred očima cijelog sela, smišljenih da terorizu cijelu populaciju i natjeraju cijelu etničku grupu da napusti svoje prebivalište....silovanje je služilo kao instrument etničkog čišćenja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 107.

65 Važan fenomen jeste u velikim razmjerama korištenje civila za neplaćeni prinudni rad. Za ovu aktivnost korišteni su muškarci od 16 do 65 godina (pa i stariji od 65). Postoje izvještaji iz kojih se vidi da su žene i djeca podvrgavani ovoj obavezi. Brojna svjedočenja potvrđuju da su vlasti bosanskih Srba često okupljale brigade za prinudni rad na samim linijama vojnih sukoba ili blizu njih. Pouzdani izvještaji govore da su brojni pripadnici radnih brigade ubijeni ili ranjeni na liniji fronta. A one koji nisu bili.

66 Poslani na prve linije fronta srpske vlasti su prisilile na naporne i često ponižavajuće poslove. Nesrpskom stanovništvu, koje je bilo na visokim položajima (prije rata, primjedba S. M), dodjeljivani su primitivni fizički poslovi, kao što je metenje ulica, skupljanje smeća. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 469. „Svakodnevno su se iz opljačkanih kuća vozili kamioni puni stvari, a kuće su potom spaljivane. Zarobljena stoka se vozila za Srbiju, a novac od prodaje je korišten za logistiku srpske vojske.“ V. Šabić, *Genocid*, 52.

67 „Vjerovali smo da prema nama gaje komšijske odnose, da će nas, ako bude potrebno i zaštititi.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 27-30. „To što rade tamo u drugom naselju-selu nije naša stvar...Mi u našem selu nećemo sukobe...Nastavit ćemo živjeti zajedno kao i do sada.“ *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 72.

bili s njima, sada naoružani i u uniformi, na čelu srpske vojske, išli bi od kuće do kuće, a onda bi se ponavljao već opisani scenarij.

Nakon prvog vala etničkog čišćenja, srpske vlasti su značajno zakomplecirale proceduru protjerivanja u administrativnom smislu. Protjerivanje je pretvoreno u svojevrsan vid biznisa.⁶⁸ Protjerivanje je regulirala Vlada RS svojim instrukcijama.⁶⁹ Njima je određeno pod kojim okolnostima i na koji način se može napustiti teritorija pod srpskom kontrolom. Protjerani su se morali odreći državljanstva, ostaviti svu imovinu srpskim vlastima, potpisati izjavu da odlaze svojevolsjno i na kraju, platiti autobuske karte, te takse svakoj općini preko čije teritorije su prolazili.

Za realizaciju instrukcija brinula se kada je riječ o Banja Luci i Bosanskoj krajini Agencija za preseljenje razmjenu materijalnih dobara. To je bilo tijelo ARK i mišljenja smo da u drugim regijama Srbi nisu imali takve agencije.⁷⁰ Ista je organizirala protjerivanje zajedno sa komisijama za razmjenu, koje su vršile „kontrolu kretanja nesrba.“⁷¹ Nesrbi koji su željeli otići, morali su se prijaviti za razmjenu za Srbe izvan te regije ili za spajanje sa obiteljima. Politika razmjene se pokazala kao efikasna metoda etničkog čišćenja (ali i isplativa u financijskom smislu). U funkciji je bila i metoda „privatnih preseljenja.“⁷² Ta metoda se često primjenjivala, ali je uvijek bila povezana sa iznudama svih vrsta. Protjerivanje na ovaj način je organizirano uz pomoć „putničkih agencija.“ Lice koje se prijavilo „za putovanje“ takođe je moralo ostaviti imovinu srpskim vlastima i nije imalo pravo na povratak.

Razlike u metodologiji etničkog čišćenja u pojedinim gradovima i regijama su bile u nijansama. Najčešće se radilo samo o vremenu trajanja, što je zavisilo od toga da li je neko mjesto bilo sa većinskim bošnjačkim stanovništvom ili su Srbi bili većina. Mjesta sa većinskim bošnjačkim stanovništvom su „očišćena“ odmah

68 „Osobe koje žele otići, moraju aplicirati preko tih agencija...i moraju platiti iznos 300-500 DM po osobi, a ponekad i više. Oni takođe, moraju platiti takse i do nekoliko stotina DM, različitim općinskim uredima te putovanje autobusom do granice...Vlasniku imovine se traži da se u pismenoj formi odrekne prava na nju bez naknade.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 470.

69 Procedura napuštanja je regulirana instrukcijama sa Pala, administrativnog centra takozvane Republike Srpske. One su sprečavale nesrbe da odlaze u autima i da sa sobom nose vrijednosti. Morali su da plate autobuske karte i da se odreknu državljanstva. Takođe su morali platiti taksu svakoj općini preko čije teritorije bi prešli. Procedura je obično bila gruba i neselektivna. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 228.

70 Mnogi od njih su rekli specijalnom izjavitelju da su i lokalne vlasti i „agencija za emigraciju“ u Banja Luci organizirali njihovo iseljavanje. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 42.

71 Kontrolu kretanja nesrba je vršila komisija za razmjene, kojoj su u nekoliko slučajeva pomagali zaposlenici lokalnog Crvenog križa. Nesrbi koji su željeli otići morali su se prijaviti za razmjenu za Srbe izvan te regije. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

72 Privatna organiziranja preseljenja su česta i skoro uvijek uključuju iznuđivanja u svakom pogledu. Obično su organizirana uz pomoć putničkih agencija. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 271. „Znam slučajeve gdje su ljude prebacivali autobusima za velike pare, opljačkali kod Brčkog i vratili prema Tuzli. Bilo je Srba koji su pojedinačno prebacivali zainteresovane, opet za velike pare, a te koje su prebacivali, kasnije bi ubijene izbacivala rijeka Bosna, ili su mrtvi nalaženi u šumi.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 378-379.

na početku (gradovi u Podrinju, Prijedor i dr), dok su ova druga „čišćena“ tokom cijelog trajanja rata (posebno Banja Luka). To je bilo povezano i sa potrebama srpskih vlasti, a u vezi sa organiziranjem razmjene i formiranjem jedinica za prinudni rad, bilo u gradovima ili na linijama fronta.

Nesrpsko stanovništvo na teritoriji pod kontrolom vlasti RS svakodnevno je bilo izloženo svim vrstama pritisaka i torture. Svaki izlazak iz kuće na ulicu bio je povezan sa rizikom da budu odvedeni u zatvor, premlaćeni i sl. Ni kuće nisu pružale nikakvu zaštitu jer su policija, vojska i naoružani civili mogli upasti kad god su htjeli, što se i dešavalo, odvesti koga su htjeli, pretući, silovati i ubiti.⁷³ Maltretiranja i torture redovno su pojačavane nakon svakog gubitka i poraza na ratištu. Tada je naročito povećavan broj ubistava.⁷⁴ Bošnjačko stanovništvo nije dobilo „kartice za racionalno snabdijevanje“, čime mu je bila uskraćena humanitarna pomoć. Najčešće nisu mogli dobiti ni medicinsku pomoć, kao ni lijekove, što je najdirektnije uticalo na mogućnost kakvog takvog preživljavanja.⁷⁵

Humanitarnu pomoć Srbi su često koristili kao svojevrsno „oružje rata.“ Dopremanje iste je onemogućavano stanovništvu na teritoriji pod kontrolom legalnih vlasti Bosne i Hercegovine, a naročito enklavama istočne Bosne i opkoljenim gradovima. Stanovništvo je lišavano snabdijevanja najelementarnijih potreba za život: struje, vode, lijekova i dr.⁷⁶

Sve ovo je bilo sračunato da se bošnjačko stanovništvo prisili da napusti teritoriju pod kontrolom Srba i svoje domove, ali i generalno, da napusti teritoriju Bosne i Hercegovine i „raspe se po svijetu.“ Bošnjaci su na teritoriji pod srpskom kontrolom bili prisiljeni sve rasprodati, da bi obezbijedili novac potreban za kupovinu karata, raznih potvrda i odobrenja da bi se mogli prijaviti za odlazak.⁷⁷

Bez obzira na koji način i pod kojim okolnostima je vršeno protjerivanje, konvoji su uvijek bili presretani, a protjerani premlaćivani, pljačkani, žene često

73 “Napadi na bošnjačke kuće i pljačkanje Bošnjaka postali su svakodnevni. Sve smo se manje kretali po gradu, a ni u jednoj prodavnici nismo mogli ništa kupiti od životnih namirnica.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 360.

74 „Neki napadi se izgleda dešavaju spontano, kao direktna posljedica poraza, koje su pretrpjele snage bosanskih Srba na bojištu.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 468. „Crni dani za Bošnjake Bosanskog Petrovca...bio je 20. septembar 1992. godine. Tog dana u Bosanski Petrovac dovezeno je 16 četnika, poginulih na grabeškom ratištu kod Bihaća...ekstremisti su krenuli ulicama i pucali na Bošnjake. Navečer je bilo još strašnije, jer su trojke Srba, naoružane do zuba, palile i pucale na sve bošnjačko. Od 20. do 24. septembra u Bosanskom Petrovcu je ubijeno 29 Bošnjaka, muškaraca, žena i djece.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 363-364.

75 “U nekim gradovima Muslimanima i Hrvatima odbijaju se obezbijediti lijekovi i medicinska pomoć, a hrana se distribuira samo onima koji se bore za srpske ciljeve.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 70.

76 Specijalni izvjestitelj je zabrinut zbog činjenice da se osnovnim životnim potrebama civila u Sarajevu koristi kao oružjem rata. „Tragično je što se ovakav razvoj situacije ponavlja i u drugim područjima.“ Specijalni izvjestitelj je saznao da zalihe vode, kao i struje, kao oružje koriste bosanski Srbi. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 195-196.

77 “Procedure za odlazak u Hrvatsku, koje su nametnule *de facto* vlasti, komplicirane su i obično rezultiraju prodajom praktično cijele imovine potencijalnih izgnanika.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 469.

silovane, a dešavala su se i ubistva. Uvijek su bili dovoženi do linije fronta, istjerivani iz prevoznih sredstava i tjerani da prođu kroz borbeno područje, a u nekim slučajevima i kroz minska polja. Ovdje treba naglasiti da je protjerivanje, bez obzira na način, uvijek pratilo rušenje, paljenje ili miniranje svih vrsta objekata, od onih za stanovanje preko gospodarskih do vjerskih (džamija i grobalja). U početku je to rađeno radi zastrašivanja, da se stanovništvo prisili na odlazak, a kasnije, s ciljem da se prognani nemaju gdje vratiti.⁷⁸

Hrvati

Shodno dogovorima o rješavanju srpsko-hrvatskog nacionalnog pitanja na račun teritorije Bosne i Hercegovine, „taj rat u ratu“ kako ga neki zovu, otpočeo je stvaranjem administrativno teritorijalne jedinice hrvatske zajednice Herceg Bosna (HZ HB), neposredno nakon proglašenja srpskih autonomnih oblasti (SAO).⁷⁹ Linija podjele trebala je biti granica Banovine Hrvatske iz 1939. godine.⁸⁰ Rukovodstvo Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH), kao potpuno ovisno od rukovodstva Hrvatske, radilo je po instrukcijama istog. S tim u vezi treba naglasiti da je javno bilo probosansko, a u tajnosti je radilo na podjeli Bosne

78 „... domovi onih koji su pobjegli da izbjegnu etničko čišćenje su uništeni da bi se spriječio povratak, dok su druge kuće uništavane da bi se stanovnici prisilili da odu.“ U Izvještaju Mazovječkog se dalje navodi da se ovo odnosi na srpske snage koje su vršile uništavanje kuća na područjima pod svojom kontrolom od Kozarca na zapadu do Jajca u centralnoj Bosni i Bratunca na istoku. T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 267. „Srbima nije bilo dovoljno da Bošnjaci nestanu sa područja Bosne i Hercegovine, bilo što će ih pobiti ili protjerati, nego su željeli da nestanu i tragovi njihovog postojanja.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 387.

79 Pod rukovodstvom dopredsjednika HDZ BiH M. Bobana u Grudama je 12. 11. 1991. godine održan tajni sastanak 22 lokalna članka stranke iz Hercegovine i središnje Bosne. “Zaključak, s pozivom na dogovore s Tuđmanom u Zagrebu 13. i 20. 6. 1991. godine traži da se pristupi formiranju i objavljivanju pravnih političkih akata (proglašenje Hrvatske banovine u Bosni i Hercegovini, provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj kao prve faze na putu konačnog rješenja hrvatskog pitanja i stvaranja suverene Hrvatske u njenim etničkim i povijesnim (sada mogućim) granicama. Adrian Hastings, *Rasprava, Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 328. Dana 27. 12. 1991. godine sve ove zaključke prezentirali su Tuđmanu i drugim visokim dužnosnicima Republike Hrvatske. Boban je tada bio decidan “Prostor HB je proglašen neovisnim zato da bi se mogao priključiti Hrvatskoj, kada za to dođe vrijeme i kada to odluči hrvatsko vrhovništvo.” *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 37.

80 “Nakon nekog vremena Tuđman nas je obavijestio...Rekao je da Milošević Hrvatskoj nudi banovinske granice plus Cazin, Kladašu i Bihać...Bio je uvjeren da će pobunjeni Srbi dio hrvatskog teritorija koji su držali s vremenom vratiti na ovaj ili onaj način, a da će diobom Bosne i Hercegovine proširiti Hrvatsku.” Stjepan Mesić, Put u rat, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 36. “Iz perspektive Zagreba i historičara Tuđmana u ime “povijesnog trenutka” u kojem Hrvati grade svoju državu na osnovi projekta banovina 1939. U ime te ideje veoma rano su žrtvovani interesi Hrvata Bosanske Posavine, Bosanske Krajina, dela Srednje Bosne, kao i Hrvata u velikim gradovima, a sve zarad podebljanja hrvatske kifle...” ...” Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. godine. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 200.

i Hercegovine.⁸¹ Podjela Bosne i Hercegovine dogovarala se na tajnim sastancima kod Tuđmana, a javno su pozvali hrvatski narod u Bosni i Hercegovini da izađe na referendum 29. februara i 1. marta 1992. godine i glasa za nezavisnost Bosne i Hercegovine.⁸²

Hrvatska zajednica Herceg Bosna kao ekskluzivno hrvatska teritorijalna jedinica, organizirala je HVO, kao vojnu strukturu namijenjenu za odbranu prostora uokvirenih u istu. HVO je od formiranja 8. 4. 1992. godine bio izvan struktura odbrane formiranih od strane legalnih vlasti u Sarajevu (Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine). Rukovodstvo HZ HB je na području koje se nalazilo pod njegovom kontrolom, proglasilo jedinice TO nelegalnim i naredilo njihovo potčinjavanje komandi HVO.⁸³ Praktično, od samog početka HVO je izbjegavao borbena djelovanja koordinirana sa jedinicama TO BiH, a poslije sa ARBiH. Naročito se to odnosilo na područje centralne Bosne. Išli su dotle da su jedinicama TO i ARBiH zabranjivali prolazak preko teritorije koju su kontrolirali. S druge strane, na prostorima jugoistočne Hercegovine (od Stoca do Konjica), imali su drugačiji pristup. U početku je bilo zajedničkih i koordiniranih dejstava HVO i ARBiH protiv jedinica JNA. Međutim, suština svih aktivnosti predstavnika HZ HB i HVO svodila se na to da se što više ograniči uticaj Bošnjaka u strukturama vlasti općina uokvirenih u HZ HB, i generalno njihov politički uticaj, ali i da se onemogući jačanje jedinica ARBiH.⁸⁴ U političkim strukturama Bošnjaka su se

81 “Tuđman javno ističe priznanje Bosne i Hercegovine, dok istodobno ustrajno radi na razaranju njenog bića. On je, naime, Warrena Zimmermana 14. siječnja 1992. godine više od sat vremena uvjeravao da Bosnu treba podijeliti između Srbije i Hrvatske ali da Hrvatska ne ustrajava na podjeli popola.” Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. godine, Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 167-168. Dva dana uoči referenduma u Bosne i Hercegovine, 27. 2. 1992. godine, u Gracu je održan tajni sastanak predstavnika vlasti Republike Hrvatske (predsjednikov savjetnik Zvonko Lerotić, predstojnik ureda za zaštitu ustavnog poretka Josip Manolić) i Srba iz Bosne i Hercegovine (R. Karadžić i član predsjedništva Bosne i Hercegovine Nikola Koljević).

82 „Nekoliko dana prije referenduma u Bosne i Hercegovine na snazi je bio dogovor vrha HDZ-a u Zagrebu s HDZ-om u Bosni i Hercegovini da bosanskohercegovački Hrvati ne izađu na glasovanje. I to je bio vrlo čvrst stav...Budući da sam znao kako je takva odluka proizašla iz dogovora s Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine, bio sam svjestan da Tuđmana mogu pridobiti za njenu promjenu... Zatražio sam da me primi i kazao mu zgranuto: Pa znaš li ti uopće da oni u Hercegovini imaju čvrst stav da Hrvati ne izlaze na referendum? On mi kaže: Da znam. Ne izlaze Srbi, pa zašto bi izašli Hrvati? A ja njemu: Znaš li da onda Bosna, ne uspije li referendum, ostaje u Jugoslaviji? Tek mu je tada sijevnulo kako nema podjele Bosne i Hercegovine ako ona ostane u Jugoslaviji, pa je smjesta svoje ljude iz Hercegovine pozvao u Zagreb i promijenio stav. Tako su Hrvati izašli na referendum i glasovali za neovisnost Bosne i Hercegovine.“ Stjepan Mesić, Rasprava, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 287.

83 “HVO se odbio uklopiti u novu vojsku te je 15. travnja osnovao glavni stožer... HVO u Kiseljaku je opstruirao napore bosanske vojske da razbije opsadu glavnog grada. HVO je ostao lojalan isključivo vodstvu HDZ-a i posljedično Zagrebu.” Marko Attila Hoare, Civilno-vojni odnosi u Bosni i Hercegovini 1992-1995. u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 217.

84 U vojnoj ekspertizi *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, u dijelu gdje se govori o karakteristikama borbenih dejstava jedinica HVO navedeno je:”... pasiviziranje bošnjačkog naroda za organizaciju vlastite odbrane, prenaplašenom ulogom za uspostavom HVO vlasti na cijelom prostoru

pojave značajne pukotine, a i Bošnjaci su sve više popunjavali jedinice HVO. Sredinom 1992. godine Bošnjaci su činili preko 50% sastava HVO.⁸⁵ Na jačanje ARBiH je uticala i činjenica da je snabdijevanje iste išlo preko teritorije koju je HVO u potpunosti kontrolirao. Stoga su konvoji kontrolirani, pljačkani, a često im je prolaz onemogućavan.

Niz dogovora predstavnika Srba i Hrvata iz Bosne i Hercegovine iz prve polovine 1992. godine, a vezanih za podjelu Bosne i Hercegovine i definitivno razgraničenje ta dva naroda, rezultirali su sporazumom u Gracu 6. 5. 1992. godine.⁸⁶ U tački dva Sporazuma, u vezi sa razgraničenjem u zoni Mostara kaže se: „Južno od Mostara hrvatska strana smatra da u hrvatsku nacionalnu jedinicu spada područje određeno 1939. godine, tj. granice Hrvatske banovine.“ Tačkom tri precizirano je razgraničenje u Posavini: “Obje strane su saglasne da se razgraničenje na području Kupresa, kao i Bosanske Posavine (Derventa, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Odžak, Orašje, Modriča i Brčko) vodi računa o kompaktnosti prostora i komunikacijama.”⁸⁷

Sljedeće tačke se pozivaju na principe usvojene na konferenciji EZ o Bosni i Hercegovini (Kutiljerov plan), te se zaključuje da donošenjem ovog Sporazuma prestaju razlozi za „oružani sukob“ Srba i Hrvata na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Objе strane su se saglasile da JNA i HV budu garanti realizacije sporazuma.⁸⁸ S tim ciljem HV ulazi u Bosnu i Hercegovinu i počinje realizaciju sporazuma.⁸⁹ Ovim je HV *de facto* izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu, uz

HZ HB, kao i primjenom drugih metoda, posebno psihološko-propagandnih aktivnosti.” *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, *Karakteristike borbenih dejstava jedinica HVO*, 108-109. “Iako je na osnovi dogovora sa ARBiH dobio 25% tereta, HVO u Grudama drži u blokadi 25 kamiona s oružjem za Tuzlu i odbranu Srebrenice, koja je u kritičnom stanju.

85 “Na prostorima jugoistočne i sjeverozapadne Hercegovine u jedinicama HVO i HOS-a posebno, krajem 1991. i u 1992. godini bilo je 50% i više pripadnika Bošnjaka.” Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 110.

86 Riječ je o sastanku Karadžića i Bobana i Sporazumu o definitivnom razgraničenju srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Kompletna verzija Sporazuma data je u Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 38.

87 „Najmanje 10 brigada HV i HVO izvlače se iz Posavine u jesen 1992. godine bez znanja generala Tusa i Špegelja.“ (Riječ je komandantu HV i glavnom inspektoru HV). Martin Špegelj, Prva faza rata 1990-1992. Pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 63-64.

88 “No, politika je smatrala da Bosna i Hercegovina ne postoji kao povijesna država, da se ona... ne može održati, te da treba navrijeme „zaštiti“ Hrvate na tome području.“ Anton Tus, Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 91. „Zna se koji su bili ciljevi djelovanja Bobetkove grupacije: zauzimanje što većeg teritorija radi podjele Bosne i Hercegovine sa Srbijom.“ Riječ je o grupaciji *Južno vojište*, Martin Špegelj, Rasprava, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 135. „Da će Armija (JNA) prihvatiti ovakvo rješenje i bit će zalog razgraničenja. C. Ribičić, *Geneza jedne zablude* 133-134. u: Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 37.

89 Rezultati dogovora se mogu jasno pratiti. Primjera radi, povlačenje HV i HVO iz Posavine, osim oraškog džepa (kada su Hrvati i Bošnjaci već bili oslobodili skoro cijelu Posavinu), pratilo je povlačenje JNA u Hercegovini (Čapljina, Stolac, Mostar i Dubrovačko zaleđe). Sva ova povlačenja jednih i napredovanje drugih, general Špegelj naziva „neurednim“, a bitke „slučajnim.“

istovremenu izolaciju dijelova Bosne i Hercegovine koje su kontrolirale legalne vlasti i ARBiH. Zbog toga su HV i HVO srušili sve mostove na Neretvi preko kojih je dopremana logistika za potrebe stanovništva i ARBiH. Na potezu od Jablanice do Čapljine srušeno je trinaest mostova, svi do kraja 1992. godine, osim Starog mosta, koji je srušen u novembru 1993.⁹⁰

U nastavku aktivnosti dolazi do potpunog obustavljanja dejstava protiv VRS i otvorenih napada na ARBiH i progona bošnjačkog stanovništva. Ova borbena dejstva počinju u drugoj polovini 1992. godine napadima na Prozor i Travnik. Početkom 1993. godine je uslijedio snažan udar na Gornji Vakuf.⁹¹ Udarom na ove gradove i protjerivanjem bošnjačkog stanovništva željelo se objediniti „hrvatski etnički prostor“, odnosno spojiti Hercegovinu preko Duvna, Prozora i Gornjeg Vakufa sa centralnom Bosnom (Fojnica, Busovača, Vitez, Kiseljak i N. Travnik), pri tome izolirati prostor doline Neretve, sjeverno od Mostara.

Sve ovo se dešava prije objavljivanja Vens-Ovenovog plana.⁹² Njegovo objavljivanje u januaru 1993. godine HVO koristi kao pokriće za svoje djelovanje na potpuno isti način kao što je Kutiljerov plan, od strane JNA i srpskih snaga, na početku agresije na Bosnu i Hercegovinu, iskorišten kao pokriće za etničko čišćenje i masakre. Dakle, Vens-Ovenov plan nije ništa drugo do dalja razrada Kutiljerovog plana. Prije nego što je plan i prihvaćen, HVO traži da se ARBiH ili potčini HVO ili povuče sa prostora HZ HB, odnosno prostora koji su shodno Vens-Ovenovom planu bili predviđeni kao hrvatske provincije.⁹³ Čelništvo HZ HB istovremeno

Zdravko Tomac u knjizi *Tko je ubio Bosnu*, 76. kaže: „Tako da je RSK i RS bile u okruženju, bez spoja sa Srbijom. Prijetio im je kolaps i raspad ideje o podjeli, a Srbi su bili prisiljeni priznati BiH.“ Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 40-41.

90 Na potezu Jablanica-Mostar-Čapljina, srušeno je 13 mostova od čega je 12 srušeno u 1992. godine, a Stari most 9. 11. 1993. godine. To su sljedeći mostovi: Aleksin han, Jasen, Bijela, Vojno, Željeznički most, Lučki most, most Hasana Brkića, Avijatičarski, most u Rodoču, Željeznički, most u Bačevićima i most u Čapljini. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 118.

91 „...pa je angažovalo HVO da izoluje centralnu Bosnu. Najpre je srušen most kod Bile na Neretvi kojim je išla logistika u Bosnu, zatim je 12. januara 1993. godine izvršen snažan udar na Gornji Vakuf.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 203.

92 Vance i Owen predstavljaju 2. 1. 1993. godine plan koji Bosnu i Hercegovinu određuje kao državu sačinjenu od 10 provincija (četiri bošnjačke, tri srpske, dvije hrvatske i mješovito bošnjačko-hrvatska. „...plan je implicitnom etnonacionalnom definicijom provincija zapravo djelovao kao poziv na dovršetak etničke homogenizacije. Nesumnjiv je njegov utjecaj na rasplamsavanje sukoba HVO i ARBiH.“ Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 391.

93 Ministar odbrane Bosne i Hercegovine Božo Raić (HDZ) naređuje da se u operativnim zonama na prostoru provincija 3, 8 i 10 (Posavina, Hercegovina s livanjsko-duvanjskim područjem, dio središnje Bosne s Travnikom i Lašvom) Glavnom stožeru HVO potčine postrojbe ARBiH, što ARBiH odbija. Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 391. „...i kao dokaz principijelnosti, a zapravo vrlo providno i licemerno odredili da se HVO potčini Armiji RBiH tamo gde su bile projektovane bošnjačke provincije, što su ionako bila područja na koja HDZ nije računao kao na delove svoje buduće „države“ i u kojima je nagovarao Hrvate da se ise, npr. Vareš, Žepče, Tuzla, Usora. Tako se sukob od latentnoga pretvorio u otvoreni i intenzivni rat.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 203.

vrši pritisak na Hrvate koji se nalaze izvan dijelova „svoje buduće države“, da se kolektivno isele i nasele na prostore na kojima treba povećati hrvatsku populaciju, a time i vojni potencijal HVO.⁹⁴

Vrlo je bitno naglasiti da je pritisak na Bošnjake počeo puno prije napada HV i HVO na cijeloj liniji od Stoca do centralne Bosne, u aprilu i maju 1993. godine. Kompletan prostor HZ HB je bio ispresijecan punktovima HVO na kojima je vršena kontrola, prije svega Bošnjaka, pri čemu je maltretiranje bilo standardna procedura.⁹⁵ Civilne vlasti HZ HB su takođe primjenjivale razne metode pritiska. S tim u vezi, u drugoj polovini 1992. godine značajno su intenzivirali korištenje „administrativne moći“, što je prije svega uključivalo masovno otpuštanje sa posla, pretraživanje kuća i stanova, te oduzimanje imovine (motorna vozila, građevinske mašine i dr.) za potrebe HVO.⁹⁶

Po otpočinjanju napada od strane HV i HVO, život Bošnjaka, na prostorima pod kontrolom vlasti HZ HB, postao je nemoguć.⁹⁷ Bošnjaci nisu smjeli izlaziti na ulicu, a hranu su nabavljali isključivo preko komšija Hrvata i sl.⁹⁸ Postali su meta noćnih napada i pljački. Paljenje i miniranje bošnjačkih objekata postala je svakodnevna pojava, a i ubistva nisu bila rijetka.⁹⁹ Već polovinom aprila 1993. godine u centralnoj Bosni porušena su kompletna bošnjačka naselja, a stanovništvo poubijano ili protjerano (Vitez i Kiseljak sa okolinom). U Hercegovini su sistematska hapšenja Bošnjaka počela u maju, a dostigla vrhunac u julu 1993. godine.¹⁰⁰ Kuće i stanovi Bošnjaka su opkoljavani, stanovništvo izbacivano

94 „Čitavo vreme „tog rata u ratu“ HVO je nastojao zadržati svoj prostor i istovremeno je vršio pritisak na Hrvate izvan njega... da se kolektivno presele na prostor na kome bi se povećala hrvatska populacija i vojni potencijal. Hrvate iz Sarajeva, Tuzle, Zenice trebalo je preseliti u novi hrvatski stolni grad Mostar.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 204.

95 U vojnoj ekspertizi „Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine“, u dijelu gdje se govori o „karakteristikama borbenih dejstava jedinica HVO“ navedeno je:

- masovno formiranje i uspostavljanje punktova radi kontrole transporta i kretanja,
- namjerno izazivanje incidentnih situacija sa pripadnicima ARBiH. *Drinski korpus 1992-1995. Vojna ekspertiza* 108-109.

96 „Prije nego što su započela protjerivanja, hrvatske vlasti su koristile administrativnu moć da bi zlostavljale muslimansko stanovništvo i na taj način ograničili njihova prava. Ove mjere su uključivale masovna otpuštanja s posla krajem 1992. godine, pretraživanja domova, hapšenje Muslimana... i mobilizaciju automobila koje su provodili vojnici HVO. Ove aktivnosti su provedene u cijeloj HZ HB. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 224-225.

97 „Hrvatski gradonačelnik Čapljine je 13. juna 1993. godine objavio na radiju da lokalnim Muslimanima više ne mogu garantovati život i sigurnost. Tvrdi se da je nakon toga njihov normalan život postao nemoguć.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

98 „Za Muslimane je bilo opasno da izlaze na ulicu, a hranu su mogli dobiti samo uz pomoć komšija Hrvata, prijatelja ili bračnih drugova.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

99 „U skladu sa strategijom kontrole teritorije i jačanja etničke napetosti u cilju ubrzanja podjela, HVO je pribjegao oštrijim mjerama: ubijanje, protjerivanje, pljačke, paljenje i rušenje.“ *Drinski korpus 1992-1995. Vojna ekspertiza*, 72.

100 Sistematska hapšenja Muslimana započela su u maju 1993. godine i dostigla vrhunac krajem jula 1993. godine kada se procjenjuje da ih je 15.000 bilo u zatočeništvu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

napolje, a nakon toga okupljano na jedno mjesto. Od stanovnika su oduzimate sve vrijednosti (prije svega novac i nakit) kao i lična dokumenta, koja su odmah uništavana. Uništavani su čak i lijekovi pronađeni kod stanovništva. Stanovništvo je nakon toga hapšeno i odvođeno u logore.¹⁰¹

Mahom se radilo o civilima, računajući žene i djecu.¹⁰² Hapšenja i odvođenja u logor redovno su pratila batinjanja, ubistva i silovanja.¹⁰³ Dio stanovništva je uspio pobjeći, a dio je organizirano protjeran.¹⁰⁴ Značajno je naglasiti da je HVO sve svoje pripadnike, bošnjačke nacionalnosti, razoružao i odveo u logore. Stanovništvo zatvoreno u logore svakodnevno je prolazilo sve vrste torture, od izgladnjivanja, premlaćivanja do silovanja i ubistava. Značajan broj zatvorenika nije preživio ili zbog uslova koji su vladali u logoru ili zbog torture kojoj su bili izloženi.¹⁰⁵ Pored činjenice da su bili korišteni za razmjenu, zatvorenici su takođe korišteni i kao radna snaga na linijama fronta, ali i kao „živi štit“ u borbenim dejstvima.¹⁰⁶ Mnogi su pri tom izgubili život ili su obogaljeni. Razmjenom zatvorenika i oslobađanjem iz logora rukovodio je Ured za raseljene osobe HVO. Prednost kod razmjene ili oslobađanja iz logora imali su oni koji su uspjeli obezbijediti garantno pismo za odlazak u tzv. treće zemlje.¹⁰⁷ Međutim, prije napuštanja logora morali su potpisati dokument kojim izjavljuju da žele dobrovoljno napustiti Bosnu i Hercegovinu. Čak je i onima koji nisu imali garantna pisma, a trebali su zbog razmjene napustiti logor,

101 U noći 9. maja veliki broj muslimanskih civila, zajedno sa manjim brojem Srba, bili su opkoljeni u kućama i sada su u pritvoru hrvatskih snaga u zastarjeloj fabrici aviona južno od grada. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 189. Očevici takvih istjerivanja... kazuju da su vojnici HVO-a okruživali stambene zgrade, pucali iz strojica i išli od stana do stana, vičući da traže balije. Muslimansko stanovništvo je okupljeno a njihova osobna dokumenta-uključujući i dozvole za korištenje njihovih stanova (rješenja, primjedba S. M) su spaljivana na ulici. Postoje izvještaji da su vojnici također spaljivali sve lijekove koje su našli, čak i inzulin za dijabetičare. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208. „Zatvorenici tvrde da su silom odvedeni iz svojih kuća, uz najavu od samo nekoliko minuta, a neki su odvedeni u donjem vešu... nije im dozvoljeno da ponesu lične stvari.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 190.

102 „Među zatvorenicima su i žene i djeca, koji se drže odvojeno od muškaraca...jer je komunikacija zabranjena.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 189.

103 „Sudbina svih civila u gradu je razlog za zabrinutost, posebice nakon pristiglih izvještaja o masovnim hapšenjima, prisilnom radu, izgonom i silovanjima koja se dešavaju u ime etničkog čišćenja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 207.

104 „Samo 14. i 15. maja (1993-op. S. M) nekoliko hiljada Muslimana je istjeralo iz svojih domova u zapadnom Mostaru i otjeralo preko mosta pod paljbom HVO, u istočni dio grada, koji je pod kontrolom ARBiH.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208.

105 „Kada su međunarodne organizacije dobile mogućnost pristupa zatvoreničkim logorima HVO-a, bili su svjedoci ekstremne brutalnosti i degradacije. Zatvorenici su imali slomljena rebra, slomljene prste, modrice i srčane probleme, koji su bili posljedica batinjanja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 226.

106 Zatvorenici su bili primoravani na rad u opasnim uvjetima, kao što je kopanje rovova i punjenje vreća sa pijeskom, na linijama razdvajanja. Određeni broj zatvorenika je smrtno stradao pri obavljanju ovih poslova. Civilni su također zatvarani da bi mogli biti razmijenjeni za bosanske Hrvate, ratne zarobljenike. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 210 i 226.

107 Zatvorenici koji su imali garantna pisma za odlazak u treće zemlje su morali potpisati dokumente HVO Ureda za raseljene osobe kojima izjavljuju da žele napustiti Bosnu i Hercegovinu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

obećavano da će, ukoliko odu u Hrvatsku, biti omogućen odlazak u treće zemlje.¹⁰⁸ Cilj je bio da što više Bošnjaka napusti Bosnu i Hercegovinu.

Kao i na prostorima pod kontrolom vlasti RS i ovdje, u HZ HB, opljačkane su sve kuće i stanovi Bošnjaka. Veliki dio kuća i gospodarskih objekata je zapaljen ili miniran, a porušena je i većina vjerskih objekata Bošnjaka.¹⁰⁹ Metode etničkog čišćenja, koje su provodile vlasti HZ HB bile su identične onim primjenjenim u RS-u (uostalom i ciljevi su bili isti). I ovdje je humanitarna pomoć korištena, kao to Mazowiecki kaže, „kao oružje rata“.¹¹⁰ Međutim, vlasti HZ HB su koristile poziciju što je kompletno snabdijevanje išlo preko teritorije koju su kontrolirali, pa su zaustavljali konvoje, pljačkali ih, određivali šta može proći a šta ne i da li išta može proći.¹¹¹ Čak su redefinirali pojam „humanitarna pomoć“, svodeći ga samo na najnužnije, na hranu.¹¹² Na ovaj način su vršili pritisak na kompletno stanovništvo, pod kontrolom legalnih vlasti, da napuste Bosnu i Hercegovinu, a i samo rukovodstvo Bosne i Hercegovine bilo je dovedeno u poziciju da bude predmet stalnih ucjena i pritisaka.

Potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma u martu 1994. godine¹¹³ nije okončano etničko čišćenje, samo je stanovništvo sa manje straha napuštalo teritoriju HZ HB. Takođe je nastavljeno i rušenje kuća prognanih, ali sada najčešće pod okriljem mraka.

Pravci

Pri rekonstrukciji pravaca protjerivanja i pravaca kojima su Bošnjaci bježali¹¹⁴ da bi spasili goli život, mora se uzeti u obzir i činjenica da je protjerivanje

108 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

109 Brojni Muslimani koji su pobjegli iz grada u to vrijeme, rekli su međunarodnim posmatračima da su bili prisiljeni da odu pod prijetnjom smrću od strane HVO-a, njihove kuće su spaljene, a džamije i ostale historijske muslimanske građevine u tom području su oštećene ili srušene. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208. „Prisilno raseljavanje i pritvaranje civila, samovoljne egzekucije, napadi na gradove, kao i razaranje sela i vjerskih objekata, postali su dijelom promišljene sistematske politike etničkog čišćenja, koju vrši HVO u regionu. Sudbina civilnog stanovništva sela Ahmića je osobito šokantan primjer ove politike. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 191.

110 „HVO namjerno obustavlja dolazak humanitarne pomoći civilima. Postoje izvještaji da je vozilo UNHCR konfiskovano pod prijetnjom paljbe od snaga HVO. Djelatnici organizacija za pomoć koji su procijenili situaciju, pribijavali su se da će ljudi umirati od gladi.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 211.

111 Početkom jula 1993. godine HVO je uveo ogromne takse na konvoje strane pomoći. Bosanski Hrvati su 25. oktobra 1993. godine blokirali 400 tona međunarodne pomoći. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

112 Snage bosanskih Hrvata su tako usko definirale pojam „pomoć“, da mnoge neophodne stvari kao što su cipele, odjeća, građevinski materijal za zimu, nisu mogli biti transportovani za Bosnu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

113 Krajem februara 1994. godine počeli su pregovori o okončanju „hrvatsko-bošnjačkog rata“ i „stvaranja Federacije Bosne i Hercegovine, kao jedinice na dijelu Bosne i Hercegovine s bošnjačkom i hrvatskom većinom.“ Pregovori su vođeni pod okriljem SAD. Sporazum je potpisan u Vašingtonu 18. 3. 1994. godine. Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 395.

114 Bukvalno je riječ o bježanju, ne odlasku, da bi se spasio vlastiti život i život djece, ili porodice.

počelo nakon što je inaugurirana jednonacionalna vlast SDS i HDZ u općinama sa srpskom i hrvatskom većinom. Radi se o tome da su mahom otpušteni ili smjenjivani sa funkcija najodgovorniji ljudi u preduzećima, organima uprave i sa drugih važnih mjesta u općinskim organima. U drugoj polovini 1991. godine i sa srpske i sa hrvatske strane ciklično su upućivani pozivi za mobilizaciju, na koje se većina Bošnjaka nije odazivala. Neodazivanje na mobilizaciju podrazumijevalo je gubitak zaposlenja i gubitak stanarskog prava, što je značilo gubitak egzistencije. Ovome se moraju dodati i razni pritisci na radnom mjestu, česta maltretiranja na ulici, naročito nakon uspostavljanja SAO, te nakon otpočinjanja rata u Hrvatskoj, kada su se dobrovoljci iz Bosne i Hercegovine vraćali kući sa ratišta u Hrvatskoj i kada su rezervisti iz Srbije i Crne Gore ušli u Bosnu i Hercegovinu.

Navedeni primjeri su pogođene ljude tjerali u progonstvo, uz istovremeno sijanje straha među masama Bošnjaka. Ljudi i porodice, prognani u ovome vremenu odlazili su (bježali) u veće gradove unutar Bosne i Hercegovine (Sarajevo, Travnik, Tuzla, Zenica, Mostar), ali i zemlje zapadne Evrope. Dakle, etničko čišćenje je otpočelo.

Pristup rekonstrukciji na ovaj način stavlja vrijeme i odnose u Bosni i Hercegovini u prvi plan. S tim u vezi razlikujemo tri ciklusa.¹¹⁵ Prvi ciklus smo upravo opisali, te na osnovu svega možemo konstatirati da je pogrešno smatrati da je protjerivanje, odnosno etničko čišćenje počelo sa otpočinjanjem borbenih dejstava i otvorene agresije na Bosnu i Hercegovinu. Drugi ciklus je u suštini „prvi veliki val etničkog čišćenja“ i progona, koji se desio krajem marta i početkom aprila 1992. godine. Veliki broj onih koji su shvatili da je na djelu agresija, pobjegli su ispred JNA i srpskih snaga, spasavajući živote i očekujući da će „kriza brzo završiti.“

Oni su bili u izvjesnoj prednosti jer su mogli ponijeti nešto ličnih stvari ili pri tom koristiti privatne automobile. Automobili su usput oduzimani većini onih koji su bježeći, morali proći kroz punktove na putevima, koje su postavili JNA, rezervisti i srpske snage.¹¹⁶ Pravci bježanja zavisili su od toga da li se mjesto iz kojega se bježi nalazilo bliže granici sa susjednom državom ili sa teritorijom koju su kontrolirale legalne vlasti. Ljudi iz sjeverne Bosne i dijela Posavine uz granicu sa Hrvatskom, bježali su u Hrvatsku i dalje prema Evropi. Drugi su, da bi što više izbjegli prelazak preko teritorije koju su kontrolirali JNA i srpske snage, bježali prema regijama Bihaća, Tuzle i Travnika. Iz Semberije se bježalo prema Tuzli ili dalje u dubinu teritorija Bosne i Hercegovine ili u Srbiju, koja se koristila najviše u tranzitu prema Mađarskoj i dalje prema evropskim zemljama.

115 Posmatranje etničkog čišćenja kroz cikluse, ima za cilj, prije svega da se pokaže sistematičnost pri realizaciji plana, kako po vremenu, žestini, snagama, tako i po odnosima u samoj Bosni i Hercegovini, naročito u drugoj polovini 1991. godine. Definitivno, intenzitet etničkog čišćenja, pri tome iskazana brutalnost, mijenjala se shodno planovima i potrebama vlasti i vojske Republike Srpske.

116 „Konvoj od 100 automobila je organiziran za one koji su namjeravali otići. Na udaljenosti od 5 ili 6 km izvan grada čekale su ih srpske snage...Konvoj je opljačkan, a vozila oduzeta.“ T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 110.

Iz Podrinja se uglavnom bježalo prema Olovu, Kladnju i Tuzli. Jedan dio podrinjskih Bošnjaka je otišao prema Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji i dalje prema Evropi i Turskoj. Dio stanovništva iz Rogatice, romanijskih opština, pored Olova i Kladnja, bježali su prema regiji Sarajeva, kao i dio stanovništva iz fočanske opštine.¹¹⁷ Iz istočne i jugoistočne Hercegovine dio stanovništva je pobjegao prema Mostaru, Jablanici i Konjicu, te dalje prema dubini Bosne i Hercegovine. Drugi dio je otišao u Hrvatsku i dalje prema evropskim zemljama. Dio protjeranih i izbjeglih iz Bosne i Hercegovine prošao je kroz Hrvatsku i zaustavio se u Sloveniji. Uglavnom se radilo o izbjeglim koji su imali rodbinu ili prijatelje u Sloveniji. Iz mjesta koja nisu došla pod kontrolu JNA i srpskih snaga mnogi su, najčešće zbog straha, napuštali Bosnu i Hercegovinu.

Prilikom rekonstrukcije trećeg ciklusa, razlikujemo dvije faze, koje se razlikuju kako po vremenu, tako i po intenzitetu. Prva faza, temeljita i brutalna, počinje u prvoj polovini aprila i traje do kraja avgusta 1992. godine, kada je veći dio teritorije RS potpuno etnički očišćen. U ovom periodu JNA i srpske snage vrše masovne egzekucije,¹¹⁸ stanovništvo sposobno za vojnu službu odvođe u logore, a žene, djecu i starce, organizirano, preko borbenih linija protjeruju na teritoriju pod kontrolom legalnih vlasti ili u susjedne zemlje. Najbolji primjer ove faze je istočna Bosna (Podrinje), gdje je ubijeno, zatvoreno u logore ili protjerano oko 131.498 stanovnika.¹¹⁹

Pravce protjerivanja određivale su srpske vlasti i njihove oružane snage (VRS i policija). Pri tome su dobro vodili računa da spriječe ojačavanje ARBiH, s jedne strane, te da protjerujući žene, djecu bolesne i iznemogle na teritoriju pod kontrolom legalnih vlasti, istima što više otežaju humanitarnu situaciju i uopšte organizaciju života. Bez obzira u kom pravcu su protjerivani, uvijek je to bilo povezano sa velikim opasnostima: konvoji su redovno pljačkani, silovanja, premlaćivanja i ubistva su bila česta. Dešavale su se i promjene pravaca konvoja i njihovo vraćanje sa granice.¹²⁰ Bilo je slučajeva da se konvoj zaustavi i svi prognani odvedu u logor i van Bosne i Hercegovine, na teritoriju Srbije.¹²¹

117 *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 2. 2001, 76.

118 Mnogi koji su tada ubijeni, pronađeni su nakon rata u masovnim grobnicama, a neki ni do danas nisu pronađeni, vode se kao nestali. Uglavnom su to, kao na primjeru Višegrada, Muslimani muškarci uzrasta od 15 do 44 godine. *Rat u brojkama: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-1999*, priredila i uredila Ewa Tabeau, Beograd 2009, 51. (dalje: E. Tabeau, *Rat u brojkama*).

119 “Do kraja juna 1992. godine ubijeno, zatvoreno i etnički očišćeno je nesrpsko stanovništvo sa teritorije: općina Zvornik 45.025, općina Šekovići 599, općina Vlasenica 17.530, općina Bratunac 19.312, općina Olovo 2.820, općina Han Pijesak 1.949, općine Srebrenica 4.054, općina Sokolac 4.686, općina Rogatica 10.751, općina Višegrad 12.561, općina Goražde 12.211. Ukupno 131.498. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 02. 2001, 77.

120 „Izvjestaji kažu da je 26. maja 1992. godine oko 200 muslimanskih izbjeglica iz Višegrada, koji su se nadali da će doći do Makedonije, vraćeno sa graničnog prijelaza Mokra Gora, na ulasku u Srbiju... Svjedok tvrdi da je 17 muškaraca izvedeno iz autobusa i ubijeno na licu mjesta.“ T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 98.

121 „Zatim im je naređeno, nekom od njih pod prijetnjom puškama, da se popnu u autobuse i kamione, a kasnije i vozove do konačnog dolaska na Palić (Vojvodina), gdje su smješteni u lokalni

Krajem 1992. godine unutar Bosne i Hercegovine je bilo oko 810.000 izbjeglih i protjeranih osoba i preko 700.000 u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije.¹²² Primjera radi, u Hrvatskoj je u tom periodu bilo oko 631.000,¹²³ u Sloveniji oko 70.000,¹²⁴ u Makedoniji oko 30.000¹²⁵ prognanih i izbjeglih lica iz Bosne i Hercegovine. Dok se broj od oko 631.000 u Hrvatskoj odnosi na Bošnjake i na Hrvate, dotle su u Sloveniji i Makedoniji bili uglavnom Bošnjaci.

Značajno je naglasiti da su države obnovljene raspadom Jugoslavije, u drugoj polovini 1992. godine donijele odluke da više ne primaju prognana i izbjegla lica iz Bosne i Hercegovine, pozivajući se na tešku humanitarnu situaciju u svojoj zemlji.¹²⁶ Zbog toga je veliki broj prognanih ulazio i boravio ilegalno, pa su bili neregistrirani. To je značilo da nisu imali pristup nijednoj vrsti pomoći, a istovremeno su bili stalna meta policijskih racija, hapšenja i vraćanja u Bosnu i Hercegovinu. Hrvatska je pomenutu odluku donijela već 13. jula 1992. godine. Stoga je svakodnevno sa granica vraćan veliki broj prognanika. Sa granice Slovenije dnevno je vraćano i do 200 osoba.¹²⁷

Gradovi unutar Bosne i Hercegovine takođe su bili prenapučeni prognanicima. Tako je u Tuzli omjer domicilnog stanovništva i prognanika bio 1:1.¹²⁸ U istoj ili sličnoj situaciji bili su Travnik, Zenica, Bugojno i drugi manji gradovi. Druga faza ovog ciklusa traje od kraja 1992. godine do kraja rata, kada vlasti RS organizuju protjerivanje sukcesivno, u zavisnosti između ostalog i od potreba za razmjenu, te potreba za organiziranjem raznih vidova prisilnog rada (radne brigade). Pravci i način protjerivanja su isti. Većina protjeranih i izbjeglih lica se žele domoći Hrvatske i otići dalje prema Zapadnoj Evropi, što će reći da se

logor... Svjedoci kažu da je između 26. juna i 1. jula 1992. godine bilo oko 1200 osoba iz Kozluka i još 1800 iz Zvornika u logoru Palić.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 110.

122 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 95.

123 *Isto*, 72-73.

124 *Isto*, 130.

125 *Isto*, 138.

126 “Makedonska vlada je zvanično zatvorila granice za izbjeglice početkom jula 1992. godine, pravdajući se teškim ekonomskim stanjem u zemlji.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 138.

“Sve izbjeglice koje su stigle u Sloveniju prije 10. augusta 1992. godine dobile su privremeni status izbjeglice. Slovenija je potom zatvorila svoje granice za izbjeglice, osim za one sa dokumnetima kojima se garantira prihvata u trećim zemljama i kojima je dozvoljen tranzit.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 130. “Mnoge izbjeglice koje odsjedaju u Hrvatskoj žive u teškim uslovima i Vlada Hrvatske ne želi primati više izbjeglica. ...nakon odluke Hrvatske od 13. jula 1992. godine da se izbjeglice iz Bosne i Hercegovine ne registruju. Ovo je imalo implikacije na pomoć, ali je pokrenulo pitanje zaštite tih ljudi.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 72-73.

127 “Budući da bi prihvatanje dodatnih izbjeglica predstavljalo problem za Republiku Hrvatsku, hiljadama izbjeglica koje bježe da bi spasile svoje živote, ne dozvoljava se prelazak preko granice.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 73. “Takve odluke sprovodi Ministarstvo unutrašnjih poslova (Slovenije, op. S. M) na osnovu preporuke Ureda za imigracije i izbjeglice. Broj vraćenih izbjeglica je bio između 70 i 75 dnevno u novembru i čak 200 dnevno u oktobru (1992. godine, op. S. M). T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 130.

128 “Grad Tuzla već ima populaciju raseljenih od 60.000, pri čemu je odnos raseljenih i domicilnog stanovništva 1:1. Prema navodima, Tuzla je primila 200.000 raseljenih od početka rata.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 174.

Hrvatska, a i Slovenija sve više koriste u tranzitu. Ovome su prije svega doprinijele odluke vlasti tih država, a kojima se zabranjivao ulazak izbjeglih i prognanih iz Bosne i Hercegovine, osim onima koji su imali garancije da će odmah produžiti u tzv. treće zemlje.¹²⁹ Što se Srbije tiče, ona je od samog početka za većinu Bošnjaka korištena samo u tranzitu.

Broj prognanih i izbjeglih krajem 1993. i početkom 1994. godine izgledao je ovako:

- U Makedoniji je broj od oko 30.000 registriranih izbjeglih i prognanih u drugoj polovini 1992. godine, iznosio oko 10.000 početkom 1994. godine.¹³⁰
- U Sloveniji je u istom periodu broj od oko 70.000, spao na 31.118 prognanih i izbjeglih lica.¹³¹
- U Srbiji je takođe evidentan pad broja izbjeglih i prognanih. U ovom periodu tamo se nalazilo 235.000 prognanih i izbjeglih iz Bosne i Hercegovine, od čega 7,8% Bošnjaka.¹³²
- U Hrvatskoj je u istom periodu, prema službenim podacima registrirano 252.153 prognanih i izbjeglih osoba, a procjenjuje se da ima još oko 37.500 neregistriranih. Oko 57% protjeranih i izbjeglih se izjasnilo kao Bošnjaci, a 41% kao Hrvati.¹³³

Međutim, prema popisu, koji je u julu 1994. godini izvršio Ured za raseljene osobe i izbjeglice Republike Hrvatske uz podršku UNHCR-a, u Hrvatskoj je bilo 179.808 izbjeglih i prognanih iz Bosne i Hercegovine.¹³⁴ Riječ je o ogromnom smanjenju u odnosu na 631.000 iz druge polovine 1992. godine. Bitan razlog ovakvog smanjenja broja prognanih i izbjeglih je odlazak istih u „treće zemlje“, ali i odluka hrvatskih vlasti da prognane i izbjegle vraća na prostore pod kontrolom legalnih vlasti, naročito nakon potpisivanja Vašingtonskog sporazuma. Hrvatske vlasti su naime prostor Federacije Bosne i Hercegovine, smatrale sigurnim.¹³⁵

Primjer etničkog čišćenja i pravaca protjerivanja, odnosno planskog protjerivanja jeste sjeverna Bosna i Hercegovina.¹³⁶ Prema popisu iz 1991. godine ta regija je imala 625.000 Srba, 356.000 Bošnjaka i 180.000 Hrvata. Početkom

129 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 72-73.

130 *Isto*, 294.

131 *Isto*, 305.

132 *Isto*, 305.

133 *Isto*, 304.

134 *Isto*, 368.

135 “Od marta 1993. godine policija odbija registrirati izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, posebno muškarce u regrutnoj dobi uz određene izuzetke. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 281. “Hrvatske su vlasti početkom septembra 1994. godine odlučile da povuku izbjeglički status Bosancima koji dolaze iz područja pod kontrolom Federacije. S obzirom na to da bosanski Hrvati obično mogu ući i ostati u Hrvatskoj, učinak takvog odbijanja obnove registracije je obično teži za bosanske Muslimane, koji ne samo da gube svoja prava na humanitarnu pomoć, već su u opasnosti od vraćanja u Bosnu i Hercegovinu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 368.

136 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 465.

1995. sjeverna Bosna ima 719.000 Srba, 37.000 Bošnjaka i 30.000 Hrvata. Broj Bošnjaka je smanjen za 90%, a Hrvata za 85%, uz istovremeno povećanje broja Srba za oko 17%. Sa tog područja je u prva tri mjeseca 1995. godine u Hrvatsku prešlo oko 3.000 protjeranih, „dok se stotine ljudi raselilo po Bosni, uključujući oko 300 Muslimana koji su došli u centralnu Bosnu preko Turbeta.“¹³⁷

Na primjeru Banja Luke, najvećeg grada Bosanske krajine najbolje se uočavaju pravci i način protjerivanja. Ibrahim Robović kazuje da je „napuštanje ... bilo sporadično sve do probijanja koridora između Banja Luke i Srbije.“ Dakle, do jeseni 1992. godine „odlazak Bošnjaka i Hrvata organizovali su na tri načina. Najveći broj Bošnjaka i Hrvata je izašao preko Bosanske Gadiške i Novske (u Hrvatsku, op. S. M) i otišao kojekuda po svijetu. Nešto manji dio izašao je koridorom do Beograda, a odatle preko Mađarske u Švedsku. Najmanji je bio broj onih koje su preko Skender Vakufa i Vlašića puštali na slobodnu teritoriju Bosne i Hercegovine...Cilj srpske politike je bio da Bošnjake i Hrvate raspu po svijetu.“¹³⁸

Poseban segment ovog perioda čine:

- progoni i etničko čišćenje enklava Cerska-Konjević polje, aprila 1993. godine, kada je između 25.000 i 30.000 prognanih pobjeglo prema enklavi Srebrenica i prema Tuzli,¹³⁹
- etničko čišćenje prostora HZ HB i progoni između između 80.000 i 90.000 osoba.¹⁴⁰ Progoni su se u ovom slučaju odvijali preko linija odbrane, na prostore pod kontrolom ARBiH i odvođenjem u logore,¹⁴¹
- etničko čišćenje i genocid enklave Srebrenica u julu 1995. godine, kada su snage VRS ubile između 8.000 i 9.000 osoba, a protjerale put regije Tuzla između 38.000 i 42.000 osoba.¹⁴² Ovaj segment, osim po vremenu, po svemu ostalom, a prije svega brutalnosti, odgovara periodu april-august 1992. godine.

137 *Isto*, 465.

138 J. Kadrić, *Bošnjaci*, 376.

139 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 170.

140 “Ako uzmemo popis stanovništva iz 1991. godine da se zaključiti da se radi o 60.000 protjeranih Bošnjaka.” Ovaj podatak odnosi se samo na Hercegovinu. Vojna ekspertiza, *Organizacija, struktura i operativni razvoj (OZ SZH I OZ JIH)*, segment *Dejstva suprotna načelima međunarodnog ratnog prava*, 73.

U odnosu na uzorak od osam općina (Čapljina, Gornji Vakuf, Jablanica, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac, Vareš), prema popisu iz 1991. godine, a budući da nedostaje još općina iz sastava HZ HB (Kiseljak, Busovača, Novi Travnik, Vitez itd.) može se govoriti o broju od 90.000 do 100.000 prognanih. E. Tabeau, *Rat u brojka*, 290. Ovo tim prije što je na p području HZ HB prema popisu iz 1991. bilo oko 130.000 Muslimana.

141 “Do kraja augusta 1993. godine, 20.000 Muslimana je protjerano preko linija razgraničenja.” Ovdje je riječ o prostoru jugoistočne Hercegovine. “Sistemska hapšenja Muslimana započela su u maju 1993. godine i dosegla vrhunac krajem jula 1993. godine kada se procjenjuje da ih je 15.000 bilo u zatočeništvu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 224-225.

“Agresori su na prostorima HZ HB uspostavili preko 50 koncentracionih logora i specijalnih zatvora u koje su deportovali oko 20.000 civila.” Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 73.

142 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 505.

Do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 21. 11. 1995. godine,¹⁴³ prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, „iz svojih prijeratnih domova u Bosni i Hercegovini pokrenuto je oko 2,2 miliona osoba.“ Mazovjecki u svojim izvještajima govori o oko 2,1 milion, dok Darko Dukovski (*Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, II) govori o oko 1,8 miliona. Od tog broja (2,2 miliona) oko 1,2 milion osoba „potražio je izbjegličku zaštitu“ u više od 100 zemalja širom svijeta. Od ukupnog broja protjeranih i izbjeglih, oko 63% odnosi se na Bošnjake.¹⁴⁴ Ovome treba dodati su Bošnjaci protjerani sa više od 70% teritorije Bosne i Hercegovine.

Na kraju treba reći da su protjerani i izbjegli u zapadnim zemljama nailazili na poseban problem, a to je bio animozitet domaćina. Primjera radi francuski šovinizam, od ranije usmjeren prema izbjeglicama iz nekadašnjih francuskih kolonija, sada se sve više okretao i „na one sa Balkana.“ Sa Engleskom je praktično bio isti slučaj. U suštini sve zemlje zapadne Evrope su imale problem rata „u vlastitom dvorištu“ i u „izbjeglicama sa Balkana.“ Stoga je postojala opšta saglasnost da „bosanski problem“ nestane brzo, tiho i jeftino i da se sve izbjeglice koje je proizveo „nađu ondje odakle su došle.“¹⁴⁵ Ukoliko je to neizvodivo, ako se ne mogu vratiti „tamo odakle su došli“, onda treba da odu što dalje. Kao najbolja rješenja vidjeli su naseljavanja prostora Australije, Kanade i Amerike. „Rasuti po svijetu“, što dalje, to bolje.

Umjesto zaključka: Posljedice etničkog čišćenja

Zarad „obnove izvornog povijesnog stanja“ pokrenut je rat protiv Bosne i Hercegovine (izvršena agresija), pri čemu je etničko čišćenje i stvaranje etnički

143 U Dejtonu je 21. novembra 1995. godine postignut sporazum za Bosnu i Hercegovinu (Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini) kojim su uređene entitetske granice (da se zadovolji omjer 49:51), izborni sistem, instrumenti za poštivanje ljudskih prava, pitanja povratka izbjeglih i raseljenih osoba. Bosna i Hercegovina, odnosno Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska imaju zajedničke institucije: dvodomni parlament, tročlano predsjedništvo, vijeće ministara, Ustavni sud i Centralnu banku. F. Tuđman, S. Milošević i A. Izetbegović su 14. 12. 1995. godine u Parizu u prisustvu predstavnika zemalja kontakt grupe, službeno potpisali Dejtonski sporazum.

144 Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, u Bosnu i Hercegovinu je od početka rata do potpisivanja Dejtonskog sporazuma „iz svojih prijeratnih domova“ pokrenuto oko 2,2 miliona stanovnika, od čega 1,2 milion van granica Bosne i Hercegovine, u više od 100 zemalja svijeta. Budući da je Bosna i Hercegovina, prema popisu iz 1991. imala 4.377.033 stanovnika, više od 50% ih je prognano i izbjeglo. Prema istom popisu Bošnjaka je bilo 1.902.956. *Bilten*, 2003, uporedni pokazatelji, 4-8.

„Tijekom četverogodišnjeg rata u Bosni i Hercegovini je ubijeno ili se smatra nestalim između 250.000 i 280.000 osoba. Prognano je oko 1,8 miliona ljudi. Na međunarodnoj konferenciji o Bosni i Hercegovini nakon Dejtona, održanoj u travnju 1997. godine, ravnatelj Međunarodnog centra za razvoj i migracijsku politiku iz Beča Jonas Wiedgren iznio je podatak prema kojem je u Bosni i Hercegovini raseljeno (prognanici i izbjeglice) 67% hrvatske, 63% muslimanske i oko 49% srpske prijeratne populacije.“ Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, II, Zagreb 2005, 353.

145 E. Tabeau, *Rat u brojkama*, 293-296.

čistih teritorija bilo temeljna komponenta i cilj rata. Rat u Bosni i Hercegovini je okončan Dejtonskim mirovnim sporazumom iz novembra 1995. Tačnije, okončano je samo ono što se zove „oružani dio sukoba.“ Rat je naime prenešen na političku ravan, za stolove „odgovornih“ osoba u Bosni i Hercegovini i van nje.

Iz ovog rata država Bosna i Hercegovina je izašla kao potpuni gubitnik: dezintegrirana, dezindustrijalizirana, dovedena na nivo najnerazvijenijih zemalja. Pravni sistem, školstvo, zdravstvo kao i privreda, potpuno su rastočeni. Glavni resurs, ljudi, dobrim dijelom su uništeni. Nastale su velike promjene u mentalitetu stanovništva, dezorijentirano je, preplašeno, nesigurno. Ovo se naročito odnosi na Bošnjake jer je etničko čišćenje bilo, prije svega, usmjereno na njih. Uništavani su između ostalog i zato jer su integrativni faktor i vezivno tkivo Bosne i Hercegovine. Uništavani su svi simboli identiteta Bošnjaka: od sakralnih i kulturnih objekata, preko gospodarskih i objekata za stanovanje, sve do promjene imena toponima. Dakle, sve referentne tačke koje su omogućavale Bošnjacima orijentaciju u vremenu i prostoru.

Bošnjaci su prema popisu iz 1991. godine bili raspoređeni na 94% teritorije Bosne i Hercegovine, a nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma svedeni su na oko 25-27% teritorije (RS-49% i HZHB oko 23-25%). U *Bosanskoj knjizi mrtvih* Mirsada Tokače dat je popis 95.940 imena ubijenih i nestalih u ratu 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini. Pored ovoga, u 600 logora bilo je zatvoreno oko 200.000 Bošnjaka. Kao naročit metod etničkog čišćenja korišteno je silovanje, pri čemu se žrtva, a preko nje cijela etnička grupa nastoji poniziti, degradirati i osramotiti. Procjenjuje se da je preko 30.000 Bošnjakinja silovano, među kojima su bile i vrlo mlade djevojčice. Pored navedenog, sa svojih ognjišta pokrenuto je oko 2,2 miliona stanovnika Bosne i Hercegovine (u izvještajima Mazovječkog to je 2,1 miliona, kod Dukovskog 1,8 miliona). Podatak od 2,2 miliona (*Bilten Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine*) potvrđuje da je više od 50% prijeratnog stanovništva (od 4.377.033) protjerano ili je izbjeglo iz svojih domova. Od toga, 1,2 milion otišlo je van granica Bosne i Hercegovine „u više od 100 zemalja širom svijeta.“ Unutar Bosne i Hercegovine protjerano je i izbjeglo oko jedan milion ljudi.

Smatra se da se od ukupnog broja protjeranih i izbjeglih (2,2 miliona), oko 1,2 miliona odnosi na Bošnjake, dakle oko 63% su Bošnjaci. Mazovječki u svojim izvještajima govori o oko 60%. Dukovski, pozivajući se na podatke iznesene na Međunarodnoj konferenciji o Bosni i Hercegovini nakon Dejtona, iz aprila 1997. godine govori o 63% od ukupne populacije Bošnjaka. To je onda 1,1 do 1,2 miliona protjeranih i izbjeglih Bošnjaka, od čega oko 650.000 van granica Bosne i Hercegovine i oko 550.000 unutar Bosne i Hercegovine. Prema popisu iz 1991. godine Bošnjaka je bilo 1.902.956. Prema navedenom popisu oko 350.000 lica izjasnilo se kao ostali i Jugosloveni, od čega su značajan procenat bili Bošnjaci.

Na osnovu svega do sada izloženog, evidentno je da se radilo planski i sračunato, a cilj je bila teritorija Bosne i Hercegovine očišćena od Bošnjaka i svega

što bi moglo svjedočiti da su tu ikada živjeli. Uz stravične zločine nad Bošnjacima i drugim nesrbima i pod geslom „da se država ne može napraviti bez mnogo žrtava i mnogo krvi“, napravljena je Republika Srpska, sa prihvatljivim procentom od 5 do 10% nesrba.

Glavni uzrok svih zločina nad Bošnjacima jesu velikodržavni projekti. Takođe se hijerarhijski i odgovornost za političko oblikovanje i nadahnjivanje, te počinjene zločine može odrediti. Nema nikakve sumnje da su po tom pitanju srpsko političko i vojno (državno) rukovodstvo bili „inicijatori, agresori i krivci.“ Međutim, mora se ukazati i na „kratko pamćenje Bošnjaka“, na pojave pukotina u njihovom jedinstvu, koje su redovno popunjavali njihovi neprijatelji tijelima i krvlju Bošnjaka, te na bezrezervnu „vjeru u druge“ i očekivanja „zaštite od nekog drugog.“

Kada se u historijskom smislu cjelokupna operacija (posmatrana kao cjelina od 1992-1995) ogoli, u smislu otklanjanja ideoloških aspekata, onog što je postalo „opšta mjesta“, te koliko god je to moguće publicistika, ostaju jasne činjenice koje govore o o etničkom čišćenju i drugim vrstama najtežih zločina, do genocida. U suštini, ostaju da govore brojke, hladno i neumoljivo.

Dakle, rat od 1992-1995. godine je ostavio užasne posljedice na demografsku sliku zemlje.

Summary

In order to “restore the original historical state”, a war against Bosnia and Herzegovina (an aggression) was carried out, with ethnic cleansing and the creation of ethnically clean territories as the fundamental component and goal of the war. The war in Bosnia and Herzegovina ended with the Dayton Peace Accords of November 1995. More precisely, only what is called the “armed part of the conflict” was ended. The war was transferred to the political plane, at the tables of “responsible” persons in Bosnia and Herzegovina.

From this war, the state of Bosnia and Herzegovina emerged as a complete loser: disintegrated, deindustrialized, brought to the level of the least developed countries. The legal system, education, health, and economy are falling apart. The main resource, people, are largely destroyed. There were major changes in the mentality of the population, disoriented, frightened, uncertain. This particularly applies to Bosniaks because ethnic cleansing was, above all, directed at them. They were also attacked, among other things, because they are an integrative factor and connective tissue of Bosnia and Herzegovina. All symbols of the identity of Bosniaks have been destroyed: from sacred and cultural objects, through economic and residential facilities, all the way to the name change of toponyms. So, all reference points that enabled the Bosniaks to orient in time and space.

According to the 1991 census, Bosniaks were inhabiting 94% of the territory of Bosnia and Herzegovina, and after signing the Dayton Peace Agreement they were reduced to about 25-27% of the territory (RS-49% and HZHB about 23-25%). In the Bosnian Book of the Dead, Mirsad Tokača gave a list of 95,940 names of the killed and missing in the 1992-1995 war. in Bosnia and Herzegovina. In addition, about 200,000 Bosniaks were imprisoned in 600 camps. As a particular method of ethnic cleansing, rape was used, by which the aggressor aimed to humiliate, degrade and embarrass the victim, and through it, the entire ethnic group. It is estimated that over 30,000 Bosniaks were raped, among which were very young girls. In addition, about 2.2 million inhabitants of Bosnia and Herzegovina were forced to leave their homes (in the reports of Mazovjecki, which is 2.1 million, and Dukovski 1.8 million). The data of 2.2 million (Bulletin of the Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina) confirms that more than 50% of the pre-war population (from 4,377,033) were expelled or forced from their homes. Of that, 1.2 million went beyond the borders of Bosnia and Herzegovina "in more than 100 countries around the world." Within Bosnia and Herzegovina, about one million people were evicted.

It is believed that of the total number of expelled and refugees (2.2 million), about 1.2 million refers to Bosniaks, about 63% are Bosniaks. Mazovjecki in his reports speaks about 60%. Dukovski, referring to the data presented at the International Conference on Bosnia and Herzegovina after Dayton in April 1997, says about 63% of the total Bosniak population. It is then 1.1 to 1.2 million displaced and refugee Bosniaks, out of which 650.000 are outside the borders of Bosnia and Herzegovina and around 550.000 within Bosnia and Herzegovina. According to the 1991 census, Bosniaks population amounted to 1,902,956. According to the above census, about 350,000 persons declared themselves as the others and the Yugoslavs, of which a significant percentage were Bosniaks.

On the basis of everything that has been exposed so far, it has been evident that this was planned and calculated, and the aim was to clear the territory of Bosnia and Herzegovina from the Bosniaks and everything that could testify that they had ever lived there. With horrible crimes against Bosniaks and other non-Serbs and under the slogan "that the state cannot be made without much sacrifice and a lot of blood," the Republika Srpska was made, with an acceptable percentage of 5 to 10 % of non-Serbs.

The main cause of all crimes against Bosniaks are large-state projects. Also hierarchical and responsibility for political design and inspiration, and committed crimes can be determined. There is no doubt that in this respect the Serbian political and military (state) leadership were "initiators, aggressors and culprits." However, it must be pointed to the "short memory of Bosniaks", on the appearance of cracks in their unity, which were regularly filled out by their enemies to the bodies and blood of Bosniaks, and to the unreserved "faith in others" and expectations of "protection from someone else."

When historically, the entire operation (viewed as a whole from 1992-1995) is denied, in terms of eliminating ideological aspects, of what has become “common places” and, as far as possible, publicity, clear facts remain that speak of ethnic cleansing and other types of the most serious crimes, to genocide. In essence, they remain to speak figures, cold and unassuming.

So, the 1992-1995 war has left terrible consequences on the demographic status of the country.

GRANIČNI SPOROVI BOSNE I HERCEGOVINE SA REPUBLIKOM HRVATSKOM

Apstrakt: *Bosna i Hercegovina od postanka do danas kroz vijekove vodi borbu kako bi ostala jedinstvena, cjelovita, samostalna i suverena država. Kroz svoju dugogodišnju historiju, na njenim prostorima su se smjenjivali razni vladari koji su je dijelili, prisvajali, davali i uzimali dijelove njene teritorije bez ikakvih posljedica. Nakon provedenog referenduma o nezavisnosti, koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine je uslijedilo 6. aprila 1992. godine, od strane Europske Zajednice (EZ) u njenim postojećim granicama. Bosna i Hercegovina je 30. juna 1999. godine, potpisala Ugovor o granici sa Republikom Hrvatskom ali on nikada nije ratifikovan od strane Hrvatskog sabora, niti od strane Parlamenta Bosne i Hercegovine. Kada se govori o kopnenom razgraničenju Bosne i Hercegovine sa susjednim državama, bitno je mišljenje Badinterove Arbitražne komisije Konferencije o Jugoslaviji, koja je definirala granice razgraničenja na osnovu nekih pravila međunarodnoga prava. S tim u vezi, potrebno je ukazati na pravni značaj mišljenja br. 3. Arbitražne komisije koje glasi: "Granice između bivših federalnih jedinica smatraju se granicama država sljednica, te se ne mogu mijenjati silom, nego samo sporazumom". Načelo "uti possidetis" može poslužiti kao osnova za definiranje kopnenih granica Bosne i Hercegovine sa susjednim državama. Sticanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine i njeno međunarodno priznanje potaknulo je interes za pitanje identifikacije, odnosno određivanje njenih kopnenih granica sa susjednim državama, kao i morskog razgraničenja sa Republikom Hrvatskom. Međunarodno priznanje novih država podrazumijeva jasno i nesporno utvrđene granice njenog suvereniteta.*

Ključne riječi: *Granica, Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska, načelo „uti possidetis“.*

BORDER DISPUTES BETWEEN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REPUBLIC OF CROATIA

Abstract: *Bosnia and Herzegovina has been fighting for centuries through centuries in order to remain a unique, complete, independent and sovereign state.*

Throughout its many years of history, the various rulers who shared, appropriated, gave and took parts of its territory without any consequences were replaced in its territory. Following the independence referendum held on February 29 and March 1, 1992, the international recognition of Bosnia and Herzegovina followed on 6 April 1992 by the European Community (EC) in its existing borders. On June 30, 1999, Bosnia and Herzegovina signed the Border Agreement with the Republic of Croatia, but it has never been ratified by the Croatian Parliament or by the Bosnia and Herzegovina Parliament. When it comes to the territorial demarcation of Bosnia and Herzegovina with the neighboring countries, the opinion of the Badinter Arbitration Commission of the Conference on Yugoslavia, which defined the boundaries of delimitation based on some rules of international law, is important. In this regard, it is necessary to point out the legal significance of Opinion no. 3. Arbitration commissions which read: "The borders between former federal units are considered to be the borders of the successor states, and can not be changed by force, but only by agreement". The principle of "uti possidetis" can serve as a basis for defining the land borders of Bosnia and Herzegovina with neighboring countries. The gaining of Bosnia and Herzegovina's independence and its international recognition has sparked an interest in the issue of identification, that is, determining its land borders with neighboring countries, as well as the sea delineation with the Republic of Croatia. The international recognition of new states implies clearly and undoubtedly the limits of its sovereignty.

Key words: *Border, Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, the principle of „uti possidetis“.*

Uvod

Na mnogim međunarodnim konferencijama Bosni i Hercegovini su određivane granice koje su osporavane i nepriznavane od strane njenih susjeda. Današnje granice dobila je tokom XVIII i XIX stoljeća nizom mirovnih ugovora, koje je Turska sklapala sa Rusijom, Austrijom, Venecijom, Austro-Ugarskom, Srbijom i Crnom Gorom (Karlovački mir 1699. godine, Požarevački mir 1718. godine, Beogradski mir 1739. godine, Svištovski mir 1791. godine, Berlinski kongres 1878. godine, Novopazarska konvencija 1879. godine), koje su, kao i njena državnost, potvrđene kroz narodnooslobodilačku antifašističku borbu na zasjedanju ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a 1943. godine u okviru tadašnje Jugoslavije.

Izlaskom Slovenije i Hrvatske iz zajedničke države SFRJ¹, Skupština Socijalističke Republike Bosna i Hercegovina je na sjednici od 24. i 25. januara 1992. godine donijela *Odluku o raspisivanju referenduma za utvrđivanje statusa Bosne i Hercegovine*². Referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, a

1 Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

2 „Službeni list RBiH“ br. 2, 27. januar 1992.

rezultati glasanja su objavljeni 6. marta 1992. godine i pokazali su da je preko 64% građana izašlo na Referendum, a „ZA“ suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu je glasalo 99,44%. Uslijedilo je međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine na sjednici Savjeta ministara EZ u Briselu 6. aprila 1992. godine, dok je 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina primljena u punopravno članstvo Ujedinjenih naroda.

Načelo *uti possidetis* može poslužiti kao osnova za definiranje kopnenih granica Bosne i Hercegovine sa susjednim državama. Riječ je o načelu koje nema domašaj imperativne norme općeg međunarodnog prava, ali dozvoljava državama sljednicama da mogu određivati nove granice samo uz obostrani dogovor i sporazum. Ovo načelo predstavlja ključ Mišljenja br. 3. Badinterove Arbitražne komisije (Arbitražna komisija) Konferencije o Jugoslaviji, koje glasi: “ Granice između bivših federalnih jedinica smatraju se granicama država sljednica, te se ne mogu mijenjati silom, nego samo sporazumom.

Državna granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske

U širem je kontekstu neriješenih problema u vezi s granicom između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji se protežu kroz period od kraja devedesetih godina do danas, i pitanje Ugovora o državnoj granici, razgraničenje na moru i uz to most kopno - Pelješac, te status Luke Ploče, odnosno Sporazum o slobodnom tranzitu preko teritorije Republike Hrvatske u i iz Luke Ploče i preko teritorije Bosne i Hercegovine u Neumu.³

Prilikom evidentiranja najznačajnijih neriješenih pitanja između Bosne i Hercegovine i Hrvatske koja dodatno dobivaju na specifičnom značenju ulaskom Hrvatske u Europsku uniju⁴, uočljiva je razlika među njima i sa stanovišta historijata u pokušajima da se riješe, i dužine trajanja tih pokušaja, potom sa stanovišta razloga i “krivice” za njihovo nerješavanje. Posebno je uočljiva grupa neriješenih pitanja i nemogućnosti njihovog rješavanja zbog unutrašnjih odnosa u Bosni i Hercegovini, nedovršene ustavnopravne arhitekture države i administrativno-zakonodavnih opstrukcija na tome tragu. Ova “nedovršenost” konstitutivnog okvira Bosne i Hercegovine nije tajna često su je za opstrukcije u rješavanju otvorenih pitanja sa susjedima, pa tako i s Hrvatskom, koristili domaći akteri u Bosni i Hercegovini, ali i pojedine vladajuće strukture kod partnera s druge strane u različitim političkim momentima koje su karakterizirali i različiti interesi. Također je u ovom kontekstu zanimljiv i fenomen postizanja dogovora, pa čak i sklapanja i potpisivanja pojedinih značajnih i usaglašenih bilateralnih ugovora (Luka Ploče, granica kod Neuma,

3 Politička analiza. *Pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji: Otvorena pitanja između Bosne i Hercegovine i Hrvatske i implikacije po Bosnu i Hercegovinu*, Vanjsko politička inicijativa Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012, 2. (dalje: Politička analiza. *Pristupanje Republike Hrvatske Evropskoj uniji*).

4 Hrvatska je 1. jula 2013. godine postala 28. članica Evropske Unije.

granični prijelazi itd.), a potom ti ugovori nisu ratificirani u parlamentima dviju država, uz zahtjeve za potpuno odustajanje od njih, za temeljne “prepravke“ itd.⁵

S obzirom na činjenicu da niti jedan dokument vezano za granicu sa Hrvatskom nije ratifikovan u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, kao ni u Saboru Hrvatske, može se smatrati da je čitava linija granice sa Hrvatskom otvoreno pitanje, koje će se morati rješavati bez obzira na pristupanje Hrvatske Evropskoj uniji.⁶

Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine

Rješavanje pitanja vezanih za određivanje državne granice, kao osnovnog cilja za potpisivanje Ugovora, od posebnog je značaja za dalje razvijanje dobrosusjedskih odnosa, kako političkih tako i privrednih, obzirom da Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku dijeli najduža granica (u dužini od 932 km).⁷

Ugovor o državnoj granici između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske potpisan je 30. jula 1999. godine. Međutim, kako nijedan dokument vezano za granicu s Hrvatskom do sada nije ratificiran u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine kao ni u Hrvatskom saboru (osim Sporazuma o tranzitu u i iz Ploča i kroz Neum, koji je ratificiran u Parlamentu Bosne i Hercegovine, ali ne i u Saboru Republike Hrvatske), praktično je čitava granična linija s Hrvatskom otvoreno pitanje.⁸

U uvodnom dijelu Ugovora jedno od načela navedeno je poštivanje nepromjenjivosti međunarodno priznatih granica, te se potvrđuju odredbe Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Pariz, 14. decembar 1995. godine) i mišljenje broj 3 Arbitražne komisije Konferencije o bivšoj Jugoslaviji (tzv. Badinterova komisija).⁹

Ugovorom je utvrđeno da je zajednička državna granica određena na temelju graničnog stanja u vrijeme prestanka postojanja SFRJ 1991. godine i uzajamnog priznanja dviju država iz 1992. godine, identificiranog na topografskoj karti 1:25000 i na terenu granicom rubnih katastarskih općina, granicom rubnih naselja u vrijeme popisa stanovništva 1991. godine, te diobenom crtom koja je razdvajala vršenje vlasti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Socijalističkoj

5 Politička analiza. *Pristupanje Republike Hrvatske Evropskoj uniji*.

6 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za Evropske integracije, *Informacija o procjeni implikacija pristupanja Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, Sarajevo 2011, 3. (dalje: Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za Evropske integracije; *Informacija o procjeni implikacija pristupanja Republike Hrvatske Evropskoj uniji*).

7 Izudin Šarić, *Sporne tačke u utvrđivanju granične crte Bosne i Hercegovine sa susjedima i mogući način rješavanja istih*, Doktorska disertacija, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Brčko 2016. (dalje: I. Šarić, *Sporne tačke u utvrđivanju granične crte BiH sa susjedima*).

8 Politička analiza; *Pristupanje Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, 2

9 *Prijedlog Zakona o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, sa Konačnim prijedlogom zakona*, Zagreb 2005.

Republici Bosni i Hercegovini. Državna granica na moru proteže se središnjom crtom morskog prostora između kopna Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih naroda o pravu mora iz 1982. godine. Na međunarodno plovnim rijekama sa regulisanim plovnim putevima državna granica se proteže kinetom plovnog puta.¹⁰

Sastavni dio prijedloga Ugovora o državnoj granici činila je mapa sa 86 geodetskih karata u razmjeri 1:25000. U toku daljih pregovora iznijeto je više zahtjeva sa obje strane u vezi granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Sa Hrvatske strane takvi zahtjevi izraženi su u području Neuma, Zavalja i na nekim drugim mjestima, a sa strane Bosne i Hercegovine na području aerodroma Željava, te dijela toka rijeke Une sa posebnim naglaskom na područje Kostajnice kao i na nekim drugim mjestima.¹¹

Posebno treba naglasiti da je Hrvatska otvorila gore pomenuta granična pitanja uprkos činjenici da je od 1959. godine na snazi „Opis granice NR Bosne i Hercegovine”, kao zvanični i legalno potpisani dokument između tadašnjih republika. Ovim dokumentom se precizno definišu principi i opis granice, naročito kada se radi o graničnim rijekama. Hrvatska je u martu 2007. godine dostavila stajalište vezano za granicu u području općine Neum, osporavajući pripadnost dijelova teritorije Bosne i Hercegovine, odnosno dva ostrva - Veliki i Mali Školj i rt Ponta Klek, koji se nalaze u akvatoriju Neumskog zaliva.¹²

Imajući u vidu da je Ugovor o državnoj granici potpisan 1999. godine i da su u njemu sadržana pozitivna međunarodna načela razgraničenja među državama, ne može se dalje razmatrati niti polemizirati o zahtjevu Hrvatske za promjenom granične crte na poluotocima Klek i Pelješac. Granična i pogranična problematika Hrvatske i Bosne i Hercegovine su tijesno vezane za primjenu Konvencije Ujedinjenih naroda o pravu mora¹³, kojom se garantuje slobodan pristup teritorijalnim vodama i otvorenom moru svim pomorskim zemljama, a i zemljama koje to nisu. Hrvatska je svojim aktima¹⁴ u potpunosti zanemarila postojanje mora i prava mora Bosne i Hercegovine.

Trenutno dvije države u pogledu prava mora imaju potpuno apsurdnu situaciju, nespojivu sa odredbama Konvencije i međunarodnim pravom, što upućuje na potrebu potpunog i intenzivnog angažmana nadležnih institucija

10 Isto.

11 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za Evropske integracije; *Informacija o procjeni implikacija pristupanja Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, 4.

12 Isto.

13 Konvencija Ujedinjenih naroda o pravu mora otvorena je za potpisivanje 10. decembra 1982. godine, a stupila je na snagu 16. novembra 1994. godine, nakon što ju je ratificiralo 60 država, a krajem 2006. godine 152 države. *Bulletin No. 62, Law of the Sea Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of the United Nations Secretariat for Ocean Affairs, United Nations, New York*, 2W7, fi.1-9. Bosna i Hercegovina je postala strankom Konvencije 12. januara 1994. godine, a Hrvatska 5. aprila 1995. godine. (glavnom tajniku UN notificirana izjava da strankom konvencije postajemo sukcesijom ranije ratifikacije SFR Jugoslavije).

14 *Zakon o pomorskom dobru i morskim lukama Republike Hrvatske i Pomorski zakonik*, Zagreb, "Narodne Novine" br. 158/03 i 141/06.

Bosne i Hercegovine u pogledu ostvarenja garantovanih prava mora i pravičnog razgraničenja na moru.¹⁵

Ova pozicija i poremećeni odnosi u pogledu ostvarivanja prava mora dvije države, su vezani i za provedbu *Zakona o graničnoj kontroli Bosne i Hercegovine*¹⁶. To je posebno vezano za odredbe Zakona koje govore o pomorskom graničnom prelazu, kontroli, prijavljivanju, odobrenjima i za sve drugo što je obuhvaćeno Zakonom. Otvaranje pomorskog graničnog prelaza je osnovna pretpostavka za rješavanje granične i pogranične problematike na moru Bosne i Hercegovine, kao i drugih problema vezanih za kriminal, nelegalnu trgovinu i sl.¹⁷

Stav Bosne i Hercegovine je da pitanje ratifikacije Ugovora o granici ne bi trebalo biti sporno te da je potrebno prvo ratificirati morsku granicu pa tek onda prići rješavanju pitanja prava mora. Bosna i Hercegovina je protiv izgradnje mosta Komarna-Pelješac dok se ne riješe otvorena pitanja vezana za identifikiranje morske granične linije između dvije države.¹⁸

Rad međudržavne diplomatske komisije za identifikaciju, očuvanje i provedbu ugovora o državnoj granici Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine

Ugovorom koji je potpisan u Sarajevu 30. jula 1999. godine i koji se privremeno primjenjuje od dana potpisivanja, utvrđuje se državna granica između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, te se u potpunosti uređuju pitanja identifikacije, označavanja i osiguranja vidljivosti državne granice.

Za provedbu samog Ugovora osnovano je Međudržavno diplomatsko povjerenstvo/komisija za identifikaciju, označavanje i održavanje državne granice između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine (Međudržavna diplomatska komisija), utemeljeno od strane Vlade Republike Hrvatske i od Vijeća ministara Bosne i Hercegovine ovlaštene Centralne Komisije za identifikaciju i obilježavanje granice Bosne i Hercegovine.¹⁹

Međudržavna diplomatska komisija se sastoji od izaslanstva Republike Hrvatske i izaslanstva Bosne i Hercegovine, a svako izaslanstvo se sastoji od predsjednika i pet članova. Način rada i ustrojstvo Međudržavne komisije uređeni su „Pravilnikom o radu Međudržavne diplomatske komisije“. U skladu sa odredbama Ugovora, stručno tijelo određeno od strane Međudržavne diplomatske komisije izradilo je granične dokumente „Opis granične crte na TK 25 od broja TK 001 do broja TK 086 između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine“,

15 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za Evropske integracije, *Informacija o procjeni implikacija pristupanja Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, 5.

16 „Službeni glasnik BiH“ br. 53/09.

17 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za Evropske integracije, *Informacija o procjeni implikacija pristupanja Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, 5.

18 Isto.

19 *Prijedlog Zakona o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između R Hrvatske i Bosne i Hercegovine, sa Konačnim prijedlogom zakona*, Zagreb 2005.

„Popis koordinata karakterističnih lomnih tačaka očitanih s TK 25“ i „Zapisnici o lokalitetima“. Međudržavna diplomatska komisija potvrdila je navedene granične dokumente na svojoj 12. sjednici, održanoj 24. marta 2005. godine u Sarajevu. Navedeni granični dokumenti, uz 86 topografskih karata razmjera 1:25 000 na kojima je prikazana državna granica, sastavni su dio Ugovora.²⁰

Na temelju verificiranih dokumenata, kaže se da su stvoreni uslovi za upućivanje Ugovora o granici u postupak ratifikacije u Sabor Republike Hrvatske i Parlament Bosne i Hercegovine, čime je završen višegodišnji proces usaglašavanja međusobne državne granice.

U saopštenju se kaže kako je Međudržavno diplomatsko povjerenstvo razmatralo i funkcioniranje graničnog prijelaza Neum II-Zaton Doli, pri čemu je dogovoreno da se pristupi gradnji graničnog prijelaza na zajedničkoj lokaciji na teritoriju Bosne i Hercegovine.²¹

Međudržavna diplomatska komisija je zadužena za:

- Provedbu mjerenja hrvatsko-bosanskohercegovačke državne granice;
- Izradu novih odnosno dopunske granične dokumente u skladu sa čl. 2. st. 3. Ugovora²²;
- Planiranje, organizovanje i usmjeravanje poslova na državnoj granici i
- Obavljanje i drugih poslova koje joj zajednički povjere nadležna tijela ugovorenih stranaka.²³

Za neposredno provođenje navedenih obaveza Međudržavna diplomatska komisija će uspostaviti: Mješovitu stručnu skupinu za dokumentaciju identifikacije granične crte i Mješovitu stručnu skupinu za označavanje i održavanje granične crte. Međudržavna diplomatska komisija za nesmetan rad i obavljanje postavljenih zadataka može osnivati prema potrebi i druga tijela.²⁴

Međudržavna diplomatska komisija svoj rad će obavljati na sastancima, izlascima na teren kao i razmjenom pismena. Svoje sastanke će održavati u skladu sa dogovorom predsjednika izaslanstava ugovorenih strana, najmanje jedanputa godišnje. Međutim, predsjednik svakog izaslanstva može predložiti održavanje vanrednih sastanaka ili izlazaka na teren Međudržavne diplomatske komisije ili pojedine mješovite stručne skupine.²⁵

Svoje odluke i zaključke Međudržavna diplomatska komisija donosi sporazumno. Ako se stajališta izaslanstava razlikuju, u zapisnik se unose oba stajališta. Pitanja o kojima se Međudržavna diplomatska komisija ne može

20 Isto.

21 Slobodna Dalmacija; *U potpunosti usaglašena granica Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, 25. mart 2005. (<http://arhiva.slobodna-dalmacija.hr>).

22 *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 30. juli 1999. (dalje: *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*).

23 *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, član 11.

24 *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, član 12. st. 1 i 2.

25 *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, član 13.

usaglasiti, uz prethodni dogovor predsjednika izaslanstava, predati će se na rješavanje nadležnim tijelima ugovorenih stranaka.²⁶

Kostajnica sporna tačka državne granice Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine

Naime, Hrvatska i Bosna i Hercegovina još uvijek nisu utvrdili konačnu granicu na kopnu, koja se, smatraju stručnjaci, mora raditi u paketu s onom morskom, tako da su iza sebe ostavile mnogo otvorenih pitanja, pogotovo onih koji se tiču olakšavanja života pograničnom stanovništvu i omogućavanju daljnjeg urednog prometa osoba i roba između pograničnih područja. Trenutačno je i dalje na snazi malo spominjani sporazum između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske o pograničnom prometu i saradnji, no ostaje pitanje što će biti s njim nakon što je Hrvatska ušla u Europsku uniju, odnosno hoće li ljudi koji žive uz granicu izgubiti prijeko potrebnu mogućnost laskog prelaska.²⁷

Ljudi upućeni u primjenu posebnih graničnih režima strahuju kako će se, kada Republika Hrvatska stekne uslove za primjenu schengenskog protokola, sigurno pojaviti ozbiljniji problemi jer će i tada Bosna i Hercegovina biti na nekom početku pregovora o pristupanju Europskoj uniji, odnosno još uvijek daleko od ulaska. Činjenica je da je šengenski protokol neumoljiv u pogledu zaštite od nezakonitog ulaska putnika i roba u Europskoj uniji, tako da Republika Hrvatska sa svojom granicom prema Bosni i Hercegovini, koja je i vanjska granica Unije, mora striktno primjenjivati ovaj protokol i osigurati provodivu zaštitu granice Europskoj unije.²⁸

Pitanje rijeke Une i granice u njenom području, Mješovita stručna skupina za identifikaciju granice (MSSIG) nije smatarala za problem ili ma kakav spor. Granica ide, na osnovu svih validnih dokumenata onuda kuda je postavila Austro-Ugarska monarhija, a Una je po svojim geofizičkim zakonima mijenjala svoj tok, no nije mogla da mijenja granicu, granica je ostala u starom koritu kuda je Una tekla kada je granica određivana.²⁹

Kada se pregovaralo o granici između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, bilo je sedam kritičnih tačaka, ako se izuzme dio koji se odnosio na more. Najkritičnija tačka bila je na Uni kod Kostajnice i tu je Hrvatska, zapravo, dobila sve što je tražila.

S obzirom na naprijed iznijete podatke, podsjećamo da je za povlačenje granica na dijelovima teritorije koje sačinjavaju „granične vode“, tokom vremena međunarodno pravo ustanovilo neka opšta pravila koja su iskristalisana

26 *Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine*, član 14.

27 *Europska pravila; Građani BiH gube slobodan pristup svojim posjedima u Hrvatskoj?* (<http://www.otvoreno.ba>, objavljeno u ponedjeljak, 13. augusta 2012. Pristupio septembar 2015).

28 *Isto*.

29 I. Šarić, *Sporne tačke u utvrđivanju granične crte BiH sa susjedima*.

dugotrajnom državnom praksom. Pri utvrđivanju granica na plovnim rijekama koje protiču kroz dvije ili više država ili koje čine samu granicu, ustanovljen je princip podjele po pravilu matice (*Thalweg*), koji se pokazao kao najbolji u pogledu nizvodnog saobraćaja kada je vodostaj najniži.³⁰

Hrvatski zahtjev za oko 30 ha zemljišta u enklavi Unčice se bazira na tvrdnji da granica ide Unčicom, a ne maticom rijeke Une, i da sporno zemljište prema katastarskom premjeru pripada Hrvatskoj.³¹ Bosna i Hercegovina insistira na poštivanju rješenja postignutih Dejtonskim mirovnim ugovorom iz 1995. godine, gdje je određeno da razgraničenje ide „prirodnim tokom rijeke Une“. Dogovoreni Ugovor o državnoj granici iz 1999. godine, između dvije države nije ratifikovan zbog upornog insistiranja Hrvatske na zatečenim „avnojevskim granicama“ kojim se teritorija Bosne i Hercegovine koja „izbija“ na drugu stranu rijeke Une znatno umanjuje u hrvatsku korist, za nekih 40 ha.³²

Najpoznatija je možda granica kod Kostajnice, gdje su se 2001. i 2002. godine u nekoliko navrata spominjali čak i pokreti policijskih specijalaca. Nerazumjevanje je u pristupu, Bosna i Hercegovina, odnosno entitet Republika Srpska, tražile su da se granica odredi sredinom Une, što bi Hrvatskoj oduzelo vrijedan stari grad Kostajnicu na desnoj obali rijeke, ali bi i neki hrvatski državljani ostali bez kuća na bosanskoj strani. Spor je diplomatski riješen, hrvatski su građani uspješno obnovili kuće, otvoren je čak i zajednički granični prijelaz, ali granični su zahtjevi preživjeli pa bili samo i puke želje. U historiji graničnih sporova, naime, pokazalo se da svaki od njih može godinama mirovati, čak biti smatran riješenim, ali se svaki može doslovno preko noći zaoštriti do otvorenog sukoba, zbog bilo kakvoga efemernog ili nepovezanog razloga.³³

Članovi Državne komisije za granice Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda (u sazivu komisije iz oktobra 2005) uputili su u martu 2007. godine pismo najvišim državnim institucijama Bosne i Hercegovine ukazujući na činjenicu da je granica u donjem toku rijeke Une utvrđena samo na osnovu katastarske granice između rubnih katastarskih općina, dok su drugi principi razgraničenja zanemareni. Zato članovi Državne komisije za granice Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda predlažu Vijeću ministara, Parlamentarnoj skupštini i Predsjedništvu Bosne

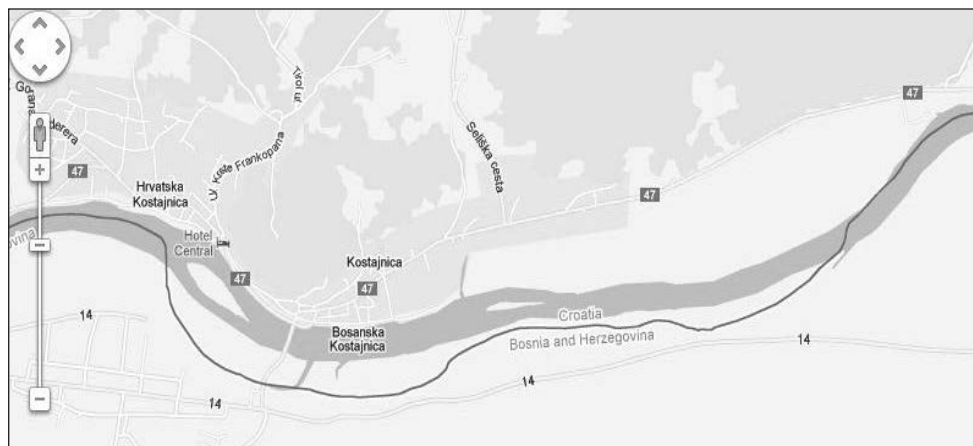
30 James Wilford Garner, *The Doctrine of Thalweg*, *British Year Book of International Law*, 1935, N° 16, 177; Eli Lauterpacht, *River Boundaries: Shatt-al-Arab Frontier*, *International and comparative Law Quarterly*, 1960, N° 9, 208, etc; Hélène Ruiz Fabri, *Regles cotumieres generales et droit international fluvial*, *Annuaire francais de droit international*, 1990, 818.

31 Odlukom Savjeta ministara Bosne i Hercegovine od 22. jula 2002. godine, granični prelaz između Hrvatske i Bosne i Hercegovine kod Srpske Kostajnice ostaje na mjestu koje je odredila misija UN u Bosni i Hercegovini do konačnog dogovora dve strane.

32 Duško Dimitrijević, *Međunarodno-pravni tretman graničnih sporova na prostoru bivše Jugoslavije*, *Međunarodni problemi*, vol. 55, br. 3-4, Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2003, 370-371.

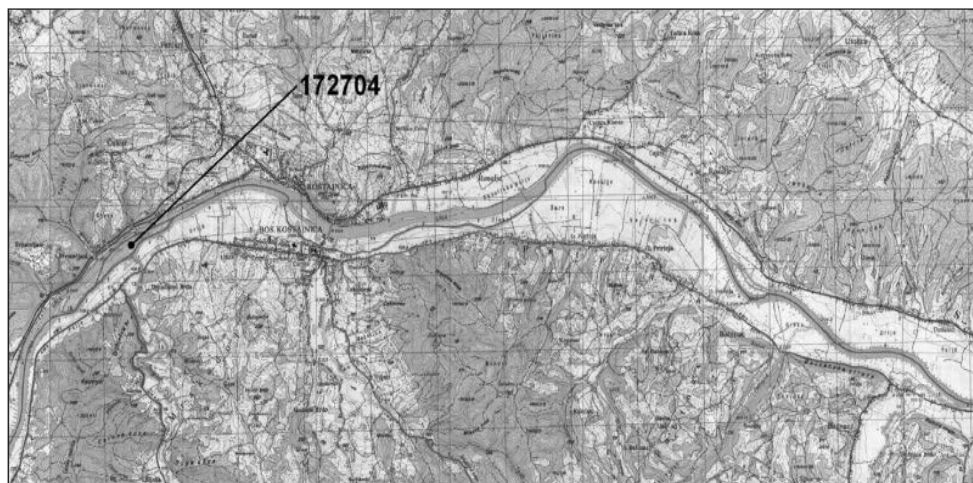
33 Boris Pavelić, *Svi granični sporovi s bivšim YU-susjedima neriješeni*, (<http://www.e-novine.com>, objavljeno 23. decembra 2008. Pristupio novembar 2015).

i Hercegovine da ne prihvate ratifikaciju Ugovora o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine.³⁴

Prilog 1. Stvarno stanje na terenu između dviju Kostajnica. „Avnojevska“ granica.

Smatramo da se prije svega na nivou Bosne i Hercegovine trebaju usaglasiti sva sporna područja, tj. sporne crte razgraničenja sa susjedima, predložiti način njihovog rješavanja, odrediti vremenske okvire za njihovo rješavanje, pa tek onda se upustiti u razgovore sa susjedima o rješavanju tih spornih pitanja. Ishitrena, jednostrana rješenja na štetu bilo koga dijela ili naroda u Bosni i Hercegovini neće doprinijeti uspostavljanju konačne granice Bosne i Hercegovine.³⁵

Prilog 2. Topografska karta izdanja VGI, Beograd – tzv. vojne specijalke JNA izrađene 70-tih godina 20. stoljeća (u mjerilu 1:25.000 i 1:50.000) i na njima je granica na desnoj obali Une.

34 Zoran Perković, *Identifikacija državne granice između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske i druga granična pitanja*, Vanjskopolitička inicijativa Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013. (dalje: Z. Perković, *Identifikacija državne granice između BiH i RH*).

35 I. Šarić, *Sporne tačke u utvrđivanju granične crte BiH sa susjedima*.

Prilog 3. Granica na rijeci Uni između dvije Kostajnice riješena je temeljem „avnojevske“, dakle austro-ugarske.

Poluotok Klek jedna od spornih tačaka morske granice Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske

Razgraničenje između Bosne i Hercegovine i Hrvatske na moru predstavlja jedan specifikum, jer je teritorijalno more Bosne i Hercegovine okruženo unutrašnjim vodama Hrvatske, čineći trenutno stanje prilično složenim. Vlasti Bosne i Hercegovine su mišljenja da Hrvatska krši UN-ovu Konvenciju, jer jednostrano primjenjuje direktnu liniju razdvajanja (povučenu između otoka Vodenjak – Hvar do rta Proizda – Korčule), onako kako je to bilo u vrijeme bivše Jugoslavije. Čineći ovo, Hrvatska je konstituisala svoju teritorijalnu suverenost i unutrašnje vode, zatvarajući morsko područje Bosne i Hercegovine.

Državna granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske na moru proteže se središnjom crtom morskoga prostora između kopna Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, u skladu s Konvencijom Ujedinjenih naroda o pravu mora iz 1982. godine. Granična crta na moru prikazana je na topografskoj karti 1:25.000 i na pomorskim kartama i planovima (članak 4. stavak (3) Ugovora).³⁶

Ugovorom o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 30. jula 1999. godine utvrđena je morska granica između dvije države,

³⁶ Ugovor o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, godine, (<http://faolex.fao.org/docs/pdf/bi-32335.pdf>, Pristupio u novembru 2015).

a sadržana je u detaljnom opisu granice koji je sastavni dio Ugovora, i obuhvata prvi granični pojas pripadajuće unutarnje obalne vode Bosne i Hercegovine, čime je kopnena granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske zatvorena morskom granicom, uključujući unutarnje obalne vode Bosne i Hercegovine koje u međunarodnom pravu imaju isti status kao i kopnena teritorij države

Granica na moru zacrtana u okviru graničnoga sporazuma postignutog 1999. godine definirana je kao „crta sredine između kopna Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u skladu s Konvencijom o pravu mora iz 1982“.³⁷

Bez obzira na nepobitno i neprikosnoveno teritorijalno pravo Bosne i Hercegovine na Jadranskom moru, Hrvatska je 1994. godine jednostrano usvojila ”polazne crte” uključujući i one između Rta Proizd i Otoka Vodnjak.³⁸ Taj međunarodno-pravno ništavan akt potvrđen je deset godina kasnije u novom *Pomorskom zakonu*.³⁹

Kako je Republika Hrvatska svojim unutarnjim zakonodavstvom⁴⁰, a suprotno Konvenciji UN-a o pravu mora, onemogućila Bosni i Hercegovini pravo pristupa otvorenom moru, logičnim se nameće zaključak o potrebi iniciranja i

37 Mladen Klemenčić i Duško Topalović, Morske granice u Jadranskom moru, *Geoadria*, Vol. 14, No. 2, decembar 2009.

38 *Pomorski zakonik Republike Hrvatske*, „Narodne Novine“, br. 17/94, 2. februar 1994.

39 *Pomorski zakonik Republike Hrvatske*, „Narodne Novine“, br. 118/04, 14. decembar 2004; Hasan Hadžović, Zamagljanje problema, *MOST*, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 207, Mostar 2007.

40 *Pomorski zakonik republike Hrvatske*, „Narodne Novine“ br. 181/04, 76/07, 146/08, 56/13 i 26/15.

otpočinjanja pregovora sa Republikom Hrvatskom o zaključivanju posebnog sporazuma kojim će se urediti pitanja primjene spomenute konvencije⁴¹.

Obzirom da se Hrvatska protivi ratifikaciji Ugovora o državnoj granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine iz 1999. godine, Vlada Republike Hrvatske je diplomatskom notom 3. maja 2006. godine, obavijestila Vijeće ministara Bosne i Hercegovine o stajalištima vezanim za granicu u području općine Neum, osporavajući pripadnost dijelova teritorije Bosne i Hercegovine u području otočića Veliki i Mali školj i u području poluotoka Kleka - rt Ponta Kleka. U prilogu note dostavljena je dokumentacija s obrazloženjem kao argumentacija navedenoga stajališta.

Nedugo nakon što je postignut sporazum u julu 1999. godine stigli su prigovori iz Dubrovačke županije. Prema sporazumu, naime, cijeli poluotok Klek nalazi se u Bosni i Hercegovini, a prema prigovoru sam vrh poluotoka kao dio nekadašnje Dubrovačke Republike trebao bi shodno tome pripasti Republici Hrvatskoj. Osim toga, prema sporazumu Bosni i Hercegovini pripala su i dva otočića uz poluotok, a prema katastarskoj evidenciji oba su u sastavu Hrvatske. Pokazalo se da je to rezultat činjenice da je morska granica određena kao crta sredine između hrvatskog poluotoka Pelješca i bosanskohercegovačkog poluotoka Kleka. Budući da su otočići bliži Kleku nego Pelješcu, nalaze se unutar bosanskohercegovačkih voda.⁴²

Prema dokumentaciji kojom raspolaže Državna komisija za granice Bosne i Hercegovine, a koju je usuglasila i verificirala nadležna komisija Republike Hrvatske i koja je ugrađena u Ugovor o granici, neupitno je da Bosni i Hercegovini pripadaju dijelovi teritorija u području Neuma koje je naknadno tražila Republika Hrvatska.⁴³

Nakon 2000. godine Bosna i Hercegovina je povremeno postavljala pitanje jurisdikcije na moru u vezi s namjerom Hrvatske da izgradi oko 2,5 km dugačak most (Pelješki most) preko malostonskog zaljeva i poveže kopno kod mjesta Kleka s poluotokom Pelješcem i time cestovno zaobiđe bosanskohercegovački izlaz na more u Neumskom zaljevu. Iako je most predviđen na mjestu koje nije u dosegu mogućega prijepornog područja (vrh poluotoka Kleka nije na trasi), Bosna i Hercegovina je njegovu izgradnju opetovano dovodila u pitanje kao navodnu smetnju za plovidbu u Neumski zaljev iako tamo ne postoje uvjeti, pa niti razlozi, za ulazak takvih brodova kojima bi most mogao biti zapreka⁴⁴.

U kontekstu pitanja do sada neusaglašene morske granice između dvije države nalazi se i sučeljavanje dviju država u vezi s izgradnjom mosta između kopna, kod mjesta Komarna na hrvatskoj teritoriji, i Pelješca kojim Hrvatska želi,

41 Z. Perković, *Identifikacija državne granice između BiH i RH*.

42 Mladen Klemenčić, Duško Topalović, *Morske granice u Jadranskom moru*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2009, 311-324. (dalje: M. Klemenčić, D. Topalović, *Morske granice u Jadranskom moru*).

43 Z. Perković, *Identifikacija državne granice između BiH i RH*.

44 M. Klemenčić, D. Topalović, *Morske granice u Jadranskom moru*.

kako se tvrdilo od početka, da “poveže svoj teritorij” i premosti prekid teritorija kod Neuma. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je 3. marta 2007. godine na 11. sjednici Međudržavnog vijeća za saradnju između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske iznijelo službeni stav da je protiv izgradnje ovog mosta do rješavanja otvorenih pitanja vezanih za identificiranje morske granične linije između dvije države. Kasnije je ovaj stav u više navrata i u raznim prilikama službeno ponovljen hrvatskoj strani.⁴⁵

Usprkos tome, 24. oktobra 2007. godine tadašnji hrvatski premijer Ivo Sanader postavio je kamen-temeljac za most u mjestu Brijest na Pelješcu, čime je započeta gradnja. Hrvatska strana je tada odbacila svaku tvrdnju i argumentaciju bosanskohercegovačke strane da se most ne gradi u hrvatskim teritorijalnim vodama, ističući da Hrvatska ne treba nikakvu saglasnost ni od koga za tu gradnju. Most, prema izjavama hrvatske strane, nije alternativa autoputu na Jadransko-jonskom koridoru čiji jedan krak treba da ide preko Neuma do Dubrovnika. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske ustvrdilo je da je gradnja mosta suvereno pravo Hrvatske, da se ono ne može dovoditi u vezu s bilo kojim drugim pitanjem iz ukupnih odnosa dviju država te kako “ne vidi ni osnova ni povoda da se izgradnja mosta nepotrebno pokušava pretvoriti u političko pitanje”.⁴⁶

Obzirom da je 1. jula 2013. godine Republika Hrvatska postala 28. članica Evropske unije, svoje planove oko izgradnje Pelješčkog mosta odlučili su predstaviti Evropskoj komisiji, koja bi finansijski pomogla izgradnju. Kako se prije odobrenja za izgradnju navedenog mosta moraju uraditi i određene studije, koje se prije svega odnose na njegov uticaj na okoliš, kao i studiju izvodljivosti i ekonomske opravdanosti, pripreme za izgradnju Pelješčkog mosta će potrajati.

Kako je Europski parlament 28. oktobra 2015. godine usvojio Strategiju Evropske unije o Jadransko-jonskoj regiji, u regiji su počela različita tumačenja odredbi toga dokumenta. Vlada Republike Hrvatske je u junu 2016. godine objavila natječaj za gradnju Pelješčkog mosta čija će izgradnja biti finansirana novčanim sredstvima Evropske unije. Pelješki most bi trebao biti dug 2.404 metra, a s upornjacima 2.440 metara i imati 13 raspona. Nakon provedene procedure za izvođača radova na izgradnji Pelješčkog mosta izabrana je kineska državna građevinska firma „China Road and Bridge Corporation“. Početkom januara 2019. godine počelo se sa postavljanjem stobova za izgradnju Pelješčkog mosta, bez obzira što iz Bosne i Hercegovine stižu upozorenja da se prvo treba riješiti pitanje granice, pa tek onda da se ide u izgradnju mosta. Bez obzira na trenutnu stanje na terenu, jasno je da će i u narednom periodu biti dosta polemike i kontradiktornih izjava iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine oko izgradnje Pelješčkog mosta.

45 Politička analiza. *Pristupanje Republike Hrvatske Evropskoj uniji*, Vanjskopolitička inicijativa Bosne i Hercegovine, analiza 1/12, Sarajevo 2012, 4.

46 *Isto*.

Zaključak

Treba istaknuti da je razgraničenje između Bosne i Hercegovine i Hrvatske na moru veoma specifično, jer teritorijalno more Bosne i Hercegovine okružuju unutrašnje vode Hrvatske, što predstavlja jedinstvenu situaciju u svijetu. Vlasti Bosne i Hercegovine smatraju da Hrvatska krši UN-ovu Konvenciju o pravu mora iz 1982. godine, jer jednostrano primjenjuje direktnu liniju razdvajanja (povučenu između otoka Vodenjak–Hvar do rta Proizda–Korčula), onako kako je to bilo u vrijeme bivše Jugoslavije. Na osnovu navedenog, Hrvatska je uspostavila suverenitet nad svojim teritorijalnim i unutrašnjim vodama, zatvarajući morsko područje Bosne i Hercegovine. Kao problem još treba pomenuti Pelješki most, koji Republika Hrvatska želi da izgradi kako bi spojila svoje „južne teritorije“ na otoku Pelješcu, tj. da više ne prolazi kroz Bosnu i Hercegovinu na teritoriji Neuma. Vlasti Bosne i Hercegovine se protive izgradnji tog mosta smatrajući da će se njegovom izgradnjom onemogućiti uplovljavanje brodova u „neumsku luku“, mada je i sa druge strane opravdana potreba izgradnje pelješkog mosta zbog povezivanja hrvatskog juga sa ostatkom države i boljeg i jednostavnijeg protoka roba i ljudi.

Također, između Hrvatske i Bosne i Hercegovine postoji spor oko riječne ade koju je napravila rijeka Una i njena pritoka Unčica na dijelu podijeljene Kostajnice. Hrvatska zahtjeva oko 30 ha zemljišta u enklavi Unčice, baziranih na tvrdnji da granica ide Unčicom, a ne maticom rijeke Une, i da sporno zemljište prema katastarskom premjeru pripada Hrvatskoj. Bosna i Hercegovina insistira na poštivanju rješenja postignutih Dejtonskim mirovnim ugovorom iz 1995. godine, gdje je određeno da razgraničenje ide „prirodnim tokom rijeke Une“. Dogovoreni Ugovor o državnoj granici iz 1999. godine, između dvije države nije ratifikovan zbog upornog insistiranja Hrvatske na zatečenim „avnojevskim granicama“ kojima se teritorija Bosne i Hercegovine koja „izbija“ na drugu stranu rijeke Une znatno umanjuje u hrvatsku korist, za nekih 40 ha. Nadamo se da će se vođeni rješavanjem graničnog pitanje između Crne Gore i Bosne i Hercegovine, i u drugim susjednim zemljama naći političke volje da se riješe ovi granični problemi. Samo međusobnim poštivanjem i razumijevanjem svih strana u sporu, može se doći do prihvatljivog rješenja za strane u sporu.

Summary

It should be noted here that the demarcation between Bosnia and Herzegovina and Croatia at sea is very specific, since the territorial sea of Bosnia and Herzegovina surrounds the inland waters of Croatia, which represents a unique situation in the world. The authorities of Bosnia and Herzegovina believe that Croatia violates the UN Convention on the Law of the Sea in 1982, because it unilaterally applies a direct line of separation (withdrawn from the island of

Vodenjak to Hvar to the Proizda-Korčula route), as it was during the former Yugoslavia. On the basis of the above, Croatia has established its sovereignty over its territorial and inland waters, closing the maritime territory of Bosnia and Herzegovina. Another problem is the Pelješac Bridge, which the Republic of Croatia wants to build in order to merge its „southern territories“ on the island of Pelješac, to no longer pass through Bosnia and Herzegovina to the territory of Neum. The authorities of Bosnia and Herzegovina oppose the construction of the bridge, believing that its construction will prevent the sailing of ships into the port of Neum, although on the other hand it is justified to build the Pelješac bridge for connecting the Croatian south with the rest of the state and better and simpler flow of goods and people .

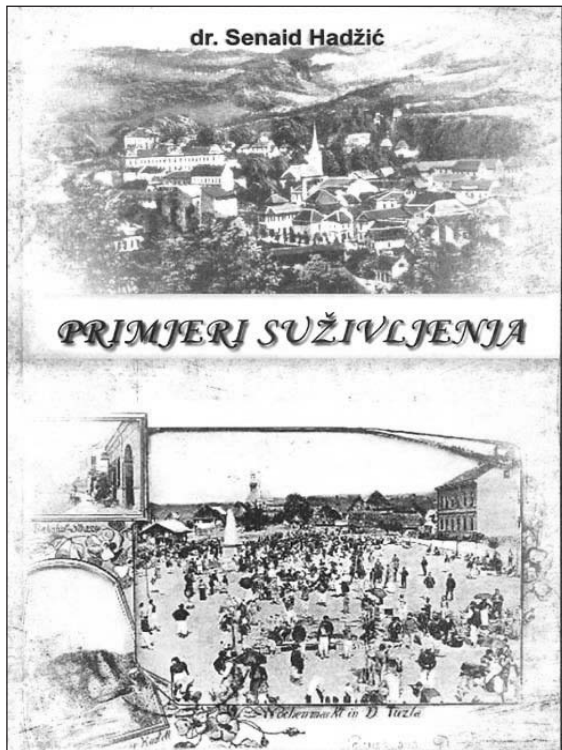
Also, between Croatia and Bosnia and Herzegovina, there is a dispute over the river made by the Una River and its tributary Unčica on the part of the divided Kostajnica. Croatia requires about 30 ha of land in the Unčica enclave, based on the claim that the border goes to Unčica, not the Una River, and that the contested land belongs to Croatia according to the cadastral survey. Bosnia and Herzegovina insists on respecting the resolutions reached by the 1995 Dayton Peace Agreement, which stipulates that the demarcation goes to the „natural course of the Una River“. The 1999 State Border State Treaty, between the two countries, has not been ratified because of persistently insisting Croatia on the „AVNOJ borders“, where the territory of Bosnia and Herzegovina that “emerges” on the other side of the Una River is significantly reduced to the Croatian favor, some 40 ha. It is to be hoped that the solution of the border issue between Montenegro and Bosnia and Herzegovina, and in other neighboring countries, will be worked out in a way that that will muster necessary political will to solve these border issues. Only by mutual respect and understanding of all sides in the dispute can an acceptable solution in any dispute be reached.

II
PRIKAZI

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Senaid Hadžić, PRIMJERI SUŽIVLJENJA: BILJEŠKE O TUZLANSKOM KRAJU U 19. STOLJEĆU, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2017, 467 str.

Knjiga koji donosi primjere zajedničkog življenja u Tuzlanskom kraju tokom 19. stoljeću, ali i ranije, je težnja da se prikaže mogući zajednički život na prostorima gdje su većinu stanovništva činili pripadnici islamske (muslimanske) vjere. Posebno se želio prikazati njihov odnos spram naroda koji su pripadali, i još uvijek pripadaju, drugim kulturama, običajima, etnosima / narodima / nacijama i vjerama.

Primjeri i pojedini slučajevi izneseni u ovoj knjizi, ističe autor, ilustriraju, ili bar pokušavaju ilustrirati, kako je iz perioda vladavine Osmanskog carstva, pristup tadašnje vlasti (Visoke/Uzvišene Porte) imao istinsku perspektivu tolerancije, uvažavanja, razumijevanja drugoga i drugačijega. Riječ je, u stvari, o navikama koje su prakticirane stoljećima unazad i kao takve prenošene sa generacije na generaciju. Navike kojima nisu nikada smetale druge i različite kulture, shvatanja, vjerska prakticiranja i slično. Neki su to tada nazivali, ali i danas nazivaju „kult komšiluka“. Osmanski multinacionalni, multikulturalni, multicivilizacijski i multivjerski sistem izgrađivan, usavršavan i

utvrđivan u dužem vremenskom periodu i prilagođavan prostorima i okolnostima, pa i tuzlanskom kraju, osiguravao je toleranciju i sklad među narodima.

Autor navodi da je Osmanski sistem u brojnim svojim segmentima, između ostalih i sistem milleta, omogućio djelotvorni i uspješni opstanak države i društva tokom više stoljeća. Nisu bez razloga neki istraživači historije Osmanskog carstva, ističe autor, dobro primjetili, između ostaloga, *da je historija ovoga carstva ujedno i historija svih naroda koji su ga činili, bez obzira na vjerske, društvene, profesionalne i druge podjele. Tendenciozno iskarikiran osmanski svijet, optuživan je za dekadenciju, za sve nedostatke i nečasna djela, svijet koji je tretiran kao „bolesnik na Bosforu“ koga su brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izliječe. Ipak, Osmansko carstvo je bilo zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i ovdašnji/tamošnji svijet. Upravo iz tih razloga se više od četiri stoljeća živjelo miroljubivo, s toliko različitih naroda i vjera. U tom i takvom društvu niti jedan njegov stanovnik nije ostavljen po strani.*

Pouke iz navedenog sistema, ili bar neke od njih, ističe autor, mogle bi i trebale biti primjer kako urediti naš moderni život. Ukoliko bi se ova osmanska historijska ostavština temeljitije proučila, prezentira i primijenila, posebno osmanska vjerska i kulturološka tolerancija, imamo pravo vjerovati da bismo, ako to želimo, izvukli/naučili važnu lekciju o izgradnji mirnije i humanije budućnosti u svijetu, Europi, jugoistoku Europe, Bosni i Hercegovini, Tuzlanskom kraju, Tuzli. Generacije koje dolaze takvu budućnost zaslužuju.

Ova knjiga se pojavljuje kada smo svjedoci sve učestalije pristrasnosti u historiji i drugim znanostima:

- kada se ne koriste pravila provjeravanja, metoda i logike;
- kada selektivnost nije u funkciji procesa spoznaje, tj. odgovaranja na istraživačko pitanje, nego potječe iz određenoga političkoga interesa;
- kada se onemogućuje spoznajni postupak, jer se odustaje od revizije, promjene ili dopune unaprijed prihvaćenih gledišta iako ih izvori opovrgavaju;
- kada se ne uzimaju u obzir postojeći znanstveni rezultati;
- kada se sadržaj historijskoga iskaza „prilagođava“ političkim ciljevima koji proturječe pravilima provjeravanja, argumentacije i logike;
- kada se historijsko znanje upotrebljava za politički pritisak sa svrhom da se onemogući znanstvena historija koja ne odgovara vladajućim ili preovladavajućim ideologijama.

S obzirom na činjenicu da je autor profesionalni historičar, on nije upao u zamku da ideologizira ovo istraživačko pitanje. Ideologizirana historija je, na žalost, postala neminovna u svakodnevnoj političkoj diskusiji, u sukobu političkih stranaka, u medijima, u slavljenju godišnjica, a posebno u govorima političara. Argumenti iz historije upotrebljavaju se za diskreditaciju političkih protivnika ili onih koji ne misle u skladu s preovladavajućom ideologijom. Najčešće, to se čini historijskim primjerima, konstrukcijom analogija, tvrdnjama o kontinuitetu nekih pojava od njihovoga postanka do danas.

Autor knjige je postavio cilj da objasni stanje i prilike na prostoru Tuzlanskog kraja tokom dužeg vremenskog perioda, zatim utjecaje koji su dolazili iz susjednih država, odnos osmanskih vlasti (Visoke Porte) prema muslimanskom i nemuslimanskom stanovništvu, administrativno-teritorijalni okvir navedenog prostora, vjerske i druge slobode stanovništva, način prakticiranja različitih navika i običaja, sakralne objekte i obrazovne ustanove stanovništva različitih konfesija, odnos jednih prema drugim, rezultate, posljedice i dalekosežne pozitivne ili negativne konotacije zajedničkog življenja, vjerske tolerancije, uvažavanja drugoga i drugačijeg.

Kako bi odgovorio na postavljeni cilj autor je pokušao realizirati više zadataka, među kojima su:

- Kontinuitet zajedničkog življenja na prostoru Tuzlanskog kraja, zatim stalne migracije i njihov utjecaj na promjene konfesionalne strukture stanovništva navedenih prostora tokom 19. stoljeća, osobenosti tuzlanskog kraja od prvih tragova življenja do uspostavljanja osmanske vlasti, uspostavljanje osmanske vlasti i novi način življenja, duhovnog i materijalnog stvaralaštva, tolerancije i razumijevanja, promjene konfesionalne strukture stanovništva nakon austrougarske okupacije, te faktori koji su utjecali na navedene promjene.
- Neke osobenosti Donje Tuzle tokom 19. stoljeća prema zapažanjima savremenika tih dešavanja, Donja Tuzla kao predmet živog interesovanja putopisaca, evropskih zvaničnika, geografski položaj Tuzlanskog kraja i Donje Tuzle, specifičnosti Donje Tuzle, običaji prilikom vjenčanja pravoslavnog stanovništva, podne namaz kod muslimanskog stanovništva prema zapažanjima stranih putopisaca, svadbeni običaji katoličkog stanovništva, sakralni objekti (islamski, pravoslavni, katolički) u Tuzli i njihov kulturno-historijski značaj.
- Rimokatoličke župe Breške i Donja Tuzla u 19. stoljeću: osnivanje, teritorijalni okvir i osobenosti stanovništva, promjene u Bosanskom ejaletu i njihove refleksije na tuzlanskom području, razvoj župe Breške i njeno stanovništvo, o imenu Donja Tuzla, razvoj rimokatoličke župe Donja Tuzla u 19. stoljeću i osobenosti stanovništva.
- Sakralni objekti islamske arhitekture na području Zvornika i njegove okoline za vrijeme osmanske vladavine, uspostava osmanske vlasti, etničke promjene i teritorijalni okvir Zvorničkog kadiluka, opće napomene o sakralnim objektima, džamije monumentalne vrijednosti i njihov kulturno-historijski značaj.
- Organizacija i vrste škola u obrazovnom sistemu Tuzlanskog kraja kao dijelu Osmanskog carstva, obrazovne prilike stanovništva u 19. stoljeću, tanzimatske reforme i obrazovanje, muslimanske obrazovne ustanove, školske prilike pravoslavnog stanovništva, katoličke škole, nastavni planovi i programi, uslovi rada u školama, o učiteljima i njihovom pristupu nastavi, broj obrazovnih ustanova i broj učenika po školskim godinama i

konfesijama, funkcionisanje konfesionalnih škola, utjecaji iz susjedstva na kreiranje nastavnih planova i programa, udžbenička politika, slanje učitelja i njihova uloga (odgojna, obrazovna, politička), materijalna i druga vrsta pomoći koja je dolazila iz inostranstva, dalekosežnost takvog odnosa.

- Hrvatsko kulturno društvo Napredak na kraju 19. i početku 20. stoljeća, o osnivanju Napretka, njihove podružnice u Tuzli i Kreki, djelovanje podružnica, kulturno-potporni rad, stipendiranje učenika, saradnja sa drugim srodnim kulturno-potpornim i obrazovnim društvima na području Tuzlanskog kraja.

Autor je dobro postavio istraživačko pitanje, odabrao aktuelnu i važnu temu te uspješno odgovorio na istraživačko pitanje. Prilikom pisanja rada jasno je postavio cilj i zadatke istraživanja. Do rezultata istraživanja, koje je vrlo jasno prikazao, došao je tako što je koristio historijske izvore različite provenijencije. Izvršio je pravilnu selekciju izvora, izvršio kritiku i interpretaciju onako kako to nalaže metodologija historijskih istraživanja. Autor je u radu donio 819 fusnota i time omogućio provjerljivost što i jeste jedno od obilježja znanstvenog rada. Cijeli tekst rada je izuzetno jasan, kao što su jasni i rezultati istraživanja.

Osim toga, autor je koristio metode važne za historijsko istraživanje (historijska metoda, metoda analize i sinteze, indukcije i dedukcije, statističku metodu), a razina korištenih metoda je vrlo visoka. Koristio je historijske izvore i literaturu različite provenijencije (domaću i stranu), a selekciju je vršio u cilju odgovora na istraživačko pitanje, čime je izbjegao zamku da bude pristrasan. Popis citiranih bibliografskih jedinica je potpun i konzistentan sa navođenjem u tekstu rukopisa, a zaključci vrlo jasni i uvjerljivi.

Rad je pisan standardnim bosanskim jezikom, a tekst je jasno i logično strukturiran. Pravilno su oblikovana poglavlja i podnaslovi, a korištena je relevantna historijska terminologija.

Knjiga autora dr. Senaida Hadžića, *Primjeri suživljenja: Bilješke o Tuzlanskom kraju u 19. stoljeću* je znanstveno-istraživačko djelo po svome predmetu istraživanja, sadržaju i metodološkom pristupu. Autor je rad prilagodio čitaocima svih nivoa obrazovanja, što mu, između ostaloga, i daje dodatnu vrijednost. Oni piše *sine ira et studio*, onako kako i treba da piše profesionalni historičar. Knjiga obiluje mnogim informacijama koje govore o primjerima suživljenja na području Tuzlanskog kraja u 19. stoljeću, ali on može i da pokaže put kojim treba ići u budućnost. To je put zajedništva, uvažavanja, ravnopravnosti, slobode, tolerancije. Dakle, onako kako je to uvijek i bilo u Tuzlanskom kraju i Bosni i Hercegovini.

S obzirom na činjenicu da su ovakva djela vrlo rijetka, ova knjiga će dobro doći svima onima koji žele da se upoznaju sa modernom historijom Tuzlanskog kraja i Bosne i Hercegovine, ali i da bolje razumiju sadašnjost. Knjiga zaslužuje svoje mjesto u svim bibliotekama, arhivima, muzejima, školama, fakultetima.

Amir KRPIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

**Izet Šabotić, ČIFČIJSKI ODNOSI I PROMJENA VLASNIŠTVA
NAD ZEMLJOM U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1918),
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla,
Tuzla 2019, 320 str.**

Agrarni odnosi i socijalno pitanje uopšte dugo su bili predmet istraživanja među historičarima u Bosni i Hercegovini i okruženju. Posebno veliku pažnju ovom problemu poklanjala je srpska historiografija, ističući potrebu oslobođenja seljaka pravoslavaca u osmanskom i austrougarskom periodu bosanskohercegovačke

historije. Iako je napisan značajan broj radova, sa sigurnošću se može reći da na socijalno pitanje u historiji i historiografiji nije stavljena tačka, te da ima prostora za nova istraživanja.

Jedno takvo istraživanje obavio je prof. dr. Izet Šabotić sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, a rezultati istog predstavljani su knjigom *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*. Knjiga je objavljena u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla 2019. godine, uz recenziju prof. dr. Senaida Hadžića i prof. dr. Adnana Velagića. Ova knjiga, napisana na 320 strana, predstavlja naučno djelo u punom smislu te riječi, budući da je autor koristio obilatu neobjavljenu arhivsku građu

iz fondova Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Tuzlanskog kantona u Tuzli, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici i Državnog arhiva Makedonije u Skoplju. Pored toga, korišteni su i objavljeni dokumenti, štampa iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Austrije, Mađarske i Češke, te veći broj knjiga i članaka.

Knjiga se sastoji od pet hronološki poredanih poglavlja. Prvo poglavlje nosi naziv *Velika istočna kriza i okupacija Bosne i Hercegovine*, u kojem je autor dao kraći osvrt na okolnosti dolaska austrougarske okupacione uprave u Bosanski vilajet, odnosno Bosnu i Hercegovinu kako je službeno nazivana od 1878. godine. U fokus pažnje autor postavlja agrarno pitanje kao socijalnu podlogu Bosanskohercegovačkog ustanka, nacionalno pitanje kao političku podlogu istog, te ulogu velikih europskih sila u rješavanju cijelog spleta događaja nama poznatih kao Velika istočna kriza. Autor je sa pravom kao prvo poglavlje ove knjige odredio upravo Veliku istočnu krizu, jer je ona u konačnici dovela do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu, Austro-Ugarska je dobila na Berlinskom kongresu, a kao izgovor je iskorišteno upravo socijalno pitanje, odnosno nemiri i nestabilnosti u Bosni i Hercegovini temeljeni na odnosima između zemljoposjednika i čifčija. Dakle, govoriti o socijalnim problemima u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu bez osvrta na kraj osmanske vladavine ne bi imalo previše smisla.

Naredna tri poglavlja govore o agrarnim prilikama u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom upravom, a podijeljena su hronološki prema važnim događajima. Tako prvo od tih poglavlja govori o agrarnim odnosima od okupacije do novog ustanka u Hercegovini (1878-1882). Autor je u ovom poglavlju osvijetlio stanje u agraru koje je zatekla austrougarska okupacija, zatim odnose zemljoposjednika i čifčija, te odnos novih vlasti u Bosni i Hercegovini prema agrarnom pitanju i njegovoj složenoj problematici. Također, autor je objasnio važnost Hercegovačkog ustanka iz 1882. i njegov značaj za daljnji razvoj agrarnih odnosa, ali i ukupnih političkih prilika ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u vrhovima Monarhije. On je ukazao na zanimljiv fenomen vezan za Hercegovački ustanak, kada su muslimani i pravoslavci privremeno potisnuli u stranu svoje međusobne socijalne probleme i zajednički nastupili protiv austrougarskih vlasti.

U sljedećem poglavlju autor je obradio agrarne prilike u periodu između gušenja Hercegovačkog ustanka i konstituisanja Sabora Bosne i Hercegovine (1883-1910). Autor je ovdje rasvijetlio nekoliko važnih momenata u socijalnoj historiji Bosne i Hercegovine ovog perioda, kao što su uprava Benjamina Kallaya i njen značaj za razvoj agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, zatim faza političke saradnje muslimana i pravoslavaca (borba za vjersko-školsku autonomiju) i njen odraz na agrarne odnose, zatim odlazak Benjamina Kallaya i uvođenje desetinskog paušala, te aneksija Bosne i Hercegovine i njena refleksija na agrarne odnose u zemlji. Posebno zanimljiv fenomen je muslimansko-pravoslavna saradnja u borbi za vjersko-školsku autonomiju i mjesto agrarnih odnosa u širem kontekstu tog vremena. U ovom slučaju je autor još jednom pokazao, slično kao u Hercegovačkom ustanku, da su neriješeni agrarni problemi na relaciji muslimani – pravoslavci još jednom potisnuti u drugi plan zbog političkih interesa i međusobne saradnje sa zajedničkim ciljem. Drugim riječima, autor je utvrdio da iako je agrarno pitanje bilo *pitanje svih pitanja* u Bosni i Hercegovini tog vremena, ono je padalo u drugi plan kada god je postojala potreba za političkom saradnjom između dvije najbrojnije vjersko-etničke grupe u zemlji. Iz tog

razloga se može reći da su obje zainteresovane strane kalkulisale sa ovim pitanjem ili čak da nisu bile u cjelosti dosljedne u odbrani socijalnih interesa one strane koju predstavljaju. To svakako nije značilo da su socijalni problemi bili otklonjeni, nego da su samo bili privremeno zamrznuti i da su ostali klica iz koje je mogao, i u konačnici iz koje je proizašao novi sukob između muslimana i pravoslavaca čim je raskinut njihov politički savez. Također, u ovom poglavlju autor je na temelju arhivske građe donio precizne i neizmjeno vrijedne podatke o broju otkupljenih čifčija i novčanoj vrijednosti njihovog otkupa, zatim o udjelu interesanata u osiguravanju novčanih sredstava za otkup čifčija, o socijalnoj i vjersko-etničkoj strukturi svih društvenih kategorija koje su bile vezane za proces otkupa čifčija, te o veličinama zemljišnih posjeda koji su otkupljeni.

Sa konstituisanjem Bosanskohercegovačkog sabora započinje sljedeće poglavlje ove knjige i obuhvata period do kraja Prvog svjetskog rata (1910-1918). U ovom dijelu autor je pažnju posvetio problematici agrarnog pitanja, kao *pitanja svih pitanja*, na saborskim zasjedanjima i njihovom mjestu u ukupnim društveno-političkim okolnostima i odnosima između sada već tri zainteresovane strane. Autor je, naime, ukazao na ulogu agrarnog pitanja u promjenama društveno-političkih odnosa unutar Bosne i Hercegovine i uključivanju katoličkog elementa kao tega koji je donio prevagu u muslimansko-pravoslavnom sukobu. Rezultat toga bilo je pripremanje i usvajanje *Zakona o fakultativnom otkupu kmetskih selišta* kao konačnog poteza austrougarskih vlasti u cilju rješavanja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Značaj ovog zakona autor je istakao donošenjem velikog broja konkretnih i preciznih podataka u otkupu čifčija prema *Zakonu*, kao i porijeklu novčanih sredstava upotrijebljenih za otkup. Najveći broj tih podataka temelje se na neobjavljenoj arhivskoj građi, što predstavlja nemjerljiv doprinos ove knjige u boljem i potpunijem razumijevanju problematike agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Dalje je autor, prateći hronologiju događaja, ukazao na značaj Balkanskih ratova za razvoj agrarnih odnosa, ali i uopšte međusobnih odnosa muslimana i pravoslavaca, ističući kako su ti odnosi postali zategnutiji i skoro neprijateljski zbog različitih simpatija prema zaraćenim stranama u Balkanskim ratovima. To se odrazilo na proces otkupa čifčija, a vidjelo se prema značajno smanjenom broju otkupljenih čifčija i njihovih selišta. Doduše, veliku ulogu u tome imala je i jednostavna činjenica da je ubrzo nakon Drugog balkanskog rata počeo Prvi svjetski rat, tako da je proces otkupa pao u drugi plan. Tome je posebno doprinijela odluka o suspenziji Bosanskohercegovačkog sabora, čime je zatvorena glavna pozornica na kojoj su se politički predstavnici interesnih strana raspravljali i zalagali za interese svoje strane. Autor je na kraju također donio niz vrijednih podataka o kreditnoj politici u procesu otkupa čifčija, tj. izvorima iz kojih je novac dolazio i kamatnim stopama koje su bile na snazi.

Na temelju svega predstavljenog, autor je na kraju donio vlastiti zaključak o istraživačkom pitanju koje je postavio i po svemu sudeći, uspješno odgovorio. Kao glavne zaključke istakao je najprije složenost agrarnih odnosa u Bosni i

Hercegovini i ispravnu spoznaju austrougarskih vlasti o drugim elementima koji se prožimaju kroz agrarne odnose. To se prije svega odnosi na činjenicu da bi svako radikalno rješavanje agrarnog pitanja dovelo do ozbiljnog poremećaja u vjersko-etničkim odnosima unutar Bosne i Hercegovine i to na štetu zemljoposjednika koji su većinom bili muslimani, ali i na štetu austrougarskih vlasti koje su se na iste te zemljoposjednike oslanjale u vođenju svoje politike u okupiranim pokrajinama. Iz tih razloga, autor je istakao da su austrougarske vlasti vodile veoma opreznu socijalnu politiku izbjegavajući donošenje bilo kakvih radikalnih rješenja. Još jedan važan zaključak koji je autor istakao jeste konstantno ekonomsko slabljenje muslimanskog elementa kao posljedice rješavanja agrarnih odnosa. Primjetna je i doza kritike prema muslimanskim zemljoposjednicima koji su dobijali novac na štetu izgubljenih zemljišnih posjeda, a nisu ga uložili u trgovački ili industrijski obrt i time izbjegli ekonomsko propadanje. Na taj način, zaključio je autor, ukupna ekonomska moć muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini je značajno oslabila, što je u vremenu i okolnostima koje su nadolazile bilo pogubno za njih same. Zasnivajući svoju tvrdnju na konkretnim podacima, temeljenim na arhivskoj građi, autor je donio još jedan važan, možda i najvažniji zaključak – proces otkupa čifčija izmijenio je vjersko-etnički odnos u vlasničkoj strukturi, jer je velika većina otkupljenih čifčija bila pravoslavne vjere, manji dio katoličke, a manje od 1% muslimanske. Time je on ujedno dokazao i naslov knjige, odnosno ono što iz njega proizlazi – da je u austrougarskom periodu došlo do značajne promjene u vlasničkoj strukturi u pogledu vjersko-etničke pripadnosti zemljoposjednika.

Na kraju se može istaći da je autor uspješno odgovorio na istraživačko pitanje dokazujući svoje tvrdnje konkretnim i preciznim podacima temeljenim na neobjavljenoj arhivskoj građi. Ovom knjigom on je dao značajan doprinos u rasvjetljavanju socijalne historije Bosne i Hercegovine, ali i boljem i potpunijem razumijevanju ukupnih društveno-političkih i međunacionalnih odnosa u ovoj zemlji. Knjiga je pisana jednostavnim jezikom i stilom koji je razumljiv ne samo stručnoj i naučnoj, nego i široj čitalačkoj publici. Ona zaslužuje pažnju i poštovanje, te iskreno preporučujem svima onima koji su u mogućnosti da je pročitaju.

Mr. sc. Omer ZULIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

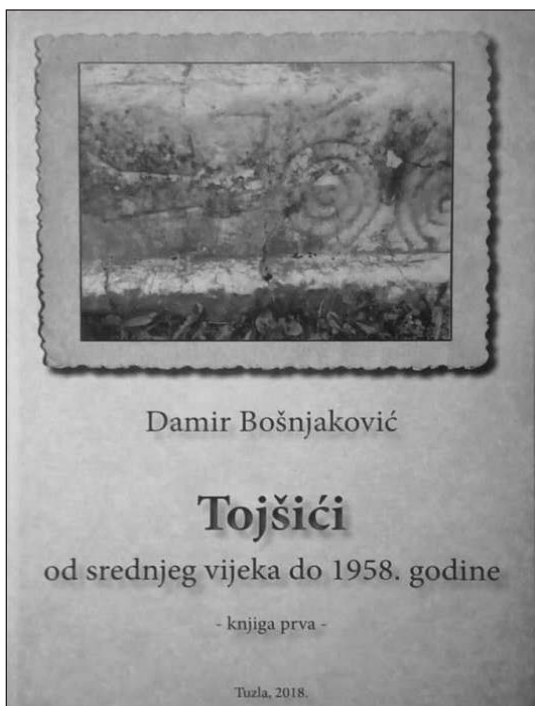
Damir Bošnjaković, TOJŠIĆI OD SREDNJEG VIJEKA DO 1958. GODINE, Knjiga Prva, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, JU Bosanski kulturni centar „Alija Izetbegović“ Kalesija, Tuzla 2018, 189 str.

Istraživanje historijskih procesa u bližoj ili daljoj prošlosti je mukotrpan i zahtjevan zadatak. Isto podrazumijeva istraživanje dostupnih historijskih izvora, analizu i razumijevanje istih. Međutim, pisanje o historijskim procesima na užem lokalnom nivou je znatno zahtjevnije, uglavnom zbog reduciranosti sačuvanih i dostupnih historijskih izvora za određeno lokalno područje. Stoga je istraživanje lokalne historije u tom smislu još teže i zahtjevnije.

Takva je knjiga koju ovom prilikom predstavljamo naučnoj, ali i široj javnosti. Radi se o knjizi pod nazivom *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga prva*, autora Damira Bošnjakovića. Knjiga se sastoji iz slijedećih cjelina:

- *Predgovor,*
- *Uvodni dio,*
- *Političke, vojne i administrativne promjene,*
- *Demografske promjene,*
- *Privreda,*
- *Kultura i obrazovanje,*
- *Vjerske prilike,*
- *Protagonisti vremena,*
- *Zaključak,*
- *Izvori i literatura,*
- *Recenzije i*
- *Bilješke o autoru.*

U Predgovoru autor ističe potrebu za istraživanjem i pisanjem monografije Tojšića, budući da u proteklom periodu, ovaj prostor nije bio temeljito istražen i prezentovan javnosti. Stoga je evidentna opravdanost za istraživanje i pisanje monografije Tojšića.

U Uvodnom dijelu autor prevashodno analizira pitanje etimološkog porijekla imena Tojšići. Pri tome autor iznosi određena saznanja do kojih je došao istražujući naziv Tojšića. Osim toga, autor u uvodnom dijelu definiše fizičko-geografske odlike tojšićkog kraja, te donosi značajne činjenice iz prahistorijskog i antičkog perioda.

U poglavlju pod nazivom Političke, vojne i administrativne promjene, autor donosi podatke vezane za vojne i političke prilike od srednjovjekovnog perioda, pa do perioda nakon Drugog svjetskog rata i do ukidanja opštine Tojšići. Pri tome autor istražuje i prezentuje političke i vojne prilike u ovom dugom i burnom vremenskom periodu, od općih prilika, te se posebno referirajući na specifičnosti koje se odnose na područje Tojšića. Ukidanjem opštine Tojšići, 1958. godine, njenim spajanjem sa Opštinom Memići u novu, Opštinu Kalesija, autor završava ovo poglavlje.

Demografske promjene predstavljaju bitno poglavlje ove monografije, pri čemu autor ovo pitanje tretira hronološki po periodima, počevši od srednjeg vijeka, pa do promjena nakon Drugog svjetskog rata. Pri tome autor istražuje razloge demografskih kretanja, migracija, i uticaj na demografsku strukturu na području Tojšića.

U slijedećem poglavlju autor temeljito istražuje privredu tojšićkog kraja. Autor polazi od srednjovjekovnog perioda za koji navodi da se većina stanovništva tojšićkog kraja bavila zemljoradnjom, ali takođe navodi da se u tojšićkom kraju proizvodilo i vino, što potvrđuje nazivima pojedinih lokaliteta izvedenih iz riječi vino, kao što su: Vina, Podvina, Vinogradi, Viništa, Vinac, Podvinac, itd. Autor dalje prati privredni napredak tojšićkog kraja, sve do ukidanja Opštine Tojšići, koja je između ostalog bila poznata i po rudarima i rudniku uglja.

Kultura i obrazovanje u tojšićkom kraju takođe zauzimaju značajno mjesto i prostor u autorovom istraživanju Tojšića. Pri tome autor, takođe hronološki istražuje i prezentira ovo značajno pitanje počevši od srednjeg vijeka i klesanja stećaka, preko raznih oblika opismenjavanja stanovništva.

Vjerske prilike i običaji na prostoru Tojšića predmet su posebnog interesovanja autora i prezentovanja činjenica. Autor donosi podatke i dokaze o postojanju sljedbenika crkve bosanske na području Tojšića, u periodu srednjovjekone bosanske države. Dalje, autor donosi podatke o pojavi i širenju islama na području Tojšića u periodu osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. Osim toga, autor donosi i zanimljive podatke o raznim običajima u tojšićkom kraju.

Istraživanje i pisanje monografije nekog užeg lokalnog područja bez osvrta na ljude ne bi bilo potpuno i cjelovito. Rukovodeći se time, autor je u posebnoj poglavlju donio podatke o značajnim mještanima, koji su u određenoj sferi ostavili trag u historiji Tojšića.

U Zaključku, autor konstatuje kako je tojšićki kraj od srednjeg vijeka pripadao različitim administrativnim i teritorijalnim jedinicama u zavisnosti od političkih promjena koje su zahvatale ovaj prostor. Po autoru, Tojšići su zauzimali važnu ulogu u okvirima političkog, ekonomskog i kulturnog ambijenta Bosne i Hercegovine.

Na kraju monografije, autor donosi pregled korištene literature, ali i izvora, od objavljenih, ali i neobjavljenih historijskih izvora prvog reda, odnosno arhivskih dokumenata pohranjenih u arhivskim fondovima u Arhivu Tuzlanskog kantona. O tome svjedoči 368 fusnota, koje se odnose na korištenu literaturu i historijske izvore prvog reda. Knjiga je urađena na 189 stranica, a ista je štampana u izdavaštvu Arhiva Tuzlanskog kantona, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, kao i JU Bosanski kulturni centar „Alija Izetbegović“ Kalesija. Recenzenti monografije *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine*, su eminentni univerzitetski profesori, koji su dali i konačnu ocjenu ove monografije.

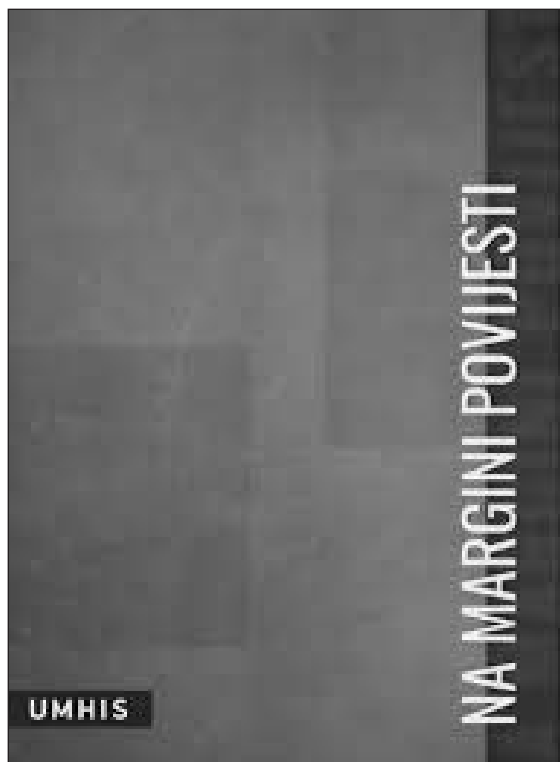
Na ovaj način autor je dao značajan doprinos istraživanju i prezentovanju historijskih procesa, događaja i ljudi, a koji se odnose na lokalnu historiju, odnosno prostor Tojšića. Stoga ovu monografiju prezentujemo naučnoj i široj javnosti na čitanje i ocjenu.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

**NA MARGINI POVIJESTI, Edicija Zbornici, knjiga 5,
Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo 2018, 181 str.**

Zbornik radova *Na margini povijesti*, rezultat je rada na projektu pod nazivom „Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti“, realiziranom u programskim sadržajima Udruženja za modernu historiju (UMHIS) tokom 2018. godine, a koji je podržan od Fondacije Heinrich Böll, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija, Ured u Sarajevu. Kao ideja nastao je u intenzivnim razgovorima kolegica i kolega historičara mlađe generacije, međusobno povezanih kolegijalnom saradnjom, susretljivošću i željom da postojeći program saradnje i kontakti budu međusobno povezani novom projektnom linijom čiji je osnovni

cilj bilo regionalno umrežavanje historičara i rad na istim i/ili srodnim temama. Krećući se u historiografskim krugovima unutar Bosne i Hercegovine, ali i u inostranstvu, zaključeno je da otvaranje novih i drugačijih perspektiva u pogledu na savremenu bosanskohercegovačku historiju zahtijeva, prije svega, širenje spektra istraživačkih mogućnosti kroz sistematsko istraživanje velikih, a do sada neistraženih tema, ili ukazivanjem na mnoštvo istraživačkih mogućnosti u odnosu na historijske izvore, bilo da ih razumijevamo u tradicionalnom smislu riječi, ili u nešto modernijem, savremenijem.

U ranijem periodu u historiografskoj literaturi mnogo je pažnje posvećeno “velikim temama” kao što je vojno-politička

historija. Međutim, da bi se na adekvatan način prikazalo naličje sistema moći, potrebno je istraživati historiju marginalnih, to jeste “malih”, naizgled nevažnih

ljudi poput vanbračne djece, rasipnika, nacionalnih manjina, odnosno onih koji se nalaze na marginama društva. Istraživanjem ovog problema dobija se jasna slika o karakteru određene društvene zajednice. Osnovni cilj projekta bio je regionalno umrežavanje historičara i rad na istim i/ili srodnim temama, a zbornik je jedan od rezultata rada na tom projektu.¹

Pored predgovora (7-9) u zborniku je objavljeno pet radova. Prvi rad je doc. dr. Amira Duranovića, *Savremena bosanskohercegovačka historiografija: Na margini povijesti* (11-29). Autor smatra da je za razumijevanje sadašnjeg trenutka, evidentiranje aktuelnih trendova i potencijalno ukazivanje na širi spektar istraživačkih mogućnosti i otvaranje drugačijih perspektiva, potreban pogled unazad i osvrt na dosadašnja sagledavanja bosanskohercegovačke historiografije, kao i historiografije o Bosni i Hercegovini. S tim u vezi, autor međusobno uspoređuje dvije konferencije koje su se bavile bosanskohercegovačkom historiografijom. Sa obje konferencije (1982. i 1999) su objavljeni zbornici radova. Sličnost je da u zbornicima nema najjasnije ocjene historiografije, a razlika je što su pojedine diskusije i referati iz 1999. godine mnogo oštrije i polemički intonirane. Autor ukazuje i na činjenicu da su se u relativno kratkom periodu održala dva naučna skupa, na kojima se govorilo o historiografiji, što je pokazatelj velike društveno-političke promjene nastale tokom 1990-tih godina. Danas vreba opasnost da se u novim društvenim prilikama čitava povijest svede na povijest nacionalnih odnosa. Može se reći da se bosanskohercegovačka historiografija, jednim svojim dijelom, nalazi na margini povijesti, jer ono što se dešava u centru javnih diskusija o historiji veoma često dolazi iz javnih periferija. Autor ističe i nove trendove u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a to je otvaranje novih tematskih okvira na sistematičniji način.

Rad prof. dr. Amile Kasumović pod naslovom *Povijest marginalnih i "neuspješnih": zašto nam je potrebna?* (31–64), daje osvrt na razvoj historiografije koji je iznjedrio i različite vrste historija: historija marginalaca, historija svakodnevnice, historija "odozdo", mikrohistorija. Autorica objašnjava značaj i doprinose razvoju izučavanja različitih tema Francuske škole historiografije, marksističkih istraživača i Čikaške sociološke škole, koja je uvela koncept marginalnosti u naučna istraživanja u prvoj polovini 20. stoljeća. U drugom dijelu rada autorica se osvrnula na dvije marginalizirane grupe u bosanskohercegovačkom društvu s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a to su bludnice i Romi. Dolaskom austrougarskih trupa povećao se broj prostitutki u većim gradovima Bosne i Hercegovine. Prostitucija je bila pod strogim nadzorom s ciljem da se suzbiju dvije vrlo nepoželjne pojave: tajna prostitucija i trgovina bijelim robljem. Položaj i status Roma, za razliku od prostitutki, nije bio definiran zakonskim aktima. Jedina instrukcija koja se odnosi na Rome donesena je 1879. godine, kojom se nastojalo ograničiti kretanje Roma.

¹ Glavni i odgovorni urednik je doc. dr. Amir Duranović, a recenzenti: prof. dr. Branimir Janković, Filozofski fakultet u Zagrebu i prof. dr. Edin Radušić, Filozofski fakultet u Sarajevu.

Sa margina bosanskohercegovačke historiografije: Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918 -1941) rad je autora dr. Enesa S. Omerovića (65-119). Autor ukazuje da je rad trebao biti pregled trenutnog stanja o predmetu istraživanja i perspektivama, te provjeriti tezu da manjinske teme u bosanskohercegovačkoj historiografiji, koje se odnose na period između dva svjetska rata, imaju isti tretman kao i manjine u međuratnom bosanskohercegovačkom društvu – stavljanje na marginu. Postojeća literature o nacionalnim manjinama na prostoru Kraljevine SHS/Jugoslavije i teritorije Bosne i Hercegovine u njenom sastavu nudi različite metodološke pristupe u istraživanju ovog pitanja, a kroz literature se može pratiti i odnos istraživača prema značaju pitanja manjina u Bosni i Hercegovini u periodu od 1918. do 1941. godine. Autor je, analizirajući radove o nacionalnim manjima, zaključio da u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji nije bilo tzv. “frontalnog” pristupa pitanju nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, te da ne postoje radovi u kojima je na sveobuhvatan način obrađeno pitanje bar jedne nacionalne manjine na prostoru Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Najbliži “frontalnom” pristupu su radovi o nacionalnim manjinama u svega nekoliko zbornika. U tom smislu autor u radu raspravlja o literaturi koja govori o nacionalnim manjinama u Bosni i Hercegovini Jevrejima, Romima, Nijemcima, Česima, Poljacima, Rusinima/Ukrajincima, te napominje da o nekim nacionalnim manjinama nema spomena u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a to su Mađari, Rumuni, Rusi, Slovaci, Albanci i Turci. S tim u vezi autor i naglašava da je potrebno popuniti brojne praznine u poznavanju navedene teme.

Rad *Slučaj Mustafe Busuladžića – Sa povijesne margine ka politikantskom centru* (121–134), čiji je autor prof. dr. Husnija Kamberović, raspravlja o Mustafi Busuladžiću, ali iz percepcije ličnosti koja se nalazila na političkoj margini u periodu od 1945. do 2016. godine, a koja se potom našla u središtu političkog obračuna. Autor navodi kako je sve krenulo od ideje stanovnika sarajevske Mjesne zajednice Dobrošević da se tamošnja osnovna škola nazove imenom Mustafe Busuladžića. Dalje, autor govori o proceduri kroz koju je taj prijedlog prolazio. U oktobru 2016. godine prijedlog je usvojen. Nakon nekog vremena, stranka Savez za bolju budućnost je ponovo pokrenula priču o povlačenju saglasnosti i preimenovanju škole u OŠ “Mustafa Busuladžić” u čemu su i uspjeli. Autor je procijenio da je ovaj potez bio u okviru priprema za nove izbore. Autor ističe kako su historiografija i Institut za historiju zloupotrijebljeni u političke svrhe, te smatra da je bilo dovoljno samo prezentirati činjenice o Mustafi Busuladžiću i smjestiti njegovo djelovanje u kontekst vremena. Autor govori i o predstavama lika i djela Mustafe Busuladžića u literaturi. Na kraju daje osvrt i na sudski proces, koji je presudio Mustafi Busuladžiću.

Peti i ujedno posljedni rad pod nazivom *Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije* (135-175), djelo je mr. Melise Forić Plasto. Autorica raspravlja o svemu onome što utiče na kvalitet udžbenika i nastavnog procesa na predmetu historija u osnovnim i srednjim

školama, a to su zakonske regulative, nastavni programi, udžbenici, te govori o pojedinim marginaliziranim grupama koje se (ne)nalaze u školskim udžbenicima. Analizom udžbenika, autorica zaključuje da je zajednička karakteristika analiziranih udžbenika naglašena monoperspektivnost u pristupu temama iz nacionalne historije i da se dvije kategorije mogu povezati s marginalnim grupama, a to su žene i nacionalne manjine. Autorica daje zaključak da bi uvrštavanje tema o svakodnevnom životu otvorilo prostor da se prikažu obični ljudi i neke od marginaliziranih grupa i da se na takav način ukaže na njihov značaj kroz historiju.

U konačnici ovim zbornikom radova *Na margini povijesti* nastojalo se ukazati na nekoliko problema, kao što je odnos bosanskohercegovačke historiografije prema marginalnim skupinama. Historiografija, svojim ne pisanjem o ovoj problematici, doprinijela je da su “obični ljudi”, dakle oni koji nisu mnogo uticali na politička dešavanja u svom vremenu, oni koji nisu “popularni” i “interesantni”, da zapravo ostanu na marginama i neprimjećeni. Veći dio zbornika radova čine naučni radovi što isti čini još reprezentativnijim u naučnim i stručnim krugovima domaće, pa i šire javnosti. Zbog svega navedenog postoji potpuna opravdanost i svrsishodnost izlaženja ovog zbornika radova. Radovi, koji su prikazani u ovom zborniku, predstavljaju doprinos i unapređenje bosanskohercegovačke historiografije u izučavanju ovih i srodnih tema. Također, ukazuje se i na probleme istraživanja nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, te se nadamo da će zbornik *Na margini povijesti* potaknuti istraživanje i ovih tema, jer sve suprotno bi značilo njihovo ostavljanje na marginama. Autorima i uredništvu čestitam na ovom zborniku radova, te ga toplo preporučujem naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti.

Adnan TINJIĆ

Arhiv Tuzlanskog kantona

Adnan Jahić, MUSLIMANSKO ŽENSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1908-1950), Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2017, 552 str.

Naučna javnost Bosne i Hercegovine, posebno ona koja se bavi ili se zanima za rezultate historije i srodnih nauka teško da je dovoljno svjesna velikih zasluga i značaja koji je Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju imala posljednju deceniju na planu razvoja historiografije Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Pod vodstvom i uredništvom (nažalost, prerano preminulog) Dževada Jogunčića, a u okviru izdanja „Biblioteke Bosana“, Bošnjačka

nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju izdala je niz značajnih naučnih djela koja su se bavila historijom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenske muslimanske organizacije i drugim ključnim momentima i organizacijama iz naše historije. Listi objavljenih kapitalnih djela ovog renomiranog izdavača 2017. godine dodato je i djelo prof. dr. Adnana Jahića, redovnog profesora katedre za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, naslovljeno *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*.

Suizdavač ovog djela je Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“ Sarajevo, a obaveze urednika preuzeo je prof. dr. Sead Berberović. Recenzije su uradili naučnoj javnosti Bosne i Hercegovine poznati historičari, prof.

dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić i dr. sc. Fabio Giomi. Knjiga je vizuelno obogaćena i koricom dizajniranom od strane prof. dr. Mehmeda Akšamije.

Djelo nosi podnaslov *Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, te isti

ponajbolje i informira o fokusu i pristupu temi. I na prvi pogled je jasno da je ova knjiga, posvećena muslimanskom ženskom pitanju, kulminacija višestrukih i detaljnih istraživanja niza primarnih izvora i literature. Žensko pitanje bilo je zanemareno u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a kako i sam autor navodi, *slika o prošlosti jednog naroda ne može biti kompletirana bez uvida u njegov odnos prema ženi*. Taj odnos je, ovo djelo nam otkriva, kompleksan i obojen vjerskim, tradicionalnim, ideološkim i drugim biljezima. Stoga je posebno vrijedno nastojanje autora da ponudi objektivan prikaz stanja i prilika, bez ideoloških ocjena ili kvalifikacija kakva je, kako sam ističe, znala biti relevantna literatura o ženskom pitanju vođena vladajućim političko-ideološkim prioritetima u bivšoj, socijalističkoj državi.

U samom uvodu čitalac se može upoznati sa prethodnim rezultatima istraživanja, te radovima pisanim na temu ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini, kako u socijalističkom, tako i postsocijalističkom periodu. Jahić tako naglašava da je *muslimansko žensko pitanje jedno od ishodišta koje su donijele promjene u društveno-ekonomskim odnosima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, kao i u političkom, kulturnom i vjerskom životu Bošnjaka na razmeđu 19. i 20. stoljeća, potičući svjesniji dio bošnjačke intelektualne elite i javnosti da problematizira stanje i položaj, te mjesto i ulogu žene u očekivanoj narodnoj obnovi i prilagodbi novonastalim međunarodnim, kulturno-civilizacijskim i društvenim datostima koje je donijelo novo doba*. Jahić jasno ističe da u patrijarhalnom društvu, kakvo je naše bilo (i dalje jeste), sliku o ženi grade muškarci, te da u skladu s tim arhivska građa, štampa i drugi izvori donose mahom mušku sliku o muslimanki, ali da je u rijetkim prilikama kada su pružene, u historiografsku sliku „ugrađivao“ i glasove žena, djevojaka, intelektualaca liberalnih shvatanja, ostavština šerijatskih sudova i dr. izvora koji bi dali potpuniju sliku o ženi u posmatranom periodu.

Prvo poglavlje knjige nosi naziv *Dosta neozbiljna brošura*. Odmah saznajemo da se radi o brošuri koju je stampao Dževad-beg Sulejmanpašić, i kojom je predstavio jedan prilog rješenju „našeg muslimanskog ženskog pitanja“. Sulejmanpašić je naglasio da su muslimani zanemarili ženski naraštaj čime su ugrozili svoj opstanak u Bosni i Hercegovini, a muslimanku osudili na bijedu i zaostalost. Predložio je temeljite promjene koje bi bile prilagođene „novom“, austrougarskom vremenu. Konzervativna bošnjačka elita odgovorila je javnim spaljivanjem brošure u haremu Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu. U ovom fascinantnom poglavlju autor knjige daje jasan prikaz stanja muslimanke u prvih četrdeset godina od austrougarske okupacije, te stavove uleme i inteligencije prema ženskom pitanju, odnos konzervativnih i reformističkih krugova prema istom, odnos austrougarske uprave, koji je redovno oportunistički i dr. Sam naslov poglavlja dolazi od ocjene koji je brošuri dao Hasan M. Rebac, 1925. godine.

Drugo poglavlje nosi naziv *Koja škola treba muslimanki?* i u istom čitalac ima priliku upoznati se sa posljedicama austrougarske aneksije za Bošnjake, odnosno sa reakcijom bošnjačke političke i intelektualne elite na aneksiju, te sa

odnosom prema školstvu i obrazovanju (koji je opet bio obilježen svojevrsnom „traumom“ aneksije) i mjestom žene u istom. Kako autor ističe, *kada je riječ o odnosu bosanskomuslimanskog vjerskog vodstva prema školovanju muslimanke pod austrougarskom upravom, njegova stajališta su demonstrirala prioritete u kojim su čednost i moralni lik žene bili daleko iznad prosvjetnih i obrazovnih imperativa, pri čemu su očuvanje morala i pohađanje škola pod ingerencijom države nerijetko posmatrani u okvirima kolizije i sukoba, a ne kao dva komplementarna stremjenja u funkciji jačanja ličnosti i digniteta žene u savremenom dobu.* Poglavlje je, kao uostalom i ostatak djela, izuzetno bogato citatima, izvještajima iz štampe i periodike, brošura i drugih izvora.

Treće poglavlje nosi naziv *(Ne)moral na margini velikog rata*, te se bavi stanjem u kojem se muslimanska žena našla tokom Prvog svjetskog rata. Autor daje prikaz situacija i stanja u kome su se žene našle kao posebno osjetljiv dio ratom obilježenog društva, te percepciji i reakciji istog prema izvanbračnim odnosima (konkubinat sa vojnicima), poligamiji, brakovima sa maloljetnicama, prostituciji. Suočena sa ovim pitanjima i problemima, ulema je 1918. godine formirala Odbore za suzbijanje nemorala, i to *kao krajnji izraz mentaliteta i nastojanja patrijarhalne zajednice da se žena zaštiti od izazova modernog društva, ne dirajući u idejnu osnovu njenog socijalnog položaja.*

Četvrto poglavlje, pod imenom *Ujedinjenje: surova stvarnost i nove inicijative* govori o poslijeratnom periodu. Nakon rata, navodi Jahić, *aktivnost uleme dobila je nove forme kroz više inicijativa kojim se nastojalo osposobiti muslimanku da se odupre siromaštvu i moralnoj degradaciji, što bi vodilo ozdravljenju društva i sprečavanju urušavanja ukorijenjenih etičkih i društvenih normi. Treba li muslimansko žensko pitanje biti svedeno na potrebu ženine opskrbe, kako bi se sačuvalo njeno moralno biće, bez zadovoljavanja njenih duševnih i društvenih potreba, pojavilo se kao problem i slaba tačka napora bošnjačkog društva u iznalaženju odgovora od kojih je, naročito nakon 1918. godine, očito ovisila putanja razvoja bošnjačkog društva.*

Peto poglavlje, naslovljeno *Emancipovanje* govori o periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sa fokusom na djelovanje „Gajreta“, a „emancipovanje“ koje se javilo među dijelom bošnjačke elite u prvi plan stavljalo je savremeno obrazovanje i buđenje nacionalne svijesti (mahom srpske) kod muslimanke. Drugi dio elite pak zagovara konzervativniji pristup, sa naglaskom na moralu i časti žene. Poglavlje se završava sa stavovima Ahmeta Ljubunčića koji je obrazložio, treći „srednji“ put za muslimansku ženu – put „evolutivnog podizanja“, a koji naglasak stavlja na sistematski prosvjetni rad u širokim narodnim slojevima. Na bazi Ljubunčićevih stavova započeti će izlaženje „Đulistana“, prvog muslimanskog ženskog časopisa u Bosni i Hercegovini.

Đulistan je ujedno i naziv šestog poglavlja knjige, koje se, očekivano, bavi radom ovog časopisa za „kulturno i socijalno pridizanje muslimanske žene“, a koji je nastupao sa „programom“ izrađenim sa ciljem da pomiri konzervativne i

progresivne krugove. Po navedenom programu, ženi je potrebna emancipacija, ali nakon „temeljite“ pripreme, koju list nikada nije preciznije odredio ili definirao.

Sedmo poglavlje djela, naslovljeno *Baška Turci, baška Ljubušaci*, iscrpno čitatelja informira o debati među bošnjačkim elitama po pitanju „otkrivanja ili pokrivanja“ žene muslimanke, a iz onovremenih (1928. godina) časopisa, brošura i dr. izvornog materijala autor zaključuje, a čitalac će se složiti, da su *vjerski učenjaci, čaršijski elementi, svjetovna inteligencija, kulturni radnici i dr. narodni slojevi demonstrirali krajnje oprečna gledanja na pitanje položaja muslimanske žene u savremenom društvu*.

Ove oprečnosti koje su se manifestirale među bošnjačkom elitom autor nastavlja analizirati i u osmom dijelu knjige, nazvanom *Tradicija i „savremeni život“*. *Moda, korzo i prostitucija*. Jahić, između ostalog, navodi da *u prvoj polovini tridesetih, očito, bošnjačko društvo je još uvijek patilo od karakterističnih slabosti – pomanjkanja socijalne kohezije i nedovoljne organiziranosti praćene pomućenim prioritetima i konzervativnim pogledima na realnosti novog doba*. U shvatanjima konzervativnih krugova postojala je tanka linija između mode, korza i koketiranja, te prostitucije i razvrata. Iza širenja prostitucije, koje je bilo evidentno, neki savremenici (1936. godine) držali su da stoje faktori kao što su kino, romani, ples, muzika, društveni razgovori, pornografske slike, hrana, piće, korzo, teferiči i zabave, praćeni manjkom „pravilnog odgoja“ ženske čeljadi. Analizirajući brošure i tekstove iz ovog perioda, autor knjige postavlja pitanje *da li je iza učestale kritike savremenog života doista stajala spremnost za suočavanje sa izvorima nemoralna i prostitucije ili ponajprije potreba da se uklone vidljive strane moralne krize koja je remetila duševni mir gradskih elemenata i odgovorne elite?* Poglavlje iznosi pregršt interesantnih, ponekad i potresnih sudbina i priča koje su ostale zabilježene, a govore o muslimankama koje su se, nespremne i ponekad naivne, suočavale sa izazovima i iskušenjima „novog vremena“ u patrijarhalnoj sredini. Posebno su zanimljivi detalji o izboru za „Miss“ i reakcijama na isto, te djelatnost „Gajreta“ kao glavne društvene snage u pravcu prosvjetnog i ekonomskog podizanja muslimanske žene u monarhističkoj Jugoslaviji i dr.

Deveto poglavlje, *Od bule do doktora* daje nam sliku daljih promjena i sve većeg broja školovanih Bošnjakinja u obrazovnim ustanovama jugoslavenske države, iako se ipak još uvijek *radi o simboličnom broju naspram ukupne populacije bošnjačkog ženskog stanovništva*. Poglavlje se bavi i osnivanjem ženskih medresa, pojedinim visokoškolovanim Bošnjakinjama u Kraljevini Jugoslaviji i dr.

Poglavlje *Između četiri zida: udaja i brak*, deseto po redu, posebno je upečatljivo i daje objektivnu ocjenu uloge braka u periodu tridesetih godina dvadesetog stoljeća. Kako Jahić ističe, *patrijarhalno bošnjačko društvo nije smatralo umjesnim otvarati raspravu o ljubavi, emocijama i karakteru muško ženskih odnosa; (...) insistiralo je na formalnim aspektima skladne i funkcionalne bračne zajednice. (...) Za jugoslavensku ženu, bez razlike vjere, osnovni prioritet bilo je – udati se i zasnovati porodicu, manje je bila važna osoba za koju se udaje,*

njena narav i sklonosti, posebno ako je bila situirana i kadra izdržavati je. Ni primjena šerijatskog prava po kojem je muslimanka mogla biti u boljem položaju u odnosu na pripadnice drugih vjera, nije prakticirana u korist žene. Na osnovu sudske i druge dokumentacije, poglavlje iznosi slučajeve razvoda brakova, te napuštanja žena od strane njihovih muževa, ali i obratno, slučajeva kada je žena iz različitih razloga napuštala muža. Autor posebnu pažnju posvećuje i mješovitim brakovima, te njihovoj percepciji u bošnjačkom društvu.

Jedanaesto poglavlje, naslovljeno *U vremenu nasilja, nereda i isključivosti (1941-1945)* bavi se periodom Drugog svjetskog rata, sa osvrtima na stavove ustaškog pokreta prema ženama i njihovoj ulozi, novoj imperativnoj ulozi žene u prihvatanju izbjegličke nejači i siročadi i obnovi u sredinama koje su pretrpjele razaranja. Autor daje i mnoštvo podataka o četničkim zločinima nad bošnjačkom ženom, koja je bila izložena bacanjima u jame, grupnim spaljivanjima i klanjima, silovanjima i poniženjima druge vrste. *Mnoge žene i djevojke pokazale su nesvakidašnju hrabrost i upornost u nastojanjima da prežive, sačuvaju svoju čast, zaštite svoju djecu (...)*, zaključuje Jahić. Niz informacija iznesenih u poglavlju odnosi se i na žene koje su uzele učešća u NOB-u.

Revolucija i emancipacija dvanaesto je i posljednje poglavlje knjige, te se bavi ulogom bosanskohercegovačke žene u socijalističkoj, poslijeratnoj Jugoslaviji. Predmet analize autora pitanja su poput djelovanja Antifašističkog fronta žena (AFŽ), ideološki stavovi KPJ prema ženskom pitanju, analfabetski tečajevi za žene, djelovanje „Mladih muslimana“, inicijative za skidanje zara i feredže i drugo. Čitaocu postaje jasno da inicijative za skidanje zara i feredže nisu urodile plodom, te se vladajuća partija na kraju odlučila za donošenje zakonske zabrane, kojom bi konačno riješile ovo pitanje.

U zaključku autor daje kratku ocjenu problematike na osnovu svega izloženog, te između ostalog rezimira da je *komunistički režim suočio bošnjačku ženu sa izazovima otuđenja od vlastitih vjerskih i tradicijskih korijena, dovodeći je u neposredni doticaj sa sistemom vrijednosti koji je relativizirao naslijeđe, kulturu i identitet Bošnjaka. No, on joj je, također, suočivši je s pravom i odgovornošću izbora, otvorio prostor obrazovne, profesionalne i društvene emancipacije, bez čega ne bi bila moguća njena savremena afirmacija, kako u bivšoj socijalističkoj državi, tako i u postsocijalističkom društvu samostalne i demokratske Bosne i Hercegovine.*

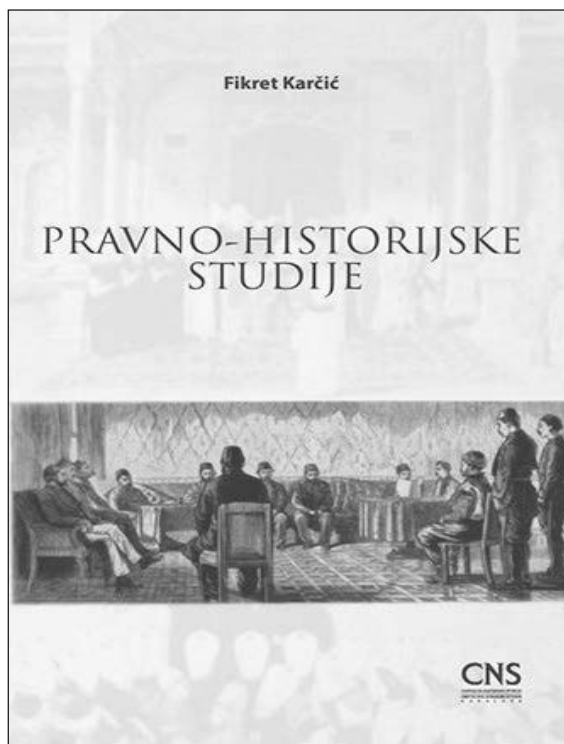
Nikako ne možemo okončati prikaz ove knjige a da se ne osvrnemo na bogat i historičarima posebno važan dio iste koji daje podatke o izvorima i literaturi koju je autor koristio pri izradi knjige. O serioznosti knjige ništa ne govori bolje od velikog broja arhivskih fondova i zbirki iz Arhiva Bosne i Hercegovine, Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona, Arhiva Jugoslavije, Arhiva Tuzlanskog kantona, Historijskog arhiva Sarajevo, Gazi Husrev-begove biblioteke, Hrvatskog državnog arhiva, Muzeja Tešanj i drugih ustanova. Navedeno je ukupno 50 primarnih izvora, čuvanih u navedenim ustanovama, a korištenih pri izradi ove studije. Dodatno, korišteno je 30 objavljenih izvora i službenih publikacija, te 89

različitih novina, časopisa i ostale periodike. Bogata lista korištene literature broji 69 članaka i 165 knjiga i brošura. Uz navedeno, knjiga uključuje i prevod zaključka na engleski jezik, te kazalo imena.

Na kraju, možemo istaći da je knjiga prof. Jahića temeljito istražena studija o muslimanskom ženskom pitanju od aneksije 1908. do donošenja *Zakona o zabrani nošenja zara i feredže* 1950. godine, koja rasvjetljava slabo istraženu žensku historiju u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Jasno je da žensko pitanje nisu otvorile žene muslimanke, već ga je postavila bošnjačka elita, ali ova knjiga bez ikakve sumnje obogaćuje naša znanja o ovom aspektu društvene historije i daje nam pregršt podataka i analiza o ulozi i perspektivi bošnjačke žene u društvu, te će, nadamo se, biti podstrek i povod nizu budućih istraživanja srodnih tema iz sfere društvene i intelektualne historije.

**Fikret Karčić, PRAVNO-HISTORIJSKE STUDIJE,
Centar za napredne studije, Sarajevo 2016, 192 str.**

Tokom druge polovine XX vijeka u pravnoj nauci je uvođenjem koncepta pravne kulture došlo do velikih promjena u istraživanju i poimanju prava u modernim tokovima. Brojni autori su na različite načine pokušali da definišu pojam pravne kulture. Pod ovim terminom podrazumijeva se, uopćeno gledajući, cjelokupni pristup jedne društvene zajednice prema pravu pri čemu se prilikom izučavanja prava unutar jednog kolektiviteta polazi sa jednog šireg, antropološkog aspekta. O fenomenu pravnih kultura postoji u svijetu raznovrsna literatura, a poseban doprinos njenom detaljnijem sagledavanju dao je profesor Fikret Karčić svojim djelom *Pravno-historijske studije*.

Dr. Karčić je profesor komparativne pravne historije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Njegov glavni akademski interes je historija islamskog prava i institucija u Bosni i Hercegovini u postosmanskom periodu, reformistički pokreti u islamu, balkanski muslimani i komparativne pravne kulture. Obimna bibliografija dr. Karčića sadrži referentna djela koja upućuju na širinu njegovog naučnog interesovanja: *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918 – 1941* (Islamski teološki fakultet, Sarajevo 1985); *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma* (Islamski teološki fakultet, Sarajevo 1990); *The Bosniaks and the Challenges*

of Modernity: Late Ottoman and Hapsbury Times (El-Kalem, Sarajevo 1999); *Studije o šerijatskom pravu i institucijama* (Centar za napredne studije i El-Kalem,

Sarajevo 2011); *Metodi istraživanja u islamskim naukama* (El-Kalem i Centar za napredne studije, Sarajevo 2013); *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku* (Centar za napredne studije Sarajevo 2014) i *The Other European Muslims: A Bosnian Experience* (Centar za napredne studije Sarajevo 2015) i dr.

Pravno-historijske studije čini zbornik sastavljen od 19 odabranih radova i istraživačkih zabilješki koje je autor objavljivao u različitim stručnim i naučnim časopisima od 2004. do 2015. godine. On u predgovoru naglašava da se rekonstrukcija prošlih događaja vrši na osnovu postojećih znanja o prošlosti i duhu vremena u kome historičar živi i djeluje. Pisana historija uključuje i interpretacije. Kako je svaka historija savremena historija, i ove tekstove "treba razumjevati i kao kazivanje o našem vremenu". Tekstovi tretiraju vremenski period od modernizacije na Balkanu pa do savremene historije, a uključuju pitanja o vezama između pravne historije i uporednog prava, historiju islamskog prava i institucija, fenomen kodifikacije te tematiku zločina genocida na primjeru Bosne i Hercegovine. Historijske fenomene, kako autor ističe, ne možemo posmatrati kao starinu „već kao događaje koji u znatnoj mjeri utiču na moderne tokove“. Svako tumačenje i rekonstrukcija određenog historijskog događaja vrši se u skladu sa duhom vremena u kojem historičar živi i postojećih znanja o prošlosti pa se takav pristup treba zauzeti prilikom čitanja *Pravno-historijskih studija*. Autor kritički promišlja prošlost. Pridržava se multidisciplinarnog i multiperspektivnog pristupa kako bi došao do dubljih i sveobuhvatnijih spoznaja o temama koje obrađuje i na koje svojim priložima skreće pozornost.

U članku *Pravne kulture: koncept, izučavanje i klasifikacija* analiziran je razvojni put fenomena pravne kulture u komparativnopravnoj nauci, u naučnim krugovima prvi puta pomenutog tokom druge polovine XX vijeka, sa ciljem da se pravo izučava sa šireg kulturološkog aspekta. Raznovrsnost pravnih kultura dovela je do potrebe njihove klasifikacije u pojedinačne kategorije, najčešće prema nekom određenom pravnom obilježju (stil, pravna terminologija, ideologija). U vezi s tim kreirana su dva tipa klasifikacije pravnih kultura. Prvi je rezultat zajedničkog rada Konrada Zweigerta i Heinricha Kötzta u djelu *Uvod u komparativno pravo* identificiranjem osam pravnih porodica: romanske, germanske, nordijske, Common Law, socijalističke, dalekoistočnih i islamskih sistema te hinduskog prava. U ovoj klasifikaciji kriterij je pravni stil. Francuski komparativista Rene David u svom djelu *Veliki sistemi savremenog prava* u pravne porodice ubraja romansko-germansku, socijalističku i Common Law porodicu dok sa druge strane pod okvire „drugih koncepcija prava i društvenog poretka“ ubraja muslimansko pravo, prava Dalekog istoka (kinesko i japansko), Afrike i Malagazije. Ključni kriterij za ovakvu sistematizaciju su filozofski, politički i ekonomski principi, pravni koncepti i tehnike. U nastavku ovog Karčićevog rada se također tematizira položaj pojedinih religijskih prava (kanonskog i jevrejskog) u savremenoj nauci.

U stručnoj literaturi se nerijetko ukazuje da nema genocidnih naroda, ali da ima genocidnih politika. Problematika negiranja genocida obrađena je u

Karčićevom tekstu *Krivičnopravna zabrana poricanja genocida: komparativna perspektiva*. Negiranje genocida predstavlja posljednju fazu u njegovom izvršenju, čime se žrtvama nanosi posljednji udarac tako da se njihove patnje negiraju, minimiziraju ili odobravaju, pa se time često stvara teren za činjenje istog zločina u budućnosti. Stoga su savremene evropske zemlje raznovrsnim normativnim aktivnostima pristupile uređenju problematike negiranja genocida. U poređnom analizom krivičnih zakonodavstava Austrije, Njemačke, Švicarske i Francuske mogu se uočiti dva modela inkriminacije poricanja genocida: prvi u vidu krivičnog kažnjavanja negiranja holokausta nad Jevrejima dok se drugim sistemom zabranjuje poricanje genocida i zločina protiv čovječnosti pri čemu su u oba slučaja propisane zatvorske kazne različite dužine. Autor je također ukazao na potrebu donošenja sličnih zakonskih rješenja i u Bosni i Hercegovini, zemlji u kojoj je tokom posljednjeg rata počinjen genocid, u čijem se javnom prostoru navedeno djelo često negira bez bilo kakvih krivičnih ili drugih posljedica. Ukoliko se unutar Evropske unije postigne saglasnost o inkriminaciji poricanja genocida, zapaža dr. Karčić, i to postane “pozitivna norma zemalja članica, Bosna i Hercegovina kao zemlja opredijeljena za priključenje Uniji morat će prihvatiti takvo rješenje. Možda bi, na taj način, perspektiva pridruženja Evropi pomogla da se riješi još jedan unutrašnji problem”.

U tekstu *Razvoj državnog religijskog prava u Bosni i Hercegovini 1990-2009*, autor predočava razvojni put religijskog prava u Bosni i Hercegovini. Do 1990. godine položaj vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini bio je regulisan *Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica* iz 1976. godine, po svom karakteru izuzetno restriktivnog propisa, odvajajući tako vjersku i političku sferu u dvije cjeline. Demokratskim promjenama nakon 1990. brojne odredbe spomenutog zakona su postale prevaziđene, pa je urađen prijedlog za donošenje novog propisa. Međutim, usljed ratnih dešavanja u zemlji, takav proces je bio neizvodiv. Tek je 2004. na državnom nivou donesen *Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica* u čijem je donošenju primarnu ulogu imalo Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine. Novim propisom vjerskim zajednicama je zagarantovan visok stepen autonomije, data je mogućnost sticanja i raspolaganja imovinom, osnivanja privrednih društava u vlasništvu vjerskih grupa i pravo na vjersku pouku koju vrše lica imenovana od strane predstavnika ili zvaničnog tijela religijske grupe. Ključna novina se ogleda u mogućnosti zaključenja ugovora sa Predsjedništvom i Vijećem ministara Bosne i Hercegovine, entitetskim vladama i predstavnicima crkve, tj. zajednice i to za pitanja od zajedničkog interesa za Bosnu i Hercegovinu ili neku od vjerskih zajednica. Tako je 19. aprila 2006. godine potpisan Temeljni ugovor između Bosne i Hercegovine i Svete Stolice, u decembru 2007. godine ugovor sa Srpskom pravoslavnom crkvom dok ovakvi sporazumi do danas nisu sklopljeni sa Islamskom i Jevrejskom zajednicom.

Članak *Opšti imovinski zakonik u Bosni i Hercegovini: kodifikacija kao sredstvo transformacije pravnog sistema* tretira fenomen faktičke recepcije

austrijskog Opšteg građanskog zakonika (OIZ) za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Berlinskim kongresom 1878. Austro-Ugarska monarhija je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu u kojoj je tada vladao svojevrсни pravni partikularizam: primjenjivalo se objavljeno islamsko pravo, osmansko običajno pravo kodifikovano u formi kanuna te pravni propisi nemuslimanskih zajednica (*milleta*). Austrougarske vlasti su počele sa sprovođenjem „civilizacijske misije“ kojom bi se Bosna i Hercegovina pretvorila u jednu modernu, evropsku zemlju. Ta misija se odražavala na sve aspekte društvenog života, pa tako i prava. Načelan stav okupacione uprave je bilo poštivanje i primjenjivanje starih pravnih propisa do donošenja nove legislative. Ipak, posebnom naredbom Carskog i kraljevskog zajedničkog ministarstva iz decembra 1879. propisana su tri izuzetka od navedenog pravila: postojanja pravnih praznina, nedostatnosti domaćeg prava ili nemogućnosti njegove primjene zbog izmijenjenih okolnosti pri čemu je bilo moguće koristiti ostale, važeće zakone iz Austrije ili Ugarske. Situaciju je dodatno usložnjavala činjenica da nove sudije i državni službenici, mahom iz drugih dijelova Monarhije, nisu poznavale osmansko pravo niti Medžellu, osmanski građanski zakonik, stoga su pribjegli korištenju prava važećeg u drugim dijelovima carevine, u koje je prvenstveno spadao OIZ. Time je došlo do njegove faktičke recepcije u BiH uz dvije specifičnosti: OIZ je bio dopunski izvor bosanskog prava kojeg sudovi nisu smjeli citirati u svojim odlukama budući da navedeni zakonik nikada nije pravno proglašen u Bosni i Hercegovini. Druga karakteristika se odnosi na modifikovanu primjenu zakonika u oblastima bračnog, porodičnog i nasljednog prava gdje su se primjenjivali pravni propisi vjeskih zajednica. Tadašnje stanje u bh. pravnom sistemu se najbolje moglo opisati izrekom da “u Bosni i Hercegovini kotarski sudovi sude po zdravom razumu, okružni po austrijskom Općem građanskom zakoniku a Vrhovni sud u Sarajevu po Medželli”. Do značajnijih promjena u ovoj oblasti dolazi 1911. donošenjem posebne naredbe Zemaljske vlade o ograničenoj primjeni domaćeg prava namijenjene prvenstveno sudovima i tužilaštvima. Njima je propisana obaveza da prilikom primjene starog prava sudovi ispituju da li su domaći zakoni dovoljni, održivi i primjenljivi u skladu sa izmijenjenim pravnim okolnostima i savremenim životom. Ako to nije bilo moguće utvrditi, sudije su bile ovlaštene da ukinu odredbe domicilnog prava i primjene druge propise. U bosanskom Saboru je čak pokrenuta inicijativa donošenja općeg građanskog zakonika za BiH, ali je takva ideja napuštena zbog stava Zemaljske vlade po kojem nije potrebno reformisati sve grane materijalnog prava u istoj mjeri dok je u domenu porodičnog i nasljednog prava uočena potreba njihove što brže promjene za šta su u tom periodu poduzimane određene aktivnosti na prikupljanju pravne građe. Prvi svjetski rat je prekinuo proces pravne modernizacije, a zatečeno pravno stanje je trajalo sve do uspostave socijalističke Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. *Zakonom o nevažnosti pravnih propisa prije 6. aprila 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije* prekinut je pravni kontinuitet sa ranijim pravnim režimom, ali je bilo dozvoljeno primjeniti ranija pravna pravila, među njima i Opšti imovinski zakonik, na one slučajeve koje važeće pravo nije regulisalo pod uslovom

da se ta pravila ne kose sa ustavnim načelima federacije, njenih republika i važećeg zakonodavstva.

Pravni modernizam je, osim u Bosni i Hercegovini, analiziran i u širem kontekstu obuhvatajući države Jugoistočne Evrope sa kraja XIX i početka XX vijeka o čemu govori istraživačka bilješka *Uloga kodifikacije u transformaciji pravnih sistema Jugoistočne Evrope*. Fenomen kodifikacije kao procesa gdje „najviši politički autoritet u jednoj pravnoj jedinici unosi u njen pravni sistem jedinstven i pravnoobavezujući zbornik“ u evropskoj pravnoj nauci je dobila na značaju tokom XIX vijeka bazirajući se na idejama prosvjetiteljstva, racionalizma, svjetovnog prirodnog prava, nacionalizma i građanskog liberalizma. U takvom okruženju niz evropskih država je donio kodifikacije svojih pravnih sistema (među kojima se mogu izdvojiti Njemački građanski zakonik, Švicarski građanski zakonik, francuski Code civile). Takve tendencije nisu mimoišle ni prostor Jugoistočne Evrope, geografske oznake koja je uključivala sve države Balkanskog poluostrva omeđenog Crnim, Mramornim, Egejskim, Sredozemnim, Jonskim i Jadranskim morem. Balkan je u evropskoj nauci do XIX vijeka predstavljao sve teritorije pod osmanskom vlašću nakon Karlovačkog mira (1699.) usljed čega je on stekao uglavnom negativne konotacije manifestovane kroz svijest o kulturnoj zaostalosti ovih prostora i konstrukcije pojma *balkanizacije* – procesa raspada višenacionalnih država i stvaranja etnički kompaktnih teritorija često praćenog nemirima, krizama, sukobima i velikim ljudskim žrtvama, miješanjem i arbitriranjem velikih sila. Povlačenjem Osmanskog carstva sa Balkanskog poluostrva i popratnim vojno-političkim događajima (grčki ustanak 1821-1831; srpski ustanci 1804-1813. i 1815; Berlinski kongres 1878; balkanski ratovi 1912-1913) stvorene su nove, nacionalne države (Srbija, Crna Gora, Albanija, Bugarska, Rumunija i Grčka) u kojima je započeta izgradnja savremenih pravnih sistema. U ovim procesima su najviše korištena rješenja francuskog, njemačkog, italijanskog ili švicarskog prava o čemu svjedoči znatan broj slučajeva iz prakse. Za razliku od ostatka Evrope gdje se kodifikatorska tehnika koristila za sistematizaciju, prikupljanje ili reformu postojećeg prava, u ovom regionu se kodeks koristio “kao sredstvo za planiranje boljeg društva putem novog sistematskog i kreativnog prava“. Rumunija je, po ujedinjenju Moldavije i Vlaške 1864. godine donijela Građanski i Krivični zakonik te Zakonik o krivičnom postupku rađen po uzoru na Napoleonove zakonike. Bugarska do Prvog svjetskog rata nije imala svoju kodifikaciju, ali je donijela više sistematskih propisa građanskog prava baziranih na italijanskoj pravnoj tradiciji. Sa druge strane u Kneževini Srbiji je još 1844. donesen Srpski građanski zakonik na temelju Austrijskog građanskog zakonika i važećeg srpskog običajnog prava. U Crnoj Gori je historičar i antropolog Baltazar Bogišić 1888. godine izradio Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, po svojoj prirodi kodeks crnogorskog običajnog prava, nadaleko poznat po svojim jednostavnim nomotehničkim rješenjima radi što lakše primjene zakonika u svakodnevnom pravnom životu. U Bosni i Hercegovini je tokom druge polovine XIX vijeka tekao proces osmanske pravne modernizacije – Tanzimata. Godine 1877. donesen je osmanski građanski zakonik

Medžella - kodifikacija šerijatskog imovinskog prava prema tumačenju dominantne hanefijske pravne škole, zvaničnog vjerskog pravca Osmanskog carstva. Evropska po svojoj formi, islamska po sadržaju, *Medžella* se nastavljala primjenjivati i nakon uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. i aneksije 1908. godine. Ipak, u tom periodu dolazi do njenog potiskivanja iz pravnog života u korist *Austrijskog građanskog zakonika*. Znatno broj fenomena, primjerice heterodoksna učenja u islamu ili faktička recepcija austrijskog *Opšteg građanskog zakonika* u Bosni i Hercegovini nedovoljno su istražene teme.

Posljedice koje je kodifikatorski pokret imao u Jugoistočnoj Evropi su bile višestruke: u pravnu nauku je ubačena nova terminologija, oblik pravnog razmišljanja i ideologija, a pravni pluralizam iz ranijeg osmanskog perioda je u znatnoj mjeri ukinut osim u oblastima porodičnog i nasljednog prava gdje su se koristila vjerska pravna pravila. Modernistički dometi su izgubili na značaju okončanjem Drugog svjetskog rata kada se u skoro svim zemljama Balkanskog poluostrva, izuzev Grčke, uspostavlja socijalistički pravni režim. Time dolazi do prekida kontinuiteta dotadašnjeg pravnog razvoja. Tokom 1990-tih dolazi do pada socijalizma čime se prešlo u novu, tranzicijsku razvojnu fazu i kasniju etapu evropskih integracija.

U okviru teksta *Stavovi vođstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže* i istraživačke bilješke *Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u Bosni i Hercegovini* ukazuje se na pravni i društveni kontekst ukidanja nošenja zara i feredže, tradicionalnih odjevnih predmeta bosanskohercegovačkih muslimanki, o kome se počelo raspravljati još u periodu između dva svjetska rata. Sa jedne strane su tradicionalisti smatrali da se treba pridržavati postojećih običaja oblačenja žena uz njihovo potpuno isključenje iz javnog života, zabranjući čak i fotografisanje za potrebe izdavanja ličnih dokumenata, dok su vjerski i sekularni modernisti zastupali stavove da se tradicionalna nošnja, posmatrana isključivo kroz prizmu lokalnih običaja a ne islama, treba u cjelosti odbaciti u korist emancipacije žene i njenog uključivanja u svakodnevne životne tokove. Ovaj problem je iznova aktueliziran na Drugom kongresu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽ) u julu 1947. na kojem je donesena rezolucija o pokretu muslimanki za ukidanje zara ocijenivši ga kao „simbol nekadašnjeg neravnopravnog položaja muslimanke koji otežava njeno puno učešće u političkom, privrednom i društvenom životu žene”. Na rezoluciju su ubrzo reagovali i predstavnici Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Vakufsko-mearifski sabor Bosne i Hercegovine je sa blagonaklonošću gledao na tadašnju inicijativu ukidanja zara ističući da je došlo vrijeme „da muslimanka nađe svoje mjesto u privrednom i državnom životu nove Jugoslavije.“ Izrečeno je naknadno potvrdio i Vrhovni vakufski sabor Jugoslavije na svom zasjedanju održanom 26. i 27. augusta 1947.godine. U septembru iste godine, reisu-l-ulema Ibrahim Fejić, u svom govoru prilikom preuzimanja dužnosti se dotakao i pitanja nošenja zara i feredže pozivajući se pritom na stav Ezherskog mešihata, najautoritativnijeg islamskog foruma, u pogledu pitanja stila oblačenja indijskih

muslimanki razmatranog 1937. godine. Mešihat je smatrao da islam ne propisuje obavezu da žena pokriva lice i ruke do iza šaka, naglašavajući da se u stvarnosti takva praksa može posmatrati u kontekstu običaja bez vjerskog utemeljenja te da njegovo praktikovanje onemogućava pravo žene da učestvuje u svim poslovima i aktivnostima kao i muškarci. U navedenom mišljenju se ističe da uskraćivanje jednakosti žene sa ostalim članovima društva predstavlja zabranjivanje onoga što vjera dozvoljava i po svojoj snazi je štetno koliko i činjenje stvari koje islam striktno zabranjuje. Međutim, uprkos afirmativnim stavovima vjerskih učenjaka, zabilježeni su slučajevi pružanja velikog otpora prema ukidanju nošenja zara i feredže o čemu svjedoče i brojni pisani izvori AFŽ-a. Stoga je odlučeno da se zakonskim putem pristupi ovoj problematici. Tako je Narodna skupština Bosne i Hercegovine 28. septembra 1950. donijela Zakon o zabrani nošenja zara i feredže s ciljem da se, prema članu 1. ovog propisa, „otklone svi elementi potčinjenosti i kulturne zaostalosti muslimanke te olakša puno korištenje prava izvojevanih u narodnooslobilačkoj borbi“. Njime su inkriminisana dva oblika ponašanja: nošenja zara i feredže i prisiljavanja ili vršenja propagande s ciljem nošenja tih odjevnih predmeta. Propisana su dva oblika kazni: zatvorska u rasponu od tri mjeseca ili do dvije godine sa prinudnim radom i novčana kazna od 20.000 do 50.000 dinara. Sami zakonodavni proces pratile su brojne aktivnosti AFŽ-a u vidu masovnih skupova podrške ukidanju zara na kojima ga je veliki broj žena demonstrativno skidao tom prilikom pozdravljajući slične aktivnosti poduzimane u drugim dijelovima Jugoslavije, tačnije Kosovu i Makedoniji. O tome govore i brojni izvještaji dnevne štampe. Istovremeno su prema ženama koje su odbile napustiti prijašnji način odijevanja primjenjivane diskriminatorne mjere kroz uskraćivanje pružanja usluga u trgovačkim i drugim objektima. Ali, kako autor navodi, ne postoje pouzdani podaci o učestalosti kršenja Zakon o zabrani nošenja zara i feredže dok su nasuprot tome zabilježeni pojedini napadi usmjereni prema muslimankama, korištenja pogrđnih naziva pa čak i pokušaja prisilnog skidanja zara.

Osim navedenih, u *Pravno-historijskim studijama* se nalaze i sljedeći tekstovi dr. Karčića: *O pokušajima kodifikacije građanskog prava u historiji SAD-a; Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora: kratka historija slučaja; Heterodoksna učenja i grupe u islamu: komparativna i šerijatskoppravna perspetkiva; Glavne tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini 2000-2005; Džihad fetva u Bosni i Hercegovini; Protokol Konferencije u Kandliži 1862: Pravnohistorijska analiza odredaba o muslimanskom stanovništvu; Teorijske osnove Ahdname; Mogućnosti uspostavljanja vakufa u Evropskoj uniji; O bošnjačkoj percepciji Evrope u osmanskom periodu: Evropa kao „drugi“; Etnonacionalno i vjersko u diskursu neke naše uleme; Kako je sarajevsko Oslobođenje pisalo o formiranju Izraela i Osmanski kazneni zakonik iz 1858. i njegova primjena u Bosni i Hercegovini.*

Pravno-historijske studije imaju veliku primamljivost za stručnu, ali i širu javnost. Značaj knjige se prvenstveno ogleda u širokom spektru, u raznovrsnosti obrađenih tema koje se kreću od pitanja domaće i inostrane pravne

historije, pojedinih fenomena šerijatskog prava, pravne modernizacije, analize šireg diskursa odnosa vjere i koncepta nacije, ali i velikih historijskih događaja s dugotrajnim posljedicama. Kako je u predgovoru knjige navedeno, u tumačenju historijskih pojava treba izbjegavati statičnost i predrasude da se radi o starinama. Nužno ih je posmatrati u smislu savremene historije vremena u kojem živimo. Jezik i stil korišteni u ovom Karčićevom djelu odlikuju se dozom jednostavnosti, prilagođenosti stručnoj i široj publici. S obzirom da se članci baziraju na bogatoj inostranoj i domaćoj literaturi, isti se mogu koristiti u obliku naučne osnove za dalja tematska istraživanja.

III
IZVJEŠTAJI

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Izveštaj sa NAUČNE MANIFESTACIJE „HISTORIJSKI POGLEDI“, Tuzla, 8. i 9. novembar 2018. godine

U sklopu realizacije redovnih programskih sadržaja, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli je 8. i 9. novembra 2018. godine održao Naučnu manifestaciju “Historijski pogledi” u okviru koje je realizirana Naučna konferencija pod nazivom *Bosna i Hercegovina 1878-2018. – politički i društveni procesi*. Naučna konferencija je održana u povodu značajnih godišnjica, a to su: 140 godina od Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-

The poster features a map of Bosnia and Herzegovina as a background. At the top left, there are logos for the Center for Research of Modern and Contemporary History of Tuzla and the Faculty of Arts, Tuzla University. The text on the poster includes: 'Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli organiziraju NAUČNU MANIFESTACIJU'. The main title is 'Historijski pogledi' in a large, stylized font. Below it, a small image of the journal cover 'Historijski pogledi' is shown. The program details are: 'Program naučne manifestacije: NAUČNA KONFERENCIJA "Bosna i Hercegovina 1878-2018: Politički i društveni procesi"'. It also mentions 'PROMOCIJA ČASOPISA "Historijski pogledi" broj 1'. Logos for FMON (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke) and BH Telecom are present. The event dates and location are: '8. i 9. novembar 2018. godine, u 16 h Hotel "Tuzla" ("A-Hoteli"), Kongresna sala'.

Ugarske monarhije, zatim 110 godina od aneksije Bosne i Hercegovine, 100 godina od završetka Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 70 godina od sukoba KPJ i Informbiroa i 50 godina od studentskih protesta. Svi ovi događaji imali su velikog utjecaja na političke i društvene procese u Bosni i Hercegovini.

Realizaciju Naučne manifestacije “Historijski pogledi”, finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom. Medijski pokrovitelj Naučne manifestacije bila je Radio televizija Tuzlanskog kantona.

Finansijsku podršku u izdavanju prvog broja časopisa *Historijski pogledi* pružila je Fondacija za izdavaštvo iz Sarajeva.

Prošlost i sadašnjost su historijski povezane i za neke događaje za koje se smatralo da su završeni, poslije određenog vremena utvrđujemo da ponovo dolaze na red dnevnih aktuelnosti, smatraju historičari.

Kada su se prije par godina prvi put pojavile arapske izbjeglice, mi smo se pitali otkud i kako. Malo se ko od nas zapitao da smo nekada živjeli u zajedničkoj državi. Pitanje je šta doista znamo o toj državi, kaže dr. sc. Safet Bandžović, naučni savjetnik na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu.

Na prostoru nekadašnjeg Osmanskog carstva sada postoji 40 država, a mi o njihovoj pojedinačnoj prošlosti i međusobnim odnosima znamo vrlo malo, kažu organizatori manifestacije na nivou Univerziteta u Tuzli i u Centru za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Konferencija je organizirana simbolično ove godine kada se obilježava nekoliko značajnih godišnjica: 140 godina od Berlinskog kongresa i dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu, nakon uprave Osmanlijskog carstva, zatim 110 godina od austrougarske aneksije, kada je Bosna uključena u političko i privredno područje Austro-Ugarske monarhije, te 100 godina od završetka Prvog svjetskog rata i nastanka Države i Kraljevine SHS. Naravno tu treba promatrati i niz drugih motiva koji su utjecali da dođe do održavanja jedne ovakve konferencije. Sedamdesetpet godina je od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Te odluke su značajne, jer se i danas taj dan obilježava kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine.. Tu je i 1948. godina koja je također ostavila velike posljedice na SFRJ, odnosno Bosnu i Hercegovinu, sukob Staljin – Tito, pojašnjava prof. dr. Sead Selimović, šef Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Prilog 1. Promocija prvog broja časopisa *Historijski pogledi*.

Ovaj događaj u Tuzli, aktualizirao je i teme poput nacionalnog priznanja Muslimana iz 1968. godine, velike studentske proteste u Evropi iz tog doba koji su se reflektovali i na tadašnju Jugoslaviju, ali i događaje iz nedavne prošlosti Bosne i Hercegovine, kao što je popis stanovništva od kojeg je već prošlo pet godina. Među učesnicima ove dvodnevne naučne konferencije bili su ugledni profesori iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Makedonije, zaposlenici arhiva i instituta, te studenti.

Prije početka naučne konferencije održana je i promocija prvog broja časopisa *Historijski pogledi* čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Promotori časopisa bili su: prof. dr. Omer Hamzić, mr. sc. Ramiza Smajić i prof. dr. Izet Šabotić.

O ovim i drugim historijskim temama gledajući na njih sa distance iz 21. stoljeća, pisali su autori u prvom broju časopisa *Historijski pogledi* koji je promoviran prvog dana dvodnevne naučne konferencije u Tuzli. *Cilj je da se pobudi želja za istraživanjem kod naših mladih istraživača, da kroz časopis promoviramo znanje putem istraživanja i damo prostor educiranju mladih historičara*, kaže prof. dr. Izet Šabotić, profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, koji je i urednik časopisa *Historijski pogledi*.

Nakon promocije časopisa počela je naučna konferencija visokog nivoa sa međunarodnim učešćem, tj. pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, učestvovali su i vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Hrvatske, Makedonije, Srbije). Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuje broj učesnika na naučnoj konferenciji 19 (devetnaest).

Učesnike konferencije u ime organizatora pozdravio je prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Planirana problematika koja je prezentovana na ovoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

I sesija:

- Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ, naučni savjetnik, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), **Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: Refleksije „Istočnog pitanja u historijskoj perspektivi**.
- Dr. sc. Zećir RAMČILOVIĆ, Mersida RAMČILOVIĆ, *Institut za nacionalnu historiju Skoplje* (Makedonija) **Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini**.
- Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), **Prilike u Tuzli i tuzlanskom kraju neposredno nakon Berlinskog kongresa**.
- Prof. dr. Ivan BALTA, *Sveučilište J. J. Strossmayer u Osijeku* (Hrvatska), **Briga za narod u dijaspori od latentnog sukoba sa domicilnim narodom – aktualizacija prošlosti na sadašnjost u Bosni i Hercegovini**.
- Igor MIŠKOVIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), **Uticaj časopisa “Pregled” na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine kroz pisanje o agrarnoj problematici 1910-1913**.
- Dr. sc. Edin VELADŽIĆ, *Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine* (Bosna i Hercegovina), **Tragom pisane riječi vjerske intelegencije Bošnjaka u austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga**.

<p>Diskusija **** Kafe pauza (11:00–11:30 h) 11:30–13:30 (III sesija) Mr. Semir HADŽIMUSIĆ Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona (Bosna i Hercegovina) Opismenjavanje stanovništva kao predušlov obnove i provođenja prvog petogodišnjeg plana u Bosni i Hercegovini Mr. Jasmin JAJČEVIĆ Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina) Tuzlanske reakcije na studentske demonstracije u Jugoslaviji juna 1968. godine Dr. sc. Dženita SARAC–RUJANAC Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) Politički zemljotres nakon oktobra 1969. godine. Odnos rukovodstva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i saveznog centra početkom 1970-tih godina Mr. Jasmin MEDIĆ Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbijanja u Bosanskoj krajini 1991. godine Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, naučni savjetnik Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992– 1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji)</p>	<p>Dr. sc. Filip ŠKILJAN Institut za migracije i narodnost Zagreb (Hrvatska) Migracije iz zapadne Bosne na Kordun i Sisak Mr. Semir HADŽIMUSIĆ Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona (Bosna i Hercegovina) Prezentacija projekta doktorske disertacije Opismenjavanje stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu obnove (1945–1948) Diskusija **** Zaključci **** Zajednički ručak (13:30 h) **** Pokrovitelji: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke Medijski pokrovitelj: JP Radio-televizija Tuzlanskog kantona Sponzor: BH Telecom</p>	<p>CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U TUZLI ODSJEK ZA HISTORIJU NAUČNA MANIFESTACIJA "HISTORIJSKI POGLEDI" u okviru manifestacije Naučna konferencija BOSNA I HERCEGOVINE 1878–2018. – politički i društveni procesi Promocija časopisa HISTORIJSKI POGLEDI br. 1 PROGRAM „A–Hoteli“ Tuzla (Hotel „Tuzla“) Tuzla, 8 – 9. novembar 2018.</p>
--	--	--

Prilog 2. Program Naučne manifestacije „Historijski pogledi“.

II sesija:

- Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), **Hrvatska štampa o događajima u Bosni i Hercegovini 70-tih godina 19. stoljeća i 90-tih godina 20. stoljeća: Prošlost u sadašnjosti i/ili sadašnjost u prošlosti.**
- Prof. dr. Adnan JAHIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), **Bošnjak o Bošnjacima. Društveni i kulturni život Bošnjaka na razmeđu XIX i XX stoljeća**
- Prof. dr. Redžep ŠKRIJELJ, *Državni univerzitet Novi Pazar* (Srbija), **Zdravstvene prilike u Sandžaku u vrijeme austrougarske okupacije (1915–1918).**
- Mr. sc. Omer ZULIĆ, *Arhiv Tuzlanskog kantona* (Bosna i Hercegovina), **Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prema pisanju Narodnog jedinstva.**
- Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), **Školstvo u službi ideje narodnog i državnog jedinstva: Prosvjetna politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini (1918–1929).**
- Prof. dr. Omer HAMZIĆ, *Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik* (Bosna i Hercegovina), **Kako je i zašto došlo do ukidanja i ponovne uspostave sreza Tešanj**

– **administrativno-političke promjene u tom prostoru od 1933. do 1936. godine.**

- Mr. sc. Ramiza SMAJIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), **Bosna u osmanističkom fokusu: paralele jugoslovenskog i postjugoslovenskog perioda.**

III sesija:

- Mr. Semir HADŽIMUSIĆ, *Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona* (Bosna i Hercegovina), **Opismenjavanje stanovništva kao preduslov obnove i provođenja prvog petogodišnjeg plana u Bosni i Hercegovini.**
- Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* (Bosna i Hercegovina), **Tuzlanske reakcije na studentske demonstracije u Jugoslaviji juna 1968. godine.**
- Dr. sc. Dženita SARAIĆ-RUJANAC, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina) **Politički zemljotres nakon oktobra 1969. godine. Odnos rukovodstva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i saveznog centra početkom 1970-tih godina.**
- Mr. Jasmin MEDIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), **Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine.**
- Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, naučni savjetnik, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), **Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji).**
- Dr. sc. Filip ŠKILJAN, *Institut za migracije i narodnost Zagreb* (Hrvatska), **Migracije iz zapadne Bosne na Kordun i Sisak.**

Dodatna aktivnost na Naučnoj konferenciji je bila prezentacija projekta doktorske disertacije mr. Semira Hadžimusića, ***Opismenjavanje stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu obnove (1945-1948).***

Ova naučna konferencija je odgovorila na važna, ali i dalje aktuelna pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Obilježavanje značajnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine, predstavlja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti obilježavanja značajnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine. Naučna konferencija je trebala dati podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove o značajnim godišnjicama iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih i društvenih procesa, da na taj način i razmjenjuju iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za obilježavanje značajnih godišnjica potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se ukazao višegodišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine.

Prilog 3. Učesnici Naučne manifestacije „Historijski pogledi”, Tuzla 2018.

Iz tog razloga smatrali smo da je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju. Iz ovih razloga naučna konferencija *Bosna i Hercegovina 1878-2018: politički i društveni procesi* koja je održana u okviru naučne manifestacije „Historijski pogledi“ dodatno je dala na značaju ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

IV
CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE
MODERNE I SAVREMENE
HISTORIJE TUZLA

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA U 2018. GODINI

U toku 2018. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (CIMOSHIS Tuzla) je djelovalo u skladu sa utvrđenim planom i programom. Održano je pet sjednica Upravnog odbora, četiri sjednice Organizacionog odbora i četiri sjednice Redakcije časopisa *Historijski pogledi*, kao i Redovna skupština. Na sjednicama organa upravljanja CIMOSHIS-a Tuzla raspravljalo se o planu rada u 2018. godinu, i u skladu s tim realizovani su brojni, stručni, naučni i kulturni sadržaji, od izložbi, izdavačke djelatnosti, promocija knjiga, organizacije i realizacije stručnih i naučnih skupova, okruglih stolova, debata, obilježavanje značajnih datuma i dr.

Realizacija naučnih skupova

U toku 2018. godine CIMOSHIS Tuzla je u skladu sa Programom rada za 2018. godinu, pripremio i realizovao slijedeće Programom rada planirane naučne sadržaje:

1. Okrugli sto u povodu obilježavanja godišnjice prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih Nacija na temu: „**Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija – 26 godina poslije**“, Tuzla, 22. maj 2018. godine;
2. Učešće u debati pod nazivom „**Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini**“ u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 28. juni 2018. godine;
3. Organizacija **Naučne manifestacije „Historijski pogledi**“ u okviru koje je održana naučna konferencija *Bosna i Hercegovina 1878-2018: politički i društveni procesi*, Tuzla, 8. i 9. novembar 2018. godine.

Okrugli sto Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija – 26 godina poslije

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je u saradnji sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Tuzli, Arhivom Tuzlanskog kantona i Društvom arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona uspješno realizovalo okrugli sto *Historijski značaj prijema Republike Bosne i Hercegovine u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija-26 godina poslije*. Okrugli sto je održan u Tuzli 22. maja 2018. godine, sa početkom u 11 sati na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli.

U okviru obilježavanja godišnjice prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija organizirano je otvaranje izložbe *Domovina u srcu*

u 10:30 sati, koja je realizirana u saradnji sa 2. pješadijskim (rendžerskim) pukom Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

Kroz okrugli sto izlagači su podsjetili na okolnosti u kojima je država postala članica UN-a, te da i danas nakon 26 godina na neki način brani svoju samostalnost i nezavisnost.

U uvodnom dijelu učesnike okruglog stola je pozdravio prof. dr. Sead Selimović, šef Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli i izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Pred gostima, kolegama i studentima, te učenicima Gimnazije "Meša Selimović" Tuzla, šest izlagača dalo je kratak osvrt na značaj 22. maja, dana prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija.

U radnom dijelu okruglog stola učešće je uzelo šest izlagača:

- **Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ** (Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Bosna i Hercegovina u procesu disolucije SFRJ*,
- **Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ** (Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli), *Doprinos diplomacije Republike Bosne i Hercegovine prijemu u članstvo Ujedinjenih nacija*,
- **Mr. sc. Omer ZULIĆ** (Arhiv Tuzlanskog kantona), *Značaj rezolucija UN za Republiku Bosnu i Hercegovinu i odbranu od agresije*,
- **Mr. Jasmin JAJČEVIĆ** (Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla), *Članstvo Republike Bosne i Hercegovine u međunarodnim organizacijama 1992-2018*,
- **Prof. dr. Omer HAMZIĆ** (Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik“) *Bosna i Hercegovina – primjer punopravne članice UN pod „specijalnim tretmanom“ svojih susjeda (u povodu 26. godišnjice članstva Bosne i Hercegovine u UN) i*
- **Mr. Semir HADŽIMUSIĆ** (JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona) *Prijem Bosne i Hercegovine u članstvo OUN-a – 26 godina poslije*.

Moderator okruglog stola bila je dr. Mersiha Imamović sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Ovim okruglim stolom pokušalo se na jednom mjestu objediniti mišljenja i stavove istaknutih naučnika i univerzitetskih profesora po pitanju prijema Bosne i Hercegovine u UN, te se nastojalo ukazati na značaj obilježavanja datuma, koji su za Bosnu i Hercegovinu od historijskog i nacionalnog značaja. U konačnici svrha održavanja okruglog stola bila je da se ne zaborave važni datumi koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine, a sve u cilju da se podigne svijest široj društvenoj zajednici i posveti značajna pažnja ovom važnom segmentu historije Bosne i Hercegovine. Opravdanost se ogleda u činjenici da se uz pomoć organiziranja ovakvih okruglih stolova animira šira društvena zajednica, stručna, naučna i kulturna javnost, te razvija svijesti kod studenata i građana, odnosno šire društvene

zajednice o značaju obilježavanja historijskih datuma koji su važni za očuvanje historijske posebnosti Bosne i Hercegovine. U konačnici okrugli sto je opravdao očekivanja organizatora, učesnika i gostiju, a za naredni period je najavljena realizacija i drugih sličnih projekata.

Učešće u debati pod nazivom Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Tuzla

Članovi Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla su u okviru Ljetnog univerziteta 2018. godine, u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli učestvovali u debati na temu: *Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini*, koja je održana 28. juna 2018. godine. Ispred CIMOSHIS-a Tuzla učestvovali su: prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić, mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević i mr. Semir Hadžimusić.

Naučna manifestacija „Historijski pogledi“ u okviru koje je održana naučna konferencija Bosna i Hercegovina 1878-2018: politički i društveni procesi

U sklopu realizacije redovnih programskih sadržaja, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je u saradnji sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8. i 9. novembra 2018. godine održao Naučnu manifestaciju “Historijski pogledi” u okviru koje je realizirana Naučna konferencija pod nazivom *Bosna i Hercegovina 1878-2018: politički i društveni procesi*. Ista je održana 8 i 9. novembra 2018. godine u Kongresnoj sali Hotela „Tuzla“ u Tuzli. Naučna konferencija je održana u povodu značajnih godišnjica, a to su: 140 godina od Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije, zatim 110 godina od aneksije Bosne i Hercegovine, 100 godina od završetka Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 70 godina od sukoba KPJ i Informbiroa i 50 godina od studentskih protesta. Svi ovi događaji imali su velikog utjecaja na političke i društvene procese u Bosni i Hercegovini

Riječ je o naučnoj konferenciji visokog nivoa sa međunarodnim učešćem, na kojem su učestvovali pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, učešće uzeli i vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Hrvatska, Makedonija, Srbija). Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuje broj od 19 (devetnaest) učesnika na naučnoj konferenciji.

Prije početka naučne konferencije održana je i promocija prvog broja časopisa *Historijski pogledi* čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Planirana problematika koja je prezentovana na ovoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

I sesija

1. **Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: Refleksije „Istočnog pitanja u historijskoj perspektivi*.
2. **Dr. sc. Zećir RAMČILOVIĆ, Mersida RAMČILOVIĆ**, Institut za nacionalnu historiju Skoplje (Makedonija) *Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini*.
3. **Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ**, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Prilike u Tuzli i tuzlanskom kraju neposredno nakon Berlinskog kongresa*.
4. **Prof. dr. Ivan BALTA**, Sveučilište J. J. Strossmayer u Osijeku (Hrvatska), *Briga za narod u dijaspori od latentnog sukoba sa domicilnim narodom – aktualizacija prošlosti na sadašnjost u Bosni i Hercegovini*.
5. **Igor MIŠKOVIĆ**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Uticaj časopisa “Pregled” na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine kroz pisanje o agrarnoj problematici 1910-1913*.
6. **Dr. sc. Edin VELADŽIĆ**, Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine (Bosna i Hercegovina), *Tragom pisane riječi vjerske inteligencije Bošnjaka u austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga*.

II sesija

1. **Prof. dr. Senaid HADŽIĆ**, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Hrvatska štampa o događajima u Bosni i Hercegovini 70-tih godina 19. stoljeća i 90-tih godina 20. stoljeća: Prošlost u sadašnjosti i/ili sadašnjost u prošlosti*.
2. **Prof. dr. Adnan JAHIĆ**, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Bošnjak o Bošnjacima. Društveni i kulturni život Bošnjaka na razmeđu XIX i XX stoljeća*.
3. **Prof. dr. Redžep ŠKRIJELJ**, Državni univerzitet Novi Pazar (Srbija), *Zdravstvene prilike u Sandžaku u vrijeme austrougarske okupacije (1915-1918)*.
4. **Mr. sc. Omer ZULIĆ**, Arhiv Tuzlanskog kantona (Bosna i Hercegovina), *Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prema pisanju Narodnog jedinstva*.
5. **Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ**, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Školstvo u službi ideje narodnog i državnog jedinstva: Prosvjetna politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*.
6. **Prof. dr. Omer HAMZIĆ**, Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik“ (Bosna i Hercegovina), *Kako je i*

zašto došlo do ukidanja i ponovne uspostave sreza Tešanj – administrativno-političke promjene u tom prostoru od 1933. do 1936. godine.

7. **Mr. sc. Ramiza SMAJIĆ**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Bosna u osmanističkom fokusu: paralele jugoslovenskog i postjugoslovenskog perioda.*

III sesija

1. **Mr. Semir HADŽIMUSIĆ**, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona (Bosna i Hercegovina), *Opismenjavanje stanovništva kao preduslov obnove i provođenja prvog petogodišnjeg plana u Bosni i Hercegovini.*
2. **Mr. Jasmin JAJČEVIĆ**, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), *Tuzlanske reakcije na studentske demonstracije u Jugoslaviji juna 1968. godine.*
3. **Dr. sc. Dženita SARAČ-RUJANAC**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) *Politički zemljotres nakon oktobra 1969. godine. Odnos rukovodstva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i saveznog centra početkom 1970-tih godina.*
4. **Mr. Jasmin MEDIĆ**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine.*
5. **Dr. sc. Senija MILIŠIĆ**, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji).*
6. **Dr. sc. Filip ŠKILJAN**, Institut za migracije i narodnost Zagreb (Hrvatska), *Migracije iz zapadne Bosne na Kordun i Sisak.*

Dodatna aktivnost na Naučnoj konferenciji je bila prezentacija projekta doktorske disertacije mr. Semir Hadžimusić, ***Opismenjavanje stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu obnove (1945-1948).***

Ova naučna konferencija je odgovorila na važna, ali i dalje aktuelna pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Obilježavanje značajnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine, predstavlja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti obilježavanja značajnih godišnjica iz historije Bosne i Hercegovine. Naučna konferencija treba dati podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove o značajnim godišnjicama iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih i društvenih procesa, da na taj način i razmjenjuju iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za obilježavanje značajnih godišnjica potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se svima ukazao višegodišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga smatrali smo da je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju. Iz ovih razloga naučna konferencija *Bosna i Hercegovina 1878-2018: politički i društveni procesi* dodatno dala na značaju ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

Izložbe

CIMOSHIS Tuzla je u saradnji sa 2. pješadijskim (rendžerskim) pukom OS Bosne i Hercegovine, u sklopu organizacije okruglog stola u maju 2018. godine priredio postavku izložbe 2. pješadijskog (rendžerskog) puka pod nazivom: Izložba „Domovina u Srcu“, Tuzla, 22. maj 2018.

Izdavačka djelatnost

U okvirima izdavačke djelatnosti u 2018. godini, CIMOSHIS je publikovao slijedeće:

1. Izdavaštvo publikacije „Tojšići – od srednjeg vijeka do 1958.“, autora Damira Bošnjakovića,
2. Časopis “Historijski pogledi“ br. 1.

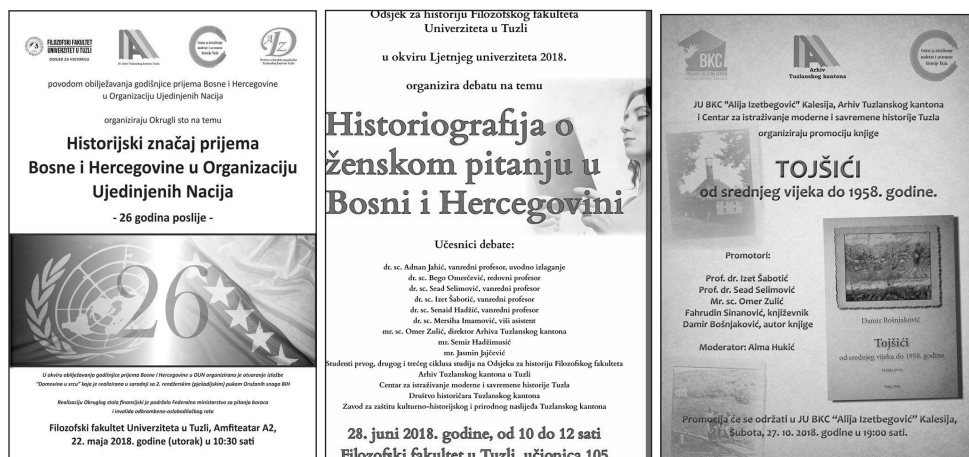
Neophodno je naglasiti da je od navedenih projekata CIMOSHIS sa Arhivom Tuzlanskog kantona i BKC „Alija Izetbegović“ Kalesija bio izdavač knjige Damira Bošnjakovića, dok je izdavač časopisa samo CIMOSHIS Tuzla. Kroz ova izdanja članovi CIMOSHIS aktivno su učestvovali u dijelu uređenja, lekture, korekture, prijeloma, prevoda, recenzije itd, odnosno da CIMOSHIS Tuzla nisu bio samo izdavač, nego i učesnik u cjelokupnoj pripremi izdavačkih projekata.

Obilježavanje značajnih datuma

U 2018. godini u saradnji sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteata u Tuzli, Arhivom Tuzlanskog kantona i Društvom arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona obilježeni su značajni datuma kao što su:

1. Povodom obilježavanja 1. marta Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, 28. februara 2018. godine u 13 sati, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bio je jedan od organizatora, javne tribune pod nazivom *Referendum za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine - 26 godina poslije*

2. Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla bio je organizatora okruglog stola u povodu obilježavanja godišnjice prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija na temu: *Historijski značaj prijema Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija – 26 godina poslije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Amfiteatar A2, 22. maj 2018.

Prilog 1. Plakati sa okruglog stola, debate i promocije knjige.

Promocije publikacija

Značajnu pažnju CIMOSHIS je poklonilo promociji publikacija. Promocije su organizovane pojedinačno, ali i u okviru Naučne manifestacije „Historijski pogledi“. U toku 2018. godine promovisane su slijedeće publikacije:

1. Promocija monografije *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, održana je 19. aprila 2018. godine u Brčkom u povodu 26. godišnjice od osnivanja Armije Republike Bosne i Hercegovine.
2. Promocija monografije *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, održana je 5. jula 2018. godine u Srebreniku u okviru manifestacije obilježavanja 11. jula u Srebreniku.
3. Promocija knjige Damira Bošnjakovića, *Tojšići – od srednjeg vijeka do 1958. godine*, Kalesija, 27. oktobra 2018. godine.
4. Promocija časopisa *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla, 8. novembra 2018. godine.

Na osnovu naprijed navedenog može se konstatovati da je CIMOSHIS Tuzla u 2018. godini uspješno realizovao brojne stručne i naučne sadržaje. Navedeni projekti su rezultat aktivnosti članova CIMOSHIS-a Tuzla.

Prilog 2. Detalj sa otvaranja izložbe “Domovina u srcu”, Tuzla, 22. maj 2018.

Prilog 3. Promocija monografije “Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995”, Srebrenik, 5. juli 2018.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODRNE I SAVREMENE HISTORIJE
TUZLA**

Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina

Tel. 061-888-254

132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla

ID: 4210305890005

e-mail: cimoshis@gmail.com

www.cimoshis.org

**U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE
I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU
SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:**

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaïd Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. Časopis *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
6. Časopis *Historijski pogledi*, God. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i kategorizacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni rad* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- ime i prezime sa adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,
- naslov rada,
- apstrakt na jeziku članka (oko 400 znakova) sa ključnim riječima (5-10 znakova) koji se donose poslije naslova članka,
- prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,
- tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),
- sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova.

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radove (članke) neophodno je poslati najkasnije do 31. decembra tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu cimoshis@gmail.com,

sa naznakom „za časopis **Historijski pogledi**“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, God. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85-88.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novinama:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, God. XLVIII, br. 356, Sarajevo, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, godina XLVII, broj 37, od 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi”)

75000 Tuzla – BiH

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

**Časopis je štampan uz finansijsku podršku
Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke
i Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.**